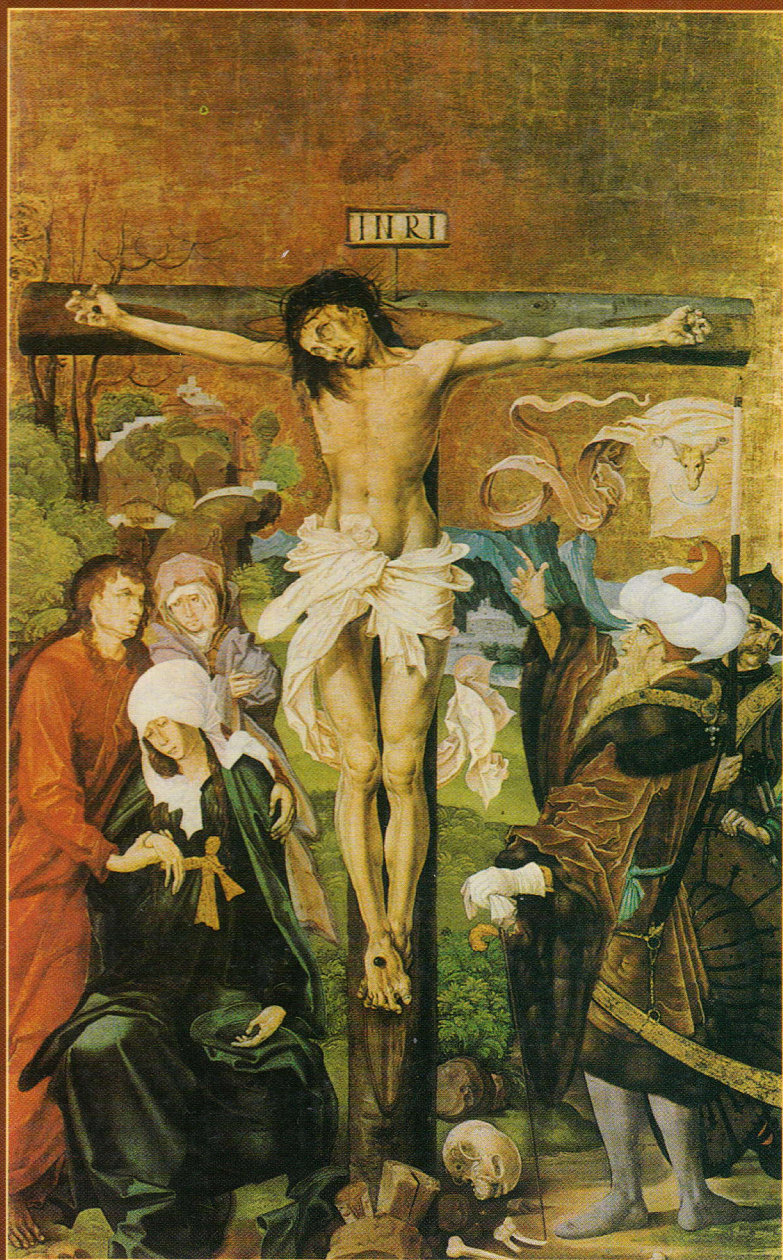

MAGYAR PASSIÓ

1608–1711

MAGYAR PASSIÓ

1608–1711

„...a könny illik ide inkább, mint a beszéd...”
(Apáczai Csere János)

Lektorálta:
KULCSÁR PÉTER

Az irodalomjegyzéket összeállította:
MÁRCZI MÓNICA

A borítón M. S. mester *Kálvária* című alkotása látható.

Borítóterv:
Juhász Valéria
Tóth Könyvkereskedés és Kiadó Kft.

Felelős kiadó: Tóth Könyvkereskedés és Kiadó Kft.
Felelős vezető: Tóth Csaba

ISBN 963 9269 28 x

Tóth Könyvkereskedés és Kiadó Kft.
4034 Debrecen, Huszár Gál u. 31–33.
Telefon: 06 (52) 450-861, 06 (52) 450-862,
06 (30) 9358-569
E-mail: tothbook@matavnet.hu

Nyomta és kötötte az Alföldi Nyomda Rt., Debrecen
Felelős vezető: György Géza vezérigazgató
A nyomdai megrendelés törzsszáma: 9222.49.01

MAGYAR PASSIÓ

1608–1711

(Forrásgyűjtemény)

Szerkesztette:

NAGY GÁBOR

A XVI. században, bár János és Ferdinánd, majd utódaik harca és az ezzel járó sok magánháború rengeteg szenvedést hozott, azért a magyarság számára az igazi ellenség a török. Ebben a felfogásban hoz döntő változást Bocskai szabadságharca. Az a tapasztalat, hogy az *idegen és katolikus királlyal* szemben a századelőn döntően *protestáns magyar rendek* szabadsága a töröktől függésben levő Erdélyre támaszkodva biztosítható, meghatározza a XVII. század első felének történelmét.

1608-ban a Bocskai-felkelést lezáró bécsi béke végrehajtása körüli zavarok megszűnnek. A királyság segítségével Mátyás főherceg megfosztja trónjától Rudolfot, a rendek pedig a béke pontjainak becikkelyezésével megerősítik kiváltságaikat. Erdélyben is uralomváltás történik: a XVI. század ragyogó nemzetségének, a Báthoryakénak utolsó fejedelmi sarja veszi át az uralmat Rákóczi Zsigmondtól – hogy aztán ennek utódait válasszák majd negyedízig Erdély fejedelmévé a következő száz évben.

Az uralomváltás utáni fél évszázad a két nagyhatalom által alkotott erőterben létező Erdély megingását, megerősödését, virágkorát és katasztrófáját hozza. *Abszolút* hatalommal uralkodó protestáns fejedelmek indítanak háborút a királyság egyre gyorsabban rekatolizálódó *rendjei* kiváltságainak a védelmében, ám a nemzet az országegyesítéshez nem kerül közelebb. (A különböző békék során az Erdélynek tett területi engedményeket ellenző egyházi vagy világi arisztokraták sem hazaárulók: ők a királyi Magyarország további gyengülésétől félnek.) Az önálló magyar államiság eszméjét képviselve a területét is gyarapító Erdély uraiban újra meg újra felmerül Báthory István lengyel királyságának emléke. Amikor a nemzetközi helyzet és önnön ereje is azzal kecsegteti a fejedelmet, hogy e vállalkozás emberi számítás szerint „markában nem szakadhat”, bekövetkezik Erdély katasztrófája. Pusztulása felidézi a török háborúk iszonyatát, Várad majd Érsekújvár elestével a török eléri legnagyobb magyarországi kiterjedését – hogy egy emberöltő múltán már csak a Temesköz legyen a kezén.

Egy évszázada a hosszú háború idején, most a felszabadító háború alatt és után idéz fel önmaga ellen nemzeti elégedetlenséget a Habsburg-uralom, de amíg Bocskai a török hatalmára támaszkodhatott, a Rákóczi-szabadságharc menetét már elsősorban a két évszázados francia–Habsburg küzdelem zárásának, a spanyol örökösödési háborúnak az alakulása határozza meg.

Ez a százhárom év tehát szabadságküzdelmek kora. Szenvedéstörténet. A rendek harcolnak a kiváltságaikért, az erdélyi fejedelem a magyar nemzet „szabadságának helyében állatásáért” és fejedelemsége gyarapítá-

sáért, a parasztok az emberibb életért, a felekezetek (mindenekelőtt a protestánsok) a religió szabad gyakorlásáért. Küzdeni kell a török elleni harc szabadságáért is, aztán a töröktől való megszabadulásért. A korszak betetőződése II. Rákóczi Ferenc küzdelme, „a közös szabadság és igazság törvényes védelmének” kísérlete.

Miközben a Mohácstól Szatmárig tartó időszakban az önálló államiságát veszített, három részre szakított nemzet társadalomfejlődése megreked, gazdasága tönkremegy, legragyogóbb alakjainak szellemisége a nyugatiéval azonos értékű. Apáczai, Zrínyi, Misztótfalusi, Pápai Páriz, Bethlen Miklós és mások is, keserűen ostorozva a magyarság restségét, állhatatlanságát és műveletlenségét, vívják a maguk harcát az alkotás szabadságáért.

A szombathelyi Apáczai Csere János Alapítvány tanárműhelye által készített kerettantervhez összeállított forrásgyűjtemény elrendezése, amiként a *Magyar Középkor* és a *Magyar História* esetében is, kronologikus: az egy uralkodó – egy fejezet elve szerint halad. A szövegekhez fűzött lábjegyzetek a szövegértést és a köztörténeti eligazodást segítik, esetenként összekötő elemek két szemelvény között.

E században a magyar nyelvű írásbeliség kiteljesedik. Az egykorú magyar szövegek kifejezés- és írásmódjának megőrzésével e folyamat átélésének a lehetőségét kívántam erősíteni. Az egy mondatnál rövidebb latin szövegrészek fordítását szögletes zárójelben dőlt betűvel a szövegtestben adtam meg a könnyebb olvashatóság kedvéért. Az idegen nyelvű szövegek fordítóinak a neve a bibliográfiában található. (Egy részük saját fordításom. Ezt külön nem jelöltem, de az mind, ahol a forrásnál fel van tüntetve, hogy latin nyelvű. Fordításaimban a közérthetőség és az eredeti szöveg stílusa megőrzésének optimális arányára törekedtem.)

Amiként a *Magyar História*, e forrásgyűjtemény sem készülhetett volna el családom áldozatos segítsége, valamint lektorom, Kulcsár Péter segítőkész és alapos bírálata nélkül. Ugyanilyen köszönettel tartozom a debreceni Református Kollégium Nagykönyvtára minden dolgozójának és munkatársának mindennapos nagyvonalú és türelmes segítségéért, valamint Mónus Bélának a szövegszerkesztésben való közreműködéséért.

Szombathely–Szada–Debrecen, 1998 telén

Nagy Gábor

A magyar urak a Prága alatti táborból tájékoztatják Szabolcs megyét a hatalomváltásról

A 1

(...) Tudja kegyelmetek az utolsó hazánkban föltetszött tumultusnak¹ lecsillapítására az bécsi végezésnek ujjonnan való confirmatiójára [*megerősítésére*] és az törökkel való pacificationnak [*békességnek*] megtartására ő felsége gubernator [*kormányzó*] urunk mi módon gyűjtött egybe bennünket Pozsonyba, holott egyező akaratból hazánkban javára azt végeznék, hogy az bécsi végzés mellől semmiképen el nem állanánk, hanem ... ha az szükség kívánná, az mi szomszéd barátinkkal és confoederatusinkkal [*szövetségeseinkkel*] élni és halni készek lennénk, és ekképen az mi édes hazánkban szabadságát és állapotját jobb és kedvesb karban állatnánk.

(...) ...szállott ő felsége velünk egyetemben Csehország határába, holott sok rendbeli követek által tractálván [*tárgyalván*] ... nem esmeré ő felsége az mi édes hazánkban és az confoederatus országoknak javának megmaradásának semmi módját. Azért ő felsége feljebb indulván, szállott ide Prága alá,² holott ... minden dolgainkat immár jobb állapotba hoztuk.

Császár ő felsége és a cseh gubernator urunknak ő felségének az csehországi királyságra való successiót [*utódlást*] megígérték..., Morvát Magyarországhoz adjungálták [*kapcsolták*] ..., Ausztriát hasonlóképpen Magyarországhoz rendelte császár ő felsége... (...)

Ezeket ő felsége gubernator urunk ... véghez vivén, tere az mi szerelmes hazánkban legnagyobb dolgaira, és az bécsi végzés szerint császártól ő felségétől azt kíváná, hogy az magyarországi korona Magyarországon vitessék, mely ő felsége kívánságának császár engedvén, nem csak az koronát cum omnibus clenodiis et Protocollis, Libris Regiis [*minden kin-*

¹ Az utolsó tumultus a hajdúk 1607-ben kezdődött mozgalma, de terjed az elégtelenség azért is, mert Rudolf nem erősíti meg a törökkel a Zsitva torkolatánál 1606 novemberében megkötött békét. A testvére leváltására készülő Mátyás főherceg 1608 januárjában részgyűlést hirdet Pozsonyba, ám ezen Felső-Magyarország, Erdély, valamint Alsó- és Felső-Ausztria rendei is képviseltetik magukat és február elsején megújítják az 1606-ban, a bécsi béke alkalmával kötött konföderációjukat. Mátyás március 28-án hadfelkelést hirdet Nyugat-Magyarországon és Ausztriában a bécsi és a zsitvatoroki béke védelmében, de gyülekezőhelyül a morvaországi Znaimot jelöli ki (Rudolf Prágában van!) s ide érkezik meg áprilisban, mintegy hatezer hajdút is zsoldjába fogadva.

² A főherceg májusban indul Rudolf ellen, nagyjából magyarokból álló seregével. A hajdúk mozgalma tehát Erdélyben a Rákóczi Zsigmond – Báthory Gábor, a királyi Magyarországon a Rudolf – Mátyás uralomváltáshoz vezet el.

csével és a hiteleskönyvekkel és a királyi könyvekkel] etc. adá nekünk és ő felségének, úgy mint Magyarország gubernatorának kezéhez, hanem az országot is kezeiből kibocsátván és jövendő országunk gyűléséig gubernator urunk ő felsége kezében commendálá [*bízta*], és immár ezután császár ő felsége Magyarországhoz semmi közit nem ártja, hanem csak az titulussal fog élni...

Azért immár gubernator urunk ő felsége ezen koronát ... Pozsonban az jövendő gyűlésben viszi, és ottan az királyi méltóságot az magyar nemzetnek akarátjára hadja secundum liberam regnicolarum electionem [*az országalakók szabad választása szerint*]... (...) ³

A 2 Az 1608. évi országgyűlés koronázás előtti dekrétumából

1. cikkely

A religió ügyéről

Ami ... a bécsi végzésnek az első cikkelyét illeti, a nemes magyar királyság karai és rendei ⁴ elhatározták:

1. A religió gyakorlata mind a báróknak, mágnásoknak, nemeseknek, mind a szabad városoknak és a királyság minden karának és rendjének, a saját és a kincstár birtokain; továbbá a magyar királyság végeiben is a magyar katonáknak, kinek-kinek saját religiója és hitvallása; nemkülönben az azt önként és szabadon elfogadni akaró mezővárosoknak és fal-

³ (TMÁO I. 80–82.) A levél 1608. június 27-én kelt. Rudolf két napja már lemondott Mátyás javára, e napon a koronát adja át, két nap múlva pedig a magyar, az osztrák és a morva rendek titkos szerződést kötnek rendi kiváltságaik megvédelmezésére. Nagy volt az öröm Magyarországon, Rimay így köszönti az új uralkodót: „...Istenhez bocsátva kívánságaimat, hogy atyai kegyével támogassa királyi felségedet, s hogy a béke mesteriségével és a paláستtal járó tisztséggel az egész világ előtt a dicsőségnek ama tetőpontjára érhesen, melyet hajdan hadi művészetével és fegyvereinek alkalmazásával néhai Korvin Mátyás a mulandó hírnéven túlmenve elért.” (RML I. 474.)

⁴ A koronázás után alkotott első cikkely meghatározza a *status et ordines* értelmét: „mivel a magyar királyság karai és rendei négyféle állapotú országalakóból: preláthusokból, bárókból avagy mágnásokból, nemesekből és szabad városokból állnak” (3. §.), ezért a király kívülük mást nem hívhat meg (kivéve a 12. §-ban felsorolt tisztségviselőket) meghívólevéllel az országgyűlésre. A 4–10. §§-ban szabályozzák, kinek van helye a főpapok és bárók gyűlésében, kinek a vármegyék és városok (az 1514:III-ban felsoroltak, MK 598.) követei között.

vaknak⁵ is mindenütt szabadon hagyassék; az azzal való szabad élésben és szabad gyakorlásában pedig egyiküket se akadályozza senki.

2. Sőt inkább a karok és rendek közötti bármi gyűlölködés és egyet nem értés megelőzésére elhatározták, hogy mindegyik religiónak saját hitvallású felsőbbsegei avagy szuperintendensei legyenek.

2. cikkely

A magyarokkal és a törökökkel kötött békéről

A másodikhoz: minthogy Isten jóvoltából mind a magyarokkal, mind a törökökkel is létrejött a béke és a megegyezés:

1. Ezért elhatározták, hogy ő királyi felsége azt is őrizze és őriztesse; a királyság előzetes tudomása és beleegyezése nélkül pedig Magyarországon és a hozzá csatolt területeken hadat ne indítson, külföldi katonaságot be ne hozzon.

3. cikkely

A nádor és a személynök választásáról

A harmadikhoz:

...ő királyi felsége kettőt a római katolikus státusból és ugyanannyi evangélikus hitű személyt nekik mielőbb nevezzen meg és terjesszen elő; amelyikükről úgy ítélik majd meg, hogy alkalmasabb lesz ilyen hivatal viselésére, azt megválasztani – segítségül híván az isteni akaratot – nem fogják elmulasztani. (...) ⁶

⁵ Ez tehát a fontos változás a bécsi egyezmény (MH 459–473.) első cikkelyéhez képest. A jobbágysággal kapcsolatban a koronázás után is fontos cikkelyt alkotnak: „Minthogy a jobbágyság szabadságolásából sok visszaélés szokott történni, ezért eldöntötték:

1. §. Azok a megyék, amelyek a jobbágyság szabadságolásának a gyakorlatában voltak, ezután is maradjanak meg abban.

2. §. Amely megyék pedig azzal élni nem akarnának, szabad legyen nekik saját végzést hozni a jobbágyság szabadságolásáról.” (CIH 30., latin.)

⁶ Ha elhunyt a nádor, a király egy éven belül nádorválasztó országgyűlést köteles összehívni, ha ezt nem tenné, az országbíró, ha éppen nem lenne, a tárnokmester hatalmában áll és tisztvesztés alatt kötelessége e cikkely erejénél fogva a nádorválasztó országgyűlés összehívása (1–2. §§.) A 3. §. a személynöki hivatal betöltését rendeli el. A nádor most természetesen Illésházy lesz, a koronázás utáni XXIII. cikkely érvényteleníti az ellene törvényellenesen kiadott 1603-as ítéletlevelet. A Homonnay György ellen hozott 1600:XXIII-at a XXIV. cikkely érvényteleníti: a rendek rájöttek, hogy akkor Homonnay még kiskorú és gyámság alatt levő volt, nem követhette el tehát a hatalmaskodást.

4. cikkely

A korona visszahozásáról és őrzéséről

A negyedikhez:

1. ...a királyság ugyanezen karai és rendei méltán követelik, hogy a ... korona a bécsi cikkelyek erejével, meg a királyság azt megkívánó ősi szokása szerint is rögvest ide, Pozsonyba hozassék, legszentebb ő királyi felsége megkoronázása után a királyságban hagyassék azok kezénél, akik őrzésére született világi magyarok közül kiválasztattak.⁷

5. cikkely

A kincstárnokról

Az ötödikre nézve:

A királyság általános kincstárnoka – világi legyen – ő királyi fensége által a bécsi végzések szerint a magyar tanácsból még a jelen országgyűlés alatt választassék ki:

1. Azt is elhatározták, hogy külföldi nemzetűeknek a királyság és a neki alávetett részek semmi jövedelméhez közük ne legyen; [a kincstárnok] pedig sem az udvari, sem az osztrák kamarától függésben ne legyen.

6. cikkely

Mely püspökök bocsáttassanak a tanácsba? És hogy a királyságban egyetlen mezőváros se vétessék ki vagy szabadíttassék fel a magyar tanács nélkül

A hatodikhoz. E cikkely az első traktátus végzése szerint marad. (...) ⁸

8. cikkely

A jezsuita atyákról

A nyolcadikhoz:

Ez, a jezsuitákkal kapcsolatos cikkely is megmarad érvényében:

1. Tudniillik hogy azoknak Magyarországon semmi állandó fekvő jószáguk és birtokjuk ne lehessen.

⁷ A koronázás utáni XVI. cikkely szerint Révay Péter (A19) turóci és Erdődi Pálffy István pozsonyi ispánt, királyi tanácsost választották meg.

⁸ A királynak és a rendeknek ezen az országgyűlésen kell döntenüik, viselhet-e püspök világi méltóságot (1. §.); a címzetes püspökök nem bocsáthatók be a királyi tanácsba (2. §.); határozni fognak most Modor és társai sorsáról (3. §.); a magyar tanács nélkül várost a király szabaddá ne tegyen (4. §.); továbbra is tilos birtokot közösségnek adományozni (5. §.). A 7. cikkely a szentszékek ügyét a bécsi végzésben foglaltak szerint hagyja azzal, hogy a koronázás után az országgyűlés dönt róla.

10. cikkely

A kancellári hivatal érdemes személynek adományoztassék és ő királyi felsége a magyar ügyekben csak⁹ a magyar tanácssal éljen, és a kérvényezők se járuljanak kiadványaik érdekében más tanácsosokhoz és titkárokhoz, mint akikre tartozik

A kilencedikhez és a tizedikhez:

Elrendelték, hogy az egész kormányzás valamint a magyar tanács méltósága, a kancellária tekintélye ő királyi felsége révén tényleg állíttassék vissza és az a magyar tanácsból alkalmas személynek adassék, nemkülönben minden, nagyobb és kisebb hivatal, a harmincadé is, meg ezek előjárósága mind e magyar, mind más (a dalmát, a horvát és a szlavón) királyságban született magyarok és az alávetett és hozzákapcsolt nemzetek révén igazgattassék. (...) ¹⁰

12. cikkely

A külföldi katonák kiviteléről; Zengg szabad városnak a királyság koronája melletti megőrzéséről és a szlavóniai őrhelyek megerősítéséről
A német és a többi külföldi katonákat pedig Varasdból, mind a várból, mind a városból, valamint Murányból, Divénből, Kőszegből, Lévából és Lipcséből és a többi helyről (mivel nem véghelei a királyságnak) megelőbb vitesse ki. (...)

13. cikkely

A szabad városokban a méltóságok és tisztségek miképpen legyenek egyformán a magyarok számára a németekkel együtt; és hogy miként legyen szabad maguknak a magyaroknak meg a cseheknek avagy szlávoknak minden ellentmondás nélkül házakat vásárolni
Emellett mellőzhetetlennek ítélik a karok és a rendek, hogy eddig igen sok panasz jutott tudomásukra a magyarok részéről, hogy nekik a királyi

⁹ Latinul nem ennyire egyértelmű: *in rebus Hungaricis non nisi Hungarico etiam consilio utatur*. Az is máskor is zavart tudott okozni. Az 1613:VI. szövegében (*Necessee ... est ... ut confinia milite Hungaro etiam annona ... provideantur...*) az etiam a vessző helye miatt (*Szükséges..., hogy a végek magyar katonassággal, gabonával is elláttassanak... vagy ...magyar katonasággal is, [valamint] gabonával...*) országos sérelem oka lesz.

¹⁰ A következő paragrafusok intik a királyt, ne idegenekkel, hanem (a religió szerinti megkülönböztetés nélkül) magyarországiakkal kormányozzon. Magyar ügyekben az idegen tanácsokból és titkároktól származó kiadványok érvénytelenek – más nemzetek is a magukéi révén intézik ügyeiket. A XI. tc. a várkapitányságot is csak magyaroknak kéri, kivéve a győrit, de az is a nádortól függjön és magyar legyen az alkapitány.

és szabad városokban, meg a bányavárosokban¹¹ és a szlavóniaiakban sem házakat vásárolni nem szabad, sem közfeladatok ellátására önnön tulajdon hazájukban nem bocsáttatnak.

1. §. Ezért elrendelték, hogy minden szabad városban a főbírák és a szenátorok ezután a nemzetiségre való tekintet nélkül választassanak, és az egyéb méltóságok is a religió szerinti megkülönböztetés nélkül a városban lakó magyaroknak, németeknek és cseheknek avagy szlávoknak vegyesen és felváltva jussanak.

2. §. Közöttük a született magyaroknak ellentmondás nélkül szabad legyen házakat vásárolni sőt építeni, javaikat pedig akármely szomszédos városba ...¹² beszállítani és ott őrizni. (...)

17. cikkely

A maradék bécsi cikkelyek még a jelen országgyűlés alatt végeztessenek be

Ami a tizenkettedik és az azt követő cikkelyeket illeti, elhatározták:

1. §. Azok az új király koronázásáig maradjanak érvényben. Mindenféle adomány és beírás a bécsi békesség tartalma szerint minden halasztás nélkül a király és a karok és rendek révén ... véglegesen határozottassék meg.

Ezeknek ő királyi felsége részéről ily módon történt szabályos és törvényes végrehajtásával a bécsi cikkelyek és kötések is, amint előre lett bocsátva, érvényben maradnak.¹³

¹¹ Hét volt belőlük, Alsó-Magyarországon: Kőrmöc-, Selmec-, Beszterce-, Baka-, Új-, Béla- és Libetbánya.

¹² Itt az 1563:LXII-re hivatkozik: a török elől menekülő nemes házat vásárolhat a városban, ha osztozik a polgárok közterheiben (ezt a mostani cikkely 3. §-a is megismétli), a saját szükségletére pedig bort vihet be.

¹³ CIH 8–36., latin. A koronázás utáni cikkelyek közül kiemelkedő fontosságú még a XIX. Ez a kassai egyezményt erősíti meg. Illésházy Imreffyvel négy pontban egyezett meg augusztus 20-án. A leglényegesebb az első, amely szerint Báthory Magyarország és Mátyás főherceg (november 19-én koronázzák csak királlyá, ekkor szerepel először együtt három színünk a koronázási drapérián) ellen nem fog semmit sem cselekedni, Erdélyt nem idegeníti el a koronától, egymást háborúban megsegítik, kivéve természetesen a török ellen Báthoryt. Miután a török jóváhagyta a fejedelmváltozást és a két oláh vajdasággal is rendezte kapcsolatát, Báthory uralma ezzel az egyezménnyel megingathatatlannak tűnt.

Szamosközy István Erdély urainak zsarnokságáról

A 3

(...) Nemde ... első István, akit a szerzetesek tömege a szentség méltóságával látott el, nagybátyját, Gyulát Erdélyből háborúval kivetette, és rokonát,¹⁴ Zoltánt ültette az apagyilkossággal¹⁵ megszerzett tartomány nyakába? És azután, ha végigmegyünk a királyi hatalom összes váltásán, azt találjuk, hogy az erdélyieknek nem voltak más vajdáik, mint olyanok, akik a magyar királyok teljhatalmából¹⁶ tétettek rájuk – akár akaratauk ellenére is, egészen második János király idejéig, akit Szulejmán, a török császára szigorú rendeletével tett rá a sokáig engedetlenkedő erdélyiekre.¹⁷ Jól ismert, miféle technikákkal és alattomos ügyeskedésekkel főközött be Báthori István a fejedelmi hatalomba, és vásárolta meg bőkezűsködésével a praetoriánus vezérek és a katonák szavazatát; és ezután, amikor ő bement a lengyel királyság megszerzésére, édestestvérét, Kristófot a rokonság jogán tette az erdélyiek élére, azok akarata ellenére.¹⁸ Nemde ennek fiát, Zsigmondot, a tartomány dühöngő pestisét, még csak nem is beszélő gyerekként zsarnok módjára erőltette rá a minap a tartománybeliekre István, bár az erdélyiek nagy része hangosan tiltakozott? És nemde ezután Zsigmond a németet bevezette Erdélybe és az erdélyieket Rudolf hűségére esküdni rákényszerítette?¹⁹ és ezután, hogy

¹⁴ *Avum*, de Erdőelvi Zoltán nem azonos az István felmenői között levő Zoltánnal.

¹⁵ Természetesen nem apagyilkosság, de Szamosközy e legsúlyosabb kifejezést (*parri-cidium*) használja.

¹⁶ *ex mero regum Vngarorum arbitrio* – a kifejezés akár a Hunyadi Mátyásnál oly gyakran előforduló „*de mera nostre regie potestatis plenitudine ac gratia specialī*”, „*de mera regia autoritate et potestatis plenitudine*” szinonímája is lehet, ezért fordítottam *teljhatalomnak*.

¹⁷ János Zsigmond fejedelemnek és édesanyjának, Izabella királynének Buda elfoglalása (1541. augusztus 29.) után adta Szulejmán 10 000 arany évi adó fejében a Tiszántúlt és Erdélyt, hogy ott uralkodjanak. A *sokáig engedetlenkedő* kifejezés arra utalhat, hogy 1551–1556-ig Ferdinánd kezén volt Erdély, s csak Szulejmán többszöri fenyegetésére fogadta vissza (MH 198–199.) a fejedelmet, illetve vont ki Ferdinánd a katonaságát.

¹⁸ Somlyai Báthory István (1533–1586) 1571-től Erdély vajdája majd fejedelme. 1575-ben Lengyelország királyává választják, ekkor Erdély fejedelmévé testvérét, Kristófot választatja a megyesi országgyűléssel (MH 265–266.), aki haláláig, 1581-ig uralkodik. A fejedelemségben fia, Báthory Zsigmond (1572–1613) követi.

¹⁹ A „hosszú háború” (1593–1606) zűrzavarai közepette Báthory Zsigmond többször lemondott az uralkodásról. Az 1597-ben Rudolffal kötött megállapodás értelmében a következő tavasszal Báthory Zsigmond Erdély rendeit Rudolf hűségére esketi, majd eltávozik a kárpótlásként megkapott sziléziai hercegségekbe (MH 344.). Innen váratla-

örjöngését az esztelenség megismétlésével korrigálja, unokatestvérét, András kardinálist, nehogy akár egy ujjnyit is ősei szokásaitól eltávolodjék, ugyanolyan erőszakkal erőltette rá a semmi ilyet nem gyanító erdélyiekre? Mit mondjak aztán Mihály vajdáról, mit Bastáról, mit Székely Mózesről, mit a többiekről, akik nem csak a választás szabadságát vették el tőlük, súlyos szolgasággal is elnyomták a tartományt?²⁰ Nemde ez az István fejedelem²¹ is, akit életében kényszerített hűséggel tiszteltek, holtában végül bectelenül szájukra vettek, fegyveres erővel ragadta magához a tartomány birtoklását?²² És bár mindez így van, mégis a választás szabadságával kérkednek,²³ amivel soha nem rendelkeztek és ezután sem fognak, amíg a föld két monarkhája, a török és a német között – oda beállítatván – fognak függeni. (...) ²⁴

A 4 Összeesküvés Báthory Gábor fejedelem ellen 1610-ben

...a fejedelem gyűlést hirdetett vala Besztercére, és mikor megindult volna Fejérvárról a gyűlésre, utjában imide-amoda, a hova hívták, vendég-

nul augusztusban visszatér, majd 1599 márciusában harmadszor is lemond az uralomról, átadva azt Báthory András bíborosnak.

²⁰ Mihai Viteazul (havasalföldi vajda 1593-tól) 1599-ben rohanja le Erdélyt, a sellemberki csatában megveri Báthory Andrást, akit menekülés közben egy székely agyonüt. Basta (1550–1607) Rudolf hadvezére, ekkor kassai főkapitány, az erdélyi nemesség hívására megy a fejedelemségbe és közösen Miriszlónál 1600 őszén legyőzik Mihait, akit Basta 1601-ben, miután vele egyesülve Goroszlónál legyőzte az ismét visszatért Báthory Zsigmondot, megölet. Ezután következő rémuralma 1604 tavaszáig tart, ekkor végleg kivonul Erdélyből. Báthory Zsigmond 1602-ben távozik végleg Erdélyből, az ezt előkészítő tövisi megállapodást elutasító hívei azonban Székely Mózes vezetésével folytatják a harcot a Rudolfot képviselő Basta ellen. Székelyt 1603-ban fejedelemmé választják a táborában tartott országgyűlésen, azonban a Rudolf-fal szövetséges Radu havasalföldi vajda seregétől nyáron vereséget szenved Brassó mellett, a csatában maga is elesik.

²¹ Bocskai 1605–1606-ban volt Erdély fejedelme.

²² Azért Bocskai szerette Szamosközyt, végrendeletében is megemlékezik róla: „Az historicus, melyeket mind magunk és előtünk való fejedelmek idejében s dolgairól írt, Szamosközy István uramnak deputáltunk [*rendeltünk*] a kolozsvári konventről 7000 forintot, melyeknek kinyomtatására nagy gondjok legyen, lelkekre kötöttük a testamentumosoknak és az Istennek széki eleibe idézzük őket érette, ha abban híven és szorgalmasan el nem járnak.” A kiadás Bocskai halála után kétszázhetven évvel indul meg, ez is Szilágyi Sándor munkája.

²³ 130

²⁴ TT 1889. 27–28., latin.

séggel töltötte a fársángot; többi között Radnótra is menvén Kornis Boldizsárhoz, kinek akkor szép felesége vala, mondják, a fejedelem felgerjedvén, mint ifju ember a szép asszonyokra,²⁵ s Kornis Boldizsár ezen felette megbusulván, már Kendi István²⁶ pedig niég ezelőtt elméjét ebben fásasztván, ott kezdének aztán, kiváltképen Kendi István Kornis Boldizsárral tractalni a fejedelemnek megöléséről. Így hogy Kendi István Szamos-Ujvárbá hivja vendéggé; ott mikor csak kevesd magával marad éjjel ben, sicariusok [*íjászok*] által ölessék meg. De a fejedelem ezt eszébe noha nem veheté, mindazonáltal divini numinis instinctu [*isteni akarat ösztönzéséből*], nem akart semmiképen Ujvárbá menni, hanem Székről egyenesen akarta utját venni Beszterce felé. (...)

Mikoron azért Kendi István cancellarius, Kornis Boldizsár, háromszéki kapitány és székelý generális ... is jelen lévén, látták volna, hogy a fejedelem be nem menne Ujvárbá, akarták a dolgokat Széken véghezvinni, olykor, mikoron a gyalogja a fejedelemnek megindul s csak maga kevesd magával marad (mivel akkori időben az embertelen szolgák inkább sietnek vala a városba előre, hol jó szállást, szép asszonyt találhassanak, mint uroknak szolgálatjában forgolódtak volna, mely ezután is félő, szokásban fog maradni), ott vihessék szándékokat végbe...

De az Istennek csodálatos irgalmassága a kit meg akar tartani, alkalmatosságot szolgáltat a megoltalmazásban; mint ez is succedála [*következett*], mert Kendi Istvánnak egy fő szolgája, Török János, lovászmester, ezt a fejedelemnek tudtára adá, és minden akaratjokat megjelenté. (...) ²⁷

²⁵ Körülbelül ennyi maradt mára e fejedelemről az utókorban. Szilágyi róla szóló művében nem menteni, hanem megértetni akarva Báthory cselekedeteit, figyelmeztet arra, hogy az évtizedes iszonyatból lassan magához térő Erdélyben akkortájt kezdtek újból társasági életet élni az emberek, s ebben kétségtelenül a nagyon fiatal fejedelem járt az élen, egyre fiatalabbá váló udvarával. Ez mindenképpen stílusváltást jelent a köszvényes, öreg Rákóczi Zsigmond életviteléhez képest. Báthory külön élt a források szerint nem szép feleségétől, Palocsai Horváth Annától, s ekkor első szeretője Imreffy felesége volt – ám a férj Báthory fejedelemmé tételében, a kassai és egyéb tárgyalások alatt már bizonyította nélkülözhetetlenségét. A17, A22

²⁶ A Báthory Zsigmond által 1594-ben kivégeztetett (MH 307–308.) Sándor fia, Bocskai hadvezére, később Bethlen ellen is szervezkedik, †1628.

²⁷ Az összeesküvés miatt sok ember meghalt, többségüket bírói ítélettel végezték ki, de volt, akit felakasztottak, s volt, akit ágyúból lőttek ki. Az összeesküvők jórészt katolikusok voltak, maga Kornis is. A márciusi országgyűlés a katolikusok és a jezsuiták ellen súlyos végzést (7. cikkely) hoz: „...se Tövisen, se Fejérváratt, se Monostoron, se a somlyai jószágban, se Székely-Udvarhelyt, abban az széekben egyébütt is pápás papnak szabad ne légyen lenni, minthogy bizonyosan comperiáltatott [*tudottá vált*], hogy ez mostani ő felsége ellen való practikában is ők misceálták [*elegyítették*] magokat, és

Mindezek után mikoron a megírott urak így jártak vala, és a daróczi szembenlétel, tasnádi, szatmári tracta is frustrálódott [*meghiúsult*] volna:²⁸ Váradról a fejedelem bejőve Kolosvárra, ahová behozatván Kornis Boldizsárt, ugyanott fejét véteté. (...)

Mindezek után a fejedelemnek nagy és rettenetes dolgokra kelle gondolkodásait éjjeli-nappali sok fáradságos munkákkal venni. Mert Imrefi János ki director és praesidens Consilii et totum fac [*jögügyigazgató ... a tanács elnöke és mindenek*] immáron vala, a fejedelmet ilyen nyalánkságra indítá: hogy itt Erdélyben magát igen megerősítse, Szebent a szászoktól elvegye, abban derekas praesidiumát tartsa, hagyja, onnat Havasalföldre, moldovai vajdaságra és, ha Isten élte, onnan a lengyel királyságra is igyekezzék.

MIKÓ FERENC TÖL²⁹

alattomban azt foueálták [*pátyolták*]; az hol templomokat építette az pápista papoknak, úgy mint főképpen Telegden, elrontassék. (...) Senki ... az alatta való kösséget az pápista pap praedicatiójára, miséjére ... ne cogálja [*kényszerítse*]; ha maga akaratjából reá megyen, szabad vele. Az ki pápás papot akar tartani, házánál tartsa. Az pápista papoknak pispekek ne légyen. (...)”. A cikkely folytatása a jezsuitákat tiltja ki az országból megújítva az ugyanezt elrendelő 1588. évi medgyesi végzést. E végzés szerint nem csak a jezsuitáknak, „...sőt még egyébféle római religiön való szerzeteseknek klastromok, collegiumok és közönséges helyen templomok ne lehessen, se penig ... közöttünk ... nemes jószágot, örökséget ne birhassanak”. (EOE VI. 170–172. – az 1588. évi törvényre nem hivatkozik, hanem szóról szóra idézi a cikkelyben.)

²⁸ Az Illésházy István halála (1609) után a nádorságot viselő Thurzó Györggyel volt a fejedelemnek találkozója. Amaz Szatmáron, a fejedelem Tasnádon szállt meg, a tárgyalások a királydaróci mezőn folytak 1610 nyarán. II. Mátyás a kassai egyezmény (13) bővítését szerette volna: a Magyarország és az örökös tartományok közötti konföderációba bevonni Erdélyt, sőt a két oláh vajdaságot is. Thurzó megfogalmazásában: „Fundamentuma ez, hogy az elindított szövetség úgy menjen véghez király urunk ő felsége, Magyarország és ezekhez confoederatus [*szövetkezett*] országok közt, hogy állandó és minden következő ellenségek ellen legyen, kik ellen egyenlő segítséggel, értelemmel, értékünk, életünk fogytaig oltalmazzuk egymást magunk és maradékaink is. ...kivántatik azért, hogy felségedtől is, és birodalmától ez szerint, senkit kinem vevén, mindenek ellen legyen az confoederatio.” (Báthory 92.) Már eleve nehezítette a tárgyalásokat, hogy Thurzóék megtagadták a Magyarországra menekült összeesküvők, Kendi és társai kiadását. Az alkudozás sikertelenségétől bosszúsán hazaérkezett fejedelem Kolozsváron a kegyelemért könyörgő Kornist lefejeztette, helyette Behlen Gábort tette meg udvari főkapitánynak. A nádor hadfelkelést rendel el az erdélyi fejedelem ellen. A kitört ellenségeskedés azzal ér véget, hogy Imreffy a fejedelemtől nyert felhatalmazáson túllépve aláírja a második kassai egyezményt. 82

²⁹ EÖ III 128–131.

Thurzó György biccsei könyvtárából³⁰

A 5

Augustana Confessio³¹

Alberti Molnar Cathecismus Haydelbergensis Vngarus Item Psalterium Ambrosij Lobwasseri³²

Alcoranus in Latinum sermonem translatus³³

Antonij Bonfinij Decades Rerum Hungaricarum Anno 1581.³⁴

Antonij Bonfinij Decades Rerum Hungaricarum Anno 1606.

Aristoteles de Coelo et de Anima³⁵

Aesopi fabulae³⁶

Alberti Molnar Grammaticae Hungaricae libri duo³⁷

Augustini opera omnia in tomis X³⁸

Bibliorum Sacrorum Hebraice Chaldaice Graece Latine Italice Gemmanice Eliae Hutteri primus Tomus. Reliqui omnes desiderantur a libris Samuelis usque ad Novum Testamentum³⁹
Biblia Bohemico Idiomate⁴⁰

³⁰ Iványi 505–517., nem betűhíven közlöm, elhagytam például a címek kiegészítését jelző ()-t. A jegyzék 1610-ben készült, bár később is írtak hozzá, ezt *-gal jelölték meg. Az alfabetikus lista időnként ötletszerű, Melanchton kerülhetett az O betűhöz is: *Operum Philippi Melanchtoni Pars Prima et Secunda* (Melanchton műveinek első és második része), Alstedt enciklopédiája, az *Artium liberalium systema...* (A szabad művészetek rendszere...) a J-hez (Joannis Henrici Alstedij...).

³¹ Ágostai hitvallás.

³² Molnár Albert heidelbergi magyar katekizmus, továbbá Lobwasser zsoltára. [A *Kis Catechismus, avagy az keresztyén hűtne reszeiről rövid kérdésekben és feleletekben foglaltatott tudomány...* (a heidelbergi „öreg katekizmus”-ból) Herbornban jelent meg 1607-ben. Ugyanebben az évben, ugyanitt jelent meg *Psalterium Ungaricum* is, elkészítéséhez felhasználta Lobwasser német zsoltárfordítását.]

³³ Latinra fordított Korán.

³⁴ Bonfininek a Zsámboki (Sambucus)-féle frankfurti kiadása. A következő, az 1606-ban Hanauban megjelent kiadás is Zsámbokié, közli azoknak a törvényeknek a szövegét is, amelyeket Bonfini művében említ.

³⁵ Aristotelés (384–322) az égről és a lélekről.

³⁶ Aisópos meséi. (Aisópos görög meseíró, Solón kortársa.)

³⁷ Szenci Molnár Albert kétkötetes Magyar grammatikája. Hanauban jelent meg 1610-ben.

³⁸ Augustinus minden műve tíz kötetben. [Szent Ágoston (354–430) műveit Erasmus adta ki Bázelen 1528–1529-ben.]

³⁹ Elias Hutter héber–káldeus–görög–latin–olasz–német nyelvű Bibliájának első kötete.

Az összes többi hiányzik Sámuel könyvétől az Újszövetségit.

⁴⁰ Cseh nyelvű Biblia.

Claudij Ptolomaei Geographia⁴¹

Consensus de Coena Domini author Anonymus⁴²

Ciceronis philosophia tomus 1., 2.⁴³

Ciceronianarum Orationum commentarius copiosus⁴⁴

Chrisostomi operum tomus 1–5.⁴⁵

Caii Cornelij Taciti opera cum Commentario⁴⁶

Davidis regis Psalterium ex Hebreico in Latinum et germanicum translatum⁴⁷

Digestum vetus seu Pandectarum Juris Ciuilis tomus 1. cum Commentariis Accusij⁴⁸

Diogenis Laertij de vita et moribus Philosophorum⁴⁹

Erasmi Roterdami⁵⁰ Novum Testamentum Graecolatinum cum annotationibus

Eliae Bergeri Panegyris de Cruce Sanctissimis Regni Hungariae insignijs⁵¹

Flauij Iosephi operum prior editio⁵²

Flauij Vegetij de re Militari⁵³

⁴¹ Ptolemaios Geográfiája. (Ptolemaios híres csillagász és geográfus Alexandriában a II. században.)

⁴² Megegyezés az Úrvacsoráról, ismeretlen szerző.

⁴³ Cicero filozófiai művei, 1–2. kötet.

⁴⁴ Cicero szónoklatainak bőséges kommentárja.

⁴⁵ Aranyszájú Szent János műveinek 1–5. kötete. (Egyházatya, 347–407.)

⁴⁶ Tacitus művei kommentárral.

⁴⁷ Dávid király héberből latinra és németre fordított zsoltárkönyve.

⁴⁸ A polgári jog régi gyűjteményének első kötete Accusius kommentáiraival. [Justinianus bizánci császár (527–565) idején készült el a római jog és törvények *gyűjteménye* (lat.: *digesta*, gr.: *pandektes*), azaz a római jog kodifikálása (*Corpus iuris civilis*).]

⁴⁹ Diogenés Laertios könyve filozófusok életéről és nézeteiről. (Grammatikus, valószínűleg Hadrianus korában.)

⁵⁰ Rotterdami Erasmus görög–latin Újszövetsége jegyzetekkel. (Erasmustól nyolc másik mű is szerepel a jegyzékben.)

⁵¹ Perger Illés történetíró ezen, a magyar királyoknak Krisztus keresztéért viselt dolgait is bemutató műve Olmücben jelent meg 1600-ban.

⁵² Iosephus Flavius műveinek régebbi kiadása. (Iosephus Vespasianus uralma alatt lesz Flavius, ott van, amikor a zsidó háború végén Titus 70-ben elpusztítja Jeruzsálemet.)

⁵³ Vegetius a hadászátról. (A IV. század végén korábbi hadtudományi szerzők műveit kivonatoló író.)

Francisci Costeri Jesuitae Enchiridion Controuersiarum Theologicarum⁵⁴
Fabij Quintiliani Oratoriarum Institutionum libri 6⁵⁵

Hieronymi opreum tomus 1., 2., 3., 4., 5., 9.⁵⁶

Herodotos Graecolatinus⁵⁷

Henrici Bullingeri in Acta Apostolorum⁵⁸

Hungaricarum Ecclesiarum Confessionis summa cum Antithesibus⁵⁹

Homeri Ilias

Homeri Odyssea

Johannis Caluini Tractatus Theologici omnes⁶⁰

Johannis Leonclauij historia Musulmanicae Turcorum⁶¹

Johannis Dubrawij historia Bohemica⁶²

Jacobi Le Moyne Historia Americae

Julius Caesar de bello Gallico⁶³

Justinus unacum Sallustio⁶⁴

Isocrates⁶⁵

Justi Lipsij Politica etc.⁶⁶

Joannis Draskouitij Consiliarij Regij et Tauernicorum Magistri Horologi-
um Principum ex Hispanica lingua in Hungaricam translatum⁶⁷

⁵⁴ A jezsuita Franciscus Coster kézikönyve a teológiai vitákról.

⁵⁵ Quintilianus szónoklattana hat könyvben. (I. századi szerző, e művének címe *De institutione oratoria*.)

⁵⁶ Szent Jeromos műveinek ... kötete. (Egyházatya, 340–420.)

⁵⁷ Görög–latin Hérodotos. (A történetírás atyja a Kr. e. V. században élt.)

⁵⁸ H. Bullinger könyve az *Apostolok cselekedetei*hez. [1504–1575; svájci német reformátor, a *Második Helvét Hitvallás* (1566) megalkotója.]

⁵⁹ A magyarországi egyházak hitvallásának summája az antitézisekkel.

⁶⁰ Kálvin János összes teológiai értekezése.

⁶¹ A muzulmán törökök története Johannes Leonclaviustól.

⁶² Johannes Dubrawius cseh története.

⁶³ Iulius Caesar: Feljegyzések a gall háborúról.

⁶⁴ Iustinus Sallustiusszal együtt. (Iustinus Krisztus utáni történetíró, Sallustius 86?–36? között élt, leghíresebb műve Jugurtha háborúját dolgozza fel.)

⁶⁵ Attikai szónok, 436-ban született, a khairóneiai csata után önként éhen halt (338).

⁶⁶ Justus Lipsius (1547–1606) németalföldi klasszika-filológus, történetíró.

⁶⁷ Draskovich János tárnokmester könyve (*Az az, Az Fejedelmek Orainak Masodik Keonyve* – az első a spanyol eredeti) azzal foglalkozik, miként viselkedjenek a fejedelmek és a főurak a házasságban és a gyermeknevelésben, Grácban jelent meg 1610-ben. (1550–1613; horvát bán majd dunántúli főkapitány, Istvánffy Milós veje.)

Jacobi Regis Angliae etc. Apologia pro juramento fidelitatis⁶⁸

Liuij Decades. Tomis duobus⁶⁹

Martini Lutheri operum tomus VI^{us70}

Novum testamentum XII Linguarum...⁷¹

Nicolai Gabelmanni Monomachia Vngaro Turcica⁷²

Plinius

Plutarchi vitae Illustrium virorum⁷³

Straboni Geographiae libri 17⁷⁴

Seneca opera⁷⁵

Theodori Bezae Cathecesis⁷⁶

Tridentinum Concilium⁷⁷

Terentius a Marco Antonio Mureto emendatus⁷⁸

Vitruuij Architecturae libri X⁷⁹

Valerius Maximus⁸⁰

Virgilij Maronis omina opera doctissimorum virorum copiosissimis commentariis⁸¹

⁶⁸ Jakab angol király Védőbeszéde a hűségeskü mellett.

⁶⁹ Livius decasai két kötetben.

⁷⁰ Luther Márton műveinek hatodik kötete.

⁷¹ Tizenkét nyelvű (szír, zsidó, görög, latin, olasz, francia, spanyol, német, angol, dán, lengyel, cseh) Újszövetség.

⁷² Gabelmann magyar–török háborúja. 710

⁷³ Plutarkhos (46–120) híres férfiak életéről szóló műve, azaz a *Párhuzamos életrajzok*.

⁷⁴ Strabón Geográfiájának 17 könyve. (64–19 után; a legkiválóbb antik geográfus.)

⁷⁵ Seneca művei. (Kr. e. 4–65, Nero nevelője.)

⁷⁶ Béza Kathekézise. [Theodore de Bèze (1519–1605) francia protestáns teológus, Kálvin halála (1560) után a reformáció genfi irányzatának vezetője.]

⁷⁷ A tridenti zsinat.

⁷⁸ A Marcus Antonius Muretus által kijavított Terentius. (Kr. e. II. századi író.)

⁷⁹ Vitruvius Építészetének tíz könyve. (A szerző Augustusnak ajánlotta *De architectura libri X* című művét.)

⁸⁰ Történetíró Tiberius korában.

⁸¹ Vergilius minden műve a legtudósabb férfiak legbőségebb kommentáiraival.

Ismeretlen szász polgár feljegyzése Szeben 1610-ben történt elfoglalásáról és Báthornak Radu havasalföldi vajdával 1611-ben viselt háborújáról A 6

1610. december 10-én Báthori Gábor, Erdély fejedelme, büszke és becsüvagyó, istentelen és hitszegő ember, mintegy 20 000 főnyi tömeget gyűjtött egybe és seregével Szeben alá vonult. Itt becsülettel fogadták, embereivel egyetemben, mint kegyes fejedelmüket; bár a köznép közt meglehetősen elterjedt a hír és a szegény polgárokat sok nemes úr figyelmeztette is arra, hogy Báthori ... törbe fogja csalni a várost. Ez igaz híresztelést azonban néhányan, akik a szebeni tanácsban Báthori titkos hívei voltak, a szegény szebenieket fej- és jószágvesztéssel fenyegetve, elhallgattatták. Így tehát Báthori Gábor a mondott napon 20 000 emberével együtt, fondorlatos szándékkal Szebenbe érkezett. Harmadnap a város minden kapujának kulcsait magának követelte, ezentúl ő őriztette azokat.⁸²

⁸² II. Mátyás nem ratifikálta a nádora által aláírt második kassai egyezményt (28), a nádor az oláh vajdákkal és lengyel segítséggel az összeesküvés leleplezése után Magyarországra szökött volt kancellárt, Kendyt készült fejedelemmé tenni. Szilágyi ismét nem mentegetni, hanem magyarázni akarva a fejedelem által elkövetett törvényteleniséget, azt bizonyítja, hogy Báthory az önvédelem érdekében szükségszerűen fordult először a szászok ellen, akik konfliktus esetén inkább voltak a Habsburg-házi magyar király, mint az erdélyi fejedelem iránt hűségesek. (i. m. 104–105.) A Szebenben kelt országgyűlési végzések első cikelye is utal erre: „Megértettük kegyelmes urunk fejedelmünk az felséged közinkben küldött propositiójából [*előterjesztéséből*], minemű okok kényszerítették legyen felségedet az mostani felülésre és arra, hogy minekelőtte országából kimenne, annakelőtte magának és az országnak bátorságosb állapotjáért, az Szeben állapotja felől példát vén felséged, azelőtti változásokban mint viselte legyen az fejedelmekhez és az országhoz magát, kiváltképpen pedig bizonyos főszemélyek relációjokból [*beszámolójából*] mostani szándékokot is értvén, gondolkodnék, és magának s successorinak [*utódainak*] lakó helyül választaná.” (EOE VI. 197.) Mikó is némi elégtétel-érzettel zárja a Szeben prédálását leíró részt művében: „Igy lőn azért, így kezdődik annak a városnak romlása, kit soha semminemű ellenség fel nem prédált; mert ők minden változásokban úgy viselték magokat, hogy az erősségben magokat oltalmazták. Akár német, oláh, mi jött reájok, jó idején ahoz állottak, és onnan hallgatták csak, az ellenség mint bánt velünk, mint rontottak, pusztítottak, belőlünk halmokat hogy raktak. Az országnak közönséges jóvában soha egyet nem értettek, sőt mindenekben ellenkeztek az ország fő embereivel, olyankor hiztak, a mi romlásunk nekik volt hasznokra.” (EÖ III. 132.) Mindenesetre Báthory Moszkvába követet küldött, hogy a svéd háborút nemrég abba hagyó III. Zsigmond lengyel király elleni háború erőteljesebb folytatását sürgesse, így a lengyelek nem segíthetnék ellene az oláh vajdákat. Az ő sereggyűjtéséről minnendenki

December 17-én megvádolta a szebenieket, hogy valamennyien árulók, pedig csak néhányan voltak azok.⁸³ Ezért fejvesztés terhe mellett elrendelte, hogy mindenki tartozik kardját, lőfegyverét, dárdáját és minden más fegyverét a nagy téren egy halomba rakni. A fegyvereket azután szétosztatta gaz cinkosai közt... (...)⁸⁴

1611 januárjában nagy sereggel Brassónak vonult, de Szebenben is erős fegyveres őrseget hagyott hátra; Brassóból Oláhországba ment, elűzte a nemes és hős Radul vajdát és végig prédálta az egész vidéket meg a templomokat. (...)⁸⁵

Június 7-én megindult Radul vajda 8000 válogatott emberével és titkon a hegységen át vonult;⁸⁶ sokan tudtak erről. Báthori Szebenből szintén fel-

úgy tudta, Moldva ellen készül, de előbb megtartja a Szebenben december 17-ére hirdetett országgyűlést.

⁸³ Az ekkor kelt országgyűlési végzések a szebeniek korábbi és mostani árulása miatt a várost a fejedelemnek adják állandó lakóhelyül, „...úgy hogy ez országban s Magyarországon részeiben az felséged birodalmában levő minden uraknak, vármegyéknek és főembereknek azonképpen az székely atyámfiaiának házok és szállások legyen idebenn”. (i. m. 198.) A tervezett büntetés a felségárulásért járó, azaz fej- és jószágvesztés volt, a rendek közbenjárására Báthory végül is 100 000 forintot vetett ki, majd a felére szállította azt, ha azonnal fizet a város.

⁸⁴ A védekezés lehetőségétől megfosztott városban pedig mindennapossá lett a rablás és a nemi erőszak a hadsereg részéről.

⁸⁵ Radunak előtte követével megüzente, hadát Lengyelország ellen hívta össze. Radut a decemberben betörő hatezres előhad nem tudta elfogni. Az erdélyi sereg irgalmatlanul felpredálta Havasalföldet, Báthory pedig követeket küldött a Portára, hogy bizonyítsa, a török engedelnye nélküli hadjárata a török érdekében történt, mert Radu németbarát volt. A török hajlott arra, hogy az oroszoknak segítséget ígérjen Lengyelország elleni háborújuk folytatásához, s tárgyalta Báthory lengyel királyságát is. Sorbán a szebeniekkel együtt Forgách Zsigmondhoz, Felső-Magyarország főkapitányához fordult segítségért, követei a portán a francia orátorral együtt Havasalföldet igyekeztek neki visszaszerezni. Másfelől – talán a testvérének a cseh királyságtól való megfosztásán fáradozó II. Mátyás segítségével is, de mindenképpen erdélyi és magyarországi urak közbenjárásával – megvesztegette a budai és a temesvári basát, dúlják fel a havasalföldi hadjárat miatt védtelen hajdúbirtokokat. A hajdúk ennek hírére otthagyják a fejedelem seregét. Bár a Portán hazarendelik a temesvári basát, de Báthoryt eltiltják a hadjárat folytatásától, nem engedélyezik, hogy Moldvára törjön – nem akarják, hogy Erdély újból függésbe vonja a két oláh vajdaságot. (Ilyet utoljára Báthory Zsigmond tett, mielőtt szembefordult a törökkel.) Báthory hazatér, az új vajda beiktatására Bethlent hagyja ott, később az is hazamegy. A II. Mátyástól visszatérő Radu az új, vajdát, Mihne Radut megveri, mert azt a török csernehagyja, csak a Lugosi János vezetésével hátrahagyott erdélyi sereg tart ki mellette, szinte utolsó szálig.

⁸⁶ (Ezzel meg is lepte a fejedelmet, aki a szorosok őrzésére rendelt ki csapatokat. A tömösi szorost őrök visszafordulnak, megütköznek vele, de vissza kell vonulniuk.) Mi-

készült 32.000 emberével,⁸⁷ az atyáinktól öröklött szép szebeni fegyverzetben, és nagy örömmel, mintha csak mennyegzőre menne, indult neki a Barcaságnak... Radul vajda reggeli 8 órakor ért le a hegységből a Brassó előtti mezőre és csakhamar csatarendbe állította népét... Amikor pedig Báthori váratlanul megpillantotta ellenfelét, ő is csatarendbe állította embereit és csúfosan megkérdezte Radul vajdától, mivégre jött? Vívni akar-e vele, vagy játszani? A két ellenséges sereg egymásnak ment. Radul vajda hőiesen tartotta magát ... de ... Báthori dandárja 12.000 harcosával legyőzte és megfutamította. (...) Báthori látva, hogy ő győzött, így kiáltott fel: „nékünk adta Isten!” – Ekkor valamennyien nekiláttak a holtak fosztogatásához és odahagyták soraikat. Amikor ezt Radul vajda elrejtett emberei észrevették, ... nekimentek Báthori dandárjának és tüzeltek rá, egy sem tévesztette el célját. Olyan keményen elagyabugyálták embereit, hogy Báthori ezután már nem győzelmet kiáltott, hanem ezt: „fut ha ki futhat...” Így érte vereség a büszke Báthorit.⁸⁸ A csataterén 7785 halott maradt halomban...⁸⁹ (...) Augusztusban Radul vajda Brassó előtt készült fel a további harcra Báthorival. Szeben alá vonult és ostrom alá vette a várost, azonban nem tudta elfoglalni.⁹⁰ Éppen akkor jött Magyarországból Forgách Zsigmond 25.000 magyarral Radul segítségére; hogy milyen hasznuk volt belőlük a szegény erdélyieknek,

után Radu visszaszerezte országát, elhatározta Báthory megtámadását, ezért tárgyalni kezdett Weiss Mihállyal, aki 1612-ben brassói főbíró is lesz. A szászok és a fejedelem közötti bizalmatlanság eredményeként 1611 májusában egy részgyűlésen a fejedelem a szász papok többségét felségárulás vádjával dézsmájuk háromnegyedétől megfosztotta. A szászokon és Radun kívül ellensége volt a fejedelemnek – II. Mátyás támogatásával – a nádor, aki a családjának, a két Forgách, a bíboros és a főkapitány, akik ez utóbbinak, s a bujdosó erdélyiek, akik Homonnay Györgynek akarták a fejedelemséget megszerezni. Ez utóbbi a lengyel királlyal tartotta fenn az összeköttetést, Kendy pedig a hajdúkat igyekezett felülésre bírni.

⁸⁷ Szilágyi szerint nemhogy ez, de még a Bojti által írt 15 000 is sok.

⁸⁸ Mikónál: „A jó Isten így akará azért megesmertetni magát, és az utálatos rosz oláh nemzetséggel így büntete meg minket országostól harmadszor is. Mert egy kevés lengyel kopiás sereg, ki mind is nyolcszázból állott, annál kevesebb kozákokon kívül nem volt emberséges had. Így azért az Isten vere meg bennünket, nem bizony a rosz oláh-ság.” (EÖ III. 139.) Radu másodszor vert meg erdélyi fejedelmet, először Székely Mózes 1603-ban, szintén Brassó mellett (MH 377.).

⁸⁹ Köztük a nagyhatalmú tanácsos, Imreffy is.

⁹⁰ Radu előre menekül, mert a nyáron ellenfele, Mihne Radu visszavette török csapatok segítségével Havasalföldet.

mindmáig siratnivaló.⁹¹ Ezek ugyanis nem harcolni jöttek, hanem fosztogatni és azért, hogy egyik a másikat elárulja. Röviddel azután nagyszámú török jött Báthori segítségére. (...) Forgách Zsigmond látván, hogy amaz olyan nagy sereggel üldözi, ... a közeli hegységbe menekült. Ott azután Isten úgy büntette meg, hogy 14 napon át embereivel az erdőben ide-oda kellett bolyongania, hasonlóan Izrael népéhez a pusztában. Saját lovaikat ették meg és valamennyien – mintegy 14.000 ember – elpusztultak.⁹²

A 7

Pázmány Kalauzából

RENDI ÉS SOMMÁJA E KÖNYVBEN FOGLALT TANÚSÁGNAK

Bűneinknek igaz érdeme szerint szemünkkel látjuk, kezünkkel tapasztaljuk azokat a dolgokat, melyeket ha hírrel hallanánk, talán el nem hinnénk. Mert minekutána a szüntelen veszedelmekben eredett, és csaknem hamuvá lett szerelmes hazánkban, a keresztyéni egyességnek kötele elszakada, és minden gonoszság elárada: oly temérdek vakságra jutának az emberek, hogy utolsó és legkisebb dolgoknak tartják immár az igaz hitnek ismertetit, és a keresztyéni tekéletességre való igyekezetet. (...) Főrenden való emberrel szólottam, ki azt vitatta; hogy mind török, mind zsidó vallásban üdvözülhet ember. Tudós úrembert ismértem; ki minekelőtte a régi igaz hitre térne, arra jutott, hogy Szentírás nélkül, az

⁹¹ „Édes hazám Erdély ki magyar nemzetből / Megrakodtál vala sok futott szegényből / Ki te nemzetödből széles az alföldről / Török előtt futván Körös Maros közül, // Török miatt immár bántásod nem volna, / Magad nemzetséged pusztulásod oka, / Nincs mit tennöd, rajtad Istennek ostroma / Szomszédod is rajtad bizony tanulhatna.” – mondja egy korabeli ének (Báthory 147.). A betörő sereg, megnyervén magának Nagy Andrást is tízezer hajdújával, II. Mátyásra esketi Kolozsvárt, elfoglalja Gyulafehérvárt. Bethlennel sikertelenül alkudozván Forgách Szeben alatt egyesül Radu hadával. Báthory sikeresen védekezik, Nagy Andrást is visszacsábítja pártjára, a székelyeket és a vármegyéket pedig Forgách eredménytelenül igyekezik elvonni hűségéről. A nádor által megsegítésére küldött segélyhadat Nagy András visszafelé jöve szétveri, Kolozsvárt is Báthoryhoz vonja. Az ostromló helyzete tovább romlik, a bosnyák pasa harmincezer, Bethlen a temesvári pasával tízezer török élén közeledett.

⁹² EÖ III. 165–167. Forgách novemberben ér haza serege elcsigázott maradványával. Radu pedig II. Mátyás udvarában kegydíjból kényszerűen élni. Brassó egyedül marad Báthoryval szemben, aki magyarországi hadjáratot is megszavaztat az országgyűléssel, a Portára pedig Géczi Andrást küldi. A magyar hadjárat elmarad, a nádor a fejedelem követivel decemberben Tokajban egyezséget köt. A Portára menet Brassón áthaladó Géczit az ottani szászok és magyarok megnyerik tervüknek: a Portán Báthory elmozdításáért dolgozzék, hangoztatva, hogy Erdélyt őt akarja helyette fejedelemlé.

Aristoteles *Ethica*-ját elégségesnek ítélte az embernek tekéletességére. Ebből megismerszik, mely igazán mondotta Lirinensis, hogy aki egy cikelyben megveti az anyaszentegyház tanítását, az egész keresztyéni tudományt bizonytalanná teszi... Mert a hit olyan, mint a gyűrű; mely ha egy helyen megszakad, jól nem állhat az ember ujjában: olyan, mint a harang; mely elveszti hangosságát, egy kicsiny hasadással. A tévelygés pedig, akármely kicsiny légyen is, olyan mint az ék, melynek hegye vékony, és mikor a fába ütik, nem nagy hasadékot szerez: de mennél tovább verik, annál nagyobb nyílást hágy; és végre, akármely öreg gerendát kettéhasít.

Mikor azért magamban sokat hánytam-vettem volna, mint kell az eláradott hamis vélekedések folyását meggátolni: juta eszembe a Szent Ágoston mondása... Az okossággal (ügymond), nem tusakodik, aki józan; sem a Szentírással, aki keresztyén; sem az anyaszentegyházzal, aki békességszerető. Azért én is e három rendbéli bizonyságokra vetem szememet: ezeknek erősségét, az új tudományok rontására fordítám: és írástomat e könyvben három részre osztám.

Első részében a természetbe oltatott okosság vezérléséből megmutatom; hogy a világnak egy teremő istene vagyon, kit igaz hittel és religióval tartozunk tisztelni: ez pedig az igaz hit, a keresztyénség kívül nem talál-tatik. De mivel a keresztyénség zászlója alatt sok ellenkező szakadások pártolkodnak: azt is világosan megbizonyítom; hogy az emberi okosság vagy maga vezérléséből, vagy azokból a Szentírás fundamentomiból, melyeket jóváhagynak valakik keresztyén nevet viselnek, világosan kijelenti, hogy a római gyülekezettől elszakadott vallások igazak, és Isten előtt kedvesek nem lehetnek.

Második részében megmagyarázom; elsőben a keresztyének között való igényetlenségek gyökerét. Annak utána bizonyos módot mutatok, ezeknek leszállításában. És az eklézsiának méltóságát kifejezván megbizonyítom, hogy egyedül a római gyülekezet igaz eklézsia; melynek tanítása ellen senkinek nem szabad tudakodni. A római pápának méltóságát is, derék bizonyságokkal állatom.

Harmadik részében, egynéhány nevezetes dolgokban, melyekről főképpen versengések támadtak, megmutatom; hogy semmit az újítóknak nem kedvez a Szentírás: sőt ha ezt okosan egybehordjuk, és nem facsarjuk tétova agyaskodásunk szerint, hanem ingyenes folyásában, és eleitől fogva meggyökerezett értelmében hagyjuk, mindenkben a mi tanításunkat erősíti.

AZ EMBERI OKOSSÁGNAK ÉS A KERESZTYÉN HITNEK AZ
ISTENI TERMÉSZETRŐL ÉS TISZTELETRŐL EGYESSÉGE

ELSŐ RÉSZE

A TEREMTETT ÁLLATOK SZÉP RENDI, AZ EMBERI TERMÉSZET INDULATI, AZ
IGAZ OKOSSÁG VEZÉRLÉSE, ISTEN ISMÉRETIRE VISZEN

Az tekéletes erkölcsnek és minden jóságos életnek gyökere és kútfeje az Istennek igaz ismérte. (...) Váihatatlanul együtt jár az Istennek igaz tiszteleti a bölcsességgel. Mert ismérni kell Istent; és erre bölcsességgel jutunk. Tisztelni kell őtet, és ez a religiótúl vagyon. De elől jár a bölcsesség és Isten ismérte: abból fakad és következik az isteni tisztelet.

Annak okáért, valaki Istenhez akar járulni, és az ő igaz tiszteleti s szolgálatja által üdvösséget kíván nyerni; elsőben a mennyei bölcsességnek vezérléséből hinni és tudni kell, hogy e világnak vezérlő ura, gondviselő fejedelme, teremő istene vagyon; ki mindenható erejével e világot alkotta, bölcsességével vezérli, gondviselésével szent nevének dücsőségére igazgatja. (...)

Azért a keresztyén hitnek és üdvösséges tudománynak felbonthatatlan fundamentomául kell azt vetnünk, hogy egy igaz Isten vagyon; kit azért neveznek a görögök THEOS-nak, mert általlát mindeneket, általhat mindeneket... (...)

Először. A világ részeinek szép, ékes renddel való alkotásából, így okoskodik Eusebius: *Quoniam neque a lapidibus, casu unquam sine artifice domus aedificari, neque pannus absque texente fieri, nec navis sine gubernatore navigare potest: cum substantiis animatis atque inanimatis, plenum hunc mundum viderent (Hebraei), non absque sapientia Dei haec omnia facta putantes, a magnitudine et pulchritudine creaturarum, Creatorem omnium cognoverunt.*⁹³ Ez, amit rövideden Eusebius monda, annyit tézen, mintha azt mondaná: Ha egy vadon erdőnek, kösziklás puszták barlangi között módosan épített palotát látnánk, mely csinosan ékesített és drága kárpitokkal bévonatott volna; minden szegleti arany és ezüst házieszközzel tündöklenék; kedves gyönyörűségekre és szükséges táplálásra tartozó alkalmatosságokkal bévelkednék: efelett öbenne vetett

⁹³ Mivel sem kövek által ház mester nélkül véletlenül soha nem épülhet, sem posztó szövő nélkül nem keletkezik, sem hajó kormányos nélkül nem tud hajózni: amikor (a hebréusok) látták, hogy e világ tele van lelkes és lelketlen létezővel, azt gondolva, hogy mindezek nem Isten bölcsessége nélkül történtek, a teremtmények nagysága és szépsége révén mindenek Teremtőjeként ismerték fel.

asztalokat, fényesen égő szövétnekeket; körülre renddel ültetett gyümölcs-fákat, kedvesen illatozó virágokat, csatornákon és csévéken folyó hűvös forrásokat látnánk; és a mulató hely ékességén csudálkozván, tudakoznánk: Ki alkotmánya ez a királyi fáradságok könnyebbségére rendeltetett épület? Vajon ha ki azt felelné, hogy emberi kéz nélkül, a közel való hegyeknek történetes szakadásiból, és az ő részeinek széltől egybehordásából kerekedett a szép palota: nem azt ítélnéd-e, hogy megelőz minden goromba esztelenséget oktan felelet? (...)

Mivel azért e világnak szépséges nagy volta, minden ékes épületek cifráit messze meghaladja; mind fundamentomának, azaz a földkerekségének állandó erejével; mind boltozatjának, azaz a kerek szép égnek hajlásával; mind fényes fáklyáinak: a napnak és holdnak világosságával; mind ékes kárpitoknak, a mezei szép virágoknak és zöldellő fáknek szemlegeltető különbözésével: kétség nélkül, ennek a díszes épületnek (melynek mind a görögök, mind a deákok nevet a szépségtől adtak...⁹⁴), bölcs és hatalmas alkotója vagyon; ki nem egyéb az egy igaz Istennél, kit hiszünk, tisztelünk, imádunk. (...)

Ötödször és utolszor: Az emberi elmének bölcs okoskodása az igaz Isten ismételére mutat és igazít.

I. Mert, amint Szent Ágoston írja, akármely tudatlan, vak pogány nemzetségnek, mikor Istent említene, az Isten nevével azt értik, kinél nagyobb, főbbet, böcsületesebbet, jobbat nem gondolhatni... (...)

II. Ezek e világi állatok eleitől fogva való teljes sokaságában, ha oly találatik, mely mástól nem származik, és nem függ; az, akit Istennek nevezünk. Ha pedig ebben a sokaságban semmi nincs, ki mástól nem függ, mint alkotójától, hanem mindenképp mástól származnak és függenek: mivel az egész és teljes sokaság kívül, nincs semmi oly, melytől a teremtetett állatok sokasága függ és származik; következik, hogy a világi állatok teljes sokasága, valakitől olytől függ, ki ebben a sokaságban foglaltatik; és így nem egyébtől, hanem vagy önnönmagától, vagy a maga saját alkotmányától függ. Ez pedig teljességgel lehetetlen, mint ezennel megbizonyítom. Tehát azt kell állatnunk, hogy e világon vagyon oly böcsületes természet, mely mástól nem függ, és nem származik; hanem ettől vagyon eredeti egyéb állatoknak: és ez az igaz Isten.

III. (...) Ha mostani állapotja a világnak kezdet nélkül, öröktől fogva úgy volt, mint most; ha az emberek egymás után születtek, bizonyos számú esztendőig éltek, és azután megholtak: következik, hogy nemcsak az

⁹⁴ Kosmos, illetve mundus.

emberek születése, de halála is öröktől fogva volt. Az pedig nem lehetséges: mert az emberek születése csak egynéhány bizonyos számú esztendővel volt halálok előtt. Azért, ha a születés elébb volt a halálnál, nem lehetett öröktől fogva a halál. És mivel csak bizonyos számú esztendő folyt a halál és születés között, mint szintén most: ha öröktől fogva nem lehetett az emberek halála, születések sem lehetett kezdet nélkül. Ebből kerekedik ki, hogy e világ nem lehetett kezdet nélkül mindenkor, ilyen formán és módon, mint most vagyon.

MÁSODIK RÉSZE

6. HÁROM TANÚSÁG

Első tanúság az légyen; hogy noha isten semmiből teremthette volna a mi testünket, de azt akarta, hogy földből légyen kezdeti; avégre, hogy a föld, melyet szüntelen tapodunk, megemlékeztessen kicsiny állapotunkról, és fel ne fuvalkodjunk javainkban; hanem a mi akaratosságunk dagályát, a föld emlékezetivel megfojtván, gyakran azt mondjuk magunkban: Miben kevélykedhetik a por és hamu? Mit zúgolódhatnak a fazekas ellen a cserép és földedény? Mi oka vagyon, hogy egy szóért haragudjék felebarátja ellen a föld; mely csak azt érdemli, hogy emberek lábaival tapodtassék? (...)

Második tanúságot azt adja Szent Basilius; hogy midőn embernek, az oktan állatok termetitül különböző állapotját tekintjük, eszünkbe jusson, hogy minket igyenesen fennálló termettel azért teremtett Isten, hogy ebből kitessék életünk célja és hivatalunk kötelessége. Mert az egek felé igyenes felserdült állapotot avégre adott Isten, hogy elménket, gondolatunkat, akaratunkat és minden kívánságunkat Istenhez, mennyei jókra igazítsuk; és ne nézzük csak a földet, mint az oktan állatok... (...)

Harmadik tanúságot azt adja ezen szent doktor; hogy az embert az isten urává tette minden oktan állatoknak... Sőt azt írja Mózes, hogy a napot és holdat az emberek szolgálatjára teremtette. Azért minden tehetségünkkel azon légyünk, hogy állapotunk méltóságát megtartsuk, és oktan állatokhoz hasonlóknak ne légyünk erkölcsünkben... (...) Mert aki elragadtatik a haragosságtól, dühödt ebbé változik. Aki ragadoz a másén, farkassá lesz. A buják és fajtalanok méltán nevezetnek ménlovaknak: mert ezek erkölcsébe öltöztek, szabad akaratjokkal... (...) ...keresztyén emberhez illendő gondolkodás, melyet Macrobiusnál olvasunk; Hogy e vi-

lág Isten temploma: azért úgy kell élnünk e világon, mint papok szoktak a templomban...⁹⁵

Géczi Andrásnak a Portán 1612 májusában kiállított reverzálisából

A 8

(...) ...fogadom, és az ország lakosival arra kötelezzük magunkat, hogy mindezeket⁹⁶ megháláljuk, és in signum gratitudinis [*a hála jeléül*] Jenő és Lippa várait, ezek körül való s ezekhez hallgató több várakkal és kastélyokkal együtt benne lévő minden apparatusokkal [*felszereléssel*] a fényes portának assignáljuk [*utaljuk*], és tizenöt ezer arany adót a régi szokás szerint esztendőnként egészen ... beadjuk, és ezen hűtlevelemmel az országgal együtt kötelezzük magunkat arra is, hogy a feljebb megnevezett Lippa és Jenő várait, kik is Tömösvárnak válogatott zászlós helyei, a körülöttek lévő s azokhoz hallgató több várakkal és kastélyokkal együtt benne való minden requisitumokkal [*szükséglettel*] és ezekhez való falukkal és városokkal hatalmas császárnak ... bocsátjuk, azon várainkban lévő embereink pedig mikor költözzenek ki belőle, nekik napot praefigálunk [*tűzünk ki*], hogy megüresedvén, az előbbi forma szerint a törökök ismét beleszállhassanak.

Mindezeknek nagyobb bizonyosságára és hitünknek is hitelesebb voltára nézve meg akarván hatalmas császár elméjét is nyugtatni, egytestvér

⁹⁵ (Pázmány 269–307.) E műve 1613-ban, majd 1623-ban jelent meg. E kiadások (valamint a Káldy-féle bibliafordítás 1626-os kiadása) címlapján találkozni először a magyarországi ellenreformáció egyik alapgondolata, a *Patrona Hungariae* képi kifejezésével. Az egyik oldalon Szent Adalbert, Szent István, Szent Imre, a másikon Szent Márton, Szent László és Szent Erzsébet képe látható, középen, a cím felett pedig a *Patrona Hungariae* köriratú kép. Az elrendezés tehát még külön tünteti fel az egyes alakokat. A gondolat első magyarországi barokk megjelenítése a győri jezsuita templom magyar szentek oltárán található meg, 1642-ből. Készítője felhasználta a *Kalauz* címlapját, de az azon még külön-külön álló alakokat már összerendezte. A képen fent Szent István térdelő alakja látható, amint az országot felajánlja Máriának, alatta Adalbert és Gellért, illetve Szent László és Szent Imre egész alakos képe: egy-egy *Patrona Hungariae* köriratú pajzzsal fogják fel a törökök támadását. Az oromzati képen Szent Mihály arkangyal űzi a gonosz hitetleneket: a törököt és a protestáns hittudósokat. (Galavics 234–238.)

⁹⁶ Előzőleg felsorolja, miként segítette meg a török János királyt, János Zsigmondot, Báthory Istvánt és Zsigmondot a némettel szemben.

atyánkfiát Géczi Pétert ... a fényes portán hagyom a fenn declarált dolgoknak effectumáig [*teljesedéséig*] zálogúl. (...) ⁹⁷

A 9

Báthory levágja Nagy András hajdúkapitányt

(...) Az erdélyi fejedelem ő felsége, Báthory Gábor, ezen nap ebédjére hivatván Feirváratt Nagy Andrást, megizente nékie, azon napra hozzá menjen ebédre, és tisztességesen megajándékozá. Elmenvén Nagy András az fejedelem ebédjére, az fejedelem maga egy öltöző köntösét adta Nagy Andrásnak..., mely ruhában mindjárást fel is öltözött Nagy András, előbbi maga köntösét szállására küldötte.

Annak utána Báthory Gábor ő felsége ebédjén jól tartotta Nagy Andrást; étel után fülovát nyergeltette Nagy András alá; maga is az fejedelem fülovára ülven, és magához meghitt szolgálait titkon rendelvén, Vincz felé való mezőre kimentenek; kényszerítötte az fejedelem Nagy Andrást, hogy pályát futtassanak azon mezőn. Mentvén Nagy András magát: „Én felséged alázatos szolgája lévén, nem illik felségöddel futtatnom.” Ezen fejedelem megbúsulván és Nagy Andrást rút szitkokkal illetvén, monddta az fejedelem: „Ha oly szegény legény vagy, miért engömet jól tött

⁹⁷ (Rozsnyai 51.) Tizenkilenc pontból álló panaszlistát adtak be az összeesküvők a divánba, ezt rövidítve ismét bekérte a török. Az új változat 7. pontja már azt is ígéri, ha „...szükség kívánja, vagy maga az erdélyi fejedelem, vagy más nevezetes generálisa, tizenötezer erdélyi haddal hatalmas császár szolgálatára...” jelenik meg. (i. m. 60.) Géczit a szultán fejedelmválasztást elrendelő fermánnal küldi vissza Erdélybe, de nem rendelkezik segédcsapatok indításáról. Báthory, értesülvén a Portáról Géczi sikeréről, 1612. június 26-ra országgyűlést hirdet: „(...) Tudhatja kegyelmetek, minémű nyomorúságos és veszedelmes állapot legyen az, hová a török fejedelmet szokott bocsátani, ott sem törvény, sem igazság, sem rendtartás nem maradhat, kit kegyelmetek ama két Oláhországon szemeivel láthatott és hallhatott. (...) Im minden fölül hadainkat gyűjtjük, a székely atyánkfiait felültettük, és a hajdu vitézeket is behivattuk, mi is fizetett hadainkkal és kegyelmetek vármegyéivel készen vagyunk, hogy magunkra, hazánkra, kegyelmetekre isten segítsége vélünk levén, gondot viseljünk. (...)” (EOE VI. 237–238. Ezen országgyűlés után ír levelet Bethlen a temesvári pasának.) Erdély ura mellé állt, levélben fordult a szultánhoz Báthory védelmében, de ugyanezt tette Mihne Radu havasalföldi vajda is – a Géczit pártolók megbuknak Konstantinápolyban. A közben hazatért Géczi Weiss Mihállyal együtt október 14-én Földvár mellett ütközetet vállal és vereséget szenved a fejedelem csapataitól. Weiss elesik, hatalmas megtorlás kezdődik a Barcaságban – Bethlen Gábor ekkor már egy hónapja a törökhöz menekült.

uradot elárúltál és Géczi András kezében akartál adni avagy vinni?⁹⁸ kiért bizony meg köll ma halnod áruló!” Azon órában egy baltával háromszor úgy ütötte melybe az fejedelem Nagy Andrást, hogy mindjárt azon füléről leesett az földre Nagy András. Egy fű szolgálja az fejedelemnek meg akarta lúni Nagy Andrást, de az fejedelem nem engedte, mondván: „Bizony magam akarok az árulónak szolgálni!” Leugorván az fejedelem lováról, maga kezével vagdalta le Nagy Andrást... (...)⁹⁹

Strasburg Pál Bethlen Gáborról

A 10

Istvánnak, Lengyelország királyának halála után negyvenegynéhány év alatt Erdélynek tíz irányítója volt, legtöbbjük megkönyékezéssel, erővel, pénzzel¹⁰⁰ hatolt be a provinciába; néhányan a Nyugat, többen a Kelet hatalmától segítetten. Köztük kiemelkedő és jeles volt Báthori Kristóf, Zsigmond, András és Gábor az igen ősi Somlyai famíliából; a többieknek nem volt ilyen ragyogó a származása, mint Mihálynak, Havasalföld hercegének, Csáky Istvánnak, Székely Mózesnek, Bocskay Istvánnak, Rákóczi Zsigmondnak és Bethlen Gábornak. A közügyek igazgatása mindannyiuk számára rendszerint veszedelmes, változásoknak kitett, emberi szerencsétlenségekkel teljes [volt]. Csakugyan, egyiküket bilincsbe verték, másikat mérgeggel tették el láb alól,¹⁰¹ a harmadikat elkergették hazájából. Négyen kard által pusztultak el és halállal lakoltak meg rövid és véres uralmukért,¹⁰² mert uralmukat ugyanazokkal a módszerekkel

⁹⁸ Nagy András augusztus 8-án így ír Géczinek: „Ugy vagyom, hogy bizony nagy vigyázás vagyom reám itt benn, ... de várak csak az üdőtől és az alkalmatosságtól, elhiggye ngod bizonyosan, hogy vagy mezőn leszen, vagy mit módot keresvén benne, Szent Mihály napig véget akarok életének vetni.” (EOE VI. 65.) Azért volt rá nagy vigyázás, mert Forgách vállalkozása idején elárulta Báthoryt, de később visszatért hűségére. Más források szerint Báthory augusztus 12-én (vagy 14-én) lefejeztette. A levél írója, Pernyeszy azt közli Dóczy Andrással, Fehérvárra már csak Nagy András holtteste vitetett be.

⁹⁹ EOE VI. 242–243.

¹⁰⁰ „...ambitu, vi, pecunia provinciam intrarunt;” Tacitus *Annales*ének világa (lib. I. 2 [2]: „...provinciae ... vi, ambitu, postremo pecunia turbabantur”) tényleg ideillő, s e szó szerinti egyezésen túl a szöveg egésze Tacitust idézi – Strasburg még a fejedelmi hatalmat is a *principatus* szóval jelöli.

¹⁰¹ A közvélemény szerint Bocskait kancellárja, Kátay Mihály mérgezte meg (MH 492.)

¹⁰² A hét hónapja fejedelem Báthory Andrást 1599-ben a Mihai Viteazultól elszenvedett sellemberki vereség után egy székely üti agyon. A fejedelemséget 1599 novemberétől hatalmában tartó Mihai Viteazult Basta öleti meg 1601-ben, miután közösen megverték

gyakorolták, amelyekkel szert tettek rá. Egyedül Bethlen Gábor volt képes annyi szomszédos és viszálykodó uralkodó között nemesi családból a királyi méltóság csúcsára felemelkedni, és a bizonytalan és csúszós kormányzást tizenhat éven át folyamatosan a végzetből vagy szerencsével, vagy megfontoltsággal és bölcsességgel, vagy inkább színleléssel és el-leplezéssel megőrizte. Eredete régi és lovagi, de vékony és igen szűkös a vagyona: apja tisztségeket viselt, követségekben és katonáskodásban híres volt és Lengyelországban István uralkodása idején a gyalogosok vezetője. Nem egyszer hallottam kérkedni, hogy anyai nemzetsége egészen magától Attilától [származik]. Magyarország mozgalmai és borzalmas háborúi között születvén gyermekkorát a tudományokra fordította, serdülőkorát Báthori Zsigmonddal Rudolf császár és más fejedelmek udvarában töltötte el, ifjúságát és férfiúi erejét hadakban edzette meg, Mars oly nagy jóindulatával, hogy a ranglétra aljáról töretlen rendben magának a hadvezéri tisztségnek a magasságáig jutott fel. Basta György dühödt zsarnoksága alatt elhagyta hazáját, a vele egy párton levők iránti hűségéből vagy a nagyobb szerencse reményében, vagy büntudata és a büntetéstől való félelem miatt. Belgrádban a földönfutót egy igen gazdag itáliai hitvese vette gondjaiba, akit állítólag eltaszított magától, amikor az azt akarta, hogy szöktesse meg. Élete teljességgel támasz nélkül maradván Gyulafehérvár ostrománál tisztelgő látogatást tett a tatár kán fiánál – ő volt az első, aki a nélkülözőnek a szerencséjét arannyal, lovakkal és ajándékokkal nem csekély mértékben helyreállította. Innen a dolgok változása és a bosszúállás iránti vágyból¹⁰³ elment Lippa igen megerősített várához, amit – akkor Dampierre grófja tartotta erős őrséggel – magyarok és törökök ostromoltak. Ott gondatlanul cselekedve Dampierre éjszakai kitörése és a magyarok táborának szétszórása miatt népét, lovait, felszerelését újból elvesztette¹⁰⁴ és az előbbi nélkülözésbe kényszerült

Báthory Zsigmondot a goroszlói csatában. A Basta uralma ellen harcoló és a töröktől, illetve Erdély egy részétől fejedelmül elismert Székely Mózes a székelyektől is támogatott Radu havasalföldi vajda seregétől szenved vereséget 1603-ban Brassótól nem messze és meghal. A negyedik levágott az 1608 óta fejedelem Báthory Gábor.

¹⁰³ *nova cum rerum ac vindictae cupiditate* – többféleképpen fordítható: körülményeivel kapcsolatos új vágyakozással, de az igazi – szándékolt? – rejtély a *vindictae*. E szó a pálcát jelölte, amivel a szolgát Rómában felszabadították, de vonzatától függően a *bosszú* (*vindicta vitae*) mellett *megszabadítás* (*vindicta libertatis*) jelentése is van, mert a *vindicare* igéből származik, azaz *vim dicere*.

¹⁰⁴ Ehhez, az 1604 szeptemberében Temesvár mellett lezajlott csatához fűződik az a történet, hogy Bethlen ruhájában Bocskait kompromittáló levelet találtak, aki ezután kezdi felkelését. (MH 412–415.)

vissza egyedül és gyalog menekülve gondoskodva magáról. E veszedelem mégis felszította szorgalmát; visszatérve Gyulafehérvárra a sereghez csakugyan minden módon megkísérelte, hogy alkalmas közbenjárók révén az akkori fővezérnek, aki a török seregeknek parancsolt, a kegyét kiérdemelje; alkalmas bejárást és kedvezést érve el, az öreg barbár színe előtt ügyesen beszélve szánakozott hazája nyomorúságán és súlyos, meg nem érdemelt romlásán, különösen hazája megszabadításának igen jó alkalmára, a köznép vágyakozására és könyörgéseire, a legnagyobb hasznokra és vég nélküli előnyökre mutatva rá kellőképpen; e komolyságával és ékesszólásával a hiszékenyek lelkét annyira megtöltötte és fel-tüzeltte, hogy ezután [az] az ő tanácsait tartotta a legtöbbre. E követség alapozta meg a Bocskai-mozgalmat, amelynek révén Erdély a németek igáját teljesen levetette, ő pedig házasságával, kincsekben és méltóságban gyarapodván hazája előkelői és mánásai között jelesnek kezdett számítani. Aztán, amikor a főhatalom Báthori Gábornak jutott, mivel Bocskait méreggel eltették láb alól, Rákóczi Zsigmond pedig önként vagy félelemből lemond a principátusról, ő a praetoriánus csapatok tribunusa lett,¹⁰⁵ akinek abban az időben az a hatalma is megvolt, hogy minden nagy jelentőségű vállalkozásban betöltse a fővezér tisztét. Ezért megbecsülésének és gazdagságának növekedtével – a magánemberi mértéket felülhaladván és a fényűzéshez közelebb – jó és rossz módokat vegyítvén, miután látta, hogy Báthori elmerült a pazarlásban, a gyönyörök szolgája lett és népe gyűlöletétől végletesen szenved, a jogtalanság nyújtotta alkalomból lassanként konspirációval nagyobb reményekre készült, a nép kedvét és kedvezését kereste, s nem is titokban mindent megtett uralma előkészítésére. Vannak, akik a fejedelem elleni cselvetést is megerősítik; csakugyan, miután népes sereget vezetett Radu havasalföldi despota ellen, és az ellenséget semmiképpen sem tudta megsemmisíteni, [azt mondják,] szándékosan bectelenül harcolt, hogy a fejedelem ügyének hanyatlását elvezesse végső veszedelméig. Némelyek felfigyeltek arra, hogy – nem támadván még fel kölcsönösen a gyűlölet – Báthori ünnepi lakomán vett részt nála, és amikor távozni készült, a legközelebbi boltívbold, véletlenül vagy mesterséggel egy roppant súlyos kő esett le, a fejedelem oldalán állót megölte, némelyeket összetört; ezután Báthori lelkében akkora fájdalom támadt, hogy eldöntötte, [Bethlent] mindenféleképpen el kell nyomni és el kell pusztítani. Ezért az, bár Kolozsvárra, a

¹⁰⁵ Azaz az udvari hadak kapitánya. (1610-től. 28)

rendek gyűlésére¹⁰⁶ igencsak nyájasan meghívták, nem jelent meg, hanem házának és vagyonának ügyeit elrendezvén és Déva várát őrséggel megerősítvén egyenesen Bizáncba sietett.¹⁰⁷

A 11 Bethlen levele 1612 októberében Thurzó nádornak a Báthory Gáborral való viszályáról

(...) Elsőben mikor Szebent az szászságtól hiti ellen elvevé, akkor eleiben menvén sokat reménkedtem neki, hogy azt ne cselekedje, ... és hogy Havasalföldére ne menne, ezekről én sok szép szókkal intettem és kértem, hogy supersedeálna [*válnék meg*] szándékátul. Mely intercessiomot [*közbenjárásomat*] jó néven nem vevén, protestáltam az egész tanács előtt, hogy oka én nem akarok lenni semmi jövőendőbeli veszedelemnek, mert én tanácsombúl nem cselekedik. Ezt nyavalyás Imreffy mindjárt füleiben sugalván, igaz beszédemért meg akart öletni, az úristen csudálatosképen óltalmazta meg. Radul vajda által, hogy isten bennünket az sok fertelmességért országostúl megvere, azt is nekem tulajdonítván vétkül, futásának idein mellette valóknak hallásokra szidott árulónak, és akkor is meg akara öletni Szebenben. De én is előbb állék akkor. Forgách Sigmond urammal való szemben létemért¹⁰⁸ is Némethy Gergely által

¹⁰⁶ 1612-ben Kolozsvárt februárban volt országgyűlés, amely a hadfelkelést elrendelte a hűtlenné vált Brassó ellen. Szeptember 8-án Bethlen hosszú levélben védi fejedelmét a török előtt, azonban 13-án hirtelen Temesvárra megy. Két hét múlva Forgách már írja II. Mátyásnak: „Bizonyos az is, hogy nem csak Bethlen Gábor pártolt el Báthorytól, hanem a székely nemzet is...” (EOE VI: 68., latin.)

¹⁰⁷ TT 1882. 276–278., latin. (A szöveg többi része lappang.*) Temesváron, Tolnán, Kanizsán, Eszéken, Nándorfehérváron át 1613 februárjában érkezik meg Drinápolyba, ahogy majd Mehmet basa írja neki, amikor Lippa átadását sürgeti: „...a Báthori erőszakoskodása miatt hazatokat s házatokat és minden javatokat elhagyván, csupán csak magatok fejetek s életetek megmarasztására Törökországba bujdosátok, azután beljebb Drinápolyban, madárnyi lelketeknek szabadulást keresve hatalmas császár szárnyai alá folyamodátok, holott is úgy tetszik, igen árvául valóban gondolkodol vala azon, ha életed táplálására egy falat adatik-e kezdedben, vagy mi eshetik fejednek?” (Rozsnyai 67.) Drinápolyban Mehmet megnyerte Bethlennek Naszuf pasa nagyvezért, az ő révén pedig bejutott a divánba Ahmed szultán elé.

¹⁰⁸ Forgách Dévát ostromolta ekkor. Thurzó György (?) 1611. augusztus 6-án kelt levelében erről ezt írta: „Bethlen Gábor, Báthory legjobb támasza, Forgách ... úrhoz menekülve rögvést hűséget tanúsított iránta, és Jenő meg Lippa végvárát rábízta; mégha rá is bízta ezeket, félni kell mégis attól, hogy azokat a végvárakat akár a törököknek adja át, akár Báthoryt befogadja azokba, ő tudniillik korábban a törökökhöz menekült el és nem

akart megöletni, mely dolgot nyavalyás Némethy, halála¹⁰⁹ előtt három holnappal erős eskövéssel vallott meg előttem maga házánál. Azután karácsonestin Váradon szállásomra jöven részegen, feleségem ajtajára mene,¹¹⁰ rugdosván az ajtót, magamhoz kardot rántott, hogy ő nem tánczolhat.

Az tavasszal celebráltatott gyűléskor Szebenben szállásomra híván mint fejedelmemet, az én értékem szerint böcsülettel excipiáltam [*fogadtam*]; megrészegölése után elindulván minden ok nélkül belém vesze, rettenetes éktelen szitkokkal illetván, meztelen kard kezében lévén, ha isten reám bocsátja vala és Némethy az kardot kezében meg nem fogja vala, ugyanott le akara vágni, sőt éjszaka is reám akarta köldeni udvara népét, a mig meg nem józanodott. (...) Támasztom az nagyságod bölcs ítéletire, holott az subsubditus [*alattvaló*] urának csak addig köteles az hívségre, a mig vallásában, böcsöletiben és szabadságában meg nem sérti. De én mégis mindezeket, noha bizony igen keserves szívvel és bús elmével, pacienter tolleráltam [*türelmesen viseltem*] volna ez ideig, látván az nyomorúlt országnak annélkül is sok veszedelmét, nem akartam annál is nagyobbat moliálni [*kezdeményezni*]. Istentől s az üdőtől akartam várni. ...én magamban elvégeztem volt, hogy soha semmiről immár meg nem intem, ha felfordét mindeneket is; de meggyőzetván szegény hazánkbeli minden rendeknek kérésektől, kívánván tőlem az egész ország, eleibe mennék és hogy meginténém: az közönséges jóra nézve bementem eleiben, és az én vékony értelmem szerint admoneáltam [*intettem*] mindenekről, persuadeáltam [*tanácsoltam*] neki, hogy császár haragját complacálja [*csendesítse meg*], főemberit beválasztván az portára ajándékokkal, ez alatt az országban égő szeneket megolta, az brassaiakkal megbékélljék, Szebent bonis modis et conditionibus az szászságnak restituálja [*jó módokkal és feltételekkel ... visszaadja*], melyekre tudom nagyságod is intette. ...mihelt előle kijöttem, az köröle lévő inasinak mindjárt megmondta panaszo-

félt megsérteni borzasztó és legszigorúbb hitét és kötését, ezért félek, hogy Nagy Andrást követi...” (EOE VI: 50–51., latin. A levél szerzősége bizonytalan: ekkor Thurzó a nádor, ám Szilágyi így ír: „Thurzó György, Kassa, aug. 16-ról a nádorhoz írott levelében...”.) Nagy András ekkor már otthagyván Forgáchékat, visszaállt a fejedelemhez.

¹⁰⁹ Némethy Gergely a fejedelem udvarhelyszéki kapitányaként halt meg 1612. szeptember 4-én, amikor sikertelenül próbálta elfoglalni a Brassóval tartó Botfalut.

¹¹⁰ A Bethlen élete végén, 1628-ban a gyulafehérvári udvarba került Don Diego de Estrada ma bizonytalan hitelességűnek tartott – bár a szerző szerint mindezt maga a fejedelem mondta el neki – elbeszélése szerint viszont Bethlen azért fogadta el a török segítséget, mert feleségét, Károlyi Zsuzsannát is megerőszakolta Báthory.

kodással, mire intettem én őtet; elhitte bizonyosan immár, hogy árulója vagyok és Győzzel egyetértek, mert ha az nem volnék, az szászokkal való békességre és Szebennek megadására nem kérném. „De meglátja az esze lélek-áruló, hogy bizony Kornis Boldisár tánczára vonszom rövid nap, nem várom, hogy eláruljon.”

Ilyen nyilvánvaló deliberatioját [*elhatározását*] értvén, magamra bizony igen vigyáztam. Hunyadra jöven csakhamar Teörök Kata asszonynak is megjelentette felőlem való szándékját, és ugyan megesküdt előtte, hogy elvégzett szándékját véghez viszi. Az asszony igen javallotta felőlem való deliberatioját, sőt kérte is, hogy véghez vigye, mert addig ők egymással gyönyörűségekre nem élhetnek, az míg én élek...¹¹¹ (...) Tudom

¹¹¹ Mikó írásának folytatója, Bíró Sámuel szerint a leeső kő keltette ijedség után nem sokkal Bethlen „...levelet írt a tömösvári passának, egyetértvén a szászokkal: sietne a passa bejöni a hadakkal, mivel Báthori Gábor a némethez akarna hajolni, s az országot is hatjani, ő pedig, a fényes Porta hűségében levén, Báthori Gábort fejedelmének nem akarná esmérni, mivel az országnak is minden törvényét és szabadságát felforgatta volna; azért mihelyt ő érkeznek a török hadakkal, maga is szászokkal és székelységgel melléjük állana. Mely levele Bethlen Gábornak ... a fejedelemnek kezéhez jutván, a fejedelem mind eltitkolá... Történék azalatt, a fejedelem Szebenből kimenvén Fejérvárra, Bethlen Gábor is udvarához mene, holott a fejedelem asztalához marasztatván, midőn már asztalnál volnának, a fejedelem medgyes-bort iszik vala, és az inas Bethlen Gábornak feje bört vivén, mondja vala Bethlen Gábor: Öcsém! hozz nekem is a veresből, mert megérdemlem. Azon a fejedelem felgyulladván, a kardját oldalán megcsapja (mivel szüntelen azt viselt vala), és Bethlen Gábort ... árulónak mondván ... rutul szidja vala, és hogy nem veres bort adatna innia, hanem a vérevel akarná megfesteríteni padimentumát, nagy kiáltással esküszik vala. És midőn már a fejedelem ellene akarna indulni, nagy tumultus levén a palotán, Bethlen Gábor azonközben Kapi András és Rhédei Pál segítségével által kirándula a palotáról, és tanult vitéz szolgálai körülvévén, az udvarból kiszalada és azon éjszaka Dévára, maga várába mene; maga a fejedelem pedig Alvinczre, háltni.

Felébredvén azért reggel a fejedelem, és elgondolván mit cselekedett legyen, és micso-dás veszedelem következhetnék Bethlen Gábortól: igyekezik vala, miképen vehetné és csalhatná magához Bethlen Gábort és megölethetné; azért ír egy levelet Bethlen Gábornak, és követi tegnapi részegségében esett alkalmatlanságáról, s egyszersmind kéri, ne sajnálja hozzája feljöni és 3000 forintokat vinni, mivel pénzre volna szüksége, és azért neki Szászvárost inscribálná [*beírná zálogba*]. Kapván Bethlen Gábor e jó alkalmatosságon, már a pénzt elkészítette vala, és szintén indulófélben levén, érkezik Kapi Andrásnak és Rhédei Pálnak levelek ... melyekben adják vala tanácsul, hogy ha életét szeretné, akármicsoda szin alatt hivattatnék udvarhoz, ne menne... Történék ezalatt, Bethlen Gábornak egy szolgájával, Debreczeni Andrással, találkoznék Fejérvárra egy asszony (kit Török Katának hívtanak, kié Hunyad vára vala), ki is azt izeni Bethlen Gábornak, hogy nekie az éjszaka a fejedelem Alvinczen (mivel azon éjszaka vele hált a

eleget beszélnek felőlem némely csacsogó nyeivek, de az úristen úgy segéljen..., hogy én semmi magam állapotjának öregbítéséért ide nem jöttem... Igyekezem csak abban, hogy az úristen ez istentelen fejedelem alól felszabadétson, és hazánknak miatta elrontatott szabadsági helire állattassanak, ehhez pedig nemcsak én vagyok, elhigye nagyságod. ...szánja meg nagyságod is szegény hazánkot, ki immár Báthory miatt szintén semmié lesz, és ha segítséget kér is ő fölségétől és nagyságodtól, ne adjon. Indítsák nagyságodat az könyöröletességre az sok özvegyeken, szűzeken esett éktelenségek és minden rendeknek szabadságokban miatta való megromlások. Ha az idegen nemzetség szán bennünket, mentől inkább nagyságod, igaz lölkiesmérető keresztyén úr, magyar nemzetnek feje és gondviselője lévén tartozik tisztí szerint is nagyságod bennünket megnyomorultakat szánni és rajtunk könyörölni.

Hatalmas császár segítségével hadd menekedhessünk meg tőle; hiszem jobb nagyságos uram, omnium regnicolarum consensu [*minden országlakó egyetértésével*] oly jó erkölcső keresztyén, megtért elméjű és józan illetű urat fejedelmünknek eligálnunk [*választanunk*], az ki mind az nagy fejedelmeknek kedvöket keresvén, az szomszéd országokkal békességben éljen, országát csendességgel gubernálja, és törvén szerint való igazságnak szolgáltatója legyen, pacis turbator avagy totius christianitatis colluvies [*a béke megzavarója ... az egész kereszténység hordaléka*] ne legyen, mint ez volt, mind ez ideig, hogy sem mint ilyen istentelen, vérszopó, kegyetlen, parázna élető, részeges, ország pusztető, nyughatatlan elméjű, újabb-újabb veszedelmekben gyönyörködő, békességben nem élő, állhatatlan fejedelemtől gubernáltatván, jussunk utolsó veszedelemre... (...) ¹¹²

A magyar tanács előterjesztése 1613 januárjában

A 12

II. Mátyáshoz az erdélyi ügyekben

...őfelségével alázatosan egyetért abban, hogy nyughatatlan emberek vetélkedése által vagy akármi módon ama tartomány (ami minden jog

fejedelem, s Bethlen Gábornak is szerető atyafia vala [A21, A23]), nagy hittel megesküdtött volna, hogy ... Bethlen Gábort ... megöleti..." (EÖ III 156–157.)

¹¹² EOE VI. 246–251. Az utóiratban Bethlen kérdi, kit tartana a nádor a fejedelemségre alkalmasnak, és szolgálatát ajánlja, „...mert bizony magamnak az felső polczot nem kívántam soha, és mostan is nem kívánom, mert tudom, hogy nem nekem való...”.

szerint a magyar királyság szent koronája és annak joga tulajdonának tartatik) nehogy a török ellenségnek hagyassék elbitorlásra és elvétele. Azt is utolsó helyen öfelségének alázatosan feltárva, hogy ha a török ellenség a királyságra törni vagy foglalást tenni vagy pusztítani akarna, avagy bizonyosan, amint előrebocsáttatott, eljárna Erdély elfoglalásában, a magyar nemzet bizony (mivel más nemzetekbe is a természettől nyilván be van oltva) saját üdvét szeretve és kívánva (mivel ebben az esetben a végső szükség is azt követeli), teljességgel nem szándékozva elmulasztani semmit sem, amivel önnön megmaradása megmentésére az idő, az alkalom és az alkalmatosság szolgál, minden lehetséges módon ellenállva az ellenség dühének és erejének, és öfelsége és a királyság zászlajához személyes és fejenkénti felkeléssel, sorsát és a hadiszerencse kockáját Isten kedvező akaratával és áldásával vállalni és megkísérteni nem hátrál. Biztosak egyszersmind abban, hogy öfelsége nemkevésbé mint természet szerinti királyuk és legkegyelmesebb uruk az ellenség őrvongásával szembeni ellenállás eszközeiről időben gondolkodni fog, s nem fogja engedni, hogy e magyar királyságát az ellenséges düh tovább győztörje...¹¹³

A 13

Erdély követei a Portán 1613 nyarán

Löttünk újólág szemben az vezérrel 5-a die junii..., de bezzeg ... sok szégyent vallánk; mert ... kérdé az basa Balassi uramtól, hogy „megbékéllett-e Báthori Gábor az országgal, Brassóval, Segesvárral, s az többivel, s vagy-e az ország békességben?” Monda arra Balassi uram, hogy „megbékéllett és az ország jó békességben vagy.” Monda arra az vezér, hogy: „Jabana szulaz ag szakall köpeg;” az az magyarul: „Hiába szólasz agg szakállú eb, mert én tudom, hogy nem békélett.” Másodszor

¹¹³ EOE VI. 265., latin. Báthory, látva, hogy a török még Géczit is hajlandó volt támogatni, nem hogy Bethlent, II. Mátyáshoz fordult segítségért. A magyar tanácsosok elérhetőnek látják Erdély csatlakozását a konföderációhoz. A Báthoryval februárban megkötött titkos egyezségben a király delegációja (Khlesl, Thurzó, Batthyány Ferenc, Dóczy) eléri, hogy a fejedelem teljes bűnbocsánatot ad II. Mátyás híveinek, főként a jezsuitáknak, szabad a katolikus vallás gyakorlata, Erdély csatlakozik a királyhoz törökellenes háború esetén. (Nyilvánosságra természetesen egy általános szövegű szerződés került, ezt ratifikálta is a két országgyűlés.) Miután a török többször a fejedelemmel való megbékélésre intette Brassót, most II. Mátyás támogatásában sem bízhatva a város a megadás feltételéről kezd tárgyalni a fejedelemmel és június 3-án leteszi a hűségesküt.

azt kérde, hogy „Báthori Gábor híve-e az hatalmas császárnak?” Kire monda Balassi uram, hogy „igen is híve”. Monda arra az basa, hogy „ha híve, miért nem adja meg az hatalmas császár várait: Lippát, Jenőt?” Ekkor csak mind ez feléről lön az vetélkedés; ekkor kéré Balassi uram, hogy ne késlelné, hanem bocsátaná vissza jó válasszal; kire csak azt mondá: „Az te urad az én szolgámat négy hónapig ültette Szebenben s én még is nem siettettem; ti most jöttetek s immár nem győzitek várni; de várjatok csak, s választok leszen.” (...) Ez közben érkezék az Portára Mikó Ferencz Bethlen Gábortól.¹¹⁴ Mikó Ferencznek igen hamar válasza lön, ... s abból teljességgel megértettük, hogy nekünk rosszul leszen dolgunk; mert az mit az basa Bethlen Gábornak fogadott, azt teljességgel véghez

¹¹⁴ Bethlent a brassaiak vereségét követő szebeni országgyűlésen (ahol Báthory visszadva papjaik dézsmáját, részben megbékül a szászokkal), bár török követek ki akarták békíteni vele a fejedelmet, fő- és jószágvesztésre ítélik:

„Értvén Kegyelmes Urunk Felségednek Bethlen Gábor, Géczi András és több complicessi [társa] felől igaz méltó és törvény szerint való kívánságát; mivelhogy mindnyájon bizonyosan tudjuk: Felséged Bethlen Gáborn mennyi sok jovaival és kegyelmességével felruházta volt, úgy mint nagy úri méltósággal, tanácssággal és több becsületes tisztekkel, az mellett várakkal, jószággal és nagy értékkel; ő peniglen Felségednek ennyi sok rendbéli kegyelmességéről, Felségednek tett hitiről elfelejtkezvén, édes hazánknak romlását, szabadságának elfordulását semminek vélvén, az Felségedhez való hivsége és birodalma alól idegen nemzetség közibe futott, és onnan minden tanácsával, igyekezetivel azon volt, most is azon praktikál, hogy mind az Felséged személye ellen, mind szegény megnyomorodott hazánk ellen nyilván való veszedelmet admoveáljon [indítson]. Itt benn is penig Déva várából hozz tartozói által Felséged és birodalma ellen mint nyilván való ellenség opponálta [szembehelyezte] magát. Felséged penig mind Bethlen Gábort, mind az Déván levőket evocáltatta [törvénybe hívta], s nem compereáltanak [jelentek meg]. Géczi András ... az fényes Portán az néki adott követtség ellen idegen és hamis követséget hordozván, országunknak az török nemzetséggel való régi frigyét és békességét akarta felbontani, az fényes Portát Felségednek és egész országának ellenségévé igyekezte tenni. (...) Annakokáért mi egész országul, három nemzetül communi voto et suffragio [egységes szavazattal] Bethlen Gábort és Géczi Andrást, universoque ipsorum complices et conspirates [és összeseküvő társaikat egyetemlegesen] ilyen nagy hallhatatlan facinusért [gaztettért], hogy minden posteritassok [utódok] és nemzetek az ő gonosz cselekedeteknek büntetését örökké sirassák és sohajtsák, és jövőendőben is mindeneknek rettenetes példák legyenek, juxta contenta Decreti: in nota perpetuae infidelitatis, amissione videlicet capitum et univerosrum bonorum, juriurque possessionariorum suorum, proprietatisque eorundem ac etiam liberorum condemnáljuk és proscribáljuk [a törvény tartalma szerint: örök hűtlenség vétkében, azaz fejük, összes javaik és birtokjogaik és az ő sőt gyermekeik tulajdonának elvesztésével ítéljük el és proskribáljuk]. ...ezután lévő legitimus fejedelmeket is arra kötelezzük, hogy gratiát [kegyelmet] nekik ne adjanak és bé ne fogadják se magokat se maradékokat.” (ETT II. 226–228.) Géczi visszaállt, amnesztiát kapott.

akarja vinni, és urunkot az fejedelemségből ki akarja vetni; kinek oka nagyobb nem volt, hanem hogy urunk sem követét, sem kapitiháját, sem csak egy postáját is az Portára nem bocsátotta,¹¹⁵ az ki itt benn Bethlen Gábor tractája ellen szólott volna és gondot viselt volna, hanem valamint Bethlen Gábor akarta, minden dolgot úgy végezett el az vezérrel. Aztán erős hűtellel fogadta az basa, hogy Bethlen Gábort Erdélybe béviszi. (...)

Die 10-a julii [*július tizedikén*] adott aztán derekas audientiát [*kihallgatást*] az vezér, az hol ... minden dolgot felhánya; tudni illik, hogy „az hatalmas császár miért legyen valami jóval a ti uratoknak. Nem tudom-e én tü néktek minden dolgotokat? Ha ti is akarnátok, tudnátok mit mondaní az ti uratok felől, hogy ti sem szeretetből jöttetek ide, sem szeretetből fogtok mellette, hanem féltetekben”.

Erre erősítettük azt, hogy Báthori Gábor az hatalmas császárnak melly igaz és hű szolgálja ... és hogy inkább ragaszkodott az ő hatalmassága fényes Portájához, hogy nem az keresztény fejedelmekhez, erre képest Forgács Zsigmond és Sorbán vajda az magyarországi haddal reá jöven, országát elpusztította, s micsoda nagy kárt vallott! de még is az hatalmas császár hűsége mellől el nem állott; erre ... az basa igen sok haraggal való szókat szólott. „Az hatalmas császár ... az ti uratok hűségét semminek tartja, mert Báthori Gábor mind Sorbán vajdával s mind az több szomszéd fejedelmekkel hogy egybeveszett s veszekedett, nem az hatalmas császár hűsége mellett cselekedte, hanem kellett kedvének, hogy fejedelemséget és prédát keressen, s azért ment Havasalföldre; ha igen akarta volna császár kiüzni Sorbán vajdát, nem volt-e annyi szablyája császárnak, mint Báthori Gábornak? De ő az hatalmas császár országát, konyháját elpusztította, kiért ... büntetést érdemel... Szebent is – az országnak fő kincses városát is nem más, hanem ő maga pusztította el. ...mikor az az Erdélyországa igazán az hatalmas császár oltalma alatt olly gazdag volt, hogy még az szegény paraszt ember is ezüst kalánnal ett, de most az nemes ember sem ehetik ezüst kalánnal...

¹¹⁵ Báthory „...különböző leveleket küldött a fényes Portára, de ezeket az oláh Ráduly, illetve Magyar-Ogli Ali pasa elfogta, és a futárokat megölette. A Portára pedig megüzenték, milyen dühös buzgalommal akarja Báthori a császár pártfogását elnyerni és Bethlent minden erővel elveszejteni... Miután a leveleket Bethlen pártfogói elsüllyesztették, s a követeket fenyegetésekkel megijesztették és ajándékokkal megvesztegették, bebizonyosodott, hogy kár isten segítségével nélkül terveket szöni...” (Bojti, BGE 91.) Nagy Szabó is részletesen megemlékezik Báthory és a Porta viszonyának megromlásáról, s hallotta a fejedelemtől, hogy rákényszerül a török kedvét keresni.

(...) De Báthori Gábor ... imide is amoda is veti magát, más ember és nemzetség országán kapdos; ha tekintí, az maga országát sem tarthatja meg. (...) Az sok latrokat, hajdukat minden ok mélkül reá hozza országára; szabadon hagyja dólni, fosztani, kóborlani, s ő maga is más felől azt cselekszi; ha ki az ország fiaí közül szól ellene, azt megöleti, kit országából kiűz, kinek törvénytelen országát veszi el. Az egész keresztény fejedelemek és az hatalmas császár között való frigyét, szent békességet ő akarja febontani...”

...az mennyire az úr Isten engedte, alkalmas válaszokat tettünk, de semmi mentségünknek semmi tekintete, semmi haszna nem lön; sőt mondá az vezér, hogy „csudálom ... tū az micsoda emberek vagytok, hogy csak egy szóval is mentitek, mert megírták nekem Erdélyből, hogy ha tū akarnátok, tū tudnátok bővebben szólni az országnak Báthori Gábortól való bántási felől, mert végére mentem én annak, hogy tū igaz hazafi vagytok, nektek is sok bántástok volt Báthori Gábortól”. De mi azért egy nyomot is az mi tisztünk kül nem mentünk, hanem mindenben mentettük.¹¹⁶

Vége azért aztán szép szóra jöve az basa, az ki azért azután csak szemfényvesztés lön, s monda, hogy „no most ám legyen Lippa s Jenő; az hatalmas császár három esztendeig engedte volt meg az adót, de az három esztendőt ismét meghaladta két esztendő, de az hatalmas császár azt az két esztendőt is megengedi s megtekinti az országnak is pusztulását: három esztendeig az adót tíz tíz ezer arany forintra engedi; az mellett az régi mód szerint való sólymokat, aranyas kupákat, pogácsaezüstöket megkívánja. Az három esztendő után az Murat császár idejebeli tefter szerint az adót éppen ajándékokkal együtt adjátok meg”. Mikor azt erősítettük vala, hogy az hatalmas császár ennek az mi urunknak és az országnak Bethlen Gábor által mikor athname adott, abban az athnameban ő hatalmassága az erdélyi adót örökben tíz ezer aranyra engedte;¹¹⁷ arról

¹¹⁶ A követi tisztesség példája. Bethlen is elismerően szól majd 1616-ban Balassi Ferenc teljesítményéről, amikor Lippa megtartásáért küzdenek: Mehmet pasa az öreg követet halállal fenyegetve sürgeti az átadást, de „...Balassi Ferencz miatt olyan régi látott halott okos vén ember levén (minthogy neki adott instructiója is, kire erős hittel köteleztünk volt, azt tartotta, hogy ha szintén halált kelletik szenvedni is, semmi úton az várak megadásáról csak ingyen se gondolkodjék) maga böcsületit, nemzetségének is jó hírít nevét mostani vénségében is szem előtt viselvén, semmire sem akart menni, nem is ment”. (Bethlen 38. A31)

¹¹⁷ Ez így az általam ismert athnámében (ETA II. 328–336.) nincs benne. Szerepel egyrészt az, hogy a Báthori kinevezése mellett fellépők (a tatár khán és az oláh vajdák) kívánsága, „hogy a régi Athnámé megtartassék”, aztán megvan a szokásos „a megírt országtól a régi szokás kívül több adózás ne exigáltassék” formula is, majd ezekre a

azt mondá az vezér, hogy „adjuk elé azt az athnamet, s ha úgy vagy, ő is abban hagyja...”¹¹⁸ (...)

Die 10-a julii költöztem alá az erdélyi házhoz...¹¹⁹ (...)

14 die augusti lőnk ismét szemben az basával ... és ugyan végre sok számtalan törekedésünk után meghajla; mert valóban meg is mondók néki, hogy csak hijában lészen az Bethlen Gábor dolga, mert mi tudjuk, hogy az ország ő mellé nem áll, mert őtet nem szeretik;¹²⁰ más az hogy Erdély Báthori Gábor helyett más fejedelmet nem választ, de ha ő nagysága így békét nem hagy Báthori Gábornak, bizony nagyobb busúlást szerez az hatalmas császárnak, mert Báthori Gábornak az keresztény fejedelmek között sok jó akarója vagy... Mire azt mondá a basa, hogy

szultán hitlevelét adja. Az adózással kapcsolatos rész azonban megismétlődik az oklevél végén, de ezzel a szöveggel: „...idvezült szultán Murád császár nagy eleinknek haláláig a mint adózni szoktak volt, továbbá is hasonlóképpen adózzanak, több rajtok ne exigáltassék.” Az ETA I. 247–248. oldalán közölt török adó-registrum szerint 979–982 között évi tízezer „magyari arany” szolgáltatott be. „982 után az ezer esztendő éppen betelvén, minden esztendőben tizenöt ezer arany fényes tárházunkba bészolgáltatott. Az mint az mi fényes tárházunkban való Registrumokban rendszerént béíratott – 18 esztendeiglen az erdélyi vajdák az kik voltak – minden esztendőnként tizenöt ezer aranyat az erdélyi adóban szolgáltatnak bé fényes tárházunkba, minden versengés és veszedés nélkül, ez felől soha nem is vetekedének.” Az előző évben trónra lépett III. Murád 1575-ben emeli meg Erdély adóját, amely Bethlen alatt megint tízezer lesz. (B22)

¹¹⁸ Nem tudták előadni, ám a szultán kancelláriáján ötven aranyért a másolatot megkaphatták volna, de annyi pénzük sem volt. Borsos maga panaszkodott, hogy a követségre jórészt saját költségén ment el.

¹¹⁹ Ott éppen pestis van, visszamegy a Portára, de ő is megbetegszik.

¹²⁰ Ezzel együtt a nagyvezér az augusztus 14-i kihallgatáson megszabta Báthory megmenekülésének az árát: Lippa, Jenő, az eltelt öt év adójának befizetése, Szeben illetve Déva visszaadása a szászoknak illetve Bethlennek. Báthory követé a nagyvezér levelével Szkendert a temesvári vilajet és Erdély határán találta. Az erdélyi országgyűlés azonban a török követeléseket csak részben hajlandó teljesíteni, s megüzeni a szerdárnak (Báthory külön is ír, A14): a hálátlan elméjű, felfuvalkodott, csak a fejedelemséget kereső Bethlen kiadását kéri. Báthory bízva a törökkel való megegyezés lehetőségében nem veszi igénybe a Forgáchék által felkínált csapatok támogatását. Az erdélyiek válasza azonban feldühítette Szkendert: „...hogy pedig Bethlen Gábor barátunk felől ily becsületlenül irt kegyelmeitek, igen csudálkozunk rajta, országhoz nem is ille-nék hatalmas császár igaz hive felől úgy írni, Bethlen Gábor is örömost benn nyugodott volna házában, de ő sem maradhatván meg fejedelmek miatt, kényszerítetett hatalmas császár kapujára menni, fejének ótalmát és házaiban való bejövésére oly módot keresni, hogy ezután fejét ő se főltsé törvénytelen ségtül: kézben való kéréstekben pedig nemis győzőnk eleget csudálkozni, holott az hatalmas császár minden ő hatalmasságához ragaszkodó igaz hiveit kegyelmes ótalma alá szokta venni, efféle illetlen kívánságról nem is illik írni kegyelmeiteknek. (...)” (TMÁO I. 112.)

„talám az németekkel vagy lengyelekkel fenyegettek? Mit gondolok veletek, ha mind Német-, Lengyel-, Olasz-, Franczus s az több országok mellette lésznek is? Semmit nem tartok tőletek; ugyan is, mikor az német az előtt is azokkal együtt az hatalmas császárral hadakozott, tü is azokkal együtt az hatalmas császár ellen voltatok, ... s mit használtatok vele? Az Isten az tü magatok fegyverét fordította reátok és azzal veretett meg; most is úgy jártok”.¹²¹

Báthory Gábor levele Szkender pasához¹²² 1613 őszén

A 14

Legkiválóbb Basa és Szerdár, minden jót és virágzó egészséget kívánunk. Bővebb nyilatkozatokkal terhelni Kiválóságtokat nem kell, az ország-lakók levelében ugyanis benne van minden, ami szükséges. A dolgok summája ez tehát. Ha azt a kiválóságod mellett rejtőzködő rebellist, Bethlen Gábort, áruló főemberemet akár megköltöztvén nekem átadja, akár híveim előtt le fogja vágni a fejét, jelen levelem erejével, Istennek tartozó hittemmel biztosítom Kiválóságtokat, mindent, amit csak Géczy András nemrég a Portán megígért, mindent tényleg Kiválóságodon keresztül teljesíteni fogok, megadva itt és most azokat a várakat, erősségeket, és mindazokat a Temesvár körül fekvő helyeket, amelyek különböző módokon elődeink által megújított ígéretekkel átadandók voltak.

Továbbá az évi adó beszolgáltatására, mivel ez főtanácsosom volt, főemberem, az előbb mondott fortélyos áruló Bethlen Gábor mondott nemet, és hogy miért nyújtott nekem ilyen tanácsot, bár későn, de mégis nyilvánvaló. Az volt ugyanis a törekvése rossz nyughatatlanságában, hogy oka legyen a patvarkodásra, de bárcsak kedvezne¹²³ az idő ezen áruló Portát gyalázó szavainak megmutatására, a realitás mind engem, mind a Portát kielégítene.

Én eközben állhatatosan kérem Kiválóságtokat, alkalmazza magát az én elgondolásomhoz. Leghatalmasabb ő Felsége táborával és seregeivel menjen Temesvárhoz és ott verjen tábort. Az ország előkelőiből ahányat és amilyeneket Kiválóságtok zálogul akar, el fogom küldeni az ügyek végrehajtásáig. Nem voltam rebellis, nem is akarok azzá válni, sőt innen

¹²¹ ETT II. 241–248.

¹²² Boszniai beglerbég, e hadjárat szerdárja, †1621.

¹²³ A *parceret* alakkal a latin azt is ki tudja fejezni, hogy *de nem kedvez már*, azaz irreális óhaj.

Lippára fogok menni, és onnan Kiválóságodat értesíteni fogom, hogy általam meghatározandó napon seregével Kiválóságtok odajöve vegye át az átadandókat.

Az adóhátrálékokat, amik ama susárló tanácsos hatására az én időmben felhalmozódtak, bizalmas hívem által késedelem nélkül egyből és egyszerűen be fogom adni és szolgáltatni, és a beszolgáltatásban nem fogok mások üres beszédére hallgatni,¹²⁴ sőt, amiként kegyes emlékezetű elődeim, Báthori István, Báthori Zsigmond, Báthori Kristóf, úgy én is az adót és a hűség más szolgálatait a Portának teljesíteni fogom, esküszöm. E dolog erejére jelen, saját chirographumommal írt és gyűrűs és titkosabb pecsétemmel megerősített leveletem adtam és küldtem el Ibrahim bég révén, kérem adjon neki hitelt nyugodtan. Kelt a Gyulafehérvárnál levő táborunkban, 1613. október 9.¹²⁵

Kiválóságtok ártatlan
jóakarója
Báthori Gábor

¹²⁴ Rozsnyainál megtaláltam a magyar változatot, ott „...ezután affélében más szájával nem eszem...” (i. m. 64.)

¹²⁵ Pray III. Nr. 95., latin. Szilágyi (Rozsnyai 65.) szerint a keltezés hibás, mert Báthory ez nap már nem volt Fehérvárott, ennek megfelelően az általa közölt (EOE VI. 291.) alatt szeptember 9-e szerepel. (Magyar Ogli Ali basa ekkor már egy hete Erdélyben járt, Brassó felől közeledett, s bár majd meg-megállva nyomul előre, végül elvágja Báthory elől a Szebenbe vezető utat.) Rozsnyai leírja a levél fogadtatását: „Báthori Gábor levelét említett Ibrahim bég a zajkáni török táborra megvívé, melyet minekutánna törökre fordítottak volna, a magyar originált Bethlen Gábor előtt elolvasák, melyet hallván, megragadá Bethlen Gábor az Szkender pasa és deák Mehemed aga kezeit, és azokat megcsókolván szörnyen kezde esküdni és fogadásokat tenni, mindazokra kötelezvéen magát, valamelyeket mind Báthori Gábor ezen levelében, s mind Géczi András ennekelötte portán létében hűttel fogadtak s fogadnak Jenő és Lippa várainak circunjacens és adhaerens [*a körülöttük fekvő és hozzájuk tartózó*] várakkal, kastélyokkal és minden ezekben lévő munitiókkal hatalmas császár kezében való assignáltatások [*utalásuk*] iránt. Hogy ő is mind azokat fogyatkozás nélkül praestálja [*teljesíti*], az adót is esztendőnként be adja, sőt azon kívül is nagy dolgokban való hűséges szolgálatját igéri, a minthogy arról Drinápolyban hatalmas császárnak szembe létekor, a fővezér jelenlétében, erős esküvéssel ígéretet is tött, sőt a fővezérnek ő nagyságának reversalist [*kötelezvényt*] is adott. Ez a liga [*kötés*] megforra, és tovább való respiriumra [*levegővételre*] Báthori Gábornak csak jó szó sem adaték – hanem a Bethlen Gábor promotiójához [*előléptetéséhez*] kezdének, fegyvert kötének s könyörgének.” (Rozsnyai 65.)

Szilágyi ezt az egész helyzetet úgy összegzi (Bethlen VIII.), hogy Báthory Zsigmond korának új kiadása készült, s ezt Bethlen hárfította el azzal, hogy maradéktalanul érvényre juttatta Bocskai végrendeletének intését.

Pecsevi Bethlen uralomra jutásáról

A 15

Bethlen Gábor az erdélyi főurak közül s az Erdélyben vajdaságot viselő Báthory nemzetségből való volt. Előtte Báthory Gábor volt az erdélyi király, aki deli¹²⁶ király néven lett hirhedtté. Átkozott bolondos természetű volt s az erdélyi főuraknak és másoknak feleségét és leányait kezengette, vagyonukat, jószágukat elkoboztatta és sokat erőszakoskodott. Akik ellenszegültek, azok közül többeket megöletett, többen pedig csak ezer bajjal tudtak kezei közül kimenekülni.

Bethlen Gábor is elmenekült Jemisdsi idejében¹²⁷ és Belgrádba jött, hol őt Jemisdsi százhusz ákcsével műtefferrikává¹²⁸ tette s azon a télen Szemendrében telelt. Azután ismét visszatért Erdélybe. Az ezerhuszonegyedik évben¹²⁹ ismét féltette a fejét tőle és Konstantinápolyba ment panaszkodni. Csekélységem és a boldogult Iszkander pasa, ki ekkor még Haszán pasának kehájája volt, a bécsi követtel, az arabul és perzsául beszélő híres tudós Nikronnal szintén Konstantinápolyba mentünk. Nászuh pasa ez alkalommal adta a boldogult Iszkander pasának a kanizsai elájetet s Bethlennek is Iszkander pasa volt a közvetítője és Nászuh pasával való találkozását kieszközölte s a deli király letételére és megfosztására nézve is az előkészületeket megtétette vele. Abban állapodtak meg, hogy másféle ürügy alatt sereget kell gyűjteni. Csekélységem azt az előterjesztést tette, hogy mivel Buda némely helyeit alapjában ki kell javítani, azért nagyobb sereget kell gyűjteni. S a magas rendeletek ennek értelmében adattak ki.

Azután a boldogult Iszkander pasa Szerém síkságán katonaságot gyűjtött össze s onnan elindulván Temesvárra ment s a Vaskapun át egész seregével Erdélybe vonult. (...) A deli király Váradra menekült.

Iszkander pasa az iszlám sereggel Erdély-Fejérvárra ment s ott Bethlen Gábort a királyi trónra ültette ugyan, de még az az átkozott életben volt s így ez a dolog nagyon nehezen ment.¹³⁰ Bethlen Gábor ösztönzésére és

¹²⁶ A törökök *deli királynak*, vagyis bolondos királynak nevezték.*

¹²⁷ Jemisdsi Haszán pasa Ibrahim halála után, 1601 nyarán lett nagyvezír, ez az esemény tehát nem Báthory Gáborral kapcsolatos.

¹²⁸ Rendszeres jövedelemmel járó hivatalnoki állás.*

¹²⁹ 1612*

¹³⁰ Trónra ültette, de nem Gyulafehérvárott, hanem Kolozsvárt. Nagy Szabónál: „...Skender bassa és Bethlen Gábor Fejérvárhoz szállának ugyan, de a tatárság a Báthori Gábor özése ürügyivel az egész Mezőséget mind elrablá és felnyaláblá, égeté s haza mene a rabbal. Skender bassa pedig a maga pecsétí alatt az országba mindenüvé

tanácsára tehát Iszkander pasa az erdélyiek néhány megbízható hajdú-vajdájának ezerféle ígéretekkel és kedvezéseket adott. Az erdélyiek örege-apraja megútálta és megunt már az említett deli királyt, azért Iszkander pasa az iszlám sereggel visszatért. A deli király Váradról kiindult s az volt a szándéka, hogy Bethlen ellen megy s evégett előkészületeket tesz. A hajdú-vajdák¹³¹ azonban egyik átjáróhelynél néhány puskást helyeztek

levelet küldte, és a népet bíztatá, – és Kolosvárra gyűlést is hirdetének és táborostól oda szállának, s mindenünnen a választott embereket oda hívák. Az apám vala bíró, és ő maga mene el egynéhány lovassal és egy tatárral... Kolosvárt a gyűlésben választák a fejedelemségre Bethlen Gábort. Mert noha holygozni kezdett vala az ország: hogy a török akarátja ne légyen, hanem a libera electio [*szabad választás*] légyen, de ugyan lön electio! Azt választák, a kit a török császár akara és a bassa – féltekben libere eligálták Bethlen Gábort. Ez végbe menván a gyűlés, elmene a bassa haza a törökkel, és Bethlen Gábor székibe üle a pusztá országban. mert többet rabla 25 ezer embernél ezúttal Erdélyben a tatár és török.” (ETA I. 115–116.) Bethlen hű embere, Tholdalagy Mihály is a „nem kevés rabbal ... kimenvén” kifejezést használja. (ETA I. 223.) Maga Bethlen október 15-én Naszuf pasának írja, „...az egész országnak nagyobb részét az Magyar Ogli Ali passa hada, az tatárok és havaseli vajda hada mind elégették, húsz ezer rab vagyon kezekben. Az istenért, jó szerencséjéért, Nagod parancsoljon az szultánnak, Ali passának és az oláh béknek, az szegény rabokat és marhákat szabadítsák el, ne vigyék ki az országból, mert bizony nagos uram, igazán irom Nagodnak, annyi ember az országban nem maradott, a mennyit elrablottak, semmi lábas marhájok nem maradott.” (TT 1881. 595.) Levele korábbi részében viszont könyörög Naszufnak, maradjanak a seregek, amíg „dolgunkat véghez nem vihetjük”, s utána is többezres had teleljen itt, „...mert ha had mellettünk nem marad, Báthori ismét bejö haddal”. (Ez egyébként közvetve cáfolja Pecsevi vádját is.) Tholdalagi évkönyve szerint „...hozák meg, hogy az kikkel sok jót tött Báthory Gábor fejedelem Szilasi János, Ladáni Gergely több latrokkal együtt az Géczi András árultatásából tanácsából többekkel együtt és az váradi István praedicator absolutiójából [*felmentésével*] megölték Báthory Gábort. Kit megértvén Bethlen Gábor még ugyan Kolosvárratt lévén, az mely hadakat mellette hagytanak vala, azokat mind elbocsátá...” (TT 1881. 3.)

¹³¹ Az egyik „hajdúvajda”, Géczi András a gyilkosság után azonnal levelet ír Erdélynek: „(...) Az nagy hatalmu, szent, véghetetlen irtalmu, felséges atya, mindenható úr isten az mi előbeli kegyelmes urunknak, fejedelmünknek Báthori Gábornak sok mód nélkül való magaviselését, cselekedetit megelégléven, az szegény hazának is ennyi sok kárvallásit, szörnyű inségét megszávnán, ez mái nap, úgy mint octobernek huszonhetedik napján délután 3 órakort Váradon, Velence-utczában valami legények által életének véget vete...” (ETT II. 289.) Akárki volt is Báthori megölésének értelmi szerzője – Bojti szerint természetesen Géczi –, a hajdúkapitányt hetekkel később elfogták, Fogarasba zárták (kapitánya, Balling János a meggyilkolt fejedelem odaadó híve), ahol „...koplaltatása és megörülése után ... 1614. január 10-én a cigány hóhértól megfojtatva, csúfosan meghalt. Testét ganéjjal telt tyűkretrecbe tették, horoggal egészen a tömlőc lépcsőéig húzták, s ott temették el mint nyilvános tolvajt és apagyilkost”. (BGE 112–113.) Magukat a gyilkosokat, Szilasit, Nadányit és a többieket a medgyesi országgyűlésen felkoncolták, Keménynél: „...kiket azután Bethlen Gábor öletett meg.”

el, kik őt azon a helyen puskával meglőtték és megölték. Bethlen most már akadálytalanul bírta az országot.¹³²

Az erdélyi rendek 1613. október 22-én búcsút vesznek Báthori Gábortól

A 16

Az mi szegény megromlott és ennyi veszedelmekben béborított ha-
zánknak békességes megmaradására való jó szándékkal áldja és látogassa
Isten felségedet.

(KJ 29.) Géczi levelének nagy jelentőséget tulajdonítottak. Szalárdy ezt írja róla: „Géczi András pedig e nagy árulatásban nem utolsó vala, szegény fejedelemnek elvesztését ... az országnak azonnal megírta vala, állatván ő is, azzal a státusok előtt nagy grátiát találhatna; melly levele szórul-szóra azon 1613. esztendei gyűlés alatt emanáltatott articulusok közé örök emlékezetre, mintegy protestáció [*bizonyágtétel*] gyanánt, hogy nem az ország hírével, akaratjával lett volna az a nagy gyilkosság, inseráltatott [*beiktatott*]...” (Szalárdy 91.) Az országgyűlésen a szebeni királybíró állt fel és kijelentette, orvgyilkosokkal együtt nem lehet – ezután indult meg üldözésük. Bethlen engedélyéből Kolozsvárt a Heltai-nyomdában megjelent egy kidavány „*Az Erdélyben az Úr 1613. éve egész októberében történt dolgok rendje és sora*” címmel (az eredetiben latinul), ami tartalmaz egy, Varsolczi János, a kolozsvári unitárius iskola segédtanára által írt latin epigrammát *In tam repentinam regni hujus mutationem [E királyság oly hirtelen változására]* címmel, az erdélyi rendeknek Báthoritól búcsút vevő levelét, az ország szónokának, Mikola Jánosnak Bethlenhez intézett *Inauguratio novi principisét [Az új fejedelem felszentelését]*, az ugyanő által a fejedelmi eskü elhangzása után mondott *Precatio [Könyörgés]* szövegét, a kolozsvári országgyűlés végzéseit, s végül Géczi levelét.

¹³² (Karácson 190–191.) Nagy Szabó Ferenc szerint az akkori váradi prédikátor prédikálta, ha valaki megölné Báthoryt, nem követne el Isten ellen való bűnt. Leírja ő is, hogy hűséges kutyája ott maradt a fejedelem teteme mellett, „...majd valami szegény rendű jóakarói hozának egy fakó talyigát – két ökrűt, s arra tevék a testét és Báthorba vivék. És ott a templom segestyéjébe letevék egy selyébe s egy darab bársonyt adának reája. Kit azután Bethlen Gábor temettete el valami illendőbb solemnitással [*ünnepélyességgel*], mert ugyan ő szalonnája volt a szegény. Hallottam, hogy a subornatiot [*felbujtást*] ő tette volt meg, hogy őtet megöljék, de nem tudom bizonyosan – nem mondom. Tizenkét esztendeig állott ott, s meg nem rothadt, hanem szép volt, mintha csak mostanában tették volna oda; bűzi sem volt – a ki ott volt, az mondotta nékem, nem csak egy ember a ki a temetésin ott volt. Így lőn vége a Báthori Gábor tánczolásának. S tanulhat más is rolla”. (ETA I. 115.) Beniczky Gáspár 1708. január 31-éhez írt naplójegyzetében beszámol II. Rákóczi Ferenc nyírbátori útjáról. Bemutatva a Kenyérmezőnél 1479-ben Kinizsi Pál segítségével a törökön győztes Báthory István halotti domborművéről, írja: „...az ki alatt is régi Boldogemlékezetű Báthori Urak Criptája, a’ kiben sok test rothatatlanul most is ... találhatik...” (Rákóczi tár I. 93.)

Akartuk volna és bizonyára szívünk szerént eddég nekünk kegyelmes urunk és fejedelmünk, ha ez mostani írásunkra és cselekedetünkre se az üdőnek magával való terhes és változhatatlan állapota, se az hatalmas győzhetetlen császárnak erőszakkal és hazánkban hallatlan iszonyú romlásával való kételenítése, és az felséged eddég köztünk való magaviselése miatt okot nem adott volna; holott mi is ezekre az keserves és siralommal teljes napokra nem jutván, ennyi tüzet, lángját édes hazánkban, és nagyobb részének porrá, hamuvá lételét és sok ezer lelkeknek örök rabságra vitelét szívünk szakadásával nem néztük volna, melyre valaki okot adott, ő magok, az kik azt cselekedték az ő hatalmas fejedelmek császárok parancsolatjából, az Úristennek méltó büntetését kérik fejekre; de azmit az idők magokkal hoztanak, mi arról nem tehetünk, és az hatalmas győzhetetlen császárnak éles fegyvere és kemény parancsolata ellen semmiképpen tovább nem rúgódozhatván, mostani szörnyű veszedelméből, nem különben mint a tenger habjaiban szintén elboruló hajót, kiragadjuk és megszabadítjuk, kételenítettünk az felséged személyétől elszakadnunk, és eddig köztünk való fejedelemségétől örökben búcsút vennünk; kire ha lelkiismeretünkre szállván, mely igen méltó okokat adtunk felségeddel egyetemben egész országul, noha az mi szemünkben való gerendát hátra hagyván, az más szemében való szálkát hárogatnunk nem illik. De nem gondolván sem az Istennek sok intő és rettentő csapásaival, kik rajtunk forgnak, egynéhány renden való saskajárások, szörnyű árvizek, hallatlan köesők, sem penig az embereknek, világbíró császároknak jó intésivel, fenyegetésével, az jó és bódog állapotot nem Isten áldásának, hanem csak prédának és ragadománnak állítván, ezt hozta az magunk szófogatatlan vakmerőségünk; kiből hogy felségeddel egyetemben ki nem tudtunk térni, az Istennek tűrését és sok várását, most immár későn súlyos ostorát rajtunk látván, felségeddel együtt siratjuk. Jóllehet felséged felől bizony azt szomorú szívvel halljuk, hogy ilyen iszonyú romlását szegény hazánkban most is, mintha örvendezne rajta, csak táncsal és víg lakásokkal mulatja.

Noha penig eddég felségedhez, úgy mint fejedelmünkhöz való kötelességünket, csak az is méltán felszabadította, hogy semmi rendeket ez egész országban régi szabadságában, törvényében meg nem tartván, sőt abban nekünk adott hűt ellen sokképpen megrontván és háborítván, az szomszéd országokkal való csendes békességes állapotunkat felháborítván, azmi nagyobb, az hatalmas győzhetetlen császárt, mint több keresztyén fejedelmeket, bosszúsággal, szidalommal illetván, megmaradásunkért nem hogy fejedelmi kegyelmességgel viselt volna gondot, de esküvéssel

mondotta, hogy csak viselt papucsát sem adná érettünk. Annak utánna sem tanácsinak, se országul minékünk intésünket, esedezésre való kérésünket az fejérvári táborban meg nem fogadván, egy gonosz személynek kedvéért, országul ellenünk, az egész nemesség ellen titkos és ártalmas végzési voltak mindnyájunk leváogatására. Annak felette az Kolosvár mellett való táborból estve setítbe való indulásakor, Sebes vára felé mutatván utat, országul izené, hogy csak Sebes vára felé késérjük felségedet, azután szabadon ki-ki mind gondot viselhet magára, és hitünket is felszabadítja; azalatt pedig maga kalauzi által az seregeket más bolygó utakra, sűrű erdőkre tévelyesztvén, kiknek az éjnek setétsége miatt kételen eszek veszett, felséged, azkikkel akarta, más útra szakadott és vált tőlünk Almás és Somlyó felé, és így maga hagyott el olyan veszedelmes állapotunkban bennünket. Harmadik fő oka pedig, hogy ennek az mi szegény hazánknak megmaradását mostan csak az hatalmas győzhetetlen császár oltalma és hűsége alatt esmerjük, kitől valaki el akar bennünket szakítani, annak mi hűségére kötelesnek nem tartjuk magunkat. Látjuk pedig, hogy felséged most is igen nyilván őhatalmassága ellen akar igyekezni, ki miatt hazánknak megmaradott része is kétség nélkül semmivé lenne: azért ez okon is kételenek vagyunk felségedtől való elszakadásra. Mely nyilvánvaló nagy idegensége légyen pedig az hatalmas győzhetetlen császárnak az felséged fejedelemségéhez, ez levelünkben *includált* [*csatolt*] szerdár Szkender pasának leveléből¹³³ felséged megértheti, ki ellen hogy nekünk tovább való tusakodásunk és várakozásunk lehessen, ennyi hadaknak rajtunk való szörnyű pusztítása és utolsó veszedelmünktől való félelmünk szenvedni. Mi azért felségedtől egész országul (holott az major pars [*nagyobb rész*] mind ennyi háborúságok között is *confluálván* [*összszegyűlvén*] együtt vagyunk) és felséged eddig való fejedelemségétől ma örök búcsút vévén, akarók értésére adni felségednek, hogy eddig felsé-

¹³³ Szkendernek a Torda mellől október 18-án kelt, a Báthory mellett még mindig kártartó magyarságnak szánt levelében többek között ez állt: „Az mi az Báthori Gábor dologát illeti, az hatalmas győzhetetlen császárnak soha ő hozzá azulta semmi kedve nem volt, multa sok istentelen életének és veszekedésének végére ment; elvégezett tanácsa is ez ő hatalmasságának, hogy Báthorinak soha Erdélyt birni nem hagyja ... ez szót higye meg mi tőlünk Kegyelmetek: hogy ha egy nagy havast megtöltene is arannyal Báthori, és az hatalmas császárnak adná, sem engedné. (...) Annakokáért hogy Kegyelmetek mégis jobban megértse, ha Kegyelmetek ő hatalmasságának igaz hívei akar lenni, és az országra ennél is nagyobb veszedelmet nem akar hozni: az előbbi írásunk szerint Kolosvárra menjen minden ember, s ott mindjárt fejedelmet válasszon Kegyelmetek maguknak. Innet általán fogva az országból addig ki nem megyünk...” (ETT II. 252–253.)

gedhez mutatott hűségünkkel, melyet utolsó romlásunkig érdeme felett is mutattunk felségedhez, megelégedvén, sőt arra mindenkor méltó tekintettel lévén, ez napságtól fogva Erdélyhez tartozó birodalomhoz ne praetendálja [*ürügyül fel ne hozza*], és rajta ne kapdosson, hanem teljességgel immunis [*mentes*] legyen tőle, maga állapotjára viseljen más gondot. Ez mellett szeretettel intvén és kérvén felségedet, minket, azmint eddég szokta volt, az sok iszonyú gyalázatos szitkokkal ne illessen és ne terheljen; mert bizony azt sem Isten, sem ez világ előtt nem érdemeljük, holott már minékünk is szabados mezőnk lévén, arra való matériánk, pennánk, papirosunk is, hogy azt magunkról elvethetnők, és ha eddég keresztyén atyánkfiait, édes nemzetünk romlását nem néztük volna, azkik között felséged forog, az hatalmas császár kész hadait magunkról könnyen másuá igazíthattuk volna, de tekintvén az Istennek parancsolatját elsőben, principi populi tui non maledices [*néped fejedelmét nem fogod becsmérelni*] és az Aristophanes mondását, hogy szitkokkal és gyalázatos szókkal versengeni nem vitézlő férfiakhoz, hanem asszonyállatokhoz illik, afféle dolgokkal felségedet (ha ezután okot reá nem ad) nem terheljük. Sőt tanácsul adnók, Isten előtt magát megaláztatván és megismervén, ebbéli szerencséjét szenvedje csendesen, magánál hatalmasbal, úgymint az hatalmas győzhetetlen császárral ne igyekezzék veszekedni, és ennél is több nagyobb romlásokra, országok veszedelmére okot adni. Lám sokak az fejedelemségeket szabad akaratjuk szerint letötték és elhagyták, mint Diocletianus császár egy kerthez való kedvéért, Carolus magnus és Carolus quintus, klastromba való életre adták magokat.¹³⁴ Báthori Sigmond is, az felséged bátyja, egy renden szabad akaratja szerint hagyta vala el.¹³⁵ Soha nem volt szemérem senkinek is az emberek közzül az üdőnek és az szerencsének kételenségének engedni. Tartsa meg az Úristen felségedet jó egészségben.¹³⁶

¹³⁴ Diocletianus 305-ben válik meg az uralomtól, salonai palotájában kerteszkedik, az utódlás körül kitört háborúknak majd Constantinus uralma vet véget. V. Károly 1555 októberében jelenti be visszavonulását, miután rákényszerül az augsburgi vallásbéke elfogadására, és visszavonul Spanyolországba, ahol 1558 őszén hal meg. (Vele együtt mond le Németalföld kormányzásáról Mária, II. Lajos királyunk özvegye. Maria van Hongrije szintén Spanyolországban telepedik le és csak hetekkel éli túl bátyját.)

¹³⁵ Először 1594-ben mondott le Báthory Zsigmond, amikor nem tudta keresztülvinni a fejedelmi tanács ülésén a töröktől való elszakadás kimondását, aztán 1597–98 fordulóján cserébe az oppelni és a ratibori hercegségért, harmadszor 1599 tavaszán, 1602-ben pedig végleg eltávozik Erdélyből.

¹³⁶ BGE 96–99. Az Úristen már csak öt napig tartotta jó egészségben: „...Báthori elúnta magát Várad várában; Géczy András cselszövő módon rábeszélte, hogy sétáljon ki a

Vers Báthory Gáborról

A 17

Báthori Gábornak bátor vala szive,
 Ő rendin kinek volt hasonló ereje
 Erdélyben? Nem szollok – higgyed – hizelkedve:¹³⁷
 Igazán volt neki Báthori a neve!

Vala Báthorinak esze is, elhiggyed,
 De supplicans¹³⁸ dámák csalák meg így higgyed:

várból és szórakozzék. Mikor aranyos hintájával, melybe 10 szép festett ló volt fogva, s vele a hintóban Lónyai Farkas, a malomhoz ért, legjobb barátai és testőrei, mintegy 50 hajdúja elrejtőzött ott már. Vezéreik Szilasy János és Ladányi György voltak; utóbbi pisztollyal csúnya lövést ejtett Báthori homlokán, Szilasy János meg háromszor pánccéltörjével döfött belé, úgy, hogy kilehelte lelkét. Kivonták aztán kocsijából és sok sebet ütöttek rajta, holttestét pedig a malomárokba dobták. Kedves kutyája, amelyik mindig vele volt kocsijában is, csodálatosan viselkedett: ura sebeit nyaldosta és hajánál kapta meg, hogy kisegítse a vízből. A hajdúk aztán fekvé hagyták a halott Báthorit, kifosztották a szép ezüstkocsit, összetörték, hogy az ezüstöt megkapják. Mikor Báthori már közel négy órája feküdt a patakban, néhány paraszt a váradi piacra, egy elhagyott kápolnába vitte, s a holttestet ruhátlanul kevés szalmára fektette. Így nyerte el méltó jutalmát, a szegény szebeni nép keserű verejtékéért saját vérével kellett lakolnia, úgy ahogy az minden zsarnokkal történt és történni is fog. A következő nap egy ökröt meg egy tehenet egymás mellé fogva, minden ünnepség nélkül, elszállították Báthorba, és ott a sekrestyében vagy kertiházban mintegy 14 napig feküdt, temetetlenül, egy szőnyeggel letakarva; utóbb Bethlen Gábor az elaszott csontokat ugyanabban a templomban nem sok ünnepélyességgel eltemettette.” (Ismeretlen szász polgár: *Igaz története annak, hogyan jött Báthori Gábor Szebenbe* EÖ III., 173.)

¹³⁷ Kemény „igen virtuosus”-nak mondja, (Kemény 27.), Szalárdy is meleg szavakkal méltatja Báthorit: „A szegény fejedelem noha megért idejére nem juthatott vala, de nagy és szép virtusokkal, jóságokkal vala ékesítve: többek között aminémű vala a dali szép természet, nagy erő, ki akármilyen erős lólábra való patkót kezeivel megszorongattatván, ketté szakaszt vala. Vitézi bátor szív, jó és friss lóhátiság, de mindenekfelett a fejedelmi nagy liberalitás, adakozás, mindenekhez való nagy kegyelmesség, kinek hat esztendeig való regnálása, uralkodása alatt amennyi donatiói költenek ki, megmutatják csak az országbéli káptalanokra igazgattatott iktató és a meglett iktatásokról való relatóriák [jelentések] ... minémű csak a váradi káptalan levéltartó házában néhány csomókkal magam keze alatt is állottak a helynek romlása előtt...” (Szalárdy 92.) Szalárdy, aki a gyilkosság idején valószínűleg még meg sem született, művét 1662-ben készítette el, ez magyarázza a *helynek romlása* kifejezést.

¹³⁸ Térdet hajító. Kemény János írja: „Némelyek magok feleségekkal is kedveskedtek; ilyek néhányan voltak: többek között Gyaluvárát Kamuti Farkasnak is olyanért adták volt, (ugyan rusnya proverbiumban [szólásban] is kelvén akkori időben: Tarts fiam Kata Gyaluváraért).” (Kemény 27.)

Nem ő kezdte előll, ha mondják se higgyed –
Urak kötötték rá feleségek, higgyed.

Lőtt volna ő jókkal, incomparabilis [*össze nem hasonlítható*]:
Mind mezőn s mind otthon volt ő probabilis [*derekas*];
Kardlekötve holt meg, mert volt horribilis [*borzasztó*] –
Két gyilkos kéz miá lőn lamentabilis [*síralmas*].¹³⁹

A 18

Bethlen Gábor fejedelmi esküje

Én Bethlen Gábor, Erdélynek választott fejedelme, Magyarország részeinek ura és székségnek ispánja etc. eskeszem az élő Istenre etc. hogy az megmondott birodalomban, országban lévő nagyságos urakat, nemeseket, vitézloket, székséget, kerített és mezővárosokat, és in genere [*általában*] minden nemzetségeket, rendeket, státusokat relígiókban, fejedelemségre való libera electióban [*szabad választásban*], suffrágiumban [*szavazásban*] és városoknak illibera pronuntiációkban [*korlátozott rendelkezésekben*], szabadságokban, törvényekben, és approbata consuetúdójokban [*jóváhagyott szokásukban*] megtartok, Szent András király decretumát és Magyarország kiírt decretumát és előttem lévő fejedelmeknek donációit [*adományait*], inscriptióit [*beírásait*], privilégiumot¹⁴⁰ [*kiváltságait*], annuentiát [*beleegyezéseit*] és consensusit [*egyetértéseit*], salvo jure alieno [*idegen jog érvényben maradásával*] és articulussit ez előtt valókat, in

¹³⁹ ETA II. 335–336.

¹⁴⁰ Beleértve a fejedelmi hatalom számára előnyös privilégiumot is. November 27-én kelt rendeletében alattvalóinak „(...) Mivel ebben a mi Erdélyországunkban a bármiféle bányából akármely bányászunk által kitermelt arany beváltása hívünket, nagyságos kolozsvári Flistik Pétert, aranykamaránk (*auri camerae*) prefektusát illeti ugyanazon kamaránk vagy a kolozsvári aranybeváltónk hasznára, ezért nektek és közületek minden egyesnek e levél rendjén meghagyjuk és rendeljük erősen, hogy mostantól a jövőben mindenféle, bányákból vagy kövekből kinyert aranyat ... akár higannyal (*argento vivo*, azaz élő ezüsttel) elegyeset is minden javatok elvesztésének büntetése alatt a bányászoktól semmilyen szín alatt váltani, vásárolni, másokkal vásároltatni soha nem merészeljete. Ti is, mindegyik bányász, ezen ország ősi szokása ellenére a miáltalunk kitermelt aranyatokat más, akár ebben, akár a szomszédos királyságokban élő és időző embereknek el ne adjátok, hanem kincstárunk és aranykamaránk hasznára a szokott módon az említett prefektus vagy az általa erre megbízott és rendelt emberei kezéhez szolgáltatni és beváltani fejete és minden javatok elvesztésének büntetése alatt mindenképpen kötelesek legyetek és tartozzatok. Akarjuk azt is, hogy ezek mindenütt a szükséges helyeken közzététessenek és kihirdetessenek”. (EOE VI. 382., latin.)

quantum per contrarias consuetudines nem cassálatnak, vel in posterum nem cassálatnak [*amennyiben ellenkező szokások révén nem érvénytelenítettnek vagy a jövőben nem érvénytelenítettnek*] ereiben tartok, és más-sal is tartatok az decretumok és articulusok tartása szerint igaz tervényet szolgáltatok, és méltó executiókat tétetek, senkit sem meg nem bántok, sem mással meg nem bántatok se személyében, se jószágában, se mar-hájában, törvény nélkül másnak sem engedek bántani, és semmi újítást az országnak régi jó szokása és szabadsága ellen bé nem hozok, sőt minde-neket, valamit az szegény hazának és benne való minden rendeknek kö-zönséges jóvára és hasznára és törvény szerint való szabadságára művelhetek, az én erőm szerint azon leszek, azmég az Úristen ő kegyel-mek között megtart. Az mely articulusokat az ország mostan communi consensu [*közös egyetértéssel*] végezett, azokat is minden részeiben megtartom és tartatom. Isten engem úgy segéljen.¹⁴¹

Révay Péter koronaőr leírása a Szent Koronáról és a többi királyi jelvényről 1613-ból

A 19

...színaranyból van, az ötvösségnek inkább égi, mint emberi mesterségé-vel kör alakba öntve, oldalsó kerületén egyenlő közökben háromszög alakú virágos csúcsok emelkednek ki körben, a négy szemben fekvő sa-rokban egymást kölcsönösen metsző bolthajtásokkal, melyek egy ke-resztben futnak össze, magán a kerületen pedig a homlokzati részen al-mát tartó Üdvözítőnk képmása, az ellenkező oldalon a Szent Szűz Máriáé,¹⁴² aztán az apostolok, a keresztyén királyok, császárok, vértanúk szentséges sora, mint látszik, görög betűkkel, az arany alakokat és a hoz-zájuk tartozó jelvényeket ábrázoló képek az egészen keresztül a legfelül álló keresztig követik egymást, az egyes szent ábrák között drágakövek és gyöngyök, ami egyáltalán nem közönséges szokást és módot követ, úgyhogy feltűnő is. A fül természet szerinti helyéről kétoldalt drágalátos, fehérén csillogó ékkövek lógnak a fülre mintegy függelékként, melyek a szent fő könnyed mozdulatára is kölcsönös összhangban ütődnek egy-máshoz, hogy a két fület figyelmeztessék az isteni és emberi igazság meghallgatására, ennek révén pedig arra, hogy mindent Isten nevének dicsőségeért, a jó hírért és névért kell cselekedni; e kilenc láncocska és

¹⁴¹ BGE 104–105.

¹⁴² Mikor került Szűz Mária képe helyére a szakállas bizánci császár Dukasz Mihályé?

kilenc csúcs, mely a Korona homlokzati és nyakszirt felőli részén meghatározott közökben nagyobb gyöngyökkel ragyog, a Magyarországra bekebelezett kilenc ország és tartomány, úgymint Dalmácia, Horvátország, Szlavónia, Szerbia, Bosznia, Holics, Lodoméria, Bulgária, Kunország hatalmát és fényét jelképezi. Azt hiszem, nem hiába rendezték el ezt így, ugyanis a csúcsok, drágakövek, ábrák, aranyozott függelékek számában nagyon pontosan és következetesen a kilences figyelhető meg. A kettős köb van ugyanis benne, vagyis kétszer négy- és háromszög, tudniillik a háromszögek között vannak még két-két pontból álló sorokkal határolt négyszögek is, és így a párosnak és páratlannak, vagyis az egész számsornak a teljessége és tökéletessége fejeződik ki benne. (...)

Azonkívül jó okkal kell beszélnünk a Koronához tartozó királyi felszerelésekről, melyek nemcsak a koronázás ünnepélyességéhez kívántatnak meg szükségszerűen, hanem a koronás királyt titkos jelbeszéddel a királyi kötelességek derekas és jámbor vállalására is figyelmeztetik.

Szent István palástja, vagyis királyi köpönyege nem annyira régisége és drágasága, mint inkább hímzésének szentsége miatt csodálatos; selyemből készült, égszínkék, az egyik részén Isten trónusa látható meg az összes apostol isteni fenséggel, a másikon Krisztus uralma a kereszt jegyében aranyból hímézve; diadalköpeny formájú; ha pedig valaki e palást pontosabb leírását óhajtja, elmélkedjék önálló buzgalommal az alábbiak alapján: Hátul az öv alatt körös-körül e szavak olvashatók:

AZ INDICTIO 14. ÉVÉBEN ISTVÁN KIRÁLY ÉS GIZELLA KIRÁLYNÉ
KÉSZÍTETTE ÉS ADTA EZT A MISERUHÁT SZENT MÁRIA FEHÉRVÁROTT
LEVŐ EGYHÁZÁNAK.

A vállak között, Krisztus képénél ez áll:

ELLENEIN DIADALMAS KRISZTUS RÖPPEN AZ ÉGBE.

A jobb vállon, a Boldogságos Szűz képénél ez olvasható:

FELRÖPPENT AZ ÉGNEK MAGASÁBA A SZENT ANYA KÉPE.

A bal vállon, Szent János evanglista képénél:

MENNYEI SZOLGASEREG SZOLGÁL A KIRÁLYOK URÁNAK.

A tetején, hátul a rojt fölött:

MINDENEKET KORMÁNYZÓ KRISZTUS KÉPE: A TRÓNUS.

A nyakrész körül, a feszület bal oldalán:

Ó, MENNYEI REMÉNYSÉG!

A feszület jobb oldalán nagybetűkkel:

R. R. E. T. O. B. VMBRA

E betűk titkait csak maga a szerző, Szent István ismerte... (...)

Azután a jogar, amit a megkoronázott királynak az esztergomi főpap szokott átnyújtani, az igazság és jog vesszejét jelenti, némiképpen eltér a királyok szokásos jogarától, rövidebb, a tetején gömbölyű, igen hasonlatos a magyar gombos buzogányhoz, mely hadiszerszámot más nemzetek szokásától eltérően csak a magyarok vezérei szoktak használni, rajta ugyanúgy, mint a Szent Koronán, négy sorba függő drágakövek, melyek arra figyelmeztetnek, ha a szükség úgy hozza, harcolni kell a törvényért és a nyájért.

Az aranyalma vagy éggömb, amin egy kereszt áll, titkos szentséggel jelöli a szerencse forgandóságát, hogy tudniillik valamint az éggömb is forog, úgy a királyok szerencséje sem biztos és állandó... Azt mondják, az aranyalmát vagyis éggömböt elsőként Konrád császár gondolta ki, mármint azt, amit a császárok használnak, mert a miénkről nem áll az, amit a császáriról beszélnek, hogy nyitni és csukni lehet, belsejében pedig föld van, ami azt jelenti, hogy a méltóság csúcsára állított egyeduralkodó éppúgy por és hamu, mint a többi halandó.

Továbbá Szent István kardja, ősi formájú, egyenesre vágott hegygel; e kardot ő, aki a keresztyén hit annyi sok ellenségét győzte le, a jövőendő királyok számára hasonló célra hagyta; ezt szintén sajátos magyar szokás szerint a megkoronázott király a szabad ég alatt a díszes tömeg szeme láttára könnyű lovaglás közben a világ négy sarka felé meg szokta rázni, a bárhonnan fenyegető ellenséget ekképp háborúval fenyegeti, utánozva (mint Bonfini mondja) a rómaiak példáját, akiknél a Mars-mezei oszlopnál a hadba induló consul szokta volt lándzsáját a négy égtáj felé elhajítani.

Valamint Szent István kesztyűje és saruja, melyek a király erkölcsének tisztaságát és ártatlanságát jelentik.¹⁴³

A szászok ultimátuma Bethlen Gábornak 1614 januárjában A 20

Miérthogy minden emberek az bölcs és régi históriákban azt olvassuk és tudjuk et lege naturae et coscientia uniuscujusque hoc dictitante [*és mivel a természet törvénye és minden egyes ember lelkiismerete ezt diktálja*], mindennemű kegyes, hű és igazságos fejedelmek (kiknek az úristen országokat birodalmokat állandóvá teszi) áldásával, kegyelmes providenciájából [*előrelátásából*], melyek az ő subditusinak alattavalóknak méltó

¹⁴³ Révay 223–226. Ez az első történeti mű a Koronáról.

panaszolkodásokat meghallgatja az veszedelmekbe, nyomoruságokban oltalmazza, megsegíti, kegyelmesen atyai szeretetből kedveli. Az legitimus [törvényes] fejedelem azért az tudós és bölcs jámboroknak írásokból, minden igaz keresztyéneknek sententiájokból [ítéletéből] köteles arra, hogy az ő subditusit, híveit mindeneknek felette meghallgassa, szeresse, oltalmazza, régi szabadságokban, igazságokban, privilegiumokban, donatiokban [kiváltságukban, adományukban] megtartsa.

Kit megcselekedvén és azt az ő hiveinek praestálván [tanúsítván] az fejedelmek így az ő subditusi is hivataljok szerint kötelesek arra, hogy minden illendő obedienciat [engedelmességet] praestaltjanak, mutassanak fejedelmökhöz, mint azelőtt legitimus és természet szerint való fejedelmeknek.

Azért az mostani kegyelmes urunk és fejedelmünk is az régi kegyelmes, bódogemlékezetű fejedelmek nyomdokokat, tiszteket követvén elsőben minekünk maga hűtit megtartván és bennünket meghallgatván, szeretvén, kötelessége szerint igazságunkat Szeben városunkat kezünkben adván és azt úgy birnánk, mint annakelőtte megengedje, sine procrastinatione [halogatás nélkül]. Mi is egész szászágúl jámbor és igaz subditusoknak tiszteket előttünk viselvén, készek vagyunk kicsintől fogva nagyig fejünk fennállásáig ő ngát az mostani kegyelmes urunkat fejedelmünket Bethlen Gábor urunkat híven és igazságosan szolgálunk, és minden illendő obedienciát ő nagának praestálni, mint jámbor praedecessorinak [elődeinek] fejedelmünknek praestáltunk. Nem is tartozunk semmire menni annakelőtte, subditi non creati propter principem, sed e contra principem subditorum causa creatum esse omnes sapientes homines sciunt [nem az alattvalók teremtetek a fejedelem miatt, hanem éppen ellenkezőleg, minden bölcs ember tudja, hogy a fejedelem teremtetett az alattvalók miatt]. (...) Azért mi mind fejenként egész szászágúl míglen az mi világos törvényünket, szabadságunkat meg nem adják, birnunk nem engedik mint in statu nostro integro [ép állapotunkban], addig semmire nem megyünk, nem is mehetünk. Mindenekből megvonszuk magunkat és nemcsak mi kik az iuramentumot [esküt] még nem deponaltuk [tettük le], hanem azoknak is, kik praestaltak [hűséget tanúsítottak], hitek felszabadúlt... Mindeneknek ítéletekben nyilván vagyon az mi méltó kívánságunk, nem az másét, hanem sajátunkat szomjuhozuk. (...)¹⁴⁴

¹⁴⁴ EOE VI. 389–301. Fejedelemmé választása után Bethlen megígérte, a Báthory által elvett Szebent vissza fogja adni a szászoknak, az elbujdosottakat visszatelepíti és az elkobzott leveleket is visszaadja. A szászok erőteljesebb sürgetésére azt válaszolta de-

Bethlen Gábor 1614-ben elrendeli Török Kata perbe fogását **A 21**

Bethlen Gábor Isten kegyelméből Erdély fejedelme, a magyar királyság részeinek ura és a székelyek ispánja stb.

(...) Elibénk tárja személyesen a kiváló kolozsvári Kassai István jogügyigazgatónk¹⁴⁵, hogy – noha minden, bárki által is akármimódon idegenek között elkövetett házasságtörés súlyos és ürhetetlen bűn, mégis sokkal inkább borzalmas és vészjóslóan utálatos véték a rokonok és egy vérből valók vérfertőzése – bár az egy vérből valók közötti, ünnepélyes rítussal és menyegzői szertartással megkötött házasságot isteni és emberi törvény is megtiltotta, mégis a főrendbéli úrnő, Katarina, először Bogáti Miklós, aztán mihályi Csáky István, végül Dengelegi Mihály néhai főrendbéliek özvegye, a nagyságos néhai enyingi Török Jánosnak hitvesétől, a néhai főrendbéli Anna úrnőtől – a néhai nagyságos (Iffjú) Jánosnak¹⁴⁶ a néhai főrendbéli és nagyságos Maylád Margittól, aki akkor az ő, előbb pedig a néhai tekintetes és nagyságos somlyai Báthori András hitvese volt, [született leányától] – született leánya az emberi és isteni törvényeket megvetvén a néhai legfenségesebb úrral, Gáborral, másként ezen Erdélyország fejedelmével, a már mondott néhai somlyai Báthori Andrásnak hitvesétől, az említett Maylád Margittól született fiával az elmúlt néhány évben meg nem engedett és borzalmas szerelmi viszonyt űzött, és így nyilvánvaló vérfertőzést követett el becsülete örök gyalázatjára. Minthogy pedig mind az isteni, mind az emberi jog és az országlakó urak közös rendelkezése alapján minden büntettnak, jelesül a szándékos emberölésnek, feleséggyilkosságnak, anyagyilkosságnak, megmérgezésnek és más rendkívüli büntetteknek a megbüntetése és a rájuk való figyelés számunkra, mint ezen ország törvényes fejedelme számára kötelező: ezért e [jogügy]igazgatónk szeretné az előbb mondott Török Katarina úrnőt az előbbieket és bizonyos egyéb, személyesen bővebben kifejtendő ügyek miatt közibétek jelenlétünkben törvénybe hívní, és hogy

cemberben, hogy előbb erősítsék meg Szászsebest, hogy baj esetén oda visszavonulhasson. (167) A szászok újabb feltételeket fogalmaznak meg, ezek egy részét a fejedelem teljesítette, más részét országgyűlésre halasztotta. Ezután keletkezett ez az ultimátum. Bethlen, nem lévén még szilárd az uralma, január 12-én visszaadta nekik Szebent, a szászok pedig letették a hűségeskü. (A24) Bethlen helyzetét nehezítette, hogy közben egy török követtség meghozta a zászlót, a botot stb., de Lippa és Jenő haladéktalan átadását is követelte.

¹⁴⁵ Bethlen és Rákóczi György korának legjelentősebb erdélyi jogtudósa.

¹⁴⁶ Az 1594-ben kivégzett urak egyike.

az tőlünk jog szerint ítéletet és igazságot kapjon. Ezért meghagyjuk és feladatul adjuk nektek e levél rendjében erősen, hogy ennek vétele után rögvest közületek kettő az ilyen dolgokban egyébként megtartani szokott terhe alatt az említett Török Katarinát e levéllel – vagy személyesen felkeresve, ha személyesen feltalálható, vagy lakhelye, szokott tartózkodási helye vagy birtokai és birtokjogai szerint, ahogyan tudniillik jelen intésetek alkalmasan tudomására juthat – intsétek őt, mondjátok és hagyjátok meg neki szavunkkal, hogy legyen köteles és tartozzék az ennek kihirdetése után először tartandó gyűlésünk első napján előttünk kúriánkban, tudniillik jelenlétünkben személyesen és nem prokurátora révén először megjelenni, hogy az említett előterjesztő vádjára és kérésére jog szerint válaszoljon és ezután tőlünk ítéletet és igazságot kapjon, bizonyossá téve őt afelől, hogy a fent írt terminuson akár megjelenik előttünk, akár nem, mi mégis a megjelenő fél folyamodására az előrebocsátottakkal kapcsolatban azt fogjuk tenni, ami a jog rendje. Ezek után pedig ezen intésetek és értesítések rendjéről ... kötelesek legyetek és tartozzatok nekünk minden módon ... beszámolni... Másként ne tegyetek, a jelen levelet elolvassván a bemutatónak visszaadván. Kelt birtokunkon, Kis-Egrestőn, a boldog szűz Mária megtisztulásának ünnepe után a harmadik napon...¹⁴⁷

A 22

Részletek a tanúvallomásokból

1. testis nobilis Georgius Fodor annorum 18, citatus, juratus, fassus est hoc modo.¹⁴⁸ Láttam, Kende Ferenczet küldözte az megholt fejedelem

¹⁴⁷ Február 4. Ez a szöveg, valamint az A22 és az A23 a TT 1891. 317–334. oldalán található egyetlen, a tanúvallomások kivételével latin nyelvű ítéletlevélbe szerkesztve.

¹⁴⁸ Első tanú, nemes Fodor György 18 éves, megidézttvén, megeskettvén, ily módon tett vallomást. (Mindegyik fontos elem: nemes ember, azaz jogképes – paraszt tanúskodását Török Kata ellen nem vehetnék figyelembe –, életkorából kiderül, hogy lehet tudomása a per tárgyról, törvényesen idézték meg, és esküt tett.

A tanúkihallgatást (*tudományvételnek* neveztük), egyáltalán azt a bíraskodási rendszert, „...amit az ügyek elkezdésében, folytatásában, tárgyalásában és befejezésében megtartunk...” (Werböczy II. R. VI. C. 12. §.) Károly hozta be az országba. A királyi bíróság illetékességébe vonta a birtokos réteg majd minden ügyét: az állandó jellegű *personalis praesentia regia* [királyi személyes jelenléti bíróság] mellett létrehozta az alkancellár elnöklétével ülésező királyi különös jelenléti [*specialis praesentia regia*] bíróságot, ehhez járult még a szintén az udvarban tartózkodó országbíró jogköre. (A nádor 1222 óta az egész országban gyakorolhatta bírói jogkörét.)

Dengeleghiné asszonyomhoz, de miért, azt nem tudom. Imrefiné¹⁴⁹ asszonyom felül penig semmit nem tudok.

2. testis egregius Georgius Körtvélyesi, cubicularius et apparitor Il[lustri]tatis V[est]rae, annorum circiter 21, citatus, juratus, examinatus, fatetur hoc modo.¹⁵⁰ Tudom azt bizonyosan, hogy szerelmeskedett az megholt fejedelem mind Imrefiné asszonyommal, mind Dengeleghiné asszonyommal; ezt mind ez világ jól tudja, hogy oda járt hozzájuk, irogatott, izengetett nekik... Emlékezem reá bizonyosan, hogy hallottam, kitől, eszembe nem jut, mondja vala, hogy egyszer Vinczen Móré Gáspár Imrefiné asszonyom maga házában, senki sem volt ott ben s hallott ilyen szózatot az pad alatt: Gábor, Gábor, Gábor, az pad alá tekintvén, hát egy fazekat lát, s az fedőt levévén róla, mellyel be volt fedve, gyorsan kezdék mondani, hogy: Gábor, Gábor, Gábor. Azonközben az dajka bejutván, mond: mit csinálsz az istenért? s mond Móré Gáspár: mi dolog? S az dajka az fedőt kapván ráfedé az fazékra az fejedelemnek.¹⁵¹ (...) Tudom azt, hogy Kamuthi Farkas uram gyakorta hitta az fejedelmet Vinczre... Azt is hallottam, hogy mondotta, ne gondoljunk vele kglmes uram, had csevegjenek reánk, kivel mit gondolunk, ki kellene egynek az nyelvét vonatnunk azféle szóhordozónak az bestye kurváknak.

7. testis strenuus Joannes Hárfás annorum circiter 28, aulae familiaris suae musicus Cels[itudinis]. Vrae citatus, juratus, examinatus, fatetur sic.¹⁵² Hallottam bizonyosan, de kitől, eszembe nem jut, hogy egy csup-

¹⁴⁹ Hasonló bűnökért őt is elítéli a megyesi országgyűlés, hónapok múltán Bethlen megkegyelmez neki.

¹⁵⁰ Második tanú, a kiváló K. Gy., Ragyogóságtok udvarnoka és apparitora, körülbelül 21 éves, megidézettvén, megeskettvén, kikérdeztetvén ily módon tesz vallomást.

¹⁵¹ Többen, így a hatodik tanú, a fejedelem szakácsmestere is hasonlórol tesznek vallomást: Imrefiné akkori hopmestere a vinci házban látta, „...egy fazék igen erősen fő az tűznél s nagyon fennáll az tajtékja, el akarám ütni az tajtékját, mondá az vén asszony: ne az élő istenért, mit cselekedel, majd elvesztéd Báthori Gábort; akkori hárfásának penig Jánosnak hallottam az szájából: látta Báthori Gábort, hogy egy ágyban feküdt Imrefinével. Láttam azt is, hogy Dengeleghiné asszonyomat megölelte, tánczolt és vígan lakott vele az fejedelem...” A tizenharmadik más szájából hallotta, hogy „...egy ördögös asszony vala ott, egy keszkenőt csavargat vala az kezében, mondá egyszer Imrefinének: hozzam-e hamar? Ne hozd még, meghal. Azonközben jól megcsavarítá az kezkenőt...”

¹⁵² Hetedik tanú a derék Hárfás János, körülbelül 28 éves, Magasságtok udvarának zenész familiárisa. E levélben tizenhét tanúvallomás van, ebből tíz olyané, aki Bethlen udvarához tartozik. (Az udvart hol az *aula*, hol a *curia* jelöli, ez a kettősség már a középkori okleveleinkben is megtalálható. A kettő közötti különbséget meghatározni még nem sikerült, a XV. században bizonyos tisztségek csak az egyik [*aulae cancellarius*,

rot tartott Imrefiné az pad alatt, melyet forgatván, az csupor azt mondta: Gábor, Gábor, Gábor, s úgy kellett jönni az szegény fejedelemnek az tíz pej lován, hogy csaknem nyaka szakadt. (...) Hallottam azt is bizonynyal, de már eszembe nem jut kitől, azt mondta volna Báthori Gábor, hogy soha jobb testű emberrel nem közlöttem volna dolgát mint Dengeleghiné asszonyommal. Hallottam azt is Hegedüs Pétertől, hogy az fejedelem szájából hallotta: az én lelkem, úgy mond, megnyugodott Dengeleghinében, ha penig fia léssen, Gábornak neveztetem.¹⁵³

17. testis strenuus Demetrius Tárkány alias servitor dictae d[omin]ae Catharinae Török, annorum circiter 50, citatus, iuratus, examinatus sic fatetur.¹⁵⁴ Én Imrefiné asszonyom felől semmit sem tudok mondani: hanem, akkor, amikor az fejedelem Dengeleghinéhez járt, szolgálja voltam, láttam eléggé szerelmeskedéseket, csókolgatásokat, ölelgetéseket, vigan való lakásokat; láttam azt is, hogy terhes volt az asszonyom, kitől, én azt nem tudom. Láttam azt egyszer, hogy egy pokrócban takarva egy bölcsőt vűnek alá az házból, mi volt benne, én nem tudom.

1. tanú nemes váradi Nagy Illés...¹⁵⁵ Hallottam közhírrrel Bánfi Dienesné asszonyom¹⁵⁶ felől, hogy gyermeke lőtt Kranyik Jánostól.¹⁵⁷ Hallottam

aulae miles, aulae familiaris, aulae iuvenis], mások, például a bíraskodáshoz kötődők, csak a másik szóhoz [*iudex curiae, notarius curiae*, de az udvarmester is *magister curiae*] kapcsolódtak.)

¹⁵³ A nyolcadik tanú, regensburgi Virginás György szerint is volt fazék, meg nagy szerelem Dengeleghinével: „...szájából hallottam Báthori Gábornak: én vagyok az Báthory Gábor, utánam mindjárt Dengeleghiné. (...) „soha kedvesebb testű embert nem kóstoltam Dengeleghinénél, noha immár egynéhány százal volt közöm, kit még ezerig nem tölthettem, hanem ha reá töltöm, oztán azután megtérek.” A kilencediknél: „...immár kilencz száznak nem sok héja, kikkel közösködtem, azoknak penig csak ketejeknek sem volt vászon az ingaljuk.”

¹⁵⁴ ...tanú a derék Tárkány Demeter másként a mondott T. K. úrnő szervitora, körülbelül 50 éves, megidézttetvén, megesketvén, kikérdeztetvén így tesz vallomást.

¹⁵⁵ Ez már egy másik, kilenc vallomást tartalmazó, Váradról beküldött levélből van, a hivatalos rész itt is latinul.

¹⁵⁶ Báthory Anna, a megölt fejedelem húga (1594–1636 után). Bethlen a Török Katáéhoz hasonló vádak alapján 1621-ben halálra ítélteti, de birtokai elkobzása után életét meghagyja.

¹⁵⁷ Ezt a második tanú is megerősíti, hozzátéve: „Hallottam ... többektől is az Imrefiné asszonyom udvarában, hogy Kerekiben Báthori Gábor még Bánfi Dienes idejében is gonoszul élt volna az hűgával.” Ő is mindenféle ördögösségről számol be, például „...Futotné nevű Selinden lakó asszont oda hivatta s kürpiczeltetett vélle.” A szóhoz az

azt is, hogy még Ecsedben leány korában hozzáfogott Báthori Gábor, az vén asszony vezette le róla. (...) ¹⁵⁸ Az Imrefiné állapotját az mi nézi... Az fejedelem itt kün lévén Forgács hada ... után, jövének Németi Gergely, Kamuti Farkas uramék az fejedelemhez mintegy kilencz órákor tájba reggel, mikor még egy ágyban fekünnének s engemet kénszerítenének, úgymond, hogy bemennék s megmondanám, hogy szemben akarnak lenni az fejedelemmel; én bemenék, megmondám az fejedelemnek az izenetet s monda: jöjjenek be, s az asszonnyal egy ágyban feküvén az fejedelem megölelé s mondá: mint tetszik kglmeteknek ez az élet? ¹⁵⁹ (...)

5. tanú, tekintetes és nagyságos Rédei Ferenc ¹⁶⁰ familiárisa nemes Félegyházi Miklós... Imrefiné felől azt hallottam Szemere Boldizsártól, hogy Báthori Gábor mikor ide Váradra jött vala Fo – – – kifutása után, ¹⁶¹ Solyomköben azt mondotta neki az fejedelem: ide gyere bestye lélek kurva, hogy nem b...d meg az nénémet, én az éjjel háromszor b...m meg s lá-e mennyi aranyat ada énnekem. (...)

8. tanú, körültekintő váradi Kőműves János körülbelül 28 éves, megeskétvén, kikérdeztetvén vallomást tett. Hallottam attúl az Katalin asszontúl, hogy szemével látta, hogy az fejedelem gonoszúl élt Imrefinével, s egy ágyban is látta őket, pinzt is ígirt volna neki az fejedelem. Azt is mondotta ugyanazon vín asszony, hogy távollétében Báthori Gáborra forgatták az csuprot, és lova nyakaszakattában jött; érkezvén, leugrott az lováról, nyakon ölelte Imrefinét, úgy mentek be az ágyas házban, s mind vén és leányasszonyokat kiűzték, csak magok maradtak ottben.

EMSzT egy 1657-ből való szövegrészt idéz: *egybe kelesünk nem löt I(ste)nes uton modon, hanem körpiczeles, ördögh practicalas altal.* (VII. 413.)

¹⁵⁸ Hosszú vallomásában megerősíti, hogy a fejedelem Imrefinével is, Dengeleghinével is viszonyt folytatott, mindkettő különböző bűbajoságokkal (például fél papucsának és lábravalójának főzésével) igyekezett Báthoryt magához kötni.

¹⁵⁹ A másik levélben a 14. tanú Báthoryt Imrefinével látta ágyban, s mintha csak a Szent László és a megszábadított leány képéből ismert pogánykori mozdulat elevenednék meg, Imrefiné „...ölelgette Báthory Gábort és fejében nézett”.

¹⁶⁰ 1560 k.–1621, Bocskai szabadságharca idején annak felvidéki hadvezére, utóbb Váradnak, Erdély kulcsának főkapitánya.

¹⁶¹ Forgách Zsigmond vállalkozására utalhat a romlott rész, ehhez lásd az A6 jegyzeteit!

(...) ...mivel, amiként az előbb mondott levelekből értesültünk, az említett Török Katarina úrnő alperes¹⁶² megvetvén az isteni és az emberi törvényeket az említett Báthori Gábor tiltott és nem testvéri szerelmétől elragadtatván sok évre visszamenően meg nem engedett és undok szerelmi viszonyt folytatott ... és nyilvánvaló vérfertőzést követett el, és ezért – – – az előbb mondott Bibarczfalvi Jánoson és Radasóczi Györgyön keresztül a már mondott országlakó urak előbb írt általános gyűlése első napjára jelen intő és értesítő levelünk érvényével törvényesen meg lett idézve, arról a terminusról pedig az ügy erre, a három erdélyi nemzet és a magyar királyság joghatóságunk alatt levő részei mondott országlakó urainak az általános gyűlésére halasztódott, és ennek beálltakor a mondott vádló a mi és tanácsos uraink és az ország többi előkelői, mágnásai¹⁶³ és rendei előtt megjelent, az emiutott perbe vont pedig sem a maga személyében, sem prokurátora révén nem jelent meg, hanem magát a jog és igazságosság arca elől teljesen elvonta... (...) ...mi nem akarva az említett Török Katarina úrnő alperes efféle igen rút tetteit, azaz meg nem engedett szerelmi viszonyát és élvhajász közösüléseit és undorító vérfertőzését egyszerűen és büntetés nélkül figyelmen kívül hagyni, nehogy mások is ebből maguknak példát véve hasonló istentelen cselekedetekhez merészeljék alkalmazni magukat, sőt inkább, hogy az őt sújtó büntetés bárki mást is a hasonló gyalázatos és vérfertőző házasságtörésektől elvonjon és erős köteléssel távoltartson, maga az alperes elmarasztaltatván és minden maradéka bűnéért örökké bűnhődjék és sírjon, mindenki másnak pedig rettentő példaul legyen, ítélkezve eldöntöttük és meghagytuk, és eldöntjük és jelen levelünkkel meg is hagyjuk, hogy e vádlott tehát nem csak főbenjáró ítélettel hanem¹⁶⁴ a meg nem engedett és undorító vérfertőzésért a dekrétum tartalma szerint az örök hűtlenség bűnében, fejének tudniillik, és minden, bárhol, e mi Erdélyországunk vagy a magyar királyságnak a joghatóságunk alatt levő részei bármelyik vármegyéjében bírt java és birtokjoga meg birtokrésze, és bármi, őt egyedül

¹⁶² *incatta*, szó szerint perbe vont, szóalkotás az *in causam attracta* kifejezésből, használták még rövidebben *incta* alakban is, jele I volt.

¹⁶³ A szóhasználat már királyi, mert egyébként Erdélyben – legalább is a magyarországi értelemben vehető – *proceres* és *magnates* nem akad.

¹⁶⁴ A főbenjáró ítélet és az örök hűtlenség vétke között a legnagyobb különbség az elítélt birtokainak öröklésében van: az előbbi esetben az örökösöké, az utóbbiban a kincstáré. (Bővebben: Werbőczy I. R. XVI. C.)

kizárólagosan illető – csak a mi kincstárunkba befolyó és ahhoz illesztendő – ingó dolgai meg javai elvesztésével marasztaltatik el és terhelteik. Kelt városunkban Medgyesen, az országlakók előbb írt általános gyűlésén,¹⁶⁵ *Ítélj meg* vasárnapján az úr Ezerhatsáztizennegyedik évében.

Átolvasva és kiadva Angyalos János
Erdély stb. legragyogóbb fejedelmének
ítélőmestere révén saját kezűleg.¹⁶⁶

¹⁶⁵ Bethlen politikai nagysága jobb megértéséhez érdemes idézni az e gyűlésen tett előterjesztéseiből:

1) Mindeneknek előtte, szükség legyen megtudni, mi legyen magában az unio, mire való jó legyen az, hogy ahoz képest tudhasson kegték arról gondolkodni. Ebben azért az szegény hazában, nem egyéb az unio, hanem az három nemzetség között hazánknak megmaradására való szent egység, melyet minden rendeknek szükséges pacis et belli tempore [*béke és háború idején*], erős vigyázással őrizni és az hazának megmaradásának terhet valamiből kívántatik, egyenlő értelemben viselniük.

6) Feirvár levén ennek utána az fejedelemnek lakóhelye és metropolisa annak építésire és megerősítésére valóban egy értelemből viselnének gondot ez mostani gratitudoért [*kedvességért*], kit mi az szász nemzetséggel cselekedtünk, ne graválják [*nehezményezék*] három részét megépíteni, nám az ő városukban ennek előtte való praedecessorink [*elődeink*] sokat építettek, ezután is azon jó alkalmatossággal, azon kegyelmességet várják, az többire az erdéli nemesség viseljen gondot az székelységgel, mert az magyarországi vármegyék Váradra, Lippára, Jenőre viseljenek gondot építés dolgából.

10) Mindenkor nervus gerendarum rerum lévő: az pecunia [*az ügyek intézésének idege ... a pénz*], mihelt az uniot és concordiat [*egyetértést*] jó fundamentummal felállatjuk, mindjárt szűkség módját keresni országúl, hogy semmi ödőben üres kézzel ne találtsunk ingruente necessitate [*ha itt a szűkség*], ne kellessék csak kevesért is kétfelé huzni, mint eddig volt, hogy sokan kik kölcsön adtanak, kárban estenek, kiért most csak keveset is, sohult senkinél in usum publicum [*közhaszonra*] nem mutualhatnak [*kölcsönt vehetnek*]. Azért abban magunk közt találjunk módot, az község terhe viselése nélkül (holott annak sok is az fejedelem adaja, és uraszolgálatja) hanem status et ordines magok substantiájából [*a karok és rendek ... vagyonból*], urak, főrendek kerített és mezei városok jó rendtartással magoknak contribualjanak [*adózzanak*], aerarium publicum [*közpénztár*] legyen bizonyos helyen, kihöz ne nyuljon se nyulhasson senki, azok híre nélkül, valakit arról rendel az ország. (EOE VI. 405–408.) Mivel most akarátát nem tudja érvényesíteni, a következő évben máshoz fog, A29

¹⁶⁶ A kancelláriai jegyzetek egy fajtája. A fontosabb kimenő okleveleket még egyszer átolvasva valaki és ezt (általában az oklevél hátlapján) fel is jegyezte. A legérdekesebb jegyzet a királyi kancellárián a *commissio* (vagy – általában diplomáciai ügyekben – *mandatum*) *domini propria (proprium) regis*, azaz a király úr saját parancsa, illetve a *referente N. N.*, azaz, hogy kinek az előterjesztésére állíttatott ki az oklevél.

A 24 A szászok titkos felterjesztése II. Mátyáshoz 1614 nyarán¹⁶⁷

(...) Mivel Erdély szász nemzete a törökök hitszegését, az erdélyi magyarok állhatatlanságát és mostani vajdájuk könnyűségét látja, egyiküknek sem hisz egyáltalán. Azoknak, mivel hitetlenek, ezeknek, mivel folyamatosan a szászok boldogulását irigylik és jobban szeretnék, ha kiirtának, mint hogy továbbéljenek, mindenféle alkalmat keresnek, hogy általuk a törököknél gyűlöltekké tegyék őket. Ezért bizony írni sem mernek a szászok ő császári felségének és keresztény fejedelmeknek, a legkeményebb utasítást bírva a török császártól, nehogy keresztény királyokkal és fejedelmekkel érintkezzenek, mindenben Bethlen akaratához igazítsák magukat, amiért is az még kevésbé vált, a szászokat melőzni kezdte, a legnagyobb adóztatásokkal terhelni, holnap tagadni, amit ma ígér, elragadni a szász gyülekezetek pásztorai járadékát és rendes jövedelmét, utánozni Báthori zsarnokságát, mivel a rendes censust előre elveszi és ígéri az előleg elengedését, holott az adó lefizetésének idején mégis egy batkát sem enged. Az elégett falvak és mezővárosok ősi szokás szerint a terhelésből kivétettek, amíg erejüket visszaszerzik, ez most is megengedett a magyaroknak és a székelyeknek, a szászoknak semmi sem engedtetett meg, hogy ezáltal teljességgel kimerülve végül a magyaroknak engedjenek. Decemberben, e vajda megválasztása idején azt a végzést hozták, hogy minden fél részéről felejtessék el minden jogtalanság; ezután ez év márciusában, bár a szászok ellentmondtak, ilyen artikulust készítettek: mindenki, aki az előbbi időkben a törökökhöz való csatlakozással, velük haladva fogódzót nyújtott a tartomány felégetésére, ha zába van, jog szerint idéztessen és büntetessen meg, ha meg nincs, ahol megtalálták, ott is bűnhődjék, ha pedig valaki ilyeneket védeni akarna, a védelmező a vádlott büntetését vegye magára. Ebből a fejedelmet kivesszik, és önmagukat is, akik Báthorihoz csatlakozva az egész Barcaságot, a brassói kerületet tüzzel, vassal elpusztították. A cikkely egyedül a szászokra vonatkozik, akik a magyaroktól és a székelyektől nekik okozott jogtalanságot eddig még a kellőnél kevésbé bosszulták meg. Maguk az

¹⁶⁷ A király és Magyarország vezető politikusai (Thurzó György, Forgách Zsigmond) ingadoztak a fejedelemmel való tárgyalás és a háború között. Bár ez utóbbinak ellentmondott a pénzhiány és egy török háború felidézésének a felelőssége, 1613 decemberében erővel, szép szóval elveszik többek között Husztot, Nagybányát, Kövárt, Ecsedet. 1614-ben megindulnak a tárgyalások – a spanyol követ is elveti Bécsben a török háború gondolatát –, ezek részeként tartózkodik II. Mátyás delegációja 1614 nyarán Erdélyben.

erdélyiek is a tartomány felégetésének bűnét a felségtekhez írt levelükben Báthorira vetik. Csak a viszálykodás magvait hintik, a szászokat ingerlik, amiként tényleg Segesvár dacoló városa consulját és bírát vádolták, amiért az ez ügyben megidézetteket kiadni nem akarták. Azoknak, akik császári felségtek hűségét követték, vagy akár száműzetést is elszenvedtek, birtokaik vissza nem adatnak, hanem ama csalárd Báthoriánusoknál hagyatnak és azoknál, akik a törökhöz átmentek, azért, hogy a jövőben senki se legyen, aki a keresztényekhez menekül segítségért. E vajda választásakor elvégezték, hogy a fejedelem tanácsában és minden követségben is a szászok is mindig benne legyenek, most egyikben sem veszik őket figyelembe. A magyarok is, amit Basta idején elveszítettek, most a városiaktól kérik vissza. Szebent minden municiójától megfosztva hagyta el, mindazonáltal azzal a törekvéssel, hogy elhagyván a már üressé tett várost, Segesvárt (avagy Schespurgot) elfoglalja, és oda gyűlést hívjon egybe,¹⁶⁸ ám a schespurgiak időben észlelve a cselet a vajda gyalogjait elűzték, a szállásmestereket részben botokkal fogadták, részben megölték. Észreveszik a szászok is, hogy Bethlen szerfelett a törökhöz adta magát, ezért félnek a cselektől és attól tartanak, hogy egyszer velük együtt a dolgok ilyen állapota közepette az egész kereszténység a legnagyobb veszedelembé esik. Hogy ez megelőzhető legyen, a szászok ismét visszafutnak ő Császári Felségéhez és a keresztény fejedelmekhez, magukat és városaikat ingyen felajánlják a németeknek, úgy mindazonáltal, hogy a religió szabad gyakorlásában tartassanak meg, és erről biztosítsanak; hogy ő császári felsége katonaságot vezessen be, nem csak, amiként eddig szokásban volt, hogy az zsákmánnyal megterhelten térjen haza, hanem tisztességes kolóniákat küldjön be, mégpedig őszt táján, ha a törökök korábbi érkezése a dolgot előbb nem siettetné, mivel az élelmiszerraktárak és a csűrök teli vannak, a tél kitörő viharai pedig a törököt elűzik. Maguk a pénzzel megsegített városok is kijavíthatnák eközben a magyarok által okozott pusztításokat és romlásokat, kőszerekről, életről gondoskodhatnak, a szászok katonaságát összegyűjthetnék és eközben Isten segítségével bárki ellenségnek ellenállhatnak. Radulnak, mint a leghívebb és a szászokat igen szerető szomszédnak a visszaállítását szükségesnek ítélik. Ha az imperátori felség nyílt háborúval nem akar a do-

¹⁶⁸ A szászokkal való kiegyezés és a török követség követelése miatt Bethlen országgyűlést hívott össze Segesvárra 1614. február 23-ra, de a segesváriak nem engedték be. A fejedelem ezt is eltűri, a gyűlést Medgyesre teszi át. (Ezen az országgyűlésen vágják le Báthory Gábor elismerést váró gyilkosait.)

loghoz fogni, két más utat mutatnak: tudniillik ha megőrizvén a békét a törökkel Magyarország végvárai az idő előrehaladtával német katonasággal töltenének fel, és lépésről lépésre német mesteremberek jönnének be a szász városokba, a városok is, pénzzel megsegítettvén, valameddig a jövevényeket ingyen táplálni, maguk is erejüket visszanyerni, innen-onnan nemesi birtokok vásárlásával a városok jövedelmét, saját joghatóságát gyarapítani lennének képesek; ha történetesen tárgyalni lehetne a törökkel a német kolónia behozataláról, mivel a feldúlt föld adót nem ad, fizessenek a lakosok, e dologban maguk a szászok nem haszontalan fándozást tudnának nyújtani. Arra is esküsznek a szászok, ha akár ...¹⁶⁹ segítség jött volna nekik, képesek lettek volna a barbárok segítsége és ereje nélkül Báthorit kihajítani. Kívánják, kéri a legalázatosabban, hogy ha a császári felség a törökkel kötött egyezséget megőrizni készül, azaz Erdélyt meghagyni mostani állapotában, hogy minél hamarabb értesülvén dolgaikról másképp tudjanak gondoskodni és képesek legyenek elkerülni aztán a reményen csüngvén a fenyegető veszedelmet. A magyar birodalom zsarnokságát tovább elviselni sem nem akarják, sem nem képesek, sőt, inkább Szkander basa tanácsát követve el fognak válni¹⁷⁰ a magyaroktól, és elérik, hogy a törökök császáranak egy bizonyos adót megadván, Erdély vajdájának velük szemben semmi joga ne legyen. Istenre kéri tehát szent felségteket, hogy a jelenlegi alkalmat elmúlni ne hagyja, hanem mindkét kezével ölelje át, most ugyanis nem csak a magukéra és magukra van gondjuk, hanem az egész kereszténységet figyelmeztetik a fenyegető veszedelemre. Azt is kéri, nehogy történetesen e jámbor kívánalmaik valami megvitatásra kerüljenek, ahonnan akár a törökök, akár a magyarok számára lelepleződnek. Egyébiránt... (...)¹⁷¹

A 25 Az Ahmed szultántól Bethlen Gábornak adott athnéme

(...) ÉN, ki napkeleti s nyugoti királyoknak királya, földnek s időnek fel-séges világbirója, európai, ásiái, arábiai széles országoknak császára, a régi császárok székinék haeresse [örököse], világ királyinak koronaosz-

¹⁶⁹ 3200m fl., ha az m a mille, ezer rövidítése, a 3 200 000 ft elképzelhetetlen összeg.

¹⁷⁰ Erdély részekre szakításával a Porta többször, így királlyá választásakor is fenyegeti Bethlent.

¹⁷¹ EOE VI. 502–505., latin.

togatója, a hozzájárulhatatlan Istennek árnyéka, második világbíró Sándor; ... Budának, Kanisának, Egernek, Tömösvárnak ... császára, cyrusi tehetségű, cambysesi erejű császár ... szultán Ahmed császár (ki szultán Mehemed császár fia ki szultán Murád császár fia, ki szultán Szélim császár fia, ki szultán Szulimán császár fia, tizennegyedik íztől fogva Ozmán maradékinak ágyékából...) ... vagyok.

...bizonyos canonjok [*törvényük*] az lévén, hogy az erdélyi fejedelmek maradéki, atyafiai és rokonsági közül a kik engedelmes hűséggel való szolgálattal a fejedelemségre érdemesek, császári annuentiánkból [*rábólintásunkból*], Erdélyországának úri rendei és három nemzetből álló tekintetesi s szegénységi, az olyanokat válasszák magoknak fejedelemül. Így e szerént midőn a feljebb való üdőkben Erdélyben fejedelmeskedő Báthori Gábor hűségének fundamentoma megmozdulván, Erdély lakossit törvénytelenességgel és erőszakoskodással vexálná [*zaklatta*], ez okon ténének punctja az életnek lajstromából deleáltaték [*eltörölteték*], s helyében ... járult ... hatalmas parancsolatunkból ... s Erdélyországának is az aránt való megegyezésekből lött könyörgésekre ... fejedelemségre rendeltetvén ... praesentium exhibitor [*jelen levelünk bemutatója*], a jesuiticus nagy magistratusoknak [*Jézushitű ... tisztségviselők*] dicsekedő öröme, a messiaticus nagyméltóságu rendeknek electussa [*választottja*], az eretnek nemzetek dolgainak igazgatója, jó industriának, méltóságnak, szelidségnek, nagy discretionak szerencsés köntössében járó, nagy becsületre és méltóságra mutató gazda – Bethlen Gábor (kinek jó vége legyen) ide, az idő császárinak recursoriumához [*menedékéhez*] ... hűséggel és igazsággal való szolgálatra igirvén magát, hogy minden üdőben magos fundamentumu császári házamnak adhaerensivel egyaránt industriuskodó cooperarius [*házammal tartókkal ... szorgalmatosan együttműködő*] leszen, arra magát elszánt indulattal resolválta [*elszánta*], úgy, hogy barátinknak mindenkor barátja, ellenséginknek mindenkor ellensége marad, melyről tulajdon keze írását és magát kötelező reversalissát [*kötelezvényét*] is adá. ...instálná, ... hogy ... töllem is hűtleveél s Athnámé adatnék.

Én is a két világ öröme, nagy prófétánk Mahomed Musztafának (kin is isten kegyelme és idvessége legyen) nemes kijövetelétől számlálva, ezer huszonháromban ..., a szent Jézustól való számlálás szerént penig, (kin is az Isten üdvözlő kegyelme legyen) 1614. ... esztendőben adtam ez nagy erejű és gyönyörűséges császári Athnámémat, hűtleveletem kegyelmesen; mely által is parancsolom, hogy azelőtt adatott Athnámé szerént, ha az erdélyiek fejedelmének vagy halálok interveniálna [*közbejönne*], vagy

penig egyéb úton-módon az fejedelemségnek újulni kelletnék, felséges czimerű parancsolatomból, az erdélyi fejedelmek maradékiból, a ki magok között nőtt, nevededett és guberniumnak requisitumihoz [*a kormányzáshoz szükséges dolgokhoz*] szoktattatott, az egész erdélyi nagy rendek és három nemzetből álló tekintetese s nemzetesek kedvelvén, alázatos requisitiojokban [*megkeresésükben*] adják bé s részünkről creáltassék [*tételessék*].

(...) Valamig a megemlített fejedelem maga és az erdélyi úri főrendek és egyéb három nemzetből álló lakosok a hűségben ... erősek lesznek, ... részünkről is környékekben lévő begler-bégim, se egyéb győzedelmes hadviselőim, se titkon se nyíltan az erdélyi határ ellen ne exorbitáljanak [*saját határaik közül ne térjenek ki*]; ... és mind két részről e szép securitás [*csendesség*] ellen ha kik patratumban comperiáltatnak¹⁷², érdemek szerint büntetessenek.

Báthori Sigmond rebelliojáig a mely faluk és városok egyszer Szolnok, Gyula, Jenő, Lippa¹⁷³ és Tömösvár vidékin ugyanezen városokhoz bé adóztak és egyéb exactioakat is supportáltak [*adószedéseket ... beszállítottak*], császári részünkre béhódolván. azonban Szolnokhoz tartozó Diószeg várossa is az erdélyi rebellioig adóját megadván, ismét az előbbi forma és rend szerint hozzánk tartozzék, szokott adóját beadja, melyet Erdély semmi úton-módon ne oppugnáljon [*ellenezzon*].

(...) A mely helyek penig ez ideig hozzánk s részünkre se hódoltak, se adóztak, az olyan helyekhez se végbeli főtiszteink, se egyéb rendeink ne praetendáljanak [*tartsanak igényt*].

Eleitől fogva ha mely szegénységink birodalmunkból felkelvén, Erdélyben mentenek volna, helyekre visszaküldjék... Ha Nándorfejérvárról rabok kereskedőink javokkal Erdélyben szöknének, bé ne vegyék, visszaadják.

Eleitől fogva szokott adójokat a régi rend szerint az ő idejében eszten-dőnként beadják éppen és egészen fényes portámra.

Ha valamely gonosztévők, zűrzavar indítással az erdélyi fejedelem ellen panaszolnának, vagy nevére pecsétet metszervén, imitatioval hamis levelet formálnának, vagy egyéb írást exhibeálnának [*mutatnának be*], az egész ország lakossi consensusokkal revideáltatván [*egyetértésével megvizsgáltatván*], ha a vád és panasz hamisnak lenni verificálódik [*igazoló-*

¹⁷² *elkövetésben meggyőzetnek*, azaz, ha rájuk bizonyul, hogy „e szép biztonság” ellen tettek valamit.

¹⁷³ A30, A33

dik] és praetensiojoknak igazsága nem elucescál [*igényük igazsága nem világlik ki*], az olyan csalárdoknak csalárdsága napfényre jövéen, császári ez aránt való parancsolatomból valamint érdemli büntettség.

A havasalföldi és moldvai vajdákkal fényes portámhoz tartozó engedelmessek szerint egyetértsenek, egymással barátságosan éljenek, a jó szomszédságot megbecsüljék; hogy így ha valamely felöll valami gonoszt, vagy kért importálható hostilis motus [*behozható ellenséges mozgalom*] hallatnék, ha úgy kívántatik, personalis insurrectiojokkal [*személyenkénti felkelésükkel*] is egymást megsegítsék; ha pedig a nélkül is meg lehet, elegendő hadaknak küldésével, succurrálván [*segítségül sietvén*] egymásnak valamint s valahogy lehet, egymásról a romlást elfordítani igyekezzenek.

Ha az erdélyi fejedelmek, urak, főrendek és egyéb ország hadviselői segítségért hozzánk embereket küldik, minekelőtte segítségekre menendő hadaink hozzájuk érkeznenek, elégséges élelést készíteni hadaink számára és a vizeken hidat építeni, a szoros helyeket kiszélesíteni s egyébaránt való helyeken is a hol kívántatik az utakat tisztítani tartozzanak, s a segítséget úgy amplectálják [*fogadják*], hogy segítő s győzedelmeskedő hadaim érkezvén, valami fogyatkozások s akadályok ne legyen.

Hasonlóképpen ha mely véghegyeinkben, ha valami succursusra [*megsegítésre*] való alkalmatosság occurralna [*adódna*], hírt adván végbeli tiszteink az erdélyi fejedelemnek, ha úgy kell lenni, mind az fejedelem, mind az erdélyi és magyar urak és tekintetesei personaliter is succurráljanak; ha pedig különben is megeshet, hadat, élelést, munniót és egyéb hadi apparatust [*felszerelést*] is küldeni tartozzanak...

Valamint eleitől fogva az erdélyi fejedelmek a bécsi plagával [*tartománnyal*] hütölni, békélni s az aránt egymásnak assecuratiokat, hütleveleket adni-venni szoktak volt, s határokat is mi karban rendelték volt (excipiálván innét az turcica matákat [*kivéven ... a török határokat*]) az Erdélyhez tartozó magok váraikat, várossokat, határokat, falujokat, vármegyéket senki ne attingálja [*érintse*], hanem Erdélyhez értetvén, oda is birattassék.

A magyarországi nagy rendek közül az erdélyi fejedelmekkel tartókat senki se impediálja [*akadályozza*]. Birodalmunk gondviselői és tisztei ez Athnáménk ellen ellenek ne importunuskodjanak [*alkalmatlankodjanak*]; ha kik tergiversatioval [ezen athnáménak történő *hátat fordítással*] ez ellen mozganának s magokat határookban nem tartanák, fényes portámtól severe refrenáltassanak [*szigorúan megfékeztessenek*].

A régi quantitas [*menyiség*] felett Erdélytől adó ne exigáltassék [*haj-tassék be*], követjeknek ... szokott praebendájok [*juttatásuk*] a régi canon [*törvény*] szerint kiadassék.

Erdélyi fejedelemnek újlag kelletvén lenni, fényes portámat requirálják [*keressék meg*] felölle, és valamig az aránt császári annuentiám [*rábó-lintásom*] nem adatik, ne lehessen.

Ha a lengyel király, moldovai és havasalföldi vajdák Erdélyben várat akarnának vásárolni, meg ne engedtesék, hanem maradjon a régi forma szerint azoknak dominiumjokban [*uralmában*], kiknek haereditariumjok [*öröksége*].

Ha kik a moldvai és havasalföldi vajdák közül rebellálván, ellenek hadainknak kellene indulni, in tali casu [*ilyen esetben*] ha Erdélyben mennének, se recipiálják [*fogadják be*], se azon el valamely felé transfugiálásokat [*keresztülmenekülésüket*] meg ne engedjék, hanem megtartassák és fényes portámra béküldjék.

Erdélybe és ahoz tartozó magyarországi rész tartományokban valamennyi török rab találtatik, sarcz nélkül megszabaduljanak. (...) ¹⁷⁴

A 26

Rimay János a XVI. század kultúrájáról,
a magyar nyelv fejlődéséről

...az külső kézi mesterséges sok munkáknak különb-különb új talál-mányó ékes formáirul itt bár semmit ne szóljonk ... is, és az régi időkbeli munkákkal azokat pályára ne vegyük is, az elmeéli írástudó mesterségekben is elég álmélkodó ajándékát tapasztalhatjuk az Úristennek, mely-lyel ezt az időt igéjének tökéletes értelmére való juttatásával, Szent Fiá-nak igaz ismeretire való igazításával, akaratjának homály nélkül való kinyilatkoztatásával felruházá és ékesité, és minden rozsdáját, mohát, dohát, porát és penyészét, sűrő pókhálóját is elvonyogatván és tisztítván, az mennyei bölcsesség fényének, az emberi zsírhoz ragaszkodott setét, bizonytalan és tévelygő vélekedeteknek s balgatag értelmeknek mértéklé-sével mennyei lámpása világa által az bizonyos dolgok látására és forga-tására nyitá az elmének is fel szemeket megvidámítván, s gyengítvén ostobasággal gorombult temérdekségét, kiből következőt, hogy nemcsak a deáki nyelvnek álla természeti és keleti szerint való tudománya és állapatja helyére, de kinek-kinek (az tudományoknak kiáradásából)

¹⁷⁴ ETA II. 337–342.

honjabeli nyelve szólással is úgy ékesedék meg, hogy távol való hertelen tekintéssel is az tudomány szép kamokáinak felemelt virági veresen látathatnak az tudós szemektől rajta.

Dicsértessék az Istennek neve, ebben való szép ajándékátul az magyar nyelvnek sem lött csalatkozása és fogyatkozása. Ha ki csak ezeket az jó emlékezetű néhai nagyságos gyarmati Balassa Bálint uram (tőlem egybeszededetett s renddel helyheztetett) tudományos elméjéből írt tudós éneket ítéllettel megolvassa és kelletiképpen való rostálással hányja is meg minden résziben őket, nem tagadhatni, hogy mint az sas az több apró madarak előtt, úgy ő minden magyar elméjek előtt az magyar nyelvnek dicsősége fundamentomába való állásával felette előhaladott,¹⁷⁵ s célt tölt az pályafutásra ebben az pályafutásban való serénykedőknek fel. (...) Így lévén azért az dolog, hogy az vitéz úrnak s vitézlő rend nevelő atyjának az derék tudomány kincsével is így rakodott s gazdagodott volt meg az elméje, ha már nem láthatjuk is, nézzük elméjének képét és szépségét írásiba, melyet sokan egyebek is, tudós bölcs emberek álmélkodással nézzenek benne... (...) Mert ha meggondolom és vizsgálom ezelőtt kétháromszáz esztendőkkel fő dolgok állapotjában való munkákban is mint írtanak magyar nyelven az magyarok, ennek az szép magyarság eleven lángjának az sem fűsti, sem árnyéka nem lehetne, holott semmi tudomány részének gyenge fékét sem arányozhatni, hogy nyúthatna és mutatna valamelyike magában. Mutathatnék Mária király és királyné asszony kezibe fogott oly imádságos magyar könyvecskét is, aki minden magyarságával és tudományával savanyú fekete kökénye sem lehetne ennek az szép pirossággal gyönyörködtető, tudomány ékességivel elvegyített, teljes magyarságú megért édes cseresznyének; az szerint való résziben

¹⁷⁵ Szenczi Molnár 1607-ben Herbornban megjelent zsoltárfordításában olvasható: „...hála istennek, ez egynéhány esztendőkből az mi emberink is ékesb verseket szoktak írni. Példának okáért egy vers megjobbított módjait írom ide:

Az első és közmód ez: *Láss hozzám úristen kegyelmes szemeddel, / Nyomorúságimban vigasztalj szentlelkeddel, / Sok bosszúságimat hogy leszenvedhessem jó lelki békességgel.*

Második azon nótára imez: *Csuda állhatatlan / Lám ez világ dolgában, / Mint kerék forogván / Inkább minden órában, / Változik, különböz, / Számtalan sok bút hoz / Minden szempillantásban.*

Harmadik azon nótára legszebb: *Bocsásd meg, istenem, ifjúságomnak vétjét, / Sok hitelenségét, undok förtelmességét, / Töröld el rütségét, / Minden álnokságát, / Könnyebbítsd lelkem terhét.*” (Szenczi, Psalterium 12–13. A harmadik Balassinak saját nevére írt verse: *Kiben bűne bocsánatáért könyörgett akkor hogy házasodni szándékozott.*)

mondom, melyben teológiának természetit és állapotját viseli s foglalja magában. (...)

Teneked azért, magyar nemzet, ki elejitül fogva mindenféle tulajdon honyodbeli jódot, szép boldogságot, nemzetségbeli emberek által mutatott gyarapodó állapotodot, állapotodban való huzalkodásodot, szerencsédben való hosszabbodásodot nehezen tudtad mind ismerni s mind becsülni, malozsát is kívántál fáradsággal, törődéssel, egészségednek epedésére, vérednek temérkedésére, elmédnek szelédkedésére, értékednek kevesedésére honyodban onnan hozatni, ahol malozsa gyanánt isszák vagy inkább innya kívánják az te tarcali, mádi, szántai, zombori boraidot, neked úgy ajánlom újobban ez könyvet, hogy ítélettel olvasván minden részét, holta után is megbecsüld azt, aki életiben való kis becsületivel ily virágzó éles tudós elmét viselt előtted, s ki nagy hasznodra is tudott volna lenni, ha elméjével te tudhattál volna élni.

*ELŐSZÓ BALASSI BÁLINT VERSEIHEZ*¹⁷⁶

A 27 Homonnai Drugeth György erdélyi fejedelemsége esetére adott kötelezvénye 1615 januárjából

Én Drugeth György, Homonna grófja elismerem és e jelen levelemmel ismertté teszem mindenkinek... (...)

Ha ... megtörténék, hogy az említett tárgyalás¹⁷⁷ eredmény nélküli lenne vagy Bethlen magát a törökök segítségével és mesterkedésével azok elérésére sőt megtartására, amiket magának kitűzött, felfegyverezné, akkor ő szent felségének nem lesz tetszése ellen,¹⁷⁸ hogy ezt az expedíciót védekezés gyanánt elvállalhassam, s ehhez ő Felsége, amennyire rajta áll, kész kedvezését és segítségét fordítani és hozzátenni. Azon feltételekkel mégis, amelyek következnek és ilyenek.

¹⁷⁶ Kritika 91–97.

¹⁷⁷ Az utóbbi években megszokottá vált tárgyalásokat magyar király és erdélyi fejedelem között ezúttal II. Mátyás Magyarországon kívülre helyezette. A bizalmatlan uralkodó és Khlesl szívesen buktatta volna meg a fejedelmet, de a magyar politikai elit, élén a nádorral a béke mellett volt – kivéve Szatmáron Dóczit, Kassán Forgáchot (aki Bethlen szerint azt terjeszti róla, „...Erdélyben a török számára Zkender pasának tized gyermeket szedettünk volna” – EOE VII. 171.), s az általuk támogatott Homonnait, Kendyt illetve Radut. A király a szászokat is igyekszik Bethlen ellen tüzelni.

¹⁷⁸ Felsége ugyanakkor ajánlólevéllel, titkos utasítással küldte őt a lengyel királyhoz, támogatását kérve.

Először és mindenek előtt a Szent Császári és Királyi Felségnek az erdélyi tartományba való belépés előtt kötelezvényt fogok adni az Őfelsége és az ő örökösei és törvényes utódai iránt mind általam mind biztosaim által tanúsítandó hűségről és hódolatról és azon fogok fáradozni, hogy a tartománybeliek a jövőben újra meg újra biztosítsák Őfelségét, nagyobb fiamat pedig ő szent Császári Felsége udvarába fogom küldeni és ott fogom neveltetni. Amennyire képes vagyok, törekedni fogok arra, hogy a religió dolga úgy állíttassék helyre, ahogy a néhai Báthori Zsigmond idején szokásban volt.¹⁷⁹

Mihelyt Erdély birtokába jutottam, Váradot tényleg a leghamarabb Őfelsége kezébe, amint az enyéim által megígértem, vissza fogom adni.¹⁸⁰ Szamosújvár is, aminek a tulajdonjoga Kendi urat illeti, ha a törökökkel harcra kerülne sor, méltányos csere után ő Felségéhez fog jutni, ezzel kapcsolatban pedig Kendi úr fog kötelezvényt kibocsátani. Kővár várába, ami ő Császári és királyi Felségéhez és az ő örököseihez és törvényes utódaihoz esküvel lesz kötve, német őrseget fogok bebocsátani.

Magyarország részei az erdélyi tartomány elfoglalása után az én és örököseim és saját ágyékomból származó törvényes fiági utódaim birtokában maradjanak, de ígérem, ő Felségétől és annak örököseitől meg törvényes utódaitól való hűbéri jószágnak ismerszenek. Erdélyt magát pedig a szent császári és királyi felségtől és örököseitől meg törvényes utódaitól mint legfőbb uramtól fogjuk én és tulajdon ágyékomból származó fiági maradékaim a régi bevett szokás szerint átvenni és ismerni – kihalásukkal a szent császári és királyi felségre és annak törvényes utódaira és örököseire kell ismét háramolnia.

Ami Raduval kapcsolatos, hogy ő császári és királyi felsége nevében állíttassék vissza tartományába, minden igyekezetemmel rajta leszek, vele is, amint Moldvával is a jó szomszédságot és kapcsolatot meg fogom őrizni és amikor szükséges, amennyire képes vagyok, védelmezni fogom, úgy mindazonáltal, hogy ne tölem mint Erdély vajdájától függjenek, hanem csak a szent császári és királyi felségtől és annak törvényes örököseitől és utódaitól, akinek tudtán és hozzájárulásán kívül nagyobb jelentőségű és súlyú ügyekkel kapcsolatban semmit sem fogok tárgyalni vagy határozni.

Sem az ő császári és királyi felsége és az ő törvényes örökösei és utódai által átengedett jogkörnél tágabban nem fogok igényelni, sem címet nem

¹⁷⁹ Báthory Zsigmond idején csak 1588–1595 között volt tiltott a jezsuiták jelenléte.

¹⁸⁰ Előzőleg a töröknek is ígért néhány várat: 190.

fogok magamnak osztani. A magyar országgyűléseken pedig vagy magam fogok megjelenni, vagy követeim révén, ahogy a keresztények és a tartomány kára nélkül történhetik.

Azokat, akik ő császári és királyi felsége miatt proskribáltak, birtokaikba visszahelyeztetem, a tartományban fekvő javaik biztonságos és nyugodt szabad birtoklását megengedtetem.

Továbbá a szász városoknak régi állapotukba való visszajutását és méltánytalanul elvett javaik és előjogaik helyreállítását és megerősítését, ezen városoknak német nemzettel való gyarapítását (amint régtől fogva most is lakják) meg fogom engedni.

Az aranyelőhelyeket és bányákat ismét megnyitatom és helyreállítatom, számukra háromezer német nemzetű bányászról és az ő nagyobb biztonságuk és megmaradásuk végett a szokott kiváltságokról és mentességekről is gondoskodom, a pénz verése pedig a szent császári és királyi felség neve alatt és képmásával a másik oldalon lesz. Hasonlóképpen az uralom és felsőbbség elismerésül illő honorárium-ajándékot fogok elküldeni őfelsége és törvényes örökösei és utódai udvarába.

Akármi szükséges alkalommal őfelsége megkeresésére köteles leszek német őrseget bebocsátani e tartományba és az ő hadi ténykedésüket felhasználni annak védelmében; ezenfelül – ha ellenséges erő támadna és háború idején – őfelségét és a magyar királyságot erőm szerint segíteni.

Háború idején azoknak a váraknak, mezővárosoknak, városoknak és másoknak, amik közös erővel szereztettek vissza (ha nekem őfelsége hadsereget fog küldeni), őfelségére és az ő törvényes örököseire és utódaira kell háramolniuk és náluk maradniuk, amiket pedig én magam saját erőmmel és alattvalóim vérével fogok visszavenni az ellenségtől, azoknak Erdélyre, ugyanazzal a joggal, amilyenekkel maga Erdély tartománya ismerszik. Én pedig ami koronára tartozó birtokot vissza fogok szerezni, őfelségének fogom hagyni, és más birtokokban való kiegyenlítést fogok várni ő császári és királyi felségétől és az ő törvényes örököseitől és utódaitól.

A szökevényeknek és gonosztevőknek semmi fészket nem fogok engedni a tartományban, sőt inkább, ha ilyenek akadnak, köteles leszek jog és ítélet elé állításuk végett a panaszosoknak megköttözötten kiadni őket, hogy a királyság méltó dekrétumai szerint büntetés szabassék rájuk és kötelezem magam, hogy ezt megcselekszem. (...) ¹⁸¹

¹⁸¹ EOE VII. 204–208., latin. 198 Homonnainak egyelőre várnia kell. II. Mátyás és Bethlen biztosai 1615 májusában megegyeznek Nagyszombaton: a király elismeri Er-

Az 1615 májusában megkötött nagyszombati egyezmény titkos részéből

A 28

(...) Először. Ami Erdély és a hozzá kapcsolt részek állapotára tartozik, a fejedelemség szabad választásában, amit most bírnak, általunk és törvényes utódaink, Magyarország királyai által meg fognak őriztetni, amíg Isten jótéteményéből Buda és Eger a török hatalomból ... meg nem szabadul. Ezek felszabadultával Erdély a hozzá kapcsolt részekkel együtt korábbi állapotába, ahogy az ősi királyok idejében királyi tisztviselők által volt kormányozva, térjen vissza. (...) Közben pedig mind fejlünk, mind törvényesen megválasztott utódaink feől Erdély szabad fejedelemsége ... épen és érintetlenül maradjon.

Másodszor. A törökkel zsitvatoroknál megkötött békességet, amibe Erdély ... bele van foglalva, nem fogjuk megzavarni, hanem minden igyekezetünkkel ... megőrizni törekedünk. Ha pedig a török akár Magyarországon, akár Erdélyben e békét megtörné, ő császári és királyi felsége pedig a keresztények egyesített segédcsapataival neki ellenállna, hogy a megtört békét helyreállítsa, a török pedig az Erdéllyel szomszédos részekben háborút indítana, akkortól mind mi, mind utódaink és a Karok kötelesek közösen fegyvert fogni, és őfelsége meg a magyar királyság megkezesésére a kereszténység mellett fogunk harcolni a közös ellenség ellen... Ha pedig a török részleges hadjárattal Erdélytől távolabb eső helyeken, mint például a Dunántúlin támadna a béke ellen, abban az esetben mi, és Erdély karai és rendei, meg örökösaink segédcsapatainkat ne legyünk kötelesek őfelsége hadseregével egyesíteni, ám nyugodalmunkról őfelsége és a magyar királyság tanácsából, – vagy, ha jó alkalom adódik, fegyvert is próbálni – amilyen módon képesek leszünk, gondoskodni legyen szabad. Ha pedig Erdélyre és a hozzá kapcsolt részekre a török rátörne, miután időben megkerestük őfelségét és törvényes utódait meg a magyar királyságot, mind pénzbeli, mind katonai segítséggel, ahogy az ellenséges erő fenyeget, megfelelő segítséget hozni legyen köteles. (...) ¹⁸²

dély szabad fejedelemsválasztási jogát, Bethlent pedig fejedelemnek, Nagybánya kivételével visszaadja neki az 1613 végén elvett területeket. A titkos egyezményben azonban a fejedelem elismeri, Erdély különállása csak addig tart, amíg Buda és Eger török kézen van és a nyilvánosságra hozottal ellentétben szükség esetén a török ellen is segíti a királyt.

¹⁸² A harmadik pont megtiltja, hogy Erdély az adón és az ajándékon túl bármivel is a török segítségére legyen. Ha az ezeken túlmenően követelne valamit, Erdélynek ellent kell állnia, a királynak pedig szükség szerint segítséget kell ehhez nyújtania.

Negyedszer. Amely várakat, mezővárosokat vagy más helyeket közös erővel ... foglalnak el vagy szereznek vissza, teljességgel ő legszentebb felségéhez kerülnek. Amelyeket pedig a legragyogóbb fejedelem maga a saját seregeivel, alattvalói vérevel, szorgalmából ... vett el az ellenségtől, Erdély fejedelméhez kerülnek, de csak hűbérjogon.¹⁸³ Ezt öfelségétől mind a fejedelem, mind törvényes utódai tartozzanak elfogadni. (...) ¹⁸⁴

Tizenkettedszer. A legszentebb császári és királyi felséget és törvényes utódait az egész kereszténység fejének és Magyarország királyának, náluk nagyobbak és feljebbvalóiknak ismerjék, Erdélyt és a hozzá kapcsolt részeket pedig mint a magyar királyság koronája elválaszthatatlan részét tekintik és ismerik, a korona jogának pedig nem prejudikálnak.¹⁸⁵

A 29 Bethlen előterjesztésére a kolozsvári országgyűlés helyreállítja a kincstári birtokokat 1615-ben

(9) Minthogy ennek előtte indefinite [*végzés nélkül*] végeztünk volt az fiscale bonumoknak recuperálása [*kincstári javak visszaszerzése*] felől, holott sem nevet nem adtunk volt, melyek légyenek az fiscale bonumok, sem pedig üdöt nem praefigáltunk [*tűztünk ki*], mitől fogva való és minémű modalitással recuperáltatnának [*móddal szereztetnének vissza*]: tetszett azért országúl, hogy most azokat in perpetuum rej memoriam [*a dolog örök emlékezetére*] ugyan specificálnók és articulusban iratnók. Mi azért fiscale bonumoknak ezeket tartjuk és tudjuk: Huszt, Kővár, Szamosújvár, Várad, Gyalu, Kolosmonostor, Fejérvár, Déva, Fogaras, Görvény, Karansebes, Lugas, liberae civitates et oppida libera [*szabad váro-*

¹⁸³ Ebből is kivételt képeznek a koronajavak, az ilyenek egyből a királyé, aki más birtokkal viszonozza a fejedelemnek.

¹⁸⁴ Az ötödikben török háború esetén a fejedelem a király segítségével is kérhet pénzt a spanyol uralkodótól és a többi keresztény fejedelemtől, a hatodik a hadviselés módját szabályozza, a hetedikben a király háború esetén a hadianyagról fog gondoskodni. A nyolcadik a nyílt török háború utáni béke megkötését Erdély egyetértésével teszi lehetővé, abból a fejedelemséget kizárni nem szabad. A kilencedik szerint a fejedelemnek jelentenie kell a törökök, tatárok titkait a királynak, a tizedik kimondja, hogy Várad, Szamosújvár, Kővár és Huszt kapitánya (alkalomadtán őrsége) a királynak is köteles esküt tenni ezen szerződés megtartására. A tizenegyedik szerint, ha Radu a török egyetértésével visszahelyezhető lenne havasalföldi vajdaságába, Bethlen jószomszédságot fog vele tartani.

¹⁸⁵ A tizenharmadik cikkely a titoktartási kötelezettséget írja elő. (Uj Magyar Museum 1859. I. 433–438., latin.)

sok és szabad mezővárosok]. Vannak harminczadok, sóaknák, mindenféle bányáknak legitimus prouentusa [*törvényes jövedelme*], Törcs vára, Lippa, Jenő, és vashámorok, melyek ab antiquo fiscusé [*régtől a kincstáré*] voltak. És az fiscale bonumok és prouentusok recuperálásának ideje legyen az ezerötyszáz nyolczvannylcz esztendőbeli medgyesi generalis gyűlés, az mikor Giczi János az gubernatorságot resignálta [*a kormányzóságot visszaadta*]¹⁸⁶. Ha kinek az praefigált terminus után in praedictis bonis fiscalibus jószágokat conferáltak [*a kitűzött időpont ... az előbb mondott kincstári javakban ... adományoztak*] volt, kik az hazának akar-mely üdőben szolgáltanak, ha némelyek megholtanak is, de feleségek gyermekek maradtanak, az olyanoktól se gyermekektől Nagyságod el ne foglaltassa, hanem kezeknél hagyván bizonyos summában inscribálja [*összegben írja be*], az szolgáltanak és az jószágnak mivolta szerint. Hogy penig az olyan érdemes hazafiait, vagy azoknak maradékait, kiktől immár jószágok ad rationem fisci [*a kincstár hasznára*] foglaltattanak volna, Nagyságod illendőképpen contentálni [*kielégíteni*] igéri magát, ha az elfoglalt jószágot meg nem adhatja is, hogy se magok, se maradékjok meg ne nyomorodjanak, Nagyságodnak mint kegyelmes urunknak meg-szolgáljuk. Kik legyenek pedig érdemesek és érdemtelenek, Nagyságod mellette lévő tanácsival ítélje meg; az kik semmit nem szolgáltanak az hazának, vagy semmi pénzt nem adtanak, hanem csak inscribáltattak [*beíratottak*], az olyanoktól elfoglaltassanak minden várak és azokhoz tartozó minden jószágok; az kik pedig méltó érdemesek, az jószágnak kiváltásának idejéig nála és maradékinál hagyassanak.

(11) Valamint ha kinél inscriptioban [*beírva*] volna valamely jószág vagy fiscalis prouentus [*kincstári jövedelem*], minéműre mi is országúl egy néhányan emékezünk, hogy ország szükségére adták ki pénzeket, vagy pedig jámbor szolgálatjáért inscribáltak volna valakinek afféle bona fiscalia avagy prouentus fiscales: praescriptio [*előírás*] az ilyen jószágban és prouentusokban ne legyen, hanem szabadon az fiscus minden üdőben kiválthassa, az derék summát egészen és éppen letevén, az dolog megbizonyosodván, hogy ennek utánna is, ha az szükség kényszerít bennünket, mind Nagyságod mind mi országúl találhassunk pénzt az hazának szükségére. De ha kinél fiscusra nézendő bányák avagy sóaknák volnának, azokat az ezer ötszáz tizennégy esztendőbeli generale decre-

¹⁸⁶ Báthory Zsigmond mellett volt kormányzó annak kiskorúsága miatt.

tumban kiiratott mód szerint¹⁸⁷ recuperálhassa Nagyságod. Hogy ha olyan jószágokat, dézmákat és egyéb fiscalis prouentusokat, melyeket ez ideig elfoglaltak volna, és az feljül megírt terminus excedálna [*túlhaladna*], úgy hogy az megnevezett 1588 esztendőbeli gyűlés előtt adták volna el principes regni pro tempore constituti [*az ország akkori fejedelmei*]: az dolog megbizonyosodván kegyelmesen meghagyni igéri, Nagyságodnak, mint kegyelmes urunknak megszolgáljuk. Könyörgünk is Nagyságodnak, hogy ezután afféle jószágokat, dézmákat és egyébféle prouentusokat el ne foglaltasson Nagyságod.

(13) Tudjuk kegyelmes urunk, hogy az hazának és minden fejedelemnek szükséges, érdemes és hasznos szolgálai el nem fogynak, sőt ugyanaz kételenség is hozhatja néha, hogy némely hasznos és érdemes személyeket jószággal kelletik az fejedelmeknek decorálni [*ékesíteni*], és ha nem lészen egyebűnnen, az meg nevezett fiscale bonumoktól nem foghatjuk meg nagyságodat, sem következő fejedelmeket, hogy ezen fiscale jószágból, az személynek érdemeket igen jól megvizsgálván, nem iure perpetuo [*örökjogon*], hanem méltó és illendő inscriptioval adhassanak; csak hogy ennek előtte való tékozlásokat eltávoztatván, felettébb való inscriptióval ne obruálják [*terheljék*], kit enyétt [*emiatt*] és az nagy summa miatt el ne idegenittessenek az jószágok.

(15) Ha kinek országúl valamely jószágokat e fiscalibus conferáltunk [*a kincstáriakból adományoztunk*] volna, akkor, mikor Mihály vajdát ez országból kiverénk az olyanoktól jószágok el ne vétessék, ha azután reánk nem támadott az ellenséggel; hanem Nagyságod azoknak méltó és illendő summában inscribálja; ha kiktől ilyenektől elvétette volna is, restituáltassa [*adassa vissza*] Nagyságod, minthogy hüttel köteleztük magunkat arra, hogy megtartjuk őket benne.

(16) Ha mely fiscale bonumokat ez ideig Nagyságod valakik által elfoglaltatott volna, azokat, se azoknak maradékit törvénnyel ne kereslessék, minthogy országúl végeztük volt el, hogy az olyan jószágokat nagyságod recuperálhassa.¹⁸⁸

¹⁸⁷ Az 1514:I. szerint „...a királyi felség összes jövedelmeit, tudniillik a harmincadokat és huszadokat, valamint a bányákat és minden sókamarát, arany és ezüst bányákat meg a királyi városokat tényleg vissza kell adni...” (MK 598.)

¹⁸⁸ EOE VII. 281–283.

Bethlen Khlesnek Lippával kapcsolatos rágalmairól
1615 októberében

A 30

(...) Klezelius uram én felőlem az sok idegen ítéletet, a mint látom, mind ez ideig le nem tette, akármit és hogy essék állapotunk, de mindeneket nekem tribual [*tulajdonít*] ő nagysága. Volna és lehetne sok és igaz mert-ségem, melyekkel felőlem concipiált opinioját avagy censuráját refutálhatnám [*alkotott véleményét ... ítéletét cáfolhatnám*], de én nem disputálok önagyságával... A hol azt írja, hogy dudum in priuato statu promisi deditionem arcium sultano [*már rég magánemberi állapotomban megígértem a várak átadását a szultánnak*],¹⁸⁹ oly bölcs tanács, mint önagysága, igen vékonyan ítél az aránt, mert in priuato statu, ha én szintén ígírtam volna is akármit a töröknek, nem oly bolond a török, hogy afféle ígíreteknak hitelt adott volna, holott én kezemben nemhogy ország, de csak egy tikól sem volt, magaméval sem voltam szabad, de én bizony soha meg nem ígértem, mert fejedelemséget sem kértem, sem nem kérestem soha. Ha ígérték volna is, Isten soha ne üdvöztessen, ha elvettem volna hazámnak szabadságának örökben való eleresztésével. Futottam oltalomnak okáért oda és laboráltam [*fáradoztam*] abban, miképpen életem jószágaimnak bírásával lehessen bátorságos, ha az úristen azután így rendelte állapotomat, azt öfelségének és az én hazám szabad választásának tribuálom [*tulajdonítom*]. Nem én ígírtam, uram, Lippát a töröknek,¹⁹⁰ hanem szegén Sigmond fejedelem, aki nemcsak ígírte, hanem

¹⁸⁹ 125 A török is szemére hányta, hogy ígéretét nem tartja meg. Mehemet pasa 1614-ben (hely és idő megjelölése nélkül) Lippa átadását sürgeti Bethlennek írt levelében: „Te úgy vagy, hogy hatalmas császár kegyelmességéből oly állapotra juttál, hogy crónikát illet, mert hol, s kinek adatott ez a mi néked? Alig hihetni az míg téged abban a székből ültettek, vajon gondolkodol-e róla hatalmas császárnak mennyi költségében telhetett? De mind ezek alatt te, én nem tudom magad eszedtől e? vagy más subductiójától [*félrevezetésétől*] viseltetel, hogy ő hatalmasságának adott esküvésidben comprehendáltatott [*foglaltatott*] fogadásod mindeddig is nem effectuálád [*teljesítetted*].” (Rozsnyai 68.)

¹⁹⁰ „Lippa s Jenő várait mint hatalmas császárinknak ős helyeit Bocskai István, Rákóczi Zsigmond, Székely Moyses, ezek előtt pedig Báthori Zsigmond is megígérték volt ... de rövid életök miatt nem volt idejük fogadásuknak.” (i. m. 70.) Nagy Szabó emlékezete szerint 1616-ban „Bethlen Gábor megszállá Lippát a benne valókra; májusban meg is vevé és a töröknek oda is adá. Mert a mint megírtam oda fel, akkor ígírte vala oda Lippát és Jenőt, mikor a fejedelemséget néki adta volt a porta. Melyre akkor is hogy én benn voltam, reá emlékeztették vala; melyet meg is ígírének akkor, mert el sem bocsátottak volna különben onnat. De Jenőt nem ígírtük volt oda akkor; de kétség, annak is ha

maga is békészült vala az török császárhoz, mikor Básta Besztercét megszállotta vala, és az egész végházakat ajándékban akarja vala bémutatni, mert az szorongatás és a bosszúság kényszergetik vala. De akkor isten csodálatos módot és gátot vete eleiben, és úgy tartozék meg. Aközben a megholt császár öfelsége sok szép leveleivel, ígéretivel convincálá [*meggyőzte*], és abbéli szándékát elhagyván, bosszút nem akara üzni, hanem az országot is öfelségének resignálá [*visszaadta*], mellyel mit használt és micsoda grátiát [*kegyet*] nyert légyen, ez világnál nyilván vagyon. Azoltától fogva való ígíretekből vött matériát a török a várak kérésére. Szintén azt unta már el, hogy eleitől fogván csak szóval tartották, most immár jól tudván az országnak erőtlen voltát, úgy disponál [*rendelkezik*], azmint Isten előbocsátja a mi bűneinkért intantumában [*igyekezetében*]. Csudálatos az istennek tanácsa, uram, tavaly egész országul megígírók Lippát körüle való apró pusztá kastélyokkal, mivel öfelsége hozzánk igen keményen viseli magát, az sok hamis informatiókra nézve nem vala reménségünk várainknak visszaadása felől, hogy sem künn, sem benn ne legyünk, nem akaránk úgy járni. Mikor szintén resignálni akartuk volna,

maradása lehet é idővel vagy nem? Mikor Lippát megígírók a portán a vezérnek, egy tál cseresnyét küldé az uraknak örömben újságba – az ő szerént való húsvétnap-tájban vala – abban én is ettem.” (ETA I. 122.) Tholdalagy emlékiratában az 1614. évnél írja, „...Homonnai nem csak Lippát, hanem Jenőt, Lúgost, Karánsebest is oda ígérte ... budai vezír által, csak török császár az erdélyi fejedelemséget adja neki.” 1615-ről ezt jegyzi fel: „...Balassi Ferenczet béküldé az fejedelem főkövetségbe az portára... Látván ... Balassi ... mint vagyon az dolog Lippáért, az két gonosz között az kisebbiket választá: és ő is oda igéré Lippát...

De császár szemben velünk nem lön, hanem csak kihozák az kaftányokat reánk, mely nehéznek tetszék, mivel imár tudjuk vala, hogy Ali bassa ellenünk tractál Homonnai és Sorbán vajda mellett, mivel portára is azt írta és izente..., hogy hatalmas császár se ... Balassi Ferencz, se az én szómnak semmit se higgyen, mert minden dolgunk merő hamisság; hanem engedje Homonnai Györgynek az erdélyi fejedelemséget...

Sok tracták után arra kelle az dolognak menni, hogy az követnek Balassi Ferencznek ott benn az portán kelle maradni, azt állítván az vezér, hogy az míg Lippát megadják, légyen ott benn addig, ily véggel: hogy az fejedelem gonosz akarói confundáltassanak [*összezavartassanak*] benlétével az követnek Engemet azért expediálának [*küldének*] Erdélybe in mense februaryo 1616. Martiusban béérkeztem Erdélybe, találván az fejedelmet az Sárkány erdein, Barczába menő útában lévén. Az fejedelem azért Fekete-halmon szállván meg, per seriem [*sorban*] mind megbeszéllem az dolgot nékie, melyet az akkor jövendő ország gyűlésire differála [*halasztta*] az fejedelem...

Eljövén az tavasz ... országostól elvégezek: hogy megadják török császárnak Lippát.” (ETA I. 224.)

csudálatosképpen megtarta az Isten akkor,¹⁹¹ és mind ez ideig tartjuk hazánknak nagy veszedelmes periclitásával [*próbára tételével*], mellyel csak annyit használtunk volt azért, hogy ezt a tatárságot, ki Podolyát rablotta, mostan császár hívatta volt ki, és a volt a szándék, hogy a két oláh vajdával reánk bocsássa. Zkender passát azért hívatják oly hamar-sággal, hogy az szerdárságot reábízzák, mivel immár ő tudja az ide való állapotot, de az is késedelmezvén, az moldvai vajda országát féltvén az tatartól, sok ajándékával úgy igazította az Podoliaságra. Eközben az én postám is beérkezvén az portára, főkövetemnek bizonyosan való menésével, abban tartozott meg az dolog, mert Ali passa minden bizonynyal azt hitette volt el az császárral, hogy én országostúl elszakadtam a töröktől és nyilván való ellensége akarok lenni, de sok esküvési után az continuus oratorom [*állandó követem*] elhitetvén az vezérrel, hogy okvetlen főkövetem útban vagyon, semmi abban nincsen, a mivel Ali passa vádolt,¹⁹² könyörögvén azon, hogy csak addig legyenek csendességben, a míg beérkezik a főkövet, sőt végre ugyan fejét kötötte bele, ha bé nem megyen a főkövet, ötet ölesse meg a császár: úgy tartóztak meg főkövetünk beérkezéséig. Ezt én azelőtt nem értettem ily bizonyoson, főképen az tatárnak kihívása hogy mi ellenünk volna, hanem mostan írja bizonyosan az orator, mégis én vagyok a bűnös uram, Klezelius uramnál. Ha mind így lészen a dolog, és minden hamis hirt elhiszen felőlem, mi szükség én nekem ő felségéhez ily igen addictusnak [*ragaszkodónak*] lennem, ha hitelem nincsen. (...) ¹⁹³

¹⁹¹ Bethlen Lippa várát, mivel az őrség Homonnai és Forgách segítségével bízott, 1614-ben haderővel, bár ostrom nélkül veszi magához. Amikor átadja a jelenlevő csausznak, érkezik a török engedély: az átadással megvárhatja a II. Mátyással folytatott tárgyalásai végét.

¹⁹² Ali budai pasa megharagudott a fejedelemre Lippa átadásának tavalyi megíúsulása miatt, ugyanakkor Homonnai – a királytól pillanatnyilag támogatást nem remélhetve – megígérte neki, hogy nem csak e két várát, hanem többek között Váradot is átadja, ha a Porta őt teszi fejedelemmé Erdélyben. Ellensége lett Bethlennek Szkender is, aki tavaly a Lippa átvételére küldött sereg szerdárja volt. Ezután a nagyvezír közbenjárására Ahmed megparancsolta Alinak, fegyverrel vegye vissza a várakat. A levélben említett állandó követ (Tholdalagi) mellé októberben indult be a Portára Balassi Ferenc (116) főkövet.

¹⁹³ (Bethlen 30–32., a címzett Daróczy Ferenc, II. Mátyás követe.) 1615 júliusában Forgách Lippa megadásáról ezt írja Thurzónak: „...az erdélyiek mondják, hogy az török mostan esméig kívánja tőlük Lippát és Jenőt, de azon vannak, hogy mind adományokkal s mind egyéb törekedésekkel megtartsák magoknak, hogy e miatt az keresztyén országoknak mostani hozzájuk való jó akaratjuk annál inkább el ne idegenedjék tőlük. Az bizony dolog, hogy ha az török ugyan rájuk erősödik, nem resistalhatnak [*állhatnak*]

Tholdalagi Mihály feljegyzése Balassi Ferenc 1615. évi portai követi tevékenységéről

...menék éjjel oda az kajmekámhoz¹⁹⁴, ki megmondá, hogy azzal vádolta ... Ali pasa, hogy fizetésért fogta nekünk pártunkat és azon mesterkedik, hogy Lippát nálunk hagyja, ki felől ő eleget szabadkozott császárnak, de hitele meg nem lött, hanem csak arra bocsátotta ki császár, hogy lássa meg is, mit mond az követ; azért ha azt akarja Balassi Ferencz, hogy mind magának élete megmaradjon és az úr is az fejedelemségében megmaradhasson s az országra is pusztítás, fegyver ne menjen, lássa vegye elejét az dolognak, mert neki meghagyta császár, hogy esmét hajnalban bemenjen császárhoz és az követtől választ vigyen. Ő azért lássa Balassi Ferencz mit mivel, de magát megmenti az haláltól, de bizony az másként nem lesz, hanem az mi közönséges veszedelmünkkel mind urunkkal, országunkkal együtt. Azért ha mind az pasával jót akar tenni Balassi Ferencz s mind urát, hazáját meg akarja az veszedelemtől mentenie, cselekedje azt, hogy kérjen audientiát ugyan az kajmekám által extra ordinarie privatim [*kihallgatást ... soron kívül külön*] és mondja azt császár előtt, hogy megértette azt, mivel vádolták gonosz akarói urát s mind országbeli urakat, hogy csak hazugsággal tartja hatalmasságodat; azért én azzal bizonyítom meg uram s hazám hűségét, hogy én itt maradok az új kapikihájával s az másikat bocsássa ki hatalmasságod s mind addig itt leszek, míg uram és az ország Lippát megadják hatalmasságodnak, csak-hogy akkor az vádlókat is büntesse meg hatalmasságod. Melyet ha így megcselekedik Balassi uram, mind az pasát s mind magát, urát hazáját megszabadíthatja az veszedelemtől. Nekem meghagyja, hogy ezzel menjek vissza az követhez és választ vevén tőle, hajnalig esmét választ vigyek neki, mert akkor be kell menni császárhoz. Én is visszamenék s megmondám ezeket Balassi Ferencznek, eleget zugolódék szegény; végre mondá: ám kurva legyen az anyjok az bestie lélek kurva fiainak, én itt maradok inkább, hogysem uramra s hazámra veszedelem jöjjön, akármit miveljenek velem.¹⁹⁵

ellent] ellene ... ha meg nem tarthatjuk, arról sem tehetünk, mivelhogy nem ítéli méltónak ő flge, hogy az miatt az két vár miatt az két hatalmas császár között való békesség felbomoljon.” (EOE VII. 28.)

¹⁹⁴ Gürcsi Mehmethhez, a későbbi nagyvezírhez. A kajmekám a nagyvezér helyettese.

¹⁹⁵ TT 1881. 10–11.

Az erdélyi rendek levele Keresztesi Pálhoz,
Lippa kapitányához 1616 májusában¹⁹⁶

A 32

(...) Jól emlékezhetik kegyelmed arra, mióta a hatalmas győzhetetlen császár birodalmától a magyar nemzetség Lippa várát fegyverével elszakasztotta vala, azoltától fogva soha úgy nem ragaszkodhattunk az ő hatalmassága fényes portájához és oltalmához fő hatalmassága előtt teljes hitelt magunknak országúl az egy Lippa miatt szerezhettünk volna. Sőt valamikor ő hatalmassága főkövetünk által erős frigyi athnamé levelét kiadta is, Erdélyországának soha Lippát ide engedni nem akarta, hanem azokból az frigylevelekből kihagyatván, mindenkor magának megtartotta és hazánknak utolsó veszedelmét hozó kemény fenyegetésével sollicitálta [*sürgette*] visszaadását; mi országostól költségünket, fáradságunkat, ígéretünket, adományunkat nem szánván ez ideig teljes erőnkől és minden igyekezetünkkel megadását halasztottuk. Már tovább soha semmi utat halasztásában és módot nem találván: holott odabe levő főkövetünket Balassi Ferencz uramat az fényes portán megtartóztatták, ő hatalmasságának reánk felgerjedt haragjának tüzét és ellenünk török tatár hadainak készenlétét szemeinkkel jól látjuk, kinek mi ez romlott hazából nem hogy elleneálló lehetnénk, de még csak meg sem mozdulhatunk. Kegyelmedet azért intjük, sőt országúl ugyan hagyjuk is, a levelünk látván kegyelmed hazánknak közönséges megmaradását szeme előtt viselvén minden órában legyen azon Lippát erősítse meg, ne is késsék azzal; mert ha az Lippában levő keresztyénységért az nagy Erdélyországát Lippavára miatt utolsó veszedelem találná, annak kegyelmed lenne egyedül az oka, Isten előtt is kegyelmed adna róla számot. Erről többet kegyelmed ne is gondolkodjék, más levelünket ne várja, hanem éjjel s nappal az urunk ő nagyságától rendelt helyekre Lugosra és Ilyére mindjárást okvetlen költöztesse és szállítsa az lippaiakat; mind szegénységnek és szolgáló ren-

¹⁹⁶ Bethlennek eddigre már írásos bizonyítéka volt Homonnai hadkészületéről. Mivel ez a nagyszombati egyezmény megsértése volt, Thurzó nádor is megtiltotta a megyéknek, hogy Homonnai katonákat fogadhasson náluk, valamint kérte a királyt és Khleslt, idézzék Homonnait Prágába. A Portán Balassi személyes kötelezettségvállalása Lippa átadásáért megtette hatását, Szkender szerdárságával hadat rendeltek Bethlen megsegítésére. Ezután viszont a vár átadása nem halasztható, Bethlen ezért 1616 áprilisára országgyűlést hirdet Erdélyben.

deknek, könyörgöttünk ő nagyságának, bizonyos állapotukat és helyeket rendeljen ő nagysága. Tartsa meg az Isten kegyelmedet.¹⁹⁷

A 33

Bethlen a nagyvezérnek Lippa megadásáról

(...) Mennyi esztendőtlől fogva hatalmas győzhetetlen császáruk és Erdélyország között idegenség és veszekedés forgott Lippának elvétele és foglalása miatt, nem tagadhatjuk. Sok és igaz nyilván való okok miatt annak megadására sem az ország, sem az eddig való fejedelmek nem mehetnek, mert miolta az régi magyaroknak elei Scítiából kijött, és fegyverrel ezeknek az földeknek lakosait elfogyatván az országot magájévé tőtte, soha semmi időben az magyar nemzetség felől azt nem hallottuk, sem nem olvastuk, nemhogy várakat, városokat és tartományokat, de még csak egy talpalja földet is fegyvervonyás, vérontás és halál nélkül ajándékon senkinek adott volna. Miolta az ottomán nemzetség is velek hadakozik, valamely várában csak magyar vitéző nép találtatott, akármely erős viadal ellen is meg nem adták magokat, inkább egy lábíg lakóhelyekett megölettek, mint ezekről Lándorfejevár, Tömösvár, Gyula és Sziget elég bizonyosságok.

Mostan az mi cselekedetünk és hatalmas császárhoz mutatott igaz hívségünk ennél sokkal különben vagy, mert Lippa várának megadatásával, hogy őhatalmasságához igaz hívségünket megbizonyítsuk, sok németes emberek praktikájából és az benne valóknak pártolkodások miá hadaiknak is sokféle veszekedések miatt, sok jámbor vitézinknek halálokkal, vérontásokkal nem gondolván, az városát ostrommal, az várát is erős viadallal vöttük kezünkhez, hogy őhatalmasságának kedveskedhessünk. Holott az német részről noha őhatalmasságának békességnak színe alatt sok ajándékokot visznek, mindazáltal másfeől Homonnai Györgyöt Er-

¹⁹⁷ (TMÁO I. 144–145.) Lippa őrsége jelentős részben a vártartomány nemességéből állt, e birtokosok számára személyes katasztrófa is, hogy a hódoltság részévé válik birtokuk. A fejedelem által küldött csapatot csatlakozásra bírják és segítséget kérnek a királyságtól. Bethlen ezért ostrom alá fogja a várat, június 12-én feladják neki, ő pedig két nap múlva átadja a temesvári bégnek Solymossal, Araddal, Facsáddal, Bogsánnal és Nagylakkal együtt. Rhédeyhez írt levelében 1616 júniusában így összegzi Lippa megadását a töröknek: „...az töröknél elveszett hitelünk becsülletünk országostól helyben fog állapadni; valóban ígírik magokat az szolgálatra, segítségre, mind az vezér Budáról, mind Szkender pasa, Mehemet pasa, az havaselvi vajda...” (Bethlen 60.) Lippa kapitányát az országgyűlés októberben perbe fogja, hétezer forinttal válthatja meg magát.

délyországra, Sorbán vajdát havaselvi földre haddal készítik és indítják, ide is penig Lippa várának segítségére, hogy őhatalmasságának meg ne adhassuk, ezeknek megtalálására segítséget és hadat bocsátottak volt ellenünk. Kiket mi ideje korán való sietségünkkel megelőzván, az városa immár kezünkben volt, mikor segítségére érkeztenek, de azért egyszersmind az várat is vívatván és az mezőbeli ellenségünk¹⁹⁸ ellen is harcolván, az Úristen úgy akarta, mind az kettő között az mi előmenetelünk lött, hogy az vár kezünkben adatott. Kit az ő idejében megüresítván, az őhatalmassága kegyelmes parancsolatja szerént Lippa várat hozzá tartozó öt várakkal, kastélyokkal az őhatalmassága kedves böcsületes hívének, tömösvári beglerbékjének, az tekéntetes és nagyságos Mehmet pasának magunk kezében bocsátottuk.

¹⁹⁸ Bethlen gondosan készült a Homonnaiék részéről várható támadásra, amint az Rhédey Ferencsel, váradi kapitányával folytatott levelezésében is olvasható. 1616. május 9-én, mivel a hajdúk állásfoglalása, különösen kapitányuké, Fekete Péteré bizonytalan volt, így ír Váradra: „(...) Fekete Pétert ha miénkké teheti kegyelmed, legyen azon, faluit ígírje meg, sőt annál többet, de úgy, ha tökéletességet tapasztalhat benne s ha pedig az igazságot nem akarja, üttesse el láb alól kegyelmed, rendeljen arra jó három vagy 4 lovast, vagy a mennyi szükség; valaki véghez viszi, 32 ház jobbágyot és ezer forintot adunk neki. Ebben jó mód lehet; mert Debreczenben gyakorta jár; ott véghez vihetik; ha szintén oda nem jőne is, Szoboszló táján meglehet, mert tudom, másod harmad magával kijár a mezőre. Mivel oly igen addictus [*ragaszkodó*] Homonnaihoz, most is ott volt nála, azt reménlem, hogy ha Fekete Pétert vagy mellénk vehetnők, avagy elűthetik láb alól, a hajdúságot úgy tetszik nekem senki Homonnai mellé fel nem ültethetné. (...) Ha pedig semmit a kegyelmed szép intése köztök ígírte nem fog, és ugyan felkezdenek ülni, valamelyik városról felülnek, tartózás nélkül kegyelmed reá küldjön és tőből kiégettesse, a kit benne kaphatnak, levágassa, marhájokat elprédáltassa. (...)”. (Bethlen 52.)

Rhédey június 10–11-én (tehát Lippa ostroma végén) a biharvármegyei Konyárnál veri meg Homonnai hadait. Ezután Erdélyben lefoglalják a Homonnai-pártiakat, Korniss Zsigmondot, Szilvássyt, ám a leghíresebb, Sarvasághy Zsigmond elmenekül. A tárgyaláson meg nem jelenteket emiatt jószágvesztésre, a többi jórészt birtoka kisebb-nagyobb részének elvesztésére vagy pénzbüntetésre ítélik. Sarvasághy júliusban is, októberben is Magyarországról Thurzó György nádorhoz fordul segítségért, ártatlanságát hangoztatva. Ez utóbbiban perbe idézéséről így ír: „...az erdéli comparitiótól [*megjelenéstől*] félek, ha ártatlan vagyok is, mert az ki engem Básta idejében is elárult vala, én nevemmel irván leveleket ellenség közzé (mely csalárdságot végre ez világon kinyilatkoztatva az úristen) legbelsőbb embere most is udvara népe között ő ngának az. Több is lakik afféle ott benn. Sokat láttam immár Erdélyben, hogy az még az törvénye elvégződött, addég elfogyott az élete is embernek.” (EOE VII. 385.) Désnél november 20-án ismét vereséget szenvednek a betörők, ezúttal Rhédeytől. Ekkor Sarvasághy is fogságba esik, perbe foglalják hűtlenségért és fej- és jószágvesztésre ítélik.

Ilyen emlékezetre méltó hűségünknek megmutatásáért, kihez hasonlót az magyar nemzetség között, sőt talám más nemzetség közül is soha senki az ottomán nemzetséghez eddig még nem mutatott, minemű kegyelmes ótalmat és minden jókat várhassunk az mi kegyelmes méltóságos császá-runktól, utána való vezéritől, minemű barátságos jóakaratot, szeretetet, az egész muszurmány nemzetségtől penig minden időbeli háládatosságot, azt csak az nagy Istennek és az széles világon minden nemzetségeknél emlékezetben maradandó ítéletekre támasztjuk: fejünkkel, életünkkel, sok jó vitézink vérek hullásával ilyen nagy szolgálatot véghezvittünk, és őhatalmasságának így is kedvét keresni igyekeztünk. (...) ¹⁹⁹

A 34 Egy skót Magyarországon és Erdélyben 1616-ban

A magyarok mindig is tolvaj természetűek, álnokok és kétszínűek voltak, még egy testvér sem bízik igazán a testvéreben, s ez a hűtlenség közöttük, valamint eszeveszett, álnok feljebbvalóik voltak a fő okai annak, hogy a pogányok leverték és leigázták őket. (...)

Ami viszont a magyarok földjét illeti, magát az országot, az olyan kitűnő, hogy nyugodtan lehet Ceres bőségszarujához, Bacchus kertjéhez, Pán legelőjéhez és Sylvanus legdúsabb szépségeihez hasonlítani: mert itt én olyan búzát találtam, ami fejemen is túlnőtt, szőlőket, amelyek fáknál magasabbak, térdemet verdeső füvet, s roppant magasságukkal a felhőket fenyegető erdőket; szavamra, ha itt minden részletről beszámolnék, több mondandóm lenne, mint az összes országról, amelyet valaha is láttam. A [magyar] királyság két részre oszlik, a felső és az alsó részre; az alsó, legnagyobb és legjobb részt a török uralja, és csak egy keskenyebb országrész tartozik a császárhoz.

A magyar mérföldek a világon a leghosszabbak, mert minden magyar mérföld hat skót és kilenc angol mérföldnek felel meg, így sohasem utazhattam többet napi hat mérföldnél. Nyelvük egyetlen más nyelvvel sincs rokonságban, de mégis az ország nagyobbik része, csakúgy mint a török, mint a császár uralma alatt, protestáns vallású; ezek jobbak az összes többinél, lévén azok ariánusok meg pápisták.

Nagyszámú nemes él ebben az országban, de külföldre nem járnak, s otthon sokkal faragatlanabbak, mivel fényűzőek²⁰⁰ és műveletlenek, és

¹⁹⁹ BGE 157–158.

²⁰⁰ A *luxurious* jelent *buját* is. *

gyalázatosan elterjedt köztük az a férfi nyomorúság, amely az egész déli világot megfertőzi. Miután átkeltem az egész országon ... Vallachiába, ezt olyannyira sűrű erdőségekkel borítva találtam, s az erdőket tele útonállókkal (mert a határon kiraboltak, s alig tudtam megmenteni pusztá életemet), hogy arra kényszerültem, – mondom – hogy visszatérjek a felső-magyarországi Tokajba, ahonnan egy nap alatt átjutottam Erdélybe. Ez az ország annyira körül van véve mindenünnen magas és áthatolhatatlan hegyekkel, hogy mindössze öt helyen lehet földjére bejutni – ez erőssé és bevehetetlenné teszi. Belsejében egy gazdag, mintegy harminc mérföld hosszú és hat mérföld széles síkság, vagy medence, amit hat szép város ékesít; a főbbek Brassó, Gyulafehérvár és Szeben; az ország belsejére néző hegyoldalak egyenletesen emelkednek a csúcsok felé, ami kellemessé és termékennyé teszi az országot, s Európa legjobb vegyes talaját biztosítja. Ugyanis a bekerített síkságon más nem nő, mint gabona, rozs, árpa, borsó és bab, míg a hegyek alsóbb lejtőin csupán bor terem, és számtalan falu van, míg a legmagasabb csúcsok felé legelők vannak, tehének, juhok, kecskék és lovak számára, meg sűrű erdők. Ily módon mindenki ellátja a másikat, mert a völgylakók ellátják a másik két rész lakóit élelemmel, míg azok a völgyben élőket borokkal, hússal, vajjal és sajttal; mindegyik elcseréli a másikkal azt, amire éppen szüksége van. Itt mindenütt kedves és barátságos embereket találtam, úgy bizony; s még az egészen közönséges emberek is gyakran beszélnek latinul,²⁰¹ mint ahogy általában mind a magyarok. A lakosság itt teljesen protestáns, kivéve (?) vajdájukat, Bethlen Gábor fejedelmet, akit nem láttam, mert éppen lázzal fekvő beteg volt Gyulafehérvárt. Ez a tartomány szabad ország, mindamelletts bizonyos mértékben függ a török hatalomtól.²⁰²

Bethlen 1617 márciusában Lippa átadására hivatkozva engedményeket kér a Portától

A 35

(...) Ez elmúlt nyáron Istenünknek segítségéből négy a vagy ötrendbeli nevezetes hasznos szolgálatokat véghez vivén az ő hatalmassága császári méltósága tekintetiért és parancsolatjára. Ugymint hogy Lippa várát őt,

²⁰¹ Egy 1669-ben kelt felső-magyarországi leírásban: „...találkoztam kocsisokkal, víz-hordókkal és az alacsonyabb néposztályhoz tartozó személyekkel is, akik meg tudták értetni magukat ezen a nyelven”. (Edward Browne, Utazók 69.)

²⁰² William Lithgow, Utazók 37–38.

vagy hat kastélyokkal, sok vitézink halálával vérek hullásával ellenségtől megvévén, ő hatalmasságának ajándékoztuk; kétszer annakutánna derekas ellenségink jöven az német császár birodalmából, azokkal megvitunk és Isten áldomásából mindenszer őket megvertük és megszegyenítettük. Negyedrenden az Lengyel Moldvát ő hatalmasságától elvévén, azoknak kiverésére országos hadainkkal reáindultunk, és noha magunk személye szerint az derék harczra nem érkezhettünk, de előljáró segítségünk ott lévén, minden a ki szemeivel látta, megvallja, hogy Isten után annak az győzedelemnek nagy eszközi a mi hadunk volt, ezenkívül is az egész esztendőben mind országotól is lábunkat kengyelünkéből ki nem vöttük.²⁰³ (...) Mi az ő hatalmassága császári kezéből semmi adományt mostan nem kívántunk, csak két kicsin méltó és igaz dologról könyörgöttünk: egyiket kit annakelőtte még Lippának megadása véghez nem ment vala, sokszor az ő hatalmassága vezéri az ország adájának tíz, tizenkét esztendeig való megengedését ígérték, hogy annak az ő hatalmassága kegyelmességével láthatnók mind országotól bizonyos jelét: másikért minthogy ő hatalmassága is ide az német császár részire felette igen parancsolja az békességnek megőrzését, hogy újabb háborúságra az országok között ok ne adattatnék, Jenő vára kérésének ő hatalmassága hadna békét. (...) ²⁰⁴

A 36

Új gépek

Az építészet azon részét, amely gépekkel foglalkozik, a legfontosabbnak tartották, mert úgy vélték, az emberi elme találékonysága ebben jut leginkább kifejezésre. De ha ilyen dicsőségre méltó ama gépek mesterségében jártasságra szert tenni, amelyek már ezelőtt is használatban voltak, mennyivel inkább érdem, ennyi évszázad múltával és nem is kis számban újakat hozni nyilvánosságra? Mindazonáltal tisztában vagyok azzal – hiszen az ember oly esendő –, hogy a többség, ami látta, sőt azok is, akik azelőtt, hogy megtekintették és ismertetésüket elolvasták volna, csodálat-

²⁰³ A Moldvában támadt zavarok megszüntetésére indult török hadhoz kellett volna csatlakoznia, ám a személyes megjelenést időhúzással kerüli el, egyetlen csapatot augusztusban maga elé küldve. Mire ő is odaérne, a mozgalomnak vége volt, így hazatér, ősszel azonban következik Homonnai csapatainak második támadása. Győzelme után a fejedelem Debrecenig nyomul előre, itt fegyverszünetet köt, majd a következő évben megindulnak a második nagyszombati egyezményrel végződő tárgyalások.

²⁰⁴ TMÁO I. 170. A levél 1617. március 5-én kelt Fogarason.

ra méltónak ítélték ezeket a gépeket, később leszólják majd és közönségesnek tartják őket. Hogy miért áldoztam mégis annyi munkát és költséget leírásukra? Nyilvánvalóan, hogy hasznosítsam a magam számára, és átnyújtsam azon keveseknek, akik megbecsülik. A legjobbaktól azt remélvén, hogy alkalmasabbá teszik a már használatban lévő gépeket, vagy az elkövetkezendőkben eldöntik, hogy mi az, amit ezekből elvetünk, s melyek azok, amelyeket alkalmazunk.

VIII. SZÉLLEL MOZGATOTT MALOMKÖVEK

Azok a gépek, amelyek a szél erejétől mozgásba lendülve malmokat forgatnak és amelyeket mostanáig használtak, mind ugyanazon formát mutatják. Nem jól működnek azonban, mert a föld színén van (lefektetve) tengelyük, amely gyakran hol ide, hol oda enged, ahogy a szélirány változik, ezért is szükséges, hogy az egész malomépület forgatható legyen, és egyetlen sarokra támaszkodjék. Az is baj még, hogy ezek a malmok a legmagasabb részen, azaz a működésük számára legalkalmatlanabb helyen vannak elhelyezve. Mi megtaláltuk a módját, ami által malmaink formájukat illetően is biztosabbak lesznek. Továbbá, hogy a szél akár honnan is fújjon, kedvező és alkalmas legyen számunkra, s ne jelentsen újabb gondot befogása. Magasra emelt tengelyük van ugyanis, a szárnyak vagy karok pedig úgy helyezkednek el, hogy az egyik oldalról a szelet befogják, a másik oldalon pedig szabadon továbbengedik. Találmányunk még annyival is előnyösebb, hogy jóllehet malomköveinket olyan erejű szél mozgatja, amilyen a legmagasabb tornyok csúcsát éri, a malmok ugyanakkor a legmélyebben fekvő területen is állhatnak. És szám szerint is több malomkö működtethető aszerint, hogy a szél erősebbé vált-e. Az efféle gépeknél alkalmazott eljárásokból mutatunk most be néhányat.

VITORLÁKKAL ELLÁTOTT MALOMKÖVEK

Először is itt vannak azok, amelyeknek ... függőlegesen magasba emelkedő árbocuk vagy tengelyük van, s ehhez van erősítve keresztben két vitorlarúd. Ezek szélső végén vannak azok a bizonyos keretek, amelyekre a vitorlát kifeszítik. S mivel csak a sarkoknál vannak felfüggesztve, mozgékonyak, és úgy helyezkednek el, hogy a tengely az egyik oldalon ellenálljon, a másikon engedelmeskedjen a szélnek.

XXV. SZŐLŐ- ÉS OLAJPRÉS

A sajtolókat általában nagy gerendákból szokás készíteni csigákkal és kötelekkel, amelyek, attól függően, hogy nagyobb vagy kisebb emberi

erő működteti őket, jobban vagy éppen gyengébben préselnek. A mi sajátolónknál egy olyan, több részből álló csörlőt (csévehengert) alkalmazunk, amellyel egyetlen ember képes a hengerkerék forgatásával a nagy súlyú követ a magasba emelni és lassanként újból leereszteni. A kő súlyával végzi el azt, amire több ember ereje sem lenne képes. Hozzáillesztettünk még egy támasztó karót (villát) is, amely a kereket – ha véletlenül kicsúszna a munkások kezéből – nem engedi, hogy visszafelé forogjon.

XXVI. AZ ARATÁS MÓDJA

Ha a gabonát azzal a kaszával vágják le, amellyel a szénát kaszálják, egyetlen ember több munka elvégzésére képes, mint tíz másik, akik a szokásos módon sarlóval végzik ugyanezt. Ha valaki azt mondaná erre, hogy ennek a kaszának a mozgatásakor sok mag szóródik majd a földre, annak én azt felelem, hogy nem olyan sok; hanem a dolog nagy nyereséggel jár még akkor is, ha valamennyi lehullik. Erről ki-ki saját tapasztalata alapján meggyőződhet.

XXVI. A GABONACSÉPLÉS

Miután levágták a búzát és kévébe kötötték, egy fatörzsön, széles baltával le kell vágni a kalászokat, a kévéket egészben hagyva. A kalászokat azután állatok patájával vagy a szokásos módon dorongokkal (cséphadarókkal) kell kiverni. Így a szalma is teljesen használhatóan megmarad, s a kalászokat is könnyebb egymagukban összezúzni. Még ha kalász maradna is a kévék között, a kár egyáltalán nem jelentős, ha belegondolunk, mekkora haszonnal jár ez a dolog. Egyébként is a megszokott módszer alkalmazásával igen sok kalász egészben marad vissza a szalmában.

XXVII. A GABONA TISZTÍTÁSÁNAK MÓDJA

Jelentős időmegtakarítással jár és jobban megtisztítható a gabona, ha vízben mossák; mondom, a port a víz tökéletesebben eltávolítja, mintha ugyanezt rostával végeznénk. A mosás folyóban, forrásból kiáradó vízben vagy vízzel telt hordókban történjék. Szükséges továbbá egy kosaras rosta vagy más egyéb, ami a vizet átengedi. Azután a mezőn kiterített vásznakra rászórt gabona a napon rövid idő alatt megszárad.

XXVIII. LISZTSZITA

Itáliában egész napot dolgoznak a pékek azon, hogy a lisztet a korpától elválasszák. A németországi módszer pedig az, hogy már akkor elvégzik,

amikor a gabonát őrlik. ...amikor a malomkövek megörölték a búzát, a liszt úgy, ahogy van, egyenesen a szitába ömlik, amely szita pedig egy kicsiny rúdhoz van erősítve. A rudat két vagy három fogacska mozgatja. Így a finomliszt a ládában gyűlik össze, a korpa pedig a ládán kívülre hullik le.

XXIX. AZ ÁRPA HÁNTOLÁSÁNAK MÓDJA

Olaszországban nem ismerik az árpa héjától való megtisztításának helyes módját, ezért fáradságos munkával végzik azt el. Túl széles ugyanis a kölyű, amelyet használnak, s ezért inkább alkalmas az árpa- vagy a búza-szemek teljes összezúzására, mint hántolására. Mi hegyes kölyűket alkalmazunk, melyekben minden oldalról négyszögletes szegek vannak verve, s ezek az éles szegek a magokat kiválóan meghántolják. Ezek a kölyűk kétféle módon működhetnek: a tengelyt az egyik oldalon ember hozza mozgásba, miközben a másik oldalon a súlyok segítik, avagy úgy, hogy a kölyűt egy rúdra felfüggesztik, s ezt a rudat egy ember meghúzza, amely meggömbülve a kölyűt lefelé engedi, majd elengedve hirtelen a magasba visszahúzza. Ez a súly magasba emelésének a legkönnyebb és nem is ismeretlen módja, mindazonáltal – amin nagyon csodálkozom – mégsem alkalmazzák.

XXXIV. VASHÍD

...azért neveztük vashídnak, mert a folyó partjain épült két tornyot összekötő számos vasláncon függ. A tornyok arra is szolgálnak majd, hogy mint egy kapun, átengedjék vagy ... visszatartsák az utazókat.

XLIX. A FELFÜGGESZTETT KOCSI

A függő kocsí a szükségnek megfelelően köteleken, vasláncokon vagy kettős bőrpántokon ringatózik, hogy megkímélje az utasokat a rázkódástól. Én meghajlított vasszalakat is helyeznék alá, melyek saját mozgékonyaságuktól tágulnának és húzódnának újra össze, miként a kéziíjak szoktak engedni és megfeszülni.

VERANCICS FAUSTUSTÓL²⁰⁵

²⁰⁵ Verancsics Faustus 11–48. Könyve 1617-ben Velencében jelent meg latin, olasz, spanyol, francia és német nyelvű magyarázattal. Faustus mindegyik géphez pontos rajzot is készített, a kocsinál például jól látható a rugózás.

Bethlen 1617 nyarán a török Jenő átadását, az adó
megfizetését és segédcsapat küldését sürgető levelére
Halil pasa nagyvezírnek adott válasza

(...) Ez előtt 60 nappal Kara Mehemet csauz hozzám érkezvén ő Hatalmassága parancsolatjával, három rendbéli dolgot egyszersmind ő Hatalmassága énnékem parancsolt vala. Elsőt, hogy Jenőt mindjárt megadjam; másikat, hogy az adót mindjárt beküldjem; harmadikat, hogy az nagyságos Szkender Passa mellé hadat bocsássak.²⁰⁶ Mely dolgok mivel igen nagyok, és magam fejtől hatalmas császár országának régi törvénye szabadsága ellen nem cselekedhetem, mindjárt minden rendeket ide hivatván, az ő Hatalmassága parancsolatját előtök megolvastatván, kívántam hamarsággal való választételeket... Az ország ... sokat siránkoztak, panaszolkodtak előttem, törvényeik és szabadságok ellen hogy ő Hatalmassága oly dolgot parancsolna, mely soha ez előtt szokás nem volt, akarván könnyöregni ő Hatalmasságának, hogy az Istenben elnyugodott Szulimán császártúl nekik engedetett, erős hittel megerősített szabadságok ellen való dolgokat ő Hatalmassága ne parancsolna nekik... De én elejekben adván sok szóval az mostani szükségét, intettem őket, hogy hatalmas császárnak fegyverünkkel való szolgálattal is kedveskedjünk; kiért ő Hatalmasságának jövődébéli kegyelmességét mindenkor remélhetjük. Sok szép szóval mint intém őket, azoknak megírásával nagyságod füleit nem terhelem; irom csak azt nagyságodnak, hogy sok fáradságom után az ország népét arra birtam, hogy ő Hatalmasságának erejek szerint hadat adjanak. Mely hadat immár el is készítettünk, ... megindulhatnak, valamikor kívántatik... De vagyon ilyen fogyatkozás az dologban: mivel hogy egyszersmind hadat is adót is nem adhatnak, holott az paraszt jobbágyon is egyebet nem kívánhatunk, hanem csak az mivel paraszt tartozik, szokott adóját beadja, hadban menésre az ura sem erőlteti, vagy ha hadra kinszeréti, adót rajta nem veszem, egy húsrúl két bőrt nem nyúzhat

²⁰⁶ Moldvában a török és a lengyel készült összecsapni. Bethlennek Szkender szerdár mellé kellene felvonulnia, ám ekkor folynak a második nagyszombati egyezményhez vezető tárgyalások II. Mátyással. Bethlen a törököket és a lengyeleket egymás erejével rettentí. Valójában a lengyelek fölényben voltak, a fejedelem serege addig menetel Moldvában, amíg éppen a két hadsereg közötti területet foglalja el. A vége lengyel–török béke, amit a lengyel fővezér, Zolkiewski szeptemberben levélben köszön meg Bethlennek. A török már kevésbé boldog, Bethlen írja a szultánnak: „...hatalmasságod méltóságos fényes portáján való tanácsos vezére ... Mehemet pasa azt irta levelében, hogy csak egy kaftánt is ez szolgálatért nem érdemlettünk volna...” (TMÁO I. 195.)

senki... Kivántak azért hatalmas császártól kegyelmes választ ez két dologból, hogy ő Hatalmassága kegyelmesen válassza el egyikét; ha hadat parancsol, arra is készek immár, noha nem volt soha az előtt törvények; csak hogy ő Hatalmassága kegyelmességiből bölcsen gondolja meg, hogy az hadakozás sok pénzzel szokott járni, és hogy mi is ő Hatalmassága szolgálatjára inkább elérkezhessünk, ő Hatalmassága adónkat egynéhány esztendeig engedje meg; avagy ha adónkat parancsolja ő Hatalmassága, megadunk, noha Lippa alatt való sok költségünkért, vérünk hullásával megmutatott igaz hűségünkért ő Hatalmassága kegyelmességiből adónkat egynéhány esztendeig elengedte vala, mindazáltal ha ... nincs mit tennünk, adónkat ... a szokott időben beküldjük. Jenő felől megírtam volt nagyságodnak, hogy mindenképpen megpróbáltam az benne valókat, ígéretekkel, adománnyal, szép szóval, de semmire nem vihetni őket: mert az Lippa dolgán tanultak, az én embereimet seregesül be nem bocsátják; ha pedig valami dolgot fegyver által akarnék indítani, azok minden nap és órában készek mind egy lábíg megöletni magokat az ő lakó helyekért, és így semmi módunk abban nem lehet; fegyverrel pedig két Erdély országa sem tudná bevenni. ... nekünk arra való erőnk nincsen; de ha szintén lehetne is, az két hatalmas császár között való békesség azzal mindjárt fölbomlanék... Az ő Hatalmassága parancsolatjára azért nagyságodnak ezeket megírván, mostan ilyen válaszm jött mind ő Hatalmasságától s mind nagyságodtól, hogy még is Jerő megadásában keressek módot, abban fáradjak, de úgy azért hogy a miatt és azzal a békesség fel ne bomoljon. Szkender passa mellé bocsátandó hadak felül semmit nagyságod nem parancsol, emlékezet is az levélben nincsen fölölle; szóval pedig kapikihánktól [*követünktől*] nagyságod azt üzente, hogy adónkat hatalmas császár egynéhány esztendeig megengedte, Jenőt pedig ingyen se említsük, csak hadat adjunk az mostani sükségre. Akar-nám azért nagyságodnak rövideden ezt értésére adnom, mivel ez dologban nagy változást látunk: mert az levélben a mi írva vagyon, a szóval való parancsolat, követség, sokkal különbben vagyon, és így ez kettő között nem tudom magamot mihez tartani. Kérem annak okáért nagyuramnak tegyen emlékezetet ez dologról; melyik dolgot parancsolja ő Hatalmassága énnékem cselekednem, hadat bocsássak-é, avagy az adót készítsük el, mert egyszersmind kettő nem lehet. Ha ő Hatalmassága hadat parancsol, azok immár készen vadnak, és mihent parancsolja ő Hatalmassága, ottan elindulhatnak; csak hogy ha hadat kelleik adnunk, ő Hatalmassága kegyelmességiből adónkat egynéhány esztendeig engedje meg, melylyel hadaknak fizethessünk meg, és arról nagyságod ő Hatal-

massága nevével irasson egy athnamé levelet, hogy ő Hatalmassága megengedte; ... minthogy Lippa megadásáért is adónkat ő Hatalmassága nevével a vezérek ő nagyságok öt-hat esztendeig megígérték vala, és hogy mostan megkívánják ujobban, az én szómnak ő Hatalmassága levele nélkül nem hisznek. Ha pedig adónkat parancsolja ő Hatalmassága beküldeni, azt is nagyságod adja értésemre, tudjunk idején gondot viselni arra is: mert hirtelen olyan nagy summának az országnak két-három hónapig nehezen teheti szerét, a sok esztendőktől való pusztulás, rablás miatt, és Lippa alá kétszer való menetel, Moldovára való készüllet és indulat miatt, mely három útra legkevesebbet az ő Hatalmassága országa költött háromezrézer tallért; mostan pedig az ezekre az hadakra, kiket ő Hatalmassága szolgálatjára készítettünk, igazságot irok nagyságodnak, hogy csak három zsoldja is legkevesebb százezer tallér elmegyen; mert ezek mind válogatott vitézek, jó lovasok, szerszámosok, kopjások, pus-kások, és mind egyig fizetett nép lészen, magam ... válogattam meg őket. Jenő állapotja felül pedig nagyságodnak mostan is egyebet irni nem tudok: ő Hatalmassága kezében vagyon mind életem, halálom, de én ben-nem annyi ész, okosság és annyi erő nincsen, melylyel én ő Hatalmassá-gának Jenőt kezében adhasam... (...) ²⁰⁷

²⁰⁷ TT 1880. 737–740. A régóta kért Jenő átadását Bethlen 1615-ben például azzal halo-gatta a szultán előtt, hogy annak örségét nem tudná legyőzni, ezért megalkudott a kapi-tánnyal, de az meg akarja várni az aratást, úgyhogy a szultán is várjon. Bár a szultán ismételtelen felszólítja a vár átadására, a fejedelem 1617. szeptember 26-án kelt levelében így ír Gáspár Jánosnak: „...az adónak egy néhány esztendeig való megengedéséről és Jenő várának örök feledékenységről, vagy az mi móddal és meddig lehet üdö határozás nélkül vegyen kegyelmed athnamét... (...) Jenőt pedig én soha meg nem adhatom, ha nem tudom mint igyekezném is rajta”. (TMÁO I. 187–189.) Bethlen a várat végül is megtartotta, végrendeletében pedig ezt írja: „...ha vetné el magától a Porta az országot, kitől úgy tetszik, nem félek, csak innét ne adjanak okot reá, az egy Jenőn kívül, melyet én soha nem svadeálnék [*tanácsolnék*] odaadni különben, hanem ha megtartására az ország teljességgel elégtelen lenne. De úgy se adja soha per manus [*kézből kézbe*], hanem először az igaz hazafiak atyjokfiai által a Portán indítsanak tractát a fővezérrel, és amennyire értékekkel felérik, adománnyal, ígérettel, fizetéssel tentálják [*próbálják*], sok reális rátiókkal [*valós okkal*] állatván: amellett micsoda veszekedés következne annak elvételéből, némettel való békesség mint bomlanék fel.

Interim [*közben*] a németekhez felküldjenek máselől arra rendelt elégséges atyjokfiai, akik által tudósítsák afelől való török szándékáról; instálván [*fáradozván*] azon, ne hagyja olyan szép végházát Magyarországnak; amíg a szegény ország ereje, értéke engedte, mind adományokkal, vitézlő népeknek tartásával az ideig megtartották; mostan is a Portát próbálták mindennel, de semmit sem fog; vagyon hátra csak a fegyverekhez való nyúlás, mellyel az ország megtartására elégtelen, és ha egyéb nem lehetne benne,

Bethlen levele a Heidelbergben tanuló Bojti Veres Gáspárnak és Szilvási Mártonnak 1618 januárjában A 38

Bethlen Gábor Isten kegyelméből Erdély fejedelme...

Nemes ifjak, őszintén kedvelt híveink. Üdvözlétünket és kedvezésünket. A most elmúlt október hó tizedik napján a híres heidelbergi akadémiáról írt leveleteket jóindulatúan vettük, kegyelmesen megértettük beőle, hogy utatok szerencsésen telt és tanulmányaitok előmenetele a kívánatos. Ebben a dologban, hogy annál nagyobb szorgalommal feküdhessetek neki és a tanulási időt nagyobb haszonnal alkalmasan tölthessétek el s abban a dolgok vagy költségek szüksége titeket ne hátráltasson, jóságosan és figyelmesen gondoskodtunk, és száz aranyat tisztelendő Keserüi Jánosnak,²⁰⁸ hitszónokunknak leszámoltattunk, aki azt bizonyos váradi ifjakkal tanulás végett való odautazása alkalmával mihamarabb el fogja küldeni. Ezért illő, ... hogy minden igyekezetetekkel nekifeküdjetek annak a dolognak, hogy jóságunknak és a rólatok alkotott véleményünknek megfelelhessetek, tanulmányaitokat pedig úgy intézzétek, hogy azáltal mindenki számára nyilvánvalóvá tegyék: nem haszontalanul költöttünk rátok, végül hazátoknak és nemzeteteknek hasznára lehessetek.

Bojthi Gáspár, nekünk küldött dicsénekedet az illő jóakarattal fogadtuk és úgy ítéltük, ezzel kapcsolatban ösztönöznünk kell: ha elszántad magad, hogy továbbra is a tudományokkal foglalkozz és tanulmányaidat magasabbra emeld, mi költségeidet négy évre állni fogjuk. Azt akarjuk tehát, hogy Heidelbergből menj át egy vagy fél évre Padovába, innen pedig Párizsba utazva maradj ott fél évig, végül onnan eltávozván peregrinációdban térj vissza hozzánk. Rendeljük tehát, hogy ezzel kapcsolatos akaratod felől minket mihamarabb tégy bizonyossá. Hogy pedig akaratunkat ebben a dologban jobban megértsd: hidd el, az az akaratunk, hogy ne csak a teológiai, hanem a filozófiai tanulmányaidat is szorgalmasan alapozd meg, hogy amikor megadatik hozzánk visszatérned, mind

... jobb keresztény kézbe ejteni, mintha a benne valók adták volna oda magokat, hogysésem mint magok adják meg a törököknek. Ha fel kell pedig küldeni, in tali casu [*ilyen esetben*], nemcsak császárt, hanem magyarországi státusokat is kelleltik requirálni [*megkeresni*], protestátiókkal, obtestátiókkal élni, melyet pro futura cautela [*jövőbeni oltalom érdekében*] conventekben kell beíratni. Palatinustól, érsektől, judex curiaetól [*országbírótól*] testimonialis [*bizonyosság*]-levelet venni. De az idő mutat meg mindeneket, minek mint kellessék lenni, szükséges, hogy occasiókkal [*alkalmakkal*] éljenek, semmit el ne mulassanak.” BGE 428.

²⁰⁸ Keserüi Dajka János 1618-tól Erdély református püspöke, †1633.

Isten egyházában, mind a világi ügyekben és a külpolitikában is, ha valamivel kapcsolatban akarjuk, élhessünk munkássággal, és meglássuk, hogy nekünk is, nemzetednek és hazádnak is hasznos leszel. Kívánjuk...²⁰⁹

A 39 Bethlen előterjesztésére az 1618 áprilisában tartott szebeni országgyűlés szabályozza az erdélyi pénzforgalmat

(3) Az dutkák felől való Nagyságod kegyelmes resolútióját [*elhatározását*] értvén, mivel Lippán és Karánsebesben rossz dutkát verenek: tetszett országúl, hogy az két helyen, Lippán és Karánsebesben, és egyéb helyeken is veretett hamis dutkákat abrogálnók [*érvénytelenítenénk*], melyet abrogálunk is, hogy az rossz pénz tisztúljon ki ez országból.²¹⁰ Azon kívül mindenféle jó dutkát, az szebeni és fejevári kohón verettekkel együtt jóvállunk és helybe hagyunk, de úgy, hogy ezután az dutka ez országban mindenütt 9 pénzben járjon.²¹¹

(4) Az aranyat, ezüstöt, brassai garast, vad bőrt, az Nagyságod tetszése szerint végeztük országúl, hogy plikben lévő [*lemezelt*] aranyat, marhájoknak elvesztése alatt, senkinek ne legyen szabad kivinni, az görögöknek pedig még műben való aranyat, ezüstöt is, és se jó se rossz dutkát elcserélni és ez országból sub poena praemissa [*az előre bocsátott büntetés alatt*] ne legyen szabad kivinni; hanem azon pénzzel egyéb itt való marhát, mellyel az török birodalomban kereskedhetnek, vásárolván, azokat szabadoson kivívén, szabadoson kereskedhessenek solutis de jure solvendis [*megfizetvén a jog szerint megfizetendőket*].

²⁰⁹ TT 1881. 307–308., latin.

²¹⁰ Az 5. cikkely az ispánok és egyéb tisztviselők köteletségévé teszi becsületük és hivataljuk vesztese mellett, hogy keressék fel a hamis pénzt verőket és a korábbi artikulusokat érvényesítsék azokkal szemben, kivételezés nélkül, „egyebeknek példájára”.

²¹¹ Az 1619. évi 7. cikkelye: „Látjuk kegyelmes urunk, hogy a dutkának kilenc pénzre szállásával nemhogy az jó pénz közöttünk szaporodott volna, de inkább még szűkült, és semmiféle monéta oly bővön köztünk nem jár, mint az öt pénzes garas. Hogy azért egyéb jóféle pénz is országunkban bővebb lenne, végeztük országúl, hogy az jó dutka, mint azelőtt, ezután is tíz pénzben járjon. Aminémű aprópénzt pedig Felséged pro forma [*mintául*] készítettett és közinkbe küldött volt, mivel comperiáltatott [*megbizonyosodott*], hogy minden magyarországi afféle monetákat jóssággal feljül halad, felette igen jóvaljuk. Tetszik is, hogy mihelt Felséged in publicum usum [*közhasználatra*] kibocsátja, mindenütt és minden rendektől elvétessék. Adja az úristen, Felséged sok esztendőig nagy gazdagon verettethesse.” (EOE VII. 515.)

(7) Hogy azért az arany és ezüst bővebben lehessen ez országban, és a *separatoria cusoria*²¹² ház is meg ne fogyatkozzék, végeztük Nagyságod kegyelmes tetszéséből:

1. Hogy mind itt ez országban lévő s mind idegen országból jövő bányászok, akármely nemzetségből állók, ez országba bėjőhessenek, kiknek minden helyeken lévő bányáknak kinyitására szabadságok légyen hac tamen *ratione* [*mindazonáltal oly értelemmel*], hogy az *dominus terrestri* [*földesúrral*] megalkudjanak és illendő igazságát megadják...

2. Az *cusoria* házhoz Nagyságod rendeljen két bizonyos személt, hogy az kik vagy plikben aranyat, ezüstöt, dutkát avagy ó brassai garast hoznak, az aranyat az próbakő szerint, arany nyomóját 180 pénzen, az finum ezüstnek ghyráját 12 frton, az küül és belől aranyazott műnek, hasonlóképpen az fejér ezüstnek ghyráját 10 forinton, az dutkát és brassai garast ha kik bé akarják hozni, az mint az próba megmutatja, az szerint válthasák el.

3. Hogy penig az jó módjával lehessen, Nagyságod mindenféle rendeket *assecuráljon* [*biztosítson*], hogy az kik aranyat, ezüstöt plikben vagy műben behoznak, senkit arestálni [*letartóztatni*] nem enged az *cusoriában*, hanem kinek-kinek szabadoson, az mit bead, megadván az nagyságod reguláját, *cusoria* és *separatoria* bérít, régi szokás szerint mindeneknek igazán és fogyatkozás nélkül adják ki praesentált [*előadott*] aranyából és ezüstiből való monetáját [*érméjét*].

4. Hasonlóképpen, ha Nagyságodnak is kívántatnék szükségének aranyra vagy ezüstre lenni, Nagyságod is contentáltassa [*elégítse meg*] az embereket arról, kit oda praesentálnak: mert ha valami arestatiót patíálnak az praesentátorok [*elzárást szenvednek a bemutatók*], az Nagyságod *cusoria* és *separatoria* háza héjában való lenne.

5. Ezek felett *assecuratusokká* tétessenek ugyanezen mostani végzésünknek erejével arról is mindenféle rendek, minthogy szegények vadnak, kik szükségékből aranyat és ezüstöt adnak be, és nem várakozhatnak, minthogy egy holnapban vagy kettőben fog az *cusio* [*pénzverés*] lenni, hogy az mely két embert Nagyságod az *cusoria* gondja viselésére rendelt, azok az praesentáló embereket, megpróbálván elsőben aranyokat és ezüstjököt, az limitatio [*árszabás*] szerint contentálják [*elégítsék meg*], és kinek-kinek praesentált aranyából és ezüstéből defalcálván [*leszámítván*] az

²¹² *elkülönítő* (ahol az aranyat az ezüستől elválasztották), a *cusoria* a pénzverő (ház)

Nagyságod jussát, contentáltassa nagyságod, hogy mindenfelől bátorságosan béhozhassák az aranyat és ezüstöt.²¹³

A 40 Pázmány Péter beszéde Ferdinánd királlyá választása érdekében az 1618-ban tartott országgyűlésen²¹⁴

Mennyi észvesztést, háborúságot és vérontást szokott az ép országokban hozni, midőn király nélkül hagyattak, és az választás király halála után leszen: régi históriák előnkbe adják. De sehul ezt nyilvánban meg nem tapasztalhatni, mint az görögök és magyarok krónikájában, mert azok az hatalmas országok maguk ereivel romlottak el az királyválasztás miatt, midőn az urak meghasonulván maguk között, ki egyet s ki mást választottak koronára. És így egymással viaskodván mind vitézőket, mind pénzőket elfogyatván, végre az erőtlenebb fél törököket hív segítségre, ki mind az két félt letapossa és az két pörös között ő harmadik maradott nyertesén, elfoglalván szép országokat. Hogy ez így történt légyen Magyarországon, nyilván tudhatják, valakik az Mohács hada után való királyválasztásból származott sok vérontást, pusztítást és végre utolsó veszedelmet hazánknak históriájában olvasták. Lengyelországban is nem régen mennyi vérontások okoztattak az királyválasztásért, mindnyájan tudjuk. (...)

Az mi atyáink, mivel hogy szájokban vala ízi az interregnumnak és tudták, hogy nem az török ereje, hanem az interregnum és az királyválasztások egyenetlensége rontotta és vesztette vala hazánkot, azon mesterkedtek mindenkor, hogy ez az veszedelemség újobban hazánkra ne következne. Azért nem várták, hogy az Ferdinánd, Maximilián, Rudolfus császár a successorul értekezzenek, hanem ... nagy kérésekkel unszollották ő fölségeket, ... mutassanak fejet, kitől függni kelljen. (...)

...az bizonyos, hogy az mely személyeknek köll választani, abban ezeknek köll választani:

²¹³ EOE VII. 477–479.

²¹⁴ 1616-ban meghalt Thurzó György nádor. Az 1608. évi törvények szerint egy éven belül új nádort kell választani. II. Mátyásnak nem volt gyermeke, trónjai utódlásáról gondoskodnia kellett. A magyar trónt a praesumptióval kijelölt Ferdinánd számára 1617-ben spanyol csapatokkal kívánták biztosítani, ám Pázmány és Forgách erről lebeszélte az udvart. Az 1618. évi országgyűlés előtt nagy felzúdulás keletkezett Ferdinánd jelöltségéből, ám Pázmány, Forgách, Dóczy és Esterházy ügyesen agitáltak mellette. A király is segít: maga helyett Ferdinándot küldi az országgyűlésre.

Hogy Magyarország vírből származott légyen, mert noha az mi eleink az szabad választást megtartották, de azért mindenkor azt követték az választásban, hogy meddig az királyi magból valaki találtatott, addig idegent akarajok szerint nem választottak. (...) ...az mostani kegyelmes urunk familiának, az ausztriai háznak úgy tetszik, olyan fogadást tett az egész ország, hogy az királyi méltóságot idegen kézre nem bocsátja, még öfelségének maradékja fönn lészen; mint megtetszik ex Artículo 5. Anni 1547.²¹⁵ Másik bizonyság az, hogy ... csak ketten voltak, kik az sz. István atyjának bátyjátúl, Miháltúl vér szerint nem származtak volna, tudniillik: Ottó, kit az királyságból maguk kivetnének az magyarok, és első Mátyás király, kit Szilágyi Mihály haddal és erővel választata királyságra. (...)

Olyat kell az magyarországbéli királyságra választatni, azki szomszédságunkban közel lakik és oly értéke legyen, hogy Magyarországot oltalmazhassa az török ellen. Magyarországnak az hossza mostan is közel 200 mérföldet téssen, mert az Adriaticum tengertől szinten fogva Erdélyég terjed és azon a hosszúságon mindenütt vigyázók által őriztetik, úgyhogy talán száz vigyázásnál több vagyon határba. Innen vagyon, hogy császár urunk öfelségének békességes időben is minden esztendőben hússzor való százezer forintnál többet kell költeni az vigyázókra, ha csakugyan fogyatozva akar is ezekre gondot viselni.

Azért a magyarországi királynak olyannak kell lenni, aki az magából oltalmazhassa országunkat és keresztyén fejedelmek atyafiságával oly erős legyen, hogy segítséget remélhessen ha az török reánk rontana. Annakokáért valaki Csehországot Morvával és Sléziával és mellett Austriát Styriával és Carinthiával bírni fogja, úgy tetszik, hogy minékünk kintelen ahhoz fejünket hajtanni. Mert azmint mondam, noha Magyarországnak hossza messze terjedett, de az széle igen kicsiny és egyfelől német provinciákkal határos, másfelől az törökökkel, lehetetlen, hogy Magyarország erejével az két hatalmas fejedelemség között megmaradjon, hanem avagy az pogány torkában köll esni, avagy az szomszéd körösztyényi fejedelem szárnyai alatt köll megnyugodni. Nem is tudom, ha az körösztyényi szomszéd országok, melyek ennyi esztendők alatt ily sok költséggel és vírontással az török ellen oltalmazták Magyarországot,

²¹⁵ A Ferdinánd uralma alatt hozott törvény 5. §-a szerint „...a királyság karai és rendei nem csak öfelségének, hanem örökösei uralmának és hatalmának is örök időre alávetették magukat”.

látván azt, hogy az ő megmaradásoknak is bástyája mi országunk, elszenvetnék azt, hogy az ő fejedelmük elhagyattanék.

(...) Csak egy akadékot hallok, hogy némelyek forgatnak, tudniillik az filelmet: szabadságunkban és törvényünkben meg ne bolygasson öfölsége. De ez heában való félelem: először, mert Csehországnak, Morvának, Sléziának sokképpen több szabadsági vadnak az hit dologban, hogysem Magyarországnak, mindazáltal, minthogy ezek az országok tudták ennek az fejedelemnek kegyelmes tökéletességét és tekéletes igazságát, semmiben efféle filelem miatt meg nem tartózkodtak.²¹⁶ Másodszor, hiszem az koronázatkor az mi hazánknek és nemzetségünknek törvényire és régi szabadságára azért esküszik meg öfölsége, hogy bátorságosak lehessünk szabadságunkban.²¹⁷

²¹⁶ Sőt 1617 nyarán nem *megválasztják*, hanem *elfogadják* Ferdinándot királyuknak. Most azonban, öt nappal azután, hogy a magyar rendek május 18-án királlyá választják Ferdinándot, a cseh rendek kihajítják a prágai vár ablakából (*defenestratio*) helytartóit. Ez a harmincéves háború kezdete.

²¹⁷ Szöveggyűjtemény I. 497–500.

A közerkölcsre vonatkozó végzések az 1619. évi májusi erdélyi országgyűlésen

B 1

(1) Minden egyéb világi külső állapotoknak igazgatása előtt penig, mivel az úristennek sok rendbéli ostorát és fenyegető csapásit látjuk és halljuk mind itt magunk között s mind szomszéd országokon, Felséged kegyelmes intéséből is igen jovaljuk, hogy az egyházi rendeknek jó intéseket az poenitentia [*bűnbánat*] tartásról mindenütt szorgalmatosan megfogadják, és mentől nagyobb buzgósággal az isteni szolgálatban, könyörgések és imádságoknak templomokban celebrálásában [*tartásában*], józan és ártatlan élet mellett, minden rendek eljárjanak, és életeknek erkölcsöknek jobbitásával az isten felhúzott haragját engesztelni igyekezzenek. E mellett az innepnek megszentelése kívántatik úgy, hogy az nevezetes *fünnep*ek és az vasárnapok megillettessenek²¹⁸, se maga, se szolgálja, se jobbágya azokon a napokon az dologra ne kényszeríttessenek; menyegzők se egyéb lakodalmok akkor ne celebráltassanak, útra is senki ne induljon, hanem ha bizonyos elmúlhatatlan ok kényszerítené; sőt akkor sohun praedicatio végéig az vásárok meg ne szabadíttassanak, se bort sohun déleesti praedicatio végéig ne áruljanak. Valakik pedig ez ellen cselekesznek, nemes emberen hat forintot, paraszt emberen két forintot dűljanak az ispánok az vármegyéken, az székelységen az királybirák. Mely pénzen harmad részét magoknak tartván, az két részt pedig számán hagyják és adják azon városokon falukon lévő egyházfiaknak kezekbe, mely jövedelmecskéből tartozzék azon város és falu az templomokat és scholákat megépíttetni. Semmi külső prophanus ususra sub amissione capitis et omnium bonorum [*világi felhasználásra fejük és minden javuk elvesztése alatt*] ne merészeljenek abból az egyházfiak se semmi rend költeni. Egyházfiakat pedig minden városokon falukon igen hiteles jó lelkiismeretű zálogos embereket constituáljanak [*állítsanak*], az kik miatt kárt abból az faluk, városok ne valljanak.

(2) Az lélekkel való éktelen szitkozódás is mivel ilyen szörnyen eláradott, noha elég constitutio [*rendelkezés*] vagyon eddig is felölle, mindazonáltal látván, hogy az emberek attól meg nem szűnnek, végeztük, hogy mindenütt igen megtiltassanak minden rendek között. És hogy inkább elszokhassanak rólla, nemes ember valamennyiszer elmondja, egyegy forintot vegyenek tőlle, szolgát és paraszt embert az kézi kalodában

²¹⁸ Azaz megtartassanak.*

tegyenek, és délig ott tartassék; ha pedig meg akarja magát váltani huszonöt-öt pénzzel válthassa ki toties, quoties [*annyiszor, ahányszor*] elmondja. Mely dologra minden városokon falukon a birák esküdt polgáival együtt viseljenek szorgalmatos gondot, és személy-válogatás kedvezés nélkül minden rendeken exigálják [*hajtsák be*]. Az nemes embereken viceispánok és királybirák exequálják [*hajtsák végre*], de tartozzanak az falus birák hitek szerint erre számot tartani, és az ispánoknak megmondani. Urak, főemberek, magok böcsülletiért tartozzanak lelkek köteleessége alatt minden alatta valókkal ezt az végzést megtartatni, és az feljül megírt büntetést exequáltatni, és oda, az hova rendeltetett, convertálni [*fordítani*].

(3) Noha minden czégéres vétkekben szántszándékkal élő emberek felől végeztünk egy néhányszor, hogy megbüntettessenek: de hallatnak panaszok sok helyeken, hogy meg nem büntetnek, vagy ha büntetnek is, nem az istennek törvénye sem az ország végezése szerint lenne büntetése, hanem csak birsággal, fizetéssel menekednének meg. Végeztük azért most is újjobban, hogy minden afféle vétkekben élő emberek, úgy mint: gyilkos, házasságtörő, isten neve szidalmazó, tolvaj, orv, búbajos és többi afféléhez hasonló, az tisztviselőktől személyválogatás és kedvezés nélkül, az bűnöknek szörnyű volta szerint valamit érdemlenek, megbüntettessenek, és birsággal sohun tisztek vesztése alatt vétkeket meg ne szabadíthassanak. Az nőtlen személyek is pedig ne birsággal, hanem vesszőzéssel büntettessenek, és ... utánna az ecclesiát tartozzanak megkövetni. Ha pediglen az olyanok egymást elveszik, meg ne vesszőztessenek, hanem az ecclesiát tartozzanak megkövetni.

B 2 Dóczy András felső-magyarországi főkapitány Bethlen segítőkézségéről értesíti a királyt 1619 nyarán

Engedelmességből és a hűség kötelezettségéből nem mellőzhettem mindazokat Felségtek elé tární és felidézni, amiket nekem Bethlen Erdélyből Károlyi Mihályon keresztül hírül adott. Ám ezeket saját szolgám révén akartam átküldeni, nehogy a postán, amit ezidőtájt gyakran megtörténni hallok, akár késedelmet szenvedjenek akár teljesen elűnjenek.

Ami tehát magára Bethlenre tartozik, ajánlja, hogy Felségtek megkeresére késedelem nélkül saját személyében el fog jönni és Felségteknek segítséget fog hozni. Sőt, amennyiben Felségtek megbízik benne, azzal a stratagémával fog élni, hogy miután a lehető leghamarább seregével

megközelítette a cseheket, azt fogja szimulálni, hogy tettetett lélekkel, a barátság színe alatt, Felségteknek visz segítséget, valójában az a törekvése, hogy ne Felségtek, hanem a csehek mellé, akik vele egy valláson vannak, álljon erejével. Ezzel az ajánlattal a cseheknél kétség kívül nagy hitelre fog szert tenni, majd pedig azt fogja kérni, hogy a lázadás fejei személyesen jöjjenek a már Csehországban felállított táborába igen nagy jelentőségű ügyek megbeszélésére. A dolgot pedig úgy kell megrendezni, hogy maga Bethlen abban az időben Felségtek seregétől nem messze legyen, hogy annak generálisával jó összeköttetésben és egyetértésben lehessen. ...a csehek egyedülálló bizalmat helyeztek Bethlenbe, ezt is szívesen megbizonyította volna leveleikkel, ha kancellárja, akinél a levelek vannak, otthon lett volna. Mihelyt azonban [az] visszatért, gondja lesz rá, hogy a mondott levelek leghívebben átirat másolatai bizonyoságul ide küldessenek. Hogy pedig ebben az ügyben Bethlennek magának a hűsége és őszintesége még inkább kitűnjék, ígéri, semmit nem fog elhanyagolni, amiről tudja, hogy Felségteknek érdekében van. Hiszi továbbá, hogy a cseh főembereket rá fogja venni, hogy ... személyesen jöjjenek tárgyalni; foglyul ejtvén őket át fogja adni Felségteknek. Majd pedig, ígéri, kétfelől a csehek seregét Felségtek generálisával együtt meg fogja támadni és annak levágása és megsemmisítése után a tűzzel-vassal tovább pusztított Csehországot vissza fogja kényszeríteni az engedelmességre és eme siker révén azt is véghez fogja vinni, hogy a Birodalom Fejedelmei, akik talán Felségtekkel szemben idegenkedő lélekkel vannak, engedelmessegre és hűsége hajoljanak. Mindezeket pedig Bethlen Felségtek döntésére bízva, Felségtek egyetértéséből mindent megtenni készen.

Ha pedig úgy tetszenék Felségteknek, hogy Bethlen ne személyesen kelen fel, hanem csak bizonyos sereget küldjön, ígéri azt is, hogy három-ezer embert szorgalmasan készen tartván Felségtek kérésére ki fog állítani, ahová csak rendelve lesz, mégpedig olyan utasítással, hogy magukat teljesen Felségtek parancsaihoz alkalmazzák. Ezen felül nekem éőszóban a mondott Károlyi Mihály révén megjelentette, hogy Felségteknek nincs nagyobb ellensége Magyarországon, mint Thurzó Szaniszló és Imre²¹⁹. E két báró ugyanis megesküdött a csehekkel való szövetségre, íásaikkal különböző újságokat hintenek szét Magyarországszerte Felségtek ellen, és Felségteket mindenütt akadályozzák, pártot ütnek és vármegyék-

²¹⁹ Szaniszló (1576–1625) szepesi főispán, 1622-től nádor; Imre (1589–1621; Thurzó György nádor fia) Bethlen odaadó híve.

szerte konspirálnak. Sőt valójában úgy értékeli, hogy Thurn gróf²²⁰ ezen Thurzók előzetes tudtával ment Bécshez, és ha annak a dolognak valami sikere lett volna, ők maguk is szövetségeseikkel Magyarországon Felségtek ellen lázadást akartak volna szítani.²²¹ Emellett Thurzó Imre megírta Bethlennek, hogy támogatja a cseheket, tudniillik okuk jogos és jó, és mert méltán lázadnak Felségtek ellen, és szükséges, hogy a religió előmozdítására Bethlen is felkeljen, s erre, úgy tűnik, most jött el a lekedvezőbb idő. Bethlennek továbbá az a véleménye, ha személyesen felkelne, ... a Thurzók megmutatnák lelkületüket, és ha megismerné, hogy azok terveznek valamit Felségtek ellen, úgy akar velük eljárni, amiként a cseh vezetőkkel... Ha pedig ez az eszköz nem tetszenék Felségteknek, más módot kell lelteni, hogy dolyfösségük megzaboláztassék. Bethlen csakugyan biztosan tudottnak veszi, hogy Felségteknek Magyarországon nincs nagyobb ellensége, mint a két Thurzó.

Azt is érinti Bethlen, hogy ne legyen túlságos engedékenység a megyék iránt; ha pedig felségtek valami példát mutatna a Thurzók esetében, könnyen megmutatkoznék, a nemesek közül kik voltak velük kapcsolatban. Ha közülük a nádor csak kettőt halállal büntetne, a többiek még csak nyikkanni sem mernének. A Thurzók is jó kapcsolatot tartanak fenn és ápolnak szomszédaikkal és a megyékkel, Trencsénnel, Árvával, Túróccal és Liptóval. Bethlen úgy ítéli, hogy ezen megyék nagyobb része a Thurzókkal egyetértésben van, a Thurzók pedig több mint kellően megerősödtek, és nem is szabad eltérni ilyen kísérleteiket, és nem is tanácsos, hogy Tokaj vára Thurzó Imre hatalmában hagyassék.

Hogy a már említetteken kívül miket beszélt Bethlen, a mondott Károlyi Mihály megjegyezte, és velem szóról szóra ismertette, amiket én e levélben megírván Felségteknek alázatosan át akartam küldeni. E beszélgetéseket szívesen latinra fordítottam volna, de titkárom most Kassán van, részben, hogy örködjék, részben, hogy a végbeli fizetéseket a kamaránál sürgesse. A kassai várnagy itt csatolt leveléből kitűnik, hogy ott minden nyugalomban és békében van, legkisebb alkalmatlanságot sem vesznek észre.

Bethlen arra is intett és kért engem, hogy maradjak állhatatosan jó viszonyban a nádor úrral, mivel úgy értesült, nem egyezünk egymással.

²²⁰ A *defenestratio* kezdeményezője, a felkelt cseh rendek seregének fővezére.

²²¹ Júniusban a király tudtával Thurzó Szaniszló nádor országgyűlési küldöttség élén tett látogatást Thurn bécsi táborában, a fegyverszüneti tárgyalások megkezdését és elvonulást ajánlva a felkelőknek.

Valójában, dicséret legyen Istennek, köztünk eddig semmi különbözés nem volt. Azt is értésemre adta, nem képes eléggé csodálkozni, hogy Lengyelország királya, aki igen gazdag és igen hatalmas, egyáltalán nem küldött saját zsoldján segítséget Felségteknek. Ha ugyanis Lengyelország királya Szilézia határainál bizonyos számú katonaságot helyezett volna el, ezáltal a sziléziaiak sem merészkedtek volna oly könnyen fellázadni, és ártani sem tudnának, ha a lengyel hadsereg Szilézia ellen rendeltetne, amit Lengyelország királya kétségtől Felségtek megkeresésére igen szívesen tenne.

Bethlen pedig Károlyi Mihállyal bizalmasan beszélgetve, amiként azt ő nekem elmondta, megkérdezte, felajánlott és tanúsított szolgálataiért – mivel saját személyében háromezer vitézből álló sereggel felkelni nem kevés költséget igényelne, amikor Erdélyben is, biztonságára, nem csekély sereget kellene hagyni – milyen kárpótlást kelljen remélnie. Károlyi azt mondja, azt válaszolta erre, hogy Bethlennek nyugodtnak kell lennie, Felségtek hasonlóképp minden szükségben kész lesz bármi ellenség támadása ellen katonasággal, pénzzel, és egyéb szükségletekkel őt segíteni és védelmezni. Előadja, Bethlen erre azt mondta, tudja, mivel tartozik Felségteknek és az ausztriai háznak, és amilyen biztosítékok vannak a kezében, azokra támaszkodva biztosra veszi, hogy Őfelsége által soha nem fog elhagyni. Ez az ő alapja, és fő oka, amiért annyira készséges Felségtek szolgálatára, és a legkevésbé sem kételkedik Felségtek kegyelmességében és kegyében. Ezenközben állítólag mégis, nem kérte ugyan, hanem csak megemlítette, ha mindent az előrebocsátottak szerint teljesítene munkájával, és ha Thurzó Imre kihágásai miatt elveszítené Tokaj várát és más birtokait, és azok a királyi kincstárra háramolnának, úgy értékeli, Felségtek Tokaj várával igen könnyen kifejezhetné köszönetét neki, hogy – önnön nagyobb biztonságára – Magyarországon is legyen valami birtoka. Ha pedig Felségtek úgy ítélné, hogy Tokaj túlzás, megegyeznék Felséggeddel és adna rá bizonyos összeget.²²²

Hírül adta azt is, hogy ebben az évben a törökök felől semmi veszélytől nem fél, tartani kell mégis attól, hogy a törökök Jenő várát makacsul követelik, de ő egyáltalán nem fogja nekik átadni. Ha pedig úgy adódnék, hogy a mondott várát az ellenség ostrom alá veszi, szükséges lesz, hogy Felségtek Magyarországból biztos segítséget rendeljen, a mondott hely védelmére csapataival egyesítendő.

²²² Azaz így *donatio mixtaként*, vegyes *adományként* venné.

Amiket pedig nekem Bethlen a gyakran említett Károlyi révén írásban megjelentett, a csatolt levélből Felségtek bővebben meg fogja ismerni. Rövid időn belül válaszolni fogok és minden illő eszközt fel fogok használni, hogy Felségtek iránti érzésében és hűségében megmaradjon.

Rhédey Ferenc azt kérte tőlem, engedjem meg néhány mázsá puskapor Váradra szállítását. Helyt adtam kérésének, és húsz mázsára adtam engedélyt, s nem értékelem úgy, hogy Felségteknek nem fog tetszeni – elődöm ugyanis két évvel ezelőtt ugyanennyi szállítását engedte meg, és azt gondoltam, ez az ő jó indulatukat meg fogja őrizni.

Kornis Zsigmond²²³ is volt nálam, és bizalmasan beszámolt arról, hogy a Thurzó urak Felségtek legnagyobb ellenségei és levelekkel is, élőszóban követek révén is Erdélyben Felséged ártalmára ténykednek.

Megértettem hát végül, ha Thurn górnak a Bécsben próbált dolgok sikerültek volna, a két Thurzó nyíltan fellázadt volna, és minden eszközt felhasználtak volna, hogy Magyarországon másik király választassék meg – ezen igyekezetüket Isten ne szerencséltesse, kérem. Szatmárból, 1619. július 14. napján.²²⁴

Legszentebb Felségének
leglázatosabb szolgája

Dóczy András²²⁵

B 3

Magyarország panasza

...ha az igazságnak világosságára szemeinket meg akarjuk nyitni, kénytelen meg kell vallanunk, hogy valamennyi nyavalyáit, kárait, zűrzavara-
it, zenebonáit és nyomorúságait mind kezdetitől fogva Magyarországnak
ez ideig láttuk, avagy mostan is kényszerítettünk látni, azt mindenestől
fogva a sátán után köszönhetjük egyedül csak a magyarországi nyírt papi

²²³ 1578–1648, Bethlen uralma idején főkapitány.

²²⁴ Szilágyi (EOE VII. 111.) kétes hitelűnek tartja e levelet, egyrészt, mert szerinte Dóczy Bethlennel kapcsolatban sohasem tekinthető megbízható forrásnak, másrészt, mert Károlyi Mihály csak július 18-án tért vissza Erdélyből.

²²⁵ Pray III. Nr. 99., latin. Dóczy Kassa megvételekor kerül majd a fejedelem kezébe, aki Fogarasba küldi raboskodni, ahol az elkészítvén végrendeletét, rövidesen meghal. Keménynél: „...kit az atyám béhozván, Fogarasban tartaték fogságban, de tisztességes állapottal, úgyhogy az atyám vadászni, vendégeskedni kihordozta, noha vas volt lábain; felesége is mellette lakott, de circiter esztendeig ha éle, meghala fogságban.” (Kemény 35.)

rendnek, mert a hazug lélek sátán ennek szájában munkálkodik, mindek-
nekre igyekezik, szólja-javallja, valami önéki tetszik.

Tetszik-é, hogy szem eleibe vessük e dolgot? Akinek füle vagyon a hal-
lásra és ítéletre, hallja és ítélje meg!

A mi időnknek elmúlt esztendeiben (hogy a dolgot mélyebben elő ne
forgassuk) e Magyarország hatalmas török császártól midőn megronta-
tott, és annak ereje úgy megvékonyított-koptatott volna, hogy más or-
szágokból és tartományokból az istenfélő és keresztyén fejedelmektől
kényszerítettett segítséget és erőt kérni, a nyírt papság, mely másképpen
is valóságosan nyughatatlan és az evangéliom s közönséges megmaradás
ellen nagy gyűlöléssel gerjedező neme az embereknek, az ilyenén ide-
gen hadakozót, mely szegény Magyarországnak oltalmára bocsáttatott
vala, álnokságával, csalárdságával és csudálatos találmányival és mester-
ségivel az együgyű lakos föld népe ellen készítette. Mely hadakozó nép az
ő megnevezett álnok mesterségekkel gonoszban lévén és egyébképpen is
prédát szomjúhozván, elfeledkezvén az ő tisztéről, melyre rendeltetett
vala azon földön, lakosok és magyar községek ellen engesztelhetetlenül
dühösködött és kegyetlenkedett. Valamijükhöz férhetett, valami jószágu-
kat megkaphatta, mindenben prédát tett. Melyből rövid időn (kiváltkép-
pen Erdélyben) oly drágasága támadott az életnek, hogy az akasztott em-
bereket, holt nyüves ebeknek dögöket megették, a titkon megölt emberek
húsát disznó, avagy tehénhús közé elegyítvén a mészárszékekben árulták és
tudatlanságból megették. Dühösködött, mondom, nevezetesen a bolo-
niak²²⁶ serege, némelyeknek feleségüket, gyermeküket elragadván és a
szemérmetességnek rejtekit szemmelláthatóvá tévén, erőszakkal, néme-
lyeknek hajlékukat és nemes udvarházukat hainuvá tévén, némelyeket
fogságba vetvén, némelyeket szörnyű kínnal meggyötörvén, megölvén,
hogy még csak emlékezni is róla akármely szíves embereknek is siralmas
lehet.

Ha pedig valaki Magyarországnak nyomorodott sorsát mélyebben akarja
meggondolni a hit dolgában (holott a lelkiismereteken senki egyéb nem,
hanem egyedül az Isten uralkodhatik) az igaz evangéliomi vallást ez or-
szágból a nyírt papság gyökerestől kigyomláni igyekezik vala, mert im-
már az evangélicusoktól a templomok elvétetnek vala, immár az
evangélicus egyházi szolgák számkivettetnek vala, a halottaknak temeté-
sét harangszóval és ékes sereggel ékesíteni nem vala szabad, és végezetre

²²⁶ Vallonok, a Magyarországon harcoló, nyugat-európai származású katonák gyűjtőne-
ve.*

a szokott helyen eltemetni nem engedtetik vala. Immár az istenfélő házigazdák, kik az Isten ígéjének ily nagy szomjúságában házuk népének az evangéliomot olvassák vala, elszenvedhetetlen fizetéssel büntettetnek vala, mely ő igyekezetüket a posonyi 1604. esztendei végzéseknak istentelen articulúsában, melyet a regnicolák híre és akaratja ellen az evangélicusoknak kigyomláztatásukról hozzátoldottak vala, az egész keresztyén világ mintegy tükörben megláthatott.

Ahonnét a mi édes hazánknak, Magyarországnak polgártársai és népei ennyi és ilyen szörnyű bosszúság tételével és szorongatásával a külső nemzeteknek a nyírt papságnak ingerléséből terheltetvén, nyavalyásul gyötörtetvén és szaggattatván, amiképpen, hogy vére hullásával szokta vala szabadságát keresni, ugyanazont ilyen szörnyűképpen megszegettetvén és földre tapodtatván, kényszerített állatni és oltalmazni. És midőn semmi egyéb mód nem volna a dologban, fegyverhez is kellett nyúl-
ni, magát és minden jószágát veszedelemre vetni, és előbb emberül meghalni, hogysem mint vég nélkül való szolgálatra a magyar nemzetségnek eltörölhetelen gyalázatjával törvényinek és keresztyén vallásának szabadságát hagyni ama kézben forgó authornak javallása és tanácsa szerint.

Mely fegyvernek és belső köztünk való hadakozásnak zörgési és csattogási közt a szerencsének elegyes forgásával, megbúsulván és keményedvén és teljességgel dühösségre fordulván az idegen nemzet, láthattad volna fenyték nélkül való kegyetlen, mintegy lángfűvő és tűz módjára akármit is megemésztő mérges, külömb-külobb színű köntösben öltözött ellenséget a keresztyének közt zenebonával fenyegetést kiokádni. Némi-nemű szörnyűség foglalja vala el e rettegés miatt még az igen bátor embereknek szívüket csak e fegyverrel tündöklő kegyetlen vitéznek tekintete miatt is. Nem volt itt az erőtlen vénségnek semmi tekintete, avagy valamely méltóságnak becsülete, nem volt a gyarló asszonyállati nemnek semmi kedvezés, a vének együtt az ifjakkal és az ifjak együtt a vénekkel negy seregenként nyavalyásul megöletnek vala. Ott az asszonyi állat az ő férjének öléből kiragadtatik vala és az ő szerelmes hitvesének szeme előtt erőszakot szenved vala s megöletik vala. Az édesanyának emlőjéről függő csecsemőgyermek elszakasztatik vala és az anyjának jajgatásával megöletik vala, a lovaknak lábukkal tapodtatik vala, az ellenségnek pedig sem anyának sírására, sem a gyermekeknek koákolására szíve meg nem esik vala. (...)

Láthattad volna a szép szüzességükben megrontott leányzót az ellenség nyergéhez kötötetvén, a ló mellett hurcoltatni! Siralmas szemmel tekintetted volna a keresztyének gyermekeivel megterheltetett lovakat, kik

örök rabságra vitetnek vala. Bizony felkiáltottál volna: ó, kegyetlen idők, ó, boldogtalan napok, ó, vitézeknek halhatatlan szörnyűségek, ó, felnyírt papoknak átkozott merészsége, mely igen szomorú dolognak nézésére és vérontó szörnyűsége okot adott!

Meglátá mindazáltal Isten az égből ily nagy háborúban is és megszaná a nyavalyás és földre tapodtatott keresztyénséget, és a tűzzel-lánggal gerjedező tört hüvelyébe fordítá.

Szívét s elméjét a boldog emlékezetű II. Rudolfusnak, a mi néhai kegyelmes urunknak békességre hajtá, és arra illendő személyeket és egyéb orvosságokat intézvén, ilyen szomorú, szörnyű és csaknem reménytelen dolgot kedves csendességre és békességre vivé. Melyből annak utánna a szomszéd országoknak, fejedelmeknek és fő-fő rendeknek segítségekkel ama kívánatos bécsi végzés következék, mely által az igazi isteni tisztelet az evangéliomi tudomány szerint szabadosan helyére állíttaték. A szomszéd tartományoknak, melyeknek szívök maguk között megrögzött gyűlölséggel viszálykodnak vala, összealkudtatának úgy, hogy azoknak immár megmaradásuk a mi megmaradásunkkal vastagon és felbomolhatatlanképpen egybeköttetett, melynek általa a magyar nemzetnek édes és drágalátos szabadsága, mintegy utol jutva, ismét helyre állíttatott. A pilises papság minden emberi vélekedés kívül csak merő kegyelemből az ő előbbeni állapotjában hagyattatván, mely ellen, noha a státusoknak és minden rendeknek bizonyos okokból keményebben kellett volna maguknak viselni, és az nyírt papságot, mint hazánknak mirigyét, ki kellett volna gyomlálni, mindazáltal e nemzetségnek veleszületett jámborságából jobb reménységben lévén felőle és reménylven megjobbulását, az előszámlált hadi károkkal, melynek nagy részét önmaga is a pilises papság megkóstolta vala és szemmel látott tanúja vala, előbbeni helyében hagyá.

De úgy járánk mi, mint ama közbeszéd tartja: Gyakorta megcsal a reménység. Mert ó, minémű és mennyi jobbulása lön a nyírt papságnak? Mint szánták-bánták meg szörnyű gonosz cselekedetöket és latorságokat? Avagy micsoda háladatossága lön hazájához való jótéteményéért? Ezideig gonoszoknak tapasztaltuk őket lenni, de bizonyára immár gonoszbaknak és alábbvalóknak tapasztaljuk, mert az ő megrögzött csalárdságok szerint azon regéjüket dúdolják, mivelhogy a farkas szörét szokta változtatni, nem erkölcsét. Mert kicsoda hintegetett újonnan ezen hazának polgártársai és lakosai közt visszavonást és ellenkezést? A pilises papok! Kicsoda lön tanácsával oka, hogy segítség színe alatt az erdélyi fejedelem ellen annyi vérontással menjenek? A nyírt papok! Kicsoda késztetése, hogy öfelsége, a mi néhai kegyelmes urunk a bécsi békesség

szerzésének megtartására, melyben önmaga volt fő, és maga függő pécsetivel és sok egyéb fejedelmek és fő-fő népekkel meg is erősítette, ne legyen köteles? A pilises papok! kicsoda vezére és oktatója amaz szörnyű regulának, hogy keresztyén evangélicusoknak (kiket ők csalárdul eretneknek neveznek) a hittel való fogadást nem kell megtartani? A pilises papok! Kicsoda oka, hogy a nekünk tett ígéreteket, akárminémű formán lettek is, be nem teljesítették? A nyírt papok! Ki oka, hogy a felséges Ferdinánd király Magyarországon ezideig megrögzött jeles hivatalnak formáját meg nem tartotta,²²⁷ és a státusoknak villongó értelmek alatt alkalmatlanul s mód nélkül jött el? A tar papok! Ki az oka, hogy a palatinusnak választásában nem az elvégzett articulus szerint jártak el?²²⁸ A tar papok! Ki az oka, hogy Magyarországon hallatlan móddal kétrendbéli proposíció koholtatott és nem egy nyomban-folytában adatott ki? A nyírt papok! Kicsoda szerzője az elmúlt 1618. esztendőbéli boldogtalan és az országnak felfordítására törekedő gyűlésnek? A nyírt papok! Kicsoda oka, hogy némelyek az urak közül (kik között nevezetben lehet Eszterhás Miklós) csacsogni merték, hogy ha régente ama jeles férfiú, Szilágyi Mihály Magyarországnak érdemes gubernátora, ama örök dicséretre méltó és gyönyörűséges ifjat, a Hollós nemből való Matthiást, Magyarországnak királyává tette, ezek a balgatagok és eszelősek az ország akaratja ellen is hogyhogy nem választhatnak királyt? A pilises papok! Ó, micso-da kergetegség bánt titeket?! Miért nem jut tinéktek eszetekbe, hogy a VES et VA²²⁹ azaz a tikmony s lófő között nagy különbség legyen? Mert az előhozott Matthiás rabságban lévén, híre és várakozása nélkül (kétség nélkül Istennek tanácsából) királlyá választatott és kiáltatott vala, mert aki ország után jár, nem könnyen tévelyedik el, a felséges Ferdinánd urunk pedig ezeknek a felfuvalkodottaknak tanácsát fogadván commissáriusságnak színe alatt jött Posonyba.²³⁰ Matthiás Morvaország határában, Strasnica nevű városban a cseh és morvai uraktól tisztességgel és nagy pompával kísértetvén, adatott a magyarok kezébe, mindkét féltől nagy

²²⁷ Talán arra gondol, hogy Ferdinánd praesumptio révén lett trónjelölt (két főherceg is félreállt kedvéért), illetve a királyi előterjesztés nem azt kérte, hogy válasszák meg a rendek királyuknak, hanem hogy ismerjék el, azaz kísérletet tett a királyválasztás szabadságának az elvételére.

²²⁸ Az mindenesetre ellenkezett az 1608. évi törvénnyel, hogy előbb volt meg a királyválasztás, és csak azután lett Forgách Zsigmond nádor.

²²⁹ Értelmezhetetlen.*

²³⁰ Arra utal, hogy az 1618 tavaszán tartott országgyűlésre a király Ferdinándot küldte el maga helyett, akit két hónap múltán a rendek királlyá is megválasztottak.

örömmel megékesítettén trombitáknak s doboknak zengésével, üdvözlík köszöntéssel, puskák és ágyúropogásokkal, egyenlő szívvel-lélekkel és kibeszélhetetlen tapsolással királynak nevezik, veszik és kiáltják.

Kicsoda volt az oka, hogy a cseh uraim követe, D. Jessenius, kit gyakorta megnevezett gyűlésbe küldtek vala az országhoz, megfogattatott?²³¹

A nyírt papok! Kicsoda az oka, hogy mostan is akárkinék követi nagy kárral követésekben el nem mernek járni? A tar papok. Ki volt a szerzője, hogy a minap elmúlt posonyi gyűlésben a personális az egész római katolikus státusok képében nagy fenr protestálván, a szabad religiónak ellene mondott? A pilises papok!

Kívánjuk, kívánjuk szívünk szerint minden értelmes és igazságszerető emberek, hogy szemüket ide fordítsák, tudniillik, hogy mennyi módon és mennyi formában sértettenek, szegettessenek és mocskoltattanak meg nemcsak a bécsi békének szerzésében nehezen és munkáson erősített articulusok, hanem még a pozsonyi articulusok is, mind őfelségének, a megholt császár urunknak koronázatja előtt és után valók.

Mert nem elég nagy véték esett-e a bécsi békesség szerzésének első articulusa ellen, mely vagyon a religiónak szabados gyakorlásáról mely sokképpen e felnyírt papok és azoknak több hízelkedő pápás eszköz által erőszakot szenvedett: Mert immár szerénszerte a templomokat az Istent igazán tisztelőktől elvették. Immár a máterecclésiától bizonyos jószágok elszaggattattak. Immár az evangélicus egyházi személynek jövedelme a nyírt paptól elfogattatott, önmaguk pedig az egyházi szolgák gyalázatosan illetetvén, epesztetnek, melynek ekkedig példáját ada minekünk Pázmány Péter. Némelyek pironzággal s nagy szidalommal hányattattak ki, némelyek számkivetésre küldettek, és helyükbe a község akarátja ellen pápás pápokot toltak elő, mely község, ha a harangszót hallván, a templomba nem ment, nehéz bírsággal büntettetett meg, melynek semmi egyéb orvossága nincsen, hanem nyögéssel és fohászkodással siralmas és könnyező szemüket az égre felemelni.

Mely difficultásokra [*nehézségekre*] és templomok elvételére nézve midőn az elmúlt gyűlésben valóban hosszú és kemény panaszt tettenek volna, és hogy mindazok őfelsége császár és király urunknak által helyben-

²³¹ A defenestratio után a cseh rendek a híres orvost, Jessenius Jánost küldték a pozsonyi országgyűlésre, hogy a magyar rendek segítségét kérjék (és akadályozzák Ferdinánd királlyá választását), ám a tőle elköszönni akaró követet Forgách nádor elfogattja és átadja az uralkodónak. Az országgyűlés sem a felkelőknek, sem a királynak nem ad segítséget, bár Ferdinánd császár zsoldjában sok magyar harcol majd a felkelők ellen.

állíttatnának, arról tractáltak volna ugyanazon becsületes pilisi papok, hadnagyokkal, a megnevezett Pázmány Péterrel, magához hasonló jó sülteket pártjára vonván, az országtól szakadást tévén, elválék, és a jobb s értelmesebb résszel nyilván ellenkezni nem átallá. És hogyha némely országnak békességet és megmaradást szerető kiváltképpen való eszes és megért tanácsokkal meg nem élesztetett volna, a dolognak minemű ki-menetele lett volna, ki-ki saját megtapasztalható kárával megsirathatta volna, holott a többi képen utoljára hagyattatott és csak imígy-amúgy, ímmel-ámmal tractáltatott, mintha ugyancsak semmirekellő dolog volna. Holott ez is megvagyon, hogy őfelsége az országnak értése és egyező akarata nélkül hadat ne indítson s idegen vitézt az országba be ne hozzon. De ez articulus ellen mily vakmerő vétek esett, azok, kik hadat gyűjtven ama néhai úriember Báthori Gábor ellen, mintha segítségére mennének, de azután ellenségképen ellene támadának, maguknak nagy kárával tanulván, bizonyíthatják.

Kik ellen a mindenható Isten felgerjedd haragját így mutatá, hogy elsőnek táborját helyüket sáskákkal foglalta el, melyek előttük mindeneket megemésztettek. Annak utána pedig magukat a szoros hegyek közé és völgyeknek torkába vezetvén, hol egy néhány napokon tévelygettek, és rész szerint éhséggel, rész szerint szokatlan hideggel megerőtlenítvén, ellenség kezébe adá. Mely helyben oly veszedelmek lőn e magyar vitézeknek, hogy ha szintén török császárral kellett volna is megharcolnia, nagyobb veszedelem nem következhetett volna.

Micsodát: A nagyságos Drugeth Homonnai György is, kinek nem régen az ország ada grátiát, a néki adatott grátia után a vitézlő Szokolyai Pétert házánál ágyában nyugodtan megfogá. A jezsuitákat közönséges végzések ellen az országnak gyalázatjára maga jószágába behozta. A híres és tekintetes Nádasdy familiából való feleségének házasságban adott hitét megszegte, kivel egynéhány esztendőől fogva nem is akar együtt lakni, csak azért, hogy az evangéliomnak tudományától nem akar elszakadni, ki noha ilyenén, mindazonáltal országbírójává vala tétendő. Ilyen bírót kell vala-é tenni, aki állhatatlan és gyanús hitű, ki egy pórázon futván a nagyságos Dóczy Andrással és Eszterhás Miklóssal (ki az ő néhai urának, a tekintetes és nagyságos Mágóchy Ferencnek ágyát elárulta, és annak akárminemű halála után özvegyét feleségül vevé és pápista vallásra voná, mely ő gonoszságának és latorságának a nyírt papokat szerzé oltalmazójának, és az evangéliom ellen dühösködni kezdé). A vitézlő Lónyai András is ugyanezen végzés ellen véteni nem átalott és nem félt. Midőn az elmúlt 1616. esztendőben nagy békességnek és csendességnek közepette

hadat fogadván a haza fiai közül, hanem még idegen nemzetből is Magyarországnak közepette istentelenül dúlatni és latorsággal mindeneket betölteni nem iszonyodott. A templomokat istentelen vitézeinek ganéjával megundokítani, pervátává csinálni, az egyházi rend ellen és az igazi lelkipásztorok ellen kegyetlenkedni és azokat nagy kegyetlenséggel kínozni, nemes udvarházakra ütni és nemes személyeket megölni, a nyavalyás ügyefogyott elegyes községet is javaiból kiforgatni nem iszonyodott. (...)

A büntetés helyett pedig ... méltóságokkal ékesítetttenek, midőn a megnevezett Homonnai György ... országbírájának köszönteték, Dóczy András Felső-Magyarország generálisának neveztetik, Eszterhás Miklós pedig őfelsége udvara hopmesterének, tanácsosának, Zólyom s Bereg vármegyéknek főispánjának titulusait nyeri. Lónyay Andrásnak jó reménységet nyújtnak. A megnevezett Ráduly hónaponként való bőséges zsolddal tápláltatik a nyírt papoknak gyönyörűségével... (...)

Itt (Istennek belső könyörületességére kérünk) gondolja meg minden keresztény elme, mit ígérhetett magának a mi hazánk akár a religió s akár a közönséges polgári társaság szükségében az ilyen nagy tiszteletben helyezettett emberektől, kik hazájuknak, religiójuknak, törvényüknek, maguknak és a magyar vérnek nyilvánvaló ellenségei, kik minden tehetségükkel közönséges veszedelmünkre törekednek és vigyáznak. Végezet-re minden értelmes embereknek ítéletire támasztjuk, minémű szörnyű vétek esett eziránt, midőn ország híre nélkül a végvárakat megfosztván erősségtől, a magyar vitézeket a cseh uraim, nekünk frígyes társaink ellen kivítették, kik anélkül is pénzbeli költségükkel, gyakorta vitézekkel is a magyarországi véghelyeket segítették, és az övéle jót tett emberek ellen akaratjuk nélkül is vitézkedni kényszerítettnek.

Továbbá nagy vétek ez is a bécsi végzés ellen. Art. 3. ahol elvégeztetett volt, hogy őfelsége császár urunk, Magyarországnak dolgaiban a palatinus és magyar tanácsok által cselekedjék. Immár pedig midőn nem oly régen csak az elmúlt időkben traktáltak volna törökökkel a hódolt faluk felől, hátrahagyván és megutálván a minap meghalt palatinust, a néhai gyimesi Forgách Ferenc esztergomi érsek és cardinál maga mellé vévén némely új nagyságos urakat és tanácsosokat ... kik a magyarországi dologhoz semmit nem értettek, semmit nem tudtak, e törökkel való végzést a hódolt falukról az ország kívül, nagy beggyel magának koporítá, és a magyar nemzetnek örökkévaló gyalázatjával és tapasztalható és soha eléggé meg nem siratandó kisebbségével, kárával, a végesztergomi ház-

hoz hatvan falukat hazánknak derekától elszakasztván, a török birodalmába ajándékozta és adta...²³²

²³² Pázmány: „...elsőben azt kell itten meggondolni, hogy azokat a falukat nem úgy adták a töröknek, mint Lippát és több hozzátartozó véghelyeket sokkal nagyobb számú falukkal. Mert a hatvan faluknak csak azt engedték, hogy maguk bátorságának megváltásáért adót fizessenek a törököknek, melyet azoknak a faluknak lakosi gyakorta nagy kéremés szerint kívántak, holott egyébképen a török csatáktól való féltükben semmi bátorságos órájuk sem életükről, sem marhájukról nem lehetett...” Hozzáteszi még, hogy a vármegyéktől is a kérést pártoló követség érkezett a császári biztosokhoz.

„Másodszor azt kell eszünkbe vennünk, hogy Zsitvatoroknál a törökökkel lett békélésbe való tizenötödik, tizenhatodik és tizenhetedik articulushoz erejével (mely végzésben Turzó György volt a magyaroknak előttük járója) hétszáz falunál többet adtak ilyen módon a törököknek. Mert ha a lajstromok, melyek kezemnél vannak, meg nem csalnak, anak a végzésnek erejével megengedtetett, hogy adót fizessenek Esztergom vármegyében harmincnégy falu, Bars vármegyében ötvenegy falu, Nagy és Kishont vármegyében negyvenöt falu, Nógrád vármegyében százötvenkilenc falu, Torma vármegyében tizennégy falu, Abaúj vármegyében huszonegy falu, Borsod vármegyében kilencvenhárom falu, Heves vármegyében százharminchétfal falu, Tolna és a hét Baranyavármegyében huszonöt falu, Fehérvárhoz és Kanizsához a Dunán innen való vármegyékből százharmincöt falu. Ezek azért mind a faluk (melyeknek nevük a lajstromban nálam vannak) a zsitvatoroki megbékélésnek erejével a töröknek hasonlóképpen adófizetésre engedtesse, mi módon ama hatvan falu. Annakokáért a gerendát maguk szemükbe nem látják...”

Harmadszor azt kell a hatvan faluk felől eszünkbe vennünk, hogy a hatvan falu megadásának a vétké azé volt, aki a zsitvatoroki végzésben fő volt. Mert veszedelmes gondviseletlenségből, avagy akármilyen módon, a török levele, mely a békességnek summáját magában foglalta, sok cikkelyben különbözött a császár ő felsége levelétől. És a többi között a tizenhatodik articulushoz az a különbség volt a két levél között, hogy a császár ő felsége csak azokat a falukat engedte, hogy Esztergomhoz hódoljanak, melyek akkor szoktak adózni, mikor Esztergomot a keresztények megvették. Ezek pedig a faluk számszerint igen kevesen voltak. Mert amíg a törökkel való hadakozás tartott, apródonként sok faluk szabadult meg az adófizetéstől. A török levele pedig, melynek teljességgel egyezni kellett volna a császáréval, sokkal különböző értelme volt, tudniillik, hogy azok a faluk, melyek meghódolva voltak, minekelőtte a császár megvette Esztergomot, azután is adót fizessenek. Midőn azért a török az ő levele szerint akarná a frigyét megtartani és megálgatván semmit azzal nem akarna gondolni, mi volna a császár levelében és a százötvennyolc falut akarná meghódoltatni, melyeket a lajstromából bizonyított, hogy azelőtt meghódolva voltak; végtére három esztendei végezéssel nehezen vitték véghez, hogy hatvan falunak adójával megelégedjenek.

Negyedszer végezetre azt kell itten eszünkbe vennünk, hogy Mátyás császár, hogysem mint megengedné, hogy ezek a faluk adót fizessenek, kész volt őket nyilvánvaló hadakozással a török sanyargatásából kiszabadítani... De a magyar követeknek intéséből a káros békesség is jobbnak láttatott a hadakozásbeli alkalmatlanságoknál. És oly nem örömet engedtek azokat a falukat a törököknek, hogy én hallomásomra százezer aranyat ígértenek a törököknek, csakhogy megszűnjenek azoknak adókérésétől, holott

Mely kárnak könnyen eleit vehették volna, hogy ha a megnevezett előbbi palatinusnak az ő méltósága el nem vétetett volna, mert ő egybehívatván és maga mellé vévén hazánknak régi látott-hallott, magyarai dologban forgolódott fiait és polgárit, az országban kétség nélkül oly intézést tett volna, mely nemcsak a mi hazánknak hasznos, nemzetünknek becsületes, de még a szomszédos országoknak is hasznos lett volna.

Az is, ami a palánkoknak elrontásáról ... ugyanazon törökkel való végzésbe befoglaltatott, a mi hazánknak nagy és iszonyú gyalázatjára néz. Mert a palánkoknak elvonása alatt semmi egyéb nem lappang (noha ezt az ő vérszomjúhozó gonoszságuknak színe igen gyenge magyarázatnak palástjával fedezni igyekszik), hanem a Tiszántúl letelepített hajdúságnak eltörlése.²³³ Azt érdemlették-e pedig a hajdú névvel nevezett vitézek hazánknak szolgálatjukért? Semmiképpen nem! Mert ők is hazafiúi békeségnek és egyességnek szeretői, akik nem saját méltóságukkal és szabad akaratjuk szerint, hanem Rudolfus imperátornak kegyelmes tetszéséből és adományából, melléje járulván a török császárnak tetszése is, a Tiszántúl való pusztá helyeket kezdték élni, falukat és városokat újonnan építeni. Amely föld medvéknek, farkasoknak és egyéb fenevadaknak lakóhelye vala, szántani, és abból maguknak életet kezdetek keresni. (...)

megszámlálván a húsz esztendei frigy alatt annak a summának csak fele is alig telnék ki azoknak a faluknak adójából. Ez az igaz és bizonyos história a hatvan faluk dolga felől, melyet könnyű megbizonyítanunk azokkal, akik azt a dolgot végezték és az erről kelt irások is mindenekben egyeznek. De akármit lett légyen, bizonyos az, hogy a felséges Ferdinánd királytól nem lett és eképen a patvarkodás sem vádolhatja ebben ő felségét.” (Sík 184–186.) Mivel a török a zsitvatoroki szerződést meghamisította, évekig alkudoztak az Esztergom környéki falvak hovatartozásáról. A szultán 1610-ben aláírja a hiteles szöveget, de ezt meg Budán nem vették figyelembe, mert akkor csak negyven falu maradna nekik. Miután az 1614-es linzi konferencia ellenezte a török háborút, a törököt pedig lekötötte a perzsa háború, 1615-ben Bécsben Khlesl vezetésével létrejön az egyezés a százötvennyolc falut követelő törökkel. A végleges megoldást az 1618. évi komáromi szerződés tartalmazza, a hatvan falu a szokásos adóval hódoljon a töröknek, ezt a falubíró révén fizessék fél évenkénti részletben. (A zsitvatorokitól a pozsareváci békéig a XVII. századi, törökökkel kötött békék áttekintése és szövegközlések: Enchiridion 641–666.)

²³³ A törökkel Bécsben folyó, s 1615 nyarán megegyezéshez vezető tárgyalások egyik pontja a (hajdú)palánkok eltörlését írja elő. A közvélemény szerint a török e pontot a Habsburg-tárgyalófél vezetőjének, Khlesl bíborosnak a sugalmazására (és utalványainak hatására) vétette bele az egyezménybe. Mindkét fél szerette volna, ha a végvárak magyar őrsgét a király némettel cserélné le. A rendek felháborodására 1616-ban pótszerződést kötnek, amely szerint e két kérdés rendezésére egy évet hagynak.

Meg is szaporította őket a mennyei Úr, és e kicsiny idő alatt, melyben e pusztá helyeket megülték, úgy megsokasította, hogy csak egynehány nap sok fegyveres és látott-hallott vitéz kerekedhetik mezőre közülük hazánk oltalmazására.

Ezek őfelségéhez, császárhoz, királyhoz, nékik kegyelmes urukhoz hitüknek és hűségüknek megmutatásáért és hazájukhoz s vérükhöz háladoszágnak megmutatásáért, szabad jó akaratjukból valami szükséges idő fordulván, két hónapig maguk tulajdon zsoldján a király és ország mellett készek hadakozni.

Ahonnét megtetszik, hogy csak hazánknak akárminemű háború ellen is sánca és szegletbástyája.

Ez okáért nem veszedelmet, hanem megmaradást és békességet kíván nékik akárki is, aki nem kergetes elméjű.

Kiváltképpen ezért is, hogy ugyanazon hajdú vitézek, letévén amaz ő fene természetüknek mivoltát, oly emberségesekké és gazdálkodásnak szeretőivé lettek, hogy még szintén az országnak színlakosait is láttatnak meghaladni. Mert ha valamely jövevényt látnak közikbe érkezni, készek annak szállást szerezni, a közönséges élésből illendő eledelt szolgáltatni, és tisztességesen s emberségesen gazdálkodni, úgyhogy az ő szokott előbbi ragadozásukkal alig vádolhassa őket valaki, mivelhogy a fegyelemnek és törvényeknek oly szeretői, hogy akárkit is vétkének mivolta szerint büntetlen nem hagynak. Oly békességesek és sajátjukkal megelégedők, hogy még a közönséges piacokon is, akárki is nemcsak nappali, hanem éjszakai órákon is minden keteputájával bátorságosan nyughatik. Annak okáért ezeknek veszedelmére, kigyomláltatására és töröltetésekre kell vala-e egyet érteni? Akik az ő királyukhoz hívek, hazájukhoz háladosók, és akik vitézkedni készek, és akik hitükért és vérüket kiontani mindenkor készek. Patvar helye inkább és szálljon gyalázat fejükre a nyírt papoknak, kik ezeknek veszedelmökre nem egyéb okkal érttettenek és értenek egyet, hanem hogy a magyaroknak ereje megszegettétvén és erőtlénítettvén, mérgüket a Krisztusnak ecclésiája ellen kiönthessék és azt könnyebben üldözhelessék és az ő csalárd igyekezetüket végbevihelessék.

Mely ő igyekezetüket nyilvánvaló szóval is kiokádák, mondván: jobb, hogy az elpusztult Magyarországot vadak és akárminémű fene bestiák

lakják, hogysem az igaz isteni szolgálat szabados legyen benne.²³⁴ Ezeknek igazgatására kellene-e bízni a mi édes hazánkat? (...)

Azon bécsi végzéseknek articulusában befoglaltatott volt, hogy a jezsuitáknak semmi jószáguk ne legyen Magyarországon, mely végzésben arra nézett az ország, hogy azon jezsuitáknak lakóhely ne engedessék Magyarországon, mert tudják vala, megérezvén és megtapasztalván maguk kárával, minémű és mily nagy károkat szerzettenek az országban.

De e végzést is az ő mesterségökkel elfordítani és sarkából kitekerni nem veszteglék el, a nyilvánvaló világos beszédet is magyarázván, hogy tudniillik ez országban való lakástól nem rekesztették el, noha jószágoktól megfosztották. ...mesterségökkel és practikájukkal ismét a magyar nagyságos uraknak palotájukba és Magyarországnak Nagyszombat nevű városában kígyómódra bécsúsztak-másztak. Ismét tanácsba kezdtek lenni, a jól rendeltetett respublicákat tántorgatni és bontogatni. (...)

ALVINCZI PÉTERTŐL²³⁵

Bethlen 1619. augusztus 18-án Gyulafehérvárról tájékoztatja Rákóczi Györgyöt seregei megindulásáról **B 4**

(...) Én kglmednek ez ideig irni nem akartam, mert távoztatni igyekeztem volna az Dóczi uram kglmed feől elméjében bevött nagy hihetlenségét suspicálkodását [gyanakvását],²³⁶ de mivel látom és értem immár, hogy

²³⁴ Pázmány: „Megkérdetvén esztergomi érsek uram, Magyarországnak primása, ha mondotta-e ezt nyilván, esküszik, hogy soha az se szájában, se elméjébe nem jött és bizonságul veszi mindazokat, kik a gyűlésben jelen voltak. Nem tagadja, hogy mást, de igen különbet gyakorta nyilván mondott. Mert midőn abban a cikkelyben forgának, ha a parasztok az ő földesuruknak akaratjuk ellen a templomokat elfoglalhatják-e és maguk akaratja szerint más hitű vallásnak adhatják-e, gyakorta mondotta azt érsek uram, hogy inkább akarja, hogy az ő jobbágyi pusztán hagyják azt a falut, hogysem mint az ő templomán való igazságok ellen a parasztok a templomokat maguknak foglalják.” (Sík 175.) 1705 nyarán viszont Károlyi Sándor így ír majd Rákóczinak: „...jobb, fenevadak lakják hazánkat, mint német, az eb!” (Bottyán 242.)

²³⁵ Szalárdy, 99–118.

²³⁶ Rákóczi Zsigmond fejedelem fiára már a prágai udvar is gyanakodott a Homonnay-mozgalom idején. Feljegyzései szerint állítólag „...Bethlen Rákóczy Györggyel testvériségre lépett esküt téve és az erdélyi fejedelemségről és a magyar királyság állapotáról igen sokat tárgyalt.”, illetve a főúr megérkezett Erdélybe „...őfelsége tudomása és engedélye nélkül oly gyanús időben, amikor Bethlen őfelsége területe ellen ellenséges dolgokat tervezett és őfelsége alattvalóit lázító irományokkal bujtogatta”. Feljegyezték róla, hogy „...Erdélyben Bethlen iránti hódolata és hűsége jelétül eltúrte, hogy az kard-

akármint igyekezzék is kglmetek az suspiciót magokról eltávoztatni, de haszontalan, mert ha nem tudom minemű nagy jót az pápista tisztviselőkkel cselekednék is, hitelt azzal magunknak nálok nem szerezhethének, a mint én azt az elmúlt tavasztól fogva sokképpen megpróbáltam Dóczi körül, de mind haszontalan; mostan annyival inkább már, mivel értik az imperiumbeli gyűlésnek²³⁷ elhaladását jövőendő esztendőre, és ha az posoni gyűlés is re infecta [*dolgavégezetlenül*]²³⁸ fogott eloszlan a mint én hallom, annyival inkább elrémulnek. Annak okáért akarék kglmednek mostan egynéhán szóval írni az előttiünk álló szükséges dolgokról. Jól emlékezik, tudom, kglmed azokra az dolgokra, melyekről nekem Béldi Páltól izent, mely dologhoz jól lehet én elein kedvetlen voltan sok ratiokból, kiváltképen tudván az ausztriai familiának nagy fejedelmekkel való conjunctióját [*összeköttetését*], második az én kicsin állapotom szerint fejedelemségemnek mostani megerősödött szép csendes békességes voltáról is nem keveset gondolkodtam, kellessék-e ilyen fundamentomos [*megalapozott*] állapotomat bizonytalan reménységért koczkára vetnem, harmadik izgatott ez is, hogy ilyen dologhoz a ki kezdeni akar, mélységes tanácsos embernek kívántatnék lenni, nagy értékűnek, melynek egyikét sem tudván magam körül lenni, retteghetek. De ellenben mikoron a magyar nemzetnek nyomorult sorsán gondolkodnám, igaz religionknak láb alá tapadtatására való gonosz intentumukat [*igyekezetüket*] mikoron sok felől igen bizonyoson hallanék, igazán mondom, hogy meggyőzött sokképen nemzetemhez való igaz affectusom [*érzületem*], az nagy istennek igaz tiszteletéhez való nagy zelusom [*buzgalmam*], és magamban elvégeztem, hogy az isten tisztessége mellett nemzetünknek szabadságáért kitámadjak, értvén ezen dologhoz kgdnek főképen több keresztyén atyánkfiaival együtt nagy indulatját, akaratját.

dal övezze őt, és a fiává fogadás és a fejedelemségre vonatkozó utódlás reményében teljesen Bethlenhez adta magát”. (EOE VII. 377., latin.)

²³⁷ A birodalmi gyűlés öt nap múlva császárrá választja II. Ferdinándot.

²³⁸ Az 1618. évi országgyűlés végzése értelmében a királynak fél éven belül új országgyűlést kell összehívnia a rendi sérelmek orvoslására. II. Mátyás márciusban meghal, II. Ferdinánd zsoldosokat fogad a csehek ellen, de az ország segítségét is kérni akarja. Forgách megüzeni a vármegyéknek, második levelére készen legyenek, de ezt a második levelet nem írja meg. Az országgyűlés elejére a cseh hadsereg körülveszi Bécsset. (Ekkor közvetít Thurzó Szaniszló is.) Az országgyűlésen a katolikus és a protestáns rendek kölcsönös sérelmekkel fárasztják egymást, végül augusztus közepén hazamennek.

Mindazoltától fogva is azért nem aludtam el dolgaimat, haszontalanul időmet nem töltöttem, noha azt ítélték volna az emberek magam viseléséhez képpest. Mert ilyen nagy dolognak derekas fundamentumot akartam vetni, olyat melylyel az egész magyar nemzet élhessen minden szükségnek idején bátorsággal. Ezért ezt vittem véghez, hogy az török császárt rekonziliáltam [*megnyertem*]. És noha elvégeztem, hogy ebben ő hatalmassága ellentartó ne legyen,²³⁹ sőt az magyar nemzetet vegye jó-akarattjában óltalmában, elhívén bizonyosan, hogy tökéletesen szolgáljak ő hatalmasságának, kiért én kezes leszek; ő hatalmasságok ezt, legyen hála az úristennek jó végben vitték; tegnap érkezének leveleim a portáról oda bocsátott követemtől, a ki írja, hogy minden dolgokat jó végben vitt, és ma lehet 13-ad napja onnét való haza indulásának, ez héten megérkezik; követségben császártól temesvári Mehemet basa jó hozzám.

Második fundamentomat akartam Csehországgal felvetni; ide is Markó vajdát küldtem vala, ki 29 Julij indulván Prágából az múlt kedden éczaka érkezék haza; legyen hála az úristennek, ott is azokkal minden dolgot jó végben vitt, semmiben az magyar nemzettől különbözni nem akarnak, örömet együtt élnek hálnak véllek, sőt arra ígérk magokat, levelekben, hogy valakit az magyar nemzet királyának választ, ők is azt eligálják [*választják*] magoknak, és egy főtől akarnak függeni;²⁴⁰ engemet kéretének igen, hogy semmit ne késsem, hanem bátorsággal induljak, siessek egyenesen Pisonhoz, ott semmi difficultás [*nehézség*] nem leszen az dologban mert együtt értenek velek Turzó uramék,²⁴¹ Batthyánj, Nádasdy

²³⁹ A török az erdélyi kérésre azt válaszolta, csak most kötötte meg a békét Ferdinánddal, ám az erdélyiek érve az volt, hogy a frigylevélbe a német császár van írva, s nem a magyar király, ráadásul a magyarok most mindenképpen felkelnek, mert „...a német nemzet eladta s elárulta az kevés magyar nemzetet, kezdeni akarja a hajdúkon, végezni a többin, hogy Bocskay támadásáért boszút álljon”. (EOE VII. 108.) A török használja ki a cseh felkelés nyújtotta kedvező alkalmat a magyar mozgalom támogatására, mielőtt azt idegen tenné meg. A követség júliusban megkapta a Porta beleegyezését, a részleteket Mehmed basával kell Erdélynek egyeztetnie.

²⁴⁰ Meggondolják magukat és nyolc nap múlva királyukká választják a pfalzi választót (az *palatinus Renit*), Jakab angol király vejét, Frigyest.

²⁴¹ Másnap Thurzó Imrének is (Szaniszlóról még október közepén is azt panaszkolja, hogy semlegesen viselkedik) ír: „...kegyelmetekkel élni halni akarok, kik közül kegyelmetet is bizonyosan értem legfőbb oszlopnak lenni”. A törökkel már tárgyalt, „...onnét semmi hostilitást [*ellenségességet*] nem kell reményelni, sőt ingruente necessitate omnem opem et omne auxilium pro certo [*ha szükséges, minden segílyt és segílyhadat bizonyosan*] remélhetünk”. (Bethlen 121–122.) Hogy Thurzót csakugyan meghatározónak tartotta, azt szeptember 12-én, Debrecenből kelt levele is mutatja (ekkor már egy hete elfoglalta Rákóczi serege Kassát, Dóczy fogoly): „Valakivel pedig mit végez

uramék, Révai uram²⁴² és sokan többek is egyet értenek velek; leveleket Markó uram²⁴³ szemeivel látta az uraknak, sőt az angliai, dániai királyok, az palatinus Reni, az saxoniai, brandenburgi elector [*választó*-] fejedelmek, Mauritius herczeg Flandriából, az velenczések és az imperiumbeli 72 szabad városok mind confoederáltak [*szövetkeztek*] velek, ígértek segítséget nekik, igaz igyekben velek élni halni akarnak, melyre nézve az imperiumbeli gyűlés differáltatott [*elhalasztatott*] jövőendő esztendőre, királynak megizenték, hogy visszatérjen, mert ilyen tumultuózáló állapotban egyik fejedelem sem akarja országát hadni, az háborúságok megcsendesedvén, könnyen lehet római királynak magoknak választani, és így király kényszerítettet megterni, Baváriában Monachiumban [*Bajorországba, Münchenbe*] ment volt, immár mostan hol legyen nem tudni.

Ezek ennyiben lévén, mivel az üdő igen rövid, mert Szent Mihál napig ott fenn kellene lenni, akarom kegyelmednek értésére adnom, hogy az úristen velem lévén 27. Augusti én innét házamból megindulok és 8. Septembris Váradon akarok lenni. Én eddig is megindultam volna, de vártam kglmetektől bizonyos választ, akarnám érteni mihez akarja kglmetek magát tartani, de hogy ezideig semmi bizonyos ... kglmetektől nem jöve, bizony sokat busultam rajta, kételkedem is némely emberekben. Mindazáltal minthogy kglmetek engemet felindita én tovább nem várakozom, in omnem eventum [*mindenesetre*] isten segítségével im megindulok.

Kglmedet édes öcsém uram szeretettel kérem, sőt az istenhez és hazájához való szeretetire kényszeritem, immár az dologban mutatio [*változás*] ne legyen, viseljen úgy gondot az emberekre, hogy ha én kegyelmedekért ilyen dologra vöttem magamat, életemet, országomat, békességes, csendes, szép, bizonyos fejedelemségemet kockára vetettem, kincseimnek elköltését nem szánom, kgtek is úgy viselje magát, hogy az kglmetek igiretiben meg ne fogyatkozzam. Immár semmivel nem jó késni, kegyelmedek egymást járassa és legyen s várjon készen engemet. Homonnaira az istenért legyen gondja kglmednek, lám jó módja lehet az dologban. Nekem kglmed mindjárt írjon igen bizonyosan mindenekről, értsem, tudjam, mely aránt vagyon kglmetek, kikhez bizhatunk s kikhez nem, etc.

kegyelmed, azt oly ratumnak firmumnak [*érvényesnek, erősnek*] tartsa minden rend, mintha magammal végezné ... kegyelmed bátorsággal tractáljon és concludáljon [*tárgyaljon és végezzen*].” (Bethlen 128–130.)

²⁴² Batthyány Ferenc (†1625), Nádasdy Tamás (†1626, 264) és Révay Péter (A19).

²⁴³ Mihai Viteazul Erdélyben nevelkedő unokaöccse, Bethlen diplomatája, †1636.

Ez levelem megadó szolgálmat expedíáltam [*küldtem*] Prágában, akarván bizonyosan értékre adnom az cseh uraknak, hogy én minden bizonynyal megindulok s elmegyek. Kglmedet kérem, instruálja [*utasítsa*] szolgálmat és tudósítsa bizonyosan, hogy ha Bicsére bizvást elmehet-e és Turzó urammal conferálhat-e [*beszélhet-e*] bátorsággal, mert arra lehetne általjab(an) útja. Az istenért édes vitéz öcsém kglmed serkenjen fel, nyúljatok kézzel immár az dologhoz, mert most szintén az ideje mindennek.²⁴⁴ Kglmed engemet mindjárt tudósítson minden dologról bizonyosan.

Tartsa meg az úristen kglmedet jó egészségben. Datum...²⁴⁵

Bethlen levele Rákóczi Györgyhöz
Bécs alól 1619. október 30-án

B 5

(...) Az hadak állapotját az mi illeti uram, én immár arról kegyelmednek semmit nem írok, mert haszontalan minden írásom; eddig ez egyet látom benne, hogy itt is a hol leginkább az ő kegyelmek szolgálatja kívántatott volna, megfogyatkozásnak hazájoknak, itt is nincsenek, ott is nincsenek, csak terengetik őket alá s fel; azt nem mondhatja az nemes ország, hogy ezen hadokkal, sem magok személyekben való szolgálatjokkal, sem pénzbeli segítségekkel engemet segítettek volna; dicsértessék istenünknek nagy neve uram, valamit eddig az nemes országnak szolgálhattam, azt saját magam költségével, hadaival vittem véghez, istennel bizonyítom egy pénz hasznom eddig ez országban nem volt, senki egy pénz sem adott. Hogy pedig eddig való fáradságomnak haszna lött légyen, bizo-

²⁴⁴ Két hónappal később, október 25-én a tíz napja elfoglalt Pozsonyból kelt levelében így korholja Rákóczit annak tunyaságáért: „...látom, hogy csak azt várja minden ember, hogy mint leszen az dolognak vége, senki nem akar szolgálni, otthon való heverést szereti minden ember, nem tartom uram én szolgálatnak az otthon való vigyázást, hanem csak mulatságnak. Itt volna bizony az szolgálatnak helye s ideje, mert az ellenség nekünk orrunk előtt van, egymásra néz a két tábor nem messzebb fertály mélyföldnél egyik a másiktól. (...) Busulok bizony igen az Kgd cselekedetin, Patakban ül Kgd vesztég és nem Kassán sem nem Homonnán; nemes uraimnak könnyű asszonyomék mellett otthon az meleg szobában nyugodniuk, de nehéz nekünk 70 naptól fogva az mezőn sugorognunk, vérünket Magyarországért ontanunk, kitől soha jót nem láttunk egyebet, hanem mindenkor értek égettek, rablottak, öltek, vágta bennünket országostól, ezt beszélnek az erdélyiek, és most is nem jönnek magok országa ótalmára elő, hanem otthon hevernek.” (TT 1885. 467–468.)

²⁴⁵ Bethlen 118–121.

nyos jelei vadnak, mert Posomban erős harczczal szállottunk. Csehországból, Morvából az egész Buquoi és Dampier²⁴⁶ hadát kiűztük, az múlt csütörtökön hajnalban kezdték az harczot hadaink az bécsi hidak előtt való mezőben velek, és szombaton tíz óráig éjjel nappal tartta az harcz, magunk is szombaton oda érkeztünk volt, az úristen megszágyenítván őket nagy kárral menének által az Dunán, noha mi is kárral vagyunk, mert gyermekségemtől fogva soha én annál szörnyebb, rettenetesebb lövést nem láttam, és erősebb harczot, ... csütörtökön napestig sötétig tartott az mezőn való viadal, pénteken az sánczot vittak az mieink, melyet bizony nagy vitézséggel vőnek meg... (...) Mostan immár az Dunán akarunk által reájok költözni,²⁴⁷ és ott is az szerencsét mind addig ellenek

²⁴⁶ Buquoy grófja császári hadvezér, e hadjárat során, Érsekújvár ostrománál esik el 1621-ben. Henri Duval, Dampierre grófja már Bocskai ellen is harcolt, 1620-ban esik el, amikor Pozsony visszafoglalására indul.

²⁴⁷ November 12-én írja ugyanannak: „Immár költözött nyolcz ezer magyar által az Dunán, német is annyi, az több hadak is naponta költöznek, de nem lévén hidunk, igen késedelmes a hajókon való költözés, melyre nézve az ellenség igen reánk készült volt...”, rájuk is támadtak, a magyarok visszavonultak, „...este felé igen szép szemben való ütközetet tőnek egymással, olyat kinél szebb nem lehet, két kopjás seregnél több elé nem érkezett volt, de az két sereget vet meg és mind az derék seregekre üzték őket, azok fordították meg osztán, és ismét az mieinket, újabb két sereg érkezvén, megsegítették és így mind az két fél megállván az harcztól közel 9 óráig állottak egymásra nézve, látván az német, hogy nem megy előtte senki, visszafordította seregét és visszamene igen nagy kárvallással”. (Bethlen 155–156.) November 21-én elkészül a Bethlen által építtetett pozsonyi Duna-híd, az átkelés felgyorsul, 27-én seregei elfoglalják Ebersdorft, folyik a császárváros körülzárása: „Ide istennek legyen hála ekkedig dolgaink jó szerencsés progressusban [*előmenetelben*] voltak; Ferdinánd király hadaival Bécsben szorult; az mi vitézink a bécsi hostatban [*elővárosban*] ez mai napon eleget nyargalóztanak, ha a tyrannidesnek [*zsarnoknak*] követésére kedvünk volt volna, az egész bécsi hostatot is porrá tétethettük volna.” (Bethlen 157.) Ekkor azonban értesül arról, hogy 23-án a Lengyelországból Erdélyre támadó Homonnay legyőzte Rákóczi György csapatait. Harmincadikán Bethlen megkezdi hazavonulását – négy nap múlva a tokaji kapitány nélkül is szétszórja a betört sereget, Homonnay visszamenekül Lengyelországba. Bethlen elkeseredetten írja 13-án Rákóczinak, nem kellett volna egyetlen ütközetre bízni a dolgot, „...először minden külső stratagémákkal szoktak élni, és az harczot utolsó szükségre mikor egyéb nem lehet benne, szoktak hadni”. A szorosokban kellett volna elállni a betolakodók útját, „...és ha az én intésemhez tartotta volna kegyelmed magát, most sem az ország ebben az veszedelemben nem forgana, sem az előttünk álló jeles dolgoknak hasznosan való végben menetelének nyaka nem szakad vala, de erről immár késő consultalkodni [*tanácskozni*]”. (Bethlen 159.)

Bethlen mint hadvezér a szövetségeseikről írja, „...hat ezer embert a mennyi fizetéssel ők megtarthatnak, 12 ezer magyart tarthatunk mi azzal, és 12 ezer magyarral bizony 40 ezer németnek élését elveszem, táborából kijárni sohová nem engedem, éjjel nappal az

késérteni, valamig az dolog derekasan köztünk el nem válik... Az cseh és morvaországi hadak mellettünk vadnak, kiknél én bizony szebb és erősebb hadat sok esztendeje hogy nem láttam, mindenestől velek együtt vagyunk 32 ezren; de itt is ez óráig egy vármegye én mellém nem jött, mind azt causálják [azzal *okolják*] benne, hogy az Fátrán túl valók itt nincsenek etc. (...)²⁴⁸

A magyarországi támadásoknak hamisan költött eredetének rövid velős meghamisítása

B 6

(...) ...a természettől be vagyon öntve akárminemű fenevad embereknek is szívökbe, hogy a hatalmasság az Istentől vagyon és ahoz képest Istennek áll ellene, valaki a hatalmasság ellen tusakodik. Az örök Istennek pedig törvénye az, hogy örök tűzzel büntetessenek azok, kik a fejedelemséget megvetik és magoknak kárhozatot szereznek, kik a felső hatalom ellen tusakodnak.

Azokáért, hogy ennek a nagy és iszonyú bűnnek vétkét magukról leráznák, valakik hamisan fegyvert fogtanak az ő urok és királyok ellen, mindenkor nagy szorgalmatossággal azon igyekeztenek, hogy ha igaz és erős okait nem adhatnák az ő vakmerőségüknek, mindazáltal valami palástos és álorcás okait keresnék és úgy az ártatlan vér kiontásának, a tartományok pusztulásának, melyek gyakorta követik az ilyen támadásokat, gyűlölségét maguktól eltávoztatnák.

Ugyanezent nem szintén okosan megkísértették némely írődeákocskák amaz vitélző magyarországi tartományban, kik a felszentelt királyi és császári fölség ellen való minapi támadásokat oltalmazni igyekezvén, a veszedelmes zűrzavarnak okát, mely egynéhány magafeledett embereknek vakmerőségükből indíttatott, a fölséges császárra akarták hárítani, kiknek okoskodását minekelőtte megrontsuk, kíváncsítatjuk, hogy Magyarországnak egy kevésbé előbbeni állapotját megtekintsük ... a közönséges végzésekből, tagadhatatlan írásokból és az egész országnak szeme előtt történt dolgoknak bizonyos és valóságos előszámlálásából.

szüntelen való csaták által fenn ültetem táborostól, elfárasztom és semmivé teszem”. (Bethlen 199. Következő hadjáratában ezt a hodolini sáncoknál Hyeronimus Carafa seregével meg is teszi, s amikor mégis kiengedi a sáncból, azt a másik oldalon isteni csodának tartják majd.)

²⁴⁸ Bethlen 147–148.

Közel kétszáz esztendeje vagy, mitőlfogva Magyarország szüntelen hol külső s hol belső hadakozásoknak szélvészitől hányattatott és oly változásokban forgott, mineműeket egyéb országokról alig olvastunk, nemkülönben, mintha a feneketlen tengernek közepén habozott volna, semmi közönséges békességnek és nyugalomnak partját nem láthatta, mígnem végre az Isten szánakodván veszedelmünkön, az elmúlt három esztendőben²⁴⁹ oly nagy és véletlen békesség tündöklött Magyarországon és Erdélyben, melynél nagyobbat Janus kapujának bezárásakor²⁵⁰ sem látott Róma. Mert a törökkel is nagy költséggel és munkával húsz esztendeig való frigy szereztetett²⁵¹ és az erdélyiekkel örökkévaló (amint remélhettük) szövetség²⁵² vettetett vala. (...)

Ilyen módon azért, midőn úgy tetszenék, hogy nemcsak a mostani, hanem a jövő időre való békesség is helyén volna, meghalván Mátyás császár és a mostani király ő felsége elmenvén az elektoroknak gyűlésére, iszonyú és véletlen pártoskodásnak tüze támada. Mert néhány zenebonás és fúrt agyú emberek részszerint az ifjúságnak buzgóságától mondjám-e, avagy dühösségétől indítatván, részszerint a híres neves német nemzetiség ellen való gyűlölségtől ösztönöztetvén, részszerint uralkodásnak és kóborlásnak kívánságától gerjesztetvén, különb-különbféle mesterségekkel és arany hegyeknek ígéretével az erdélyi fejedelmet a hazabeli hadnak tartására kihítták és hogy az együgyű tudatlan községnek ügyüket kedvesebbé tennék, szerencsétlen, de ennek az időnek tulajdon vétke

²⁴⁹ Pázmány Alvinczi művének *refutatio*ját 1620-ban írja, a három évet az 1617-es második nagyszombati szerződéstől értheti.

²⁵⁰ Háború idején nyitva volt, hogy az isten a küzdő rómaiak segítségére mehessen.

²⁵¹ A törökkel Zsitvatoroknál kötött béke először Rudolf miatt nem hatályosult, aztán a ravasz török a király portai követének a békétől eltérő szövegezésű okiratot adott át. Végül 1615-ben megújítják a zsitvatoroki békét. „Legnagyobb nehézség a százötvennyolc falukról volt, melyek azelőtt az esztergomi törököknek adót fizetnek, de három esztendeig való hosszú, bajos alkuvással azt nyertük, hogy a százötvennyolc falukból csak hatvan lenne adófizető... Azokáért nem adtanak a törököknek hatvan falut, hanem megengedték, hogy (azmint azelőtt is cselekedtenek) bizonyos és szabott adót adnának, úgy, mint szabad és bátorságos laksásoknak sátorát és mindazonáltal a keresztényeknek urasága és birtoka alatt maradának.” (Sik 166.)

²⁵² A két nagyszombati egyezményre hivatkozik Pázmány, a második megkötését a Homonnay-mozgalom tette szükségessé. Ez „mind Bethlentől, s mind az egész Erdélytől szent hűséggel” megerősítettett, olyannyira, „...hogy ennek a szövetségnek erejével nem egyszer maga akarátja szerint arra ajánlotta magát Bethlen, hogy ő felsége akarátjára és javallására a csehek ellen való hadban tízezer fegyveres vitézekkel kész elmenni”. (Sik 167.) **B2**

szerint a hitet fogták pajzsúl. Azokáért a vitézlő dühösség Szécsi²⁵³ és Rákóczi Györgyöknek kalauzságuk alatt legelsőben is az Istennek szenteltetett személyekre és szentegyházakra és egyházi marhákra öntődött ki, papoknak egynéhány lakóhelyüket feldúlta, a becsületes püspököket, prépostokat, apáturakat, kanonokokat gyalázatosan mezítelen levetkőztette, útalatosúl idestova hurcolta, rabok gyanánt korbácsokkal, ostorokkal verésekkel, pökdösésekkel és ezer gyalázatos szidalommal hóhérmódra gyötrötte. Mit mondjak ama kassai fene dühösségről? Crisinus Marcus esztergomi kanonokot és más két tökéletes életű papokat, a Jézus társaságabeli szerzeteseket, Pongrácz Istvánt és Grodecius Menyhértet, midőn semmi fenyegető avagy hitegető beszédekkel reá nem vihették volna, hogy a közönséges keresztény hitet megtagadnák, kegyetlen sebekkel megölték és az egyiket halva, a másikat pedig holtelevenen a büdös árnyékszékbe vetették és avagy ott hagyták, hogy megrothadjanak, avagy (amint hírül beszélük) hóhérral (óh örök tűzzel büntetendő vétek) kivonatták ... és a Bokáczius házánál való moslékba eltemették.²⁵⁴

A nagyságos Dóczi Andrást, király és császár ő felsége generális kapitányát (ki abban az egyben volt bűnös, hogy akinek nem kellett volna, fölöttebb hitt)²⁵⁵ undok rabságba vetették és (melyet még a törököknek is, melyek ő náluk becsületesek, nem cselekesznek, ha rabbá esnek a keresztényeknél) mint valami alávaló rabot keményen vaskékóba verték, a Magyarország szabadságának (ha Istennek tetszik) busszúállói. (...)

PÁZMÁNY PÉTERTŐL²⁵⁶

²⁵³ Szécsi György (†1625) Bocskai udvari hadainak kapitánya, Bethlen támogatója e hadjárat elején. Az ő leánya Szécsi Mária, a „murányi Venus”.

²⁵⁴ Kassa jegyzőkönyvéből: szeptember hetedikén „...a város tudta és egyetértése nélkül a pápisták papjait: két jezsuitát, és egy harmadikat, a széplaki apátság prefektusát Rákóczi gyalogjainak prefektusa, úgy hírlík, Bay Zsigmond, meggyilkoltatta és fejfelé a kloákába bocsátotta. Innen végül a Szenátus parancsára kivonattattak és a földnek átadattak, éjszakai időben”. (TT 1896. 119., latin.)

²⁵⁵ B2

²⁵⁶ Sik 163–190.

B 7 II. Oszmán szultán fermánja Bethlen Gábor számára 1620. június 22-én

Az Jézus hitin levő uraknak dicsősége, az messias vallásán levő nemzetiségnek választott fejedelme, az keresztyénség békességének őrizője, ki vagy böcsületes térdek meghajtóinak böcsületese, az vitézlő rendeknek méltóságos ékessége és ura, Magyarországnak és Erdélynek fejedelme, ki vagy Bethlen Gábor, minden dolgaidd jó szerencsések legyenek. Ti is Magyarországnak méltóságos keresztyén urai és főrendei, az ti állapototokat is az nagy Isten jó szerencséssé tegye.

Ez mi hatalmas és felséges méltóságunknak levele megadatván értésetre így legyen. Te ki vagy felséges Bethlen Gábor az mi felséges és fényességes portánkra leveledet küldvén, magad és az magyarországi minden rendek szíveinek bátorságos hitelére az többi között két rendbeli kívánságokra assecutoria [*biztosító*] levelet kívántál mi hatalmasságunktól. Elsőben, hogy megemlékeznénk arról, hogy Erdélyországa az mi boldog emlékezetű ősünk ideitől fogva az mi fényes székünknek számolyához ragaszkodván az hűséget mind ez ideiglen megtartotta volna; minthogy peniglen az tekintetes magyar nemzetség is az mi velünk kötött szent békességnek frigyét erősen meg akarná tartani, és annál is inkább meg akarná erősíteni, az mint azelőtt volt, ... mi is hasonlóképpen oltalmaznók, őriznők és megtartanók. Azért mi Ferdinánd kedvéért az méltóságos magyar nemzetet semmiképpen meg nem vetjük, hanem valameddig az mi császári méltóságunkhoz híven és jó akarattal viselik magokat, ha mikor kíváztatik ... egyet sem hagyunk közülük megháborítani. Mivel ... téged választottak fő gondviselő fejedelmeknek, minden segítséggel és oltalommal leszünk nekik és az ellenséget róluk ... elfordítjuk.

Másodszor, ennekelőtte mikor Ferdinándot magatokra királlyá töltétek volna, néha szabadságotokban és tisztességtekben, néha vallásotokban és törvényetekben meg akarván háborgatni, mint szintén az cseheket is az ő hozzájuk hajlott országokkal egyetemben, mely miatt országokban bátorságos állapotban nem élhettetek volna, sőt az nektek tölt fogadását, kötését meg nem állotta, és be nem teljesítette volna; mely nyomorúságos állapot az ti szíveteket, lelketeket elkeserítvén, és eszetekben vévén azt, az mi fényességes székünknek számolyához folyamodván, találtátok meg az mi hatalmasságunkat, hogy ahhoz ragaszkodván, minden oltalmat és segítséget mi hatalmasságunktól várnátok, melyet hogy cselekesztek, mi is minden reátok való gondviselést az mi hatalmas császári méltóságunk-

ra veszünk... Ha pedig magatoknak királyt akartok választani, az mint-hogy szükséges is, az tennen magatok szabadságtok törvénye és rendtartása szerint, válasszatok olyat, ki ténylek igazsággal és az mi fényes portánkhoz igaz jóakarattal legyen, és mi is azzal az szent békességet megtartjuk s Magyarországot az ő királyságával együtt erős böcsületben tartjuk. (...) Ez mi fogadásunkról való méltóságos assecutoria levelünket pedig mindeneknek valakik ehez tartoznak, értékre adjátok és mindnyájan ahoz tartsátok magatokat. (...) ²⁵⁷

Bethlen értesíti portai követeit a csehek 1620. november 8-i fehérhegyi katasztrófájáról

B 8

...melyet hogy historice kegyelmetek értsen, nem akarjuk eltitkolni, ²⁵⁸ hanem secundum rei veritatem [*a dolog igazsága szerint*], im megírjuk. Eleitől fogva hallottuk az bavariai, saxóniai hercegeknek, Spinolának ²⁵⁹ haddal megindulásokra való szándékokat. Melyet értvén én, szám nélkül való leveleket íratam királynak, Anhaltinusnak, intvén, kérvén, sőt obtestálván [*könyörögvén* nekik] őket: ne várnák azokat a hadakat magokra, hanem menne reá Buquoirra Anhaltinus addig, amíg conjugálná [*összekapcsolná*] magát az bavarussal. És hogy elégségesb lehessen arra, magyar hadakkal szüntelen többítettem és erősítettem az hadát, úgyhogy regestomban megmustrált, válogatott jó hatezer lovas magyar volt véle –

²⁵⁷ (TMÁO I. 224–225.) Ekkor már ülésezik a besztarcebányai országgyűlés, amely augusztus 25-én magyar királlyá választja Bethlent. A választási feltételek és az országgyűlési végzések magyarul: Sinkovics I. 430–446. (Az év elején még így üzent a török: „Bethlen Gábor, ha Isten adja, legyen magyarországi koronás király bátor, de Erdélyt mi Magyarországhoz soha nem engedjük, hogy birja, mert Erdély szultán Szulimán talál-mánya és sajátja az hatalmas császárnak; mi olyan tökéletesen ezután nem bízhatunk Magyarországhoz, mint Erdélyhez s nem hagyjuk mi másnak a miénket.”)

²⁵⁸ Észak-Magyarországon riadalmat keltett a vereség híre. Bethlen a Szepesi Kamarához írt levelében szidja a csüggedőket: „...ilyenkor kellene leginkább magokat vitézül hazájok szeretőknek mutatni, de az mint látom, elvitte isten szívetek bátorságát mindnyájatoknak. ...ne féljete oly igen, im itt vagyon az császár követe, ha az békességhez kedvetek vagyon, én azt megcsinálom, csak jól meglássátok mint hisztek a németnek, mert bizony kigyó farka vágását soha el nem felejt. Én reám ne vessetek, ha miben incurráltok [*beleszaladtok*], hanem magatok asszonyember szívetek félelmének; mert ha akarnátok egyaránt, én nem hires kurva, hanem egy igaz férfiú volnék; de egyedül én is csak egy ember vagyok”. (Bethlen 224–225.)

²⁵⁹ Spanyol származású (1589–1630) császári tábornok.

kik úgy elfárasztották az ellenséget az mindennapi csatákkal: rajtok kapdosván szüntelen, táborokat éjen felülteték, fennálltatták, élését elfogták mindenféle, magokat fogyatták annyira, hogy azmint maga comes a Turn [gróf Thurn] nekem beszélte bizonyosan, csak akikre számot tarttatott Anhaltius, az ellenségből az magyarok egyszer is, másszor is kiket elfogtak, levágtak, nyolcadfél ezeret sokkal excedált [meghaladta]. (...)

...egynéhányszor optima occasio affulsit [felcsillant a legjobb alkalom], hogy az ellenséget minden bizonnyal invadálhatták [megtámadhatták] és derekasan dissipálhatták [szétszórhatták] volna. De az Úristen elvevén eszeket, ama nagy ökör Holaknak tarditássa, cunctatiója [lassúsága, habozása] és végre árultatása soha nem bocsátotta őket az jó occasióval [alkalommal] való élésre, és közel három egész hétig Pilzna körül hevervén mind a két tábor: azonban az Spirituales Electorok [egyházi választófejedelmek] és Herbipolensisnek²⁶⁰ igen szép tízezer emberek elérkezvén segítségekre az ellenségnek, semmit nem késtenek, hanem egyenesen az miénknek táborára jöttek... (...) Végre nem állhatván tovább az miéink, Rakovnic nevű városkához szállottanak, és 6. és 7. novembris harcolván véllek, szombaton estve megindultanak s az csillagkert mellé szállottanak. Itt kell immár observálni [megfigyelni] azoknak az két generálisnak, Anhaltinusnak és Holaknak rettenetes bolondságokat, supina negligentiájokat [hanyag gondatlanságukat], sőt az egész hadban levő tisztviselőknek s magának is az ifjú királynak nagy vakmerő esztelenségből származott negligentiájokat: hogy látták az ellenség ellen való magok imparitatem [egyenlőtlenységét] és elégtelen voltokat; tudták azt is, az én hadam, úgymint ötezer lovasom útban vannak, kikkel cancelláriust²⁶¹ bocsátottam vala ... kiket noha Pilzna felé indítottak volt az cseh commissáriusok [biztosok], és közel két napot jártattak hiában véllek: mindazáltal mégis úgy siettenek, hogy hétfőn bizonyosan 8 órakor az prágai kapuk előtt állott meg szép rendelt seregekkel cancellárius az óváros előtt.

Ezt így értvén mind király és az tanácsi, mégsem szállotanak bé Prágába az ellenség előtt, hanem nagy bolondul magokra várták. És elérkezvén 8. novembris az ellenség, oly szoros helyben voltak, hogy fele sem fért el az hadnak rajta; sőt az magyar seregeknek ordinanciát [utasítást] sem adtanak, hanem egy rakásban, aki mint állhatott, úgy állottanak vesztig –

²⁶⁰ A würzburgi fejedelemnek. (Würzburg: Herbipolis.)

²⁶¹ Péchy Simont; utóbb meggyanusították, megvesztegettetvén késett el az ütközetből.

azok közül senki nem vitt, mert nem vihatott, nem lévén helyek...²⁶² És így az ellenséggel vasárnapon délután két és három óra közben szemben állván, megvittanak, és noha oly kevesen voltak – helyek sem lévén az viadalhoz – mindazáltal azmely seregek az ellenségre mentenek, ... rettenetes harcot töttenek, melyet az ellenség nem állhatván, megfordult tőlük annyira, hogy két egész regiment gyalogban igen kevés maradt meg, mind levágták. Az lovasban is futott több háromezer, annyira, hogy az baváriai herceg elfutott és hadának is nagy része, de az cseh seregek és főképpen az niderlandok – az árulók – semmit nem vittanak, hanem az sáncfákat és zászlókat tövel forgatván fel, hátot adtanak; és így az ellenség szívet vévén ... az had megveretett.²⁶³

Bethlen a magyarok restségéről 1620 novemberében

B 9

(...) Mi itt békességben vagyunk istennek hála. Császár ujobban akar velem tractálni, és ha nincsen kedvetek szabdságtoknak, religiótoknak, hazátokban való jószágokban békességes és szabados megmaradástok oltalmazásához, én császárral könnyen megbékélhetem. De bizony jaj lesz tinéktek, ha jure belli kezdi obtineálni [*hadijogon ... birtokolni*] országokat császár;²⁶⁴ ne gondolkodjék senki arról az magyar nemzet közül, hogy Magyarországon jószágot birhasson, eladták bizony minden úrnak, fő és nemes embernek minden jószágát, balonyokkal²⁶⁵ rakják meg és az városokat új néppel, minden erősségeket némettel, et quod majus [*ami a*

²⁶² Az általa küldött sereg szerepéről és a vereség okáról másutt így ír a fejedelem: „...császár hada az confoederatusokat megverte Prágánál az csillag kertnél, melynek két nagy fő oka lön. Első, hogy az generálisék gondviselésletlenek lévén, semmi ordinantiát az hadaknak idején ki nem adtak volt, ... fele sem vihatott az miatt. Másik főbb oka, az magyar seregeknek az mely helyt mutattak volna, oda nem állatták az seregeket, és ott egy magyar sem vitt, hanem csak mind elfutott, et quod majus [*ami a nagyobb*], harmada sem volt jelen, mind kurvaanyjokban voltak akkor is prédálni”. (TT 1886. 10–12.)

²⁶³ BGE 274–278.

²⁶⁴ Egy évvel korábban, Nádasdy Tamás elpártolásakor írja neki keserűen: „...ha ez az összeesküdött magyar nemzet az austriaca domustól deleáltathaik [*az osztrák ház által eltöröltethetik*] és csak kegyelmek léssen az pap urakkal Magyarország, bizony uram, igen kicsiny ország leszen ... hol az mindenható istenért az jó hírnév, hol az embernek nemzetéhez, hazájához való igaz affectusa [*szeretete*], synceritása [*őszintesége*], hol mindeneknek felette az nagy istennek tartozó kötelessége, igaz tiszteletinek őtalmazása, melylyel minden ember tartozik istenének. Ez világi dicsőségek mind elmúlnak, uram, és azokra bizony nem kellenék néznünk”. (Bethlen 152.)

²⁶⁵ Vallonokkal.*

nagyobb], sem lutheranus sem helvetica confessio [*helvét hitvallás*] ... soha ebben a seculumban [*században*] nem leszen; lássák oztán az sok cautelákkal [*mentséggel*] élő és hadban való jövetelitől magokat elrejtető urak, nemesek, mint fognak élni, örömet költenének oztán akkor és hadban mennének, csak ki restituálná [*állítaná vissza*] őket előbbeni állapotjukban. De bizony nem jön több Bethlen Gábor segítségetekre,²⁶⁶ megégetvén kása az száját, nem köti fel másszor az harangot falu fejében, nem költi el érettetek ötszer s hatszor való százezer forintját, látván mostan szemeivel, mely igen elvonszák az emberek magokat, nem akarnak hazájokért, isten tisztességéért, religiójokért, szabadságokért semmit költeni és személyekben szolgálni. Én az fölséges istennek dicsőségére szent színje előtt protestálok, hogy a ti veszedelmeteknek nem én, hanem magatok lesztek okai, perditio tua ex te, aut in te est Israel [*pusztulásod miattad vagy benned van, Izrael*], mert ha országostúl egyaránt nem fogjátok mellettem a dolgot, egyedül én sem vagyok elégséges az ti oltalmazástokban. (...) De Magyarországon nem akar senki semmit. (...) ²⁶⁷

B 10

Pasquillus

1. Judán tanítványi, Kainnak fiai,
Herodes seregi, Belzebub hívei,
Babylon tornyának vagytok építői,
Krisztus templomának megfertőztetői.
És ű juhainak megkeserítői.²⁶⁸

²⁶⁶ Említett, Nádasdynak írt levelében: „...ezt az nagy gondot, halál alá vetetett állapotot soha bizony magam felfualkodásából ... fel nem vöttem; mert nekem az kegyelmes úristen az én érdemem felett noha nem nagy, de igen szép fejedelemséget adott volt és azt négy esztendőknél elforgásában noha igen sok fáradsággal, költséggel, hadakozással, de szép fundamentommal való békességgel corroboráltam [*megegyesítettem*] vala, értékecskét is olyat rendelt volt ő felsége, hogy én senkiét el nem vöttem..., de mégis minden gondviselésre elérkeztem és így lévén állapotom, nagy bolondság lőtt volna az, hogy ha én ezt az minden veszedelmekkel teljes nyughatatlanságot igaz okok nélkül cseréltem volna el az én szép csendes állapotom; ... hanem vöttem fel mind azokért ... az impedimentumokért [*akadályokért*], melylyel az nemes Magyarország, nekem szerelmes nemzetem (kiért örömet meghalok) megbántatott sokképpen koronás királytól és az papi rendtől...”. (i. m. 153.)

²⁶⁷ TT 1886. 10–12.

²⁶⁸ E hadjárat során a templomok megfertőztetése és a juhok megkeserítése tekintetében a csepregi mészárlás a leghírhedtebb. Collalto katonái 1621 januárjában a templomkert-

2. De bátor forgódjék Góliáth fegyverben,
Kinek remínsíge van csak Mahumetben,
Dávid is – Ferdinánd – bízik az Istenben,
nincsen remínsíge az sok seregekben,
megcsalatkozik majd Bethlehem mindenben.

3. Nám Dávid egy bottal és egy parittyával,
Ferdinánd császár is az egy imádsággal,
Góliáth pallossal, felfuvalkodással,
Készült fel Bethlehem nagy sok álnoksággal,
Fertelmes és gyilkos parázna hadával.

4. Ez auguriumról hogy megemlékezzél,
Jüvendő ez léssen, el ne feledkezzél:
Mint az száraz szalmát fölvészzen majd az szél,
Melyben előtalál mindenféle veszély,
Véled-í Erdélytől hogy nagy távul essél?

5. Majd úgy jársz mint Ámán az nagy kevélységért,
Bosszút áll az isten az keresztínségért,
Továbbá megvér az hitetlenségért,
Azután megbüntet az paráznaságért,
Utoljára pokolra vet az tévelgésért.

6. Képzeld, ²⁶⁹ úgy ne járj mint az Báthori Gábor,
kinek remínsíge vala Venus és bor,
Kit előtalála mezűben az zápor,
Mit használa neki urasága akkor?
Nem lén hatalmasabb mint egy száraz por.

7. Ő pedig nagy nemzet vala, nem úgy mint te,
Vitízígre jobb volt bizony hogynem mint te,
Magát kernöly nem metszette mint te;
Római császárnál kedvesb volt, nem mint te.

ben védekező lakosok közül több mint ezret lemészárolnak, felégetve a magyarországi protestáns műveltség egyik központját.

²⁶⁹ Gondold meg*

10. (...)

Az kicsin prédáért mint járul magyarság,
Az pártos urakat töri már az kórság.

12. Az egy préda lén csak támadások oka,
Gyermekekre szálla országunknak gondja,
Kiknek teli kupa, erős bor tanácsa,
majd fejeken teli nyomorúltak átka,
Kiért az Úr-Isten Thurzókat megrontja.

13. Csalárdságnak oka lén első Szaniszló
Három vármegyében legelső áruló,
Betlem Gábornál legfőbb hazudozó,
Az papi jószágra igen szomjúhozó,
Pozson vármegyében zűrzavar-formáló.

25. Révay Pozsonban jó koronaőrző,
Az árúttatásban nem lén szintén első,
Betlehem Gábornál igen nem volt belső
Az papi jószágon igen szedező,
Ő is az többivel tisztessége vesztő.

33. Rákóczi ott alatt Kassa városával,
Bátor meggongyék együtt Alvinczival,
Luciper ördeg lelkipásztorával,
Igen kereskedik martírok tagjával,
Kiket megevének Kassán Rákóczyval.

35. Büzhedt sok gonoszság szorúlt Alvincziban,
Kinek felesége főkurva Kassában.
Tolvajb praedicator nincs is országunkban,
Kinek annyi préda gyűlt volna házában,
Kassárúl prédáért feljűtt volt Szombatban.

50. Tündeclő tükertek légyen Eszterházy,
Ki már hűséginek ízit régen érzi,
Sőt másvilágon prémiomját veszi,
Hiti, jámborságát ez világ béveszi,
Állhatatosságát német is dicsíri.

51. Eszterház[i] Miklós lén országszerető,
Császárunk haragját ellenünk enyhítő,
Tekélyes hitő és hívsége megérző,
Nem lén hazájában háborúságszerző.

52. Oltalmazd magadat másszor Magyarország,
Hogy meg ne csalhasson valami ravaszság;
Nám másodszor történt rajtad az csalárdság,
Erdélyből származott reád minden rútság:
Hiszem, volt nálad élt elme, okosság.

53. Gondold meg ezután eleit, utolját,
Jól érizzed immár háznak polyváját,
Hadd el az tévelygés veszedelmes útját,
Ki már elfogyatá országodnak zsírját,
Enyhítse az isten ellenünk haragját! Finis.²⁷⁰

B 11

Az 1621-ben Kassán megjelent első magyar nyelvű útleírás, az *Europica varietas* Hollandiáról

...álljon meg az ember közepén Hollandiának, minden szegelete felől ez világnak gyalog ember egy nap kimehet belőle, ily szorosságban vagy on mégis harmincegy téglával kerített városa... Az imperium benne volt az hispániai királyé, kinek midőn csak egy Albanus nevű hercege is Hollandiában az igaz vallásért tizenhatalmú ember megöletett volna, kényszerítették maguk oltalmukban feltámadni ez nagy tirannus ellen, kétszer azért az királynak minden erejét az Britanniai-oceanus tengeren megverték, és igájukat nyakukból kivetették, most az status, ők ordónak híják, aristocratie bírja. Belli ductor [*hadvezér*] közöttük az nagy erejű Mauritius orangiai famíliából való fejedelem, kinek lakása Hága nevű városban. Az tartományok címe egy fakesztbe szorított oroszlán. Nincsen önékik kemencéjük, hanem csak sütő, az is az földben, nincsen szőlőhegyük, nincsen szántóföldjük, nincs fájuk, mely dolgon bizony elcsudálkozhatol, miképpen lehessen az embereknek benne táplálásuk, holott

²⁷⁰ Pasquillusok, 7–17.

csak Amsterrodamumban²⁷¹ is lakos gazda számláltatik kétszer való százezer. Vagyon rétségnak nagy bősége, azhol számtalan sok barom, tehene oly nagy termetű, mint nálunk akármely ökör, felette jó sajtja fehér, vörös, zöld. Népe emberséges, tisztább ég alatt minden nemzetségnél; csakhogy az fának szűk volta miatt igen rút étkekkel él, mert ugyan nagy rendbeli ember is csak kétszer főzhet egy egész héten, vasárnap, szerdán, több napokon mind főtt húst, mind pecsenyét hidegen eszik, ha pedig megmelegíti, bizony rosszabb lészen az íze, mert csak földből s ganéjból csinált fának tüznél melegítik meg, mely teljességgel átjárja étküket. Az tengeri habnak természete bennük az itt valókban, kik igen ritkán szoktak másnak engedni, hanem mindennek ellene mondani, vendégeskedők az ő módjuk szerint, ruhájukban idegen formát követnek minden német nemzetség között. Hajósai ég alatt egy tartománynak jobbak sincsenek mint ennek... (...) ...egy dicséretes dolgokról emlékezhetek az leányoknak. Esztendőnként egyszer, télben harmadnap alatt az egész ország törvénye s szokása szerint pályafutásnak okáért bizonyos jutalom alatt (melyet az magisztrátus teszen le) a leányok az ő idejük szerint való hozzá hasonló ifjú legényeket az tengerre kihíják, az leány az férfiúnak, az férfiú az leánynak lábára felköti a csontból vagy fából csinált csuszondót, de ez nem így vagyon, mint itt Magyarországon láttam, hogy egy nagy vassal megszegezett bot volt kezében az jégen járóknak, hanem szintén csak lábainak mesterségesen való félretaszítása által, felhányása és mozgatása által az egész nép láttára elindulnak, és oly sebességgel mennek, hogy ég alatt nincs oly ló, ki velük elérkeznék. (...) Ez egész tartományban nincsen kinn járó koldus, hanem azki megérdemli, ispotályokban tartják, ha ki pedig munkálkodhatnék, és minden ok nélkül koldulásra adja magát, megjelentem ide alább, hova viszik őket. (...) Bémenénk ... Amsterdamumba.

(...) Utcái felette szépek és tiszták, mind éllel felvert téglából, gyakor helyen még az is mázos, kin ember elcsudálkozhatik, tisztaságát megtartatják, mert soha szekér bé nem megyen a városba, lovon is nem más, hanem ha valamely fejedelem avagy nagyúr. Sok szép skólái, nevezetes könyvnyomtatóműhely, árutartó patikáknak sokasága, szép mulatókertjei etc. Az nevezetes és közönséges épületek benne ezek: az templomok, az fegyvertartóház, tanácsház, ispotályok és az Zuchthaus, avagy jó erköl-

²⁷¹ Amstelledamme (az Amstel folyó gátja) első írásos említése 1275-ből való, a település 1300-ban kap városi jogot.

csökre és munkára tanító ház.²⁷² (...) Az tanácsház minden ékesség nélkül vagyon az halárus utcán, ajtaja felett drága arany bötűkkel ez vagyon feljegyezve: Audi et alteram partem. [*Hallgasd meg a másik felet is!*] Sok ispotályok benne, sok betegek háza, soha ez városban ember koldust nem láthat, mert el nem szenvedik, hogy a piacon járna, hanem hogyha ereje nincs reá, hogy munkálkodhasson, tehát bizonyos helyre megyen, ahol ötet felveszik és ispotályba veszik, ha pedig nem érdemli meg az alamizsnát s mégis koldul, jaj bizony annak, ha rajta érik, mert az Zuchtházba viszik... Én Istenem, mely nagy alamizsnálkodás közöttük, meglátnál egynéhány száz embert betegen feküvén, ki mellett minden négy mellett egy asszonyállat, ki gondjukat viseli etc. Az elhagyott árváknak is egynéhány köz helyek vannak, ahol laknak, azhol őket különb-különb mesterségre tanítják...

SZEPSI CSOMBOR MÁRTONTÓL²⁷³

²⁷² „Az Zuchthausról (az deákok nevezik Domus disciplinaris) így érts. Mivelhogy minden helyeken, de főképpen öközöttük találatnak afféle elvetemedett fiak, kik atyjuknak, anyjuknak szavukkal semmit nem gondolván mindenféle gonosz cselekedetre ugyan rohannak, tékozlók, szitkozódók, verekedők, paráznák s az többi, erre való képest az böcsületes és okos tanács csináltatott egy közönséges házat, kibe azoknak gonosz erkölcsüket idővel megzabolázhatná, mindenféle mesterember benne, valamit az ember elgondolhat, ide azért nemcsak az ott valók, de egyebek is sok országokból gonosz fiukat elküldik, és az mire látják az benne való gondviselők, hogy alkalmas, tehát arra választják, kit deákságra, kovácsságra, kit szabóságra, ácsságra, ötvösségre és egyéb mesterségekre, de mind az mesterségen s mind pedig annak előtte, míg reá fogják, bezzeg úgy kezükhöz tanítják, hogy ha fene oroslán volt is, szelíd báránnyá változik. Először próbálják engedelmisségét sokféle dolgokon: napestig egy helyből más helybe követ hord, vizet kutakbul kádakba merít, azt meg visszatölti az kútba, kivel tapasztatnak, kivel énekeltetnek, némelyiknek lábán, némelyiknek nyakán az vas, fűrészeltetnek velük, ugratják néha, néha hasmánt az verőfényre fektetik, azki nem cselekszi, avagy restnek láttatik lenni, vagyon egy ház, ... kiben egy ember képére vagyon egy nagy rézbálvány, kin egynéhány ezer lyukacska, csak egy ablaka az háznak, az is pedig igen magosan, azmint ember felérheti; az rest embert ebbe az házba zárják egy kezéhez illő edénnyel, az vizet megbocsátják az rézemberbe, oly sebességgel jő ki belőle, hogy soha semmi szegletében az háznak meg nem maradhatni szárazon, az víz pedig nőttön nő benne, az ember sehova nem hághat, lássa azért, avagy hányja az feje felett levő ablakról a vizet, avagy bizony elvész benne. Némelyik annyira kihordja, hogy mind a két kezéről teljességgel lemegyen az bőr, némelyik pedig vakmerőségre vetvén magát, ha főember fia és elejétől fogva kímélésben nevelkedett fel, tehát nagy sokáig fuldokol az vízben, úszkál, sír, kiált, könyörög, efféléket gyakorta holt elevenen hozzák ki. Egyszóval purgatóriumban lakik az ember, mikor ez házban vagyon, elég dolguk, de bizony szűk cipójuk. Szertelen nagy haszna jár az városnak belőle...” (Szepsi Csombor 167–168.)

²⁷³ Szepsi Csombor 163–167.

B 12 Bethlen 1622. január 6-án ratifikálja a szilveszterkor megkötött nikolsburgi békét

Mi, Gábor, Isten kegyelméből a Római Szent Birodalom és Erdély fejedelme, Magyarország részeinek ura, a székelyek ispánja, Oppeln és Ratibor hercege, emlékezetül adjuk jelen oklevelünk által és értesítünk mindenkit, akit illet, hogy a Magyarországon a minap támadt belső zavargások lecsendesítésére, külön biztosainknak,²⁷⁴ úgymint méltóságos és nagyságos bethlenfalvi gróf Thurzó Szaniszlónak, Szepesföld örökös grófjának és ugyanazon megye főispánjának, Magyarország Dunán inneni részei tábornokának, és Érsekújvár erőssége és őrsége főkapitányának, továbbá nemzetes szlavniczai Sándor János, Kassay István és Fráter István tanácsosainak teljes meghatalmazást adtunk. Biztosaink, miután a rómaiak szentséges császári, s Német-, Magyar- és Csehország királyi felségének szintén teljhatalmú levéllel ellátott biztosaival, úgymint ... Pázmány Péterrel,²⁷⁵ az esztergomi főegyház érsekével és ugyanazon

²⁷⁴ Az 1621 januárjától április 22-ig tartott hainburgi tárgyalásokon biztosa még Pécsi Simon volt. A tárgyalások eredménytelenül érnek véget, Pécsi ezt írja Thurzó Imrének: „Neköm az Esterház Miklós fő jezsuitája pater Sz. György igen világosan megmagyarázta, hogy császár ez mostani motussal [*mozgalommal*] föl akarja magát szabadítani mind predecessori [*elődei*] által s mind maga idejében lőtt s következett két féle kötelesség alól, és diplomák alól: ab extortis et majestabilibus. Az extortákon [*kicsikartakon*] értik a bécsi pacificatiót, kit fegyverrel nyertek az magyarok; az majestalesekön értik a melyeket et tempore electionis [*a királlyá választás idején*] fogadtanak, kivel kételenek voltak az majestas [*felsőg*] elnyeréséjért, hogy adják és fogadják az országnak...”. (TT 1878. 131.) Az alkudozások eloszlása után egy hónappal a fejedelem Pécsit bebörtönozteti, mert elégedetlen haimburgi működésével. A tárgyalás megszakadása után Buquoy sikeres támadást indít (seregében van az ifjú Descartes is), elfoglalja Pozsonyt, Nagyszombatot, Füleket, Nyitrát, Besztercebányát stb. Bethlen ellentámadásának legnagyobb sikere Érsekújvár felmentése. E csatározások során, június 17-én életét veszti maga Buquoy is. A fejedelem Nagyszombatot is visszaveszi, azonban a pozsonyi várral nem bír. Az ezután újraindult tárgyalásokon Bethlent Thurzó Imre képviseli, II. Ferdinándot Pázmány, később a fiatalon meghalt gróf helyére Szaniszló kerül.

²⁷⁵ Még Pécsi biztossága idején Bethlen ragaszkodott ahhoz, hogy az amnesztiából Pázmány vételessé ki. Ezt Pécsi – kivilétlensége miatt – helytelenítette. Meglévén a béke Pázmány még Nikolsburgból rövid levelet írt Bethlennek január 10-én: „(...) Az úristen fölségedet az új esztendőben minden jókkal megáldja. Hogy az úristen mind az mi kglmes urunk szívét és mind a felséged elméjét arra vezérlette, hogy az szegény községnek számlálhatatlan inségének és az keresztyén vérontásnak véget vetvén, az szent békesség végben menne: méltán hálákat adhatunk ő szent felségének, kiért én is örvendezni akarék felségednek ez kis írással. Emellett minthogy az visszavonó üdönek állapotja magával hordozza az gyűlölködésre való okokat, felségedet kérem,

hely örökös főispánjával, Magyarország primásával, született szentszéki követtel, fő- és titkos kancellárral, belső tanácsossal, továbbá ... galántai Esterházy Miklóssal, Zólyom és Bereg megye főispánjával, magyarországi királyi udvarmesterrel és aransarkantyús vitézzel és kamarással ... a morva örgrófságban fekvő Nikolsburg városában összejöttek, ... a béke és kölcsönös kiengesztelődés jegyében az alábbi egyezségben állapodtunk meg. (...)

A fejedelem úr a királyi címet, valamint Magyarország egész igazgatását, kormányzását és jelvényeit őszintén és teljesen leteszi, egyúttal róluk örökre lemond; és soha semmi szín alatt sem fog az ország igazgatásába és kormányzásába avatkozni s elegyedni, jelen szerződés erejénél fogva a fejedelem úrnak átengedett [terület] kivételével.

A fejedelem úr az ő felségének járó városokat, várakat és végházakat valamennyi ágyúkkal, löporral, erősítési művekkel és hadiszerekkel, úgy amint most vannak, a felség biztosainak kezébe adja, s azokból semmit ki nem vitet és el nem szállítat. (...)

Az ország szent koronáját a fejedelem úr, az összes ereklyékkel és ékszerekkel, még mielőtt ő felsége biztosai Kassára érkeznek, oda fogja vitetni, s miután ő felsége biztosai az őrző urak jelenlétében tüzetesen megvizsgálták és szemügyre vették, a koronát és az ereklyéket az őrző urakkal és ő felsége biztosaival saját területéről sértetlenül kiviteti és Trencsén városába szállíttatja...

A zavargások közben egyháziaktól vagy világiaktól elvett és elfoglalt összes várakat és bármi néven nevezett fekvő jószágokat [a fejedelem] előbbi uraiknak és birtokosaiknak, az ország visszaadásának fenti határideje alatt, halasztás és ellenvetés nélkül, az ő felsége által neki átengedett területeken is, visszaadja... (...)

A fejedelem által adományozott nemesítések maradjanak érvényben, úgy azonban, hogy a ... legközelebbi országgyűlésen a nemesleveleket be kell mutatni... (...)

Megígéri továbbá a fejedelem úr, hogy ezentúl a császári és királyi felség, a fenséges Ausztriai Ház és ennek hű alattvalói ellen sohasem fog ellenségeskedést elkövetni s fegyverhez nyúlni, nem is fogja azokat há-

hogy az elmúlt dolgokat feledékenységekben hagyván, tartson engemet is jóakarójának, bizonyos lévén abban felséged, hogy valameddig az én kglmes uram és koronás királyom megnyugszik az felséged jó forgódásában, én is igyekezem azon, hogy az én vékony értékem és tehetségem szerint kedveskedjem mindenben felségednek; viszontag felségednek hasonló akaratját várván. Tartsa és áldja meg isten felségedet sok jókkal.” (TT 1886. 212.)

borgatni, veszedelmes terveket nem fog ellenük forralni, és ellenségeiket sem fogja semmi módon segíteni, de ő császári felségének és a dicsőséges Ausztriai Háznak hasonló jóakarátát és barátságos magatartását a fejedelem úr önmaga és törvényes utódai iránt ugyanígy elvárja.

A császári és királyi felség viszont jogánál és császári hatalmánál fogva a fejedelem urat a Római Szent Birodalom fejedelmévé teszi és nyilvánítja. Azonkívül Sziléziában két hercegséget, Oppeln és Ratibort, a címek és jelvények szabad használatával, és mindazzal a joggal, hatalommal és jövedelmekkel, melyekkel azokat néhai somlyai Báthori Zsigmond fejedelem a kezében tartotta, birtokolta és élvezte, a fejedelem úrnak és majd a saját ágyékából és törvényes házasságból származó fiai egyikének, ilyennek nem léteben pedig, fogadott fiának és öccsének, ifjabb Bethlen Istvánnak, élete tartalmára kegyelmesen adományozza...

A címre nézve ő felsége kegyelmesen hozzájárul, hogy Erdély fejedelmének szokott címén kívül, a Római Szent Birodalom méltóságos fejedelme és Oppeln és Ratibor hercege címét is használhassa.

Ezenkívül ő felsége a mondott fejedelem úrnak az ország Tiszán túl és Tiszán innen fekvő hét egész megyéjét, úgymint: Szabolcsot, Ugocsát, Bereget, Zemplént, Borsodot, Szendrő kivételével (az ottani harmincad jövedelmei azonban a fejedelem úr részére megmaradnak) és Abaújt Kassa városával, összes régi területükkel és határaikkal, a teljes bírói és igazgatási hatalommal, de ... feltételekkel élete végéig átengedi, hogy az tartsa és birtokolja. (...) ²⁷⁶

B 13

Nagy Szabó Ferenc Bethlenről

...1622 esztendőben egy drágaság lőn. És hozának felső Magyarországból jó öreg, jó ezüstü gazdag polturát Erdélybe búzáért; de azért alábbvalóval elegy volt, melyel megrakodék az ország. Nékem is adtak többet ezer forintnál búzáért. Melyet a fejedelem hogy megsajdita, legottan megtiltá, hogy senki ne élhessen vele, hanem – mivel a német császár az első megbékéléskor Opuliát és Ratiboriát is hat vármegyével néki adta vala – onnat származik bé valami hamis poltura, és azt parancsolá, hogy aval – és öt pénzes garast is veretett vala – aval éljenek birodalmában. De

²⁷⁶ (Sinkovics I. 447–455.) Másnap a király is ratifikálja a békét, megerősítve ezzel az 1606. évi bécsit és az azt becikkelyező 1608. évi koronázás előtti országgyűlési végzéseket.

mind garassa, mind polturája apró és igen rezes volt – úgy vettem eszembe hogy három lótos is szűkön volt. Így azért Bányára vitték a kinek gazdag polturája volt, és garast kelle belölle veretni, de az is nem volt jó. Egykor a dolgot megtanulta az ország népe, és minden eladó marháját oly drágán kezdé adni, hogy egy 25 forintos lovat száz forinton s egy tehenet 25 forinton, két ökröt száz forinton, egy kupa bort 28 pénzen, summa: mindent négyszerte való áron kezdének;²⁷⁷ végre egy tallért négy forinton s ötön, egy aranyat kilenc s tíz forinton kezdének adni. Igen rút fertelmes állapotra jutottunk vala a régi apró pénzért. Olyan Bethlen Gábor garasát egy forintért másfelet adnak, három jó ezüst dutkáért egy forintot örömet adott. Az adósok, a ki másnak igen régi adóssággal adós volt, ugyan erővel megadta olyan garassal s arannyal is, nem várta hogy a nap elé jöjjön. Egykor soha Bethlen Gábor uramnak nem lőn mit tenni, hanem a maga-verette hamis pénzt abrogálni [*érvényteleníteni*] kelle ebben az esztendőben.²⁷⁸ És a mely garast öt pénzbe kibocsátott vala, egy-egy pénzbe vették bé... S marha árába is elvették sok ember. De azt is megtiltá, és vigyázókat bocsátta utánna minden sokadalomban, és csak elvették semmi nélkül tőlle, a ki élni akart véle. És így lőn osztán az, hogy a czementre [*pénzváltóba*] kellett vinni, avagy hogy veszteg tartotta a ládjában. Ilyen módon cselekedett vala akkor Bethlen Gábor. Osztán azután úgy vereté az öt pénzes garast, a melyel ma is élünk.

Sok dolgot próbála Bethlen Gábor fejedelem, melyben mind a maga hasznát nézte inkább, nem az igazságot, melyben Erdélynek szinte úgy lett haszna a miben lett; de a miben kára lett, ugyan örökké való kára lészen – nem csak egy esztendeig vagy két esztendeig, hanem örökké való; de sapienti satis [*a bölcsnek elég*].

Énnékem elég nagy károm volt ez nagy csudálatos pénzváltozás. Mert én nem hihettem soha el azt, hogy valamely fejedelem a maga-verette pénzt

²⁷⁷ Ezen bizonyosan az sem segített, hogy a szeptemberi országgyűlés IX. cikkelye árúja elvesztésével bünteti azt, aki a szabott árnál drágábban árult.

²⁷⁸ A rossz minőségű pénz igen elterjedt, aranyhoz alig lehetett jutni, a török pedig ebben követelte az adót. Bethlen a szászokhoz fordult a szükséges aranyért. Miután azok megtagadták a segítséget, keményen rájuk írt: „S. ...miért nem szégyenlítek azt írni, hogy egy néhány aranyat nem találtok, fogadjuk, ha Bécsben vagy másuá nyereség fejében kalmárságra kellenék vinni és szabad volna, csak magad is adnál polgármester mindjárt egynehány ezeret, de az hazátok megmaradásáért való közönséges szükségre nem akartok találni;... Mindjárt megaranyoztassátok, szerdán itt legyetek velek, mert ha itt nem lesznek a kupák és az pasa követünket elhagyja bizonyosan ti bánjátok meg; parancsolatinkat ne vőljétek semminek, mert elkelünk a tréfáról. (...)” (EOE VIII. 121. A teljes üdvözlő formula helyett: S[*alutem*], Ü[*dvözletet*].)

letegye, és magát megalázza. De Bethlen Gábor evel az álnok hamissággal élven, más embereknek egész országszerte igen nagy kárt tud szerezni; magának pedig hatalmas nagy kincset gyűjtte. Nékem süle oda harmadfél ezer forintom, midőn eszembe vöm magamat.²⁷⁹

B 14 ...alig vagyon Erdélynek olyan szurdékja, melyet fölséged tudós emberekkel meg nem rakott volna

Fölséged az, aki itt az gyulafejérvári collégiomban huszonnéggy választott tanulóifjakat gyűjtete be, kiket az Antikrisztusnak ilyen nagy dühösségben eledellel, ruházattal, pénzzel nagy kegyesen táplála és mostan is táplál... Mely alumnusok közül fölséged némelyeket nagy költséggel az németországi keresztyén akadémiákban fel is bocsáta, hogy amaz siralmas és szomorú derék romlásban, melyet Básta György által vön végben az keresztyén vértül megrészegedett napnyugati veres sárkány, leváogatott prédikátorok helyében itt az erdélyi eklézsiában beplántálá.

Fölséged az, aki ezeken kívül Andreas Gyöngyösit, kolozsvári Szentháromság egy Istent valló eklézsiának lelki pásztorát és seniorát, Petrus Váczit, dési prédikátort, Stephanus Geleit, felséged udvari prédikátort,²⁸⁰ Johannes Albensist, vásárhelyi prédikátort, Martinus Szilvásit, hunyadi prédikátort, Caspar Boytit vásárhelyi,²⁸¹ Georgius Károlyit kassai skólamestereket panasztalan költségével taníttatá,²⁸² és ez országban is-

²⁷⁹ ETA I. 140–141. **B42**

²⁸⁰ Geleji Katona István (1589–1649), gyulafehérvári rektor, Rákóczi udvari papja, Erdély református püspöke.

²⁸¹ **A38**

²⁸² 1624-ben pedig a VI. cikkellyel a jobbágyfiak tanulását akadályozók ellen fog törvényt hozatni: „(...) ...praedicator rend uraink panaszolkodnak kegyelmes urunk, hogy volnának némelyek az patronusok közzül, kik jobbágyok gyermekit is az scholátul megfognák, sőt ha scholában volnának is, ki akarnák őket hozni. Végeztük azért országul, hogy az kik tanúságnak okáért, nem egyéb praetextus [ürügy] alatt, nem is öreg korokban mennek az scholákba, kedvek ellen onnan ki ne vehessék, az ki pedig azt attentálná [megkísérelné], in poena praedecarata modo eodem exigenda convíncáltassék”. (EOE VIII. 236.) Az *előbb kifejtett büntetést* (1000 forint) *ugyanolyan módon kell behajtani*, mint attól, aki a prédikatori rend ellen követ el jogtalanságot: az országgyűlés idején és elengedhetetlenül. A jobbágyot védi az 1622:VI. is, amikor sokévszázados törvényszöveg szavai vonatkoztatnak rá: „...végeztük, hogy a modo in posterum [mostantól örök-ké] senki instantiájára [kérésére] jobbágyinkat meg ne merészeljék tartóztatni, sub poena ducentorum...” (EOE VIII. 111.), azaz aki (a szöveg szerint: városi bíró kereskedni menő) jobbágyot kérésre letartóztat, kétszáz forinttal bűnhődjék.

tenesen letelepíté, annyéra, hogy majd alig vagyon Erdélynek olyan szurdékja, melyet fölséged tudós emberekkel meg nem rakott volna. (...)

Nyilván vagyon, minémű nagy kegyességből szállítá be fölséged az szombati collégiumban ennyi sok fegyverek zörgési között is amaz huszonnégy tanulóifjakat, kiknek táplálásokra esztendőnként ennyi temérdeki nagy kéncsnek az hadakra végetlenképpen való költésében is és az országnak nagy szükségében háromszáz forintot, száz akó bort, háromszáz mec [mérő] búzát rendele, és azkiket magával az Antikrisztusnak katonáinak torkokból amaz híres pártolkodás miatt aláhoza, és mostan is Kassán az fölséged gondviselése alatt letelepedvén tanulnak, hogy semmit se szóljak fölségednek abban való nagy kegyességéről, mely nagy serénységgel gyűjté maga mellé Magyarországból az tudós egyházi embereket, őket számosan tartani, istenesen éltetni, szorgalmatosan gondjokat viselni, tanításokat kegyesen hallgatni, bennök gyönyörködni, s egyebek előtt velek dicsekedni, minemű Joannes Keserűi erdélyi keresztyén pispék, Joannes Alatus, Stephanus Deési, én is méltatlan voltomra, kit fölséged az magyarországi pispekségemből behozata, és az négy esztendő alatt kegyesen táplála. (...)

...Erdély fölségednek érette való fáradhatatlan nagy szorgalmatoskodásával és reá való kegyes atyai gondviselésével az ő szomorú gyászából úgy megújul, és az ő nagy romlásából úgy megépül, hogy Básta Györgytől rajta esett keserves pusztaságának még csak nyomdoki is elvértve látszanak.

MELOTAI NYILAS ISTVÁNTÓL²⁸³

²⁸³ (BGE 597–602. Melotai 1622-ben írta meg Gyulafehérvárott az unitáriusok ellen a *Spectaculum Trinitatist* [Szentháromság tüköre], Bethlen Gábornak ajánlva.)* A Bethlen halálát követő évben jelenteti meg Szenczi Molnár Albert a *Discursus de summo bono* [Értekezés a legfőbb jóról] fordítását. Ennek Ajánlásában írja: „...Országunkban-is vóltanak kegyes Fejedelmek, kik igen jól értvén az Schoiaknak és könyveknek az igaz bölcsesség szerzésére használatos vóltokat, igyekeztenek hasonló dolgokra: úgy mint Matyas Király; ki Budán az királyi Collegiumnak már fundamentomat-is felrakatta vólt; és az akkor romlani kezdet Görög országból és egyébünnet számtalan szép drága könyveket hordatot az ot való Bibliothekaba 1480. esztend[őben]. Az után 1570. esztendő táyban ifiu Iános király vólt ilyen szándékban. Ki amaz híres Philosophust Petrus Ramust-is hivatta Párisból Fejérvárrá. De az Blandrata orvosnak doha, eliszonyította az bölcseket az oda meneteltől. Annakutánna Batori Istvan-is hivatta idebé Pádvából Iacobus Zabarellat tanítasnak okaért de szándékának Lengyel Országi királyságában szakat vége 1586. eszten[dőben]. De ez dolgot azok közzul senki eléb nem mozdította, az fejedelmi bölcseséggel, igaz religióval és az jó könyveknek szeretetivel felékesítetet és az Istenben már bódogul elnyugot Betlen Gabor Vrunknál: Ki Testamentomában-is

B 15 Bethlen előterjesztése az 1622 őszén²⁸⁴ Besztercén tartott országgyűlésen a székelységgel kapcsolatban

...illetlennek sőt az igazsággal ellenkezőnek látjuk teljességgel, hogy az egész székelységen való jobbágyság ... (kik számmal az tízezret meg fogják haladni) noha ez országban laknak ők is és minden hasznát úgy veszik, mint egyik nemzet akármelyik, mindazáltal sem adót, sem dézsmát nem adnak, hadban nem mennek, akármilyen szedés, vevés legyen az székelységen, az jobbágyság semmit effélében sem ad, hanem egyszóval mindenféle terhet csak az kevés lófő és veres drabant szabad székely supportál [szolgált], hadban azok mennek, ha mit az ország szükségére, vagy egyébre magok között felvetnek, azok fizetik, melyből ilyen kára és nagy fogyatkozása vagyon az országnak, hogy az zászlók alól nagy része a székelységnek magát jobbágyságra kötötte, látván azt, hogy sokkal könnyebb és jobb állapotja vagyon az jobbágnak közöttök hadakozásnak idején, hogysem az szabados embereknek...; egy héten ha egy vagy két nap dolgozót bocsát, azzal minden egyéb szolgálattól, fizetéstől megmarad; ez az oka, hogy a zászlók üresek és csak szegény Bocskai fejedelem idejétől fogva is közel hatezer székely lőtt jobbágygyá, kiket az nemesek és csak nem régen jobbágyból lőtt lófejek is vagy elhitegettenek, megmutatván nekik, mely könnyen élhetnek az jobbágyságnak neve alatt, avagy sokan csak kölcsön vett kevés pénzért kötötték magokat

az fejedelmi Gymnasiumnak fundálására illendő jövedelmet rendelt és költséget hagyot.” (Szenczi, Discursus 88.) Hasonlóképpen ír Pápai Páriz is: „Igyekezett collegium fundálásában ugyan Fehérvárott ifjú János király, hívatta is arra a végre a nagy Petrus Ramust Párizsból, de ez a Blandrata és Dávid Ferenc bévőtt vallásában megütközvén, el nem jött. Igyekezett ugyanott abban Báthori István is, és hívatta Páduából az akkori híres Jacobus Zabarellát. De Isten e dicsőséget hagyta volt egyedül Gábornak...” (Pápai Páriz 298.)

²⁸⁴ (Tavasszal is tartottak egyet, az fogadta el a nikolsburgi békét.) A VI. cikkelyben „...végezték az statusok, hogy Kolosvárott a régi pápisták pusztja klastram helyén építtessék egy academia...”, a XXIII. pedig kimondta: „Az mely új keresztyének, kegyelmes urunk felséged jó akaratjából ez országban bejöttek és immár ugyan meg is telepedtenek, Felséged parancsolatja szerinti azoknak állapotjokról országúl így végeztünk, hogy azoknak az új keresztyéneknek és az kiket magok mellé azután behozhatnának is ez országban, minden névvel nevezendő mesterségek szerint való munkájokat szabadosan exerceálhassák [gyakorolhassák]. Az melyet penig, tudniillik Alvinczet, Felséged nekik rendelt, abban az helyben religiójokat is az ő szokások szerint szabadon exerceálhassák és senki őket abba meg ne háborítsa, az ország közé semmi nemű adózással ne tartozzanak...” (EOE VIII. 96.; 102–103.)

el, azt fogadván az olyaknak, hogy pénzeket valamikor megadhatják, azontól kibocsátják kezekből etc.

Más fogyatkozás és injuria [*jogtalanság*] ebben ez, hogy noha szintén úgy élnek hazánk földét ők is, hasznát, zsirját veszik, mindazáltal egy pénzzel sem segítik az két nemzetséget semmi szükségben; mely abusus [*visszaélés*] ő kegemnek országúl minemű nagy injuriájokra és az igazságnak is ellene legyen, akárki megítélheti. (...) ...minékünk az tetszik, hogy ők is kövessék az igazságot és ha immár az hadakozó népnek nagy része közöttük jobbágyságra adta magát (kinek az szabadságot azért adták volt ő kegmek országúl, hogy az szükségnek idején velünk együtt fegyverekkel szolgáljanak hazánkknak), mind azok és in genere [*általánosan*] mindenféle jobbágyság rótassanak kapuszámra ő közöttök is, kik ha esztendőben országunk régi szokása szerint kétszeri adóban nem contribuálnak [*adóznak*] is, ottan csak a porta adójának felvetésekor kapuszámról fizessenek ők is úgy, mint az két nemzetben lévő szegény közösség, ha egyéb hasznokat ő kegmek országúl annyi ezer jobbágnak egyszeri fizetésében, ki ellen soha jó lelkiismerettel senki közülök nem szólhat, mert ez békeességben való csendes nyugalom nékiek is oly jó és hasznos, mint minékünk. Másikot ezt kívánjuk kegyelmesen, hogy valakik az jobbágyságra magokat fizetésért kötelezték, azok közül, ha kik magokat redimálni [*megváltani*] akarják, tartozzék az nemes vagy lófő ember pénzét felvenni és manumittálni [*felszabadítani*], megelégedvén eddig való szolgálatjokkal, az olyaknak pénzeket is megadván. Mely két dolog ha eligazodik az igazság szerint, ez két jó jó ki belőle, hogy ennek utána nem oly könnyen adja magát az rossz is jobbágyságra (mert az olyakat méltán rossznak mondhatjuk, kik az hazájának való szolgálat előtt magok szabadságát ultro [*önként*] leteszik és jobbággyokká lesznek örömeiben), látván, hogy az jobbágyságban sem élhet szintén oly könnyen, mint elgondolták volt és így megszaporodik az szolgáló rend közöttök. Másik jó ez lehet, hogy mégis valami kevéssel segíthetik ő kegmeket az porta adójának megfizetésében.

Ezekre az ő felsége kegyelmes resolútiója ez:

...hogy az közöttök való egynehány rendbeli jobbággyoknak discretiója [*megkülönböztetése*] egyszer pro rato et firmo decidáltassék [*érvényesen és erősen eldöntessék*] és kiket connumeráljanak [*számoljanak össze*] közülök és micsoda rendbeli jobbággyokat rójanak meg, világosan constáljon [*álljon*]: végeztük országúl, hogy az ős jobbággy és egyéb rendbeli

ek megválasztassanak, melyből is hogy valami confusio [összezavarodás] ne legyen, az, kik közöttök ős jobbágyoknak ítíltetnek, azok legyenek az kik Mihály vajda bejövetele²⁸⁵ előtt ős jobbágyoknak tartattanak. A kik pedig avagy Mihály vajda bejövetele után számláltattak az ős jobbágyok közé, azok ős jobbágyoknak most is ne tartassanak az connumeratióban, hanem ezeken kívöl ... mindenféle egyéb jobbágyok connumeráltassanak és kapu számra rótassanak. Az kik pedig Mihály vajda bejövetele előtt ős jobbágyoknak tartattanak, azok mostan is azon ős jobbágy-ságban maradjanak és ne is connumeráltassanak az zsellyérekkel együtt. De zsellyéreknék is csak azok tartassanak, a kiket az nemes ember csak az maga saját nemes ülésére szállított és telepített.²⁸⁶

B 16

Pázmány levele Bethlenhez 1623 márciusában

Szolgalatom ajánlása után Istentől Felségednek minden jókat kívánok. Az Felséged levelét ma adá meg nekem a Felséged főember szolgálja, melyből és az Horváth György uram szavából bőségesen megértettem nem csak a Felséged jó igyekezetit a szent békességnek megtartására, hanem azon kívöl is minemű fájdalmi és neheztelési legyenek Felségednek. Az Isten is úgy áldja meg Felségedet, ha az szent békességnek megőrzésével ezt a mi kicsin fogyaték hazánkat és nemzetünket takargatja és nelőzteti (?), hogysen a számtalan viszázkodások és egyéb Isten csapások között megepedett állapotját kardra és szerencsére veti. El is hittem hogy Felséged ennyi sok dolgokban forgolódván, eszében vehette, mely veszedelmes lészen az gyakor zendülés az országokban.

A mi illeti a Felséged neheztelését. Elsőben abban Felséged bizonyos legyen, hogy az én kegyelmes uramnak és utána való becsületes gondviselőknék nemhogy akarátja, de hire sem volt abban, hogy a szent békeség után valaki Felséged ellen legkisebb dolgot cselekedjék, melylyel a Felséged becsülete megsértődnék. El is higye Felséged, hogy valaki efféle dologban megesnék, büntetés nélkül nem szenvedik. De Felséged okos fejedelem lévén meggondolhatja, hogy ily nagyon elterjedett sok tartományokban nehéz mindenek kezét vagy nyelvét kötve tartani. Nem is gondol az orosz lány az eb ugatással. Sőt a nagy fejedelmek soha nagy

²⁸⁵ 1599-ben rohanta le Erdélyt.

²⁸⁶ EOE VIII. 104–106. Az országgyűlés a XIII. cikkelyben törvényerőre emelte a fejedelem akarátát.

szólás nélkül nem lehetnek. Elhigye azért bizonyosan Felséged, hogy vigyázás vagyon, és ha kit megérnek, példa leszen egyebeknek. ...hogy Felséged a magában érzett fejedelmi indulatokból megítélheti, hogy aféle pasquillusokban [*gúnyversekben*] nagy emberek nem vétkesek.

A többi dolgok is, melyek Felségednek sérelmére vannak, tudniillik a sziléziai tiszttviselő és a tanuló deákok állapotja miben legyenek, nem tudom; de Császár urunknak ő felségének ... irtam felölök, el is hiszem, hogy ő felsége mindenkinek remedeál [*orvosol*]. De soha Felséged a Károly herczeg ő felségéről²⁸⁷ el ne higye, hogy az uton járó deákokat megbolygattatta volna. Mert úti tolvajokról nem felelek, de arról bizvást felelhetek, hogy ő felségek akaratjából bizony csak hajok szála sem esett le.²⁸⁸

Ezen kívül való dolgok is olyak, hogy könnyen complanáltathatnak [*el-simíttathatnak*] és a ki azokért háborúságot kívánna, méltó volna feddésre. Mert száz és kétszázezer forintban járó dolgot a fejedelmek között könnyű eligazítani.²⁸⁹

Azért Felséged az elkezdett jó békességnek nyomdokit követvén, elméjét csendesítse és bizonyos el legyen, hogy a mi kegyelmes urunk a Felségeddel való kötésekben meg nem fogyatkozik. Én pedig elsőben Istene-met kérem hogy a Felséged elméjét és szándékát vezérelje az Istennek tisztességére és hazánk megmaradására. Azután pedig azzal ajánlom magamat, hogy Felségednek igaz jó akarattal igyekezem kedveskedni, valamig Felséged az én kegyelmes urammal kötött és szentül megerősödött confederatiót követi. Kívánom én is Felségedtől, hogy minden ember szavának helyt nem adjon, hanem az én sinceritásomat [*őszinteségemet*] vegye kedvesen. Áldja meg az Isten Felségedet minden jókkal.

Pozsonyban...

Felségednek örömet szolgál...²⁹⁰

²⁸⁷ II. Ferdinánd testvére, osztrák főherceg.

²⁸⁸ Hat nappal korábban írta neki a fejedelem: „...15 tanuló deákat küldtünk el Kassáról oda fel tanulni; Vittenbergába mentenek volna-e, avagy hova, az mostani ott fen való veszekedésben nem tudjuk. Rákóczy uram izené, úgy hallotta, hogy azokat mind levágatta ő felsége Carolus herczeg, kiknek tizét magunk költségén akartunk taníttatni; elküldtünk nyomokra, meglátatni őket, mely dolog ha igaz leszen, kegyelmed bizonyosan elhiheti, hogy így valóban felbomol az békesség köztünk...” (Pázmány levelei 321.)

²⁸⁹ Az összeg Pázmány számára bagatell a fejedelmeknek. 1636-ban, amikor Rákóczinak a törökkel való békülést javasolja, írja: „A tisztesség és böcsüllet a mire leginkább kell vigyázni a békesség szerzésben, a többi mind se teszen két száz ezer forintnál többet.” (Fraknói: Pázmány Péter, 330.)

²⁹⁰ Pázmány levelei I. 321–323.

Bethlen hadügyi reformja az 1623 tavaszán
tartott országgyűlésen

A r t i c u l u s I.

...holott csak az a nemzetség mondassék boldognak, mely békességes állapotjában gondolkodik az hadakozásról: mi is kegyelmes Urunk egész országúl, mind az felséged méltóságát, mind pedig hazánknak közönséges javát, megmaradását, szemünk előtt viselvén, approbáljuk [*helyeseljük*], és ez mostani fogyatkozott állapotunk szerint valamire elérkezhetünk, sem felségednek, sem magunknak nem akarunk megfogyatkozni; könnyörögvén mindazáltal felségednek mint kegyelmes Urunknak, hogy minden vármegyének mustrája székes helyin légyen, azonképpen az székes urainknak is, hogy annyi földről az hadak egybe confluálván [*seregelvén*], az szegénységnek ennél is nagyobb romlása ne következék, holott emlékezünk reá, hogy az régi időben is ezen mód observáltatott [*tartatott meg*]. Ha pedig felséged maga személe előtt akarja az mustrát exequálni [*végrehajtani*], és Felséged akkor úgy akarja rendelni, és disponálni, hogy a miatt semmi kára és fogyatkozása a szegénységnek ne legyen, Felségednek mint kegyelmes Urunknak meg szolgáljuk.

A r t i c u l u s II.

...az felséged kegyelmes propositiója [*előterjesztése*] szerint, az közönséges jónak nagyobb hasznáért, és magunknak is jövődöbeli megmaradásunkért, az gyalog tartásának jobb módja lehessen, úgy hogy mikor a szükség fogja kívánni, se Felségednek, se pedig magunknak abból is meg ne fogyatkozzunk, mivel szükség idején csak a közönséges parasztság közül hirtelen elő állatott gyalognak igen kevés hasznát látjuk: végeztük országúl Felséged kegyelmes akaratjából, hogy valakinek egész kapui vadnak, úgy hogy az gyalog elő állatásnak száma abból kitelhetik, minden két kapuról egy egy jó puskás fegyveres gyalogot állasson, melyet az több jobbágyi közül az paraszti szolgálatból kivévén in hunc usum [*erre a szolgálatra*] szabadságban is tartson, csak in ea parte [*e tekintetben*], egyéb szolgálattal ezen közben az paraszti munkán kívül szolgál-tassa. (...) ezeket pedig az ispánok elrendelvén, és mind neveket, mind pedig számokat registumban felírván, egy bizonyos hadnagyot is rendeljenek eleikben minden vármegyében, a ki, ha többször nem lehetne is,

minden angariában [negyedévben] nevek szerint megmustrálja és exerceálja [gyakorlatoztassa] is őket... (...) ²⁹¹

Bethlen Gábor kiváltságlevele a zsidók számára

B 18

Gábor Isten kegyelméből... Emlékezetre ajánljuk..., hogy mivel ebben a mi állapotunkban, amibe a legjobb és legnagyobb Isten egyedülálló engedelméből és jótéteményéből és országlakóink, ezen Erdélyországunk három nemzete vótumával és szavazatával állíttattunk, soha semmire nem törekedtünk inkább, mint hogy lecsendesítvén mindenütt a háború árját a birodalmunknak alávetetteket az élteő béke sugaraival borítsuk be és részben egyedülálló előrelátásunkkal, részben atyai együttérzésünkkel, amivel mindenkit követünk, ezt a mi, különféle háborús mozgalmaktól és külföldi seregek betöréseitől feldúlt, elpusztított országunkat különböző népek egybesereglesztésével és az irántuk való engedékenységgel helyreállítsuk, hogy napról napra jobban gyarapodva visszanyervén régi erejét a háború és a béke trófeáitól jelesen felérjen a régi Daciával: így hát, hogy e kiváltságot teljesítsük és különböző nemzetek egybesereglesztésével is ezen Erdélyországunkat kiműveljük – hozzájárul a konstantinápolyi zsidó orvos, a legkiválóbb Szasza Ábrahám egyedülálló közbenjárása is –, úgy ítéltük meg, hogy ezen, a csatolt feltételek alatt felsorolt immunitásokat kegyesen ki kell árasztani minden, a kegyelmes egyetértésünkkel Erdélyországba betelepíteni kívánó, Júda nemzetéből származóra és kell nekik megengedni, országunk minden lakosának pedig meg kell tartania. Ementességek sora pedig ezekben a cikkelyekben következik.

Először. Lakásra és kereskedelemre kijelölt, a mi és az országlakók biztosítólevelével megerősített helyük lesz.

Másodszor. Kereskedni, különféle árukat Konstantinápolyból az országba behozni, külföldre utazni és a joghatóságunk alatt álló területektől kimenni mindegyiküknek tehetsége szerint szabadon megengedtetik.

²⁹¹ EOE VIII. 125–126. Akinek több megyében vannak birtokai, lakhelye szerint állítsa ki az *állandó* katonaságot, akiknek az egész kapuszám nem telik ki, mentesek az *állandó* katonatartás alól, hanem „...egyben vetvén, ... az szükségnek idején állassanak az ispánok porta számok után való oly jó gyalogokat elő, kik az szolgálatra elégségesek lehessenek”. Bethlen ekkor már megkapta a török, tatár, oláh segélyhadak ígérését is tartalmazó engedélyt a Portától a II. Ferdinánd elleni háborújára, s a fermánt meg is mutatja Eszterházy futárjának.

Harmadszor. Egy kiváló, jogban jártas nemes férfiú rendeltetik ki – ha valamikor közöttük megvitatandó és eldöntendő meghasonlások merülnének fel –, aki, ha szükséges, nem csak pártjukat fogja majd, hanem elő is mozdítja ügyeiket; mindazonáltal abban izzadjanak serényen, nehogy Felségünk vagy országunk és a joghatóságunk alatt álló területek ellen valamit tervezzenek.

Negyedszer. Hogy nagyobb biztonságban élhessenek, a többiek mintájára fognak adót fizetni, bármelyik királyságból érkeztek és az anabaptistákéval azonos immunitásoknak fognak örvesteni; mindazonáltal ne ármanykodjanak egyetlen országlakó ellen sem és ne sértsék a közjogot.

Ötödször. Hitvallásuk szabad, és annak rítusuk szerinti gyakorlása bármiféle nehézség nélkül megengedtetik nekik.

Hatodszor. Ha valakik a keresztény területeken élő zsidók közül Hispániából vagy más területekről a mi országunkba vándorolni és hitvallásukat venni akarnak, ígérjük, ez számukra szabad és biztonságos lesz.

Hetedszer. Engedélyeztessék nekik a keresztények viseletébe öltözni, nehogy jogtalanság támadjon ellenük és hogy ne éljenek akármi méltatlan jellel.

Nyolcadszor. Szabad lesz pénzt vinniük ki az országból, mindazonáltal az ország törvényeinek épségben tartásával.

Kilencedszer. Ha az ország valami balvégzete miatt (amit a legjobb és legnagyobb Isten fordítson el) az országunkból való kivándorlás jutna részükül, álljon egy teljes évig hatalmukban javaikat eladni vagy biztonságosabb helyre kiszállítani.

Tizedszer. Ha valami okból valami vétket követett el valamelyikük, a vétket felkutatják és büntetessék a jogos büntetéssel, a többieket pedig se vizsgálat alá ne vessék, se ne terheljék.

Tizenegyedszer. Orvosuk mindig szabadon távozhat és visszatérhet a joghatóságunk alatt álló területekre.

Ezek azok az immunitások, amelyeknek a megengedését és megadását az előbb említett júdahitvallású embereknek elhatároztuk, biztosítva őket, hogy ezeket a nekik megengedetteket és megadottakat összességükben és egyenként kegyelmesen meg fogjuk tartani, amiként biztosítjuk, megengedjük és megadjuk, e levelünk erejével és tanúbizonyosságával. Kelt városunkban, Kolozsvárt június 18-án az 1623. évben.²⁹²

²⁹² EOE VIII. 143–145., latin.

Pázmány levele Bécsből Bethlennek 1623. november 14-én **B 19**

Serenissime Princeps [*Legfenségesebb fejedelem*]...

Ez mostani felháborodott időnek állapotjára nézván,²⁹³ nem akartam eddig Felségedet írásommal bántani. (...) ...mind szegény hazánknek és nemzetünknek szörnyű romlását megtekintvén, mind a Felséged előbbi hozzám mutatott jóakarátját (melynek változására okot tudva nem adtam) szemem előtt viselvén, mind pedig egyházi hivatalomhoz illendő békeséges gondolatokat elmémben forgatván ez kis írásommal akarám Felségedet megtalálnom. Kérem Felségedet, gonosz néven ne vegye, ha ez közönséges veszedelemnek szörnyűsége, mely sokkal nagyobbra megyen idején elejét nem vévén, kimondatja vélem a mi elmémben forog.

Tudom Felséged mind históriákból tudja, s mind maga bölcs okosságával által látja, mely veszedelmes dolog a török erejével a keresztyénséget rontani, pusztítani, és mely bátoratlan Felségednek is azokra biznia magát, kik bizony más kebelében eperjet nem szednek, csakhogy üdőt és alkalmatosságot várnak. (...) Ennek felette viselje Felséged szeme előtt, mivel ad számot az Istennek igaz ítélő széke előtt ennyi sok ezer ártatlan keresztyénségnek testébe, lelkébe való rabságáért. Látja az Úr isten, hogy ha tehetem, életemmel is megváltanám ennyi sok ártatlannak utolsó veszedelmét. Nem kétlem, hogy az Felséged lelki ismereti gyakran nyughatatlankodik ezekért. Nem tudom azt is, ha Felségednek hasznos mindenkor beretva élin hordozni szerencsáját. Én elégséges nem vagyok, hogy ily nagy tüzet megolthassak, de ha lehetne, tudja Isten, véremmel is eloltanám. (...) ...ha Felségednek kedve vagyon hozzá, én ő felségénél azon leszek, hogy az Generális Marchi Montenegronak²⁹⁴ ő felsége plenipotentiát [*teljhatalmat*] adjon, hogy Felségeddel végezzen indúciát [*fegyverszünetet*] és az üdő alatt confidenter tractálván [*bizalmasan tárgyalván*], az Felséged akaratját is értenők... Nagy szerencsémnek tartam

²⁹³ Bethlen augusztusban indult el (török segédcsapattal) újabb Habsburg-ellenes hadjáratára. Ürügye az volt, hogy Thurzó Szaniszló csúnyán beszélt róla, a nikolsburgi békében kikötött ötvenezer forintot a király nem folyósította stb. (Ő viszont egy pénzén királynak nevezi magát.)

²⁹⁴ A Bethlen által a hodolini (Morvaország) sáncokban körülzárt császári sereg főparancsnoka, Hieronymus Carafa montenegrói őgróf kilátástalannak tűnő helyzetében hat napja javasolta az uralkodónak, kezdjen békétárgyalásokat a fejedelemmel. (A körülzárt sereg egyik tábornoka Wallenstein.)

nám,²⁹⁵ ha ebben a dologban hasznosan fáradhatnék, mert ... igen félek attól, hogy ha békességre nem megyen az dolog, nemcsak az ő Felsége erős hadai elérkeznek, kik immár is Csehországban jutottak; de az egész keresztyénség felindul és az töröknek ellene áll, kiből csak az jó ki, hogy az német és török Magyarországon fognak Magyarorszáért hadakozni, mely dolog mily veszedelmére legyen hazánknak és nemzetségünknek, akár ki megítélheti. (...) ²⁹⁶

B 20

Bethlen válasza november 29-én

(...) Ez mostani újabb háborúságnak okairól, eredetiről talán jobb, hogy semmit se írjak, hogy sem elkezdjem s félben hagyjam, avagy igaz rátióinak megírásával sokakat megbántsak. Egyszóval uram, erről csak ezt írhatom, hogy nem én akaratomból, annál inkább kívánságomból, hanem az nagy kételenségből kellett vala az fegyverhez nyúlnom, kin mennyit búsultam és kesergettem magamban, arról sem szükség irnom, mert tudom el sem hinné senki. Mindezeknek igen könnyen obviálhatott [*elébe mehetett*] volna kegyelmetek, mert elég ideje volt hozzá; de látni való dolog, hogy az Úr Isten tovább akart mégis bűneinkért mindnyájunkat sújtolni... Hogy ez mostani fegyverfogáshoz kedvem nem volt, arra semmi rátiókkal való bizonyosság nem szükséges; mert res ipsa docet [*a dolog maga megmutatja*], noha elég módomból volt volna az hadakozás continuálásában [*folytatásában*], melyet azok mondhatnak meg, akik szemekkel látták...; de hogy iszonyodtam a keresztyén vér ontástól, azzal bizonyítottam meg, hogy mihelyt az ő fölsége kegyelmes resolútióját Palatinus uram internuntiusi által vöttem, azon órában supersedeáltam [*elálltam*] minden hostilitástól [*ellenségeskedéstől*], noha az ő felsége ármádáját akkor hetfőn hajnalban kellett volna ex ultima resolutione invadálnunk [*az utolsó elhatározás szerint megtámadnunk*], kiért az törököktől nem kevés búsulást szenvedtem, azt kiáltván, hogy Nagyszombat mellett való ellenséget²⁹⁷ is kezeiből kivöttem, ezeket is im kiveszem, mely jelekből az némettel való megegyezésemet bizonyosan colligálják

²⁹⁵ A nádor viszont nem tartotta annak: Pázmány lépésében a nádori méltóság jogkörének csorbítását látva feljelentette az érseket a királynál.

²⁹⁶ Pázmány levelei, 360–362. (Ebben az évben alapítja meg az érsek Bécsben a papnevelde magyar kollégiumát, a *Pazmaneumot*.) Hat nap múlva a szembenálló felek tíz hónapra érvényes fegyverszünetet kötnek Hodolinban.

²⁹⁷ Október 17-én szórta szét a Nagyszombatot védő csapatokat. 360

[következtetik]; sok egyéb szók is löttenek és azolta nagy boszuval voltanak mert akárki mit beszéljen, de ez az bizony is, hogy resolutus [*el-szánt*] volt igen az egész had az sáncznak megostromlása felől, melyet az megéhezett vitézlő nép mint tarthatott volna meg, akár ki megítélhette... Az indúciáknak concludálásához [*fegyverszüneti megállapodáshoz*] is noha nekem semmi kedvem nem volt, ... hanem az békesség tractálásához és végezéséhez lőtt volna kedvem; de látván az országoknak rettenetes pusztulását, nem az magam hasznát, hanem az keresztyénség javát néztem... (...) Ezen dolgoknak végbenvitelére az kegyelmed fáradságát örömet vettem volna, de immár concludáltatott [*elvégeztetett*] volt akkor, amikor csak érkezett is kegyelmed levele. Ilyen jó és szent igyekezetiben az Úr Isten vigye kegyelmedet előbb, melyben ha kegyelmed hasznosan akar fáradozni, im én kegyelmednek arra szép utat nyitok; mert ő felségéhez belső tanácsomat Kamuti Farkast akarom ugyan innét expediálnom... (...) Én uram ő felségével nemcsak békességet akarok tartanom, hanem sincere corde [*őszinte szívvel*] kívánok ő felségének szolgálnom, csak ne rejiciálja [*vesse el*] ő felsége és kegyelmetek. (...) ²⁹⁸

Az Esterházyak családi naplójából

B 21

Én bedegi Niari²⁹⁹ Christina löttem ez világra az 1604. esztendőben 31. oktoberis Kis-Warda várában, az igaz római hitben megmaradván holtig.

²⁹⁸ Pázmány levelei 364–366. Elvetették – Bethlen hosszabb ideje fenntartott házassági ajánlatát II. Ferdinánd 1624 nyarán végleg elutasítja, miután a nikolsburgit kicsit módosító bécsi béke aláírásával májusban lezárják e háborút.

²⁹⁹ A családi napló egy része genealógiával foglalkozik. Az első Nyáryt II. István idejéből, 1120-ból említi, címerlevelet Nyáry János szerzett 1457-ben, „...úgy mint három rózsaszálat Német László király idejében, ennek az Jánosnak csak fia maradt Gál, Mátyás királynak udvari gyalogjának egyik hadnagya volt ez az Nyáry Gál, sok hadakban sokat szolgált és úgy adták az czimerhez az két oroszlánt, az melyek tartják az három rózsaszálat, anno 1485. esztendőben”. Ferdinándnak „felette kedves szolgája” volt Nyári Ferenc, „Magyarország végházainak generalis kapitánságát” is neki adta, majd „Berencs várát és az liber báróságot”. Ennek egyetlen fia volt Nyáry Lőrinc, az ő történetét tévesen Miksa császár idejére teszi az itt közölt genealógia: a katonák szökése után negyedmagával maradt Szolnokon. „Az törökök megértvén, az törésen berohanának, Nyári Lőrincz az zászlót és az kapu kulcsait kezében vivén, az kapuban beállván, az törökök vivén az vezérnek eleiben, melyet dicsírték, hogy hitit megtartotta és küldték Székesfejervárra, fogságban lőn huszonkét holnapig, az tömlőcztartó indula egykor Lőrinczczel, hogy Magyarországbán jóval lenne neki, Lőrincz nagy hittel reá felele és kihozá ötöt, ugmint szucsáni házához, Szucsánban egy jó házat ada neki és két falut,

Az én szerelmes uram vött el engem 14 esztendőös koromban az tekéntetes és nagyságos gróf Thurzó Imre uram, ű kegeme pedig volt 20 esztendőös ember, volt az lakodalmunk³⁰⁰ az 1618. esztendőben szent Márton napján Kiral-Helmecezen és éltünk együtt 1621 esztendeig, mikor aban írtak.

Az én szerelmes uramot szólitotta ki isten ez világbul oktobernak 19 napján reggel, én pedig maradtam 4 holnap nehézkemmel és 9 holnap

kit most is birnak az fiai, ugymint Török Péter és Török György.” (Érdekes, hogy Brutus Nyáry Lőrincet *minime idoneus virnek, igen kevésé alkalmas férfiúnak* mondja művében.) Ennek a Nyáry Lőrincnek egyik fia az Egert 1596-ban megvédeni nem tudó Nyáry Pál, akinek második házasságából született Nyáry Krisztina. (Nyáry Pált Bocskai *Testamentomában* is említi: „...Homonnai Bálint úr ... temetésünknek Erdélyben Gyulafehérvárra testünknek való vitetésében és tisztességes temetésünkre Nyári Pál urammal együtt viseljen gondot...”, a Fejedelem halála esetére pedig az 1606 decemberében tartott kassai gyűlés a katonai ügyek vezetésére Homonnayt, a polgáriak vitelére Nyáryt választja meg.) Anyai ágon őseit X. századi angol, de Szent István idején Magyarországra menekült királyfiakig vezetí vissza. (TT 1888. 222–223.) Szent István középkori európai tiszteletét mutatja, hogy a történet szerint a királyfiak, Edmund és Edward éppen az ő udvarába menekülnek s találának ott védelemre.

³⁰⁰ Néhány tétel Thurzó édesanyjának, Czobor Erzsébetnek a lakodalomra fordított vásárlásaiból:

„Spindlertől a menyemnek szoknyára, fiamnak mente és dolmány alá vont aranyat, annak fölötte fekete bársonyt jankernek, kis subának. Az ajándékban való bársonyokat: tenger színt, király színt, feketét. A fiamnak mentének szederjes bársonyt, dolmányának meggy színű bársonyt, arany galónt, a menyem kis subájához paszományokat, mindenestül teszen az Spindlertől, a mit vettünk: 1479 frt. 80 d.

Ezenkívül az szekérhez és zsámolyhoz, ugyanazon Spindler adott bársonyt, feketét, rőföt – mindenik rőföt 5 frt. 50 d. teszen ennyit = 886 frt 84 d.

...angliai posztót vettem 475 frt 80 d.

Az fűszerszámra és az menyegzőhöz kívánandó külömb, külömbféle dolgokra adtam 450 frt

Summa 12809 frt 3 d.

...az ur ő nga lakodalmára készült épületek körül munkálkodó mesterembereknek conventiojukról és az épületekhez való vásárlásokról való et:

Tokai ács, Mihálynak conventioja az ujonnan épült öreg palotának csinálásáról:

Kész pénz fizetése volt huszonnyolc frt. [Ezenkívül kapott fél szalonnát, 5 kassai köből lisztet, sóját négyet, sajtot hármát, negyed-negyed kassai köből lencsét és kását, valamint óbort és lőrét. NG]

Ugyanezen palotának mázolásátul fizettem a tokaji fazekasnak pénzt 8 frtot [meg egy szalonnát, két kassai köből lisztet és egy negyednyi kását]

Item ugyanezen palotának kívül és belől való megmeszelésétől fizettem kész pénzt három frtot

Item az elébbi kő palotának megmeszelésétől is fizettem kész pénzt három frtot.” (Radvánszky III. 20–31.)

lánkámmal,³⁰¹ volt pedig szegény szerelmes uramnak temetése az 1622. esztendőben janovariusnak 19 napján Árva várában. (...)

Az én szerelmes uram vött el engemet 20 esztendős koromban az tekin-
tetes és nagyságos gróf Eszterhas Miklós uram az ü kegeme ideje 40
esztendőben volt...³⁰²

Mentem az én szerelmes uramhoz Uuiuban [*Újvárbán*] 28. napján
októbernek, ott létembe az úr isten szent lelkének ajándékát közlőtte ve-
lem és tértem az igaz vallásra, gyúntam meg újobbon istennek akaratából
30. napján decembernek és megkommunikáltam 31. napján ugyan de-
cembernek havában, mikor írtak 1624. esztendőbe, mert azelőtt kéntelen
voltam az színmutatásra, de szívemben mindennkor igaz pápista voltam.

Az én szerelmes gróf Esterhas Maddiczámot adta isten ez világra az
1625-ik esztendőben 19-ik napján juliusnak...³⁰³

Az én szerelmes uramot az tekintetes és nagyságos gróf Eszterhas Miklós
uramot választotta az ország magyarországi palatinusságra 1625. 25. ok-
tóber ... Sopromban.

Az én szerelmes gróf Eszterhas Lászlómat adta isten e világra 1626.
esztendőben, úgy mint ujesztendő estin...; az rák jel alatt született. (...)

Az én szerelmes gróf Eszterhas Katiczatkámot adta isten ez világra 1628.
esztendőben algustusnak 18. napján...³⁰⁴

Az én szerelmes gróf Esterhas Anna Jüliannámot adta isten ez világra 28.
bütelő hónap ... 1630.³⁰⁵ (...)

³⁰¹ Leányát, gr. Thurzó Erzsébetet gr. Eszterházy István veszi feleségül 1638-ban, az
apja halála után született gyermek, gr. Thurzó Krisztina 1632. március 22-én halt meg.

³⁰² Pázmány Péter eskette őket össze.

³⁰³ Az én szerelmes Magdiczámot vőtte ki isten ez világból 1627. esztendőben májusnak
7. napján és temettük el Nagszombatba 21. Algustus hónap.

³⁰⁴ Az én szerelmes gróf Eszterhas Katiczkámot vőtte ki isten ez világból büt más hónap
13. napján, mikor írtak 1630. esztendőben...

³⁰⁵ Eszterházy Annát Nádasdy Ferenc veszi majd feleségül. A Kismartonból hozomány-
ként elvittek hosszú listája hatvanhárom aranytárgyat is tartalmaz, például:

„Egy nyakba vető, husz rósa benne, az rósákban hatvan gémánt és negyven szem
gyöngy. Egy násfa is rajta, melyben huszonhárom gémánt vagy s három szem
gyöngy.

Egy köves lánccz rubintos, árva viola formára kéz fogásos, három száz harminczöt ru-
bint benne, az rajta való násfácskában tizenegy rubint. (...)

Egy pár rubintos gyöngyös kézre való, száz tizenkét rubint benne s tizenhat szem
gyöngy. (...)

Egy nyakra való, hat rubint benne, tizenhat gyémánt és negyvenhat gyöngy szem. (...)

Ötödik gyöngy lánccz, öreg szemű kerekded hat renddel, egy hián kilencz száz szem
gyöngy van benne. (...)

Az én szerelmes asszonyomat anyámoti az nemzetes és nagyságos Wárdai Kata asszont vötte ki isten ez világbül 1630. esztendőben.

Az én szerelmes gróf Esterhas Miháloamat adta isten ez világra 19. napján büt elő hónap ... 1632. esztendőben.

Élt másfél esztendeig és elvötte isten ezt is tülünk. (...)

Adott isten 1634. egy kis lánlánkot gróf Eszterhas Christina Mariankát 17. janovárius havának, ki élett 11 hétig és Biczén meg is hala szegénka.

Adta isten ez világra gróf Eszterhas Palköt 6. Szentmihál havának ... 1635. Kismartom; kisasszon nap estín született és az rák jel alatt éjfélkor...

Adta isten ez világra gróf Eszterhas Máriát 1638 bütelő hónap 2. napján, ugy mint gyertyaszentelő boldogasszony napján.³⁰⁶ (...)

Egy három rózsájú párta, nyolcz gyémántos gyöngyös boglár rajta. (...)

Egy gyűrű, egy hegyes gyémánt benne s tíz apró gyémánt körül. (...)

Tizenötödik egy kis halálfejecske rajta. (...)

F e j é r u h a

Két pár szkofium arannyal varrott lepedő.

Négy pár magyar arannyal varrott lepedő. (...)

Hat aranyas kendő keszkenő.

Hat selyemmel varrott keszkenő. (...)

Tizennyolc abrosz, kerek asztalra való. (...)

Két selyemmel, arannyal varrott lengyel patyolat bőr alá való abrosz. (...)

Egy hosszú vánkös héj, lengyel varrás skofium arannyal.

Második török varrás, skofium arannyal.

Négy hosszú vánkös héj, magyar arannyal s magyar varrásos. (...)

A s z t a l h o z v a l ó v i s e l t e z ü s t m í v

Hat ezüst tányér.

Tíz gyümölcsnek való ezüst tálacska. (...)

Kilencz egyben járó pohárkák fél meszelyesek.

Egy icczés kivert ezüst aranyozott kanna, egy icczés. (...)

Egy jáspis aranyas fedelű kanna egy icczés. (...)

Egy porczinella csésze pohár, ezüst fecske fogantyúja. (...)" (TT 1891. 683–688.)

³⁰⁶ Eddig Nyári Krisztina keze írása. Innentől fia, Pál folytatta. A negyedik bejegyzés: „Az nagyságos gróf Nyári Krisztina szerelmes asszonyom anyám holt meg die 17. Januarii (javítva *februarii*) 1641. harminchét esztendőös korában, gyermekágyban, éffélkor tájban...” Krisztina húsz év alatt tizenegy gyereket szült, közülük ötöt eltemetett, gr. Eszterházy Ferenc szülésekor halt meg. Eszterházy Ferenc második felesége Thököly testvére, Kata lesz 1670-ben.

IV. Murád szultán a Bethlen Gábornak 1625. június 2-án írt levelében tízezer aranyra csökkenti Erdély adóját

B 22

Az Jézus hitin levő uraknak dicséretese, az messias vallásán levő nemzetiségnek fő gondviselője, Erdélyországnak fejedelme, és magyar nemzetiségnek királya, ki vagy Bethlen Gábor király, az úr Isten minden dolgaiban végiglen tegyen jó szerencsésé... (...) ...mind magad, mind birodalmodban levő főrendek és alattvalói az mi hatalmasságunk elől vivő kegyelmes szárnyai alá folyamodtanak, és mindkét kézzel az mi oltalmunkhoz és köntösünkhez ragaszkodtanak, és hogy méltóságos birodalmunknak minden időben jóakarói voltak, bizonyosan megtapasztaltuk, de főképpen ti az mi idvezült atyánknak kedves csirákja lévén, és ez mi fényes portánknak hűséges jóakarója³⁰⁷ és szolgálja lévén, az ti tekintetért ... Erdélynek az megnevezett adóját ... ez jelen való ezerharmírnégy esztendőtlől fogva, Moharem hónap első napjától³⁰⁸ kezdvén, ennek utána minden időben semmi adósság fenn nem maradván, esztendőrlől esztendőre bizonyos és tisztességes ... ajándéktokkal együtt az tízezer aranyat ... tárházunkban ... beszolgáltatni tartoztatok. (...) ³⁰⁹

³⁰⁷ Bethlen második Habsburg-ellenes háborúja után Habsburg–török béketárgyalásra volt szükség a fejedelem mellett levő török segédcsapatok miatt. E tárgyalások 1625 tavaszán Hidasgyarmaton zajlottak, a fejedelem követei is jelen voltak. Bethlen szeretne volna, ha a békébe Erdélyt is beveszik, ezzel a megfogalmazással: „Minthogy Erdély sok időktől fogván magának való szabados fejedelemség volt, annak utána is mind az mostani fejedelmek idejében, s mind legitimus successorainak [*törvényes utódaik*] idejében ezen mostani szabados fejedelemségnek agnoscaltassék [*ismertessék*] és tartassék ... hozzávaló mostani határaival, szabadságaival együtt s abban egyik féltől is bántása ne légyen.” Esterházy Miklós azonban a királyi Magyarország érdekét képviselve megíúsította a nikolsburgi békében Bethlennek átadott hét vármegyéről való ilyen lemondást. A gyarmati tárgyalásokon Tholdalaghyék egyebek mellett azt tanácsolták a töröknek, kérjenek vissza négy várat II. Ferdinándtól. Ezt s egyéb tanácsait a szultán, bár a békébe nem vette be a fejedelemséget, megjutalmazza az adócsökkentéssel. (Azt nem tudhatta, hogy a király követének Tholdalaghyék a hadjárat során török kézre került Vác visszakövetelését tanácsolták.)

³⁰⁸ 1624. október 14.

³⁰⁹ TMÁO I. 432.

B 23 Bethlent IV. Keresztély³¹⁰ dán király a Habsburg-ellenes szövetségbe hívja 1625. december 30-án kelt levelében

IV. Keresztély

Legfenségesebb fejedelem, legkedvesebb barátom.

Nálunk volt a most elmúlt október hónapban a nemes férfiú, az általunk őszintén és kegyesen kedvelt Matthias Quadt,³¹¹ aki fenségték auktoritásából és nevében élénk tárt bizonyos igen súlyos, Európa egészének javát érintő ügyeket. Hogy milyen lelkülettel fogadtuk ezeket, és milyen választ adtunk akkor neki, ezt ő maga kétségtől hűen fogja fenségtéknek feltárni. Most más, fontosabb oka volt, amiért úgy ítéltük, írunk kell fenségtéknek. Ismeri ugyanis, hogy már néhány év óta Németország nem csak nyomorultul megzavarodott és lesújtott, hanem szinte teljességgel el lett nyomva. Mivel pedig minden szomszédjának, mindenekebbt pedig nekünk érdekünk, nehogy annak előbbi állapota elrontassék vagy egyetlen egynek teljes ítéletére és uralmára jusson, ezért, miután hiába próbálkoztunk jóindulatúbb eszközökkel, végül nem csak mi magunk ragadtunk fegyvert, hanem néhány szomszédos fejedelemmel együtt úgy döntöttünk, mérlegelni kell, mi módon előzhető meg e baj és állítható vissza Németország szabadsága, ha másként nem lehetne, fegyverrel.³¹² Gyűlés volt ez okból a hollandiai Hágában, és úgy jött létre szövetség köztünk,

³¹⁰ Dánul *Kristian*, de történetírásunkban a *Keresztély* alak honosodott meg.

³¹¹ A fejedelem udvari német gyalogjainak kapitánya.

³¹² Anglia (Jakab 1624-ben kezd el Károly fia számára a spanyol esküvő helyett franciát tervezni XIII. Lajos testvérével) és Franciaország (a francia protestánsokkal egyébként konfliktusba kerülő Richelieu 1624-es hatalomra jutása óta, a körülötte levő Habsburg-gyűrű széttrése érdekében) a Habsburgok spanyol ágától nemrég megszabadult Hollandiával együtt szívesen vették volna, ha Dánia és Svédország közösen indít hadat Németországban. Amint e levélben is olvasható, nem a protestánsokért, hanem a Habsburgok németországi diadalmenetének megállításáért. A két megkeresett uralkodó azonban egymás rovására akart terjeszkedni német területen, és nem is bízott egymásban. (Csak 1613-ban kötötték meg a kalmari háborút lezáró knäredi békét, amelyben Svédország területet veszít, de vámmentesen használhatja az Öresundot.) A svéd az öt felkereső angol követől egyenesen azt kérte, egy angol–holland–svéd flotta (svéd vezénylet alatt) biztosítsa őt a hadjárat idejére a dánokkal szemben – azaz nem állt szándékában elfogadni az angol javaslatot. Az 1624 decemberében Koppenhágába érkezett francia követ már azt ígérte IV. Keresztélynek, hogy királya is hadat fog vezetni Németországba. Azáltal, hogy Dánia megegyezik 1625-ben az öt megkereső hatalmakkal, semlegesíti az eddigi svéd–holland–hanza szövetséget a létrejövő holland–angol–dánal.

Nagy Britannia királya és a belga rendek között,³¹³ hogy annak végső ratifikálására a legközelebb jövő március tizedik napja rendeltetik (ugyanazon a helyen), amit fenségték követétől bővebben meg fog érteni. Mivel az ő jelentéséből mi is megtudtuk, hogy fenségtéknek ugyanaz a vágya, mint nekünk, úgy döntöttünk, fenségtéket is meg kell hívni e szövetség társaságába. Ha tehát fenségtéknek tetszenék a mondott napra valakit övéi közül elégséges megbizatással elküldeni és ezáltal eme szövetséghez csatlakozni, tegye ezt az állam számára hasznos, minden szövetkezett számára igen kedves és méltó dolgot azzal az állhatatossággal és hősiességgel, amit eddig a közjó előmozdításában tanúsított. (...) Közben mi, bár az ellenség két serege is támad bennünket, Isten kegyelme révén úgy ellenállunk, hogy nincs mit sikerükről dicsekedniük, csapatainkat is naponta gyarapítjuk és erősítjük.³¹⁴ E lehetőség révén, mivel a fenségték hatalmával szomszédos minden terület teljességgel üres az őrségtől és semmi katonaság sincs bennük, fenségtéknek alkalma van az ügy jó elintézésére és a közjó érdekében érdemre kiválóan szert tenni, minden erőnkkel kérjük, hogy ezzel a leggyorsabban kíváncson élni és ne hagyja hiába elmúlni. Azt is ígérjük, hogy részünkről annyi figyelmet fogunk az ellenségnek szentelni, hogy az oda ne legyen képes fordulni. Egyébként

³¹³ A hágai gyűlést Hollandia azért ajánlotta 1625 decemberében a többi protestáns államnak és Franciaországnak, hogy hozzanak létre egy Habsburg-ellenes koalíciót, ám sem Franciaország, sem Svédország, sem a többiek: János György szász és Vilmos György brandenburgi fejedelem nem küldték el követeket. Az ennek ellenére létrejött egyezség kötelezte Angliát és Hollandiát, hogy pénzzel támogassa Dániát 28–30 000 gyalogos és 7–8000 lovas tartásában, bár az új angol király a költségeknek a legkisebbre szorításával bízta meg követét, a három testőr révén világhírűvé lett Buckingham herceget. (A Jakab halálával trónra került Károlynak viszont a hatékony pénzügyi támogatáshoz parlamentjével kellene alkudoznia.) A dán diplomácia sikere volt az is, hogy a háború fő céljául a német vállalkozást jelölték meg, s nem – amint az angolok akarták – a spanyolok elleni tengeri harcot.

³¹⁴ Annak ellenére, hogy júliusban egy hét méter mély árokba esett lovával és ezután tíz napig eszméletlen volt, augusztus közepén újból átvette serege vezetését. A Katolikus Liga hadvezére, Tilly és a csak a császárnak alárendelt Wallenstein között sem volt tökéletes az együttműködés, bár utóbbi felbukkanása szétfoszlatta a dán király ama reményét, hogy a császári hadvezetés pénzsűkébe kerül, ráadásul szeptemberben egy holland–angol flotta sikertelenül tett kísérletet Cádiz kikötőjében a spanyol ezüstflotta elfogására. Mivel a császár diplomáciai megoldást akart, a szász választó novemberben közvetített, ám a tárgyalások 1626 márciusában eredménytelenül végződtek. Keresztély saját háborúja foglya lesz: ereje kevés a sikerhez, hazamenni nem engedi méltósága. E helyzetéből csak katasztrofális augusztusi veresége szabadítja majd ki.

fenségteknek hosszan tartó jó egészséget kívánunk és boldog sikert fegyvereihez, amelyeket, hogy meg fog ragadni, bízunk benne.³¹⁵

B 24 II. Gusztáv Adolf levele Bethlen Gáborhoz 1626. július 14-én

(...) Mindaz, amit Svédország Szent Királyi Felségétől a közös ügy helyreállítása céljából előterjesztett elgondolásokra Erdély Fenséges Fejedelme követe útján³¹⁶ válaszolt, lényegében négy fő pontban látszik összefoglalhatónak. Mindenekelőtt úgy ítéli ugyanis, hogy az út Borussián át a Szent Királyi Felségnek igen kevésbé felel meg, egyrészt mert ily módon a lengyel államot támadná meg, amely nem ellensége, hanem csak a királya az, másrészt mert mind a lengyel állam hadereje, mind a terep igen nagy nehézségei maguk jobban akadályoznák, hogysem oda gyorsan be tudjon hatolni, amikor pedig a gyorsaság látszik a leginkább szükségesnek. Másodszor őt magát is akadályozzák mind Magyarország és Lengyelország régi szerződése, mind saját országának romlása a ha-

³¹⁵ (TT 1881. 99–100., latin.) E levél 1625. december 30-án kelt, egy hónap múlva a dán király már azt írhatta a fejedelemnek, tudomására jutott, Bethlen „...felkészült arra, hogy a tavasz kezdetére hatalmas sereggel segíthesse a szövetségesek Németországnak a korábbi állapotába való visszaállításával kapcsolatos törekvését...”. Bethlennek a neki szánt katonai és pénzügyi támogatással kapcsolatos kétségeit eloszlatandó közli vele: „...Mansfeld grófjának már nem megvetendő csapatai vannak és napról napra gyarapítja azokat, annyira, hogy rövid időn belül legkevesebb tizenkétezer lovasa és gyalogosa lesz zászlói alatt, hogy velük, ha Isten megsegíti, Szilézia határainál álljon és fenségekkel egyesüljön, csak időben kapjon tájékoztatást a helyről és az időről. A pénzbeli támogatással kapcsolatban ígérjük fenségteknek, a szövetségesek fenségek mellett lesznek, a velük való következő gyűlésen, azaz március hó tizedékre lett meghirdetve, rávesszük őket, tegyék meg, hogy fenségteknek az az összeg, amit a szövettekettől követe útján megkívánt, minden egyes hónapban fiztessék ki.” Kéri Bethlent, ő is legyen rajta, hogy az általa ígért segítséggel kapcsolatban a szövetségesek se csalatkozzanak, azaz az őrséggel meg nem erősített szomszédos tartományokra a lehető leggyorsabban támadjon rá. (i. m. 100–101., latin.) Mansfeld (1580–1626) 1626. április 15-én vereséget szenved az Elbánál, IV. Keresztély megint Szilézia felé fordul, hogy megakadályozza Tilly seregének egyesülését Wallenstein csapataival. Bár ez nem teljesen sikerül, Wallensteinnek Mansfeldet követve dél felé kell vonulnia: Bethlen Gábor augusztusban megindítja harmadik hadjáratát II. Ferdinánd ellen. Tilly magára maradva augusztus 27-én Lutter am Barenbergnél tönkrement IV. Keresztély hadait.

³¹⁶ A kihagyással jelölt részből tudni, hogy Bethlen válaszát a király követe május közepén vette át Gyulafehérvárott.

tárvidékeknek okozandó pusztítás veszedelme³¹⁷ és a kölcsönös kereskedelem veszélyeztetettsége miatt abban, hogy haderejét a Szent Királyi Felséggel Lengyelországban egyesíthesse.

Harmadszor tehát ő Fensége úgy ítéli, hogy mind önmagának, mind Svédország Szent Királyi Felségének, mind a közös ügynek az lesz a legalkalmasabb, hogy a Lengyelországon át az Odera mellett egyenesen Szi-léziába vezető útvonal fogadtassék el, mégpedig tizennégy általa felhozott igen nyomós ok miatt, amiket mi a rövidség kedvéért mellőzünk.³¹⁸

Ezen útvonal meghatározása után végül a Szent Királyi Felség által írott feltételekkel kapcsolatban kész az összeomlott közös ügy helyreállításáért a szövetséget a Szent Királyi Felséggel szentesíteni. (...) ³¹⁹

³¹⁷ Amint ez be is következik II. Rákóczi György lengyel hadjárata idején, lásd az Enyedi Istvántól idézett szöveget, 623!

³¹⁸ Mohács után száz évvel tehát Bethlen két szövetség megkötése között választhatott: a dán király leveléből megismert ajánlatot elfogadva a Habsburg-ellenes koalícióval harcol II. Ferdinánd ellen, vagy a svéd királlyal a lengyelek ellen. A svéd király idézi Bethlen javaslatait, amelyek szerint az ő érdeke az volt, hogy *a svédekkel együtt harcoljon német területen*, azaz a Habsburg-ellenes koalíció részeként. A fejedelem terve nem valósulhatott meg: a Portán a Habsburg-ellenes koalíciót pártoló Gürcsi Mehmet után az ezt ellenző Recep pasa lesz nagyvezér és Károly király sem tudja támogatni a tervet, augusztusban pedig jön a dán vereség.

(A következő évben Wallenstein segédcsapatot küld a lengyeleknek a porosz frontra, 1628-ban pedig skandináv haderő menti fel a Wallensteinnel szemben már csak egyedül kitartó Stralsundot. A hadszínterek közössé válása közepette Richelieu 1629-ben fegyverszünetet teremt Svédország és Lengyelország között, a svéd kézen maradt balti-tengeri kikötőkből származó jövedelem pedig biztosítja II. Gusztáv Adolf számára egy új hadjárat költségeit (1631-től Franciaország évi 400 000 tallért fizet egy 36 000 fős svéd haderő németországi állomásoztatásáért). A király 1630 Szent Iván-éje körül 13 000 emberrel partra száll Pomerániában – ez a harmincéves háború svéd szakaszának kezdete.)

³¹⁹ A kihagyott szövegrészben a király Bethlen buzgalmát dicséri. Sajnálja, hogy együttműködésük nem régebbi keletű, nem tudta magát meggyőzni arról, hogy ez, a lengyelekhez tartozó porosz területre irányított hadművelet a fejedelemnek nem megfelelő. Bethlen követe különben is már a tengeren érte őt, majd a lengyel állam elleni háborúja szükségességét és jogosságát bizonygatja. A fiatal uralkodó ekkor már nem csak a dán háborún volt túl, hanem az 1609–1617-ig zajló oroszon is. Bár hadvezére, Jakob de la Gardie elfoglalta egyszer Moszkvát, aztán Novgorodot, mégis orosz került a megürült cári trónra: Romanov Mihály (1613). A stolbovai béke azonban kizárta az oroszokat a Balti-tengerről, mert a Néva-torkolat is a svédekhez került. Az apja által elkezdett lengyel háborút II. Gusztáv Adolf az 1620-as években elevenítette fel, de nagyobb sikerrel: elfoglalta Rigát, aztán Livónia déli részét, s most a lengyelek kezén levő porosz területekre tör.

...Danzig kikötőjének zár alá vétele és a Balti tengerre való minden kijutás megakadályozása után a lengyelek számára az ügy folytatásának az idege már el van vágva. Megengedjük máskülönben, hogy sokra képesek lovasságuk gyorsaságával és nem megvetendő gyalogoscsapataik vannak, mégis a zűrvazartól tehetetlenek mind, úgyhogy ha ő Fensége nek annyira alkalmas lenne, amennyire oka és lehetősége van a magyar lovasságot a svéd legiók veteránjaival a Visztulánál egyesíteni, bizonyosan a legkevésbé sem kétséges, hogy nagy dolog történhetnék mind Lengyelországban ő Fensége számára,³²⁰ mind Németországban a saját és az elnyomottak állapota kölcsönös biztonsága érdekében. Jogos okai vannak Őfenségének: a két évvel ezelőtt hozzánk küldött követsége megsértésének³²¹ istentelensége, a jogtalansággal való rágalmazásnak nem csak Lengyelország királya, hanem a lengyel állam legfőbb előkelői által is levelek és követek útján a külföldi fejedelmeknél összehordott tömege,³²² amivel őfenségét a török vágya szolgáljának és minden, maguk a törökök és tatárok által elkövetett rossz szerzőjének nevezik szégyentelen hazugsággal – mindezek az összes jog engedelme szerint törvényes okok, hogy őfensége a szerzőkön szigorú elégtételt vegyen. Az állam többi előkelőjének lelkülete már őfenségéé és neki lekötölezett, mind komolyan átkozzák a gyenge királyt, egy keletkező hatalom³²³ új napját az első megmozdulásokra imádni készen.

Ha pedig erőt vetnek szembe a Szent Királyi felséggel és Őfenségével, annak elhárítására könnyű rábeszéléssel fognak diverziót elérni a muszkától, tatártól, töröktől, amint az Őfensége által előhozott érvek bőségesen és alaposan mutatják. (...) ³²⁴...mégis, ha ez a terv ... kevésbé tetszenék Őfenségének, és saját személyében csapataival Lengyelországon át előrehaladni a maga számára alkalmatlannak gondolná, ebben az esetben

³²⁰ Bizonyára tudomása volt arról a svéd királynak, hogy 1624-ben lengyel előkelők egy csoportja már felajánlotta III. Zsigmond halála esetére a lengyel koronát sógorának, Bethlennek.

³²¹ Bethlen 1624-ben küldte svédországi követségbe Matthias Quad kapitányt, akit a lengyelek elfogtak.

³²² Jakab angol király partra sem engedte szállni a pogánynak tartott fejedelem követeit, s francia diplomata is mondta róla: „se hitet, se törvényt nem ismer”.

³²³ Azaz ha valaki a szélütött III. Zsigmond helyett – aki II. Ferdinánd két nővérét is feleségül vette és végleg diadalra juttatta a lengyel államban az ellenreformációt – hatalomra kerül. A szélütött király három évvel éli túl Bethlent.

³²⁴ II. Gusztáv Adolf tucatnyi okot hoz fel annak bizonyítására, kettejüknek most nem német, hanem lengyel területen kell közösen harcolniuk, többek között azért, mert Lengyelországot legyőzve a Liga és a császár erejét is csökkentik.

a Szent Királyi Felség igen barátságosan arra törekszik, hogy ... küldjön öt vagy hatezer, a Szent Királyi Felség tisztos zsoldján tartandó magyar lovast³²⁵ Szilézia és a brandenburgi örgrófság határain át a Szent Királyi Felséghez a Szent Királyi Felségnek Szilézia elleni törekvése megkönnyítésére. (...) ³²⁶

Bethlen levele Illésházi Gáspárhoz 1627. április 8-án

B 25

Kegyelmed³²⁷ leveleit, nagy panaszokkal teljeseket, jámbor szolgálja nekünk megadván, nem keveset csodálkoztunk rajtok, kikre sok szóval kelene választ írunk, hogyha okait az mostani kedvetlen pacificatióknak [békekötésnek]³²⁸ ... meg akarnánk írni: de remélvén azt, hogy ha kegyelmed in memoriam akarja revocálni [*emlékezetébe ... idézni*], maga is mindazokról megemlékezhetik igen jól, mivel eleitől fogva valamik löttének, kegyelmedtől el nem titkoltuk, nem akarván azért hosszú írással sem magunkat fárasztanunk, sem kegyelmednek annak olvasásával unalmat szerezni, rövid szóval csak azt írjuk, hogy senkinek nagyobb gyalázatjára és kárára sem a nicholsburgi, sem az bécsi, sem az mostani pacificatio nem esett, mint minnen magunknak; gyalázatunkra ezért, mert a titulo electis regis Hungariae etc. [*Magyarország stb. választott királya cí-métől*] megfosztatánk örökké való gyalázatunkkal kárunkra, mert az országnak proventusitól priváltattunk [*jövedelmeitől megfosztattunk*], ha valaki kérdené, miért és kitől? egyebet nem felelhetnénk, hanem ezt,

³²⁵ Könnyűlovast. Az évek óta folyó svéd–lengyel háborúban kezdetben a lengyelek voltak fölényben, eddigre ez elmúlt, de könnyűlovasságuk még mindig igen veszélyes volt az ellenfélre.

³²⁶ A rokoni kedveskedések előtt ígéri még a király, hogy az egyszer közösen elkezdett háborúból nem fog kiválni vagy Bethlen tudta nélkül békét kötni. (TT 1882. 236–240., latin.) 1626 augusztusában Bethlen (ismét török segítséggel) megindul harmadik Habsburg-ellenes hadjáratára. Szeptember végén Wallensteinnek az Esterházy nádor csapataival megerősített hadával kerül szembe. Egyikük sem vállalja az ütközetet, Bethlen éjszaka hátrébb vonul. Wallenstein Zrínyi György (Miklós apja) tiltakozása ellenére szintén visszavonul, majd decemberben elhagyja Magyarországot. Bethlen közben a westminsteri szerződéssel csatlakozik a hágai szövetséghez, azonban decemberben megkötö az e hadjáratát lezáró, a nikolsburginál számára kedvezőtlenebb (B25) pozsonyi békét. Mivel hadjáratában török csapatok segítettek, 1627-ben Szönyben Habsburg–török béketárgyalások zajlanak, B26.

³²⁷ Illésházi Gáspár (1593–1648) művelt felvidéki főúr, több megye főispánja, Bethlen híve.

³²⁸ A harmadik hadjáratát 1626 decemberében lezáró pozsonyi.

azon országnak statusitól [*karaitól*], akiknek nagy szükségekben magunk életének és fejedelemségünknek periclitálásával [*veszélyeztetésével*], sok vitéz hiveinek vérek hullásokkal, halálokkal és értékünknek érettek való elköltésével igen hasznosan szolgálván, azoktól vettük vala ezt a remunerationiôt [*ellenszolgálatást*]. De vévén eszekben, hogy tovább való hadakozás, fáradság, költés nélkül hazájokat, szabadságokat nem kezdik ótal-mazhatni, az nyugodalomért sem nekünk adott hitekkal, sem magok gyalázatjával és veszedelmes állapotban való incurralásokkal [*beleszaladásukkal*] nem gondolván, ők magok renunciálnak [*mondanak fel*] minden végezéseknek, és minket is kényszeritenének a gyalázatos pacificatióra, mert ha kegyelmed az Bukoy megveretése³²⁹ után való állapatról meggondolkozik, mint hagyának el minden statusok és mint kényszeritenének az békességre, különben ennél nem találja. Azután hasonlóképpen cselekedének velünk Hodolinnál,³³⁰ im, mostan utolszor szintén úgy lőn minden dolog; jól tudja kegyelmed, mennyit panaszkodtunk Körmöcön [mert kegyelmed szintén akkor talált volt hozzánk jőni], mikoron az amnistiát simpliciter [*egyszerűen*] császár denegálván [*megtagadván*], semmi úton megadni nem ígérte, melyről örömost consultáldtunk [*tanácskoztunk*] volna, ha lőtt volna kivel, de minden rend akaratumk ellen hazaosolván, csak az sem volt, kivel beszélgessünk. Így lévén az állapot, vétkül minekünk senki semmi fogyatkozást nem tulajdonithat, mert ha mirajtunk állott volna, hiszem, nem lehattunk oly esztelenek, hogy az bársonyon gubát studio [*szándékkal*] cseréltünk volna: de látván az statusok unalmas kedvetlenségeket és félelmes voltokat, az német hadnak is megerötelenedését,³³¹ nem volt módunk, hogy tovább periclitáltassuk magunkat, kivál[t]képpen az töröknek értvén szándékozását az keresztység ellen,³³² conscienciánk [*lelkiismeretünk*] ellen nem cselekedhetünk egyebet, hanem hogy magunk kárával is császárral öfelségével accordáljunk [*megegyezzünk*]. Az amnistiát legnehezebben vihettük is így végbe, melyet mikoron az előbbeni formán nem obtineálhattunk [*érhetünk el*], számtalan altercationkkal [*civakodással*] irhattuk ez néhán szót belé tudniillik: alijsque omnibus, qui domino principi hisce motibus adheserunt, aut ratione seruitij et famulatus eidem obstricti ante hos etiam

³²⁹ Az 1619-ben megindított első hadjáratára utal, 246.

³³⁰ 1623. évi második hadjárata, 294.

³³¹ Ernst Mansfeld megtéázott (315) és 1626. október 2-án a Bethlenével Szécsénynél egyesült seregéről van szó.

³³² A Bethlen parancsnoksága alá rendelt Murtéza budai pasa a hadjárat során szeptember 22-től 28-ig ostromolta (eredménytelenül) Nógrád várát.

motus fuerunt etc., [...és mindenki másnak, aki e mozgalmakkor a fejedelem úrhoz csatlakozott vagy szolgálat és famulusság révén őneki e mozgalmak előtt is elkötelezettje volt stb.] mely szókon expressissime [a legkifejezettebben] kegyelmed³³³ és azok, kik ez napig is elébbeni kötelességünkben voltak s vadnak, értetnek; nevezet szerént kegyelmedet, Szunyog Gáspárt, Pogrányi Györgyöt³³⁴ ugyan az tractában is specifice denomináltattuk [külön megneveztettük]. Ez aránt sem lehet azért méltó panasza, mert ha megháborítaná kegyelmedet, avagy a többit, protestáltattunk [bizonyosságot tettünk], hogy nem tartjuk eo facto [annak megtörténtével] magunkat köteleseknek megtartására az conditióknak [feltételeknek], hanem kénszerítettünk magunk méltósága mellett kegyelmeitek ótalmára felkelnünk. Mindazáltal kívánsága szerént császár commissariusinak [biztosainak] irattam állapotja felől, kinek paríáját [másolatát] együtt az pacificatiónak és amnistiának páriájokkal megküldtük. Hogy pedig palatinus uramnak mi Lónai Sigmond hívüktől³³⁵ kegyelmed felől oly gyalázatosan izentünk volna, amint irásából olvassuk, valaki kegyelmednek mondta, hazudott árulóul, mert soha nem izentünk; nem hozta nekünk azt a természet, hogy nyelvünkkel senkit is rágalmazunk; ezt is inimicus homo fecit [barátságtalan ember cselekedte]! Kárvallásin kegyelmednek nem keveset szánakodunk magunk is, de az olyan mutatiók [változások] idején az vallhat kárt, akinek vagy; csak isten kegyelmedet magát éltesse és nagyobb károktól őrizze, eddigvaló senki semmi. Kegyelmed öccsét udvarunkba bévettük, és együgyű állapotjához való állapotot is rendeltünk neki, az mi jóakaratusunkban kegyelmed semmi üdőben meg nem fogatkozik. (...)³³⁶

³³³ II. Ferdinándék ki akarták zárni az amnesztiából Illésházyt, mert ő vezette át Mansfeldet a határon.

³³⁴ Előbbi a fejedelem velencei követe majd Kóvár kapitánya, utóbbi Érsekújvár alkaptánya.*

³³⁵ 1593–1652; főispán a királyságban, csatlakozik Bethlenhez, részt vesz a béketárgyaláson.*

³³⁶ BGL 196–200.

B 26 Bethlen utasítása a szőnyi Habsburg–török béketárgyalásokon részt vevő Tholdalagi számára 1627. szeptember 14-én³³⁷

Octava praesentis [*folyó hó nyolcadikán*] írt leveledet ma, 14. reggel 7 óra után vöttük, lassan járt az posta. Megolvassván, úgy búsulunk azóltá, hogy azt sem tudjuk, mint vagyunk vele; és hogy Erdélnek s annak fejedelmének egyik hatalmas császártól se legyen semmi bántása, az német részről immár megígírtetett volt conditionaliter [*feltételesen*], de az vezér úgy nem..., hanem csak római császártól és hadaitól ne bántassék, úgy kívánja beíratni; ha úgy nem lehet, kihagyják etc. Mi dolog ez, és mi okból nem akarja ezt, nemhogy az ország nem indulna meg ezen, de magunknak is nagy scrupulust [*nyugtalanyságot*] szerzett elménkbe, mert ha szabadságában az országot az porta eleitől fogva való hitlevelében specificált conditiói [*meghatározott feltételei*] szerint ... meg akarja tartani, miért kell abban ellent tartani, ha úgy beírathtjátok, hogy egyik császártól se bántassék, mert hiszen edig is nem az török császártól, hanem az némettől bántatott mindenkor Erdél, és soha nem kíván Erdél németet uralni, csak az portától tartassék meg az ő régi szabadságában. Annak okáért, ím, írtunk az vezérnek fölöle, és az ratiókat, melyekkel állatjuk és tanácsul adjuk hasznos voltát, és az frigylevélbe nála beíratását Erdélnek ex partibus [*részletesen*] megolvashatod. Azon ratiókkal állasd és azon légy előtte, ne fogadja ebből senki tanácsát, hanem írassa be; úgy is, amint onnét megígírték, ha különben nem lehet, mert hatalmas császárnak ebből nem kára, hanem kibeszélhetetlen sok haszna leszen, holott eddig szultán Szulimántól fogva Erdélt frigylevélben nem írathtatta egy vezér is, hanem az német minden occasióval [*alkalommal*] rajta kapdosott, egynéhányszor magáévá tőtte; először is szultán Szulimán idejében,³³⁸ annak utána Zsigmond idejében, és akkor Zsigmond által az német Esztergomot, Fileket, Szécsént, Nógrádot, Vácot, Palánkot, Gyarmatot, Kékköt, Dévént, Hajnácsköt, Somosköt, Bujákot, Fejérvárat, Beszprémet, Palotát és több sok kastélyokat elveve; sok helyeken az császár hadát megveré. Zsigmond Lippát 13 palánkkal megvevé, Szinán

³³⁷ A felek előző nap írták alá a békét, kihagyva abból Erdélyt – a Portát az előző évben a perzsáktól elszenvedett bagdadi katasztrófa mindenképpen a megegyezésre szorította.

³³⁸ 1551-től 1556-ig volt Ferdinánd kezén Erdély Báthory András majd Dobó István és Kendy Ferenc vajdasága alatt.

pasát Havasalföldében igen megveré,³³⁹ Girgót, Bazilát, Izmolts több várakat megvönnek. Harmadszor Erdélt az németnek Zsigmond ezelőtt 23 esztendővel hogy ugyan többire erővel adá, szegény uradat Váradgyánál megvereté vélek,³⁴⁰ micsoda kára és nyomorúsága kezdett vala lenni császár itt künn való országának amiatt; ha az vezér nem tudja, hívassa az budai, esztergomi, pesti, hatvani, egri, szolnoki, gyulai, tömösvári öreg embereket, kérdezze meg tőlök, meg tudják mondani, holott csak kapujokon sem jöhetnek vala immár bátorsággal ki, és az köleskenyérben sem ehetnek vala eleget.³⁴¹ Az Dunán innét való némely végvárakban levő vitézlő népnek Havasalföldét, Moldovát, Erdélt úgy magáévá tötte vala az német, hogy császárnak és az portai vezéreknek az három országból egy pénz jövedelmek nem vala... (...) Talán azt akarja, hogy megint arra az állapotra jusson az porta, és Erdél maga szabad akaratjából adja magát az német hűsége alá, kitől isten oltalmazzon, mert ha az lenne, bizony különben nyitná fel az német szemeit, és másképpen fogna az hadakozáshoz; ez nem különben leszen, azt mondd a vezérnek, mintha maga adná Erdélt az németnek, holott im, az német beíratná reménség kívül való igazsággal és önagysága nem akarja, kit soha (amint írámm) semmi üdöbéli vezérek végbe nem vihettenek; méltán is kívánja az német azt, hogy ha ő az maga jussa szerént nem fogja Erdélt háborgatni, hatalmas császár részéről is ne háborgattassék, régi szabadságiban megtartassék. Csudáljuk, hogy magad is ily könnyen láttatol ellépni mellőle, hiszem ez egyetlen dologért küdtünk főképpen oda; micsoda haszonnal,

³³⁹ A „hosszú háború” (tizenötéves háború) eseményei. Lippát a Báthory Zsigmond fejedelemtől karánsebesi bánná kinevezett Borbély György veszi vissza a töröktől 1595 augusztusában, októberben az egyesült erdélyi–oláh haderő Gyurgyevónál szétveri a Dunán átkelő Szinán pasa nagyvezír utóvédjét.

³⁴⁰ Nem világos. Báthory Zsigmond utoljára 25 éve, 1602-ben adja át Erdélyt Rudolf királynak, Bethlen viszont 1604 szeptemberében szenved vereséget a királyi csapatoktól, Temesvár mellett.

³⁴¹ Miután az előző évben az erdélyi országgyűlés Bethlen utódává választotta második feleségét, Brandenburgi Katalint, júniusban megérkezik a megerősítést hozó török követtség. Bethlen 1627. július 7-én kelt levelében gyalazza e követtség szegényes voltát, majd ezt írja: „...ifjúságomban is minemű nagy haszonnal szolgáltam legyen császárnak és birodalmának, találatnak sokan fő tisztviselő török urak közül, kik biznosságot tehetnek énfelőlem... Mert Bocskai fejedelmet isten által én egyedül inducáltam [*vontam*] vala császár hűségére, kit soha akkori minden vezérek sem tudtak volna végbevinni, noha valának akkor eszes vezérek, mely fejedelem által mint szabadulának meg az császár végházai, Tömösvár, Csanád, Gyula, Szeged, Bácsi, Szolnok, Eger, Hatvan s az több apró palánkok, kiknek az hajdúság így betötte vala kapujokat, hogy még az málában sem ehetének eleget”. (BGL 209.)

avagy örömmel tudsz onnét hazádba jöni, ha ebben ily vétkesen kezdesz forgolódni? Azon légy, jó hívünk, hogy mind az két császár részéről beíratassék az mi hazánk, egyiktől sem offendáltassék [*támadtassék*], hanem szabadságiban megtartassék mostani és jövőendő igaz törvén szerént való fejedelmivel együtt.³⁴² Megmondhatod az vezérnek, ha ebben ellenkezik, maga ad okot az erdéli rendeknek császártól való elszakadásra, mert nem kicsin szeget üt fejekben ezzel, hogy egyik császár részéről articululus íratassék, másikéről emlékezet se legyen. Az jövőendőmondás nem mi hatalmunkban vagy, s bátor ne legyen igaz erről való opinióunk [*vélekedésünk*], de bizony rövid nap alatt meghallják híret és megfogják erejét érezni, hogy Erdélt az frigylevélből kihagyták, és azzal magok adták az németnek...³⁴³

B 27 A marosvásárhelyi borbélymesterek céhszabályai

Mi, Marusvásárhelyt lakó Nagy Szöcs István esküdt főbíró az én polgártársaimmal egyetemben és az egész tanáccsal együtt adjuk emlékezetre mostaniaknak és utánunk valóknak ez mi jelen való levelünkben, hogy mikor mű néminemű napon az mi régi szokásunk szerént összevegyültünk volna, találának meg minket az mi városunkban lakó borbélymesterek, az céh képében, az becsülletes személyek, tudniillik ifjabbik Borbély Lukács és Borbély Mihály, ugyanitt az mi városunkban lakó tanácsbéli emberek, és jelenték minekünk, hogy noha nekik lett volna ennek előtte való bódog emlékezetű fejedelemtől, úgymint Báthori Sigmond urunktól,³⁴⁴ akkori bíró uram Kovaczi Pál idejében a tanács és az várostól

³⁴² 307

³⁴³ BGL 220–224.

³⁴⁴ Az 1580. január 27-én kelt oklevél szerint „...mivel lennének most néhányan a mondott mezővárosban, akik a szabómesterséget szabadon akarnák gyakorolni, a céhnek pedig, és annak törvényeinek, rendelkezéseinek és bevett szokásainak a legkevésbé sem akarnának engedelmeskedni, nemességük előjogára hivatkozva a mondott könyörgő céhek nyilvánvaló jogsérelmére. Mivel pedig Mi azt akarjuk, hogy a mondott mezővárosunk, Székelyvásárhely említett szabói az ő ősi szabadságaikban tartassanak meg, ezért úgy ítéltük, hogy kérésükre rá kell bólintani és meg kell nekik engedni, hogy mostantól a jövőben mindig a mondott mezőváros, Székelyvásárhely szabói egyetemlegesen, akik ott azt a mesterséget gyakorolni akarnák, kötelesek legyenek és tartozzanak a céhnek és annak megállapított cikkelyeinek, jogainak, törvényeinek és szokásainak alávetettek lenni, amint pedig ezt tenni valaki elhanyagolná, vagy nem akarná, vagy nem lenne rá gondja, akkor a szabók ugyane céhközösségének legyen fakultása az ilye-

emanáltatott [*kibocsáttatott*] bizonyos privilégiumok [*kiváltságoknak*] és céhoknak levele, az elmúlt sok disturbiumokban [*zűrzavarban*] és veszedelmes időkben forogván, több javaikkal együtt elvesztették volna; mindazáltal mégis leveleknek párja kezikben akadván, magokat ekeddig azon jó rendtartásban és egyezségben tartották és az szerént accomodálták [ahhoz *alkalmazták* magukat], mely dologra mű is reá emlékezőn, kik Isten ő szent felsége kegyelmességéből akkoriak megmaradtunk és az ő leveleknek párját is meglátván, könyörögvén annak okáért az borbélymesterek képiben minékünk ezen felül megírt Borbély Lukács és Borbély Mihály, hogy önekik ezután való jó rendtartásnak okáért az előbbi leveleknek párjából és azonkívül is, ha mit illendőt és jót találnánk bizonyos articulusokat, jó rendtartásnak okáért adnánk, ki lenne mind Istennek őfelségének tiszteletire s mind az közönséges egyezésnek megmaradására. Mivelhogy pedig mindenféle mesterség és tudomány Istentől vagyon, főképpen pedig az borbélyság felette nagy dologban jár és gyakorta sok tudatlan borbélymesterek miá sokaknak halálok is történik: mi annak okáért kegyes indulattal előnkben vévén könyörgéseket, és látván, hogy méltó s igaz dolgot kívánnak, egymás között beszélgetvén, az ő kívánságokat jóvalottuk, approbáltuk [*jóváhagytuk*], méltónak és illendőnek ítéltük, és nekik az ő kívánságok szerént való articulusokat és rendtartásokat írva kiadtuk, mind az levélnek párjából és újjabbakat is, az kiket jóknak és illendőknek ítéltük, és várasunk öregbik pecsétivel megerősítettünk, hogy ezek ellen senki az megírt articulusok és rendtartások ellen se nemes, se nemtelen, se városi, se nemesháznál lakó, az ki ezzel az mesterséggel akar élni, se katonák közt lakó borbély, attól megválva, hogyha az mi kegyelmes urunk őfelsége valameddig várasunkban lészen, se külső, se belső nyavalyát, az kihez ők tudnak és értnek, akaratjuk ellen mívelni és borbélykodni semmiképpen ne merészeljen, sőt ha ki ez ellen akarna cselekedni, akkori bíró uram segítséget adván nekiek, az ellenkezőnek minden műszerét elvehessék, tíkozolhassák, földhöz verhessék és ronthassák, melyet mű is egész tanácsul oltalmazni akarunk mindenek ellen, minden cikkkeliben, de így, hogy urunkat őfelségét ők is felőle megtalálják és felségivel confirmáltassák.

Az mely articulusoknak és rendtartásoknak tenori [*tartalma*] ekképpen következnek:

nek ellen a céh törvényei szerint a kiigazítás és – az ő ősi szokásuk szerint – a behajtás és büntetés végett amazok, akár nemesek, akár nemtelenek lennének az ilyen szabók, házát felkeresni.” (Székely Oklevéltár V. 122., latin.)

Mindeneknek előtte valamely borbély ifjúmester az mesterséget fel akarja követni, ez jámbor, istenfélő és igaz nemzetből való személy legyen, ki igaz céhos helyen tanolt és apród-, avagy inasestendejét igazán kitöltötte, arról való levelét az céh előtt producálja; se orv, se parázna, se gyilkos, semminemű gonosz vétekben élő személy ne legyen, mert afféléket az céh bé nem fogad. Azután ha ezekben az vétekben nem találta, a mesterség neki feladassék, de így, hogy az próbák főzésére elegendő legyen, és az céhben két kezest adjon, hogy az céhnek igazságát mindenekben fogyatkozás nélkül beszolgáltatja, ha pedig bé nem szolgáltatná, az céhnek szabadsága legyen az kezesekben mindeneket megvenni. Elsőben tartozik az mestereknek megkönyörögni, az könyörgéskor tartozik két tisztességes tál étekkel és egy peccsinével, vacsorára is egy jó peccsinével, borral, amennyivel az mestereknek kedvét találja és megengesztelheti.

Ezek után kezdjen az próbafőzéshez, és az próbafőzésen az mesterek ott lévén, vagy hogy csak kettő közülük is, ha kívántatik, tisztességes itallal és étellel nekik gazdálkodjék. Az próbák pedig ezek, az kiket meg kell főzni és csinálni: primo az nagy érlelő; secundo fekete diacorium³⁴⁵; tertio szürke diacorium; quarto szederjes diacorium, azután zöld citromot, sárga írat, nehíz írat és az erős veres írat főzze meg. Ha ezeknek az próbáknak és mesterremekeknek az csinálásában és főzésében elegendőnek találta, a mesterek megpróbálván, a céhban bevétessék, és az mesterség feladassék neki.

Annak utána tartozzék a köszöntőpohárral, amikor az mesterek kívánják és megszólítják, a próbákat akkor hozza elő, és ha azokban fogyatkozás találta, a mestereknek könyörögjön és keresse kedveket, az mesterek is, amiben illendő, engedelmességgel lehetnek. Az köszöntőpohárkor tartozik: első tál éték sóba, ecetbe főve tisztességes hallal, második tál éték éles lével tyúkok vagy tyúkfiak, 3. velős koncokkal, tyúkok riskásával annak módja szerint, 4. törött lével lúd vagy lúdfiak, 5. peccsenye, tyúkokkal, borsporral meghintvén, ezenfelyül egy lepény, ezek után gyümölcs, ekkor tartozik florenos 4 és négy veder borral és négy font viaszszal. Vacsorára is tartozik két tisztességes tál étekkel, egy peccsenyével és egy lepénnyel. Harmadszor is tartozik az ifjúmester az mesterasztalnak is beszolgáltatásával, amikor a mesterek kívánják. Ebédre első tál éték: sóba, ecetben tisztességes hal vagy csuka vagy retke; 2. gyümölcsös lével három lúd öreg tálra, ennek is szerszámát megadván annak módja

³⁴⁵ (bürök)fa kérgéből készült gyógyszer

szerént; 3. velős koncokkal, tyúkokkal, riskásával föttel; 4. tyúkok éles lével vagy tyúkfiaak vagy bárányhús, amit akkor az idő hoz, ennek is szerzárát megadván; 5. pecsenye, tyúkokkal együtt, azonfelyül egy jó lepény és gyümölcs, ekkor tartozik az ifjúmester hat veder borral, hat forinttal, hat font viasszal, a két céhmesternek ajándékban két tisztességes hüvelykessel. Vacsorára is hideggé téve öreg tálra malachús éles lével, annak is a szerit megadván, második is legyen valami tisztességes tál éték, harmadik pecsenye tyúkokkal együtt, akkor is egy lepény s azonkívül gyümölcs. Hogyha pedig az mesterek felesen lennének és két asztalra telnének, az felyül megírt mód szerént mindenik asztalra úgy főzessen az ifjúmester, ha pedig az étkeknek bészolgáltatásában valami szerszáma miatt fogyatkozás talátnék, az mestereknek az ifjúmester kedveket keresse abból is.

Továbbá az ifjúmester mikor az mesterek reá akarják vetni, tartozik a dékánsságot felvenni és két esztendeig viselni, vagy mindaddig, míg utána való ifjúmester nem lészen, és valamit a két céhmester parancsol, mindekben tartozik szót fogadni, ha pedig szófogadatlannak talátnak, vagy vakmerőnek, az céhmester zálagát vétesse, és az több mesterekkel együtt törvény szerént megbüntessék.

Ha valamely inas pedig e műre akar állani, az ura az céhmesternek hírt tegyen felőle, és két hétig próbálja, az inas kezébe borotvát adván; ha mindeniknek kedvek vagyon egymáshoz, két hét múlván szegődtessék bé, de ez jámbor, istenfélő nemzetből legyen. Bészegődvén, tartozik három esztendeig szolgálai igazán és jámborul. Az ura tartozik az inasnak négy uzogbeli [*rendbeli*] borotvával és hozzá illendő ruhával, az mit az ura adhat, és annak is amint az ő szolgálatja mutatja. Az inas tartozik a céhben egy forinttal, két tál étkekkel, pecsenyével, két veder bor és két font viasszal, azért is az ura kezes légyen, ha elszöknék az inas, a céh azután megvehesse mindezeket. Az inas pedig apródesztendeit kitöltvén, tartozik társposhárt adni a mestereknek és a borbélylegényeknek, ha pedig borbélylegény nem lenne is, az mesterek felszabadítván, a céh pecséti alatt való leveleket adjanak neki bizonyságul a pecsítettől adjon huszonöt pénzt.

Ha borbélylegény jő a városra, az attyokot megkeresvén, az attyok művet kerestessen néki, elsőbben a céhmestert, azután az öregmestereket megkénálván véle, aki megtartja, annak adják kéthétig. Két hét múlva levelét meglátván, ha inasesztendeit kitöltötte s maradandó lészen az városon, művet adhatnak néki. A legények rendtartását elolvassván, előtte tartozik a legények ládájába tizenhat pénzzel, annak utána minden két

héten a legények ládjába egy-egy pínzzel. Az borbélylegény az urát egy kántornak előtte el ne hagyhassa, ha az ura kívánja, a kántor pedig három holnapot tészen. Ha ura akarhatja ellen az idő alatt elhagyná, tartozik ötven pínzzel, ha pedig sokadalmak, avagy az három fő ünnepek hetiben az ura akarhatja ellen el akarja hagyni, adjon egy forintot. Temetésre is, mikor mesterember házánál halott történik lenni, az borbélylegény is elmenni tartozik.

Tetszett ez is: ha mesterember fia ugyan mester leányát találna venni, egyébbel ne tartozzék, hanem csak mesterasztallal, annak megírt módja szerént; ha pedig mesterember fia céhban akar állani, annak fél mestersége legyen, a fél mesterség pedig pínzzel, viasszal ne tartozzék, hanem az feljül megírt lakozásokkal. Hasonlóképpen, ha idegen legény mesterember leányát veszi el, annak is ekképpen fél mestersége lészen.

Ha pedig az mesterember fia az attyánál tanulni akarja az mívet, szabadsága légyen az attyának rá, mikor akarja, felszabadítani. A béálláskor pedig a céhban nem tartozik a céhban pínzzel, viasszal, hanem csak az étekkel és borral, azonképpen társphárral mind más idegen.

Továbbá valamely mesterembernek nehéz sebese és betege vagyon, tartozik a céh odamenni és meglátni, ha kívántatik és meglátván, ha elegendő lészen a meggyógyításra, jó, s ha pedig nem és a beteg is kívánja, a mesterek más segítőtársat adjanak neki, akit kíván, és ketten szép embersegesen megalkuván, mind meggyógyítással s mind megfizetéssel; senki pedig egymás sebeséhez hozzá ne nyúljon más mester akarhatja ellen, ha megtudja, hogy ottvaló mesterember kötötte, hanem jól végére menjen, ki kötötte, mert aki ebben találtatik, főbírsággal büntetődik, a főbírság pedig tizenkét veder bor. Ha valamely mesterember jó akaratiából ki-ereszti kezéből a sebest, ötöt megengesztelvén, szabad legyen, kihez megyen és kivel akarja magát gyógyítani.

Valamely mesterember vagy paráznaságban, vagy gyilkosságban, vagy hamis hitben, vagy lopásban találtatnék, annak mestersége letétessék, és az céhből kivettessék. Ha valamely mesterember egyik a másik sebesét elgyónatja, vagy szolgáját, inasát, avagy mesterségit meggyalázza, az a mesterember főbírsággal büntetessék. Valamely mester a táblára és órára bé nem megyen, két veder bor a bírsága, ezek közbe pedig valakinek oly törvénye lenne, akin egyik fél nem nyugodhatnék, újabb meglátásnak okáért vitessék appellatióba [*fellebbezésre*] a szabómester uraim eleiben, ha ott se tetszik, vitessék a kilenc kérdőre, és ott vége szakadjon. Az kilenc kérdő pedig ilyen: akkori bíró uram, mindenféle míves emberek közt lévő céhmestereket odahívatván, azok lássák meg. Ezenkívül pedig va-

lamit az mesterek jónak, illendőnek és tisztességesnek ítélnék és találnak lenni, magok közt rendelhetnek törvényt, tehetnek és végezhetnek szabadon az céhnek épületire való mindenekben.

Mindezeket az articulusokat mi, Szöcs István esküdt bíró és többi esküdt polgár uraimmal egyetemben és az egyes tanács urai akaratiából engedjük az borbélymester uraimnak, látván jó és illendő kívánságokat, írva kiadtuk és megconfirmáltuk [*mege erősítettük*], városunk öregbik pecsétivel megerősítettük. (...) ³⁴⁶

Bethlen 1629. július 13-án armálist ad a prédikát oroknak

B 28

Mi Gábor, Isten kegyelméből a Szent Római Birodalom és Erdély fejedelme, a magyar királyság részeinek ura és a székelyek ispánja meg Oppeln és Ratibor hercege stb.

A fejedelmek kimagasló méltósága megszokta, hogy munkássága egyéb cselekedetei között fő gondja legyen rá és szándékosan arra irányítsa igyekezetét, hogy alattvalói helyzetét és állapotát mérlegelvén mindegyiküket érdemes fáradozásai szerint magasabb tisztségekbe, fokokra és boldogabb előmenetelhez juttassa, valamint a becsületes méltóság bőségesebb hírnevére emelje – azáltal gyarapodik ugyanis a fejedelmek méltósága, minél méltóbb személyek élén lenni látják őket. Emiatt – noha már szerencsés felszentelésünk és az uralom elvállalásának kezdete óta semmi sincs inkább szándékunkban, mint hogy mindenekelőtt Isten iránti hűségünkről minden dologban bizonytságot tenni és Isten egyházait minden módon bőveltetni és ezáltal az isteni akarat dicsőségét terjeszteni és a kései utókorra átömlésztetni elég erősek legyünk – úgy ítéltük meg, hogy éppenséggel méltó és az igazságossággal és méltányossággal teljességgel egyező lesz, hogy azokat is, akik az isteni dolgoknak szentelik magukat és mintegy a fáklyát viszik az emberek előtt az örök üdv és élet eléréséhez, elhalmozzuk minden megbecsüléssel és jutalommal. (...) Néhány hűséges tanácsosunk egyedülálló és hitelt érdemlő tájékoztatására és

³⁴⁶ Céhes élet 200–208. Az 1627. évi limitáció a borbélyokról is megemlékezik: „Egy öreg ember fő mosástól adjanak öt pénzt. Gyermeektől, inástól három pénzt. Az sebesekre híven és szorgalmasan viseljenek gondot, melyre városokon az czéh mesterek igen reá vigyázzanak, falukon pedig az bírák és ha gondviseletlenségek miatt az sebes meghal, comperta rei veritate [*megbizonyulván a dolog igazsága*], fejekkel tartozzanak érlette. Szegődő irral ne kötözzenek. A ki belső nyavalyához nem tud, doctorrá magát ne tegye, mert ha valakinek halála történik miatta, ő is meghaljon érlette.” (EOE VIII. 451.)

közbemjárására tehát arra jutottunk, hogy az Erdélyországunk és Magyarországunk a hozzá csatolt, joghatóságunk alatt álló részeiben Isten ígéje mondott szónokainak avagy lelkészeinek – együtt és egyenként – az összes fiát és leányát fejedelmi teljhatalmunkból és különös kegyünkől – korábban sem homályos szülőktől származtak – ki kell venni³⁴⁷ és Erdélyországunk és Magyarország hozzá csatolt részei igazi, született és kétségtelen nemeseinek gyülekezetébe és sorába kell számítani, társítani, felvenni és beírni. (...) Az irántuk tanúsított kegyünk és kegyelmességünk, meg fejedelmi bőkezűségünk bizonyosságul és szimbólumul, valamint az igaz és kétségtelen nemesség jeleként ezt a címet avagy nemesi jelvényt – égszínű egyenes katonai pajzsot tudniillik, amelynek mezőjén avagy színén gomolygó felhőkből kiemelkedő fél oroszlán látszik bal mellső lábával az oltár Bibliáját óvva³⁴⁸, jobb mellső lábába le szálló Angyal nyújt görbe szablyát, tőle balra ezeket az aranyozott szavakat olvasni: *A r t e e t M a r t e d i m i c a n d u m*³⁴⁹; a pajzsra boruló katonai sisakot különböző drágakövekkel és a legértékesebb gyöngyökkel feldíszített királyi diadém fedi, a sisak tetejéről pedig szalagok avagy színes függők innen is, onnan is a pajzs mindkét szélén igen szépen leomolva azt illőképpen keretezik és díszítik; amiként mindezek jelen levélünk kezdetén avagy tetején a festő mesteri kezétől tulajdon színükben helyesen és illően megfestve lenni látszanak – Isten ígéje előbb említett szónokai avagy szolgálai ugyane fiainak és leányainak, és azok mindkét-nemű örököseinek és utódainak egyetemlegesen jóságosan adni és adományozni határoztuk el. Rábólintva és biztos tudomásunkból és megfontolt lélekkel megengedve, hogy ugyanők mostantól a jövőben örök időkben mindig ezen címet avagy a nemesség jelvényét Erdélyországunk és Magyarország ahhoz csatolt részei más nemeseinek szokása szerint, ugyanazon jogok és kiváltságok, megadott szabadságok és mentességek alatt, amelyekkel Erdélyországunk és Magyarország ahhoz csatolt részei valódi, született és kétségtelen nemesei természet szerint is, és szokásból eddig akármi módon jog szerint éltek és amelyeknek örvendtek, élnek és örvendenek – mindenütt, csatákban, küzdelmekben, hadijátékokban, tornákon, párviadalokon, bajvívásokon és minden más, akár-

³⁴⁷ Tudniillik eddigi nemtelen állapotából.

³⁴⁸ *removens*

³⁴⁹ *Tudománnyal és Marsszal kell küzdeni.* Az *ars* a görög *tekhné* fordítása, a hellén kultúra után azonban a latin szót mi már csak két kifejezéssel tudjuk visszaadni: *tudomány és művészet.*

milyen katonai és nemesi gyakorlaton, nemkülönben pecséteken, lepleken, kárpitokon, gyűrűkön, zászlókon, pajzsokon, sátrakon, házakon általánosan pedig bármiféle dologban és hadjáratban a tiszta és őszinte nemesség címe alatt (azt akarjuk, hogy ezzel jelölteknek mondassanak, neveztessenek, tartassanak és vélessenek ők maguk, és mindkét nemű örököseik és utódaik egyetemlegesen mindenkitől, akármilyen állapotú és méltóságú ember is) viselhessék, hordhassák, azokat használhassák, azokkal élhessenek és azoknak örvendhessenek, mindkét nemű örököseik és utódaik is egyetemlegesen. E dolog emlékeztetere és örök erejére határoztuk el ezen, függő és hiteles pecsétünk erejével megerősített levelünk kegyelmes kiadását és átengedését Isten igéje mostani és jövőbeni szónokai avagy szolgálai említett fiainak és leányainak és azok mindkétnemű örököseinek és utódainak.

Kelt városunkban, Gyulafehérvárt...³⁵⁰

Bethlen a mézzel és a viasszal való kereskedelmet fejedelmi monopóliummá teszi 1629-ben

B 29

Gábor, Isten kegyelméből a szent Római birodalom és Erdély fejedelme, a magyar királyság részeinek ura, a székelyek ispánja és Oppeln meg Ratibor hercege stb....

Mínthogy ez esztendőben az lábas marhával való kereskedésnek semmi alkalmatossága nem lehet az finyes portára tartozó ország adajának fizetésére, pedig jó pénznek igen nehezen tehetjük szerét, vöttük eszünkben, ha mézünk, viaszunk bőven volna, abból lelhetnénk alkalmasban portára való jobb pénzt, kihez képest mézgyűjtéshez kelletvén fognunk... Hűségteknek azért hagyjuk és serio [*komolyan*] parancsoljuk, hogy sohul semminemű helyeken megnevezett gondviselő hívünk és emberink kívül, mézét s viaszát, minden marhája elvesztése alatt eladni ne merészelje, hanem embereinknek, kik kész pénzülr mindgyárást mindent contentálnak [*kielégítenek*]. (...) ...valahol pedig mézet szednek, mindenütt elegendő segítő embereket (adjanak) az méz kitörésére, szekerekre töltésére és magok is mellette legyenek emberinknek az méz felmérésében és hol mennyi mézet vötenek, arrúl quietantiát [*nyugtát*] adjanak, az méz alá szekereket, vonó marhákat és embereket rendeljenek és oda vigyék a hova embereink akarják vitetni... Embereink mellé pedig az hul kívánta-

³⁵⁰ Salamon 26–29., latin.

tik keresőket adván és postalovát, gazdálkodjék is magának; ebben senki híveink közzül fogyatkozást tenni s akadált szerezni ne merészeljen, mert kemény animadversiónkat [ráfigyelésünket] el nem kerüli. (...) ³⁵¹

B 30

Bethlen Gábor végrendeletéből ³⁵²

(...) ...én is az én Istenemnek azon életből közönségesből felvett legbűnösebb fiának ismerem magamat lenni: megvallom azt, hogy számlálhatatlanképpen vétkeztem öfelsége ellen, és talán ingyen reám ruházott áldásaival gonoszul éltem az én kicsinységemtől fogva, holott nem naponként, hanem óránként és csaknem minden szempillantásonként ő szent

³⁵¹ EOE VIII. 509–511. A rendelethez tartozó végrehajtási utasításból:

„1. Mindenütt Erdélyben ... eljárván és igen diligenter [*figyelmesen*] felcirkálván, keresvén valamennyi mézet, viaszat hallattatnak, azt mind számunkra colligálják [*összegyűjtsek*], congerálják [*összehordják*], senkinek pénzen semmi rendbeli embereknek ne engedjenek; ha kiket rajta kaphatnak, az kikkel bírnak, életek vesztese alatt, absque respectu personarum [*tekintet nélkül a személyekre*], mézét confiscálják [*a kincstár számára lefoglalják*] és minden marháját, valamit nála találnak s magát küldjék az oda közelebb levő házukban tisztartónak kezében s ha kikkel nem bírnak, bírhatnának, értésünkre adni sietséggel el ne mulassák.

2. Az méznek köblét az 72¹/₂ ejteles köblét hét forinton vegyék be mindenütt.

3. (...) Az szép szín viasznak fontját húsz pénzen vegyék be, mázsáját huszonnyolc forinton; ha pedig úgy semmiképpen nem vehetik be, huszonkét pénzen is elvegyék fontját. Musztika viasznak pedig fontját tizenöt pénzen. (...)” (Bod Péter: „Egy erdélyi rendes ejtelben fér harminchat közönséges tojás hajjal.” Cserei 497.)

³⁵² „Testamentumot is tőn ... legálván [*hagyván*] királyi, császári és kinek-kinek méltóságához illendő jókat, német császárnak, svéciai királynak hatalmas főlovakat gazdag szerszámokkal; török császárnak gazdag ezüst mosdókat, kupákat; magyarországi és erdélyi uraknak, főrendeknek fejedelmi köntösöket, udvarbéli főrend szolgálknak köntösöket, lóra való szerszámokat, aranyakat, tallérokat, némelyeknek jószágokat, ezüst marhákat; az fejevári collegiumhoz az enyedi jószágot, az collegium építésére néhány ezer forintokat, viszont annuatim [*évenként*] Debrecenből néhány ezer forintokat, egy igen gazdag medályt circiter kilencezer tallérost, tokaji hegyen az Hétszölőket és többeket is, kikből az collegium építtetnék, az professorok, mesterek, alumnusok [*növendékek*] tartatnának, deákok taníttatnának. Ezeken kívül sok ekklesiákhoz külön-külön beneficiumokat, sőt nagyrészt még élteben is conferált [*adományozott*], kikből még máig is élnek; az ország számára is bizonyos számú ezer forintokat repositumul [*tartalékul*] minden udvari lovas és gyalog hadainak három hópénzt, mezei hadainak két hópénzt...” (Kemény 95.) A debreceni Kollégium diákjai ma is azt a sárga zsinóros zöld tógát viselik, amelyet Rákóczi György Bethlen utasítására 1624-ben nekik előírt. A gyulafehérvári kollégium fejlesztésére hagyott birtokok értéke több mint 100 000 forint.

felségét sok bűneimmel megbántottam, méltó haragra és bosszúállásra felindítottam, mely sok bűneim az örök kárhozatnál egyebet nem érdekelnek. De adok mindenkinek felette teljes szívemből hálákat ő szent felségének, ki az én bűneimnek tenger fövenyéhez hasonló sokaságát nem tekintette e napig, énnekem érdemem szerint nem fizetett, a bűnnek sárjában nem hagyott, ellenségem kezében nem adott, hanem végzetetlen irgalmasságából örök időknél előtte az én idvezítő Jézus Krisztusomban az örök életre elválasztott, keresztyén atyától és anyától való születésemet bénaság nélkül engedte volt, azótától fogva tartott, táplált, étetett, sok rendbéli áldását fejemre kiárasztotta.

Ezekért mondom, az imádandó Szentháromság egy Istent áldom, imádom és magasztalom, mert ez az, akinek ama jó lelkiismeretek kezében adásának, a szent keresztségnek sacramentumában [*szenségében*] nevemet felvette, keresztségemet jól indította, szent ismeretére juttatott, igaz hittel, élő reménységgel megajándékozván, méltóságos úri állapotra, abból fejedelemségre felemelt, és aki minden dolgaimban végzetetlen kegyelméből igazgatott, az hadakban alkalmatossággal, bátorsággal megáldott, és aki sok gonosz akaróimat megszegyenítette, sok ellenségem ellen szép győzelmekkel megáldott, nyomorú hazámat marokni nemzetemmel megtartotta és oltalmazta. Ez az, aki az én hazámnak gondviselésére elégtelenségemből elégséggé, tudatlanságomból annyira való okossággal tudósított, hogy tizenhat esztendőknél elfolyásiban ellenségünk lovaiknak lábok hazánk földét nem nyomták; mit kívánhattam volna az én Istenemtől ezeknél egyebet, holott jó egészséggel ingyen való kegyelméből megáldott volt. Ennek egyedül tartozom a hálaadással, ha arra elégségem volna; de minthogy az ember magától a jónak még csak meggon-dolására is elégtelen, azért kérem ő szent felségét, hogy ha mi részecs-kéjét életemnek hátra tartotta, vezéreljen igazságosan, és tégyen elégséggé szent lelkének tiszta vigasztalása által, szerelmes szent fiáért, hogy utolsó órámig reám kiöntött s velem közlött bőséges kegyelmességét dic-sérhessem, áldhassam, magasztalhasam hálaadó könyörgésem által, ámen.

Mivel pedig a mi bűneinkért mind fejenként a testi halandóság alá vettünk, melytől senki meg nem menekedhetik, én is, ha mostan az én Istenemnek súlyos kezeit viselvén, magamban gondolkodván állapotomról, nem tudván, mit végezett el az Isten őfelsége felőlem, hogy szintén készületlenül ne találtaam, mindenkinek felette igyekezem a felséges Istennel megbékélni, az én idvezítő uram Jézus vérének erejével sacramentaliter [*a szentséghez illően*] minden alkalmatossággal élni el nem

múlattam, kinek érdemében bízván, religiómat Isten kegyelmességéből az igazságra adatott igaz apostoli szent evangéliumi valláson fundálni [*alapozni*] erőlködtem, és abban meggyökerezni s lelkemet megnyugotni fára-doztam, úgyhogy e napiglan soha senki nem mondhatja méltán, hogy soha semmi változó rendeknek persecútiójokban [*üldözésükben*] hitemet (melyben keresztyén szüleimtől educáltattam [*felneveltettem*], noha pápista fejedelem³⁵³ házában nevedtem ötödfél esztendeig) megcseréltem volna, Istenemet elárultam volna. Hazámhoz is oly állhatatos szeretetet viseltem, hogy soha véle nem ellenkeztem, hanem szabadságára vigyázó tagjaival egyetértettem, és később voltam exíliumokat [*számkivetettségeket*] kárvallásaimmal is inkább szenvedni, hogysem mint veszedelmében, romlásában egyetértenék némelyekkel. (...)

Tudjuk azt, hogy eleitől fogva semmi inkább nem vesztette a mi szegény hazánkat, sőt az egész magyar korona alatt levő országokat, provinciákat, mint az magok között való ördögi irigység, halálos gyűlölség, rettenetes pártütések, fejedelmekben való válogatások, melyből nagy árultatások és abból nagy famíliáknak elfogyások következnek, azonban az ország utolsó romlásra jutott.

Mely szép virágjában maradott légyen Magyarország is mindaddig, valamíg a maga nemzetéből választhatott fejedelmet, constál [*nyilvánvaló*], és az históriák bizonyítják. De mihelyt derekasan a magok nemzetekből való electiót [*választást*] megutállák, megveték, idegen fejedelmek alá veték s adák magukat, micsoda haszon következék belőle? nem egyéb kétfelé szakadásnál, a dolog talám magában is világosabb annál is, amint kívántatik. E mi szegény hazánk végházait, hogy az Úristen ingyen való kegyelméből megtartotta, megoltalmazta légyen ennyi idők forgásiban, változásiban az idegen nemzetből való fejedelmek reá való elvégzett gonosz szándékjoktól, kinek paisul való oltalmára mint rendelte volt a török nemzetet,³⁵⁴ mindeneknél nyilván vagyon, és valamíg a török nemzettel való frigy mellett megmaradtak, mellőle el nem állottak, volt-e valakitől valami bántások? János király idejétől fogva arról magunk tehetünk bizonyyságot. De mihelyt a német nemzet mellé állának, micsoda jutalommal fizete, szájunkban az íze; azzal tudniillik, mellyel régen kívánta, és

³⁵³ Báthory Zsigmond.

³⁵⁴ Pedig „...mind idvességesebb, mind tisztességesb volna, keresztyén fejedelmek gubernálási [*kormányzása*] oltalma alatt élni, szolgálni. De az Úristen attól is megfosztotta nemzetünket (mert akitől minden oltalmat kellene várni, attól vettünk eleitől fogva sok gonoszt), nem tehetünk róla. A kétlenség cselekedtet velünk...”. (Végrendeletéből, BGE 426.)

mesterkedett benne, hogy nemzetünket elfogyathassa, kegyetlen halálnak nemével megölhesse, országunkat a földdel egyenessé tegye, vagy éppen elpusztíthassa, és ha a felséges Úristen csudálatosképpen a török nemzetet újabban hozzánk nem gerjeszti s kapcsolja vala, és igen jó, jámbor urat nem támaszt vala végbevitelére, (mely dolgban mennyit szolgáltam légyen, tégyen az Úristen bizonytságot róla), ki meri azt mondani nemzetünk közül, hogy Erdély országát idegen nemzettel meg nem töltették volna? hol volna az isteni tisztelet? hol volna a magyar nemzet? és hol volna szabadsága?

Annak okáért mindezeket minden hazájokat igazán szerető rendeknek considerációban [*tekintetbe*] venni igen szükséges, és a megtörtént experienciával [*tapasztalattal*] tanult veszedelmes állapotokat eltávoztatni azért, hogy abban többé ne essenek, így kerülhetik el. Ha magokban egyesek lesznek, az Istent igazán tisztelik, félik, és ő kicsiny anyaszentegyházának hűséges gondviselői lesznek, egymást tökéletes szívvel szeretik, a relígió felett egymással nem veszekednek, hanem annak megítélését ama nagy papra bízzák, aki lakik mennyben, és azhol kinek-kinek, amint érdemlette, megfizet; légyen szabadságban az ország constitutiója [*törvénye*] szerint a négy recepta [*bevett*] relígio vallás közül ki melyiket amplexálja [*fogadja el*]. Az alattomban való veszedelmes practikáknak, kérek az Istenért mindeneket, békét hagyjanak, ki-ki elégedjék meg a maga sorsával s állapotjával, ne igyekezzenek újabb változást csinálni, kitől újabb tűz gerjedjen közöttünk. Becsüljék, féljék fejedelmeket, ne contemnálják [*vessék meg*],³⁵⁵ hogy femineus sexus [*nőnemű*]... (...)

Az én tetszésem és tanácsom az én hazámhoz ez: hogy valamíg egyéb nem lehet benne, a török nemzettel való egyességet szenvedhető károkkal³⁵⁶ is megtartsák, tőle el ne szakadjanak, hanem minden úton-módon kedvét keressék. (...)

Római császárral őfelségével való megbékéllésünk Erdélyországát mennyiben illeti, a diplomában megláthatják; szükség, hogy a condíciók szerint való punctumokat diligenter observálják [*figyelmesen tartásuk meg*]; okot ... a békesség felbontására ne adjanak, sőt ... mint keresztyén emberek igyekezzenek Őfelségéhez sincerus affectussal [*őszinte érzéssel*] lenni, szolgálni (ha veszi); a magyar nemzetnek pedig, mint magok nemzetjek javára, megmaradásokra forgolódni.³⁵⁷

³⁵⁵ Katalin (1604–1649), György Vilmos brandenburgi választó leánya. B34

³⁵⁶ A türésztár szerinte Jenő vára, 204.

³⁵⁷ BGE 417–431.

...alig szólhatván, kére téntát, papirosat, pennát, melyeket eleiben adván íra két rendet szépen, és elfordulván abbahagyá ... inas jüvén bé, az legyezöcskét annak adván az írást megolvassám; ... az írás pedig ezen szókkal vala, kinél többet sem írt, sem szólott annakutána szegény...: Ha Isten velünk, kicsoda ellenünk? senki nincsen bizonyára, bizonyára nincsen. (...) ... talán tyúkmony sültetni idő alatt meghala ez nagy fejedelem,³⁵⁸ kihez hasonló magyar Mátyás királytól fogva és István királyon kívül nem hallatott,³⁵⁹ nem is remélhetni: úgymint ki eszes, vitéz,³⁶⁰ igen magavi-

³⁵⁸ „Eltemették pedig die januarii [*egy januári nap*] a gyula-fejérvári templomba nagy solemnitással [*ünnepélyességgel*], kinek a gubernator [*kormányzó* – Bethlen István] Lengyelországból oly koporsót és a falba rakni való monumentumot hozata, hogy Erdélyben olyan soha nem láttatott senkitől. Károli Susánna fejedelem asszonynak is ... hasonlót, igen nagy hatalmas kinccsel. A magok képei is ki vagon alabástrom kőből faragva, a mint a ki akarja ott megláthatja. Itt immár gondolj valamit, ha istenes lélek lakik benned: miért érdemesebb a templomba, a Bethlen Gábor kőből faragott képe, hogy ott álljon emlékezetre, hogynem mint az Isten szentei képe? Sapientis satis est. [*A bölcsnek elég.*]” (Nagy Szabó Ferenc, ETA I. 142–143.)

³⁵⁹ Bethlen a török számára is példaértékű. Amikor Köprülü Ahmed 1663-ban megkezdte hadjáratát, ezt írja Apafinak: „Barátom, gondold meg, hogy kegyelmes Uram szolgálja vagy, és az ő Erdélyországnak vagy az élére állítva, amit nem ok nélkül lehet igen jónak tartnai. Ha tisztességgel ápolod hűségedet, és Bethlen Gábort és azokat az erdélyi fejedelmeket állítod magad elé példának, akik kitűntek az Ottomán Porta iránti engedelmisségükkel, akkor messze nagyobb jutalmat nyerhetsz, mint amekkorát ők kaptak.” (BJ 163.)

³⁶⁰ Az 1623. évi hadjáratban történt, Nagyszombat mellett, „...sátorát az hol felvonák, ebédhez ülven sátorán néhány muskéta golyóbis járt által; sokan tanácslották, félbehagyná, hogy tovább költöztötnék, de csak contemnálá [*megvetél*]; túl maga sátorán Petneházy István híres vitéz üremler satora lévén, azon ebéd felett asztaláról egy cipót elsodrott muskéta golyóbis...”. (Kemény 42.) A hodolini sáncoknál, amikor azokat szemlélte, egy ellenséges kapitány, akit Bethlen három napja engedett szabadon eltávozni Holics megvétele után, „...perspectiva [*látcső*] által megnézte s esmérte az fejedelmet, s hozzáigazítván két tarackokat, nem volt feljebb fél kopjányinál háta megett...” Amikor a körülötte állók kérték, hogy vigyázzon, „...így felele: Hol láttátok vagy halottátok, jó uraim, hogy királyt vagy fejedelmet öreg lövészerszámmal ellőttek volna? S ugyan nem hagyá szándékát mindazáltal, csak hogy abaköpenyeget, közönséges süveget vévén, abban kerülé, nézegeté meg az sáncot, s tön dispositiókat [*rendelkezéseket*].” (i. m. 47.) Ezt Zrínyi nem helyeselte volna: „Observálom [*megfigyelem*] a többi között a Bécs megszállásában, hogy a király felettébb nagy bátorsággal, de még nagyobb veszedelemmel személlye szerint forgolódott a bástyáknak kerülésében és megvizsgálásában. Az ilyen vakmerőség hadi fővezérekben nem kívánatos, s nem is dicséretes; egy pus-

selő, kegyelmes, liberalis, oeconomus [gazdálkodáshoz értő], munkában fáradhatatlan, haszontalan dolgokban idejét nem töltő, külsőképpen, tekintetiben oroszlán, conversatióban [társalkodásban] nyájas, józan életű, könyörgésében és az isteni szolgálatban nem külsőképpen tettető, de buzgó, szegényeken és könyörgőkön könyörülő, egyházi rendeket tiszteltben tartó, tápláló, ekklesiákat építő, segítő, fundáló, tudós emberek conversatiójokban, disputációk hallgatásiban gyönyörködő, minden rendeket promoteáló [előmozdító], az haza fiaiknak atyjok, az vitézlő rendnek mind jó tanítójok s mind tükörök,³⁶¹ de édesatyjok is; megharagudni tudó, de azt megmértékelő, haragot nem tartó, nem kegyetlen és vért-szomjúhozó, hamar megengesztelődő; kinn az közönséges helyen magát nagy authoritással, benn pedig házában belső szolgálai közt nyájas szelídséggel magát viselő; főlovakban, friss öltözetekben, muzsikákban, építésekben, fejedelmi vendégségekben s néha táncokban is, de nem részegséggel, mértékletesen gyönyörködő: mert az borított feje fájása is nem szenvedhete; katonaszerszámokban gyönyörködő ember vala,³⁶² és egyéb

kapattanás elrontja életével az egész hadának, s országának szerencsáját...” (Zrínyi, Mátyás 199.)

³⁶¹ „...a többi között Hunyadi János vitézeknek tüköre lehet...” (Zrínyi, Vitéz Hadnagy 133.)

³⁶² A fejedelem halálát közeledni érezve leltárt csináltatott ingóságairól. A gyulafehérvári palota inventárium a augusztus 16-án készült el. Ekkor itt több mint félszázezer birodalmi tallér volt, 24-24 darab *Aranias Kupak*, *Eöreggh ighen szep viragos Harangh forma poharak*, *Eöreggh Daruas fedeles poharak*, *Egy Eöreggh forma uiragos labas Arantias Poharak*, aztán többek között 48 különféle testállású *hallabardos paisos uitorlas fedeles labos arantias kupak*, 17 mosdómedence, többségük Augsburgból, de egyet a kölni érsek is küldött és volt Erdélyben készített is. Rengeteg arany-, ezüst- és kirstálypohár után jön a talak, kések, villák kanalak felsorolása, gyertyatartók, *Egy Ezwst Arantias Ora*, *kin az Ganimesdes figuraia vagion ki öntue*. Ezt követi az *eő Feolseghe felseo Tarhazaban leueo draga Keoues és Keouetlen Lora ualo szerszámoknak, es egieb minden fële eszkoezeoknak Inuentarioma* félszáz tétellel, aztán 27 pallos, van köztük *ritka boglaru Arantias veres barsonios Jaspisos twrkeses* (8.), *mereo Ezüst hwueliw Jaspisos giöngyhazas rubintos veres barsonios* (10.), a 21 kard egyike (1.) *zederyes barsonios mereo arany hwueliw Smaragdos Rubintos*, a 12 tétel kengyel elseje *negy bokor Arany kengiel*, a botok között 19 számozott tétel van, utána írva: *Matyas Kiraly Baltaya*, ezen kívül nyergek, cafrangok, lóvérték stb. *Az Szeonieges hazban leueo karpitoknak és Szeöniegeknek Inuentarioma* első tétele egy 17 darabból álló *Berlinghbeol hozott seliimmel elegy szeott Flandriai igen szep draga karpit*, *mellien az Alexander historiaja vagion* (Nagy Sándorosból több is van), az ebédlőházban *feoluonua vagion Flandriai karpit kin az Julius Czaszar historiaia vagion Tiz darab*, *Az Feiedelem Aszony Eöreggh palotaiaban fel vonua vagion kin az Troia Historiaja vagion Flandriai karpit darab nro 8*. Az e korban a lakberendezés meghatározó eleméből a

sok szép virtusokkal felékesített ember vala; noha mindazáltal emberi gyarlóságtól ő is üres nem lehetett, ez világra elterjedett emlékezetű ember vala; mindkét hatalmas császárokat is in aequilibrio [*egyensúlyban*] tartja vala magához és hazájához, egyebek rettegik vala: az magyar nemzetet elhíresítette vala. Oh vajha remélhető volna valaha más! Oh vajha avagy ne született, avagy örökké élt volna.³⁶³

B 32

Egy időben élének ez három nagy magyarok:

1. Bethlen Gábor 2. Pázmány Péter 3. Esterházy Miklós, kiknek esméretekben voltam, köztök nagy dolgokban forogván nevedtem. De jaj, mint hagyatánk árvájul országostól, nemzetestől! Az említett Pázmány mondja vala egykor nála létemben: Átkozott ember volna, ki titeket arra kísztetne, hogy töröktől elszakadjatok, ellene rugoldozzatok, míg Isten az kereszténységen másképpen nem könyörül; mert ti azoknak torkokban laktok: oda annakokáért adjátok meg, az mivel tartoztok; ide tartsatok csak jó correspondentiát, mert itt keresztény fejedelemmel van dolgotok, tudniillik római császárral, adománytok nem kell; az törököt töltsétek adományokkal; mert noha ím látod, édes öcsém, nekünk elégséges hitelünk, tekéntetünk van mostan az mi kegyelmes keresztény császáruk előtt, de csak addig durál [*tart*] az az német nemzet előtt, míglen Erdélyben magyar fejedelem hallatik floreálni [*virágozni*], azontúl mindjárt contemptusban [*megvetésbe*] jutván, gallérink alá pökik az német, akár pap, barát vagy akárki légyen. Az Esterházy Miklós is igen eszes, módos, autoritativus jó magyar vala. Ez kettőben csak az vala káros, hogy az evangelica religiónak mindenik nagy üldözője, egyébiránt nemzeteket és annak szabadságit szerető, hasznos emberek valának; mert ha az nem obstált [*akadályozott*] volna, egyébiránt mind Bethlen Gábor, s mind Rákóczi György fejedelmek idejében igen szomjúhozzák vala az magyar nemzetnek szabadságát és magyar nemből állatandó királyságot, hogy

kárpitból és szőnyegből több száz – részben flandriai, velencei, török – szerepel csak a gyulafehérvári palota leltárában, egyebek mellett Eszter, József, Josué történetét mutatva be. Az *Audientia ház* ajtaja előtt egy *veres viragos Arantias materia* függ, belül hat szőnyeg és 13 szék, ketteje *aranj fonallal varrot seczel* [ülő] *szek*. Brandenburgi Katalin *halo hazaban arantias viragos barsony karpit Zeold s Veres viragu Eöt darab* van. A lista még apróságokat, öltözekeket tartalmaz, például egy *Niomtatot Teoreok Materia-bol czinalt sator Altal rekeszteot*. (Baranyainé)

³⁶³ Kemény 98–99. C22 Haláláról értesülvén a szászok nem harangoztattak.

restituálhatnak [*állíthatnák helyre*] az régi mohácsmezei magyarok vége-
zések szerint; erről volt elég tractájok is, de az religio dolga³⁶⁴ nem jut-
tathatta soha az megegyezhetésnek perfectiójára őket.

³⁶⁴ (Kemény 99–100. A religió a két magyarországit választotta el a fejedelemtől, de legalább ilyen éles volt az ellentét az érsek és a nádor között a magyarországi politika irányítása miatt.)

Bethlen Miklós így ír erről: „Valamennyi vallás, confessio, superstitio, babona, secta, értelem, schisma, szakadás, haeresis, eretnokség, és egyéb akármí névvel neveztetett különböző értelem volt, vagyon s lészen a világon az Istenről, az mindenik célul ... teszi fel az Istent, hogy ő azt dűcsöíti, és végül vagy okul, hogy ő azáltal dolgaiban boldogul. Mind a cél, mind a vég jó; de abban vétenek osztán mindnyájan, még azok akiknek a szentírás kezekben vagyon is, azokon pedig értem, akik a római, augustai, helvéciai és görög confessióval neveztetnek, és magyarul közönségesen és rész szerint helytelenül is pápistának, lutheránusnak, kálvinistának, göröghitűnek (és Erdélyben az unitáriusokat is ha oda vehetjük) hivattnak, mindenik keresztyénnek mondja magát, minthogy nincs is több religio, hűt, hanem egyedül csak a Christiana religio, keresztyén hűt, melyre a Krisztus mind testének üdejében, mind mennybemenetele után Szent Lelke és apostoli által tanította a primitiva, elődedenvaló ecclesiát; mindenik ez avval dicsekedik, hogy ő azon vagyon; de ami a keresztyén vallásnak legnagyobb jele volna maga Krisztus urunk mondása szerint, *Joh. 13:34. 35.*: hogy egymást szeressék, nem, hanem halálra gyűlöl-
lik, üldözik egymást, sőt azt tudják, hogy minél inkább egymást gyűlölnek, az Istennek annál inkább kedvét találják, mint maga Krisztus urunk mondja, *Joh. 16:2*. Elfelejtik mit mond Szent János, *1. Epist. 3:10. és 4:16. 20. 21.*, maga Krisztus urunk, *Matth. 22: 37–40*. Vétenek másodszor abban, hogy minden aemulatiójok [*vetélkedésük*], disputa-
tiójok [*vitájuk*] arról vagyon, hogy melyik vallás ismeri jobban az Istent; és nem hogy melyik szereti, féli inkább, melyik érti, magyarázza jobban a szentírást, annak akaratját, mintsem hogy melyik teszi azt inkább életével, amint Pál apostol int *Tit. 2:12*. A jámborságnak nem volna külön papja, temploma, de melyik vallás fut versenyt a másikkal a jámborságért? Úgy kellene, hogy minél tisztább a vallás, az Istentől való értelem, annál tisztább volna az élet is; de bizony nem tudom, az evangélikus és református névvel dicsekedők is mennyire dicsekedhetnek az evangelica, reformata étellel. Harmadszor vétenek abban, hogy elfelejtén, amit Krisztus urunk mond: *Joh. 4:24. Esai. 66:1 et sequ. Hos. 6:6. Esai 1.11. et sequ. Mich. 6:6–8.*, melyik veszi rendesebben és formásab-
ban végbe az isteni tiszteletnek külső ceremóniáit, azon perlődnek, félrehagyván a tör-
vénynek a derekát, az ítéletet, irgalmasságot és a tökéletességet, *Matth. 23:23.*, és az igaz alázatosságot. *Matth. 18:4. Zsolt. 131:2*. És negyedszer hibáznak abban, hogy sok innepek, ceremóniák, imádság, böjtölés, fogadások és egyéb, hogy már az üdvösség
elérése segítségére emberektől talált dolgoknak sokat tulajdonítván, és azokat az Isten maga rendelésével a lelkeket egyaránt kötelezőknek állítván lenni, magokat és egyéb
teremtett állatokat társává teszik az Istennek és a Krisztusnak; de tekintsék meg *Matth. 15:1–10. Kol. 2:21. 23. 1 Tim. 4:1–4.* ...az igaz vallás vagy hűt az igaz Isten igaz tisz-
teletivel, igaz félelmével, és ugyanazon Istennek és embernek, felebarátjának igaz sze-
retetivel öszveköttetett ismereti.

Elvégezőm. Semiféle embert, akármí tévelygésben lévő, még az atheust is nem gyűlöl-
ni, hanem szánni, szeretni, és nem erővel, hanem szép szóval, szeretettel kell megtéríte-

B 33

Siratóének Bethlen Gábor halálára

Nemzetünk virága,
Életünk világa,
Országunknak tüköre!
Ím mely kedvünk ellen
Szólítja az Isten,
Ki előttünk most teste.
Jaj immár minékünk,
Mert nincsen mellettünk
Kinek esedeznie.

Elesék csillaga,
nagy erős kővára
Az magyar nemzetnek,
Kiben mint kőfalban,
Nagy erős bástyában
Úgy bízunk vala ennek,
De már hatalmában
És erős markában
Maradtunk az Istennek.

(...)

Igyefogyottaknak,
nagy kárvallottaknak
Élő gyámolítója,
Az szegény községnek,
Rabotás népeknek
Kegyes vidámítója,
Az ekklésiáknak,
Egyházi szolgáltnak
Egyetlenegy dajkája.

ni, sőt a káromkodót is, noha meg kell kövezni, de akkor is nem szidni, hanem szánni, siratni, érte könyörögni kell. Ez a Krisztus vallása, ez a christianusoké.” (BM 429–431.)

Rongyos skóláinknak,
Tanolóifjaknak
Kegyelmes patrónussa,
Az kegyes életnek,
Fegyhetetlenségnek
Igyenes ábrázattya,
Mérékletességnek,
Okos csendességnek
Eleven példázattya.

(...)

Míg fennáll ez világ,
S nemzetünkben egy ág
Megmarad müutánunk,
Elménkben viseljük,
Nevit emlegessük,
Legyen áldásban nálunk,
Híríről-nevéről,
Gondviselésiről
Mi el ne feledkezzünk.
(...)³⁶⁵

Tholdalagi a Bethlen halálát követő erdélyi zavarokról

B 34

...az fejedelem asszony özvegyen maradván, sok rút zűrzavar indula az országban – ki egyfelé, ki másfelé vonván az dolgot.³⁶⁶ Kik között Csáki István³⁶⁷ az fejedelemasszonyt bízatta azzal, hogy ötet tartja meg az fe-

³⁶⁵ BGE 627–629.

³⁶⁶ A Hunyadi Mátyás halála utáni magyarországihoz hasonló, az uralkodói hatalmat veszélyeztető folyamat indul meg most Erdélyben. Megtámadják a kincstári birtokok helyreállításáról szóló 1615. évi végzéseket (A29), szintén a kincstár rovására megengedik a szabad kereskedelmet, kikezdi a hadszervezettel kapcsolatos 1623. évi törvényeket (B17) is. (A zavart növeli, hogy bár élete végén Bethlen tértívényt vesz feleségétől, hogy soha nem katolizál, ezt Brandenburgi Katalin mégis megteszi. Nemsokára betegség támadja meg, Geleji Katona, Alstedt és a híres orvos, Scultetus – akit később megölet – több mint egy napig virrasztanak mellette imádkozva és zsoltárokat énekelve. Ennek eredményeként megnyugszik és bejelenti, hogy visszatér a református hitre.)

³⁶⁷ Katolikus főúr (1603–1662), Brandenburgi Katalin kegyence.

jedelemségben; másfelől Prépostvári Sigmondot, hogy ötöt eligáltatja [választatja] – az kettő között magát akarta eligáltatni: pártokat szerze magának, az fizetett katonák közül is... Kit megértvén Bethlen István ... nékem parancsolá, hogy Marosszékkal mennék reájok. Elmenvén Kővárvidékén találám őket, egynéhányat leváगतék benne, az többit kiüzém az erdélyi határból.

De Csáki ezzel meg nem szülvén elkezdett dolgától, alattomban ugyan valami hadat csinála, kit Kassáról, kit máshunnat hozatván; és úgy jöve bé az fejedelem temetésire és akkori ország gyűlésire, hogy előbbi szándékát előbb vigye. De eszébe vevé az gubernator, és az velle egyetértőkkel összeesküvének, hogy az ország otlalmára egyetértenek. Melyet eszibe vévén Csáki, mindjárt elfuta szökve, az hada is az szerént; magát Almás várából hitre hívák az ország gyűlésire. Oda jöven Csáki, eszibe vevé, hogy nem mehet elő dolgában; az fejedelem asszonyhoz adá magát, és az mit kivihete maga kezihez, mind pénzt, mind egyebet kivive.

Engem azon gyűlésről az portára küldének, hogy az fejedelemségben az fejedelem asszonyt confirmáltassam [*megegerősíttesssem*]; kinek fejedelem-ségit oly jó állapotba hoztam vala, hogy jobb és erősebb állapotja volt mintsem az urának. De haza jöven az portáról, hát szörnyű zűrzavar az országban. Csáki majd mindenét elvitte az maga adásából az fejedelem asszonynak. Kit eszébe vévén az gubernátor, Medgyesen ország gyűlést hirdete, az hová az státusok oda gyűlének: az hol az Isten oltalmazza meg benünket, hogy egymást le nem vágók.³⁶⁸ De végtére megcsendesedvén az dolog, az fejedelem asszony is fejedelemségében, az gubernator is gubernatorságában megmarada. Az gyűlés eloszla.

Onnat haza oszolván, ifju Bethlen István és Zolyomi Dávid³⁶⁹ összeadák az hajdusággal magokat, azt adván okul, hogy Erdélyre akar jöni az kas-

³⁶⁸ A júliusi gyűlésre Kemény így emlékezik: „...ment végbe felette rút tumultussal, mert az gubernátor az fejedelemasszony ellen tévén ... querelát [*panaszt*] az ország előtt, és akarván mutogatni conditióinak violálását s consequenter [*választási feltételeinek megsértését s következképp*] az országnak homagiumjától [*hűségesküjétől*] felszabadulását az fejedelemasszony degradálására [*letételére*] s mást választásra; de az ellenkező factio praevaléálván [*párt erősebb lévén*], és mivel az ország statusi is nem voltak arra jól dispositusok [*utasítottak*], csak kevésben múlt, egymást le nem vágák, fegyveres kézzel lévén mindenik fél.” (Kemény 124.)

³⁶⁹ Zólyomi (1598–1649) erdélyi főúr, Bethlen halálakor a székelyek kapitánya. A felsőmagyarországi hajdúk a hét vármegye visszaadása ellen tiltakoznak. Az említett medgyesi gyűlésen Zólyomi lemond kapitányi tisztéről, az erdélyi hajdúk kilépnek a fejedelemasszony szolgálatából és Zólyomi valamint a kormányzó fia vezetésével táborba

sai királyképe³⁷⁰, és Erdélyben akar fejedelmet Prépostvári Sigmondot tenni. Ki ugyan úgy is volt. Az alatt Bornemissza János az kassai Vice generalis általjöven bizonyos számu haddal a Tiszán,³⁷¹ ifju Bethlen István Zolyomi Dáviddal együtt felvevék az fejedelem asszonyt, némelyek Szamos-Újvárra vivék az gubernatorral ez végre: hogy az gubernatort ott megöljék, és az fejedelem asszony Prépostvárinak adja az fejedelemséget. Ezt vévén eszébe az gubernator, kiszínlé magát onnan ily okkal: hogy haddal megyen az vejére és fiára és lecsendesíti őket; és így mind együtt az egész ország hadát oda hívák Kolosvárhoz. És így az országbeli urak és minden rendek oda gyűlvén, sok számtalan altercatio [*civakodás*] után az fejedelem asszony letevé az fejedelemséget és az gubernatort, az öreg Bethlen Istvánt választák fejedelemnek.³⁷²

Azonközben az sok rút zűrzavart hogy lecsendesithesse és az országot az veszedelemtől megoltalmazhassa, volt tractája az gubernatornak³⁷³, hogy ha az fejedelem asszony letenné az fejedelemséget, jöne bé az erdélyi fejedelemségre. Az tractában voltak fők: ifju Bethlen István és Zolyomi Dávid. Azonközben vévén eszibe azt az gubernator, hogy ha az fejedelemasszony letészi az fejedelemséget, nem mást hanem őtet választják fejedelemmé: megírta Rákóczi Györgynek, hogy ha ki nem jött Patakából, ki ne jöjjön; az fiának Bethlen Istvánnak és az vejének Zolyomi Dávidnak is megírván, hogy ki ne indítsák házából Rákóczit; de ha valamiképpen addig, míg ez a levél oda nem érkezik, megindították, általjött a Tiszán, vigyék bé Váradra, mert az ország őtet³⁷⁴ választja fejedelemnek. Ezekkel az levelekkel oda érkezvén tempestive [*időben*] az grófhoz és Zolyomihoz, nem engedték őket, Rákóczi Györgynek megadni az levelet, kit öreg Bethlen István írt volt néki; hanem az két ifju egymás értelméből, ugyan Zolyomi általmenvén Patakra – az mint értettem, az ipjára, az gubernatorra való bosszuságban – nem mondotta meg Rákóczi György-

szállva kapcsolatba lépnek Rákóczi Györggyel. Rákóczi hűtlenségért ítéli majd el, börtönben hal meg. Fiát, Miklóst Apafi fogja ugyanezért bebörtönözni.

³⁷⁰ A Kassán székelő felső-magyarországi főkapitány, Alaghy Menyhért (1587–1631), előzőleg az Eszterházy nádorrá választásával megüresedett országbírói tisztséget viselte.

³⁷¹ Szeptember elején a hajdúk megállítják a királyi csapatok előrenyomulását.

³⁷² Szeptember 21-én mondatják le Katalint az uralkodásról (II. Gusztáv Adolf még jövőre is érdeklődik, mi történt a sógornőjével), egy hét múlva választják meg Bethlen Istvánt. Ekkor azonban már nyolc napja aláírta Sárospatakon Zólyomi és ifjabb Bethlen azt az egyezséget Rákóczi Györggyel, amely őt a fejedelemségre meghívja.

³⁷³ Rákóczi Györggyel.*

³⁷⁴ Azaz Bethlen Istvánt.*

nek az dolgot... Így nem lévén hova lenni Rákóczi Györgynek, bémene Váradra és onnat tractálá az dolgot, de tracta által végbe nem mehete. Végre haddal indula Erdély felé...

Megindulván Rákóczi ... az hajdusággal és Biharvármegyének egy részével Váradról, egy Topa nevű faluban lönek szemben egymással Bethlen István fejedelemmel, és ott úgy concludálának³⁷⁵: hogy hat hétre generalis gyűlést promulgálljon [*hirdessen*] az fejedelem Segesvárra, és az fejedelem letegye az fejedelemséget, és azután az két fél közül az melyiket választja az ország, az légyen. Eljövén azért az az idő, választák Rákóczi Györgyöt;³⁷⁶ és onnan tíz uras embert választanak utána, kik béhívják az fejedelemségre – kik közül én is egyik voltam.³⁷⁷

B 35 A Felső-Magyarországon felkelt parasztok követelései 1632-ben³⁷⁸

(...) ...kívánjuk azt Nagodtól és ti Kglmetektől, az mint mi is megadtuk Nagdnak és ti Kglmeteknek az assecuratoriát [*biztosítólevelet*], úgy mi-

³⁷⁵ Október 23-án végeztek.

³⁷⁶ Katalin, a portai követ és a budai basáé egyaránt őt támogatta a gyűlésen.

³⁷⁷ ETA II. 240–242.

³⁷⁸ Brandenburgi Katalin férje halála napján elindította követeit, hogy felszólítsa a királyt a hét vármegye visszavételére. Ezekbe a Bethlen halála utáni zűrzavarban II. Ferdinánd katonaságot vezényel. Terjedt az a hír is, hogy Esterházy nádor magának akarja megszerezni Rákóczival szemben a fejedelmi méltóságot. Maga is hadat fogad, megindulnak a csatározások. Pázmány elítélte a nádor vállalkozását, Zólyomi Dávid vezetésével a fejedelem hajdúi pedig megállítják a rakamazi sáncoknál. A magyar csapatok és a német dragonyosok sanyargatásai miatt Csuka Imre és Bonta János jobbágyok vezetésével Gömör, Borsod, Torna és Abaúj vármegye kilenc parasztvármegyéje fellázad. A parasztvármegye a parasztoknak a kiváltságos réteg által is engedélyezett szervezete volt a török hódoltság mellett fekvő területeken. Egy vármegyén belül több parasztvármegye is létezett, a parasztok saját parasztkapitányaik, hadnagyaik vezetésével fegyveresen szálltak szembe a különböző fosztogató csoportokkal. Most e parasztvármegyék szervezik a lázongó parasztságot és az augusztusban Göncön megtartott gyűlésen Császár Pétert választják meg vezérükké. Megállapodást kötnek Bornemisza Jánossal, a felső-magyarországi főkapitány helyettesével: bűnbocsánatot kapnak, fogságban levő társaik visszanyerik szabadságukat, Bornemisza garanciát szerez Esterházy nádotól a jövőbeni katonai kihágások ellen. A parasztok ősszel ismét egybegyűlnek, igyekeznek kapcsolatot teremteni Erdéllyel és az egri basával. Császár Pétert 1632 elején elfogják, Kassán kivallatják majd március 4-én felnégyelik. Kivégzése után a mozgalom tovább terjed, Forgách Miklós felső-magyarországi főkapitány megfelelő haderő híján időnyerés végett sérelmeik írásba foglalását kéri a felkelőktől.

nekünk is Nagd és ti Kgltek megadja, ... mindenfelé városokon, falukon, mezőn, úton, útfélen szabad jövetelünk és menetelünk lehessen...

2. Mivel azelőtt való napokon is úgy az mint mostan kívánta Bornemisza és Kátay János³⁷⁹ tőlünk az assecuratoriát, nagyobb hitelnek és megmaradásnak okáért megadtuk, megadván pedig mink meg is állattuk volna, de ők mire nézve cselekedék, nem tudjuk, hitekkkel sem gondolván, elsőben az mi keresztyén atyánkfiát Császár Pétert megfogván, az ki nekünk erős hittel volt köteles, törvéntelen halljuk megölették rút veszedelemmel;³⁸⁰ egyikkel meg nem elégedvén ... több körösztýén atyánkfiat is házuknál keresték, kergették, üzték, ... mink az kéntelenségünk alatt, mivel hitünk is azt tartja, fölköltünk. Kívánjuk azért, hogy hihetőképén értsük halálát, ha érdemlette, az csak oda vagy on, ha nem érdemlette, azt kívánjuk, a kik által lett halála, az uraktól és fő-főrendektől megfogvatván, azok ha érdemlik törvény szerint az halált, ők is meghaljanak... (...) Kívánjuk azért, hogy ennekutánna ilyen illetlen rút veszedelem ne legyen. (...) ...az mely keresztyén atyánkfiat mostan is fogságban vannak..., mindjárt azok is mindenünnet békével, megadván mindeneket, elbocsáttassanak.

3. Ezt is kívánja az ország fölkelt földnépe, ha császár urunknak szüksége leszen az hadfogadásra, azt mi is akarjuk acceptálni [*elfogadni*], de ilyen isten igazsága kívül valókat, mint a kik az elmúlt esztendőkből sok időktől fogva támadtanak vala hazánkban, a kiktől mind személyünkben megbántattunk házunk népében, marháinkban, olyanokat ennekutánna meg nem akarunk szenvedni, hanem, ha meghalljuk, hogy lesznek avagy támadnának, vice-ispánunknak hírré tesszük és városról városra, faluról-falura megkergetjük, és az ki közölük megérdemli törvény szerint az halált, megöletjük, sőt Nagodat s ti Kglmeteket is ez ilyeneknek megbüntetésére segítségül mellénk kívánjuk.

4. ...kívánja az országunkban mostani fölkelt földnépe, mivel hallatik ilyen dolog közöttünk, volt ezelőtt való esztendőkből végezés Sopronban³⁸¹ az szegény jobbágyságnak szolgálatjáról való könnyebbségekre,

³⁷⁹ Bornemisza János Forgách helyettese, Kátay Ónod kapitánya.

³⁸⁰ Vallatásának jegyzőkönyve: Sinkovics I. 511–515. Az egyik kérdés az volt, volt-e valami kapcsolatuk a parasztoknak a svédekkel.

³⁸¹ 1622-ben és 1625-ben volt Sopronban országgyűlés, de nem hoztak ilyen törvényt. Már az 1437-es Budai Nagy Antal-féle felkelésben királyi oklevélre hivatkoztak a parasztok jogaik védelmében, akkor a Szent Istvánéra. (MK 373–380.)

kívánjuk azért, hogy az szerént, a mint ott végezetből föltaláltatott, abban úgy megtartassanak, az mint császár urunk ő felsége ki is adta. (...) ³⁸² Mindezekről Nagodtól és ti Keglmektől hiti alatt való assecuratoriát kívánunk erős pecségi alatt nagyobb erősségnek okáért és megmaradásunkért. Ez mostani zendülésünkben penig valaholott valami kár következett akárminemő renden levő embereken is, kívánjuk ezt, hogy egyik az másik kárért legyen, és az Császár Péter testét is kívánjuk onnét, az hová rakták, szabad legyen letenni és eltemettetni. ³⁸³

B 36 A bécsi jezsuita kollégium diákjának, gróf Zrínyi Miklósnak laudációja Szent Lászlóról 1634-ben

(...) ...velem együtt idézzétek egy pillanatra szemetek elé, hallgatóim, e kitűnő királyt, a bölcsességben, bátorságban győzhetetlent, gondolatok e halhatatlan cédrusra! A szomszédban akkoriban körös-körül a magyar nemzet elleni gyűlöletből fűtött tartományok voltak, ³⁸⁴ a dákok összees-

³⁸² Az ötödik pontban biztosítékul, hogy nem lesz bántódásuk e fölkelésért, kezeseket kívánnak.

³⁸³ (Sinkovics I. 515–517.) Forgách nem tárgyal, a parasztok fegyverhez nyúlnak, a megszorongatott főkapitány erre újból ígérgetni kezd. A parasztok egy része hazamegy, másik része fegyveresen kelet felé vonul, Erdélyben bízva. Ezt a csapatot a fejedelem Zólyomi Dáviddal, aki korábban a fejedelemhez tanácsolta őket, április 10-én szétvereti. Ezután az erdélyi országgyűlés törvényt hoz arról, hogy a parasztoktól el kell venni a fegyvert. A királyság és Erdély közötti viszály lezárulását az teszi lehetővé, hogy a fejedelem nem vállalja a svéd szövetséget 1632-ben. Az 1633 tavaszán Eperjesen létrejött egyezményben Rákóczi tovább növeli birtokait: Munkácsot írja be neki és két fiának II. Ferdinánd 200 000 forintért, és megígéri, hogy élükben nem váltja vissza. (Ekkor a fejedelem már újból a svédekkel tárgyal.) Megpecsételődik Zólyomi sorsa is: ősszel még Strassburg Pál biztatta harcra a király ellen, az év elején viszont Walensteinnek ajánlja fel kardját, végül a fejedelem hűtlenségért letartóztatja és a nyári országgyűlés elítéli. Rákóczi végül a jószágvesztés fenntartásával (a feleségének, Bethlen István leányának egy picit meghagyva) életfogytig börtönben tartja.

³⁸⁴ A szöveghez fűzött jegyzet felhívja a figyelmet arra, hogy az itt következő leírás pontról pontra egyezik Bonfininek a Mátyást trónra léptekor fogadó állapotok leírásával. Akkor is körös-körül háború fenyegetett (III. Frigyes, a török, Giskra), „...hozzájárult a kincstár üressége, a belviszályok, az előkelők pártoskodása, a magyarok törekvéseinek különbözősége és ingadozó lelke, mindezek bizony nem csak a király még zsenge lelkét, hanem nyilvánvalóan a legbátrabb férfiút is megfélemlítették volna. (...) A király ... annyi veszedelem és nehézség közepette egyáltalán nem félemlik meg lelkében, hanem...” (Bonfini 11–13. lib. X. dec. III, latin; ez a *rex haudquamquam*

küdtek az ország vesztére, a horvátok lelke az öldöklésért lángolt, a kegyetlen dalmaták is összeszövetkeztek, az egész szomszédság harci vágya aljasul e szent haza ellen mesterkedett, egész királyságok kovácsoltak kardot az ekevasból, az országban pedig – amint történni szokott – „Ucalegon, a szomszéd is égett már”³⁸⁵, annál veszedelmesebb volt a belső ellenség, minél közelebbi, és annál ártalmasabb, minél rejtettebben működött, és mert minden a barátság álarca alatt történt, mindenki az országvesztőt félték, barát a barátot gyanúból is hűtlenséggel vádolta meg, és bizony úgy ingadozott a helyzet, hogy egyesek az ellenség hatalmára hivatkozva végső rémületbe hajszolták a népet, mások a nemeség lelkét az ellenség érdekében vakmerőségre izgatták, a zavarszítás Lamiái³⁸⁶ szanaszét kóboroltak az országgyűlésben, a tanácsban, az özszejöveteleken, az országos dögvész magával ragadta a főemberek elméjét, ekkor már magának a fejedelemnek legtitkosabb gondolatait is terjesztették az ellenség körében, mindenütt minden elharapódzott a harag, minden titkos gyűlölségtől lángolt, a főtisztviselők összekulönböztek, e fejtelenségben az ellenségtől való félelem alatt még a remény is összeroskadt, ugyanezen okból megszűnt a kereskedelem, hiányzott az adó, az egész ország felfordult, a nép megzavarodott, a polgár a nyakát fenyegető járomtól rettegett, az ellenség vadsága és roppant tömege miatt mindenki az ország pusztulását jósolta, siratta övéi közös halálát, mely annak biztos győzelme után következik. Mit gondoltok, hallgatóim, mit tett László uralmának ilyen előjelei közepette? Mit gondolt? Mire törekedett az új fejedelem ez oly reménytelen helyzetben? Megállt a veszedelemben, mint a cédrus, hogy ha az idegen nemzetek támadó erőszaka meg az egész ellenséges szomszédság Kelet mérhetetlen hatalmát, vérengző dühét és pokoli gyűlöletének rettegtető viharát valahová odaidézné, nyomban bátorságot tapasztaljon, és az ellenséges vakmerőség megtörjön, egyúttal pedig azok, akiknek cselszövés az ártó fegyverük, akik ezek ármányainak országhatáron belül mesterkedő alvilági Pyracmonjai³⁸⁷, az árulással gyanúsítottak, látván a fenséget, félván az okosságot, önként átmeneküljenek az ellenséghez. László király pedig a legbölcsebben kormányzott mindent: ha magánviszály támadt, tanácsával elsimí-

animo consternatur, sed Mátyás viselkedésének meghatározó eleme uralma kezdetének leírásakor – Zrínyi is átveszi Mátyásról szóló művében.)

³⁸⁵ *Iam proximus ardet Ucalegon.* (Vegilius Aen. II. 311.)

³⁸⁶ Rémalakok Hekaté környezetében, az ókorban a gyermekeket ijesztgették velük.

³⁸⁷ *Pyracmon kerek szemű* kovácslegény, azaz Héphaistosnál dolgozó *kyklops*.

totta, a félelmet példaadással lecsillapította, a lelkekben fölgerjesztette a reményt? midőn katonaként maga is hadba vonult, közvitézként élt együtt a gyalogosokkal, őrt állt, hidegben Isten szabad ege alatt tanyázott,³⁸⁸ ütközetben az első sorba állt, egyszóval úgy cselekedett a polgárok érdekében, a haza épségeért, a családi tűzhelyért, mintha a kihalt római virtus – mely hajdan az egy Horatius Cocles³⁸⁹ személyében szállt szembe az ellenséges csapatokkal – e vitézben támadt volna fel, úgy, hogy gyakran seregei nélkül, elsőként és egyedül az arcvonalban megbolázta az ellenség vakmerőségét, sőt, övéi megnyugtatóására, az ország lakosságának bátorítására e rettenthetetlen hős győzelmet aratott és el is űzte az ellenséget. (...) ...bizony nem erejével, hanem gyorsaságával és harcmódorával érdemelte ki mások irigységére, hogy a krónikák sci-piói³⁹⁰ villámnak magasztalják: mert úgy támadta meg az ellenséget, hogy légióját nem vezette, hanem magával ragadta a mindig megvert ellenfélre,³⁹¹ nem csatározott, hanem az afrikai hős módjára rohamozott, nehogy a legcsekélyebb híre is elterjedjen annak, hogy a katonák sűrűje őt veszi körül. László király ugyanis a kürtszóra az ellenség rémületére megmutatta magát, és még össze sem csapott a két sereg, mikor az ellenség négy legbátrabbja a király kezétől és vasától mint mennykőtől lesújtottan már élettelenül tett tanúságot a katonai tapasztalat és a bátorság mellett... (...) Mit jelentett a katonák számára, a szövetséges táborban, mit gondoltok, hallgatóim? Velük együtt tűrte az éhséget, szomjúságot, tábori gyakorlatozás közben parancsnok létére a legalacsonyabb rangúakkal is együtt ontotta porba izzadságát... (...) Elbeszelném most, hallgatóim, ha az idő engedné, az ellenség riadalmát, hogy László nevének hallatára³⁹² páni félelemmel hogyan dobálták el gyakran fegyvereiket és

³⁸⁸ Akárcsak például Hannibál, Caesar, majd a Hunyadiak. Alább, a gyorsaságról mondottnál nyilván Hunyadi is inspirálhatta Zrínyit.

³⁸⁹ A híres Horatius-nemzetség e *félszemű* alakja addig védte a Pons Subliciust Porsenna etruszkjaival szemben, amíg társai a háta mögött lerombolták, megakadályozva a király átkelését a folyón. Horatius ezután vízbe vetette magát és épségben partra úszott.

³⁹⁰ Publius Cornelius Scipio Africanus Maior, a második pun háborúban (218–201) győztes római hadvezér.

³⁹¹ A gyorsaság Hunyadi Jánosnak volt híres erénye, de Bonfini is azt írja Szabács vitaláról, hogy Mátyás olyan gyorsan foglalta el, „...hogymindenki előbb értesült a lerombolásáról, mint az ostromáról...” (Bonfini 296. lib. IV. dec. IV.)

³⁹² „...Jajcánál a közeledő Corvinus pusztá nevére Mohamed érc-gépeit és felszerelését elhagyja...” (Bonfini 36. lib. I. dec. IV.) Van, hogy nem értesül az ellenség a rettegett ellenfél érkezéséről. Krusevácnál, miután a nap eloszlatta a felhőket, előtűnik a sereg, „...és a Hunyadi-jelvények mesziről megismerszenek. Megfélemlik nyomban a törökök

hogyan hagyták el állásaikat... (...) Ha nem vallásos szemlélettel nézném e cédrus gyümölcsseit és a Lászlótól szerteömlő nemes érzületet, azt mondhatnám, hogy mindenfelé pazarolta azt, elsősorban akkor, amikor az ellenség riasztó támadása közepette a háború vihara harckészültségbe állított mindenkit, ő pedig az Istennek szentelt templomokra bőséges adományokat öntött, kápolnák építésére fordított költséget, bőkezűen támogatta a szentségtörő kézzel lerombolt templomokat, gyarapította a félelem miatt elhagyott oltárokat, helyreállította az áldozóhelyeket, tulajdon kincstárából fenntartotta a szegények dologházait, az ispotályok épületeit, Isten folytonos dicséretére előbb saját királyi kezével megjelölt követ helyezett a kolostorok alapjába, majd bőséges évjáradékkal gazdagította azokat. Ismert a dúsgazdag, épületében, méretében pazar, a Szűzanyának ajánlott váradi emlékmű...³⁹³

Pázmány Nagyszombaton egyetemet alapít 1635-ben

B 37

Mi Pázmány Péter, Isten kegyelméből a Szent Római Egyháznak Illyriai Szent Jeromosról nevezett presbiter bíborosa, az esztergomi főegyház-megye érseke és ugyanezen helynek örökös grófja, a magyar birodalom primása, az apostoli Szentszék született Követe, Főszekretárius és Kancellár és a Szentséges Császári és Királyi Felső tanácsosa stb.

Gyakran aggódva fontolgattuk magunkban, hogyan tudnánk a katolikus hitet Magyarországon elterjeszteni és a nemes magyar nemzet méltóságának is szolgálni. Minden más eszköznél előbbrevalónak tűnt föl előttünk, hogy Tudományos Egyetem emeltessék, ahol a harcias nemzet lelkölete megszeliüljön és az egyházkormányzásra és az állam szolgálatára alkalmas emberek képeztesse. Nem is hiányzott belőlünk sem a kedv, sem az igyekezet e dologra, de a haza szerencsétlensége és más sürgősen

lelke ... és, amikor látják, hogy Hunyadi a nyakukon van, annyira elerőtlenedik lelkük, hogy nem a sereg hadrendbe állításáról, az állások elrendezéséről és a harcba bocsátásról gondolkodnak mindnyájan, hanem csak a menekülésről...". (Bonfini 188. lib. VII. dec. III.)

³⁹³ (Zrínyi 449–458.) Az előző évben a Bécsben tanuló Zrínyi testvérek levelet küldtek Batthyány Ádámnak: jól érzik magukat, „...az mint az idő engedi, az tanusagban uagiunk foglalatossak, nem mulatvan el az ü Fölsegek előtt ualó uduarlastis az mint érkezünk...”, Péter viszont ezt írja: „...az it ualó alapat, nem az en humorom szerint ualó. Az Scholak rongiosok, az Vduar sok nemzecheghből uagion, aligh tudok uele kalapany, egyebarant megh lehetne az dologh”. (Körmendi lt. 56.)

szükséges alapítások mindezideig visszatartottak, hogy kívánságunknak eleget tehessünk. Most azonban, minthogy – Isten áldásából, aki igyekvéseinket égi kegyelmével kísérte – némi anyagi eszközök állnak rendelkezésünkre, úgy látszik, tehetünk valamit, ha nem is éppen a dolog nagyságához, de mindenesetre a lesújtott haza helyzetéhez illőt. Elvégeztük azért a nagyon tisztelendő Vitelleschi atyával a Jézustársaság általános főnökével, hogy beleegyezzenek a jézustársasági atyák nagyszombati kollégiumában egyetem emelésébe és annak minden gondját és kormányzását a Társaságra vállalva, az alatt következő feltételekkel és módokkal lássa el. Midőn tehát a Generális atya az Isten dicsősége és a hit ügyének előmozdítása iránti buzgalmából ajánlatunkat az egész Társaság nevében elfogadta, mi is a már előbb megtett és minden részében érintetlenül maradó nagyszombati kollégiumi alapítványon, valamint a jövedelmeken kívül, amelyeket a nagyszombati kollégium eddig bírt, Dobronoky György tisztelendő atyának, a Jézustársaság nagyszombati kollégiumi rektorának egyszersmindenkorra kezéhez szolgáltatunk 60.000 magyar forintot. Ezenfelül császári kötelezvényt adtunk át ugyanezen Rektor atya által a Társaságnak 40.000 forint folyósítandó összegről, hogy így egészében 100 000 forintnyi summa keletkezzék. Akarjuk tehát, hogy a Társaság először ezt az összeget Magyarországon kívül biztos helyen vagy hasznos javak vételére, vagy kamatoztatásra fordítsa úgy, hogy ezen összeg gyümölcseiből a kollégiumnak az iskolákkal együtt alapjaiból való felépítését siettetni és a szükséges professzorokat alkalmazni lehessen. Miután pedig a kollégium és az iskolák számára szükséges épület megépült és az egész 100 000 forint tőke kamatra vagy javak vételére teljesen kihelyeztetett, azután annak kamataiból évenként 1000 forintot szegény tanulók ellátására kell fordítani az általunk Nagyszombatban emelt Szent Adalbert-otthonban (akkor is, ha a mondott otthon helyváltoztatás következtében más városba kerülne). Ez a költség azonban, amint előrebecsáltottuk, csak abban az esetben kötelezi a Társaságot, ha a mondott építkezések befejeződnek és ha a hátralevő 40.000 forintot is (mert egyedül ebből akarjuk ellátni a Szent Adalbert-otthont 1000 forint költséggel) Ő Császári Felségétől megkapják és kihelyezik.

És ha idő múltával, (ha Isten Magyarországot a török igától megszabadítja), alkalmasabb város találkoznék az Egyetem számára, szabadságában álljon a Társaságnak ezt a mi alapításunkat az Egyetemmel együtt máshová átvinni, úgy azonban, hogy az esztergomi egyházmegyén kívül ne kerüljön és a nagyszombati kollégiumnak előbbi alapítványa érintetlen maradjon. Ha pedig (amitől a kegyelmes Isten óvjon) az Egyetem Ma-

gyarországon nem állhatna fenn tovább, hanem külső vagy belső ellenség erőszakából megtörténnék, hogy a Társaság atyái távoznának, és minden reménység elveszne hamaros visszatérésükre; ez esetben köteles legyen a Társaság a főntnevezett tőke kamatát és gyümölcsét Magyarországon kívül magyar kispapok használatára fordítani, úgy hogy belőle papságra alkalmas ifjak neveltessenek és kötelesek legyenek fölszentelésük után Magyarországra visszatérni. Abban az esetben, ha a Társaság atyái távoznának Magyarországról, de reménység lenne, hogy csak néhány évig lesznek távol, azt akarjuk, hogy időközben az egész kamat megőriztessék a kollégium kárának a visszatérés utáni jóvátételére (mert efféle mozgalmakban ilyenek be szoktak következni), vagy pedig az elköltöző személyek ellátására fordítsák a kamatpénzt. Ha pedig akárhány év eltelte után a Társaságnak ismét szabad lenne Magyarországra visszatérni és az Egyetemet folytatni, változatlan akaratunk, hogy ha a kispap nevelés megszűnik, a tőlünk átruházott összeg gyümölcsseit a Társaság atyái az Egyetem előbbi használatára fordítsák és az Egyetem folytatódjék. Köteles lesz a Társaság arra is, hogy Nagyszombatban még ebben az 1635. évben egy filozófiai kurzus legyen etikával és matematikával együtt, a skolasztikus teológia két professzorával. Legyen azonkívül ezen az egyetemen egy Szentírás-magyarázó tanár, egy professzora az Eseteknek, egy a Vitáknak, hasonlóképpen a szent nyelvnek és az akadémiai fokozatokra emelések a máshol szokott módon történjenek. Esztergomi érsek utódainknak és az érseki szék megüresedése idején az esztergomi káptalannak semmi más jogot nem akarunk ugyan engedélyezni ezen általunk emelt Egyetemet illetőleg, mint amit a közjog engedélyez az egyes helyek egyházi előjáróinak, mégis ugyanezen utódainknak és az érseki szék megüresedése idején az esztergomi káptalannak felhatalmazást adunk, hogy az ezen levelünkben meghatározott és a Társaság atyáitól elfogadott kötelezettségek szorgos betöltésén és teljesítésén örködjének, sőt ez kötelességük is legyen. Kivévéen azonban mindenben a professzorok háborítatlanságát, kivévéen még az előadások menetét és azt a módot, amelyet a Társaság Institúciója szerint, az akadémiai kormányzásában használ. Ugyancsak utódainknak és az érseki szék megüresedése idején az esztergomi káptalannak ezt az egyetemet melegen gondoskodásába ajánljuk és gyarapítását s előbbre vitelét nagy szeretettel szívükre kötjük. Végre amint mi mindezeket a katolikus hit előmozdításának tiszta és őszinte szándékából és a drága haza felemelésére tesszük, akként a jószágos Istent lelkünkől kérjük, vegye kegyelmesen a jóakarat ez áldozatá-

nak illatát és alapításunkra árásszon bőséges áldást, hogy az ő nagy Neve dicsértessék és dicsőíttessék mindörökké.

Kelt Pozsonyban, az Úrnak 1635. esztendejében, május 12-én.

Pázmány Péter a Szentséges Római
Egyház presbiter bíborosa, eszter-
gomi érsek s.k.³⁹⁴

B 38

Az erdélyi sereg elől 1636-ban Szalontánál a törökök megszabadnak³⁹⁵

Az nap már midőn szintén alámegyen vala, ... az ellenség elérkezék, az ő szokások szerint rettenetes sivalkodással, a mieink is, ami kevesen valának, mind egyszersmind (ez is a fejetlen lábságtul volt-e, vagy a nép kevés voltátul, hogy még csak segítő sereget sem hagytak vala) sűrű Jézus-Jézus kiáltással vélők szembe roppanának. Lőn rettenetes kopjatörés és nagy kemény viadal, úgy, hogy az ellenség hátat kényszerítettven adni, nagy darab földön hátokon mennének és vágnák őket mindaddig, míg a jancsárok – valami bokrok és szekerek közé, néhány könnyű tarackokkal béállatva lévén – azok sűrű lövésekkel el nem vetnék az mieinket hátokról. De itt a lövés miatt benne elhullván, s az idő is szintén alkonyodván, a mieink is hátokról megfordulának, s az ellenség is hátrább szálla. De a fejetlen lábság miatt olly kár lőn, hogy mikor szemben mennének, nem lévén derekason kitől tartaniok, sokan csoportonként is nem a harcra mennének, hanem visszafelé szaladának. Némelyek pedig nagy sokak ... semmit sem emberkedvén, az kapott prédával csak szaladton-szaladnának s menten-mennének. (...)

Minekutána mind a két had egymástul kétfelé állott volna ... az szerdár Bethlen Istvánnal, basákkal, bégekkel arrul díványoznak vala, már viradva mit kellenék cselekedniök.

Azonban egy Győri Jakab nevű jeles, bátor szívű mezei próbált vitéz ember ... az harc után vagy háromszáz lóval, jó legényekkel magát

³⁹⁴ Szántó Konrád 701–703. A nagyszombati egyetem az ELTE őse.

³⁹⁵ Ahogy fokozatosan mérgesedett a viszony a fejedelem és Bethlen István között, utóbbi felosztotta birtokait gyermekei között, ő maga magyarországi területeire húzódott vissza, Rákóczinak pedig nem tette le a hűségesküt. Végül 1636 januárjában kiáltványban közli, miért fordul a fejedelem ellen. A szalontai csatára október 6-án kerül sor. (A konfliktus előzményéhez tartozik az is, hogy 1635-ben szüretkor a lippai török kitámadtak Világos környékére, ám Jenő őrsége megzsalasztotta őket.)

összevevén ... nagy csendesen a török után nyomula... (...) Ő ... gyalog a török táborba bébeszélvén magát, szinte oda penetrálá, veré magát, hol a basák, bégek Bethlen Istvánnal díványoznak vala ... a földíványban való tanácskozásokból ... kitanulá, hogy nagy rémült elmével volnának, és a fejedelem újabb hadainak minden szempillantásban való érkezésétül nagyon félnének. (...) Győri Jakab ezeket nagy szívbeli örömmel értvén, kiballaga a táborrul elhagyott seregébe, kik között szerencsére két dobos is vala. Kétfelé szakasztván azért a sereget, egyik részével maga távolabb mene oldalra, a másik sereget is ugyan oldalfélt távolabb küldvén, meghagyá: hogy valakinek puskája vagyon, azt minden ember elkészítse, és mihelyben ő dobos üttetvén, seregestől megsivalkodik, ők is akkor mentől szörnyebben lehet doboltassanak, sivalkodjanak... hozzá-hozzá vitézek, és Jézust-Jézust kiáltanak, mikor pedig löni kezd, ők is, mentül sűrűbben lehet, löjenek, de helyükből ő híre nélkül ki ne mozduljanak.

Kik azonképpen mindkétfelől dobos ütvén és nagy sivalkodással Jézust-Jézust kezdvén kiáltani, s egymást hogy: hozzá-hozzá vitézek! nógatni, a megrémült török nemzet a bevett vélekedése szerint azt tudá, hogy a fejedelem hadai érkeztek, s azok volnának rajtok. Azon szempillantásban pedig a rétségekrül is mindkét oldalról s hát megöl nagy sűrűségű sokaságú darvak szörnyű szokatlan kiáltást kezdenek, hogy a török táborbeliek ... elrémülének, és azonnal megfutamván ... szaladának, és rendeket elhagyván, oszlanának, és azon éjszaka annyira széledének egynéhány mérföldön, és lápokra, vizes, sáros helyekre verődnek, hogy némellyek néhány hetek alatt is alig verekedhettek ki belőle.

SZALÁRDY JÁNOSTÓL³⁹⁶

³⁹⁶ Szalárdy 174–178. A katonaság másnap a török tábor kifosztotta, a környékbeli földnépe is sokáig ide járt gazdagodni és élő töröt találni eladásra. Győri Jakabot a fejedelem évi fizetéssel udvarába fogadta, de ő „együgyű jámbor ember s eleitül fogva az udvari állapotot nem szokta vala, inkább kívánván házában lakni, mindazáltal házához kiszolgáltatott a fizetése”. Ezt a napot a fejedelem „nagy isteni tisztelettel, böjttel és hálaadással szokott vala esztendőnként celebrálni, megszentelni”, IV. Murád pedig ezen október 6. miatt a következő év március 14-én kivégezteti azokat, akik Bethlen István megsegítését tanácsolták neki. A győzelem Rákóczinak is sokba került. A decemberi megbékélés értelmében megújítja hitét a töröknek, ígéretet tesz Zólyomi (Bethlen István veje, 1633-ban nótáztatta meg, de neki életét, feleségének egy kevés birtokot meghagyta) szabadon engedésére, Bethlenék hazajöhetnek, a szultánnak pedig negyvenezer talért fizet.

A török a következő évben áll elő a követeléssel, hogy Erdély évi adója tizenöt-ezer arany az utóbbi évtizedek tízezer helyett.

B 39**Kjátib Cselebi a szalontai csatáról**

Nászuh pasazáde budai beglerbég néhány főtisztel együtt a magas fermán értelmében Rákóczi erdélyi fejedelmet letenni és helyébe Bethlen Gábor fiát³⁹⁷ akarta helyezni s ezért a szipáhikat összegyűjtötte és elküldötte s Gyula nevű vár közelében gyülekezett össze a katonaság, melynek parancsnokává Bekir pasa temesvári beglerbéget tette. Szalonta nevű helyen találkoztak össze a hitetlenek csapatával és ott a harc tüze fellángolt és mintegy kétezer hitetlen hullott a megsemmisülés porába. Estére kelve a két sereg visszahúzódott. Az iszlám sereg örömben volt. Azt gyanították, hogy az ellenség megfutott, midőn egyszerre csak éjszakanak idején azt kiabálták a lovasságnál, hogy a szerdár elmenekült. Erre mindenki a saját élete megmentésére gondolt és megfutott. Köröskörül mind ingoványos hely volt, a honnan kalauz nélkül kimenni igen nehéz volt. Az ellenség támadásától való félelem, a szerdár elmenekülése, a setét éjszaka borzalma folytán a szétszóródott csapatok a mocsaras helyeken elmenekültek és csak kevesen menekültek meg közülök. A többiek a hitetlenek foglyai lettek s a gazdagok vagyonuk feláldozásával szabadultak meg.³⁹⁸

B 40**Náíma ugyanerről**

Mihelyt az ellenség feltűnt, Bekir pasa hadseregét ... csatarendbe állította. A hitetlenek ... magyar szokás szerint ökörszarva alakban állították fel seregüket s disznócsorda gyanánt előrerohantak. Kosztanidsa³⁹⁹ nevű dárdáikat kiegyenesítvén, rohamot intéztek. ...az első rohamban az iszlám sereget visszaűzték s néhány hitharcost vértanúvá tettek. A sereg a pasákra támaszkodott s ... Allah! Allah! nevét mondvá erősen megállott s a hitetlenekre sűrűn szórta a puskagolyót. Az átkozottak nem fordultak vissza s ... igen sokan a pusztulás porába jutottak. A janicsárok újólág zápor gyanánt lövöldöztek puskáikkal és a hitetleneket a földre terítették. Az átkozottak kényszerülve visszafordultak. Bethlen István a vele lévő öt-hatszáz hitetlen mindegyikének egyik karjára egy kendőt köttetett, hogy mikor utközetben vannak a csatátéren, ez

³⁹⁷ Elírás, korábban még tudta, hogy István testvére a néhai fejedelemnek.

³⁹⁸ Karácson 382.

³⁹⁹ Hosszú dárda, mely nevét állítólag Kosztanica városától kapta.*

legyen a jele, hogy nem az ellenfélhez tartozó hitetlenek közül valók. Az átkozott Rákóczi látta ezt a dolgot s a maga katonái közül is néhány száz hitetlennel egy-egy kendőt köttetett fel, hogy Bethlen embereitől ne lehessen őket megkülönböztetni. Ezek a kendős átkozottak Bethlen csapata szemügyre vették s közéjük keveredtek. Bethlen emberei arról a jelről a maguk embereinek tartották s nem védekeztek ellenük, azok pedig kardot rántottak s Bethlen embereinek nagyobb részét levágták. (...)

Az iszlám részéről is igen sokan vértanúk lettek ugyan, de kétezernél több hitetlen is elesett a csatában... Utoljára az iszlám sereg a hitetleneket megtörve, hátrálásra kényszerítette... Elérkezett az est, a két sereg, egymástól elválva, visszahúzódott. Az iszlám sereg örvendezve megállott, a hitetlenek serege pedig megfutamodni szándékozott.

Ekkor az ördöggel szövetkezett némely ostoba, hitehagyott szájából az a beszéd jött ki, hogy Rákóczi az éjjel megérkezik⁴⁰⁰ és hirtelen támadást intéz. (...) Bekir pasa a nép eme mende-mondájának hitelt adott s az volt a szándéka, hogy arról a helyről visszavonul oda, hol a sátorok és a podgyász voltak. (...) Erre a sereg össze-vissza szaladgált és csapatonként szétszóródva futásnak eredtek. (...) A megfélemlített ezredek népe lovát, podgyását hátrahagyva, zuhatag gyanánt visszafelé kezdett folyni.

Ez eseményt elbeszélő Kocsák Szefer bég azt mondja, hogy a felséges Isten által rendelt végzet megpecsételése végett azon éjszaka olyan rettenetes volt, hogy a hadsereg egész reggelig azon a félelmes helyen csapatokra szakadozva össze-vissza járt. Mikor megreggeledett, a tegnapi ütközet által okozott fáradtságtól, az éjszakai álmatlanságtól, a belső rettegéstől külsőleg is elcsigázott katonák ... kalauzok hiányában szerteszét járkáltak. Sok muszalmán elveszett ott, mert az ottani hitetlen ráják, kik erre a részre adóztak, az ingoványba elsüllyedőket elfogták, kifosztották és Rákóczi katonáinak adták; akik pedig ellenállottak, azokat megölték.⁴⁰¹

Rákóczi György gazdálkodása

B 41

...az ország népének szép csendessége lévén, minden esztendőnkint az ország lakosinak az ő szokott napjokon való octávális terminusit⁴⁰² és

⁴⁰⁰ Ez megingatja a kendős rész hitelességét.

⁴⁰¹ Karácson 398–399.

⁴⁰² A nyolcados, azaz meghatározott ünnepek nyolcadik napjától üléselő törvénykezés.

diétákat [*országgyűléseket*] fogyatkozás nélkül kiszolgáltattván és minden dolgaiban, az egy nagy pompán és bőkölségű pompás nagy udvarban tartáson kívül, kiváltképpen egyideig Bethlen fejedelem magaviselésit az igazgatásban követni igyekezvén, semmit az haza megmaradására, épületire való jó dogokban hátra nem hágy.

Az várak, végházak építtetését, Velencéből s hol más külső országokból hozatván fő fundáló és kőműves s egyébféle jó mesterembereket, olly szorgalmatossággal continuáltatja [*folytattatja*], s minden dolgaiban, oeconomiajában, bányák, aknák coláltatásiban [*műveltetésében*], major-kodtatásban, tárháza jövedelme öregbítésében,⁴⁰³ lövészszámok, szép

⁴⁰³ Szalárdy így sorolja fel a fejedelem jövedelmét: „Az fejedelemnek ... az országbéli minden fiscális várak: itt kinn Várad, Belényes vidékeivel, Rézbányával, Vaskohóval, Borosjenő, Kővár, mellyeknek jövedelmi noha azelőtt nagyobbára kapitányok praesidiumok tartására fordíttatának, de most ezekből is bekívántatnak vala.

Erdélyben Fehérvár, Fogaras Porumbákkal, Kercel, Kománával; Déva, Alvinc, Balásfalva, Szamosújvár Lónával, melly Kovacsóczy István defectusán [*magszakadásán*], Bácsával, melly Mikó József, Mikó Ferenc fia defectusán, Szentpéterrel, Bánddal, mellyek még Bethlen fejedelem idejében Péchi Simon nótáján confiscáltattak [*a kincstár számára elkoboztattak*] vala. Ismét a váradi, debreceni, borosjenei, belényesi, karánsebesi, valkányi, verestoronyi, töröcsvári, portusi, monostori, dési és minden ezekhez tartozó harmincadok. Ismét az dési, széki, kolosi, tordai és vízaknai nagy jövedelmű sóaknak. Ismét zalatnai arany-, ezüst-, kénesőbányák, kapniki arany-, ezüstabányák is mind kezében valának, mellyek Bethlen fejedelem idejétől fogva mind jó műben lévén, esztendőnként a dézmákrul búzájok, borok a műveseknek kiszolgáltattván, műveltetések s azokbul való jövedelmeknek bejárása jó folyásban vala. És noha a költség bányákra nagy volna, de a rájuk való költség duplában s triplában megfordul vala.

Az jól megépült sok jószágokban csak a majorság-, korcsmatartásokból is, azon kívül minden majorkodásokbul, kénesőből, sóból, vasból, barmok árából, meszből, viaszbul, méhserbül, hogy ezekkel való kereskedést is fiscus mind magának vette vala. Ezekhez járulván az egész ország kapuszám után és az universitás [*azaz a szászok egyeteme, közössége*] adója, szász papok cathedralis censusok, mindenféle dézmák, esztendőnként mennyi jövedelem mehetett bé egy summában az erdélyi tárházba, akárki is megítélheti. Magyarországi jószágok pedig, mellyeknek jövedelmek csak a pataki tárházba menének és Debreczeni Tamás praefectúrája alatt nagy szorgalmatos oeconomia, majorkodtatás által igazgattatának, ezek valának: Sárospatak Újhely városával, Bényével, Máddal s több fő boros jószággal; Munkács vára ugyan Munkács, Beregszász, Vári nevű jó bortermő városival; Szerencs, Ónod, Helmec, Borsi, Sárosvára, Makovica, Lednice, Vári, Felsővadász, Serke és Pocsaj, mellyeknek nagyobb részei sok boros jószágok, s hasznos gondviselés által igazgattatván, csak Lengyelországra minden esztendőnként behordott s mindenkor jó pénzen: aranyon, talléron elárultatott sok számú hordó borokbul minémű kincs takarítottat a pataki s munkácsi tárházakba, akárki megítélheti.” (Szalárdy 201–202.) Az említett Kovacsóczy István 1634-ben halt meg, Bethlen titkára, 1621-től kancellár.

harangok öntésiben, váraknak mindenféle eszközökkel, porral, ónnal, golyóbissokkal, salétrommal, tüzes szerszámokkal, mindenféle vas eszközökkel való muniálásában [*megegerősítésében*] olly szorgalmatos gondviselő vala, kinek mássát akárki is, még közönséges emberek között is, alig láthatta, s praefectust vagy udvarbíró is senkinek szorgalmatosabbat kívánni nem kellene.

Kinek noha mindenkor becsületes főember praefectusi volnának és fiscális udvarbírái, kamaraispáni, harmincadosi, perceptori [*adószedői*] mind erős reversálisokkal, hitlevelekkel, bőséges instructiókkal [*utasításokkal*] volnának tiszteknek hasznosan való elkövetésére erős számadás alatt megszorongattatva,⁴⁰⁴ mindazonáltal országos dolgai között is mindennap nem szűnik vala azokat levelei által tisztökre szorgalmaztatni, és hogy levelek mindenütt való majorkodtatások, épületek felől való tudósításokkal szüntelenül jőne-menne, szorosan megkívánja vala. Melly miatt secretárusinak, cancellárián lakó deákinak (kik elég számosan valának gyakrabban) ejjel-nappal annyi munkájok vala és szorgalmaztatások, hogy gyakorta ételeket is alig végezhetnék csendesen.

De nem esik vala az ország lakosainak is bántódások nélkül, hogy minden szabados kereskedésbeli jövedelmeket csak a fiscus számára igyekezik vala fordítani, úgymint mézzel, viasszal, baromgyűjtéssel valókat. Az portuson való kereskedést a cellérektől⁴⁰⁵ (kik azelőtt való régi szokás

⁴⁰⁴ Nagy Szabó Ferenc, aki 1639–1642-ig volt a fejedelem görgényi udvarbírája, csakugyan meg lett szorongattatva. 1642-ben a „...fejedelem kibocsátta a tisztból. De módot keresett benne, és haragjában, a mit gyermekségemtől fogva kerestem vala, oda kellett fizetni. Adtam kézpénzt 1500 – ezer ötszáz forintot. (...) Ajándékban adtam urunknak egy aranyos kupát, praefectusnak adtam 100 forint ára ajándékot, együvé-másuvá: exactoroknak [*behajtóknak*], deákoknak és a ratio [*számadás*]-csinálóknak a mit adtam, tett 400 forintot. De még a mimet ott kaphatták Görgényben, még a magamét is elvevé töllem; az is, úgymint: méh, disznók, búza, zab, ros, vetés és egyéb egyetmásom mind oda marada hordó boraim és egyéb sok javam. Ártatlanul jámbor szolgálatomért, haragjában hogy elhagyám, ezt mivelé el rajtam. Summa szerént két ezer ötszáz forintot tett volna az én károm. De – patientia [*türelem*]! Ám lássa meg az Isten ebben az én ügyemet, engem Isten eltart az én kicsiny állapotom szerént míg élek”. (ETA I. 149.) Kemény írja, hogy az öreg fejedelem halála után négy tanácsot adott az ifjú Rákóczinak (ám az egyiket sem követte), a negyedik ez volt: „...az országban lévő sok megbántódott embereknek szíveket cum satisfactione [*elégtételadással*] csendesítse meg, és az országnak szabadságát is restaurálja [*állítsa helyre*]”. (Kemény 309.) Báthory Zsigmond koráról írva egy birtokadományozásról eszébe jut Rákóczi, aki a megadományozott gyermekeitől az adományt elvette, s zárójelben ezt írja: „Oh ki sok esett ilyen Erdélyben. Háládatlan hazának háládatlan fejedelmi.” (Kemény 23.)

⁴⁰⁵ Értsd: a cellérektől elvette, azokat attól eltiltotta. Cellér: sókereskedő.*

szerint a sôt az aknákon készpénzen megvévén, a portusra, Váradgyára magok költségén szállíttatják és ott ami nyereséggel az hajós törökönek s rácoknak eladhatják, az ő hasznok nyereségei vala) és a kamaraispánok minden aknáról pénzes szekerekkel csak a fiscus számára szállíttatják vala portusra, azhol a portusi perceptor mind csak adton-adja vala a Maroson kikelettől fogva egész nyaratszaka szüntelenül jövő-menő hajókra. A sónak pedig szállíttatásában hogy maga is szorgalmatos volna, aligha a közel való szegény szászságnak is terhekre nem tanált néha esni, hol négy, hol ezer⁴⁰⁶ sôt kívánván, csak megtanulásképpen, hol egyik, hol másik székek által a portusra szállíttatni, kik, noha requisíció, csak megtanulás volt, de hogy tudnák, reges avagy principes rogando imperant, az fejedelmek kérések is parancsolat volna, el nem merték hallgatni; azhonnan valamennyi jövedelmet naponként behordanak vala, maga házába hordatván fel a perceptorok, mindenkor maga olvasván meg, úgy quietáltatja őket. És gyakrabban pecsét alatt úgy adja vala alá a tárházba a komornyik deákok gondviselése alá.

SZALÁRDY JÁNOSTÓL⁴⁰⁷

B 42 Marosvásárhelyi bírák és városbeli események a XVII. század első harmadából, Nagy Szabó Ferenc feljegyzésében

...az 1612-k esztendőben a György deák bíróságában kezdék fonni a palánkot és tapasztani; a mely palánk annak a kőfalnak a helyén vala, mely mostan már ott vagyon a kőfal. Azelőtt kétszeres, földel töltetett palánkot és bástyákat csináltunk vala a barátok kertje helyére, de az is másfél téglá temérdek kőfal vala, másfél ölnyi volt a magassága is a falnak... (...) ...a mely esztendőben a búzának oly nagy bővsége és olcsósága vala, hogy vékája a búzának öt pénzen is járt jó búza, de a legszépi tíz pénzen járt, de feljeb nem járt; a bornak kupája pedig járt három pénzen, de kettőn is járt – a legjava négy pénzen. 1613-ik esztendőben... (...) ...apám Nagy Szabó János bíróságában rakák egy esztendőn a kapu bástyáját, ... elvégezték die 28 junii, kezdték vala el die 15 aprilis. (...) ⁴⁰⁸

⁴⁰⁶ Innen nyilván kimaradt az „öt” szó.*

⁴⁰⁷ Szalárdy 143–144.

⁴⁰⁸ Ebben az esztendőben Nagy Szabó leltárt is csinált vagyonáról: „Szinméz volt, vas [edény] 9 – kilencz; Mészser volt, vas 2 – kettő; Bor, vas 2 – kettő; Búza cub. majores [nagjobb köből] nro. 65 – hatvanöt; Zabom cub nro. 20 – húsz; Lovam nro. 3 – három; Csítkók nro. 2 – kettő; Tehén nro. 2 – kettő; Tinó nro. 1 – egy. Vitt el a tatár Ölvesről

Bornak, búzának nagy bővsége vala tavaly is..., s az idén is; mert tavaly termett városszőlője-borát, ebben az 1614-k esztendőben⁴⁰⁹ tizenhét hordó bort vettem vala meg, az 1615-iki esztendőbeli szent György napig való hitelben Dániel Deáktól; de csak igen kicsid hasznom volt, mert mind nagy olcsósága volt a bornak sokáig három pénz ... volt kupájának az ára. Vettem vala meg a 17 hordó bort hitelben flor. 140...

[1615]⁴¹⁰ (...) Ezt az esztendőt csendes állapottal végeztük el Isten akaratából egyébaránt, de bizony egy falka hajdut adott vala hozzánk a fejedem, és itt lakott egész télen nagy romlásunkkal. (...)

1620 esztendőben az apám Nagy Szabó János ... az Istenben elnyugszik...

Városunk bírása volt nagy Szabó Mihály uram; csináltatá a szeglet-bástyát a patak felöll, és akkor még a palánk vala; és a város felöll valló szegleten is egy fa-bástyát csináltata, és azt földel megtöltette, és a szántók⁴¹¹ bírák 18 esztendeig. (...)

1623 esztendőben⁴¹² nagy pestis volt. Ebben az esztendőben volt bírása a városnak Nagy Szabó Mihály uram.

Ebben az esztendőben die 26 apr. kezűtem rakni a szeglet-házamat; die 2 apr. Gál Mihály házaról a szent György utca meggyűlada, és 57 ház elége. Nekem: csűröm, asztagom és házhoz való gerendám, deszkám, léczem – én minden házeszközzel oda felköltöztem vala – ott elége. Azon napon 600 forint kárt igen könnyen vallottam. Őszre kelve

tíz marhát, tehén barmot 10 – tíz. Ezüst marhám volt: tíz ezüst poharim. Szalonnám nro. 10 – tíz volt. Jó ezüst kalán, nro. 5 – öt. Egy pártáöv, kapocs öreg nro. 2 – kettő. Mind ebben együtt találtam flor. 590. – öt száz kilenczven. Aranyom egy sem volt, sem tallérom. Köntösim magamnak s feleségemnek, háttal-mállal bérlettek szépek voltanak, és feleségemnek szép szoknyái; a mellett házam, szőlőim jók voltanak és fegyvereim jók voltak – hála Istennek.”

⁴⁰⁹ Ekkor járt márciustól augusztusig Konstantinápolyban. Meglátogatott tizenegy katolikus templomot, „...a török senkit sem hitiben, sem pedig templomában nem háborít, hanem ki-ki lássa mit vall, tartsa azt; de másnak békét hagyjon, senkit ne csúfoljon s ne disputáljon, mert ha körmön érik, meghal érte; csak adja meg az adóját a császárnak és tartsa e mit akar... (...) Bizonyára hogy jobban vagyon a török birodalomban dolga a keresztyének hogynem itt”.

⁴¹⁰ Megint édesapja a városbíró.

⁴¹¹ Talán a szabók.*

⁴¹² 1621-ben nagy kalandban volt része: a török–lengyel háborúba kiment Bethlen parancsára Tholdalagyal együtt élelmet szállít a törököknek, még a szultánt is közelről látja. Az 1622. évhez: B13

elérkezék ide is az atyafias pestis, és két héten három gyermekemet tettem el: Borkát, Boldisárt, Annókot.⁴¹³ (...)

1632 esztendőben... (...) ...Nagy Szőcsi István volt ... városunk bírāja, és a szőlő felé való szegelet-bástyát – ki mostan a kádár uraimé – rakatni kezdé. A Borbély István háza és Balog Szőcsi Mihály háza szomszédságában való házamat kezdettem rakatni.

1633 esztendőben városunk bírāja Nagy Szőcsi István volt, és a kádárok bástyáját elvégezteté. Én is az öcsémtől vett házhelyen Balog Szőcsi Mihály mellett elvégeztem a házat. (...)

1634 esztendőben fiamat Szabó Ferenczet Kolosvárra házassítám, és a becsületes Szőcsi Lőrincz leányát királyutczában elvevé; lakadalmának napja volt die 22 may. Szép companiával mentem oda és nagy menyegzőt szerzék, és minden költségnek két részét megfizettem kolosvári módra. Csak borért adtam 66 forintot...; egyéb költségeket is megfizettem mind egy batkáig, a mely tett majd száz forintot. Házamtól is vittem el sok élel, kivel sokadmagammal jövet-menet mind megértük; ugymint bort, mézet, vaját, eczetet, czipót, kalácsot, fűszerszámot – a mi kellett mindent. Mátkájának való ajándéokra is én viseltem gondot, mind ezüst aranyéműre s mind ruházatra, kontyra, patyolatra; dufla tafota szoknyát vittem, apjának anyjának és atyafiainak való ajándéokra nem kicsiny fáradságomba, búsulásomba és költségembe tölt az is nékem. Czéhára s városház is a mi költség kellett, végbe vittem.

Ez esztendőben nagy pestis támadta országunkban és városunkban, mind szinte 1623-k esztendőben...

1635 esztendőben igen nagy ártalmas tél lőn – hoszú, mely miá a búza igen elvesze mindenütt. Egyébaránt nagy békesség lőn. (...)

1637 esztendőben die 1 febr. nagy földindulás lett vala. (...) Ebben az esztendőben egyébaránt elég jó békesség volt; de a perrel⁴¹⁴ sok fő urakat károsita meg urunk ő nagysága. Pázmán Péter cardinal meghal. Ferdinandus II. római császár meghal.⁴¹⁵

⁴¹³ Első feleségétől, Rósás Erzsébettől kilenc gyermeke született, négy leány és öt fiú. Annak 1647-ben történt halálakor kettő-kettő volt még életben.

⁴¹⁴ A perek 1638-ban zajlanak, C2

⁴¹⁵ A király februárban, az érsek márciusban.

Tarnóczy Sára és a Mikesek

C 1

Bethlen fejedelemnek több régi szolgái között vala a zabolai Mikes Zsigmond is, ki udvaránál hol vicelovászmesterségbe, s hol egyéb hivatalokban is szolgálván, Rákóczi fejedelem is vicelovászmesterségbe vette vala szolgálatját, még magát annyira bírhatta vala, de hogy már megnehezedett ember volna, udvartúl elbúcsúzáván, házához kívánczozott vala. Kinek négy fia lévén, hogy katolikus ember volna, azok közül főképpen az öregbiket bécsi jesuiták collégiumokban taníttatta vala.

Történik azonban, hogy Mikes János, az említett Zsigmondnak egyik fia, ugyan Háromszékben, Orbaiba Szentléleken lakó néhai Tarnóczy Sebestyén hajadon leányát Sárát, hogy szép személy volna, megkedvelené, és a leánynak édes anyjátul néhány úttal kérettetné is. De a leányasszonynak sem lévén kedve hozzá, az anyja sem ígérné neki. Azonban ők azt nagyon szégyellvén, s hihető nem is atyjok-anyjok tanácsok nélkül, Mikes Mihály bátyjokkal János és Kelemen egybe tanakodván és fegyveresen minden szolgáljokkal felkészülvén, az leányasszony édes anyjának házánál való nem léteben szentléleki kastélyokra ráűtöttek, ahová (a benn valók abbéli szándékjukat csak meg sem tudván gondolni) bérohanván, a leányasszonyt nagy sírással-rívással kihúzáván, vonván, hurcolván kastélyukból atyjukhoz, anyjukhoz Zabolára vitték, és ott a leánynak, ki éjjelnappal csak sír, rív és jajgat vala, kedve ellen való menyekzői lakodalmat csinálván, erőszakos feleségévé akarják vala tenni Mikes János fioknak.

Az leányasszony anyjának hírével esvén a facinus [gazit], csaknem hal vala meg keserűségében, ottan azon székbéli vicetiszteket maga mellé vívén, hozzájuk sieté, leányát visszaadni kívánja, és hogy tisztességében meg ne gyaláznák, mind Istenre, fejedelemre, ország törvényére őket tiltalmazza vala. De amazok sem anyjának, sem a tiszteteknek meg sem mutatván, csak csendesíteni akarják vala a keseredett asszonyt: lenne jó reménységben csak, mert hisznek Istenben, hogy a leányasszony is szeretni fogná az ő édes fiokat, s magának is kedve kereső jó fia lenne. Az asszony csakugyan leányát látni és elvitelre megadatni kívánván, s amazok előbbeni válaszokat kettőztetvén, hármaztatván, az özvegy csak keserves nagy siralommal kényszerítettet vala onnan eljöni, és a véle Zabolára járt tisztektől a dolognak valóságáról testimoniális avagy bizonyáglevelet vívén, mindjárt a fejedelemhez Fejérvárra sieté.

A fejedelem méltóságos hivatalja szerint, a megkeseredett asszony valamint kívánta, mindjárt a tiszteteknek, mind magoknak Mikesének nagy

keményen parancsolt vala: megizenvén nékik: hogy valamit ezen szokatlan és haza törvénye ellen való s keresztyénségben ... hallatlan gonosz cselekedetben fejedelmi tiszte fogna kívánni, azt el nem fogná semmi-képpen mulatni. Kiket azonnal közelebb diétára, közönséges országgyűlésre evocáltatván, törvényben hívatatván a director⁴¹⁶, s amazok vívén eszekben, hogy dolgoknak nem jó kimenetele lenne, az országgyűlését meg nem várván, az moldvai Lupul vajdához, hogy azt tudnák fejedelemnek nem szintén jó szomszédjának lenni, ... szaladtak vala. Mikes Mihály feleségérül maradott gyűjteményeket, mellyeket lóterhben magával elvinni nem akart vala, atyja s anyja kezeknél hagyván, kik félvén, amint következett vala, a dolognak kimenetelítül, azoknak némelly részét házoknál, némelly részét hol egy, hol más falukban, erdön-mezőn szerén-szerte kit földbe ásattak, s kit egy, kit másképpen rejtegettek el.

Kinek abbéli cselekedetek az országgyűlése alatt az státusok, ország rendi előtt megvilágosodván, noha már azelőtt a leányt ugyan leányfővel kivették volt tőlük, és maguk is elfutottak vala, de a director actiójára, keresetire nótán, azaz fejüknek, minden jószáguknak elvesztésén maradtak vala. Melly ellenek való sententiával, törvénylevéllel fiscus minden elrejtegetett ezüst, arany marháit Mikes Mihálynak, s mind a többinek minden javokat olly sorgalmatosan kikereste és ki is találtatta vala, hogy mindenek ítéleti szerint való jószágokat is mindenütt ... kiszakgattatván és másoknak conferálván, donálván [*adományozván*], eladván.

Magok néhány esztendőig oda lakván Lupul vajdánál, fejedelem nem sokat gondolt vélek, portát is kiadások felől meg nem tanált, hanem végre megunván magok odabenn lakásukat, ... folyamodtak fejedelem kegyelmességéhez, s úgy nyertek volt grátiát, és azután való szolgálatjokkal promoteáltattak⁴¹⁷ volt mind egyik, mind másik annak utána.

Az leány pedig Haller Péternek, már meghanyatlott idejű, de különben becsületes úri főembernek⁴¹⁸ házasított volt, kinek ugyan boldogtalan vége volt, mert micsoda kísértésből, nem tudatik, de maga megmetszván torkát magának, megölte volt magát nyavalyásul Szeben városában, ott is residentiája lévén urának.

SZALÁRDY JÁNOSTÓL⁴¹⁹

⁴¹⁶ Fiscalis director, azaz a fejedelem jogügypigazgatója.

⁴¹⁷ *előmozdítottak* (Mihályból a Rákócziak tűzérsgének parancsnoka, majd az ifjabb kancellárja lesz.)

⁴¹⁸ Küküllő megye főispánja, †1649.

⁴¹⁹ Szalárdy 159–161.

Rákóczi fejedelem 1638-ban perbe fogatja a szombatosokat **C 2**

Ez civil mótusok, haza belső zűrzavara⁴²⁰ lecsendesedvén, a fejedelem szokott szorgalmatossága szerint ismét az építések s oeconomia, terminusok, törvények kiszolgáltatásában való dolgaihoz lát vala. A director azért az országban mindenütt a szombatosokat (kiknek Kolosvárott és a Székelységen vala fundamentumok)⁴²¹ inquisitio [*vizsgálat*] által kikeresztetvén őket, hogy ez ilyen nótát illető⁴²² pörök csak ország gyűlési alatt szoktak volna ítéltetni, ad diem 3. Julii 1638. Ds városában csak ugyane dolognak igazítására gyűlést hirdetett vala, ahová a szombatosok egynéhány százán, ha nem ezeren, azon director által evocáltattak vala, megtartatván a törvény folyásában való út és mód az hozzájuk való feleletekben, akik azon sectán lenni tanáltattak volna, megbizonyosodván a directornak actiója, kereseti, mindnyájan fejök, jószágok elvesztésén maradtak vala; a megsententiázás után, az kamaraház előtt lévén egy szép öreg pusztá egyház (mellyet azután a fejedelem nagy szép cserepes héjjazat alá vétetett vala), naponkint abba reggettetnek vala, míg annyira

⁴²⁰ **B38** A per politikai előzményéhez tartozik, hogy az 1603-ban erdélyi fejedelem Székely Mózes hasonnevű szombatos fiát, akit a fejedelem Zólyomival együtt hűtlenségért fej- és jószágvesztésre ítélt, a török Rákóczi sarokba szorítására a Portán tartva időnként fejedelemséggel kecsegteti.

⁴²¹ Nagy Szabó így emlékezik az erdélyi szombatosság születésére: „...a mint emlékezem, 1588-ik esztendő tájatt esmét megújula és kétfelé szakada az arianus vallás; mert ... Eössi András ... addig olvassa a bibliát, hogy szépen kitalálá belölle a szombatos vallást, és nagysokakat elhíttetett vala, a szentírásnak világos locusait [*szöveghegyeit*] mutogatván a nagy együgyű községnek; és így csakhamar két vallás lön az egyből, ugymint arianus és szombatos-vallás. E pedig oly igen elterjedt vala főképpen a székelységen mind a kettő, hogy nagy darab tartományok oltalmazták vala. Hanem osztán Báthori Sigmond idejében circumscribálta [*körülírta*] az ország a gyűlésben: hogy négy vallás recipiáltatván [*bevétetvén*], a többi ha volna, vagy lenne valami oly innovatio [*újítás*], tehát sub amissione capitís et bonorum [*fejük és jószágaik elvesztése alatt*] letéteessék... De azzal azoknak asseclái [*követői*] semmit avagy keveset gondolának... Itt Vásárhelyt is nagy fészket vert vala az arianus vallás is; de ... osztán szombatosokká lettek vala. Ezek voltak fő követői: Borsos Tamás bátyám ki az anyámmal mind egy volt, és Szabó Gábor sógorunk...”. (ETA I. 30–31.)

⁴²² Mert 1635-ben az országgyűlési végzések első cikkelye megújítja a szombatosok ellen Bethlen idején hozott végzéseket, karácsonyig engedve időt arra, hogy valamelyik bevett reliigióra áttérjenek. Bethlen nem vette szigorúan e törvényeket, ám Rákóczi már eddig is sok „nótapert” indított és hajtatott végre. Már az 1635. évi törvény is előírja a szombatosok elleni vizsgálaton az unitárius püspök jelenlétét, hogy kiderüljön, egyezik-e a két tanítás. Ezért most előbb az unitárius egyház tanításait vizsgálják át, utána indul a szombatosok fej- és jószágvesztésük kimondásával végződő pere.

szaporodának, hogy a várakba együvé is, máshová is, százon-, másfél-százonkint jó gondviselés alatt küldöztetnének, úgy, hogy Váradon Székelyhídon, Jenőben, Déván, Fogarasban, Szamosújvárbán,⁴²³ Kővárban vasakat is alig győznének kovácsolni nékiek, és amíg kik jó észre nem térnének, mindenütt a sok építések körül naponkint elég dolog adatnék elejökbe. De akik a recepta relígiók közül akármelyikre tér vala, abban való állhatatosságául hitlevél vétetvén tőlök, békével bocsáttatnak vala. Azmint azon esztendőben die 24. Septembris Váradon Medgyesi Pál,⁴²⁴ akkor már a fejedelem udvari prédikátora, azelőtt ugyan váradi prédikátor, harmincötöt keresztelt vala meg benne. Csakhogy a sententiák szerint minden javok, jószágok confiscáltatván, főképpen akik vakmerőül megátalkodtak volnának, némelyek közülök másoknak is adattak vala. Ez diéta néhány hetekig tartott vala, amellynek utolján egy ötvös, Thorockai nevű, káromkodásért megszentetiáztatott, és die 17-a Julii meg is köveztetett vala.⁴²⁵ (...)

Legutóbban kik azon sectának, társaságnak fő-fautori, pártja valának, Péchi Simon ... és Orbán Ferenc, ki udvarhelyszéki nótárius vala, convincáltattak [*elmarasztaltattak*] vala, kik hogy nagy egyező elmével, és tudósba is volnának, egyik Kővárba, másik Szamosújvárba küldettek vala, ahol majd két esztendeig való fogságok után Isten őfelsége tudja: szívbül-e? az helvetica evangelica igaz vallásra hajlottak vala, mellyről

⁴²³ A leghíresebb szamosújvári fogoly Péchy Simon volt, aki már Bethlen idején is volt magas tisztségben, börtönben egyaránt. Az 1635. évi törvénykezés után birtokait leányai között előrelátóan szétosztotta. Most megidézttvén nem jelenik meg, leányaitól viszont, akik megjelentek, a fejedelem elveszi apjuktól kapott birtokaikat. Péchy a börtönben 1639-ben áttér a református vallásra, és újból magas tisztségekbe kerül.

⁴²⁴ 1604–1663-ig élt. Debreceni tanulmányai után német, holland és angol egyetemre jár, 1638-tól kezdve a fejedelmi pár udvari prédikátora. Angliai tanulmányai hatására a presbiteriánus irányzat egyik első hazai hirdetője. 1646-ban Geleji Katona összehívja a Rákóczi hatalma alatt álló területek lelkészeit Szatmárnémetibe. A fejedelem jelenlétében megtartott zsinat elítéli a puritanizmust és megerősíti, hogy az anarchia elkerülése érdekében szükséges a püspöki hatalom fenntartása. Medgyesit is a zsinat elé idézik, de bántódása nem esik, mert Lorántffy Zsuzsanna védelmét élvezi. A presbiteriánus elv védelmében írja meg a Bártfán 1650-ben Rákóczi Zsigmond támogatásával megjelent *Dialogus politico-ecclesiasticus* [*Egyházpolitikai beszélgetés*]. Erdély romlásának okairól való prédikációiból Szalárdy is átvett részeket művébe.

⁴²⁵ Öt cigánnyal köveztetik meg Désen, mert azt mondta, jőne csak Krisztus a földre, a szőlőbe küldené kapálni. Szintén fő- és jószágvesztés lett Kun Gotthárd ítélete, mert a fejedelmet *regni spoliatores* (az ország kifosztójának) nevezte. Ekkor születik meg az ítélet a Mikes fiúk ellen, bár Szalárdy pontatlanul 1634-re teszi Tarnóczy Sára elrablását.

mindenik hitlevelet is adván, mind holtokig úgy mutatták magokat, mint-ha abban löttek volna. De a szíveket Isten őfelsége, ki azokat teremtette, egyedül láthatja, tudhatja.

SZALÁRDY JÁNOSTÓL⁴²⁶

Eszterházy Miklós nádor a királyság oltalmazásáról és a török béke pusztító voltáról 1641-ből

C 3

(...) Négy módot találni törvényeinkben, amivel maguk a magyar végek és következésképp maga a királyság megsegíthető, vagy meg kellene segíteni:

Az első a harmincadjövedelem fele⁴²⁷, amit a királyság azon végek számára rendelt, amelyeknek Stájerország vagy Ausztria nem fizet.⁴²⁸ Ezekhez járul az ingyenmunka és valami gabona kiszolgáltatása, de mindezek a költségek együtt sem érnek fel azon végek szükségletével. A másik a lovasok valamint gyalogosok összeírása, ahány lovast a vármegyék csakugyan, gyalogost pedig a szabad városok szükség esetén a maguk védelmére őfelsége vagy a királyság nádora megkeresésére bizonyos számban összeírni és azoknál a végeknél, amelyeknek inkább szükségük van rájuk, elhelyezni szoktak.

A harmadik: részleges hadjárat, amelyben minden negyedik porta után egy lovas vonul ki vagy őfelsége vagy a nádor megbízására. A negyedik az általános felkelés, ez a királyság törvényei szerint történik, s bizony ez is tenne valamit, ha különösen az erdélyiekkel megtörténhetnék az együttműködés. De ezen kívül is, Magyarországnak ebben a keskeny maradékában is a Magyarország koronájának alávetett szlavón és horvát királyságból ötven-, vagy hatvanezer ember gyűlhetnék össze ebben az

⁴²⁶ 192–193. Péchinek jószága egy részét is visszaadja a fejedelem, Orbánból pedig udvarmester lesz.

⁴²⁷ Az 1635:I. szerint „...minden, kereskedéssel foglalkozó és eddig bármely áruja után harmincadfizetésre kötelezett, akármilyen állapotú, méltóságú és nemzetű országlakó, a kunok és a jászok is, a rendes harmincadon túl a régi végvári katonaság hasznára és szükségére a rendes harmincad felét fizesse a királyság minden részében, nemkülönben Szalvóniában és Horvátországban...”; az összeg ez utóbbi két hely kivételével mindenünnen a magyar kamarába folyják be, két évre szól, de később megújítják, s az allodiális termékek után nem hajtható be.

⁴²⁸ Előzőleg írja többek között, hogy Stájerország Karintiával és Krajnával együtt Szlavónia végeit fizeti, Ausztria pedig Győrt és a hozzá tartozó végeket (!).

általános felkelésben; de gyűljenek bár mindezek egyszerre össze, nem nélkülözi a nehézséget. Egyrészt, mivel ez a törökök pusztításától és foglalásától erősen megsanyargatott királyság már nem széles, mint egykor, hanem hosszan elnyúlik, a keresztény királyságokkal és tartományokkal közös határai irányában, másrészt mivel törökök vannak oldalról is, a királyság közepében is, továbbá, mivel igencsak veszedelmes lenne ez a gyülekezés, akár a mohácsi veszedelemhez hasonló vereségtől vagy egy még annál is messze rosszabbtól való félelemből is – ha adódhatik valami rosszabb. De legyen, tennék bár ki magukat a magyarok a veszedelemnek a bekebelezett királyságokkal együtt és helyeznék bár magukat falként szembe (amint mások meg is tették) a maguk és a szomszédos királyságok, tartományok oltáraiért és tűzhelyeiért – mégsem állhatnának meg sehogysem a törökök oly igen hatalmas serege és igen dühödt és erős betörései ellenében a keresztény királyságok és fejedelmek külső segítsége nélkül, amely annyira szükséges lenne, akár csak azért is, nehogy – ha e külső segítség elvonatott Magyarországtól – a külországok is és a keresztény fejedelmek vagy a magyarokkal együtt szenvedjenek, vagy legalábbis ugyane magyarokat hatalmas romlásukkal és veszedelmükkel csüggedésbe juttassák.

Emellett a törököknek megvannak a maguk biztos módozatai, amelyekkel a nyílt háborún kívül is, a béke idején is (ha békének kell nevezni) a magyarokat és a magyar királyságot támadni szokták.

Az első mód pedig a lopás művészete; tudniillik a török végbeliek tolvaj gazemberek módjára végeikből a kimenő magyarokat, különösen pedig a gyermekeket és ifjakat, nem másként, mint a ragadozó farkasok a bárányokat itt is, ott is szünet nélkül elragadják és lopják.

Másik: bármi könnyű okból és alkalomból, felserkennek csapatosan, zászlókkal, dobokkal kirohannak, súlyos támadásokat hajtanak végre a királyságban és minden útjukba esőt gyilkolnak, levágnak⁴²⁹, a szerencsétlen népet pedig kegyetlen fogságba viszik.⁴³⁰

Harmadik: változatos és különféle írásokkal, fenyegetésekkel és hasonló rémisztésekkel a nyomorult népet naponta fosztják, s ezzel saját erejüket és hatalmukat gyarapítják, határaikat kiterjesztik, a nyomorult és meg-

⁴²⁹ *mactant*, mintha istenüknek áldoznának

⁴³⁰ 1642 nyarán írja Zrínyi Esterháznak: „Mostani írásomra Kegyelmes Uram, kényszerített az Töröknek sok csatázása, szüntelen kártétele s nem tudom mihez tarstuk magunkat. Ha mi megmernénk fogunkat mutatni, nem volna semmi nyavalyánk, de félek, hogy Ő Felsége haraghjába esünk.” (Markó 306.)

rettent népet leigázzák és hatalmas adózásra és cenzusra hajtják, annyira, hogy, amint másutt is elmondtam már, az efféle behajtások és kegyetlen adóztatások és kicsikart cenzusok évente milliókkal érnek fel, ezzel a törökök gazdagodnak, mi pedig kimerülünk.

Negyedik: hozzájön kétségkívül a törökök ellenségeskedése, amit rendszerint pártütések és lázadások révén szoktak előmozdítani – ilyen esetben tíz-, tizenhat-, valamikor húszezer tör be egyszerre. De ekkor is bomlasztja a magyarok ellenállását a törökök ilyen erejével szemben a közöttük hasonló esetekben már szokássá vált szakadás, mivel a törökök szokásuk szerint az egyenetlenkedő magyarok egyik pártjához (különösen ahhoz, amelyiket a hatalmasabbnak gondolják) beszinlelik magukat és vele tartanak, hogy tudniillik ezen a módon is, és ősi rosszindulatuk szerint hatalmukat kiterjesszék, uralomvágyukat pedig, amennyire képesek, betöltsék. Mindebből következik, hogy a magyarokat külső támogatással kell megsegíteni. Máskülönben ugyanis a törökök, ha erejükben bíznak, vagy az egész királyságot igájuk alá fogják hajtani eltörölvén a magyarokat, vagy ... mesterkedéseik és eszközeik révén csatlakozni fognak a magyarok lázadó részéhez és egyesítvén fegyvereiket a szomszédos királyságokat és tartományokat is megtámadják.⁴³¹

A vasmegyei Kis-Köcsk népének fogyása 1642 előtt

C 4

Ezen falu legh elsöben akkor kezdet hódulny, mikor Fejérvárat megh vette a' török, az után hogy Pápát megh vette Papára hódultak... Annakutánna hogy a' töröktül vissza vették Pápát, nem hódultanak, söt a' Boczkai hadátul foghvást 25 esztendeigh békeségben voltak, sohuvá nem kívánták öket hódulny, hanem a' Bethlehem hadakor circa annum 20. kanisai Amhet aga hódultatta megh öket, s azulta hódulnak. Ezen falubéliek Fejérvárrá és Pápára midön hódultanak Császár adójával együtt fl. 13 volt summájok, ezen kívül eöt pint⁴³² vaj, most⁴³³ peniglen

⁴³¹ Enchiridion 556–559., latin. Esterházyhoz: 475.

⁴³² Egy pint = két icce, a budai pint 1,69 liter volt.*

⁴³³ Kocsi Bey 1631-ben emlékiratot készített IV. Murád szultánnak a birodalom gondjairól. Ebben a rájuk helyzetének romlásáról így ír: „Most, hogy a zsoldos hadnép száma megnövekedett, több lett a kiadás. Mivel a kiadás több lett, még több lett az adó. Mint-hogy több lett az adó, még erősebb lett a rájával szembeni zsarnokság és a világ megromlott. Amíg ... régebben dzsizje adóból 40-40, illetőleg 50-50 akcse, most csak a kincstár részére fejenként 240 akcse, avárizból 300 akcse és a juhok után pedig dara-

adnak Kanisára Ali iszpaiának minden esztendőben fl. 40, tiz pint vaját, item [továbbá] Császár adóiat, fl. 6. Ezt penighlen mind azulta kellett praestálniok [teljesíteniük], a' miulta Amhet megh hódultatta őket Kani-sára, meghis atták minden esztendőre esztendőre fogjatkozás nélkül, meghis az föllyül megh irt kanisai törökök in anno 1646 Szent Bertalan nap táján⁴³⁴ megh rablották őket, hetven hét embert vittek el számszerint. Első háztul Peörös Ferencznek egy öreg Mihály nevű szolgálát le vághták, második egy Gergely nevű el szaladot; harmadikat egj Janczi nevű gjermeget, negyediket egj Ferencz névű pásztor gjermeget, egy Orsik nevű aszony embert gyermekestül, annakis neve volt Orsik, ezeket el vitték.

2. Háztul Káldi János majorjából vittének el öt embert, a' major gazdát Jankó Jánost, ennek feleségét Ilonát, ezeknek két gyermekeket Orsikot és Katát, ezeken kívül egj ifju legenjt Imrét el vittek.

3. Háztól Kovács Martonné leányát, Ilona nevű menyeczkét, fiát Janczit, kis leányát Katát el vitték.

4. Háztól Haás Istuant magát el vitték, ez jöt ki eötödfél száz tallyéron,⁴³⁵ egy végh csizmazinon⁴³⁶ és egy végh karasián, egy iffju legény eöczét le vagták, szolgálát Mihokot el vitték.

5. Háztól Peter Kovácsot harmadmagával el vitték, de az maga ki jöt, és nem tudgyák melly felé vagyon, az felesége Kata kis fiaczkájával Mihokkal az mégh oda vagyon.

6. Háztól Tót Ambrust feleségével Katával es fiával Istokkal, es eöczével Balással el vitték. (...)

10. Háztól Köczki Mihálynak feleségét Ilonát vitték el, neheszkes állapattal, ot ben lett gjermeke és így másod magával 270 tallyér sarczon jött ki. (...)

bonként állapított meg 1 akce.” (A dzsizje a haradzs, azaz a birodalomban élő nem mohamedán lakosságtól szedett fejadó, az aváriz a mindenki által fizetett, házanként kivetett rendkívüli adók gyűjtőneve, az akce ezüst aprópénz, ekkor kb. másfél dénárt ér.)* Sinkovics I. 507.

⁴³⁴ Augustus 24. Az évszámról Sinkovics azt írja, hogy minden bizonnyal téves, s feljegyzésnek az 1642. évi Habsburg–török tárgyalások előtt kellett keletkeznie, egyébként utalás lenne rá a szövegben.

⁴³⁵ Többféle tallér forgott Magyarországon, a legelterjedtebb a birodalmi volt, amely e század közepén másfél magyar forintot ért.

⁴³⁶ A csimaszin jobb minőségű, a karasia igen elterjedt közepes minőségű posztófajta.

13. Háztól Molnár Jánosnét vitték el, Suskát és egy leányát Ilonkát, ez az asszony megh sarczolt 200 tallérban, és az ura 32 tallért bé küldöt az sarczában, s mind felesége s mind az pénz oda vagjon. (...)

17. Háztól Köczki Moysesnét Katát vitték el kis fiaczkájával Istokkal, az aszont Isten sarcz nélkül megh szabadította, az fia mostis oda vagjon. (...)

20. Háztól Haás Balintot vitték el ötöd magával, eöreg legény fiát Benczét, el adatny leányát Eörsiket, második fiát Mihokot, harmadik fiát Istokot, magát Isten megh szabadította sarcz nélkül, és a' többi may napighis oda vagjon. (...)

23. Haztól Szabo Györgjnek vitték el feleségét, Orsik aszont, kis fiát Palkót, szolgáló leányát Ilonát. Ez hozta ki feleséget kis fiával 200 tallér sarczon, három hivel késen⁴³⁷, a' kis szolgáló leány mais oda vagjon. (...)⁴³⁸

A III. Ferdinánd elleni francia–svéd–erdélyi szövetségnek a Rákóczi György által 1643. november 16-án kiállított példányából

C 5

Mi Rákóczy György, Isten kegyelméből Erdély fejedelme, a magyar királyság részeinek ura és a székelyek ispánja stb. Tesszük ismertté és kinyilatkoztatottá mindenkinek, akit érdekel, együtt és egyenként, hogy mi, legelőbb az isteni dicsőség, a keresztény világ egyetemes békéje, a közös, részint a szent, részint a polgári szabadság és a közjó, az evangélikus fejedelmek, rendek és karok különböző helyeken méltánytalan elnyomatásától való megszabadítása iránti őszinte és állhatatos szeretettől és igyekezettől, valamint a keresztény szövetséggel kapcsolatos kölcsönös és baráti beszélgetés, felajánlás és meghívás által, végül a mind nekünk, mind a részben nekünk alávetett, részben hozzánk szövetséggel kötött rendeknek és karoknak az ellenkező fél által okozott igen sok és súlyos, és tovább el nem tűrhető jogtalanságok folytonosságától indítván (miután a mi és a velünk szövetkezettek ezekkel kapcsolatos igen sűrű megkereséseire semmi elégtétel nem történt) isteni segítséggel és az ügy jóságában bízva ... a legfenségesebb és leghatalmasabb királynővel és úrnővel, Krisztina úrnővel, a svédek, gótok és vandálok királynőjével

⁴³⁷ Azaz három kés, hüvelyével együtt.

⁴³⁸ Sinkovics I. 502–504.

és Svédország legdicsőbb koronájával valamint általuk Franciaország és Navarra legkeresztényibb királyával, XIV. Lajossal és a többi összeszövetkezett úrral együtt és egyenként a magunk, hitvesünk, utódaink, gyermekeink, örököseink, rendeink és karaink részéről őszinte, erős, ünnepélyes és keresztényi szövetséget kötöttünk és kötünk III. Ferdinánd, a rómaiak imperátora és Magyarország királya és az e háborúban vele tartók ellen... (...)

I. cikkely

Ígérjük, hogy ezt, a szövetséges urakkal már megkötött őszinte és ünnepélyes szövetséget III. Ferdinánd, a rómaiak imperátora és Magyarország királya és az e háborúban vele tartók ellen az egyetemes, becsületes és erős béke biztosításáig fogjuk folytatni⁴³⁹ és hogy sem mi, sem örököseink, sem a nekünk alávetett és e szövetségben társ rendek sem fegyverszünetet, sem békét az ellenséggel a szövetséges urak tudta nélkül vagy akarata ellenére nem fognak tárgyalni vagy elvégezni, hanem, ha a közös jó egyetemes, becsületes és erős békét kívánna meg, csak a szövetséges urak előzetes tudtával és egyetértésével, közös tanácsával fognak tárgyalni és elvégezni. Mégis, ha minden reményen kívül az a beleegyezés, ami a törökök imperátorától volt megszerzendő, sem felajánlásokkal, sem más becsületes módon vagy értelemmel nem lenne megszerezhető, hanem a török emiatt vagy akármi más okból háborúval törne ránk, és talán sem a szövetséges urak vagy pedig legalább a szövetséges urak haderejének azidőtájt hozzánk hadseregével közelebbi és általunk alkalmas ember vagy biztos levél által időben megkeresett és értesített táborszernagya a háború állása miatt hathatós segítséget nekünk és a velünk tartóknak nem nyújthatna, akkor általuk vagy a táborszernagy úr által állapotukról és helyzetükről értesítettén (csak az értesítés a mi megkeresésünk után történjék) azonnal késedelem nélkül, tudniillik a minket fenyegető veszedelem feltolulása előtt nekünk és a főtebb említett mieinknek szabadon hatalmában fog állni a római imperátorral szükség esetén becsületesen békélni, ha másképp a török háborúnak ellent nem állhatnánk. Így pedig a két fél barátsága épen meg fog maradni és ezután is mind mi, mind legkedvesebb hitvesünk, gyermekeink és örököseink, továbbá Erdély és Magyarország baráti rendei és karai a jövő egyetemleges békébe egyenlő és becsületes feltételek alatt bele fognak foglaltatni. Ígérjük ezért, hogy

⁴³⁹ A második cikkelyben megígéri, halála esetén örökösei valamint az erdélyi és a magyarországi rendek megtartják a szövetséget és vitézül folytatják a háborút.

mi és a mieink azt a békét az előbb megnevezett esetben úgy fogjuk a római imperátorral és a vele tartókkal elvégezni, hogy abból a szövetséges uraknak semmi ellenségességtől ne kelljen félnie a mi vagy a nekünk alávetettek részéről.

III. cikkely

Mivel a hadviselésben a vezérek közötti jó kapcsolattartás felettébb szükséges ... a tábornaszernagy úr minden erejével törekedni fog arra, hogy, ha elkezdjük a háborút és a háború értelmére azt megkívánja, vagy csatlakozók hozzánk Magyarország határain vagy a megígért legkevesebb háromezer gyalogost biztonságban küldje el hozzánk – ha kellőképpen értesített és tájékoztatott minket, azonnal mi is megkezdjük a háborút és erős, hatalmas sereggel a császár joghatósága alatt álló [területekre], először Magyarországra, majd Isten áldásával szomszédos örökös tartományaira fogunk támadni és a háborút egészen a gyakran említett békéig állhatatosan folytatni fogjuk (mindazonáltal mindig megtartván az első artikulusban meghatározottat⁴⁴⁰).

IV. cikkely

...ígérjük, miután seregünkkel átkeltünk a Tiszán, amint biztonságban lehetséges lesz, a tábornaszernagy úrnak háromezer könnyűfegyverzetű lovast fogunk küldeni, hogy a szövetséges urak számára hadakozzanak; a szövetséges urak is őket, mint a többi lovasukat fogják tartani. Mi pedig jobb megtartásukra, mielőtt elküldjük őket, egyhavi zsoldjukat kifizetjük nekik, számukat pedig, ha valakik hiányoznának közülük, erről időben értesítetvén mások küldésével pótolni fogjuk. Ha pedig a szövetséges urak több könnyűfegyverzetű lovast kívánnának, mi ebben is kedvükre fogunk tenni, e készségességünket a tábornaszernagy úr is hasonló katonai segítséggel fogja viszonzni; ha pedig a joghatóságuk alatt álló területeken gyalogosokat vagy lovasokat akarnánk toborozni, a már a szövetséges uraknak esküvel elkötelezettek nem fogjuk elvonni. A tábornaszernagy úr pedig bölcsessége szerint megőrzésük miatt szolgálatukkal élne teljesen a magyar katonai rendtartás szerint, és akár eléretvén a béke, akár a gyakran mondott miatt a szövetség felbomolván, bocsátaná el őket becsülettel, hogy hazatérjenek.⁴⁴¹

⁴⁴⁰ Azaz a török viselkedéséről szóló kitétele.

⁴⁴¹ A következő cikkely a fejedelem mellé érkező szövetséges gyalogságról rendelkezik: ellátásukra a fejedelem ellenséges területet is fog rendelni, de nem magyart, kenyérükről

VI. cikkely

Ha Isten segítségével a fentebb említett béke elérnének, ám az ellenség azt megsértvén az összes vagy valamelyik szövetségzettet jogtalanul megtámadná, s azok emiatt fegyverüket újból felvenni kényszerülnének, mind mi, mind a fentebb meghatározott örököseink és a nekünk köteles rendek – időben megkerestetvén mindazonáltal általuk, tudniillik a megsértett fél részéről alkalmas emberek vagy hivatalos levelük révén (épen maradván a törökkel kapcsolatban fentebb tett kivétel) – újból felvesszük fegyverünket és a szövetséget erőnk szerint folytatni fogjuk. (...)

Kelt városunkban, Gyulafehérvárt...

Rákóczy György

s.k.⁴⁴²

C 6

Rákóczi György kiáltványa megindulásakor

(...) Melly drága és melly becsületes legyen mindeneknél az lelki és testi szabadság, nem kell messze példájért mennünk és sok szóval arrul kegyelmeteknek irnunk: megmutatja az napnyugati tartományoknak mostani állapotja is, az mellyek annak az megbecsülhetetlen jónak helyreállításajért minden kilső javokat semmire becsülvén, életek fogyásával nem szűnnek ez mai napig is azért viaskodni. Az hispaniai birodalom alatt valók is, Luzitánia és Katalónia, nem az lelkiért, hanem csak az testiért fegyvert fogván, melly serényen akarja helyre állítani, értette kegyelmetek.⁴⁴³

Az én hazámfiak is, az egész magyar nemzet, ezekért menni vért ontott, halált szenvedett, vannak elég példák rólok: azokban kiváltképen 1619. esztendőül fogva, menni megbántódása esett nemzetünknek, arrul való panaszokkal rakással vannak levelek nálunk, s noha minket sokszor intettek, és kényszerítettek is mind evangelica⁴⁴⁴ s mind romano-catholica

gondoskodni fog, ha zsoldjuk nem érkeznek rögtön meg, megelőlegezi, engedélyezi, hogy mindannyian a svéd király katonai törvényei szerint éljenek, a háború végeztével hazatérhessenek vagy zsoldjába állhassanak.

⁴⁴² I. Okmánytár 104–110., latin. A VII., záró cikkely a fentiek megtartását ígéri.

⁴⁴³ Luzitánia Portugália. 1580-ban kihal a portugál uralkodóház, II. Fülöp spanyol király perszonálunióban Spanyolországhoz kapcsolja. 1640-ben a portugálok detronizálván IV. Fülöpöt János bragançai herceg személyében nemzeti királyt választanak. Zrínyi is többször hozza példának.

⁴⁴⁴ Együtt jelöli az evangélikus és a református irányzatot.

religión valók: serkennénk fel, mert ha ennél is inkább megnyomatik szabadságok, jövődöben az mi gyermekeink is szabadságtalan országnak lesznek lakosi.

Requiráltanak [*megkeresnek*] még az nagy tisztviselők közül is, jelentvén, hogy az clerus haereditarium regnummá [*a katolikus papság örökös királysággá*] akarja tenni Magyarországot az austriai háznak is, egyáltalában az secularis [*világi*] magok vallásán valókon is akarnak mind lelki és testiképen uralkodni. Tudhatja kegyelmetek, mennyi panaszok vannak az olyan testamentumtételre való kényszerítésekben, az mellyekben az igaz haereseektől [*örökösöktől*] az jószágot elidegenítik. Az végekben is az főtiszteket magoknak kezdték usurpálni, és eddig megmaradt kicsin praerogativát [*előjogot*] is kivenni az secularis status [*világi rend*] kezéből. S mit mondjunk az ország proventusainak [*jövedelmeinek*] tékozlásirul, a végeknek a miatt való fogyatkozásirul, és reájok s országunkra következő veszedelmirül? Minemő mesterséggel szinlették be az jezuita szerzetet is országunkban, az ország szabadságának romlására, s evangelica religiónak minden úton s módon való oppressiójára [*elnyomására*];⁴⁴⁵ s még az végvárakban is menni injuriákkal [*jogtalansággal*] terhelik az patronusokat [*kegyurakat*], és egyebeket is, tudja s érti kegyelmetek; magunkat is pedig, él most is az pap úr, ki római császár ő felsége nevével magunk meghitt embere által megtaláltatott, igirvén ő felsége nevével, Magyarországbán minden jószágunknak, kik inscriptióban [*beírásban*] vannak, örökben-adását, nagyobb és több kegyelmességének

⁴⁴⁵ „Az mostani világ (hogy ne nevezzek egy fejedelmet is) mikor szűnt akar adni a maga hadakozásának, religiót obtendál [*tart maga elé*];” – írja majd Zrínyi Mátvás cseh háborújáról – „de hun vagy az az egész keresztyének regulájában vagy Krisztus urunk tanításában, hogy fegyverrel kell eretnekeket, törököt az mi hitűnkre hoznunk? Sohol bizonyára én azt fel nem találom, de találom azt, hogy békességesen, tűréssel, szenyvedéssel szenyvedjünk mindent. Az mi hitűnk más vért nem akar ontani, hanem a maga fiait az Isten dicsőségére. Ha sok szent embereknek exhortatióját [*buzdítását*] az török, az eretnecség ellen látjuk; ha sok sz. prédikációkat, kiket azok ellen való gyujtásunkra csináltak; ha Isten féltő pápának keresztes hadak támasztását, kik között az mi szent Capistránusunkat: ne ítéljük azokból, hogy a Mahumet, vagy Calvinus János, vagy Luther Márton hite megbántására és semmivé tételére cselekedték ezeket, sem hogy erőszakkal más tévelygőket a mi hitűnkre hozzunk: különb professiója [*hitvallása*] vagy az catholica hitnek, az ő geniumja [*szelleme*] idegen a háborúságtól; sz. Péternek nem vala szabad a maga oltalmáért is kardoskodni. ...csupán a religio titulus alatt rá menni valamely szomszédunkra vagy keresztyén fejedelemre, nem hiszem, hogy sem Isten előtt volna ez az ok kedves, sem emberek előtt elegendő”. (Zrínyi, Mátvás 186–187.)

megmutatását, csak mi is annuáljunk [*rábólintsunk*] annak, hogy lehessen Magyarország az austriai háznak haereditáriumja.

De sem lelkünk ismereti, sem nemzetünk szereteti nem bocsátván arra, úgy adtuk válaszungkat, a mint igaz hazája-szerető, nemzete s szabadságakívánó magyar fejedelemtől kívántatott.

Az palatinus autoritása [*a nádori méltóság tekintélye*] elvétetett, annyira, hogy annak az tisztnek csak az neve maradt rajta; az ország javára s megmaradására nézendő jókat ha sollicitálja [*sürgeti*] is, haszontalan, sőt megtiltatunk tőle.

Az 1638. esztendőbeli országgyűléskor is, mind privátim [*külön*] az evangelica status,⁴⁴⁶ s mind közönségesen menni instantiát [*kérést*] tett az gravaminák tollalásáért [*sérelmek megszüntetéséért*]; micsoda effectusát [*hatását*] érzette kegyelmek sok költsége profusiója [*pazarlása*] után, nyilván lehet kegyelmeknekél.⁴⁴⁷

...menni templomokat, parochialis házakat vettek el, egyházi rendeket üztek ki: idő kívántatnék előszámolására.

Ha testi szabadságunk sérelmére nézünk, az tiszteket evangelicusoknak nem adják, előmenetelre nem promoveálják, és ha valamelyet promoveálnak [*előmozdítanak*] is, becsületek és hitelek nincsen... (...)

Immár tovább mi sem szenvedhetünk, és ... hazánk veszedelmét s nemzetünk oppressióját [*elnyomását*] nem nézhettük, mert mindenekkel megpróbáltuk, valamivel azokat csendes remediumok [*orvosságok*] által megorvosolhattuk volna. (...)

Bizonyságul hijjuk az úristent, ki minden sziveket lát: igazsággal írjuk kegyelmeknek is, hogy mi nem az magunk privatumunkért, bosszunkért, rajtunk tött sok méltatlanságokért, sem hogy hitet igazgatnánk, vagy azt öldeznők, kergetnők, annyival inkább exstripálni [*kiirtani*] akaránk, hanem csak az ország statutumát [*törvényét*] akarjuk helyreállítani, a mellett procedálni [*előrejutni*], úgy hogy kinek-kinek az ő lelkiismereti a mint megnyugott, azt félelem, rettegés, akadékozás nélkül vallhassa, exerceálhassa [*gyakorolhassa*], s testi szabadságban is élhessen bátorságosan, és szabadossan; mivel az lelkiismereten való uralkodás nem embereket, hanem istent illet.

⁴⁴⁶ Az országgyűlés elején a katolikusok az *evangelikus status* elnevezés ellen is tiltakoztak, a jelzőt az egyháziak, a jelzett szót a világiak vitatták.

⁴⁴⁷ Az 1638. évi országgyűlés végzései tartalmazzák III. Ferdinánd hitlevelét (1. cikkely), ennek hatodik feltétele a bécsi béke és az azt becikkelyező 1608-as törvény megerősítése.

Mivel azért, a melly akadékok derekasan eddig bennünket tartóztattak, azokat is isten már tőlünk elfordította, s míg az idegeneknek is szívéet hozzánk hajtotta; ezekre nézve is elhittük, hogy istennek is ez akaratja és rendelése, hogy szolgáljunk az ő tiszteletinek, hazánk szabadságának, elhittük kétség nélkül, hogy ő szent fölsége bódog és kíváncsós kimennetellel áld meg, és örömdetes véggel koronáz meg.

Titeket azért szeretettel kérünk, meggondolván azt kegyelmetek, hogy mi békességes birodalmunkbul, s csendes hazánkbul az kegyelmeteknek javaiért, kegyelmetek közül sokaknak kíváncsóságaiért költünk fel, s fogtunk fegyverhez: segítse kegyelmetek magáért ezt a dolgot, úgy az mint istennél is kedves lehessen, kegyelmeteknek is országostul használhasson, kegyelmetek is mutassa meg mind istenéhez, evangelica religiójához, hazája szabadságához való buzgóságos szeretetét, és ez levelünk megadásátul számított tizenötöd nap alatt jöjjön mellénk, szolgáljon velünk együtt ezeknek dicsiretesen. Assecurálván [*biztosítván*] minden rendeket bona fide christiana [*jó keresztény hittel*], nem hitet akarunk igazgati, opprimálni [*elnyomomni*], sem hogy akármiféle immunitásban [*mentességben*] is az én édes hazámat, nemzetemet, közönségesen kegyelmeteket vagy most vagy ezután akármilyen kicsinyben is sérteni, háborítani akarnánk, hanem inkább kegyelmetek kedve szerint, mint régi s új sok vérrel keresett szép szabadságának örvendezhessen, és azzal szabadossan élhessen.

Attul se tartson senki, hogy ha kik mirajtunk akármilyen boszút s kedvetlen dolgot tettek volna is, akármilyen állapotban is cselekedtek volna ellenünk, hogy mi azért bosszút állanánk, a szép jövődében boszúállásképpen tartanánk, hanem mindeneket örök feledékenységben akarunk bocsátani, mintha soha nem lettek és történtek volna, intvén egyszersmind minden rendeket, idegen országban való futástul és jószágoknak való elhagyásátul, mert ha kik ilyeneket találtnak (kiket mindazáltal nem reméllünk), ha nekünk is az ilyeneknek jószágához hozzá kelletik nyúlunk, s kárt vallanak, magoknak tulajdonítsák.

Ha hol pedig kegyelmetek reménységünk kívül az ellen kezdene cselekedni: mi az isten, és az ő szent angyali előtt protestálunk [*bizonyágot teszünk*], ha kegyelmetekre mi romlás jön, s következik: okai ne legyünk, mert nekünk is annyival több számú segítséget és hadat kell mellénk vennünk, s kívánnunk hatalmas császárunknak,⁴⁴⁸ az mennyivel kegyelmetek ebben magát hozzánk, s hazája szabadságának helyreállításában

⁴⁴⁸ Azaz a török szultánnak a segítségére szorulhat.

alkalmatlanbul kezdené viselni: kit nem reméllünk. Az minden szívekkel bíró hatalmas bölcs isten birja, vezérelje az kegyelmeteknek szívét, elméjét, indulatját, hogy kiki kegyelmetek közzül, kivetvén szívéből minden külső respectusokat, és igyekezetet, mind világ végeig örülhessen maradékja és kegyelmetek mindnyájan mind lelki s testi szabadságának. Amen. (...) ⁴⁴⁹

C 7 Kemény János Rákóczi fejedelem hadjáratáról

Gyümölcse ez hadakozásnak ... mi lőn, az diplomák és az hadakozás után következett első hosszas, talán tizenegy holnapig tartott magyarországi gyűlésben emanáltatott [*kibocsátott*] articulusok megmutatják, az olvasót arra igazítom. Hogy pedig boldogabb successusa nem lőn, okai ezek lőnek: 1) Mert az confoederatusok is mindenik részről nem lőnek sincerusok [*őszinték*], kiki az privátumot respectálván [*a magánérdekre tekintvén*]. Az svecusok felindítanak, s magok dániai támadásnak oltására elmenének, ⁴⁵⁰ és másfél eztendeig az egész hadnak terhét sok kárunkkal, gyalázatunkkal és Magyarországnak is romlásával viselők; ezt mi is visszaadók, mert többire csaknem in medio periculi [*a veszedelem közepette*] odahagyók őket. 2) Mert az pogány ebek is az első indulatban az adományért, magok hasznokért annuálának [*rábólintottak*], segítséget is ígírének, de ottan hamar az akkori fővezért megölik, és az utána valók az német pénzzel corrupáltatának [*megvesztegettek*], és szinte szüksé-

⁴⁴⁹ (Sinkovics I. 518–523.) Február 2-án indult meg a fejedelem, e kiáltványa 17-én kelt, már Kállóból. A magyarországi háborúban a Kemény János vezette erdélyi csapatok váltakozó kimenetelű harcokat folytatnak III. Ferdinándnak az Esterházy Miklós nádor illetve Götz tábornok (ez utóbbi seregében harcol Zrínyi Miklós is) vezette, részben a németországi harcokban megedzett csapataival. Ősszel indulnak a nagyszombati béketárgyalások, ám a fejedelem kevesli a neki ígért engedményeket, ezért újból támad, seregének másik vezére fia, Zsigmond. 1645 júliusában a svéd és az erdélyi hadak egyesülnek a Brünn körüli ostromtáborban, ám egy hónap múlva a fejedelem hazavezeti seregét, a török fenyegetésre hivatkozva. (Ám a III. Ferdinánddal való alkudozások jóval a török hazahívó parancsa előtt megindultak.)

⁴⁵⁰ A fejedelem 1644 márciusában értesül arról, hogy a svédek nem tudnak csapatokat küldeni. IV. Keresztély dán király kereskedelmi ellentétek miatt, és hogy megállítsa Svédország térhódítását, szövetséget kötött III. Ferdinánddal, Torstenson svéd hadvezér pedig 1643 decemberében benyomult Holstenbe és Jylland felé tört előre. (A háború 1645-ben a brömsebroi békével ér véget. A dánok súlyos vereséget szenvednek, Norvégiából területeket kell átadniuk Svédországnak.)

günk idején kétszer is csak megrakodának az mellénk adott végbeli török hadak, s elmenének mellőlünk; sőt erős parancsolatokkal revocálának [visszahívtak]⁴⁵¹ bennünket is, alig marada meg hazánk veszedelemtől, és assecurálák [biztosították] az németiséget is hátunk megett aládobolására, így állhatatlankodának. 3) Mert az fejedelem minket néhányunkat nagy hittel való szókkal assecurált vala, hogy, ha csak mit apprehendálhat [megszerezhet], de Erdélyhez applicálja [csatolja], s határát terjeszti, melyet posthabeála [elhagyott]; kiért, noha egyéb sok okokért is, kedvetlenek lőnek az emberek az hadakozáshoz. 4) Mindezek felett, mert Magyarország mind lelki s testi szabadságának helyreállítását töttük vala fel célul, de az Isten látta az szíveket, és hogy az fejedelmek csak praetextusnak [ürügynek] csinálják az Isten dicsőségét, de azalatt magok világi hasznokat keresik, az mint dolgoknak kimeneteli is minden helyeken ezt megmutogatták; nem csuda tehát, hogy az Úristen is az fejedelmeket és nemzeteket kívánságok szerint való végekkel nem boldogítja.⁴⁵²

A linzi békéből

C 8

Először: Ami a vallás ügyét illeti, érvényben hagyván az 1608. évi, a koronázás előtt kiadott 1. cikkelyt és a királyi hitlevelek 6. feltételét⁴⁵³ és a királyság ezzel kapcsolatos későbbi végzéseit – de az eddigi különböző akadályok és értelmezések ellent nem állásával – kinyilvánított és elvégeztetett, hogy a királyság minden kara és rende, maguk a szabad városok is, nemkülönben a kiváltságolt mezővárosok és a királyság végeiben levő magyar katonaság mindenütt religiójuk szabad gyakorlásának birtokában legyenek a templomok, harangok és a temetés szabad használatával egyetemben, religiója szabad gyakorlásában senki senki által semmi módon vagy ürüggyel ne háborgattassék és akadályoztassék.

Másodszor: A parasztok hitükben való nem akadályoztatásával vagy háborgatásával kapcsolatban kinyilvánított és elvégeztetett, hogy ők is a békeesség derekassága és a királyság nyugalma miatt, akár végbeliek, akár mezővárosiak, akár falusiak, akárki földesúr és a kincstár birtokain, az előbb írt cikkely és feltétel érvénye szerint religiójuk szabad gyakorlata-

⁴⁵¹ Bár a török többször is visszahívta már, a fejedelem folytatta az előrenyomulást. Végül már az a hír jön Erdélyből, hogy a török megtámadja.

⁴⁵² Kemény 288–289.

⁴⁵³ III. Ferdinánd hitlevelét az 1638:I. cikkelyezi be. A hatodik feltétel a bécsi béke és az 1608-as koronázás előtti vonatkozó cikkelyeinek megtartására kötelezi az uralkodót.

ban és az azzal a fentebbihez hasonló módon való élésben ő királyi felségétől vagy annak minisztereitől vagy földesuruktól semmi módon vagy ürüggyel ne háborgattassanak vagy akadályoztassanak; azoknak pedig, akik ezideig akadályoztattak, kényszerítettetek és háborgattattak, religiójuk szabad használatának visszavétele, gyakorlása és folytatása engedtesék meg, és religiójukkal ellenkező más egyéb szertartások végzésére ne kényszeríttessenek.

Harmadszor: Megegyeztünk abban is, hogy ezentúl ugyane mezővárosiak és falusiak parókiáiból az egyház pásztorai avagy hitszónokai senki által semmiképp el ne mozdíttathassanak, ki se zavartathassanak; akiket pedig eddig elmozdítottak, szabad legyen azokat visszahozni vagy helyükbe másokat állítani.

Negyedszer: A sérelmeket, a religió ügyét és a templomfoglalásokat néző kérdéseket, mind azokat, amelyek az 1638. évben őfelsége elé tárattak, mind az utóbb következteteket a királyság legközelebb tartandó országgyűlésén a királyság nyugalmasabb megmaradása és a lelkek egysége miatt vagy az országlakók barátságos elrendezése csendesítse meg, vagy őfelsége autoritása véglegesen rendezze el, az evangélikusok kielégítésével; a parókiák jövedelme is azokat illesse, akiknek a templomok használata ítéltetni fog; további templomfoglalások ne történjenek; azok a templomok pedig, amiket e zavaros időkben erőszakkal mindkét részről elfoglaltak,⁴⁵⁴ rögvest az oklevelek kicserélése után a mondott evangélikusoknak állíttassanak vissza, amiként a katolikusoknak is. A jövőben is az ugyanezen, a religió dolgában felmerülő sérelmeket, mind a katolikus, mind az evangélikus hitű emberekét, mind az országlakók (az evangélikusok és a katolikusok) más sérelmeit a tizenhét feltétel szerint őfelsége minden egyes országgyűlésen teljesen el fogja rendezni, az evangélikusok jogsérelme nélkül.

Ötödször: Megegyeztünk abban is, hogy őfelsége a végzések áthágói ellen, a religió ügyében is, a következő országgyűlésen vagy Ulászló király hatodik dekrétumának 8. cikkelyét megújíttatja⁴⁵⁵ és megtartatja vagy méltó büntetést méltóztatik határozni, bizonyos végrehajtóval együtt.⁴⁵⁶

⁴⁵⁴ Az 1647:VI. felsorol kilencven, a reformátusok és az evangélikusok (együtt: evangélikusok) számára visszaadandó templomot. A következő tizegynéhány cikkely is a 155-ből a vallásgyakorlat szabályozásával foglalkozik.

⁴⁵⁵ Az 1507:VIII. szerint a királyság törvényei ellen vétőket meg kell büntetni.

⁴⁵⁶ A főpapság Lippai érsek vezetésével tiltakozik a linzi béke vallásügyi pontjainak becikkelyezése ellen, ám a király ezt külön oklevélben érvényteleníti.

Hatodszor: Elvégeztetett, hogy mindeme előrebocsátottak pedig a legelőbb tartandó országgyűlésen erősíttessenek meg és soroltassanak be a királyság közönséges végzéseibe a végzések jobb megvilágítása és az országlakók közötti további egyet nem értékek megszüntetése érdekében. Hetedszer: Elvégezték hasonló módon, hogy egyéb, az ezen békesség alatt a két rész által megbeszélte és megtárgyalt dolgok, mint a szentszék állapota, a jezsuita atyák személyes távoltartása a királyságtól, második András dekrétumának első Lajos által történt megerősítése; a tizedek bérlésével kapcsolatos 1548:LXI. megerősítésével és hatályos megtartásával, az ősi birtokoknak egyháziak vagy világiak által történt vagy történni elidegenítésétől való tartózkodással, az országgyűlésre hívatni szokott személyek kiválasztásával és magán az országgyűlésen a szavazatok összegyűjtésével és megvizsgálásával, hasonlóképpen a magyar katonaságnak a királyság végeiről való ki nem vitelével, a királyság nagyobb vagy kisebb méltóságainak és tisztségeinek a religió szerinti megkülönböztetés nélkül való osztásával, a jogszolgáltatással és a közigazgatással, nemkülönb minden, Magyarországgal kapcsolatos, a törökökkel vagy bármelyik szomszédos nemzettel való tárgyalásnak született világi magyarok által való intézésével, és minden más, a haza szabadságait és a királyság és az országlakók védelmét és megőrzését néző ügyekkel kapcsolatosak, ezekről rögvest az első országgyűlésen valami biztos határozat szülessék, a már elhatározottak pedig ugyanott tényleg hatályosuljanak.

Nyolcadszor: A királyság eme általános gyűlését pedig ő császári és királyi felsége a jelen tárgyalás befejezésének és a diplomák kicserélésének napjától (elnyugodván az erdélyi fejedelemmel való háborúságok) számított három hónapnyi időn belül kegyelmesen kihirdetni és további halasztás vagy elodázás nélkül megtartatni méltóztatik úgy, hogy minden, a királyság gyűlésére az 1608. évi koronázás után kiadott első cikkely szerint meghívatni szokott számára ott a biztonságos megjelenés és tárgyalás hatalma az országgyűlés régtől szokott szabadságával együtt meglegyen. Azon egyéb, a királyság javát néző, eddig nem hatályosult cikkelyek az 1638:LXXII.⁴⁵⁷ szerint valóban hatályosuljanak és megtartassanak.

Kilencedszer: Az országlakóknak együtt és egyenként ő legszentebb felsége méltóztatni fog az előbbi, bécsi békesség amnesztiájának alakja szerint általános amnesztiát adni: úgy, hogy az ezen zavaros időkben az

⁴⁵⁷ Az 1608 óta hozott, de hatályosulatlan országgyűlési végzések végrehajtását rendeli el.

őfelsége, vagy a királyság nádor ura vagy mások által elvett és akárkinek adományozott, átadott és beírt vagy őfelsége akármelyik híve által akár miképp elfoglalt és elvett birtokok és birtokjogok az előbbi birtokosoknak vagy azok örököseinek rögvest és tényleg visszabocsátatnak, hasonlóképpen a könyörgő országlakók részéről is visszaadtnak. Ő leg-szentebb felsége pedig méltóztatni fog erről az amnesztiáról saját diplomát adni.⁴⁵⁸

C 9

Gróf Eszterházy Miklós kincstárából

(...)⁴⁵⁹ E l s ő l á d a, é b e n f á b o l, belülről arannyal és selyemmel díszített, különböző kincseket tartalmazó, amint következnek:

Egy násfa, az melyben öregb és apróbb száztizennégy gyémánt vagyon, az melyben egy keresztel való Anchora, két szárny és két kéz vagyon.

Egy más násfa, az melyben huszonöt rubint, kilencz gyémánt és három gyöngyszem vagyon, az közepete az Justitia.⁴⁶⁰

Ittem, egy Cupido-függő, az melyben négy öreg és huszonkét apró rubint és tizennégy kisdéd gyémánt, egy smaragd és tizenhét apró gyöngy. (...)

Egy kisdéd aranykereszt, függős, az melyben mindenestől tizenhat gyémánt. (...)

Ittem, harmadik kisdéd hajtű, az végében egy gyémánt; ezen hajtű mellett egy kis testszínő pántlikácskán öt függőcske öt öreg táblás gyémánttal, a kin függ egy öreg gyöngyszem.

Egy pár kézre való perecz, az melyekben nyolczvannyolcz gyöngyszem hat sas forma boglárával, mindenik három rubinttal való, az két végén két-két boglár öt-öt rubinttal és más két végén az csatok. (...)

⁴⁵⁸ (A szöveget az azt becikkelyező 1647:V-ből vettem, CIH 420–426., latin.) A békével III. Ferdinánd az ellene harcoló koalíciót megfosztja egy hatékony szövetségéstől, a fejedelem pedig tovább gyarapítja családjá vagyonát. Örökjogon kapja meg Tarcalt, Regécet, Tokaj és Ecsed várát tartozékaikkal, fiai élethossziglan Szabolcs és Szatmár megyét, s még a Bethlennél megismert további ötöt a fejedelem is, élethossziglan. (Az 1647. évi országgyűlésen az Esterházy halálával megüresedett nádori méltóságba Draskovich Jánost, az eddigi horvát bánt választják meg, valamint királlyá választják és koronázzák IV. Ferdinándot. Az 1649. évi országgyűlés a meghalt nádor helyébe Pálffy Pál országbíróvá választja.)

⁴⁵⁹ A latin nyelvű bevezető szerint az 1645. november 2-án kezdődött összeírás az elhunyt nádor fraknoi vára kincsházájában talált ingóságok jegyzékét tartalmazza.

⁴⁶⁰ Lehet, hogy azonos azzal a násfával, amit Nyáry Krisztina előző férjétől, Thurzó Imrétől kapott esküvőjük alkalmával, bár a drágakövek száma kis eltérést mutat.*

Ittem, egy más nyakban való, az melyben negyvenegy arany fekete zománcos boglár, az melynek a hatában két-két apró gyémánt az huszonegyiben pedig két-két gyöngyszem vagyon, de az gyémántnak az kettei kiesett. (...) ⁴⁶¹

Ittem, egy gyöngylánczocska, az melyben közepszerű gömbölyű orientális gyöngy 652. vagyon, és közben-közben ötszáz apró gyöngyöcske. ⁴⁶²

...pézsmás lánczocska, közben-közben ötszáz apró gyöngyöcske. (...)

Egy fekete bársony-tokban egy szép nyakbavető, az mellyen egy öreg függő, az melyben két öreg gyémánt, apró gyémánt tizennyolcz, táblás öreg rubint hét, apró rubint pedig nyolcz. Ezen nyakbavetőben tizennyolc öreg aranyboglár, kinek ötében egy-egy öreg és négy-négy kicsin gyémánt, item négy-négy apró rubint; rubintos boglár pedig négy, kinek az közepin egy-egy öreg, körülötte kisebb négy rubint; ittem négy-négy apró gyémánt; megint kilencz boglár, az mellyekben öt-öt öreg gyöngyszem és négy-négy apró rubintocska, mindazáltal egy gyöngyszem héával vagyon. (...)

H e t e d i k l á d a, e z ü s t t á r g y a k a t t a r t a l m a z ó

Az Losonczi Antal mozdója medenczéstől ⁴⁶³ Lib. 35.

Báthori György ezüst-mosdója medenczéstől Lib. 13.

Egy kivert, hosszas szabású kerekded mozdó, medenczéstől, mérő aranyozott (...) Lib. 7¹/₂

Egy kisdéd aranyozott mozdó medenczéstől, tizenhárom –

⁴⁶¹ Ezután negyvennyolc gyűrűt sorol fel (a tizenkettedik például „egy rózsasforma spanyor öreg gyűrű, az melynek közepette egy táblás gyémánt, körülötte pedig tizennyolc apró gyémántok”), majd tíz pártát.

⁴⁶² A szöveg közlője, Thaly Kálmán, azt írja, hogy ezt az eredeti szöveget a család cseszneki (az elhunyt nádor öccsétől, gróf Eszterházy Dánieltől eredő) ága pozsonyi levéltárából közli. Az Eszterházy-kincstárról készült leltárakat összehasonlító tanulmányában Héjjné Détári Angéla az Országos Levéltár Kam. lt. NRA Fasc. 50. No 4. jelzetű szövegéből e tételt így idézi: „item egy gyöngy láncocska, az melyben közepszerű gömbölyeg orientális gyöngy hatszázötvenkettő vagyon és közben-közben egy-egy igen apró gyöngyöcske” (Galavics 482.).

⁴⁶³ Héjjné szerint inkább boros-, mint kézmosóvízes kancsója, az alá való nagy kerek tállal együtt. A kancsón zománcozott övben ez a felirat olvasható: „ENGEM CHENALTATOTT LOSONCI ANTAL 1548”, és KF vagy FK betűk, amik a készítőt, Képiró (vagy Kőműves) Ferenc kolozsvári ötvöst jelölhetik. A tál is reneszánsz díszítésű, közepén kettős zománcozott címer, „ANTONIUS LOSONCI 1548” és „BATORY CLARA 1548” körirattal. Hogy a temesvári hős testvéreinek tulajdona miként került Fraknóra, nem tudni.

ezüst és aranyozott szélő és címere Báthori – tányérival
együtt⁴⁶⁴ Lib. 16½
Tizennégyszáz kiver ezüst, merőn aranyozott fedeles-kupa Lib. 25.
(...) Egy fekete tokban asztalra való, négyszögletű, aranyozott óra.⁴⁶⁵ (...)

N y o l c a d i k l á d a

(...) Ittem, három türkeses buzogány.
Item, egy aranyas, termés-rubintokkal és türkesekkel rakott hancsár. (...)
Ittem, egy jáger-tok, az melyben egy öreg széles, három középszerő és három kisdéd ezüsthivelű kés; az tok is ezüsstel rakott.
Két zászlóra való vért, melynek egyike az boszniai passa Szokolovics Ibrahimtól nyeretett.⁴⁶⁶ (...)
Egy selem aranyfonállal szőtt, szíra csinált ezüst, aranyozott és türkeses fék-agy, igen szép, szügyellőstől. (...)
Egy pár fekete nyelű pistol, skófiúm-arany és ezüsstel való tokostól. (...)
Ittem, egy czapa-hivelyű, ezüst, aranyozott, nyakán viselt éles tőre, fekete tafotával.⁴⁶⁷ (...)

A z ú j t á r h á z b a n a z n a g y a b l a k n á l v á l ó h o s s z ú a s z t a l o n v a g y o n :

Egy foenimentum avagy palotában való szép új flos, selemmel elegyített új flandriai kárpit nyolcz darabban, Actaeon és Diana historiájával⁴⁶⁸.
Más foenimetnum avagy házban való flandriai kárpit, hat darabban.

⁴⁶⁴ Héjjné Détári Angéla szerint: „...6 mosdó medencéstől, 3 aranyozott ezüst Báthory-címeres (tál + kanna? – nem írja micsoda)...”.

⁴⁶⁵ Ugyane ládában a lista végén még két, nyakba való „mutató, megaranyozott óra”.

⁴⁶⁶ Az egyik zászlócsúcs egyik oldalának felirata: „GROF . EZTERHASI . MIKLOS . VYVARI . GENERALISSAGABAN . MELI . TÖRÖKOT . BETLEN . FEIEDELEM . HOZOT . VOLT . KI . MASODIK . FERDINAND . ROMAI . CHAZAR . ES . AZ . KERESTIENSEG . ELLEN . IGENERŐS . ES . KEMENY HITLEVELE . ES FOGADASA ELLEN”, a másik oldalé: „IBRAHIM . BOSZNAI . BASSA . ZASZLOIAN . VALO . VERT . MELIET . EGINEHANI . TÖB . SZEP . ZASZLOKAL . ES . KÖZEL . NEGI . EZER . KEREZTIEN . RABOKNAK . EL . SZABADITASÁVAL . NIERTEK . EL . TÖLE . VYVARNAL . 1623”.

⁴⁶⁷ A lajstrom fő aláírójának, Eszterházy Dánielnek kézírása a lap szélén: „Pálffy Pál Palatinus Uramnak adta szegény Esterházy László Uram”. Pálffy 1649-től haláláig, 1654-ig volt nádor, a szegény miatt a bejegyzés Vezekény (474) után keletkezhetett.

⁴⁶⁸ Aktaion Kadmos fia, Apollón unokája. A szintén vadászni szerető Artemis szarvassá változtatta, mert megleste fürdés közben (vagy erőszakoskodott vele), így saját vadász-kutyái tépik szét.

Harmadik, házban való flandriai régikárpit hét darabban, az Noë historiája.

Negyedik, házban való flandriai viselt kárpit nyolcz darabban, Ábrahám historiája rajta.

Három hosszú fejér dévány-szűnyeg, viselt.

Hat más viselt öreg dévány-szűnyeg.

A z m á s i k a s z t a l o n

Öt öreg persiai selmes szűnyeg. Kilencz egy asztalra való persiai szűnyeg, selmes. Egy viselt olyan kerekded szűnyeg és egy fejér skarlát-szűnyeg.

Ezen tárházban vagyon egy öreg, terra sigillatából való, ezüstben foglalt pohár, aranyozott fedeles, kit Bilicumnak rendelt az szegény Úr az vár-hoz.⁴⁶⁹

Ittem, ezen tárházban négy tigrisbőr és négy párduczbőr. (...)

Bejegyzések az Eszterházyak családi naplójából

C 10

Gróf Nádasdi Ferenc uram vette el házastársul gróf Eszterhásj Anna Julia néném asszont 1644. esztendőben.⁴⁷⁰ Volt lakodalma Kismartonyban die 6. Februarii.⁴⁷¹

Az én szerelmes uram atyám boldog emlékezető gróf Eszterhásj Miklós Magyarország palatinusa holt meg Héflánban die 11. Septembris anno 1645. életének hatvanharmadik esztendejében, kinek nagy emlékezeti ez világon is fölmaradván, az örök boldogságban tündököljék.⁴⁷²

⁴⁶⁹ (TT 1883. 755–767.) Az 1725-ben kelt Eszterházy-leltár szerint ezt a budai vezér küldte Eszterházy nádornak. Héjjné szerint noha a leltárkészítők szóhasználata a *terra sigillata* esetében pontatlan, a morvaországi készítésű rücskös, sómázás kerámia e darabja annyira egyedülálló, hogy nemcsak Magyarországon, de az e tekintetben gazdagabb prágai Nemzeti Múzeumban sincs párja.

⁴⁷⁰ 305

⁴⁷¹ „Az én kedves asszonyom nénémet gróf Eszterhás Anna Julia asszont ugymint Nádasdi Ferencz judex curiaenē [*országbíróné*] asszonyomat szólétotta isten ki ez világból nagy véletlenöl die 22. Januarii anno 1669. Potendorf várában, mind kedves urának s mind több atyjafiainak nagy keserűségére harmincnyolcz esztendő s tizenegy holnapi korában, kinek meghidegült testéből metszették ki egy kis fiát, kit Nádasdi Györgynek köröszöltek, de az is az körösztség után megholt...”

⁴⁷² C9

Az én kedves bátyám uram vett el az nagos gróf Eszterhásj László gróf Bottyánj Mária Eleonorát⁴⁷³ szerelmes házastársul, kinek lakodalma volt Rohonczon die 6. Februarii 1650. Kinek én voltam fővélye.

Ezen megírt boldog emlékezető uram bátyám gróf Eszterhásj László az körörsztény raboknak szabadulásáért, melyeket az pogány elrablott volt, vitézül megharczolván, az nagyságos Eszterhásj Ferenc, Tamás és Gáspárral együtt Nagy-Vezekénnél die 26. Augusti, öt-hat óra közben estve megöletett 1652. dicsőséges példát hagyván nemzetinek.⁴⁷⁴

Anno 1652. die 21. Octobris délután négy-öt óra közben esküdtem meg az én szerelmes feleségemmel, gróf Esterhás Orsik asszonnal Fraknóban, kit isten sokáig éltesen szent nevének dicséretire, énnekem is örömömre, Innocentius decimus római pápa dispensatiójából.⁴⁷⁵ (...)

Tekéntetes és nagos gróf Bottyánj Mária Eleonóra asszony boldog emlékezető uram bátyám gróf Eszterhasj László uram meghagyott özvegye holt meg Rohonczon die 21. Octobris 1654. reggel hét órakor, mikor

⁴⁷³ Batthyány Ádám leányát.

⁴⁷⁴ László és három unokatestvére alakjában mintha csak a Fabiusok éledtek volna újjá (*Una dies Fabios ad bellum miserat omnes / ad bellum missos perdidit una dies.*), bár a török ellen vívott ütközetet a királyi csapatok nyerték meg és az Eszterházy-nemzetség sem halt ki. Rozsnyainál olvasható a Bécsből a Portára küldött tiltakozó levélben: „...aprilis 22-ik napján esztergomi Musztafa bég, majd 3000 embert maga mellé gyűjtván, a közöttünk lévő szent békesség ellen, Nitra vármegyére bécsapott, és tizenegy falut elégetván, s azokon kívül is sok helyeket porrá tévén, egynéhány száz embert elrabolt, s egynéhány ezer marhát elhajtott, ki ellen annak a földnek főinspector tiszte Forgács Ádám tiszti szerént vassal, másfél száz némettel, másfél száz gyaloggal, másfél száz hajduval, a megnevezett Musztafa bég ezer lovassal reá ment, és Musztafának több segítségei érkezvén, egész 6 óráig harcoltak, de Musztafának sok embere hullván el, s az estve is reájok érkezvén, Musztafa cum suis [övéivel] szaladásra vette a dolgot, holott mindazáltal a hatvani bég, s az előtt esztergomi bég volt, vén Omer aga, Oszmán aga és Huszaim aga elhul-lottanak, a mint a rabok referálják [előadják], budaiak is nagy rendek 17 hullottanak el, és Musztafa bégnek a lova sebesedett csak meg. (...) A magyarok közül pedig négy ifjú gróf Eszterházi urfiak felekezetektől elszakadván levágattak, kiken kívül 60 vagy 70 magyar veszett.” (Rozsnyai 180–181.)

⁴⁷⁵ A nagyszombati jezsuita kollégium hatására 1600-ban rekatolizáló, s ezért apja által megátkozott és kitagadott Eszterházy Miklós a dúsgazdag Mágochy Ferenc szolgálatába áll. Ennek halála után 1612-ben feleségül veszi az özvegyet, Dersffy Orsolyát, akinek férje után való és anyai örökségében volt többek között Munkács, Regéc, illetve Zólyom, Lakompak és Lindva vára és uradalma. Eszterháznak e házasságából született István nevű fia. Őhözza adja feleségül második felesége, Nyáry Krisztina első házasságából származó leányát, Thurzó Erzsébetet, aki a Thurzó család magszakadása folytán mérhetetlen vagyon örököse volt. Ebből a házasságból született Eszterházy Orsolya, tehát a közeli vérokonság miatt kellett Ince pápa engedélye.

szinte Fejérvárnál az harczon volnánk Bottyáni Ádám urammal, kit ugyan akkor megütött az gutta, semmit nem tudván még leánya haláláról. Az én szerelmes feleségemmel háltam el⁴⁷⁶ az nagyságos gróf Eszterhás Orsik asszonyommal Kismartonban die 7-a Februarii 1655, kin istennek dicsértessék az ő szent neve, s engedje, hogy jó csendességben élván az igaz római hitben is múltunk ki ez világból. (...) ⁴⁷⁷

Az *Enciklopédia* keletkezéstörténete

C 11

Apáczai Csere János üdvözli az igaz bölcsességre törekvő olvasót

Hogy erről az újfajta munkáról könnyebben mondhass igazságos ítéletet, kegyes olvasó, néhány szóval föl kell hívnom figyelmedet arra, mi adott megírására alkalmat, tovább, hogy milyen jellegű és miképpen használható e munka.

Ami az első kérdést illeti, már tíz évvel ezelőtt, midőn Kolozsvárott tartózkodtam a humán tudományok kedvéért, és állandó szorgalommal követtem mindenekelőtt a nagy hírű és nagy tudású tanítónak, Porcsalmi András úrnak irányítását, ... néhányszor szívélyes közvetlenséggel megmutatta nekem ritka és mélységes műveltségének kitűnő tanújelét, azokat a jegyzeteket, amelyekben maga foglalt össze csaknem minden tudo-

⁴⁷⁶ Az 1681-ben majd nádorrá választott Pálnak huszonöt év alatt tizenharc gyermeke születik Orsolyától. Második (Pál) és harmadik (Katalin Borbála) gyerekük egyetlen napon hálnak meg (1664. április 6.) néhány óra különbséggel, hat- illetve ötévesen. Ötödik gyermekének, az 1662-ben született Lászlónak keresztapja Lipót, keresztanyja annak édesanyja. A tizenötödik, Anna Júlia (1676) születéséről ezt jegyzi fel: „...kilencz-tíz óra közt délelőtt, senki jelen nem lévén, hogy az atyámfia az házban sétálna csak maga, egyszersmind az földre esett az gyermek, kit fölvévén maga kezeivel az atyámfia, vitte az hálózaházban, elszakasztván az ködökét, istennek hála, szerencsésen.” Első felesége Kismartonban halt meg, miután már hét gyermeküket eltemették, 1682-ben: „...midőn az vacsorától fölkelnénk, az én szerelmes édes feleségem fraknai gróf Esteras Orsik audientias házomban egy zselyés székbén leülvén, csak nagy véletlenül meghala szegénke nékem mondhatatlan szomorúságomra... Holt meg harminczkilencz esztendő korában, szegénke ugyan az én ölemben adta ki lelkét az ő istenének”. Négy hónap múlva feleségül vette a huszonkét éves késmárki gróf Thököly Évát (Imre testvérét), akitől három fia (az elsőnek, István József Lipótnak megint Lipót a keresztapja, a felesége a keresztanyja) és három leánya született. Eszterházy Pál két feleségtől született huszonnégy gyermekéből tizenkettőt temetett el.

⁴⁷⁷ TT 1888. 210–222.

mányt. (...) Szorgalmát bizonyos mértékig utánozni akarva, írásaiból sok részletet kezdtem kimásolni saját használatomra.

De nem sokkal később az isteni gondviselés rendelkezéséből Kolozsvárról Gyulafehérvárra költöztem. ...végre a kitűnő férfiú, Bisterfeld János Henrik⁴⁷⁸ úr tanítványainak társaságába kerülve olyan tanítóra akadtam, aki a tudományok iránt való lelkesedés dolgában előző tanítómhoz volt hasonló. Mind nyilvános, mind magántanítása alkalmával ... ezeket a szavakat véste tanítványai emlékezetébe: „*A szentírást az egész enciklopédiának legalább közepes ismerete nélkül senki sem magyarázhatja sikeresen. Annak pedig, hogy szilárd műveltséghez jussunk, nincs hasznosabb módja, nincs előnyösebb útja, mint az, hogy minden dologról rövid vázlatot állítsunk össze, és minden tudomány rövid összefoglalását emlékezetünkbe véssük.*” Hogy pedig e tanításokat mélyebben ültesse szívünkbe, s azok a zsenge lelkekben mélyebb gyökeret verjenek, még nyilvános előadásain sem áttolta hangoztatni (éspedig teljes joggal), hogy neki már tizenhatodik évében a kisujjában volt Alstedius egész úgynevezett negyedréti alakú Enciklopédiája, már ami az abban foglalt tantételeket és szabályokat illeti.

(...) Engem ... a szorgalom dühe oly lázba hozott, hogy megragadtam Alstedius nagy Enciklopédiáját, és a hexilógiától kezdve egészen a zenéig minden tantételét leírtam... Valahogy úgy éreztem magam, mint Julius Caesar, aki midőn Gades szigetére érkezett és Héraklész templomában meglátta Nagy Sándor képét, feljajdult, és nagyon szégyenkezett, mikor amaz már a földkerekséget leigázta, ő még semmiféle emlékezetes dolgot nem vitt véghez. (...) Ily nagy az előző nemzedékek példának hatása az erényekre való ösztönzésben.

Miután ... Geleji István úrnak ... nagy jóindulatából az egyház költségén a Szövetkezett Belgium hírneves akadémiáira küldtek, ... visszaemlékezve nagy tanítóimnak intelmeire ... összegyűjtöttem – szorosan a nagy tudósok nyomában haladva – a főbb tudományágakra vonatkozó fontosabb meghatározásokat és felosztásokat...

Ezután ... újra nekifogtam a héber nyelv tanulásának. ...ugyanis ... a fehérvári kollégiumban senki sem tanította, senki sem tanulta ezt a szent nyelvet... Most ... észrevettem, hogy senki sem érheti el benne a tökéletességet, ha segítségül nem hívja a kaldeus – szír, rabbinikus, talmudi – és az arab nyelvet is. Tehát azokhoz is elvitt a lelkesedés heve, s mialatt

⁴⁷⁸ Bisterfeld (1605–1654) nassauai származású református lelkész, 1630-tól Gyulafehérváron tanít. A puritán irányzat híve, a fejedelmek bizalmasa.

nekifeszültem tanulásuknak, különféle népeknek különféle anyanyelven írott könyveire bukkantam. Igen nagy és tartós csodálkozással jó ideig lapozgattam bennük előre és hátra, s rájöttem arra: nem csoda, hogy azok a népek tudás és műveltség dolgában túlszárnyalnak bennünket, hiszen az összes tudományokat anyanyelvükön olvassák és közlik, tanítják és tanulják. (...) Így minden kétséget kizáróan igaznak kell tartanunk, hogy az a nép, mely mindent idegen nyelvekből kölcsönöz, nagyon szerencsétlen, és az összes népek között legméltóbb a szájalomra. (...)

De mihaszna, ha könnyes szemmel csupán szemlélem a távolból hazám áldatlan sorsát? Orvosság, orvosság! – azt kell keresni ide! (...)

Ez ... olyan hevesen kínozza lelkemet, hogy gyakran elűzte szememről az álmot, elvonta figyelmemet a tanulásról, és minden gondolatomat az a vágy foglalta le, hogy segítek szülőhazámon. Ezért nekidühödtem az írásnak, és – első kísérletképpen – hozzáláttam, hogy mindenfajta tudományágból magyar nyelvre fordítsak valamit. De ... a nyelv nagyfokú szegénysége és sivársága már a küszöbről riasztó látványként tárult eléem...⁴⁷⁹ (...) ...így gondolkoztam: ami Gazának latin városban,⁴⁸⁰ görög származása ellenére nemcsak hogy nem volt tilos, hanem amint látom, minden tekintetben nagy hasznára is volt maguknak a latinoknak, azt én-nekem, amikor saját anyanyelvemről van szó, tulajdonképpen nemcsak hogy szabad megtennem, hanem égetően szükséges is. Ezért erősen föl-tettem magamban, hogy ha a jóságos és hatalmas Isten néhány esztendő elteltéig megnyújtja és meghosszabbítja életem fonalát, nem halok meg addig, míg magyar nyelven nem közlöm a magyarokkal az összes tudományokat. Hozzákezdtam tehát egy új könyv megírásához, melyet tárgykörének egyetemessége miatt pasoptronnak⁴⁸¹ neveztem, és ezt a következő módon terveztem el: a jobb hírű szerzők alapján azokat a dolgokat, melyeket a legszükségesebb tudni, és amelyek hasznosak az emberi élet-

⁴⁷⁹ Ezért munkáját abbahagyja. Később kezébe kerül Theodor Gaza könyve, amiben görög auktorok latinra fordított szövegei vannak, s a fordítás előszavában Gaza arról panaszkodik, milyen nehéz a munkája, mert a latin nyelv szókincse a görögénél szegényebb, ám hozzáfog mégis, „...hogy ... egyrészt tőlem telhető szorgalommal kikeressem azokat a növényeket, melyek megvannak a latin nyelvben, másrészt pedig hogy az új dolgoknak új nevet adjak, ha nyelvérzékem alapján alkalmas megoldást találok, de görög forrásból is merítek, ameddig csak megengedhető, hogy segítek a latin nyelv szegénységén”. (Apáczai, 79.)

⁴⁸⁰ Gaza Theodoros (1398 k.–1478) görög humanista, aki többek között Aristotelész és Theophrastos műveiből fordított latinra, 1450–1455-ig Rómában élt.*

⁴⁸¹ Mindenek tükre.*

re, előbb természetes sorrendbe szedem, és táblázatokba foglalom, hogy miután így latinul az egészet elrendeztem, azután könnyebben átültethessem azt egy másik nyelvre: a tudomány számára teljesen idegen magyar nyelvre. (...)

Ami a mű jellegét illeti, ha maga a könyv nem mondana róla eleget bárkinek, a szerző célkitűzése eléggé elárulja azt. Arra törekedtem ugyanis, hogy erőmhöz képest enyhítsek azon a hatalmas hiányon, mely hazai nyelven írt könyvekben mutatkozik, és hogy tanulóifjúságunknak legyen legalább egyetlen olyan könyve, amelyből az egész műveltség szövedékes szárait legombolyíthatja, mégpedig anyanyelvén. Ezért, mellőzve mindenütt az álokoskodást és felesleges vitákat, a legjobb szerzők⁴⁸² alapján, a valósághoz ragaszkodó ábrázolásban, az igazság szabadságának zászlaja alatt honfitársaim elé tártam mindazokat a dolgokat, melyek hasznosak, és amelyeket ismerni szükséges... (...)

A nagyobb érthetőség kedvéért vázolni fogom ... a módszert, amelynek szem előtt tartására törekedném, ha lennének valaha tanítványaim.

Mindenekelőtt igyekezném elérni, hogy tanítványaim elméje, ha nincs még eddig kiművelve, hozzászokjék a szent bibliai, sőt a hasznos világi történeteknek is magyar nyelven való olvasásához és megértéséhez. Ezután az olvasottakból alapos vizsgát tartanék, és ... az olvasmányanyagot az emberi életben való felhasználásra alkalmaznám. Miután ebben jó ideig gyakorolták magukat, és már közepes eredményt értek el, átvinném végre őket erre a magyar nyelvű enciklopédiára.

Ennek azonban nem az elejét olvastatnám, hanem olyan fejezetét vagy részletét, mely érthetőbb dolgokat tárgyal. Gondolok itt a földrajzra (melynek tanításához hasznos volna földgömböt vagy térképet kéznél tartani), vagy más ehhez hasonló könnyűségű tárgyra. Ezt az anyagot bevésván, szorgalmasan kérdezgetve tőlük: Hány világtáj van? Mely országok fekszenek keletre, melyek nyugatra? stb. Hány különálló világ-rész van, s melyek a legvirágzóbb országaik? melyek a nevezetesebb tengerek, folyamok, források, folyók és tavak? Milyen nevezetesebb he-

⁴⁸² Később (i. m. 84–85.) felsorolja az általa követett szerzőket. Forrásai voltak például a metafizikában Descartes, a geometriában csak Ramus (1515–1572, francia filozófus*), az általános természettudományban Descartes és Regius (1598–1679, orvos, Utrechtben tanít*), az asztronómiában Kopernikusz, Descartes, Regius és Scribonius (XVI. század második fele, Ramus követője*), az orvostudományban Regius, a mechanikában Alstedius, Amesius (angol puritán teológus, †1634*), Metius (1571–1636, holland matematikus*), az etikában, ökonómiában, politikában, jogtudományban és teológiában Fennerus, Amesius, Althusius (1557–1638, német jogász és filozófus*) stb.

gyek vannak egyes országokban? stb. Innen a speciális természettudományokra vinném át őket, és az ásványokról, növényekről, állatokról szóló tudományt adnám elő, megvizsgálva, ki mit figyelt meg egyik vagy másik állatról, ásványról és növényről. Ezután az etikai, ökonómiai és politikai kérdésekre térnék át, kérdezgetve újból: mi az erény? Melyek az erény közös tulajdonságai, melyek a fajai? stb. Mik a kötelességük a szülőknek, a gyermekeknek, az egész családnak? Mi a kötelességük az előjáróknak alattvalóikkal és viszont... Most térnék vissza a számtanra, arról a geometriára⁴⁸³ és az általános természettudományra, majd a metafizikára és logikára, végül pedig mindarra, amit az előző részekről kihagytunk. Eközben azonban gondosan őrizkedném attól, hogy tanulóim a legáltalánosabb dolgokon kívül bármit is emlékezetükbe véssenek, ne-hogy emlékezőtehetségüket gyakorolva elveszítsék ítélőképességüket.

...a továbbiakban az idegen nyelvek tanítására⁴⁸⁴ gondolnék, jól tudván azt, hogy a minden tekintetben tökéletes képzettséghez még sok olyan dolog kívánatos, amit ... nem lehetett ... idehoznom. (...)

Végül, hogy semmi se hiányozzék, Fortiusom nyomán a következő intelmekkel zárnám le tanítványaimnak szóló mondanivalómat:

„(...) A lendület, a lendület! – azt szeretem én minden dolgomban, így a tanításban is. Mert amit a földművesnek jelent az aratás időszaka, azt jelenti az eredmény szempontjából a tanítási idő a tanult embernek. (...) Erőnkön felül kell törekednünk! Azokat az órákat, amelyeket mások szerencsétlen módon arra vesztegetnek, hogy törleszkedjenek, vagy hogy

⁴⁸³ A *bölcsesség tanulásáról* című értekezésében Platón Akadémiájának feliratát idézi: *Senki be ne lépjen, aki a geometriához nem ért!* (Logikácska 37.)

⁴⁸⁴ A legfontosabbnak a görögöt tartja, az alaktan alapjainak megtanítása után lemásolásra „az Újtestamentum valamelyik legszebben megírt könyvét” adná a diákoknak, először történeti tárgyút, aztán dogmatikait. Ezután görögről fordíttatna velük magyarra, majd később vissza, Hesiodos, Homeros, Demosthenés, Isokratés műveiből, hozzákapcsolva a grammatika alaposabb megismerését. A görög után jönne a latin, a klasszikusok közül Cicero (a *De officiis*), majd Vergilius, Horatius, Terentius és Ovidius művei, azonban úgy, hogy „a nyelvek ismeretével együtt növekedjék a dolgok ismerete is”. Ezután jönne a héber, tanítása a görög szerint folynék, befejeztével a diákok a kaldeus, a szír és a talmudi nyelvben se legyenek teljesen járatlanok. Negyedikként az arab, a korán és Tamerlán története alapján. Megelégedvén ezekkel, tanácsolná tanítványainak, a többi nyelvvel ne törődjenek, „mert az összes többi nyelvek – ha van bennük valami jó – mind ebből a négy nyelvből mint örök forrásból fakasztják erecskéiket”. Búcsúzás előtt többek között ezeket ajánlaná olvasásra: Plató, Aristotelés, Plótinós, Plutarkhos, Hérodotos, Thukydides; Augustinus, Hyeronimus, Ambrosius, Cicero, Plinius; mindkét Talmud; Avicenna, Averroes.

egyes emberek kegyeit hajhásszák, mi a tudományoknak kell hogy szenteljük.

A bölcs lelki nagysága tettekre alapozza az igazi dicsőséget, nem az ingatag hírnévre: inkább akar fejedelem lenni, mint annak látszani. (...)

Kiki emlékezzék vissza mindarra a sokféle bajra, ami élete kezdetétől fogva érte, gondoljon vissza arra, micsoda semmiségekre fordította számtalan napját, töltsse el harag és fájdalom amiatt, hogy annyi esztendő tűnt tova eredmény nélkül, és annál nagyobb dühvel lásson a munkához! Mondjunk búcsút a tétlenségnek, mondjunk búcsút a sors küldte csapások sokaságának, melyektől egyetlen bölcs sem fél: a lélek eléggé erős, és nem szorul a szerencse pártfogására, ha az erény felé szárnyal szenvedélyesen. (...)”

Ez az, derék olvasóm, amire előjáróban akartalak figyelmeztetni. (...) Valószínűleg világosan kitűnik mindebből, hogy azok közül, akik tanulmányaikban elő tudják segíteni a magyar ifjúságot, én a legkisebb, de azok közül, akik elő akarják segíteni, a legnagyobb vagyok. (...)

*A Magyar Encyklopaedia ELŐSZAVÁBÓL*⁴⁸⁵

C 12 Tanúkihallgatás a putnoki vitézek hatalmaskodásairól

(...) 1-ső tanu arli bíró Jakab Márton nemzetes Barius Ferenc uram jobbágy 36 esztendősi hiti után vallja: Tudom, hogy az elmúlt szent-kereszt emelése napján eljövénék az putnokiak, poroncsolták, hogy mindjárt egy juhot, kenyeret eleget, abrakot tiz zsákkal mindjárt szedjek össze nekik. Elindultam vala, hogy az poroncsolat szerént cselekedjem, de nem várták

⁴⁸⁵ Kriterion, 1977. 74–95. Műve kiadását meggyorsította a Joachimus Fortius *A tanulás módszeréről* művében talált gondolat: „...az az ember, aki elől akar járni, soha ne tűrje a késedelmet”. „Ennek hatására gondolkodni kezdtem a könyv mielőbbi kiadásán. Minden oldalról meghányva-vetve a dolgot, úgy találtam, hogy ez az alkalom megfelelőbb minden jövőben kínálkozó alkalomnál, és világosan felismertem, hogy igazságtalan volnék pártfogóimmal, jóakaróimmal, hazámmal, barátaimmal, szabad időmmel és tehetséggemmel szemben – melyet, bármily csekély, mégis azért bízott rám az Úr, hogy kamatoztassam –, ha ilyen nagyszerű alkalomra bukkanva, nem igyekezném azt hazám javára fordítani. Így hát látva, hogy mindenünnen csöstül gyűlnek felém a legnyomósabb indokok, melyek tanulmányaim eredményeinek sajtó alá bocsátása mellett szólnak, az útiköltségre küldött pénz egy részét (bizony, nem fölösleges részét) a nyomdászoknak adtam (mert semmi más mód nem kínálkozott), s így végre szerencsésen megkezdtem könyvem kinyomtatását, még idő előtt ugyan, de bízva az Isten segítségével. Ennyit a mű keletkezésének körülményeiről.” (Apáczai 81.)

azt, hanem ő magok voltak az exactorok. Vetni való búzát szedtek ki rajtunk hét zsákkal, lovainkat az mezőből behajtották, szekerekben fogták, s úgy vitték el az buzánkat. Ugyan ezen putnokiaktul egy kanált nem tarthatunk, hanem mind erővel s mind lopással elvitték tőlünk... (...)

5-dik tanu Ozdon lakozó Szegh Ádám nemzetes Ibrányi Ferenc uram jobbágya, 50 esztendő, hiti után vallja: Ezen putnoki vitézek ... kegyetlenül poroncsolták, hogy vetni való búzát mindjárt készítsünk három zsákkal, mert ha nem készítsük, ott bár ne maradjunk, kassai tíz szapu búzát adtunk nekik vetni valót, három tyúkot, négy kenyeret. Iszonyú volt az szidalmok, az mint szidalmaztak. (...)

7-dik tanu Csenterben lakozó nemes személy Bán Gergely, 36 esztendő, hiti után vallja: Ezen egy utban, hogy az putnokiak itt jártak, egy köből buzát adtam nekik; egy hagymát, egy gyümölcsöt nem tarthatunk miattok, rajtunk sötétednek s rajtunk virradnak, kik miatt szintén, ez mint látom, csak el kell pusztulnunk.

8-dik tanu Sajó-Németiben lakozó Csurda János, nemzetes Inóczy János uram jobbágya, 34 esztendő, hiti után vallja: ...mivel mi csak kezel lakunk Putnokhoz, rajtunk virradnak, rajtunk sötétednek, az mi javunk volna, nem mienk, hanem övék; mely miatt el kell bujdosnunk helyünkből, ha az úristen oltalmazót nem támaszt mellénk. (...)

10-dik tanu Mercsén lakozó Bartók Gergely, tiszteletes Ajtai János uram jobbágya, 38 esztendő, hiti után vallja: Mivel az urunk barátságban vagyon az putnoki kapitánnyal, minden oltalommal ígérte magát; de azonban szőlőnket szabadosan kóborolják, egy gyümölcsöt nem tarthatunk, kenyerünkkel és minden élésünkkel ők bírnak s ők parancsolnak az magunkéból, mely miatt szintén elfáradtunk, és el is kell bujdosnunk, ha az úristen oltalmazót nem parancsol valahonnan. (...)

18-dik tanu szilvási Czakó Márton, nemzetes Barius Ferenc uram jobbágya, 60 esztendő, hiti után vallja: Tegnap előtt jöttek reánk az putnokiak, ezek közül volt Darkó Geczi, poroncsolt hogy kenyeret 12-öt adjunk, s minden gazda egy egy tyúkot. Engemet az asztalra keresztül vontak és verni akartak az borért; egy szegény ember szőlőjét megszedvén, volt egy dézsa mustja, azt épen megitták; egy szegény asszonyt addig vertek, hogy sem él sem hal. (...)

Végzetre egy szájjal és egy nyelvvel vallják közönségesen, hogy rettenetes szidalommal illetik őket: Aha ördög teremtette, eb anyájú, ördög

lelkű, lélek kurvafiai. Sem iffiunak sem öregnek böcsületi nincsen tőlük ... mely még az prédálásnál is majdan keservesebb. (...) ⁴⁸⁶

C 13

II. Rákóczi György megnemesíti Szenci Kertész Ábrahám nyomdász

Mi Rákóczi György, Isten kegyelméből Erdély fejedelme, a magyar királyság részeinek ura és a székelyek ispánja stb. Neked, hűséges Kertész, másként Szempczi ⁴⁸⁷ nevezetű Ábrahámunknak, a váradi ortodox egyház igen dícsért tipográfusának üdvözlünket és irántad való fejedelmi kegyünk folytonos gyarapodását. Mivel nyilvánvaló, hogy a birodalmak és államok ugyanazokkal a tudományokkal tartatnak meg, amelyekkel megszerezettek, a királyoknak és fejedelmeknek abban illik a leginkább munkálkodni, hogy az erénynek mindig meglegyen a maga becsülete, kinek-kinek megadassék jutalma, és akik vagy a hadi tudománnyal kapcsolatos igyekezetben vagy valami otthoniban és ezáltal az élet nyugalmasabb fájában valami segítséget adtak az államnak, azok iránt a fejedelmek mind egyéb jótekonyság, mind a legbecsültebb címek juttatásában készségesek legyenek, amiket a helyesen képzett elmék ennek az életnek minden alkalmatosságánál, ami a szerencse ítéletétől függ, messze előrébb sorolni megszokták. Mi is ezt az igen ragyogó eljárást boldog kormányzásunk kezdete óta hűséges alattvalóink iránt mindig tanúsítani törekedve, miután értjük, hogy te, Kertész, másként Szempczi-nek nevezett Ábrahám, tisztességes bizony, és semmiképpen sem szégyenlendő szülőktől származván, akik mégha a szerencse igazságtalanságából a nemesség igen ragyogó rendjéhez eljutni nem is töreked-

⁴⁸⁶ TT 1885. 793–797. 1648-ban béke volt.

⁴⁸⁷ Az ebben az armálisban (*litterae armales*, azaz nemesi címert, de birtokot nem adományozó oklevél) szerepelt névalakot az adományozott Szenci alakban használta. Leghíresebb alkotása, a *Váradi Biblia* címlapjának alján ez olvasható: *Kezdetetett nyomtatása a' veszedelem előtt és el-végeztetett Colosvarat, SZENCI K. ABRAHAM által. MDCLXI A veszedelem tágabb értelemben Erdély 1657-ben, a nyomtatás kezdetének évében induló katasztrófája, szűkebb értelemben pedig Várad eleste, ezután települt át a nyomdász Kolozsvárra. Itt csak a Bibliát készítette el, utána Nagyszebenbe költözött. 1640–1667-ig, tehát Váradon, Kolozsvárt és Nagyszebenben összesen 80 magyar, 65 latin és egy német nyelvű könyvet nyomtatott ki, többek között Keresztúri Pál, Comenius, Medgyesi Pál, Geleji Katona István és Szenci Molnár Albert műveit. Halála után az örökösök híján a fiscusra szállt nyomdáját Apafi fejedelem az enyedi és a kolozsvári református kollégiumnak adományozta.*

hettek, mégis életük erkölcsi épségével, becsületes neveléssel számodra megmutatták az utat annak elérésére, nevelésük téged átítatván; majd csiszolatlan gyermekséged idején jövődö erényed világos ismertetőjeleit adtad, és megízlelvén a derék tudományokat és megjárván a külföldet,⁴⁸⁸ különböző tartományokat és vidékeket, s ezekben kikémlelvén a különböző nemzetek erkölcsait neved jeles dícséretével, a keresztény gyülekezet nagy épülése és az állam haszna közepette gyakoroltad a tipográfus mesterséget. Mindezeket megszemlélvén a legmagasságosabb fejedelem is, Rákóczi György úr, másként Isten kegyelméből ezen Erdélyországunk fejedelme stb., igen hiányzó⁴⁸⁹ elődünk és dicsőséges emlékeztető atyánk úgy ítélte, hogy méltó vagy, fejedelmi bőkezűségével felékesített volna (ha nem jutott volna hirtelen részéről engedni a végzetnek), s ezáltal az oklevél őmagassága neve alatt napvilágra jöhetett volna, mi tehát e részben az atyai nyomdokokba lépni akarva úgy ítéltük meg, hogy téged, amiként érdemled, Erdélyországunk és a magyar királyság ahhoz csatolt részei igazi, született és kétségtelen nemesei gyülekezetébe és sorába kell számítani, gyűjteni, felvenni és beírni, amiként jelen levelünk által számítunk, gyűjtünk, felveszünk és hozzáírunk is, tisztán eldöntve, hogy mostantól az idők folyamán mindig te, Kertész, Szempczi, Ábrahám és a te örökösöd és mindkétnemű maradékaid egyetemlegesen igazi és kétségtelen nemesekként legyetek, tartassatok és számíttassatok. Az efféle igaz és kétségtelen nemességek jeléül pedig ez a címeretek, avagy a nemességek jelvénye: keresztben menő vonallal kettéosztott⁴⁹⁰ egyenes pajzs, felső felében kék, az alsóban fekete színű,⁴⁹¹ a fentebbi térnek avagy mezőnek az alapjában különböző betűket rostélyformában tartalmazó nyomdagép felett griff van ábrázolva saját természetes színével

⁴⁸⁸ A tipográfiát például a leydeni Elzevireknél tanulta meg.

⁴⁸⁹ *desideratissimus*, azaz akire a leginkább vágnak, aki a leginkább óhajtott, hiányzó. Az öreg Rákóczi Lengyelországba küldött követi, miután Zsigmondtól értesülnek apja haláláról, válaszlevelükben többek között így – utólag jóslatnak tekinthető szavakkal – fejezik ki megdöbbenésüket: „...mindeneknek úgy köll lenni, az mint az bölcs Isten akarja. Ha meggondoljuk az röttenetes nagy difficultásokat, quae possunt sequi [*nehézségeket, amelyek következhetnek*], mintha hegyek szakadnának reánk, obstupescimus [*elkábulunk*]” (Szilágyi I. 12.)

⁴⁹⁰ Az ilyet nevezi a heraldika *vágott pajzs*nak. Ha függőleges vonal osztja két részre a pajzsot, az a *hasított*.

⁴⁹¹ Miután áttértek a pajzs színezésére (korábban az ábrázolást anyagból alakították ki s ezután rögzítették a pajzsra), a vörös, a kék, a zöld és a fekete színt használták, az arany és az ezüst jelölésére a sárgát és a fehéret, később élőlények ábrázolásánál az úgynevezett *természetes színt*.

avagy tollaival, egy felegyenesedett testtel lépőhöz hasonlóan, a pajzs jobb⁴⁹² oldala felé fordított fejjel, kiterjesztett szárnyakkal, mellső lábai-val⁴⁹³ a szokásos munkánál alkalmazott nyomdai labdákat⁴⁹⁴ fogva; az alsó területe pedig a pajzsnek a két saroknál egy-egy fehér és az ellentétes irányból egymás felé hajló rózsát tartalmaz, ezek fölé sárga liliom virága van rajzolva; a pajzsra nyitott katonai sisak van helyezve, amit értékes drágakövektől és nagyszemű gyöngyöktől csillogó királyi fejék övez, ebből egy fél⁴⁹⁵, az előzőhöz mindenben hasonló griff tűnik elő. Ha ezeket figyelmesen magadban végiggondolod, sorsod világos magyarázatára lelsz bennük, ugyanis a griff gyors és eszes élőlény hírében van, azonos értelemmel az erényhez is csak szakadatlan és nyughatatlan igyekezettel és szorgalommal nyílik út. Nyomdai eszközeid az ugyanebben a mesterségben való igen nagy munkával járó, különböző külföldi nemzetek között szerzett dícséretes jártasságotat fejezik ki; a pajzs alsóbb sávja megvilágítja, hogy te szüleid homályos állapotából állandó becsületességgel és az élet kedvessége folytán – ezt a rózsák és a liliom igen illően jeleníti meg – a hírnévre méltóvá titted magad. Mindezek a jelen levél tetején avagy elején a festő tanult kezétől és mesterségével saját tulajdon színeikben megfestve látszanak, megfontolt lélekkel és biztos tudomásunkból és fejedelmi bőkezűségünkől neked, Kertész, másként Szempczy Ábrahámnak és mindkét nemű örököseidnek és maradékaidnak kegyesen megadtuk, adományoztuk és átadtuk, rábólintva és megengedve, hogy te és mindkét nemű örököseid és maradékaid az előbb leírt címert avagy nemesi jelvényt Erdélyország és a hozzá kapcsolt részek más igazi, született és címeres nemeseinek és vitézlő embereinek szokott módján mindenütt, várjátékokon, tornákon, párviadalo-
kon és más, akármiféle vitézi és nemeshez illő gyakorlatokon, nemkülönben pecsétken, zászlókon, kárpitokon ... hordjad és viseld, az igazi és tökéletes nemesség címe alatt... (...) ⁴⁹⁶

⁴⁹² Azaz a nézőnek bal, mert a heraldikában az oldal a pajzsot hordó részéről értendő. Az állatok általában jobb felé fordultak, ez volt a címer értékesebb oldala.

⁴⁹³ A griffnek két szárnya és négy lába van, mert a teteje madár, az alja oroszlán. Kedvelt címerállat volt még az egyszarvú, a két-háromfejű sas, vagy a sárkány.

⁴⁹⁴ Festékes labdacok.

⁴⁹⁵ *dimidiatus*, azaz a törzs közepénél egy vonallal kettéosztott, tehát *levágott* és *növekvő* formában ábrázolt

⁴⁹⁶ Iványi 253–255., latin. Az *armalis* 1649-ben kelt, ugyanebben az évben nemesíti meg a fejedelem Pápai Páriz Ferenc szüleit is.

Rákóczi Zsigmond véleménye 1649 novemberében testvérének a kozák szövetségről

C 14

(...) Ebben az dologban azért, édes bátyám uram, kettő forog. 1. kell-e az kozákok kívánságára megindulni, hivataljoknak⁴⁹⁷ helyet adni, közikben menni az király és respublica ellen. 2. Kinek kell, Kegyelmednek-é vagy nékem?⁴⁹⁸ Mindezekről, édes bátyám uram, nékem adnom tetszést igen bajos; mert ha azt mondom, menjen Kegyelmed, az biztatáshoz szerencsét nem adhatok, ha azt mondom, ne menjen Klmed, talám némelyek azt gondolják, az Kegd előmenetelit irigylem, mely ha úgy vagy-on-é, tudja Isten, az magam lelkem ismereti. Magam részéről ha azt mondom, elme-
gyek, azt gondolják talám némelyek, csak az világi böcsületért cselekszem, noha az is nagy ez világi módon, de én, bizonyságom Isten, magam gyönyörűségéért, könnyebbségéért azt az állapotot csak az mostanival is meg nem cserélném, hanem Istenem dicsősége, hazám szabadsága, jóakaróimnak való szolgálatra nagyobb alkalmatosságom volna indító ok arra; ha azt mondom, nem megyek: talám azt gondolják némelyek, hogy félek, bizony dolog, szántsándékkal szerencsétlenségben magamot nem ejteném örömet, mindazáltal, Istennek hála, nem vagyok oly igye-fogyott, kétségben esett elméjő, hogy az istenes utakon való előmenetelt megvessem.

De mivel Klmed kívánja, tetszésemet, az simulálást sem Kegyelmedhez való kötelességem nem engedi, sem természetem nem hozta, valamint szívem állása vagy-on ebben az dologban, Klmednek igazán megírom.

A mi az elsőt illeti, kell-e az kozákok hivataljára megindulni, etc., abban hármat kell meggondolni. 1. Micsoda helyes igaz okból. 2. Micsoda eszközökkel. 3. Micsoda végre?

⁴⁹⁷ Bogdan Hmelnickij kozák hetman 1648 novemberében, nem értesülvén még a fejedelem október tizediki haláláról, az öreg Rákóczinak írja: „...mivel a lengyel nemzet egésze ... felszította ellenünk az ellenségeskedést és a haragot, így tehát egész lelkünkkel és szívünkkel egységesen Legragyogóbb Magasságtokat patrónusul, és Lengyelországnak, a mi hazánkknak királyául kívánjuk megszerezni. Ezért Legragyogóbb Magasságtok a legesleggyorsabban támadtassa meg katonáival Lengyelországot, mi is mindannyian egész seregünkkel és hatalmunkkal Legragyogóbb Magasságtokat követni fogjuk...”. (Szilágyi I. 6., latin. A levélben megemlékezik Báthori István királyról is, „... akitől sok privilégiumunk és szabadságunk van mind a mai napig is, és mint saját fiait, jóakaratával, mint szárnyakkal beborított...”.)

⁴⁹⁸ Miközben a kozákok Zsigmondot is hívták, a fejedelemtől a lengyel király is segítséget kért.

Az mi az okot illeti, melyet jól megvizsgálni szükséges mert Isten az igaz igyet segíti, ha úgy vagyon, az mint írják, hogy most is az végzés⁴⁹⁹ ellen az országot ölik, vágják, az lengyelek szegték meg elsőben az végzést, ezzel is nevelkedik az kozákok feltámadásának⁵⁰⁰ oka, az pedig nyilván vagyon, hogy azelőtt is igaz okok volt nekik, mert szabadságok épen elnyomatott volt, szabad pedig akárkinek is az igaz igyet segíteni.

Az mi az eszközöket illeti, az is háromban áll: 1. hadban, kivel oltalmazhassa ember magát ellenségi ellen, alatta való előtt nagyobb tekintetet szerezzen magának; 2. pénzben, mert azzal jár az hadakozás, kiváltképen elsőben feles kell arra, azután maga eltartja magát Isten áldásából; 3. idegen országokban sok jóakarók, kiktől való tartásokban mások valamint distractiót ne cselekedjenek, mert minden jó szerencsének van irigye.

⁴⁹⁹ Miután a kozák–tatár hadak augusztus 26-án súlyos vereséget mértek a János Kázmér vezette lengyel seregekre, még aznap a tatár kán levelet írt a királynak: „Isten kegyelméből a boldog és legfenségesebb Islan Girai kán. Lengyelország legfenségesebb és leghatalmasabb királyának, legkedveltebb testvérünknek.

Először is [tudni kívánom], jól van Felségtek, vagy rosszul. Én azt kívánom, hogy Felségtek jó egészségben uralkodják a lehető legtöbb éven át szerencsésen.

Csodálkozom mégis, hogy Felségtek eddig egyetlen emberét sem küldte el hozzánk, azaz mind engem, mind uralmamát megvetette, nem gondolva, hogy valamikor az én barátságom hasznos lehet. De akárhogy is van, én telelés végett eljöttem e területekre, azaz Isten segítségével e télen Lengyelországban akarok maradni. Ha Felségtek mint vendéggel és baráttal akar bánni és velem a békéről kíván tárgyalni, bizza e feladatot főkancellárjára... (...)” (Szilágyi I. 51., latin.) A király nem tudott ellenálni e kedvességnek, 12 pontos egyezmény született: 1. a király kétszázezer tallért fizet a nagykának a visszatartott ajándékért, aminek neve *kozocki*, 2. minden évben el fogja küldeni a szokásos ajándékot a kának, 3. „A nagykan tartozni fog minden ellenség ellen segítséget vinni Lengyelország királyának a tatárok tatár hadseregével, amennyit Lengyelország királya akar.” A kán a lengyel király barátainak barátja, ellenségeinek ellenségi lesz, a király a kozákokat a kán segítségére küldi szükség esetén, a tatár kán kedvéért a kozákoknak a múltban (azaz a felkelés idején) elkövetett bűneit megbocsátja a király, a kozákok hadereje negyvenezer hadra kész katona, saját vezérük lesz, privilégiumaik helyreállíttatnak, a görög vallás visszakerül korábbi állapotába, a kijevei metropolita tagja lesz a senatusnak, a kijevei palatinus görög vallású lesz. (i. m. 53., latin.)

⁵⁰⁰ A lengyel államot az orosz és a tatár szomszédsággal szemben védő kozákok gyakori lázadása akkor vált komollyá, amikor 1647-ben – a Sienkiewicz-regényekből a lengyel nemzeti történelemszemlélet nézőpontjából bemutatott – Bogdan Hmelnyickij lett a zaporozsjei hetman. A lázadás okai között szerepel a felekezeti különbség valamint a nem kiváltságos elemekből Báthory királysága alatt katonai közösséggé formált kozáksággal szembeni, a (számunkra is ismerős) lengyel nemesi szemléletből fakadó előítélet. A felkelés leverését az is nehezítette, hogy 1648 tavaszán meghalt Lengyelország királya, IV. Ulászló.

Az vége az Isten dicsősége, az közönséges jónak helyre állatása, az elnyomatott szabadságnak építése, az mely mindenik igen jó s ha az megírt okok, módok meglesznek, nem ítélem, senki is azt mondja, nem kell cselekedni; következik azért az második dolog, ha így vagy az dolog, Klmed menjen-é, vagy én? mind az kettőben nagy nehézségek vadnak, melyeket nem az végre írok, hogy vagy Kegyelmedet ijesszem attúl az állapotúl vagy irigyelném Klmednek,⁵⁰¹ hanem hogy lelkemismeretinek tisztaságát ebben megmutassam, nem tartván soha jónak azt, hogy mindenkor csak az jó felét forgassa ember, mert akkor könnyű az szerencsét követni, hanem az akadályokat is meg kell nézni, hogy azok ellen idején való orvosságról gondolkodhassék ember, azokkal éljen is. Klmed részéről azért. 1. békességes országát bizonytalanért kockára vetni valakinek, bajos. 2. Feleségét, gyermekét Klmednek oly állapotra hadni, az mely igen meg fogja próbálni ő klmeket, az is nehéz, most Klmed maga jelenlétében is sok emberek elméje, higgye Klmed nem nyugszik; Lupul, lator szomszéd,⁵⁰² Székely Mózes,⁵⁰³ futja az dolgot, itt kin is nem aluszik az ördög, hát Klmed, távol létében mit cselekesznek? 3. Vagy az porta hirivel cselekszi Klmed, vagy anélkül, ha a nélkül, az garázdának kész okának tartják; üdvözlött urunk az hírével mene el s mégis mint lón, csak visszahívák, ha hirrre teszi Klmed, meg nem engedi: mit cselekszik Klmed? Az mint feljebb is íram, nem az végre írom ezeket, hogy ijesszem Klmedet, hanem hogy idejében igyekezze eleit venni, ahoz az állapathoz kedve s módja lévén Klmednek.

Az én személyemben is nagy akadályok vannak: 1. oda had kell, énnékem olyan semmi nincsen; hogy szerezhessem, abban is igen kevés avagy semmi módom; 2. oda pénz kell, tudja Klmed mi vagyon s mi nincsen, az mi vagyon, nem elégséges ahoz. 3. Emberem is nincsen nekem ahoz olyan, kinek abban az állapotban vagy tanácsával vagy utánnam való gondviselésével élhetnék.

Mindezekből azért az én vékony tetszésem édes bátyám uram ez: nem látok módot benne, hogy Klmed akár maga, akár az én részemre cathegorice resolválhassa [*elhatározhassa*] magát, akár mint kívánják az kozák követek, valamíg Lengyelországban levő jóakarói tetszéseket nem veszi;

⁵⁰¹ A latin vonzat érvényesül: *invidere alicui*.

⁵⁰² 1634 óta vajdája Moldvának. Egyik leánya a Rákócziak lengyel terveit támogató Radzwiłł litván herceg felesége, a másikat az öreg fejedelem kérte Zsigmondnak, ám halála után a vajda nem siette el a válaszadást, majd visszavonja ígérését és Hmelnickij fiának, Timusznak ígéri.

⁵⁰³ Az 1603-ban fejedelem Székely Mózes hasonló nevű trónkereső fia.

... vagy vagyon Lengyelországban oly jóakarója Klmednek s nekem, hogy azt az állapotot akarja, vagy nincsen; ha vagyon, nagy offensájokra [*megütközésükre*], sőt idegenségekre leszen, hogy hírek nélkül esik az dolog, az miben segíthetnének is, vagy nem cselekszik osztán, vagy nem tudván az dolgot s ahoz magokat alkalmaztatni, olyat cselekszenek, az mely Klmednek kárára inkább, mintsem hasznára leszen. Ha nincsen olyan jóakarónk Lengyelországban, ki azt akarná, én jó lelkem ismereti szerint irom, sem klmednek, sem magamnak nem javalhatom, hogy az egész respublicával feltegyünk csak a kozákok erejével; mert az tatár hitihez igen keveset bízhatik az ember. Noha úgy volna jobb, ha az egész respublica akarná az dolgot, de az minthogy nem remélhető, úgy nem is kívánható, elég volna, bárcsak egynéhány akarná az elei közül. Lengyelországban azért lévén jóakaróink,⁵⁰⁴ az kozákokkal is derekasabb fundamentomot vetvén, könnyebb volna akár Klmednek s akár nekem az Istentől megmutatott alkalmatossággal élni, sőt elmulatni nem is tartanám igen jónak. (...) ⁵⁰⁵

⁵⁰⁴ Mindenekelőtt a nem katolikusok.

⁵⁰⁵ Szilágyi I. 57–59. Az utolsó mondat felidézi az olvasóban Bethlen végrendeletét: *...az idő mutat meg mindeneiket, minek mint kellessék lenni, szükséges, hogy occasiókkal éljenek, semmit el ne mulassanak.* A nyáron állást foglalt a fejedelmi tanács is, többek között ezt írva: „1. Sem szabad, sem lehet az mi kegyelmes urunknak offensivum bellumot [*támadó háborút*] indítani absque consensu regnicolarum [*az országalakók egyetértése nélkül*]. Nem szabad, mert kötelessége tartja ő ngk.

Nem lehet, hoc rerum statu [*a dolgoknak ebben az állapotában*], mind portai s mind római császárra nézendő s mind egyéb félelmes okokra nézve.

2. Nem dissuadeálhatja [*ellenezheti*], sem nem suadeálhatja [*tanácsolhatja*] ő nga, mi annál inkább az úrnak ez félelmes dologban való egyveledését.

Nem dissuadeálhatja, mert sem az igaz atyafi szeretetnek kötelessége, sem pedig az urunk Isten áldásából lehető előmeneteli által való közönséges hasznok azt nem engedik.

Nem suadeálhatja, mert nagy az dolog, nagyok az obstaculumok [*akadályok*], félelmek kimeneteli, félti egyetlen egy öccsét, félti országát, félti magyarországi állapotját, félti szerelmes anyjának keserűségét.

3. Ennél kisebb s annál inkább ily hatalmas dolgokban Istennek indításának és külső vocationának [*hívásnak*] is kell elől járni...”. (TT 1889. 332–334.)

A kozák követség végül 1650 januárjában ment haza, a fejedelem azt üzenete a hetman-nak, örködjék a békén. A békét természetesen a kozákok kevésnek, a lengyelek soknak tartották, mindenki háborút várt.

A svéd államtanács tagjának, Bengt Skytte grófnak
Krisztina királynő és Axel Oxenstjærna⁵⁰⁶ számára
írt jelentései 1651–52-ből

1651. október 29.

(...) ...megérkeztem ide Sárospatakra és már három napja vártam az erdélyi herceg, Rákóczi Zsigmond megérkeztére, ki engem tegnap magához vitetett és nagyon jól megvendégelt... (...) Ez a herceg, mivel tudós, értelmes, discret és derék úr, és királyi Felséged és az evangélikusok általános java iránt jó érzülettel viseltetik, azt is föltárta előttem, hogy a lengyel király egypár rigaival levelezésben áll..., hogy mihelyt a lengyel sereg a városhoz közelednék, ők ennek Riga városát át akarnák adni... (...) *Poloniae statum turbatissimumnak*⁵⁰⁷ mondá; egyik szemünkkel nézünk Prussiára, s erre ők majd segíteni fognak. Nem határozták még el magukat Lengyelország megtámadására, de mihelyt alkalom kínálkozik, nem akarják azt elmulasztani, mivel a kozákok és a legeközelőbb urak leveleznek velük; a lengyel király ... testileg egészen meg van törve és nem élhet sokáig. A kozákok békét kötöttek ugyan a lengyelekkel, de ... inkább szükségből ez évre, mivel a betegségek mindkét oldalon szétválasztották őket. A töröknek bizonyosan van valami szándéka a császár ellen s majd minden magyar el van keseredve: az evangelicusok is és sok katolikus is a császár örökös tartományaiban. (...) A lengyel s a császár

⁵⁰⁶ A tehetséges és külföldi tanulmányokat végzett arisztokrata már öt éve tagja a királyi tanácsnak, amikor huszonnégy évesen, 1612 újévén a tizenhét éves II. Gusztáv Adolf király kinevezi kancellárjává. A király halála (1632) után a hatévesen trónra lépő Krisztina királynő mellett az annak nagykorúságáig működő kormányzótanács vezetője.

⁵⁰⁷ *Lengyelország állapotát igen zavarosnak*. 1650-ben a kozákok a tatárokkal együtt fegyverkeztek, hogy Luputól kicsikarják a házasságot (502), azonban e cél a lengyelek előtt ismeretlen lévén, ők is sereget állítottak. Hmelnickij élvezte a lengyelek bizonytalanságát: utalva arra, hogy meghalt vezérük, Konyiecpolski, azt mondta, most lesz konyiec polski. Bár az év eltelik lengyel háború nélkül, mert előbb a kozákok, aztán a tatárok dúlják fel Moldvát, de a fejedelemnek küldött beszámolókból érezhető, az új király, János Kázmér iránt is nagy a gyűlölet Lengyelországban. A kozákok ismételten kéri a fejedelem segítségét, a követjárásnak azonban híre megy és Pálffy nádor is ír Rákóczinak, ne segítse a hetmant a lengyelek ellen, hanem komolyan intse a velük kötött béke megtartására. A következő évben a lengyelek kezdi meg a háborút, váltakozó szerencse után hatalmas győzelmet aratnak a tatároktól elárult kozákokon és szeptemberben előnyös békét kötnek velük. A háború során Hmelnickij a kozák koronát is felajánlja egyenesen a fejedelemnek, de az csak akkor lenne értékes, ha a lengyelek teljesen levernének.

ellen nem volna jobb szövetségesünk náluk, mivel Franciaország katolikus, és most polgárháborúba van keveredve; az erdélyi fejedelem pedig evangélikus és azon kívül, hogy Erdély felett abszolút hatalommal uralkodik, Turcam habet faventem [*a török támogatja*] s Magyarországon s Lengyelországban, valamint a császár több örökös tartományában minden evangélikus s jó nagy rész katolikus az ő pártján van. (...) Az utolsó frigykötéseket, melyeket Francia- és Svédországgal kötöttek,⁵⁰⁸ eredetiben is megküldte nekem, és kimutatta, hogy mi kötelezve vagyunk Turcae consilium pro bello continuando [*a török határozatát a háború folytatásához*] megszerezni, kinek mi nemcsak hogy levelet, még kevésbé legatiót [*követséget*] sem akartunk küldeni, de még 300 lovast sem akartunk kölcsönözni..., holott a szerződések mégis egy pár 1000 adására köteleztek; épen úgy a gallus sem fizette ki neki a pénzt, még kevésbé emelt a portán jó szót ottani rendes követe által, hogy a háborút velünk folytathassák... (...)

1652. január 12.

(...) ...fáradtságot vettem magamnak nemcsak az országot megtekinteni, hanem főleg a két itt lakó és uralkodó fejedelem, valamint a többi legelőkelőbb urak felől tudakozódni, kiválókép kir. Felged és állama iránti hajlamuk felől, és úgy találtam, hogy sokkal jobban vonzódnak, mint valaha, mert kezdik észrevenni, hogy a császár az előbbi békét nem igen tartja meg, különösen Magyarországon, a hol mindig új ürügyeket keresnek az evangélikusok elnyomására, mely célra az evangélikus városokba erős őrségeket igyekeznek helyezni, aminek ők és az ország makacsul ellenszegülnek, mint újabban Kassa is fegyveres erővel ellenállt.⁵⁰⁹ Azonfelül minden katolikus, kivált Magyarországon, az osztrák-német uralkodással elégedetlen, és mindenki keres az ellen oltalmat és segítséget; különösen Pálfi nádor,⁵¹⁰ kinek levelét a fejedelemhez ő maga megmutatta nekem. Ezen kívül a porta nagyon bizalmatlan lett a római császárhoz, azt adván okul, hogy ő semmi mást nem keres, csak az ő bukásokat és mint a fejedelem nekem maga mondta, a császár rögtön há-

⁵⁰⁸ C5

⁵⁰⁹ A végvárakba III. Ferdinánd német őrséget szállít, s közben Kassába is be akar vitetni háromszázat, ám a város nem engedte be őket, Pálffy pedig nem állt a király mellé. A főurak jórésze, Lippay érsek is, aki az erdélyi fejedelmek hadjárataira hivatkozott, ellenezte a többieknek azt a követelését, hogy az idegen katonákat vonják ki az országból.

⁵¹⁰ Az addigi országbíró 1649-ben választották az elhunyt Draskovich helyébe.

borút indítana a török ellen, még pedig a következő okokból: 1. mivel a császárnak egész Németországban békéje van; 2. oly sok tapasztalt hadvezére és katonája van, hogy azokat különben nem tarthatná el, hacsak új háborút nem ad nekik; 3. a törökadóval⁵¹¹ az evangélikusok hatalmát Németországon gyengíthetné úgy legénységben mint pénzben, és azzal az ő örökös tartományait és országait szélesbíthetné; 4. gondolja, hogy ezzel mentegetheti magát azért, hogy nem tart birodalmi gyűlést Németországban, vagy legalább mindazt, amit az evangélikusoknak üdvös lenne, a török háborúig elnapolhatná; 5. ezáltal gyengíthetők volnának Magyarországon úgy a városok mint a rendek annyira, hogy az osztrák háznak örökjoggal úgy fognának alávetve lenni, mint a cseh korona: és az evangélikus vallás is ki volna irtható; 6. fel lennének használhatók a velencések nagy diadalai a török ellen a tengeren, amelyet most ez egészen odahagyott, s a hol most egyedül a velencések az urak; 7. fel lennének használhatók még a török császár kiskorúsága⁵¹² s a nagy féltékenység és gyűlölet, melyek fennmaradhattak még a janicsárok, spahik s a többi török miniszterek közt; 8. a császár nem is számít semmi divisióra sem Franciaország részéről, mely egymás között egyenetlenkedik,⁵¹³ sem Svédország részéről azon apprehensió [*belátás*] miatt, mellyel ezen koronának tekintettel kell lennie a lengyel királyra, ki a császártól és Spanyolországtól, valamint a jezsuitáktól támogatva, egész erejéből, directe vagy indirecte lengyelelt háborúba igyekezik velünk sodorni, habár a köztársaság inkább a török elleni háborút tanácsolta... Ezenfelül a fentnevezett magyarországi nádor is ehhez a fejedelemez hasonló szellemben írt amint azt a fejedelem maga tolmácsolta a magyarból. (...) ...a fejedelem ... annyira feltárta előttem belsejét, hogy ha valaki utasításokkal jönne kir. Felgedtől, ő kir. F.-del nemcsak szövetségre lépne a német béke megtartása végett, hanem a lengyel király és lengyel korona ellen is, ha kir. Felged velük háborúba keverednék, s hogy a török császár kir. Felgednek Tatár- Moldva és Oláhországból, valamint saját törökjeivel tisztességes segítséggel leend, ha kir. Felged vele barátságot kötne; tehát kért engem, hogy ily fontos ügyet következő okokból ajánljak kir. Felgednek: 1. kir. Felgednek most volna a legjobb alkalmja jobb feltételeket nyerni a portánál úgy a kereskedelemben, mint tekintélyben és barátságban, azon reputatio következtében, melyet kir. Felged és a svéd koro-

⁵¹¹ Azaz a birodalom által a török ellen megszavazott segéllyel.

⁵¹² 1648-ban lépett trónra IV. Mohamed, uralkodik 1687-ig.

⁵¹³ A *Fronde* (parittya) 1648-ban kezdődik, 1653-ban végül Mazarin leveri.

na a császárral szemben Németországban elért,⁵¹⁴ 2. A császáriak megijesztették a törököt, mintha kir. Felgednek semmi egyéb szándéka nem volna, mint ellenük háborút viselni, mihelyt kir. Felged Németországban valamennyire megerősödik és azért nem akarta őket levélre vagy köve-tekre méltatni, miáltal ők kir. Felged progressusát [*előmenetelét*] Németországban inkább akadályozni, mint elősegíteni akarták. 3. A császár pedig most a törököt a legnagyobb mértékben irritálta az által, hogy nemcsak hogy nem fizette meg a császár azt a pénzt, amit megígért neki, ha ő Rákóczyt kir. Felgedtől visszatiltja, de sőt fenyegette a törököt és visszakövetelte tőle azt a 4000 falut, melyeket a török pár év előtt Magyarországon s Szlavóniában a szerződések ellenére adófizetővé tett, s melyeket nem is nyer másképp vissza, hacsak erőszakkal nem, mivel a török vallás azt hozza magával, csak karddal adni vissza azt, mi karddal szereztetett; és a török katonaságnak és tiszteknek azokból a falukból van legnagyobb jövedelmük, s azt erőszak nélkül ki nem adnák kezükből, ha parancsolná is nekik a török császár. Nem is térhet ki semmi módon tisztességesen előlük a német császár, mivel a török azt mindig ürügyül használta, hogy a szerződések ellenére mind többet bevegyen, mi ép az említett okon kívül a német császárt a török elleni háborúba és azáltal a törököt annyival nagyobb affectióba [*hajlandóságba*] hozza irántunk. 4. Mivel Franciaország polgárháborúba van keveredve és kiskorúság vagyis fiatal tapasztalatlan király alatt van, úgy ennek respectusa [*tekintélye*], mint a keresztyén világban a legnagyobb, és amely jelenleg az osztrák ház felé billen, ily módon kir. Felgedre szállhatna. 5. Kir. Felged a tatár kánt, a havaselyi és moldvai vajdát (Erdély kivételével, amely a töröktől leginkább független) szolgálatában tarthatná, legfőképp a lengyelek és más szomszédok ellen, ha kir. Felged a törökkel barátságot kötne és ez kevés pénzzel kivihető volna a portán. 6. Kir. Felged annál nagyobb respectusra tenne szert, úgy a tractatusoknál valamint egyébként a császárral s a lengyelekkel, de még a muszkákkal is szemben, ha ezek tudnák, hogy kir. Felged jó lábon áll a portával és azzal correspondentiát [*kapcsolatot*] tart. 7. A szabad egyedárú-kereskedés kir. felgednek többet hozna be, mint amennyibe kir. Felgednek a portai kiadások kerülnének. 8. A törökök könnyebben határoznák el magukat a császár elleni háborúra, ha kir. Felged barátságáról biztosítva lennének... ..midőn kérdeztem, hogy mit gondol a fejedelem, ... azt válaszolta, hogy valószínűleg a tö-

⁵¹⁴ A harmincéves háborút lezáró vesztfáliai békében (1648) nagyhatalommá váló Svédország megszerezte az Odera, az Elba és a Weser torkolatvidékét.

röknek most az a teljes szándéka, hogy a német császár ellen háborút indítson, miután az ő practicáit észrevette... Ezt az elhatározást többek között az ő követének is megmondta a török császár, hogy ő lesz a Németország elleni háborúban a generalissimus és minden, oláh- és moldvai vajda, magyar, szlávón, bolgár és boszniai basa felett parancsolni fog és hogy mindaz, mit Magyarországon velők elfoglal, az erdélyi fejedelemséghez fog majd tartozni, ami eszköz, hogy egész Magyarország Erdélyhez csatlakozzék, mivel már hajlanak erre, látván, hogy azok, akik a fejedelemséghez tartoznak, a törökkel jó békében élnek, ellenben azokat, kik Magyarországon a német császárnak vannak alávetve, naponta rabolja, elfogja és sanyargatja a török, úgy hogy egy nemes ember váltságdíja többbe kerül, mint az egész évi adó, amit Erdély a töröknek beszolgált, s a német császár a török ellen nem is fejt ki semmi ellenállást, mivel semmi magyar lovast vagy gyalogot nem fizet vagy tart zsoldon (akik ennek következtében leginkább rablásból a törököknél való kóborlásból tartják fenn magukat, akik aztán ezáltal naponta alkalmat nyernek a magok részéről is meglepni a magyarokat és tízszeresen visszafizetni a kölcsönt, miáltal egész Magyarország elszegényül) és az a kevés német, aki az őrségekben van, többnyire gyalog vagy nehéz fegyverzetű, úgy hogy a török már rég megint haza ment, mielőtt ezek még csak lóra is ültek volna; azonkívül a német császár nem is védelmezheti jól a magyarokat, egyrészt mivel azok nagyobb részt evangélikusok, más részt mivel ellene szegültek annak, hogy őt örökös uruknak elismerjék, mivel a német ellen nemzeti gyűlölettel viseltetnek, és saját nemzetiségű, erkölcsű és nyelvű főt akarnak, amiért is ez a fejedelem a legkedvesebb nekik, mivel ő inkább magyar mint erdélyi; 2. mivel ő fejedelemségén kívül Magyarországon a legelőkelőbb erősségeket és szorosokat bírja; 3. a legnagyobb kincse is van, ami csak lehet a mai időben egy fejedelemnek és amely, mint nekem állíták, többre rúg 10 milliónál és ez a pénz Patakon és Munkácson Magyarországon van őrizetben; azonfelül anyja asszonyával évente circa félmilliót gyűjt, és erre semmi kiadása nincs; vagy a magyar, vagy mind a két koronát elnyerje, mert Lengyelországban sokan húznak a fejedelemséghez, főleg az evangélikusok...; az ő részükön áll Radzivil, ki nek tekintélye ... Lengyelországban a legnagyobb, mivel ő úgyszólván egyedül hozta békére a kozákokat, ő a görög valláson levők közül ezekkel is, azokkal is bizalmas lábon áll, főleg mivel mindkettőjük vallása a pápistáktól bántalmaztatik, s azonfelül mivel görög vallású felesége van,

a moldvai vajda leánya.⁵¹⁵ ...a lengyel korona ennek a fejedelemnek nagyon jól állna, ... gondolom, volna mit megosztani velünk, ami nekünk ép kapóra jönne, úgy hogy Lengyelország, Livland, Poroszország és Litvánia egy részét illetőleg le lehetne számolni s Radzivil, mint ő vélé, nem állna oly igen ellent kir. Felgednek, mivel ez is igen jó levelezésben van vele. (...) Annak, akit kir. Felséged Konstantinápolyban tartana, a fejedelem véleménye szerint teljhatalommal ellátva kellene lennie, nemcsak a törökkel való tárgyalásra hanem a tatár kánnal, Havaselvével, Moldvával és ő vele magával is, mivel ő neki a portát mindig tekintetbe kell vennie. Így volna az a zaporoviai kozákokkal is ... kik semmit sem óhajtanak jobban, mint kir. Felséged jóindulatát vagy legalább neutralitását [*semlegességét*]. (...) ...az volna szükséges, hogy mindez titokban tartassék, mivel a kassai császári tábornok Vesseliny már elhíresztelte, hogy én egyedül csak azért jöttem, hogy Erdélyt a lengyelek elleni háborúra rábeszéljem, midőn pedig a fejedelem sokkal inkább hajlandó arra, és nem én neki, hanem csupán egyedül ő beszélt nekem erről ... öccsén kívül (akinek nemcsak esze, hanem eszköze és bátorsága is van a lengyel korona után járni). És mivel Kemény János is, ki az egész itteni hadsereg tábornoka, és a fejedelem után közvetlenül a legnagyobb tiszteletben s az egész ország kedvében áll, szintén igen discret és jóindulatát kir. felgedhez és a svéd koronához felette igen bebizonyította: azt is tanácsolnám, hogy levéllel vagy üdvözléttel tisztelné meg kir. Felged, úgyszintén egy bizonyos Bisterfeldet is...

1652. január 13.

Nagyhatalmú királyné...

Azután, hogy leveletem már lezártam volna, a fejedelem Konstantinápolyból és Magyarországból leveleket kapott, melyeket velem közölt... Törökországban minden csendes és nyugodt volna. (...) A horvát bántól valamint Forgáchtól,⁵¹⁶ a magyar seregek generálisától, értesítést kapott, hogy a császár némelyeket arra akart volna bírni, hogy őt haddal támadják meg... (...) Ő sokat szenvedett a császártól, aki a békét sok pontjában megtörte... Jövőre nem fog két vagy hét vármegyével, mint boldogult

⁵¹⁵ Lupu veje tehát és Hmelnickij sógora.

⁵¹⁶ A horvát bán Zrínyi, a másik Forgách Ádám (1601–1681). Forgách Zsigmond nádor fia, Rákóczi fejedelem apjának magyarországi hadjárata idején Felső-Magyarország főkapitánya, 1663-ban Érsekújvár főkapitánya, 1673-tól a gubernium egyik magyar tagja.

atyja, megelégedni.⁵¹⁷ El fog szakadni a császártól. Midőn egy év előtt követeit Bécsbe küldte, a császár őt a törököknél bevádolta, hogy ellenek szövetséget akar létre hozni; azonban a török császár azt nem hitte el,⁵¹⁸ hanem tudtára adta neki, hogy a német császár a magyarországi evangélicusokat el akarja nyomni s ezt Sopronnal, egy szép lutheránus, Bécshez közel fekvő várossal akarja megkezdeni. A magyarok a Dunán túl német

⁵¹⁷ 458

⁵¹⁸ Pedig igaz. A fejedelemnek ez volt az első követküldése Bécsbe, a követutasítás mellett volt egy titkos is, ahhoz külön lapon csatolva ez olvasható: „...ha ő kegyelmek valami sinceritást és igen titkos jó alkalmatossággal módját találhatják, tegyenek intimatiót ő felségének és declaratiót az mi mind keresztyén indulatunk s mind ő felségéhez való bizodal munk felől, includálván ő felségének, hogy noha Istennek ítéletiből az török torkában lévén vettette ez szegény hazával együtt, s mind megadnánk az mivel neki tartozunk, és noha tőlük semmi bántásunk, tartásunk Istennek hála most nincsen, sőt inkább felette nagy maga ajánlásával van az porta és vezérek, mindazáltal ő felsége úgy ne ítéljen felőlünk, hogy hozzájuk való ragaszkodásunkot feljebb becsülnők az keresztyénséghez való bizodal munknál és keresztyéni kötelességünknel...”, kéri továbbá, hogy az uralkodó szükség szerint oltalmazza Erdélyt. (Szilágyi I. 94–94.) Utasításuk szerint a követek útban Bécs felé betértek az özvegyhez és a herceghez, akik nem javasolják a fejedelem ezen utasítását. Erről értesülvén Rákóczi részletesebben ír a dologról a követeknek: „...az cancellarius király nevével igen nagy confidentia [*bizalom*] alatt communicálta [*közölte*] velünk az consiliumot [*tervet*], hogy az megholt királynak propositumja [*célja*] szerint continuáltatnék [*folytatódnék*] az török ellen való hadakozásnak szándéka... (...) Hogyha annak okáért annak az igyekezetnek vagy most vagy ezután is tovább kell menni, az mi ítéletünk szerint egész lehetetlennek látszik, hogy más azt felköthesse, hanem vagy római császár ő felsége, avagy ha nem ő felsége neve alatt is, lengyel vagy más, de az ő felsége tanácsával és segítségével. Valamikor pedig az léssen, lehetetlen dolog, hogy ez hazának meg ne kelljen zavarodni. ...ha bennünket ezféle társaságban admittálnának [*bebocsátanának*] tudnák azt, hogy mi is nem különben hanem úgy associálnók magunkat, securitást [*biztonságot*] csinálnánk mind hazánknak s mind religiiónknak, kit ha nem cselekednének, prodálni [*elárulni*] fognánk tanácskozásokat... (...) ...ne praetermittálja [*mulassza el*] ő felségének proponálni [*előterjeszteni*] csak azt az bizodal munkat, hogy az mint örvendeztünk azon, hogy az Úristen megelégedvén az keresztyénség között eddig való vérontást, az ő felsége boldog idejében, halhatatlan emlékezzettel dicsíretes szorgalmatossága és gondviselése s kegyes atyai szereteti által, ez közönséges imperiumi békességet végben vinni engedte, úgy nagy reménységgel és bizodalommal vagyunk, hogy ő felsége megüresedvén azoktól az hatalmas distractióktól [*széthúzásoktól*], tapasztalható s nem is utolsó gondjaviselését fogja terjeszteni az igen megromlott magyar nemzetre is... (...) Ekképpen kegyelmek proponálván, sem törököt expresse [*kifejezetten*] nem nevezi, sem törökhöz való idegenségünket avagy kiválképpen való tartozásunkat nem jelenti, sem annak elhagyásával más protectort nem választ; tovább való dolgokra Isten és az ott való alkalmatosság tanítsa meg kegyelmeket.” (i. m. 101–103. – az *imperiumi békesség* a harmincéves háborút lezáró wesztfáliai béke.)

hadakat nem fogadnak be, ők ellenzik azt s vele jó lábon állanak. Soknak ezek közül foglalt ad, leginkább azoknak a tiszteknek, kik ura-atyját szolgálták s ezekkel és a maga embereivel rövid idő alatt jelentékeny haderőt tud összehozni. (...) Hmelnickij ismét szakított a lengyelekkel; erről azonban biztos híreket vár; ő nem akar senkit hozzá küldeni, mert restelli azokat a nagy szavakat, melyeket az korábbi követei előtt elejtett, mintha neki senki segélyére sem volna szüksége, hanem egymaga is meg tudná verni a lengyeleket, ha akarná. Azt hiszi, hogy az nem sokára kénytelen lesz segílyt keresni s hozzá tette sine nobis enim esse non potest [*nélkülünk ugyanis nem lehetséges*]. Ezentúl jobban fog az ilyen alkalmatosságra vigyázni, s szerette volna, ha Brezoviczky korábban jött volna hozzá a lengyel királynak a svédek ellen irányzott ajánlataival. Azt hiszi, hogy akkor velünk s a kozákokkal megtámadta volna a lengyeleket; ez még mindig lehetséges volna, ha felséged a lengyel király injuriájáért [*jogsértéséért*] bosszút akarna állani. (...) ⁵¹⁹

C 16 Lupu moldvai vajda 1653 elején a török támogatását kéri Havasalföld és Erdély megszerzéséhez

(...) ...most pedig az oroszokat a szultán barátaul, a lengyeleknek pedig ellenségéül nyertem meg. Ha pedig a leghatalmasabb imperátor nekem vagy testvéremnek vagy vejemnek ⁵²⁰ a Havasalföld feletti uralmat átengedné, vezetője leszek az imperátor seregének Lengyelország ellen, a kozákokat pedig, hogy segítséget vigyenek az oroszoknak, a lengyelek ellen fogom uszítani, és így Lengyelországnak amonnan az oroszok és a kozákok, eminnen a tatárok, a moldvaiak, a havasalföldiek és a törökök részéről lesz háborúja. Erdéllyel kapcsolatban könnyű a dolog, én igen jól ismerem az utakat, amelyeken Moldvából és Havasalföldről rájuk kell törni, amonnan a temesvári pasa, eminnen a törökök, tatárok, moldvaiak, havasalföldiek. Hozzájön az is, hogy Erdélyben több mint harmadrész az oláh, akiket, szabadságot ígervén nekik, késedelem nélkül a magyarok ellen fogok tüzelni és így kívül-belül háborújuk lesz és nem tudják, hová

⁵¹⁹ Szilágyi I. 195–212.

⁵²⁰ Timusz lett végül a vajda másik veje. Miután felekezeti különbségre hivatkozva Rákóczi Zsigmondnak nemet mondott, Lupu igent mondott, amikor Hmelnickij a fia számára megkérte leánya kezét. Az egybekelés húzódott, Lupu csak azután szánta el magát az esküvőre (1652 augusztusa), hogy a kozákok feldúlták Moldvát.

kelljen fordulniuk. Máté pedig teljesen a magyarok és a lengyelek szolgálatában van,⁵²¹ ezekben bízva, és hozzájuk szállítva át kincseit. Én azonban nemzetséggel együtt a törökökben bízva, akiktől uralmunk van, náluk és értük haljak meg. Ezeket kell meggondolnia a leghatalmasabb imperátornak és vezéreinek, hogy ily módon kiterjesszék a birodalom határait. Én hűségemet és szolgálataimat ajánlom.⁵²²

⁵²¹ Matei Bașarab havasalföldi vajda 1650-ben újítja meg szövetségét Erdély fejedelmével. (Ennek keretében az „...ötezer forintnyi összeget, a magyarok által ó *dutkanak* hívott régi pénzben...” ezután is megfizeti [ez az öreg Rákóczi által Havasalföldre kihajtani engedett juhnyáj tizede], valamint a fejedelemnek évente két, méltóságához illő, gyönyörűen felszerelt lovat ad – Szilágyi I. 179., latin.) Kemény János ezt írja a szövetekezésről: „...kiben én igen *difficilis* valék, s mikor *subscribálnom* [*aláírnom*] kelle, meg is mondom *protestatióval* [*bizonyoságtétellel*] ez szerint: Meg kell ugyan nékem is cselekednöm, de bizonyára nem azt, az mi nékem tetszenék, mert félek attól, ha *recusálom* [*visszautasítom*], nagyságtoknak fognak valakik olyat mondani, hogy az külső nemzetekkel és országokkal való nagyságod erősödését valami *mala intentione* [*rossz szándékkal*] nem akarom; de egyébiránt az oláhsággal való *confoederatió*nk tandem tandem [*szövetkezésünk végül végül*] veszedelmünkre lészen, mert erőtlene vagyunk mind mi s mind ők, hogy az hatalmas nemzetek ellen oltalmazhassuk egymást, az oláhság pedig oly dolgot akar magának venticálni, mely még akkor is, midőn magyar koronától” – s itt a szöveg (Kemény 309–310.) megszakad, a tatár rabságban író Kemény hazamehet. (Érdekes, hogy a szintén befejezetlen, XIV. századi Képes Krónika annak magyarázatánál szakad meg, miért szenvedett vereséget a magyar király hűbéresétől, Bașarab havasalföldi vajdától.)

⁵²² Szilágyi I. 256–257., latin. Lupu Mihai Viteazult idéző terve nem sikerült. Rákóczi tudva szándékáról, Kemény Jánost haddal küldte ellene, rokonságát megfogták, ő maga – nemrég honosította a lengyel országgyűlés – Kamenyecbe futott. Keményt, aki serege egy részét hazabocsátotta, Hmelnickijnek Lupu megsegítésére küldött hada kétszer megverte, azonban a magyarok mellé siető Máté havasalföldi vajdától vereséget szenvedett. A lengyel trón megszerzése érdekében évek óta a kozákokkal tárgyaló Rákóczit ez az összeütközés a lengyel–erdélyi tárgyalások siettetésére ösztönözte. Hadai a folytatódó moldvai harcokban Lupu testvérét is elfogták. Lupu felesége, leánya és Timusz Suceavába zárkóztak be, ám októberben fel kellett adniuk a várat az ostromló erdélyi–oláh csapatoknak, miután az ostromlók ágyúval kilőtték Timuszt. Ezután nagy hadakozás látszott kitörni: az erdélyi–oláh sereg egyesült az esetleges kozák–tatár betörés kivédésére összehívott lengyel haddal, míg a másik oldalon a bosszút állni siető Hmelnickij mellé a tatár kán is táborba szállt – amikor azonban úgy értesült, hogy zsákmányra nincs esélye, vásra verette a táborában levő Luput és elküldte Konstantinápolyba, az ott is fejezte be életét. (Moldva vajdája Rákóczi hűbérese, Ștefan Gheorghe lesz.) A nagy ütközet így elmaradt, mert a lengyelek különbékét kötöttek a tatárokkal decemberben. A tatároktól cserbenhagyott Hmelnickij a lengyel–erdélyi hadaktól vereséget szenvedett kozákjaival 1654 januárjában leteszi a hűségesküt Alexej Mihajlovics orosz cár követei előtt, a kozákok lakta földek (Ukrajna) elszakadnak Lengyelországtól és Oroszországhoz kerülnek.

TITULUS PRIMUS
Religiókra nézendő dolgokról

ARTICULUS II.

A négy recepta [*bevett*] religiók az országnak ezen megegyezett közönséges végzése szerént, ennek utánna is in perpetuum pro receptis [*örökké bevetteknek*] tartassanak, boldog emlékezetű eleinknek dicséretes példák szerént, holott az hazának közönséges megmaradása is azt kívánja... Ezen négy recepta, úgymint: Evangelica reformata (vulgo Calviniana) Lutherana sive Augusta, Romano-Catholica, Unitaria, vel Antitrinitaria religioknak szabados exercitiumok in locis juxta constitutiones regni solitis [*gyakorlásuk az ország törvényei szerint megszokott helyeken*], ezután is megengedtéssék.

ARTICULUS III.

A négy recepta religiokon kívül in articulis fidei vel religionis [*a hit avagy religió cikkelyeiben*] se privatus akármi rendbéli emberek, se pedig gyülekezetek innovat[i]o[n]em [*újítást*], se pedig szakadozást béhozni vagy cselekedni ne merészeljenek, sub poena notae infidelitatis [*hűtlenség vétkének büntetése alatt*]. (...) ⁵²⁴

ARTICULUS VII.

A különböző religión lévő helyekben, ahol csak egy volt a templom, a régi végzések szerint, a major parsnak [*a nagyobb rész számára*] per commissarios mindenik recepta religiokból aequ[e] idoneos, ad id deputatos [*bevett religióból egyformán, alkalmas és arra kirendelt biztosok által*] szokott igazításba vétetni, és amelyik religión lévőek több számúakon találtnak lenni, azoknak adattatni a templom, közönségesen pedig a több religiokon lévőeknek, mind számok, mind a közös templomnak

⁵²³ *Jóváhagyott végzések*, első kiadása 1653-ban jelent meg. Az önálló erdélyi törvényhozás kezdetétől, azaz 1540-től alkotott végzések gyűjteménye.

⁵²⁴ „Az ecclesiái directiókban és ritusokban pedig reformálniok és variálniok az ecclesiáknak eleitől fogva szabados volt, mely keresztyéni szabadság ezután is el nem rekesztetik...” – az articulus folytatásából megtudható, miként kell eljárni, ha a változtatás az egyház igazgatására vagy szertartására vonatkozik, sőt (szigorú szabályok között) az is megengedett, ha valakik „...az ecclesiáknak épületére nézendő sz. írás szerént való tetszéseket...” akarják közzétenni.

proportiojok [arányuk] szerint ellimitált [meghatározott] más templomot építtetni. (...)⁵²⁵

ARTICULUS VIII.

Végeztetett, hogy senki alatta lévő községet, jobbágyokat, házak népét, se semminemű rendeket, erőszak, vagy akárminemű büntetésnek is fenytékje alatt maga religiojára ne kényszerítse, se pedig a földesúr, más religion lévén a falunak vagy városnak templomát el ne foglalja, más religion lévő papokat reájok ne vigyen, se inponáljon [helyezzen], maga vallásán lévő papokkal semminemű alkalmatosságokban való egyházi szolgálatokat ne celebráltasson,⁵²⁶ sub poena fl. 200 [200 forint büntetés alatt].

TITULUS SECUNDUS

A jésuitai szerzetnek kirekesztésének módjáról és okáról

ARTICULUS I.

A Jésuitai szerzetnek állapotjáról eleitől fogva az országnak sokrendbéli constitutioi voltanak, s igen változó karban is forgott állapotjok; mert néha magok viselések circumscribáltatott [körülíratott] és scholában való tanításon kívül, minden egyéb exercitiumok [cselekedetek] tőlök megtilalmaztattak. Néha bizonyos és csak két vagy három helyekre engedtetett bemenetelekre való szabadság, de oly conditiokkal [feltételekkel], hogy az egyéb rendbéli régi tanítóknak békességes állapotjoknak megbántódására ne legyen és semmi eszveszésre, egyenetlenségre okot ne adjanak. Néha pedig ez országnak és hozzá való birodalomnak minden résziből teljességgel exuláltattanak [száműzettek] mind személyekben, s mind pedig mindennemű jóknak birodalmtól priváltattanak in perpetuum [örökké megfosztatván], még pápista fejedelmeknek és akkori tekintetes nagy embereknek idejekben is.⁵²⁷

⁵²⁵ Az articulus tartalmazza még az új templom felépítésében részt venni vonakodók büntetésének a módját.

⁵²⁶ A papoknak szóló megfogalmazás pedig: „Egyik religion lévő pap is más religion lévő személyeket sem copulálni [összeadni], sem divertálni [elválasztani], sem ecclesiai reconciliatoria admittálni [eklézsiakövetésre bocsátani] ne merészelje...” (I. R. V. C. 4. c.: az I. Rész V. Címének IV. cikkelye.)

⁵²⁷ Báthory István fejedelem hívta a jezsuitákat Erdélybe, Kristóf adományozott nekik birtokot. 27, 113, 179

Ezek után való időkben pedig, amint az ország és fejedelmek közönséges végzéseiben recognoscált declaratiojokból [*elismert nyilatkozatukból*] nyilván kitetszik, az fenn megírt conditiokhoz magokat nemcsak nem tartván azon jésuitai szerzetbéliek, sőt fejedelmek ellen való practicalásokban, s a haza békességének felháborítására s veszedelmére nézendő dolgokba elegyítván magokat; ezekre és több akkor declarált okokra nézve, az ország fejedelminek és minden statusinak megegyezett tetszésekből, teljességesen nemcsak jószágoktól priváltattanak, de személyekben is proscibáltattanak és exuláltattanak in perpetuum [*örökre száműzetettek*]...⁵²⁸ Mostan is annakokáért ... a jésuitai szerzet ... e hazának minden részeiből, a feljebb megírt articulusok⁵²⁹ tartása szerint kirekesztett, és azoknak emanalasától [*kibocsátásától*] fogva nem recipiáltatott [*vétetett be*], ezután is sem titkon, sem nyilván nem admittalandó [*bebecsátható*] szerzetnek tartassék in perpetuum...⁵³⁰

C 18 Zrínyi emlékirata II. Rákóczinak a nádori méltóságra szóba jöhető személyekről, önnön törekvéséről és a nemzetközi helyzetről 1653 novemberében

Az én⁵³¹ kegyelmes uram Zrínyi Miklós, nagyságod alázatos szolgája küldött engemet nagyságodhoz... (...)

...mivelhogy nagyságod annyira megalázta magát, maga fejedelmi méltósága sem tartóztatta meg nagyságodat, hogy az én uramat atyjafiának és öccsének ne fogadná nagyságod: tartozásának tartotta uram ő nagysága, hogy ő nagysága is nagyságodhoz azzal a sinceritással [*őszinteséggel*] legyen, és mind publicumát [*köz-*], mind privátumát [*magánügyeit*] igaz

⁵²⁸ Magyarázatként olvasható még az articulusban, hogy még a pápista fejedelmek közül – saját kárukon tanulva – sem mindegyik tűri meg őket, ahol pedig „...állapotjuk virágzik és nevededik, azokban a helyekben is nagy részént az egyenetlenség, egyéb religióknak üldözések, lelkiismereteken való uralkodások nevednek, és a birodalmok romlásra, pusztulásra és csaknem egész ruinara [*romlásra*] jutottanak...”

⁵²⁹ Az 1588., az 1607. és az 1610. évi országgyűlések. 27, 179!

⁵³⁰ Ha ennek ellenére valaki hívná őket vagy bejövételük esetén arról tudva azt nem jelentené, sőt még támogatná is őket, azt országgyűlés elé idézven hűtlenségért ítélik el. (I. R. III. C. 1. c.)

A jezsuiták mellett a júdaistákat, azaz a zsidózókat (szombatosokat) is szigorúan, tulajdon- és (megváltható) fővesztéssel büntették. (I. R. IV. C. 1. c.)

⁵³¹ Nem határozható meg a személy.*

lelkiismerettel és tökéletes magyar szabadsággal közölje. Mert kívül tudná inkább és jobban közleni, és kinek dedíálhatná [*ajánlhatná*] jobban az maga devotióját [*odaadását*], mint egy magyar fejedelemnek, az kit az Isten sok kegyelmességgel, úgymint hazájához való buzgó szeretettel, vitéz fejedelmi szívvel és ehhez annyi tryumphussal és dicsőséges győzelmekkel megáldott,⁵³² – az kit az Isten magyar nemzetnek megvidámítására meg kezdett kegyelmessen mutatni... (...) Kegyelmessen emlékeztetik nagyságod, hogy Magyarország dolgainak mind jó, mind gonosz szerencséje az palatinusság adminisztrációjából [*a nádori méltóság igazgatásából*] legkiváltképpen vagy. Annak viselője mind jót, mind gonoszt országunkra hozhat. Adta volna Isten, hogy az mostani jó palatinusunk az mely buzgósággal és teljes jó gondolatú szívvel volt nemzetihez: viszont annyi jó szerencséjével lett volna jó igyekezeti bőv...⁵³³ (...)

Ez a generális gondolkodás viszen minket particularis elmélkedésre és szükség néznünk az subjectumokat [*alanyokat*], kik hazánkban erre valók vannak... Vannak ... némelyek, a kik értelemmel minden dolgokat felérnek: de viszont, ha azt az ő bölcsességeket operatióra avagy cselekedetre kellene tenni, nem tudnak semmit véghez vinni; és ilyen 571, ilyen 222.⁵³⁴ Nem kell az ilyen nagy magistratusokra olyan embereket elővinni, a kik nem adtak magukról valami cselekedettel való bizonyosságot... Vannak ismég mások, a kik sem cselekedni, sem elmélkedni maguktól, de sőt mások által sem tudnak, hanem éppen csak másokra támasztják magokat, és ha azok tőlök elesnének: szintén úgy járnának, mint az oktalan papok, a kik könyveket elvesztvén, semmit sem tudnak; és ilyen közönséges ítélet szerint 435, a melynek ha 440⁵³⁵ tudományt nem ad és instructiót [*utasítást*], nem röpülhet. Vannak ismég olyanok, a kik tudnának szolgálni, ha az privatum commodum [*magánhaszon*] be nem kötné nekik az szemeket, és az ilyenek az ország minden dolgait magok hasz-

⁵³² Az 1653 tavaszától őszeig tartó moldvai háborúságról van szó. 612

⁵³³ Itt Pálffy, a mostani nádor sikertelenségéről ír, aminek oka az, hogy „az irígység és a gyűlölség ráfegyverkeztette az rossz magyarokat, úgy anyira, hogy minden cselekedetinek, jónak, rosznak, egyarányúképpen fekete festéket adtak az világ előtt”, majd azt írja, hogy „minden jómagyarnak tartozása” a megfelelő utódról gondoskodni, de annival inkább kell erről a fejedelemnek is gondolkodnia, „mennyeivel nagyságod jobb és nagyobb a többinél, és mennyeivel inkább nagyságoddal való jó correspondentából áll az palatinusságnak jó viselése”.

⁵³⁴ Csáky László illetve Csáky István.*

⁵³⁵ (A közönséges ítélet a közfelfogás.) Wesselényi illetve Puchám.* Utóbbi az Udvari Haditanács elnöke.

nára forgatnák; és ilyen 1653.⁵³⁶ De nagyságos uram, ezek mind bálványozók és az aranyborjat imádják, és ezeknek Istenek, nem hazájok java, nem szabadsága: hanem mindezek felett 219.⁵³⁷ (...) ...bölcse elmélkedhetik nagyságod, hogy, ha az forrás zavaros: lehetetlen, hogy a patakja tiszta legyen; 450.⁵³⁸ Bizony mindeneknek forrása, és bizony mindnyájan túle infectusok [*fertőzöttek*]. De mi leszen, nagyságos uram, országunkbul, ha mindnyájunk reménsége kívül 32. 5. 31. 5. 38.⁵³⁹ praetendálni [*igényelni*] fogja; és ez, nagyságos uram, sem álom, sem nevetség: ...abban is bizonyos uram ő nagysága, hogy mind az felülvalók, ha látják: magukat oda nem tehetik, bizony eztet teszik inkább, hogysem az ki az ő bordájokban nem szőtt volna. Juppiter quos perdere vult, demenat⁵⁴⁰. De talám az Isten nem akar még bennünket elveszteni, és nem bocsát ilyen scandalumat Izráélben! Vagyon ezeknél mind jobb, ha ugyan leoldjuk passiónkat szemünkrül, a ki többet tud, többet kíván azoknál cselekedni, és noha az sincsen perfectióban [*tökéletességben*], – mint-hogy senki sincsen – az többire nézve ugyan jó; és ez 445⁵⁴¹;... (...)

Azért utolsóra kell gondolkodnunk. Itten az én uramnak, Zrínyi Miklós-nak ő nagyságának azt a modestiát [*mértékletességet*], a kit a maga személye emlékezetiben szokott viselni, le kelletik tenni, és egy ilyen fejedelem előtt mint nagyságod, olly sincere [*őszintén*] kell beszélni, mint Isten előtt, és mind erőtelenségét meg kell vallani, mind elegendőségét nem tagadni. Igaz, nagyságos uram, hogy az ő nagysága kívánsága ettül a gondolattól olly távul vagyon, mint ég a földtül; hogy annyira contentus [*megelégedett*] az maga állapotjával, hogy nem lehet jobban. Holott, ott az hol vagyon, Muraközben, minden satisfactiója [*elégtétele*] vagyon; félnek az ellenségi tőle, szeretik barátjai, alatta való mind muraközi mind horvátországi vitézlő rend csaknem imádják; azon kívül az ő nagysága állapotja mostan csendes, az udvartul semmi derék háborgatása nincsen, úgy mint azoknak, a kik nagyobb állapotban forognak; jövedelmével ő nagysága megéri, és noha semmit benne el nem tehet, de nem is kívánja.

⁵³⁶ Nádasdy.*

⁵³⁷ Érsek, azaz Lippay György.*

⁵³⁸ Érsek* – érdekes, hogy közben számot váltott.

⁵³⁹ német*

⁵⁴⁰ Juppiter elveszi az eszét azoknak, akiket el akar veszejteni. (Ez s a következő mondat az *Elmélkedésekben* is szerepel majd.)

⁵⁴¹ Megfejtetlen, mindenesetre Thaly Kálmán szerint protestánsnak kellene lennie, mert így értelmezhető a kihagyott részben olvasható *sacrilegium* [*szentséggyalázás*] és *mortale peccatum* [*halálos véték*] kifejezés.

Viszont pedig, ha ő nagysága akarna helyt változtatni, számtalan akadékjai volnának; holott Muraköz ő nagysága nélkül oly volna, mint kormányos nélkül hajó, és bizony félesztendeig meg nem lábolná. Ehhez, mint minden okos embernek szükség, ő nagysága is gondolkodik: talám az magassan való állapot szédelgést hozna fejének, és az mely tisztre mostan elegendős, akkor mind az udvar impetitiója [*támadása*] miatt, mind más rossz magyarok irigysége miatt, talám unalmas volna?! De mivelhogy az hazáját szerető úrnak, legfőképpen magyarnak, nem azt kel tekinteni, hogy mi kedves, mi alkalmas, hanem micsoda hazájának jobb és hasznosabb: ezek az gondolatok kényszerítették az én uramot a maga személyére reflexiót tenni. És jöllehet, hogy bizony ő nagysága magát egyáltalán fogva elégedetlennek ismeri: de ha a többi habilitássára [*alkalmasságára*] tekint, egyiknél sem tartja magát alábbvalónak⁵⁴² ha nemzetit, ha esztendeit, ha készségét, ha cselekedettel tett bizonyoságit, ha hazájához való szeretetét, a kivel bizony mindeneket megőz, tekinti. Haszontalan volna nagyságodnak az én uram éjjelnappal azon való törődését: miként szolgálhasson hazájának? haszontalan volna buzgó szívéből való gyakor mondásit és beszédit számlálnom: holott az szók kevés bizonyságok. Elég azt mondanom, ha többet nem mondhatok, hogy urának, hazájának, nagyságodnak és minden jó magyarnak senki bizony nem tud többet, sem kíván többet szolgálni, mint az én uram; senki bizony a magyar nemességnek szabadságát nem készebb oltalmazni, senki úgy magát nem kész fogyni, mint ő nagysága. Ihon, kegyelmes uram, az nagyságodhoz való uramnak kötelessége kivette szájából azt, a kit soha senki ki nem vehetett, és az kit az mértékletesség tilt: tudniillik a kérkedést. De nem kérkedés az, mikor az jó lelkiisméret ilyen fejedelem előtt ... megvallatja magával minden kvalitássit [*tulajdonságát*], és nem titkolja semmiét. (...) ...az én uramnak ... legnagyobb célja, hogy megtudhassa: kit fog nagyságod arra jónak itilni, hogy osztán ő nagysága is az nagyságod tetszésével megegyezzek...

Holott pedig nagyságod az én uram személyét itílné elegendőnek lenni, és kívánná is ebben előmenetelét: nagyságodnak könyörög, hogy lenne segítséggel néki ahhoz... (...) Egy fejedelemnek sok keze, sok értelme. De mindazonáltal itílné az én uram, hogy ha egyszer immár arra nagyságod kegyelmességgel resolválja [*elhatározza*] magát: tehát az maga akaratját ne publicálná, sőt elhálolná addig, meddig ideje leszen az kimondásnak. ...alázatos bocsánatot kérvén nagyságodtól, azt mondom, hogy

⁵⁴² Egy nemzetnél sem vagyunk alábbvalóak, mondja mindannyiunkról az *Áfiumban*.

az rossz magyarok, s ehhez az magyarra örök gyűlölséghordozó 42, 5, 31, 48, 25,⁵⁴³ kik olyan vaddá, olyan gyanússá tették az nagyságod ... nevét, hogy immár a ki nyilván jót csak mondana is nagyságodról, sacrilegusnak mondanák. Nincsen azoknak az istenteleneknek eszék, nincsen lelkek, nincsen Istenek; mert ha volna, és az ördög nem ülne szívében és szemén: kívánná hallani a magyar dicsőséget! Holott ha nagyságodat excludáljuk [*elzárjuk*] magunktól: hol van osztán az magyar név? hun van csak egy is magyar, a kit idegenek említhessenek? Hanemha porban akarjuk keresni a magyar nevet, és olyanokat akarunk a mi boldogságunkkal támogatni, a ki osztán gyalázatot és romlást hoz nyakunkban! Azért nagyságos uram, jóllehet, hogy uramnál az nagyságod gratiája és segítsége kívánatos volna: mindazonáltal látván nagyságod az felülírt okokat, kéri alázatosan nagyságodat, hogy más móddal nagyságod előmenetelét keresse. Sokan vannak, kegyelmes uram, a kik az palatinusság pályát futják; de bizony igen féltő..., tantum, ut noceat, cupit esse potens [*csak, hogy ártson, kíván lenni hatalmas*] ... Az nagy tiszteteknek osztása, nagyságos uram valahol fávorral, grátiával és practicával [*kedvezéssel, hálaival és mesterkedéssel*] osztatik: veszett respublica az; hanem az dicséretes, az hol semmi más, csak az érdem egyedül viszi embert elő. De nem ez szerint akarnak menni elő sem 263, az mely 30, 15, 11, 32, 9, 21, 58, 32, 15, 41, 5, 48, 52, 15, k,⁵⁴⁴ és csaknem lelkét ördögnek adja; sem 202, az ki az 450⁵⁴⁵ Istenének tartja, és érte a magyar szabadságot lábával tiporná, ha lehetne... (...) Bánja uram ő nagysága, hogy ilyen penicillussal [*ecsettel*] azokat az praetensorokat [*igénylőket*] kell nagyságod előtt describálni [*leírni*]: mert szokatlan dolga ő nagyságának embereket rágalmazni; de nagyságos uram, az nagyságodhoz és hazájához való affectiója [*jóakarata*] kisajtolja szájából az igazat, és nem engedi eltitkolni az gonosztságot. Ihon, nagyságos uram, az én uramnak discursussa az magyarországi dolgok felől; ihon minden értelme, a ki hazája javát illeti. Nagyságod előtt, mint legjobb magyar előtt az ki él ég alatt, leteszi szívében való titkait...

Külső dolgokról is peng az mit tudott ő nagysága, akarta nagyságoddal közleni, mivelhogy az magunk administrációjában [*igazgatásában*] szükséges az szomszédokét tudni, és az az bölcs statuaris minister [*államminiszter*], a ki a messzi való dolgokat tudja a maga hasznához kapcsolni.

⁵⁴³ némete*

⁵⁴⁴ Csáky László ... leányát németne*

⁵⁴⁵ Wesselényi ... érseket*

(...) Spanyor király⁵⁴⁶ ő felségének semmi férfi-maradék a nincsen, az mely ha a nélkül (kitül Isten oltalmazza) kezd meghalni, akkor az európai status felfordúl...⁵⁴⁷ Van olyanok is, a kik az infantát, spanyor király leányát, hogy portugallus fia fogja venni, jövendőlik; ez pedig sem lehetetlen, sem nehéz, mert noha most ellenséges az castiliai nép az lusitanussal: de mind megváltozhatnak az a király halálával, holott egy clima alatt vannak, egy nyelven szóllanak, egy köntöst viselnek, virtutes etiam et vitia communia habent [*közösek erényeik is, vétkeik is*]. Ki azt mondja, hogy a franczúz király fiának adnák az infantát, de én nem hiszem, mert non bene dissimiles inter se foedera jungunt.⁵⁴⁸ (...) Anglusok hollandusokkal az mint vannak,⁵⁴⁹ nyilván vagyon mindeneknél; az vége mint lesz? csak az jó Isten tudja. Angliai királynak⁵⁵⁰ az impériumi statusok, úgy van híre, hogy valami segítséget fognak rendelni, úgymint egynihány százezer forintokat; de kevés segítség ez nagy szükségre. Ha svecus király,⁵⁵¹ ha danus király, ha hollandus nyilván pártját nem fogja, oda vagyon reménsége szegény királynak. Az velencei hadközást, azt nagysá-

⁵⁴⁶ IV. Fülöp idejére (1621–1665) esik az ország látványos hanyatlása: a harmincéves háborúban Ferdinándék pártján állt, a franciákkal (miután azok a svédek szorongatottá vált helyzete miatt 1635-ben a Habsburgok ellen lépnek be) 1659-ben zárja csak le veszteséges kimenetelű háborúját, Portugália pedig 1640-ben ismét független lett. IV. Fülöpnek 1661-ben fia születik, a későbbi II. Károly, ő az utolsó spanyol Habsburg.

⁵⁴⁷ Amint ez meg is történik fél évszázad múlva a spanyol örökösödési háborúban!

⁵⁴⁸ A különbözők nem jól kötnek egymással szövetséget. Ez is visszatér az *Elmélkedésekben*, ott a Mátyás és Frigyes közötti helyzetre alkalmazva, közvetlenül azelőtt, hogy idézné Bonfini összehasonlítását.

⁵⁴⁹ A Navigation Act (1651) csak olyan államok hajóit engedi be az angol kikötőkbe, amelyek a saját termékeiket szállítják. A gyarmatosítás egyik legnagyobb nyereségét viszont a gyarmati áruknak Európába szállítása adja, amit eddig döntően a tengerek ura, Hollandia végzett. Az 1652–1654 közötti háborúban de Ruyterék nem képesek visszavonadni a hollandokat komoly bevételtől megfosztó törvényt.

⁵⁵⁰ Helyesebben ekkor skóciai királynak, mert az 1649-ben kivégzett Károly fiát a skótok ismerik el II. Károlyként királyuknak, Angliában ebben az évben kezdődött a protektorátus, Cromwell diktatúrája.

⁵⁵¹ A svecus király ekkor nő volt (506), a húszévesen már Descartes-tal levelező Krisztina. 1654-ben lemond a trónról belefáradván a kormányzásba és mivel a luteránus Svédország uraként nem teheti meg, hogy katolizáljon. Utóda rokona, az Erdély bukását előidéző lengyel hadjárat kezdeményezője, X. Károly Gusztáv, már 1655-ben megújítja az ellenségeskedést a levertt dnyeperi kozákság által 1654-ben segítségül hívott oroszoktól is támadott Lengyelországgal. Ezt kihasználva, meg az előző vereségért bosszút állni akarva és a balti-tengeri kereskedelmi érdekeket is szem előtt tartva a dán–norvég király (Norvégiában az 1397-es kalmari unió óta a dán király az uralkodó), III. Frigyes 1657-ben hadat üzen Svédországnak. 615, 623

god mindeneknél jobban tudhatja, holott untalan portárul lehet híre; a mi németink igen félnek, hogy Candiát⁵⁵² is oda engedik a töröknek a velen-
 czések, és hogy magyarra fordul az hadakozás, holott magok a velenczék-
 sek nógatják őket reánk. Bizony, ha volna erős és körmös kéz, most vol-
 na a törököt lehetséges megtántorítani, holott szemlátomást látni az ő
 monarchiájoknak kissebbülését, az mellyet adjon Isten a mi időnkben ér-
 nünk még jobban! Az imperiumi statusoknak [*birodalmi rendeknek*]
 mind nehézségek, mind idegenkedések, mind az elector [*választó*]-feje-
 delmektől, mind magától a császártól: holott a választásból őket olyan
 contemptussal excludálták [*gyalázattal kizárták*], végzéseik ellen; ... félő
 bizony, hogy azt az nagy ligát, a kinek Európa mássát nem látta, Henri-
 cus 4-tus francziai király idejében, az imperiumi statusok ne renoválják,
 azminthogy akkor is nagy változás lett volna Európában,⁵⁵³ ha azt az vi-
 téz királyt egy áruló kéz meg nem ölte volna. (...) Az mi 39, 14, 49, 11,
 36, 59, 52,⁵⁵⁴ k, nagyságos uram, ezeket mind contemptussal [*megvetés-
 sel*] hallja, és azt tudja, hogy az szerencsének meg van nyírva az szárnya,
 nem röphülhet. És ez ... nagy magahittség avagy kevélység... (...) Fran-
 cziák jobban viselik magokat most, mintsem tavaly, és ez az vitész nem-
 zetség, ha belső nyavalyája nem volna,⁵⁵⁵ nagy dolgokat cselekedett vol-
 na Európában. Az magyarok mint vannak, maga látja nagyságod: lan-
 kadtan, betegen; török rabolja egy felől, más felől contemnálja [*megveti*]
 minden, és sirniok sem hadnak, és a ki tartozék segíteni is, az örül és
 triumphál nyavalyáján.⁵⁵⁶ (...) ⁵⁵⁷

⁵⁵² Krétát majd csak 1669-ben szerzik meg a törökök, 24 évnyi háborúskodás után.

⁵⁵³ Éppen Rudolf császárt készült megtámadni, amikor leszúrta egy francia katolikus 1610-ben.

⁵⁵⁴ udvarun*

⁵⁵⁵ Az évek óta tartó *Fronde*, amit éppen ebben az évben győz le Mazarin.

⁵⁵⁶ Ez az utolsó gondolat lesz (de a helyzet megváltozása miatt sokkal élesebben) Ná-
 dasdy szövegtervezetének alapja. **D32**

⁵⁵⁷ Századok 1868. 635–647. A szöveg hátralevő részében Zrinyi egy kiváló itáliai tör-
 ténészt ajánl a fejedelem figyelmébe, hogy dicső haditettei méltóképpen megörökítes-
 senek, nehogy a tehetségtelenség vagy a rosszakaratból eredő félretájékoztatás miatt
 rosszul mutattassanak be.

Radzwiłł herceg a lengyel trónról és II. Rákóczi György esélyéről

(...) IV. Isten a mi szándékunktól nem idegen akaratának ... az első nyilvánvaló jele az, hogy államunk teste (ami annyi részből nőtt össze) nem lehet ép, csak ha leszakított tagjai és integráns fő részei abba a szerkezetbe, amelyikről le lettek vagdalva, teljes szabadságban visszatérnek és testüknek visszaadtnak. A leszakított tagok pedig nem illeszthetők vissza helyükre, csak pusztulásuktól való félelmük megszűnte után. E félelem nem vehető el róluk, csak olyan király alatt, aki nem tartozik a római egyházhoz. A római egyházhoz nem tartozó fejedelmek közül senki nincs, akit Isten közelebb indított, mint ökedvességét⁵⁵⁸, aki sokak, még a nem a javát akarók gondolatai és beszedei által is jelöltetik arra. Azt gondoljuk tehát, hogy semmi méltánytalanságot nem követünk el abban, hogy azt kívánjuk – azok jogséremlme nélkül, akiknek a hatalmát, még ha az káros is az államnak, mégis, ameddig Istennek így tetszik, elviseljük – a jogarnak a fentebb mondott és esetleg valami más okok miatti üresedése esetében hazánk számára alkalmas királyról gondoskodtassék.

V. Isten akaratának másik jele, hogy ő a dolgok csodás fordulása révén a legfőbb és legfontosabb terveknek azzal kapcsolatban, hogy nálunk nem pápista király választassék, gátja és akadályja (azaz az osztrák hatalomtól való félelem) elbontásában a legsimább és legkönnyebb utat nyitotta meg: az ottomán portát rászorította arra, hogy neki magának, államédekből, vállalnia kell bizonyos, a lengyel királyság állapotával kapcsolatos gondot és nyugtalanságot... (...) ⁵⁵⁹

VII. ...az a leghatékonyabb eszköz, ha az ottomán porta derekasan fáradoznék azon, és minden segítséget megadna ahhoz, hogy amint eljött az interregnum alkalmá, a lengyel királyság számára nem a római szentségekhez tartozó királyról gondoskodtassék. Ökedvességénél pedig e reményhez senki nincs közelebb, senki sem alkalmasabb. Ugyanis ha ez a kimenetel adódik, a legbiztosabb remény van arra, hogy az orosz⁵⁶⁰ tar-

⁵⁵⁸ Rákóczi. A litván herceg követei először 1643-ban jártak Erdélyben, már akkor is a Rákóczi-háznak kívánva a lengyel koronát IV. Ulászló halála esetére.

⁵⁵⁹ Részletezi, milyen veszedelmek származhatnak a törökökre abból, ha akár az oroszok (a szövegben muszkák), akár az osztrákok megerősödnek Lengyelország további gyengülése révén. Ennek megakadályozására a török az osztrákokat a magyarországi háborúval fenyegethetné, az oroszokkal szemben pedig az általuk jelenleg igen fenyegetett tatárokat használhatná fel.

⁵⁶⁰ A kis-orosz, azaz a kozáklakta ukrán.

tományok – megutálván azt a szolgaságot, amely a muszkáknál sokkal keményebb, mint nálunk volt (mindazonáltal ezt nem voltak képesek elviselni) – vissza fognak térni a nekünk való engedelmességre (ami a muszkák erejét fogja gyengíteni), csak a reliigiójuknak és nekik maguknak a kipusztításán elszántan fondorkodó pápista klérus ármányaitól mentesek lehessenek.

Márpedig e dolog keresztülvitelére az ottomán portának semmi mást nem kell vállalnia vagy másról gondoskodnia, mint hogy a császár semmi esetre se merészeljen a mi vagy az ökedvessége joghatósága alatt álló területekre támadni; nekik mi sem könnyebb ezt megtenni. (...) ⁵⁶¹

C 20

Csecsemőgyilkosság és felekezeti hovatartozás

1655. január 12-én halott újszülöttet találtak a csatornanyílásban. A vérnyomon megállapították, hogy a cseléd a gyermeket az utcán szülte meg, s másnap egy özvegyasszonyhoz ment... A cselédet Zsófiának hívták, családneve Friedmann, két évet szolgált Kern Lőrinc kovácsnál..., s annak béresétől volt a gyerek, ezért mindkettőjüket hűvösre tették. Február 17-én a lányt kihallgatták, de nem akart vallani, előadta, hogy kétszer ugyan dolga volt a kovács legényével, akit Urbánnak hívnak, de nem tudta, hogy teherbe esett, s amikor megszült, nem tudta, hogy az gyerek, azt hitte, hogy csak vér, mert a vérzés ideje volt, ezért a kötényébe tette és a csatornanyílásba vitte, de erről a kovácslegénynek nem volt tudomása. Így vallott a legény is, volt ugyan dolga a lánnyal, de nem tudta, hogy terhes, még kevésbé parancsolta meg neki, hogy ilyesmivel próbálkozzék. Ugyanígy kihallgatták Gaydusch Margitot is, aki ez előtt a kórházban volt, de utána egy darabig vidéken lófrált, s mivel tele volt a hasa, újra a kórházba jött, s ott halott gyereket hozott a világra. Beismerte, hogy az oldalába döfött és megnyomta a testét, s hogy kétségtelenül ettől született a gyerek halva, mert a koponyája be volt nyomódva. 19-én a cselédet keményen megfenyegették a hóhérrel, s mikor komolyan kérdőre vonták, bevallotta, hogy letépte a gyermeket a köldökzsinórrol, a kötényébe tette, s mert sírni kezdett, a csatornanyíláshoz ment vele, s a fejét a csatornát fedő rácshoz verte, aztán bedobta a csatornanyílásba s elment. Utána úgy ítélték, megérdemelné, hogy elevenen eltemessék és karót

⁵⁶¹ Szilágyi I. 311–312., latin. Radziwiłł 1646-ban Erdélyben is járt, akkor még törökellenes európai összefogást szorgalmazott.

verjenek át a testén. Mivel azonban nagy bűnét bevallotta s a pápista tévelygésről áttért a mi hitünkre, kegyelmet gyakoroltak vele, s 26-án a hóhér fogóval lecsípte a mellét s utána pallossal kivégezte.⁵⁶²

Március 8-án Urbánt, a kovácslegényt, aki a cseléddel fajtalankodott, a tanács elé idézték, 12 botütésre ítélték, és kitiltották a városból, ami meg is történt.

12-én Gaydusch Margitot, akinek a kórházban halva született a gyereke, kivesszőzték.

A LÖCSEI KRÓNIKÁBÓL⁵⁶³

Zrínyi Miklós levele a fejedelemnek 1655 februárjában

C 21

(...) Az pápa⁵⁶⁴ halála tudom hogy fog változásokat csinálni az köröszténségban, franczuz vagy spanyor párt leszen, az szerént segiteni fogja s alattomban azokat, kikhöz inclinatiója [*hajlandósága*] leszen. Történhetik, hogy az mi földünkre is jönnek abbul való effectusok [*hatások*], de nem jöhetnek ugyan nagy vehementiával [*hevedsséggel*]. Az egész Európának szeme mostan austriai háznak debilitását [*erőtlenységét*] nézi; spanyor király fiu magzat nélkül vagyons;⁵⁶⁵ ha Leopold herczegnek adatik is az infanta, kevés reménségü olyan nagy kívánsághoz, mert erőtlen és beteges. Innsbrucki herczegek ezenképpen vannak:

Császár beteges és erőtlen és minden ember prófétálja halálát nemsokára, az öregbik fia penig igen ifju és sok változásokhoz alája vettetett, míg megért emberkort ér.⁵⁶⁶ Az kisebbik egészségtelen és kevés reménységü.

⁵⁶² Volt, ahol a gyermekgyilkost a tudomány szolgálatába állították: „Egy Basilea [*Bázel*] környékéről való, mintegy 30 éves gyermekgyilkos asszonyt (aki két kisdédét megölte) lefejezték és nyilvánosan felboncoltak. Ennek dr. Johannes Henricus Glaserus úr nyolc napon át a reggeli órákban tudományos alapossággal minden testrésztét megvizsgálta, a délutáni órákban pedig a sebészet ugyanazon tárgykörével foglalkoztunk, csak hogy most saját szemünkkel látva. Semmi természetellenest sem találtunk azonkívül, hogy a máj a hypochondriumot mind jobb, mind bal oldalról teljesen elfoglalja, és több ínszalaggal szorosan a hashártyához kapcsolódik.” (Pápai Páriz 155. – naplójegyzet 1674. január 7-ről.)

⁵⁶³ Hain 237–238.

⁵⁶⁴ X. Ince (1644–1655), utóda VII. (Chigi) Sándor 1667-ig.

⁵⁶⁵ 546

⁵⁶⁶ Az előző évben pedig meghalt az 1647-ben magyar királlyá koronázott IV. Ferdinánd.

Az Isten tartsa meg őket hazánk és köröszténség javára, de ha valahogy az állapot változnék, gondolja meg Ngod, minémű állapotok lennének.

Ha szóval Nagodnak az én sensusimat [*érzéseimet*] megmondhatnám, bizony szerencsésnek tarthatnám magamat, de levélre nem merem és semmi characterre [*írásra*] nem bízhatom, istentül, időtül és jó szerencsétül kell várnom.

Az magyar állapotok ugyancsak is eodem statu [*ugyanabban az állapotban*] vannak. (...) Az magyarok hijjában nyitják föl az szemeket, ha nem lesz kiben bizniok. Erdélyi fejedelem, ha nem ad melegséget és bátorságot az jó magyaroknak, mit használ az vigyázás. Erdélyi fejedelem securus [*biztos*] legyen abban, hogy Zrini Miklós minden dolgában secundálni [*segíteni*] fogja és igazán szolgálni. (...)

Én, Nagyságos uram, nem régen Bécsben voltam, úgy tetszik, hogy nagyobb respectussal voltak hozzám most az német urak, hogysem azelőtt; bizony azt is Nagyságod kegyelmessegének köszönhetem, mert nagyságod gratiái, kivel egyszer-másszor is látogatott, tettek ő nálok is considerabiliorum [*tekintélyesebbé*] istennek legyen hála és Nagodnak. Mindazonáltal nagyságos Uram, semmi bizonyos reménségem még nincsen, hogy ő felsége candidatusok [*jelöltek*] közben méltóztatik-e tenni;...⁵⁶⁷

C 22 Mátyás király életéről való elmélkedések⁵⁶⁸

(...) Ha azért most ékessen író historicusink nincsenek, nem tulajdoníthatjuk nemzetünk íráshoz való restségének annyira, mint annak, hogy megholtak Mátyás királyok, s ujak nincsenek, kik indíthatnának új elméket, és nevezetes okokat adnának az ékessen való írásra; holott annak a

⁵⁶⁷ (Markó 324–325.) Nem méltóztatott, a két-két katolikus és protestáns jelölt közül Wesselényi Ferenc kétszáz szavazatot kapva lesz nádor az 1655-ös, Lipót koronázására összehívott országgyűlésen. Helyét az országbírói tisztn Nadasdy Ferenc veszi át.

⁵⁶⁸ (Zrínyi, Mátyás 179–203.) Az 1650-es évek meghatározó konfliktusa az örökös királyság – nemzeti királyság ellentéte. Az előbbi képviselői azt látták, hogy Magyarország a törökkel szemben egyedül nem állhat meg, ezért szükséges, hogy a Habsburgok védjenek bennünket, s a bennük irántunk kétszáz év óta, de különösen Mohács utánról felhalmozódott ellenérzéseket oldaná fel az örökös királyság kimondása. A nemzeti királyság hívei számára az a tapasztalat volt a meghatározó, hogy a dinasztia nem viseli szívén az ország felszabadítását a több mint száz éve tartó pogány uralom alól. 1655-ben Lipótot királlyá választják, ám Zrínyi hiába várt arra, hogy III. Ferdinánd nádorra jelölje. A nemzeti monarcha eszményített alakját – erős németellenességgel – 1656-ban rajzolja meg Zrínyi Mátyás uralmának bemutatásával.

dicsősséges királynak halála után ha lettek volna mások is olyanok, az mi gyönyörűséges pennánk, Istvánfink nem csak siralommal töltötte volna meg és keserves panaszolkodásokkal históriáját...; mi sem siratnánk annyi veszedelmünket, ép volna országunk, s Buda közepe volna ha nem az egész keresztyénségnek, legalább bizony Magyarországnak. (...)

Mátyás király választásában egynéhány observatio [észrevétel] jöhet előnkben; eggyik az, hogy előbb hogysémmint elválaszták, egynéhány nappal a pesti gyermekek csoportonként kiáltják vala Mátyás király nevét... (...)

Másik observatio ebben a választásban az, hogy fegyveres kézzel, erőhatalommal lén meg... Bárd, kerék, akasztófa lett volna jutalma az ellenkezőnek. Ugyanis ha másképpen lett volna, az német arany nem hatta volna a maga practicáit vissza,⁵⁶⁹ Friderik császár, de hány más praetensor [trónigénylő] lett volna az országban is; hányan voltak kik vesztegettek minden erejeket rajta, hogy ne menjen elő Mátyás? (...) Példával nem kell azért ezt tartani minden időben, mert nem jó volna ha szabad országban ily móddal kellene mindenkor királt választani. De az mi Mátyás királyunkat minden ember oly indulatu ifjunak esmérte, és annyi érdeműnek az atyját, hogy nem lehet abban villongás, hanem csak a gonoszoktól, tehát azoknak megzabolázására jó volt a félelem, a kivel bármásszor is éljen a magyar, ha Mátyás királyra találhat, mert a szabadságnak sérülését a király jó volta helyére hozná. Nusquam libertas gratior extat quam sub rege pio.⁵⁷⁰ De a fejedelem választását Isten magának tartotta, aval ajándékozá ő az ő szolgáit kiket szeret, aval is rontja kiket gyűlöl. Isten a magyarokat azzal a választással megáldotta volt... (...)

Erdély és Moldva felütik magukat, a király szerencséjének ellen mernek rugni: bolondok, nem jól gondolták meg a végét. Nehéz az alattvalónak igazságos királya ellen támadni... Erdély az adónak nagyságát veszi okul, de roszul. Szükséges a királynak az adó, főképpen az olyan királynak mint Mátyás volt. Neque quies gentium sine armis, neque arma sine stipendiis, neque stipendia sine tributis haberi queunt.⁵⁷¹ Ez a király sem bolond épületekre, sem eszelyős költséges vendégségekre, sem bolondok gazdagítására nem költötte az ország jövedelmét, hanem hazája megma-

⁵⁶⁹ Amikor pedig 1459-ben Frigyes újrakezdi praktikáit, Mátyás ráküldi Nagy Simont „...a római császárra, kit meg is vert ... s kirázza a császárnak a kevély német gondolatokat a fejéből...” (i. m. 183.)

⁵⁷⁰ Sehol sem kedvesebb a szabadság, mint jámbor király alatt.

⁵⁷¹ Sem a népek nyugalma sereg nélkül, sem a sereg zsold nélkül, sem a zsold adók nélkül nem létezhetik.

radására, dicsőítésére és öregbülésére. Kicsoda nem kívánná maga értékével segíteni az ilyen királt? Ugyan nehéz külből helyre nézni az szegénységnek munkáját s vérét hogy megyen; s e miatt szoktak mindenkor az országok megzöndölni, mikor az ő értékeket a királyok torkon verve kivészik s nincs láttatja, avagy ha van is, olyan, a ki a községet desperatióra [*csüggedésre*] indítja, holott abból a jövedelemből egynehány rossz gazdagul meg, az Isten és az emberek ellenére. Moldvának kevesebb oka a pártolásra, azért nagyobb ostora is; mert megzabállott a jó szerencsében, nem ülhet vesztég székiben... (...)

Német és magyar fő sohasem lehet egy fő (ugymond Bonfin):⁵⁷² Mátyás ugyanis természettől fogva bőkezű és méltóságos, mértéken felül dicsvágyó és megtiszteltetésre igen törekvő, benne a lelki nagyság igen nagy, lelke veszélyes vállalkozásokra és kitűnő tettekre mindig kész volt; ellenben Frigyes császár nemcsak takarékos és egyszerű, hanem fukar és inkább pénz- mint dicsvágyó; a nagy keresztény közösség javára – a maga vagy más hibájából – sohasem buzgólkodott. Amaz harcias és igen edzett; emez a restség és nyugalom kedvelője, sőt kelleténél is hanyagabb, tunyább és késlekedőbb. Amaz a leghíresebb fejedelmek példáját követte, mindig az ősök dicsőségével vetélkedett: emezt néha kajánnak tartották, aki mások jeles tetteinek útjába állott, háborúban békét akart, s egyikben sem volt állhatatos. Az – őszinte jellem, nyílt szívű hadvezér, békére és háborúra egyaránt alkalmas szellem: ez – csellel, fortéllyal és ravaszsággal, és mindent csak saját belátása szerint szeretett cselekedni, semmit sem hallgatott barátai tanácsaira, végül mindkettőre (békére és háborúra) alkalmatlan volt. Amaz fényben és keleti kényelemben élt, és lelkének derűt merített a borból; s nem volt ellensége az emberi gyönyöröknek sem; ennek életmódja szerény, lelke önmegtartóztató volt, ellensége a mánornak, sőt bornemissza és örökös vízivó, az egyedüllét és szemlélődés barátja. – Azt az élcek, tréfák és barátainak társasága rendkívül mulattatták; ezt pedig az elvonult, szigorú elveket követő, kietlen és övéinek társaságától is nagyon tartózkodó élet. Végre a király jellemének nemességénél fogva kész volt megbocsátani, és mindent vállalni, hogy az ország kárt ne szenvedjen; jobban szerette a tisztességet, mint a pénzt, ezenkívül jókedvű, derült és víg, és vállalkozó szellemű volt. A császár makacssággal tűrt el mindent, a veszteségekre nem sokat nézett, és ellenfelét csökönyös szívóssággal fárasztotta ki, kész volt inkább mindent

⁵⁷² Az itt következő idézet az eredetiben latinul szerepel, a magyar szöveget Klaniczay 1983-as kiadásából vettem.

elveszteni, mint egy fillért pénzes ládájából elővenni; jobban kímélte a pénzt, mint barátait, és azt remélte, hogy halogatással minden jóra fordítható, és ridegségét s magányát el nem hagyta. Egyenlő volt mindkettő vallásossága, egyenlő a csillagjósokban és a menyiségtan üres fortélyai-ban való babonás hite, melyekkel szemben – saját beismerése szerint – mindkettő egyforma gyöngeséget mutatott. De a császár a vallásos dolgokban sokkal fáradhatatlanabb,⁵⁷³ és a szent szemlélődésekben szerfelett kitartó volt. (...)

Hogy e két elme nem egyezhetett, Isten dolga. Most mikor nem csak római császárság s magyar királyság vagyon egybekapcsolva, de Csehország, de sok más praerogativa, remélhetünk-e mi jobb időket, nem tudom; de bizony apparentiája [*mutatkozása*] semmi nincsen. Vayon ugyan remediumja [*orvossága*], de nehéz az embereknek átkodása miatt. Ha a mi urunknak alattvaló magyar nemzethez való diffidentiáit [*bizalmatlanságát*] nem nevelnék, sőt kigyomlálnák a rossz tanácsok, kik között mind német s magyar vagyon, de rossz; ha el nem hitetnék vele, hogy nem bir másképpen a magyarral, hanem mikor nyomorult; ha viszont nemzetünket, annyi kétségben hajon fogva nem húznák és, ha ugyan akarátja ellen is, régi jó állapotra fel igyekeznének emelni: kész volna a dolog, örülhetne a keresztyénség, nem telnék tovább az ottomán hold. De valamint lehetetlen a szeleknek fujását a tenger háboruságára meggátolni, így lehetetlen a fejedelmek tanácsátul az ilyen rossz elméjű tanácslókat eltiltani. (...)

⁵⁷³ Zrínyi szerint Bonfini csak azért írja ezt, hogy ne mutassa az egész összehasonlítás a császár értéktelenségét „...és hogy ennyi keserűség után adjon a császárnak valamit, a kivel édesedjék császári méltóságos hire neve. De bizony az én ítéletem szerint aval nem kevéskedhetik császár a király felett, mert az untalan való szentegyházakról szentegyházakra való járás, misehallás, gyónás, processiókkal való kerülés, spítálok látogatása, untalan papokkal való s barátokkal társaság, emberek társaságátul való megvonás és Sz. Atyák könyve olvasása, meg kell vallani, hogy nem nézhetjük másképen, hanem ahítatosságnak; de azt is nem tagadhatni ugyan, hogy ezek az ahítatosságok inkább illenek alacsonyabb rendű embereknek, hogysem királyoknak és nagy állapotu uraknak. A mi hitünk buzgó szereteti az Isten, hogy a királyok szolgálják őtet az igazságnak egyenlő osztásával, maga országoknak szorgalmatos gondja viselésével, az ő nevének dicséretire nézendő nagy actiókkal, pogányok romlásával s a maga felelmével: hogysem a mikor ők alyosabb ahítatosságokat keresnek, koldusok lábait mossák, papokkal társalkodnak, kalastromokban bészorulnak, s untalan kezeken hordozván az olvasót, semmi más dicséretre méltót nem cselekenek. – Ezek az ahítatosságok inkább vannak ama melancholica inclinációból [*melankólikus hajlamból*] és az nagy dolgoktul való félelemből, hogysem isteni szeretetből és igaz buzgóságbul”. (Zrínyi, Mátyás 194–195.) III. Frigyes ájtatosságát II. Ferdinándot is jellemezte.

Belől pedig nem számlálom az épületeket széllal az országban, nem a nagy költségeit, az sok számtalan idegen emberekre való gondviselését, követeknek becsületes tartását, mert ezt haszontalan volna kicsin írásban foglalni, hanem országának securitására [*biztonságára*] nézendő dolgokat considerálok [*szemlélem*]: ugymint, tiszteknek érdemes distributíóját [*osztását*], törvényeknek fundatióját [*megalapozását*], városoknak erőssítését, nemzetének fényesülését, és az barbariesnek elomlását, igazságnak mindenütt administratióját [*szolgáltatását*]. Ezek a dolgok nem minden királyoknak adatnak, és legfőképpen azoknak soha sem, a kik a maga országot s alattvaló nemzetét nem tiszta szívből szereti és nem gyönyörködik benne, mint Mátyás király.

Ha az mi seculumunk [*századunk*] előállana most, vallyon mivel tudna a jó administratióról [*igazgatásról*] kérkedni? Elhittem hogy annak prókátora azt mondaná: Igenis, megérdemli a dicséretet a mostani idő is; mert mind a felyül megszámolt dolgokban is szorgalmatosan forgatja magát, csak az egy törvények szabásával avagy articulusok formálásával, a kikben mindenek találkoznak, mind securitás, s mind ékesség, mind authoritás mind minden. O hívságoknak hívsága! törvényszabással, articulusok írásával megtölteni nem csak a könyveket, de majd már bibliothekákat is, azokat osztán meg nem tartani, hanem még nevetkezni róla, ez ám egyyik láttatlan veszély, a ki már régtől fogva rontja országunkat, ez ám a jel, hogy utolsó romlásunk nem messze vagon, holott magunk confundáljuk [*zavarjuk össze*] magunkat a sok törvénnyel. (...)

Csinála ugyan Mátyás király törvényeket, de nem annyi sokaságot, hanem keveset jót, azokat erősen maga is megtartá, s másokkal is megtartatá: de most az mi időnk nem az megtartásban, hanem a sok articulus-csinálásban fáradoz. Agendi tempore consultando perdimus.⁵⁷⁴ Penig amott a török, erősen rabolja az országot, és nyilván tanít, hogy ense scinditur calamus [*karddal metszik az íróvesszőt*]; más felől a ki hatalmas, törvényünket gázolja, azaz nem a daráznak, hanem a nyomorult légynek csinálják a pókok hálójokat. Nevetség gyűlésünk, csufság pörlésünk, s haszontalan törvényünk. (...)

...minden szerencsétlenségeket a Fatum az ő életében megtartá és gátolá, hogy annál nagyobb veszedelemmel országunkra ereszhesse holta után, a mint meg is lén, s bizony csaknem erről a királyról mondhatnánk:

⁵⁷⁴ Cselekvés idején tanácskozással veszünk el.

Debebas vel non nasci vel vivere semper.⁵⁷⁵ Egy német historicus azt írja, hogy az ő halálának oka a harag volt, holott valami rossz figéért úgy megharaguvék, hogy meghala belé. Hitetlen eb, ugatsz a megholt orosz-lánra, de nem ártasz néki; hallani láttatom az ő árnyékát, így beszélve: Nullam mihi iniuriam, sicut ne diis quidem hi qui aras evertunt.⁵⁷⁶ Ugass és ugassanak többenn is veled, miként ismerhetnék másként, hogy ebek vagytok. (...)

Apáczai Csere János az iskolák fölöttébb szükséges voltáról és a magyaroknál való barbár állapotok okairól

C 23

Nemes és nemzeti Polgármester úr, mély belátású Tanácsosok, tiszteletes Lelkipásztorok, ékes szavú prédikátorok, igen jeles és tudós Iskola-mesterek, bölcs Kurátorok, kedves Ifjúság és Te, hallgatók és nézők kedves koszorúja!⁵⁷⁷

Bizony ... nagyon is helyes volt annak a tudósnak az elhatározása – bárki lett legyen is az –, aki majdnem ugyanilyen alkalommal, mikor minden rendű és rangú közönség feltűnően nagy számban gyűlt össze mindenfelől, hogy beszédét nagy tapssal fogadja, a szószékre lépve mindenkinek meglepetésére csak ennyit mondott: *ember!* Majd anélkül, hogy valamit is hozzátett volna, lelépett a szószékről.

Mivel ezen mindnyájan fölöttébb csodálkoztak, másnap feltűnően ékes beszédben elmondta, mi volt tettének az oka. Azt hiszem, meg akarta mutatni, és szemléletesen a hallgatók emlékezetébe akarta vésni a tanul-

⁵⁷⁵ Kemény János Bethlen Gáborról: Oh vajha avagy ne született, avagy örökké élt volna. (Kemény 99.)

⁵⁷⁶ Semmit sem ártanak nekem, amiként az isteneknek sem azok, akik oltárokat forgatnak fel. (Eredetije Senecánál: Nullam iniuriam faciunt diis hi, qui aras evertunt. – Vit. beat. 26, 3.*: Semmit sem ártanak az isteneknek azok, akik oltárokat forgatnak fel.)

⁵⁷⁷ Kolozsvári latin nyelvű székfoglaló beszéde 1656 szeptemberében. Előzőleg Gyulafehérvárott tanított. Itt a kivégzett angol király, Károly udvari papja, Basirius Izsák (652) segítségével ellehetetlenítik: 1655 szeptemberében az akadémiai záróvizsgán Basirius előkészítő beszéde után a fejedelem megkérdezi a tanárokat, van-e köztük independens nézeteket valló. Egyedül Apáczai válaszol: „Felséges uram, nem tudom, hogy köztünk independens lenne, de én presbiteriánus vagyok!” A fejedelem válasza: „Apáczai uram, a Medgyesi presbiteriumot, amíg én élek, ide be nem hozza ked. Mást ne tanítson, mert Isten engem úgy segéljen, valaki mást tanít, a Marosba vettetem, vagy a toronyból hányatom le.” (Magyar Logikácska 19–20.) Medgyesi Pál (424!) a presbiteriánus irányzat követője.

ságot: az *emberi* önvizsgálódást annyira szem előtt kell tartanunk mindnyájunknak, hogy szónok nélkül is találjunk elég okot, amiért ebben a halandó és esendő életben állandó elmélkedés és folytonos szemlélődés közben mennél siralmasabb hangon egyre csak saját sorsunkat sirassuk.

Különben pedig, ha e jeles tudós eme híressé vált tettét akarnám utánózni, *iskolát* mondanék, és ezzel feloszláttnám a gyűlést. Mert az iskolára olyan nagy szükség van, és olyan sokféle a haszon, mely az iskolából származik, hogy vaknak, sőt érzéketlennek kell lennie annak, aki ezt magától föl nem fogja, be nem látja. Amilyen nagy az iskolának a haszna, olyan nagy, ha ugyan nem sokkal nagyobb a nyomorúsága a magyaroknál, olyan nagy a megvetés és – hogy a gyűlölet szót ne használjam – az ellenszenv iránta. (...)

Az iskola, hallgatóim – hogy a meghatározással kezdjem, amint azt minden rendes értekezésben illik –, tanítók és tanulók rendezett társulása, akik az emberi életkörülmények szempontjából hasznos és szükséges ismereteket tanítanak és tanulnak. E társulás ... feloszlik alsó, közép- és felső iskolára. Mégpedig úgy, hogy az alsó iskolák népiskolák, melyekben tudniillik leginkább az anyanyelven való olvasást, helyes beszédet és írást tanítják a vallás elemeivel együtt. Ezért ezeket anyanyelvi iskolának is hívjuk. A középiskolák viszont főleg három tantárgynak, ti. a latin és görög grammatikának, a retorikának és logikának, továbbá a katekizmusnak és az erkölcstannak tanítása által a felső iskolák felé egyengetik az utat, és megszokott nevük triviális. Végül a felső iskolák minden tudományágban előadásokat és gyakorlatokat nyújtanak törvény szerint mindenkinek, éspedig ingyen. Ezeket akadémiáknak és egyetemeknek hívjuk abban az esetben, ha a tanítók különleges hatalommal vannak felruházva, hogy a négy fakultáson tudományos fokozatokat és címeket adjanak. Különben csak gimnázium, főiskola vagy kollégium elnevezés illeti meg őket.

Hogy a népiskolák mennyire hasznosak és milyen nagy szükség van rájuk, ... teljesen és tökéletesen ... csak az értheti meg..., aki gondosan fontolóra veszi: valamely politikai közösségben akár vezető, akár alárendelt szerep betöltésére csak olyan emberek lehetnek alkalmasak, akik mindjárt az anyatejtől való elválasztás után megszokták, hogy az engedelmesség tejét szívják, alárendelve a kormánypálcát tartó király (ti. az iskolamester) törvényeinek. Ez tette – Xenophón tanúsága szerint – a spártai államot a többi görög államnál boldogabbá. Arra vonatkozólag viszont, hogy már gyermekkortól kezdve mekkora haszna van az emberekkel való gyakori szóbeli érintkezésnek, bizonyosságul szolgálnak azok a

szerencsétlen teremtések, akik annak tudatában, hogy másokkal beszélni nem tudnak, kerülnek minden társaságot. Így tesznek tanúságot arról, hogy közelebb állnak a beszélni nem tudó oktan állatokhoz, mint az igazi emberekhez, akiket csupán gondolkodó és beszélő képességük különböztet meg az állatoktól. Márpedig a beszéd helyes kiejtésének és írásának tanítása az iskolákban folyik.

De boldog isten! Milyen csodálatos dolog az az írás és az írás olvasása!⁵⁷⁸ Milyen csodálatos, hogy ezeknek a vonalacskáknak különböző alakjai majd a gyönyörnek, majd a fájdalomnak, majd a szeretetnek, majd a gyűlöletnek, majd a békének, majd a háborúnak, majd a csendnek, majd a viharnek képzeiteit és fogalmait keltik fel lelkünkben. (...)

Szüntesd meg az olvasni tudást, írni tudást! Nem találsz akkor sehol egyetlen jó családapát, családanyát, fiút vagy egyéb családtagot, aki az adásvételnél, polgári szerződések kötésénél helyesen járna el. Polgári ügyekben mindnyájan olyanok lesznek, mint a vakok, akik arra kényszerülnek, hogy kézen fogva vezettessék magukat.⁵⁷⁹ (...) ...fájlalnunk kell azt, hogy lehet látni egész falvakat is egy-kétszáz családdal, amelynek szeme, füle, nyelve egyedül az iskolamester vagy a lelkipásztor.

Azt sem lehet figyelmen kívül hagyni, hogy anyanyelvi iskolák nélkül, melyek a gyermekeket már zsenge korukban olvasásra és írásra tanítják, a kereszténység szükségképpen szabados gondolkodássá és istentagadássá fajul. A pápaság alatt eltelt sok évszázad tapasztalata bizonyítja, hogy ez magától bekövetkezik, ha elhanyagolják az állandó katekizmustanítást, amely pedig a tanulók olvasni és írni tudása nélkül bizony csaknem egészen sikertelen próbálkozás. (...) Mit tett ... Luther, mit tettek a mi reformátoraink, hogy ezt a barbárságot elűzzék és kiirtsák saját hazájukból? Ugye hogy iskolákat nyitottak mindenfelé, megszervezték a katekizmustanítást; ezt aztán utódaik nagy szorgalommal folytatták mind a mai napig. Ezt csinálják ma lankadatlanul a belgák és az angolok nemcsak hazájukban, hanem még a messze fekvő Indiában is, úgyhogy az indusok barbár népe e tekintetben messzire megelőz bennünket.

⁵⁷⁸ Az antikvitásban *miraculum litterarum*.

⁵⁷⁹ Többben az itáliai városok (Velence, Genua, Pisa, Firenze) valamint a Hansa középkori fellendülését az írásbeliség elterjedésével indokolják – magyar nyelven lásd: Hajnal István: *Írásbeliség, intellektuális réteg és európai fejlődés* in: Hajnal István: *Tecnika, művelődés: Tanulmányok /vál., rend., a bev. tanulmányt, a jegyzeteket és az összekötő szöveget írta Glatz Ferenc.* – Bp.: História; MTA Történettudományi Intézete, 1993. – (História Könyvtár: Monográfiák 2.)

Ideje hát, hogy felébredj, te álmos, te mámoros, te hályogos szemű magyar nép! Végre, végre ébredj fel az álmokból, leheld ki magadból Bakkhoszt, kinek folyton áldozol, oszlasd el gyógyírral szemeid homályát. Nézd, szemléld, vizsgál, milyen forrásból ered tömérdek nyomorúságod, melynek súlya alatt görnyedsz. Drága gyermekeid, hazánk reményei már bölcsőjüktől fogva a tudatlanság feneketlen örvényébe merülnek, és így felnőtt korukban sem látják meg soha a haza javát. Még egyszer mondom hát, serkenj fel, és állíts alsó iskolákat! (...) ⁵⁸⁰

...ha a kultúra magasabbra nem tör, s nem nő át a triviális iskola keretei közé, akkor ezekből az iskolákból aligha árad majd érezhető módon bármely népre is olyan műveltség, amely másokénál előbbre való volna.

(...) ...hogyan ... kimutassam, hogy a triviális iskolák népszerűségének alapos oka van, csak arra az egy dologra hívom fel a figyelmeteket, hogy az ilyen iskolákban készítjük azon eszközöket, melyek által az Ádámban elvesztett adományokat visszaszerezhetjük, már amennyire ez halandó és esendő életünkben lehetséges: azokat az eszközöket, melyek által felderülhet a bölcsesség régi fénye, és lassanként újra felemelkedhetünk arra a méltóságra, amelyből egykor kicsöppentünk. Mert ha ismerjük a latin és görög nyelvet, ⁵⁸¹ akkor behatolhatunk a bölcsesség nagy mestereinek fá-

⁵⁸⁰ Ugyanez, a hazáját féltő indulat szólal meg *A bölcsesség tanulásáról* című, Utrechtben 1655-ben megjelent művében is: „...a könny illik ide inkább, mint a beszéd, ha már, az egész magyar nép nagy és örök szegényére, elborult tekintettel ugyan, de mégis kénytelen vagyok szemléltetni nyomorúságunknak, inségünknek, szégyenletes tudatlanságunknak és közönyösségünknek végtelen tengerét és azt a letörölhetetlen szegényfoltot, hogy csaknem minden technikai kérdésben idegenekhez folyamodunk, de nem annyira fegyveres erőszak, és nem is annyira rabság miatt, mint egykor a zsidók, akik ekevasukat és kapájukat a filiszteusok táborába voltak kénytelenek vinni élesítésre, hanem a magunk hibájából, csupa álmokórságból, úgyszólván teljes meggondolatlanságból; számár tunyaságunk miatt, mely nemhogy egy országnak, de egy értelmes embernek is szegényére válnék; elkábult és kiégett öntudatunk miatt, mely nem érzi a nyomorúságot, és – hogy röviden kimondjam, mellyel az Isten ver bennünket, hogy meg ne lássuk póreségünket, inségünket, szegénységünket. Hazudnék, ha nem volna idegen nálunk az építőmester, idegen az ágyúöntő és tűzszerész, idegen a fazekas, asztalos, posztókészítő, kőfaragó, órás és minden másfajta mesterember, idegen annyira, hogy csaknem minden szerszámunkat az ő műszavaikkal jelöljük.

Röstellkedjünk hát végre ilyen nagymérvű tudatlanságunkon! Érezzük már egyszer szégyennek, ha ezek az idegenek továbbra is barbároknak, bárgyúaknak, nehézfejúeknek, faragatlanoknak hívnak bennünket!” (Magyar Logikácska 40.)

⁵⁸¹ A Bethlen Miklóstól *Önéletrészében* magyarul vagy latinul idézett auctorok: Aesopus, Cato, Catullus, Demosthenés, Diogenés, Epikuros, Eukleidés, Galenus, Héra-

radságot igénylő műveibe. Gyönyörűséggel szemlélhetjük az igazságnak hol itt, hol ott felbukkanó építményeit és mindazokat a nagyszerű dolgokat, amelyeket a tudományokról érzékelés, tapasztalat, megfigyelés és indukció alapján írtak, és az utókorra hagytak. Mindezt Prométheusz égből lopott tüzének, ti. a logikának segítségével meg is vizsgálhatjuk és hasznunkra fordíthatjuk. (...)

Ha pedig a triviális iskolát végzett tanulók nem mehetnek tovább, olyanok lesznek, mint a repkény, mely egy darabon felkúszik a fára, de ha a faágak, amelyek tartják, nem nyúlnak tovább, akkor saját súlyánál fogva visszahajlik a földre. Ez a mi számunkra a legnagyobb szerencsétlenség. Mert igaz, hogy középiskoláink – már olyanok, amilyenek – mindig szép számmal voltak; de mivel jól szervezett felsőfokú iskolát – melyben minden isteni és emberi dologgal foglalkozó tudományt előadnának és tanítanának; melyben a triviumot dicséretes eredménnyel végzett tanulókat évenként tisztességgel előre vinnék – mostanáig jóformán egyet sem állítottunk, ezért triviális iskoláinknak eddig jóformán semmi vagy csak nagyon kevés hasznát láthattuk. Habozás nélkül állapítom ezt meg, még akkor is, ha valaki néhány mai intézményünkre hivatkoznék velem szemben. Hiszen ezekben többnyire nem adnak mást elő, mint teológiát és logikát a latin nyelvvel együtt; csak ritkán fizikát, metafizikát és görög nyelvet; jóformán soha keleti nyelveket: a hébert, kaldeust, rabbinikust; és soha matematikai tudományokat, amilyen az aritmetika, geometria, asztronómia, optika; soha gyakorlati filozófiát, ti. etikát, ökonómiát, politikát és jogtudományt; soha orvostudományt; és soha nem adnak elő történelmet sem, és szónoklattant sem úgy, ahogy azt kellene. Ha nem lennének érzéketlenek, mint a vas, mindezeknek a tárgyaknak nyilvánvaló szükségessége és haszna (amelyről röviden beszéltem már más alkalommal) arra indíthatott volna már eddig is bennünket, hogy akadémiákat vagy legalább a meglevőknél sokkal színvonalasabb kollégiumokat és főiskolákat állítsunk fel és tartsunk fenn. De fájdalom, ugyan hányan akadnak köztünk, hallgatóim, akik, ha az akadémiát másutt hasznosnak tartják is, saját maguk számára is szükségesnek vallanák? Nem így van talán? De hiszen mostanában közszájon forog, hogy apáink idejében is éltek minden tekintetben nagy tudású férfiak, akikkel a ma élők össze sem hasonlíthatók; és hogy ezek – mint valami trójai falóból – a saját korukbeli iskolákból kerültek ki, márpedig ezek az iskolák a külső ké-

kleitos, Hippokrates, Homeros, Horatius, Iuvenalis, Lucanus, Ovidius, Platón, Propertius, Seneca, Sókratés, Tacitus, Tibullus, Vergilius, Xenokratés.

nyelem szempontjából meg sem közelítették a mostaniak színvonalát. Ámde szeretném, ha válaszolnának nekem, és ama férfiak közül, akiknek ragyogó tudása oly nagy csodálatot érdemel, csak egyet is mutatnának olyat, akit magyar iskolák külföldi akadémiák nélkül neveltek volna fel. (...) [Az utókor] azokat..., akik múltunk és jelenünk ily nagy tudatlanságának palástját szőtték, el fogja átkozni, s végül azokat, akik haladásunkat készakarva akadályozzák, a pokolba fogja kívánni.

De térjünk vissza kitűzött feladatunkhoz! Mily nagyszerű és dicső, mily csodálatos és kedves ez a szó: bölcsesség, hallgatóim! Ha ezt testi szemünkkel, ahogyan Platón vágyott reá, nem is láthatjuk, és ha így nem is keltheti fel lelkünkben azt a csodálatos szerelmet, amelyről Platón beszélt, sugarai mégis újra meg újra behatolnak az emberi nyomorúság ropant örvényébe, és úgy elkápráztatják a halandók szemét, hogy bár azok csaknem teljesen elmerültek és eltemetkeztek a tudatlanság feneketlen mélységébe, nem akad köztük olyan együgyű és ostoba, aki a bölcsesség nevének említésekor ne érezné, hogy föl kell állnia. S méltán, mert a bölcsesség vonzerejét, szépségét és részeinek összhangját csak az emberi természet viseli homlokán. De ezt hirdeti mindkét könyvében áradó szavakkal Salamon is, a bölcsességnek ama bőségszaruja...⁵⁸² (...)

Ezért mondotta a hagyomány szerint Xerxész, midőn őt Themisztoklész okossága kiverte Görögországból: nem kívánhat ellenségeinek nagyobb szerencsétlenséget, mint azt, hogy eszüket veszve elhidegítsék maguktól és száműzzék a bölcseket.

De a bölcsesség tűzhelyei, hallgatóim, mindig az akadémiák és főiskolák voltak. Jól látta ezt Julianus Apostata, Názáreti Jézus ama híres ellenfele, a keresztény név ádáz ellensége. Ennek az volt a véleménye, hogy tűznél, vasnál is nagyobb szerencsétlenséget zúdít a keresztényekre, ha császári paranccsal mindenfelé bezáratja iskoláikat. Viszont Károly, aki az iskoláktól való különös gondoskodása miatt kapta a „nagy” melléknevet, ha bármely várost ... meglátogatott..., legelőször is három *P* iránt szokott érdeklődni. A három *P* ottani helyzete szabta meg a helységről való véleményét. A három *P* pedig: praetor, pastor és praeceptor vagy profeszszor. Sokkal különben járt el, mint manapság teszi a legtöbb magyar, akik szerint az előjáró és lekipásztói, mint mondani szokták, az érdemnek mindkét oldala. Az iskola pedig úgysem való másra, mint legfeljebb arra, hogy szállást nyújtson templomi kórusok és temetési szertartások énekeseinek. Mert bizony inkább énekesek és muzsikuskok ők, mintsem

⁵⁸² A Példabeszédek 4,5–9-ét idézi és a Prédikátor 9,18-at.*

valóságos és nevüket megérdemlő tanulók. Élükre rakják szükséges örököként a szerencsétlen rektort, mert különben az iskolákat disznóóladknak nézné mindenki, a tanítókat pedig kondásoknak. (...)

A mi üdvöztönk, Krisztus urunk is először iskolát állított, s innen tett azután az egyház élére tanítókat, mintegy tanítói hatalommal ruházva fel őket, rájuk árasztva a Szentlelket. Az egyháztörténet ugyanúgy fényesen bizonyítja, hogy az első egyházfők – mind a latinok, mind a görögök – az iskolákból kerültek ki. (...) Előbb Frigyes választófejedelem 1502-ben felállította a wittenbergi akadémiát, s alig 15 évvel később onnan lobogtatta föl Luther az egész világnak a reformáció fátyláját.

Viszont igen nagy tudatlanságra vallana az a hiedelem is, hogy a felsőfokú iskolák csak az egyház felvirágoztatására szolgáztatják a széles tudományos műveltséggel rendelkezők seregét. (...) Sokak számára ... meggyőzőbb lehet a másik szempont, hogy ti. egyedül ezek az iskolák állíthatják az állam kormányrúdjához a legkiválóbb állami vezetőembereket, legigazságosabb bírakat és a legbölcsebb tisztviselőket, akik alkalmasak az állam igazgatására és kormányzására.⁵⁸³ (...)

Napnál világosabb tehát, hogy mind az államnak, mind az egyháznak a főiskolák az alapjai. Mindkettő csak akkor virágozhat, ha a főiskolák erősödnek és virágoznak. Ebből látjuk, hogy alapos vizsgálódás alapján állítja Platón: az állam ügyei akkor fognak igazán jól menni, ha majd a filozófusok uralkodnak benne, s az uralkodók filozófiával foglalkoznak. Ezért van az, hogy a kínai nép, mely egyébként barbár és távol áll az igaz Isten mindenféle ismeretétől, az uralkodói méltóságra csak a legnagyobb bölcsseit tartja méltónak... A kínaiakat ez a dicséretes szokásuk az állam szerencsés kormányzása tekintetében a földkerekség minden nemzete előtt bámulatra méltóvá tette. Hát ugyan a belga⁵⁸⁴ népet, melynek szárazon és tengeren oly nagy a hatalma, mi segítette a türhetetlen spanyol iga lerázására? Mi adta vissza neki szabadságát? Állítom, hogy az akadémiák! És mi tartja folyamatosan virágzó életerőben? Az akadémiák és főiskolák! És itt bizony mindig azt tartottam a legcsodálatosabbnak, hogy ahány akadémiájuk csak van, mind a spanyol háború alatt keletkezett. Felismerték ugyanis, hogy csak úgy verhetik vissza az ellenség támadá-

⁵⁸³ II. Philipposnak fiáról Aristotelészhez írt levelére hivatkozik: „Az isteneknek nagy hálával tartozom, hogy fiam született, nem annyira a születése miatt, mint inkább azért, hogy a te korodban született. Remélem, ha te neveled és tanítod, méltó lesz mind hozám, mind az államügyek átvételére.” Ezután Mózes, Dávid, Salamon példáját említi arra, hogy „az állam vezetőinek sokoldalú bölcsességgel kell felruházva lenniük”.

⁵⁸⁴ Az általunk hollandoknak nevezetteket érti.

sait, csak úgy törhetik meg kegyetlen erőszakosságát, és csak úgy állíthatják vissza a békét, ha a tanácsatyák gyülekezete a jogi karon és más karokon végzett babérkoszorús doktorokból áll. Ezeknek székeit nálunk békében és háborúban gyakran csupa műveletlen, semmihez sem értő ember foglalja el, emberi bábok inkább, semmint eszes emberek. (...)

...nagy fájdalmat érez a lelkem, ha arra gondolok, hogy nálunk a vargák, csizmadiák, szabók, szűcsök, mészárosok, ácsok, kovácsok, rézművesek és kézművesek más céhei az iskolai testületet (mily szegényen!) messze felülmúlják. Mindezeknek a mesterembereknek a céheit felruházták azzal a kiváltsággal, hogy az arra méltóknak megadják a megérdemelt címeket és mesterségbeli fokozatokat. Csupán mi, az iskolák szerencsétlen lakói kényszerülünk arra, hogy a magiszteri és doktori fokozat elnyeréséért külföldi akadémiákra fussunk. (...)

...haj, szegény magyarok, legszerencsétlenebbek a halandók között! Mert ha a filozófia az istenek ajándéka és találmánya, nincs akkor velünk az istenek barátsága, nincs akkor nekünk óhosszújuk semmi közünk, hiszen a filozófia mitőlünk majdnem teljesen száműzve van. Ha a filozófia a tudományok anyja, nincs nálunk akkor semmiféle tudomány. Ha a filozófia végül olyan erő, mely az Isten tiszteletére, egymás közötti igazságságra, mértékletességre és bátor helytállásra neveli az embereket, bizony nem csoda, ha Magyarország és Dácia istentagadással, igazságtalansággal, mértéktelenséggel és állhatatlansággal van tele. (...) De szeretném tudni, honnan van a mi házi tűzhelyeink körében is annyi gonosz család, annyi rossz családapá, családaya, rakoncátlan fiú, csalárd, verekedő és kegyetlen földesúr, ármányos és hűtlen szolga? És honnan vannak egyházunkban annyian a kereszténység alapelemeit sem ismerő, lelkipásztori álarcot magukra öltött papok,⁵⁸⁵ lomha hájtömegek, papi állásokkal üzér-

⁵⁸⁵ A papok tudatlansága istentelen, mert bár igaz, hogy a szentírás önmagában elég, „...még sokkal igazabb az, hogy ezt csak az üdvösséghez szükséges dolgokra kell érteni. De jóságos Isten! mennyi minden előfordul itt is, ott is az egész szentírásban, ami nélkül az üdvösség ügyét tekintve bátran ellehetnénk, ha a legjobb és leghatalmasabb Isten nem azért hagyta volna ezeket ránk, hogy bennük szemléljük legfőbb és megfoghatatlan bölcsességét, jóságát és hatalmát! ...megmagyarázhatja-e a dolgok valódi lefolyásának megfelelően a Teremtés könyve I. és II. fejezetét, aki nem kitűnő csillagász, fizikus vagy földrajztudós? Leírhatja-e Salamon és Ezékiel templomát, aki nem ért a mechanikához? Vagy leírhatja-e az ilyen a szent sátor, az oltárt, a frigszekrényt, a gyertyatartót és több hasonló dolgot? Megfejtethi-e a próféták jóslatait és a jelenések könyvét, aki nem történész? Elsorolhatja-e valaki, milyen részekre oszlik Palesztina szent földje, ha nem ért a földrajzhoz? Megismertethet-e a lépten-nyomon előforduló hangszerekkel, aki nem zenész? Eligazodhatik-e a Számok könyvének I. fejezetében,

kedők, farkasok, bérencek? És az iskolában annyi élősdiehenkórász, a tudományok híveinek álarcát magukra öltött üresfejű emberek, az iskolaügyek rókái? És az állami életben annyi megvásárolható bíró, Bileám-követő ügyvéd, annyi igazságtalan per, méltatlan adóztatás, zaklatás, zsarolás? És a nép körében annyi panasz, siránkozás, sóhajtás és jajgatás? És mindenfelé annyi feldúlt ház, birtok és falu, romos város, piszkos utca, elcsúfított, ronda tér. – És – hogy röviden megmondjam, ami a nyelven van – honnan van annyi rosszul intézett közügy? Onnan, hogy nincs nekünk, magyaroknak egyetlenegy akadémiánk sem, s így nincs ahol tanítsuk és egyben sürgetőleg hangoztassuk az erkölcsant, mely megfékezi a bűnöket; az ökonómiát, mely igazgatja a családok életét; az orvostudományt, mely megőrzi az egészséget; a matematikát, mely városokat, utcákat, templomokat, palotákat és tornyokat emel; végül a filozófiát, mely gyökere minden tudománynak és mesterségnek. (...)

Bizony, előbb érinthetné ujjával akárki a csillagokat, előbb csalhatná le varázsénekével az égről a holdat, előbb vezethetné az óceán vizét egy kis árokba, előbb mozdíthatná ki helyéből Arkhimédesszel a földet, mintsem a művészet és tudomány buzgó és lankadatlan művelése nélkül igazán művelté tehetné nemzetét. Mert amilyen szerepe van a testben a szemnek, hallgatóim, olyan szerepe van egy országban az akadémiának vagy főiskolának. És amilyen szerepe van az emberben az észnek, olyan szerepe van bármely országban a tudósoknak. Szem nélkül a test megtestesült sötétség; ész nélkül az ember okatlan állat. Így bizony rászorgálunk arra, hogy a körülöttünk lakó nemzetek úgy beszéljenek rólunk, mint a legértelmetlenebb és legtudatlanabb, ostoba és renyhe emberekről,⁵⁸⁶ akik már csecsemő koruktól kezdve állati butaságra vagyunk szánva. ...csak akadémiák vagy legalábbis főiskolák menthetnek meg bennünket ettől a gyalázattól, s nem erőtlen szóbeszéd, nem hívságos elgondolások, nem a vak érzelem, mely mindig szerfölött hízeleg önmagának. Teljesen elveszünk, ha még idejében észre nem vesszük magunkat. (...)

aki nem ért a számtanhoz? Megvilágíthatja-e az égnek, a napnak és a felhőknek a földtől való távolságát, aki nem ért a geometriához? Még tovább megyek! A Szentlélek végtelen sok okfejtése közül kimutathatja-e akár egyetlennek is az érvényességét az, aki nem ért jól a logikához?” (Magyar Logikácska 31–32.)

⁵⁸⁶ 1652 októberében ugyane tunyaságunkról ír Zrínyi Batthyány Ádámnak: „Edes Batiam Vram az nemzeteknek neuचेge lettünk, mi szegeni magiarok, ninchen az ki szanion benünket, ha mi henielünk, oda uagyunk, es chak emlekezetünk sem leszen a földön.” (Körmendi lt. 206.) Batthyány Ádám (1610–1659) dunántúli főkapitány 1640-től, híres törökverő.

... úgy találom, hogy mostani barbár állapotunk és az iskolaügy előmozdítására irányuló törekvések sikertelensége négy igen veszélyes mérges és bűzhödtt forrásból ered...

E források közül az elsőnek az iskolák polgárai és tanulói szolgáltatják a földalatti ereit. (...) Legnagyobb része azoknak, akiket az említett névvel illetnek, de persze nem mindegyik, teherhordó nyereg mellé és eke mögé születtett inkább, semmint tudományra és mesterségre. Mivel azonban egyébként örökös jobbágysorban vagy valami másféle rendkívüli szegénységben kellene rabságuk robotját vonszolniuk, az iskolák oltáraihoz menekülnek, hogy e súlyos bajt saját nyakukról elhárítsák. Ezzel világosan megmutatták, hogy nem a tudományok iránti tiszta vonzalomból adták fejüket a tanulásra... (...) Mivel az ilyenek ... sokan vannak, ... a szabad és nemesi szülők fiai, akiknek kiváló előmenetele az állam legfőbb érdeke volna, az iskolákból úgyszólván kiszorultak... S amit még fájdalmasabbnak tartok, a papi szószékeket is ezek az emberszörnyek foglalják el, de vonakodnak attól, hogy teljesen a papi szolgálatra szenteljék magukat. (...) Együgyűeket és gyöngéket választott maga számára az Isten, nem sok előkelőt; ezt elismerem, hiszen az apostol bizonyítja. De hogy az ő kiválasztásuk rendkívüli módja kizárná a megszokott út követését mások kiválasztása tekintetében, azt úgy hiszem, ép ésszel senki sem állíthatja. (...) Nem vigyáznak az ilyenek arra, és nem értik meg, hogy akik Minerva zászlaja alatt akarnak szolgálni, azoknak mindenekelőtt virrasztást és fáradaalmakat kell vállalniuk, kerülniük kell a fényűzést, az érzéki gyönyöröket és minden olyasmit, ami elpuhítja a lelket. (...) Mert a tanulás gyökerei keserűek, de a gyümölcsei édesek – mondja a bölcs Szókratész. (...) De az első forrásnál nem kevésbé mérges bizony a második sem, tudniillik a tanítóké... Ugyan hány olyan iskolamester akad, aki azért szenteli munkáját a hivatásnak, mert isteni sugallat alapján iskolai, nem pedig egyházi szolgálatra érzett hajlamot? nem inkább véletlenségből, vagy bizonyos feljebbvalóknak gyakran oktan rendelkezésre sodródniak ide a legtöbben, hogy egy ideig itt védelmezzék nyomorúságos életüket a nyomasztó szegénységgel szemben?! (...) ...az ilyeneknek sohasem volt komolyan gondjuk mindannak megtanulására, amit egyszer majd gyümölcsözően taníthatnak az iskolák javára, ezért előadásaik is szükségképpen nagyon zavarosak. (...)

Mikor pedig az ilyen tanítók megválnak az iskoláktól, igen gyakran ugyanolyanok lépnek helyükbe, és ugyanolyan végzet rabjaiként, elődeikhez hasonlóan semmivel sem mozdítják elő a tudomány ügyét. Ehhez járul még az a baj, hogy ha elődeik építettek is valamit, azt saját új tanítá-

si módszerükkel megzavarják és lerontják. Így hát nálunk – szánlak téged Magyarország! – örökké görgetik ugyan ama híres Szisziphosz-sziklát,⁵⁸⁷ de sohasem jutnak vele előre. (...) Bizony csak keveseknek jutott osztályrészül olyan minden világi dolgot lenéző lelkierő, melynek segítségével békésen el tudná tűrni megvetett helyzetét,⁵⁸⁸ az állandó, jutalom nélkül való fáradságot és számtalan olyan nehézséget, amelyeknek leküzdéséhez bizony Herkules elszántságára volna szükség. (...)

Ha azonban ... olyan korba csöppentünk bele, melyben a bölcsséget és annak professzorait lyukas garasra sem becsülik – semmivel sem többre, mint a legnagyobb tudatlanságot –, akkor essünk kétségbe azonnal? Hagyjuk faképnél az iskolát? Fittyet hányjunk talán az utódokra? nem! Szégyenen és gyalázon keresztül nekifeszülve az erény felé kell törekednünk! (...) Népünkre ragadt, vagy inkább népünkben gyökerező betegség a magyar földön ez a téboly, mely már a lelkünkbe is behatolt, és amelynek bizony, nem remélhető semmi más orvosszere, csak az, ha akaratunk ellenére is segíteni igyekszünk a betegeken. (...)

Az iskolák nyomorúságának harmadik forrását az egyházi férfiak nyitják meg előttünk... (...) ...azzal a sok emberrel, akik – mivel maguk sem tanulták meg jól az iskolában mindazt, amit meg kellett volna tanulniok – titokban vagy akár nyíltan is mindenáron meg akarják győzni tájékozatlan és hiszékeny ifjainkat törekvéseik haszontalanságairól, ha azok saját jószántukból olyasmit szeretnének tanulni, ami meghaladja egyházi embereink ismeretkörét, és a filozófia vagy a filológia körébe tartozik. Azzal érvelnek, hogy magyar- és Erdélyországban manapság csak a papi szószék biztosít az embernek *klebát*. (Szívesen beszélnek idegen nyelven, mivel ekkora barbárságot ilyen idegen szóval akarnak kifejezni.) Én

⁵⁸⁷ Sisypheos a föld őslakói közé tartozott, ő árulta el a marhatolvaj Hermest Apollónak. Ő árulta el azt is, hogy Zeus elragadta Aiginát, egy folyamisten leányát. Zeus haragjában a halált, Thanatost küldte ellene, de Sisypheos túljárt annak eszén s megkötözte, ettől kezdve senki nem halt meg a földön, amíg Thanatost Arés ki nem szabadította. Később Sisypheos az Alvilágból is kikönyörögte magát, ekkor találkozott össze Hermés fiával, aki az atyai mesterségben igen járatosan nyáját kezdte fogatni. Nagy ravaszságvetélkedőjükben Sisypheos győzött, majd vendégbarátok lettek Autolykossal. Egy történet szerint Autolykos leánya terhes lesz tőle, így születik a ravasz Odysseus. Sisypheos végelgyengülésben hal meg, alvilági büntetése utal arra a küzdelemre, amit a halál elhárításáért életében folytatott. A vázaképeken a csúcs, amire a sziklát görgeti felfele, Akrokorinthos sziklájához hasonlít – Sisypheost tartották Korinthos alapítójának.

⁵⁸⁸ Arról beszél, aki kiváló tanár, „de nem igyekszik kiérdemelni a nép jóindulatát azzal, hogy gyakran tart számára prédikációkat, és így nem szerez népszerűséget magának”, mindenki tudatlannak és haszontalannak mondja, lustának, aki nem érdemel fizetést.

azonban teljes erőmből fennszóval hirdetem, hogy hallja meg a magyar nép: a teológia épen olyan, mint a sas, amelynek jobb szárnya a filológia, bal szárnya pedig a filozófia. ...ha mind a két szárny ép, a legmagasabb egekbe tör.

(...) Mikor ténylegesen arra kerül a sor, hogy a papi kurátorok közreműködését kérjük az iskola külső és belső megújítására, azok unos-untalan azt tömködik ... a tapasztalatlanabbak fejébe, hogy az ilyen törekvés felesleges, eddig el voltak nélküle az iskolák, s mégis egész sereg tudós ember került ki ebből vagy abból az iskolából; és végül, hogy ... mindenben a régiék nyomán kell járni...

...az iskolamestereket a legnagyobb megvetésben és lenézésben részesítik... Szomorú példát nyújt nekünk erre Salánki István, a pataki iskolának tíz vagy még több évig rektora, mind az emberi, mind az isteni bölcsességben nagyon képzett férfiú, akinek még most is megvan asztronómiai művecskéje. Ő tízévi érdemes szolgálat után sem érte el, hogy akár ünnepi menetekben, akár gyűlések alkalmával előbbre állítsák vagy ültessék, mint tanítványait, akiket pedig ő maga nevelt a lelkipásztorságra. Hogy pedig ez nemcsak hazánk törvényeiben gyökerezik, hanem valamilyen megromlott indulatban és fonák, ferde felfogásban is, azt legvilágosabban bizonyítják egyesek fennhéjázó szavai. Mert ha megkérdezzük az illetőket a papok és a rektorok közti különbségről, kirívó dölyffel és göggel vágnak vissza, hogy a pap szent ember – mert a „pap” szónak ez a jelentése a magyaroknál, mintha a felszenteléskor ama hírhedt, letörölhetetlenül beleégett pápista bélyeget kapták volna meg –, de a rektor, legyen bár a teológia professzora, s képezzen bár önáluk sokkal nagyobb tudású szónokokat, bizony csak rektor marad. (...)

Ehhez járul még fölöttébb kíméletlen magatartásuk a közjával szemben. Mert ha a rektorok részéről valamilyen sérelem éri őket..., sokkal szívesebben vennék, hogy bomolják fel és szóródják szét akár az egész iskola, dobják ki és száműzzék belőle a jó tanítókat, mintsem hogy magukat ... mérsékeljék. És ezt akkor is megteszik, ha észreveszik, hogy az iskolamester akár a legkisebb jelentőségű egyházi szertartás felől is másképpen vélekedik, mint ők, bár esze ágában sincs a szertartás megváltoztatása. Ki várhatja, hallgatóim, hogy ilyen erekből jóízű forrás fakadjon? De ... ne higgye azért senki, hogy minden pap ilyen anyagból van gyúrva. Mert ha kevesen is, de isten kegyelméből nálunk is vannak olyan jámbor és tudós lelkipásztorok, akik az iskolát úgy tisztelik, mint édesanyjukat, az iskolák tanítóit szeretik, pártfogolják, tisztelik és becsülik, sokkal különben, mint

egyes rendjükbeli rátarti tudóskák, akiknek számára a papi szolgálat csak keresetforrás, és arra való, hogy méltóságához és ranghoz jussanak.

Most már az következik, hallgatóim, hogy nyomorúságunk negyedik forrását tárjam elétek. Ez a forrás a világi felügyelők és kurátorok felől előtörő három érből fakad. Az első az egész Magyarország- és Erdély-szerte általános tudatlanság, mely abban áll, hogy még a kurátorok közül is igen sokan alig haladtak túl a grammatikai alapokon. (...) És mivel a matematikáról, fizikáról, asztronómiáról, filológiáról, etikáról, politikáról és a többi tudományokról még hírből is alig hallottak valaha, azért még csak álmukban sem juthat eszükbe, hogy e tárgyak tanítását meghonosítsák. ...ha a magasabb tudományokban foglalatosskódó rektorok az etimológia, szintaxis, poézis és retorika tanítására segédtanítókat kérnek tőlük, azt a feleletet kapják, hogy akkor a rektoroknak nem lesz semmi tennivalójuk. (...)

E forrás második ere az, hogy a legtöbb kurátor úgy gondolja, máris eleget tett az isten dicsőségének előmozdítására azzal, hogy három vagy – ha a költségek fedezése megoldható – négy prédikátort szerzett. Teljesen olyanok ezek, mint a tapasztalatlan építőmesterek, akik nem valami sokat törődnek azzal, hogy milyen alapra építenek... ...higgyétek meg, hallgatóim, az egyháznak, sőt az államnak is a kollégiumok az alapjai. (...) Ezek azok a források, melyekből minden jó fakad az egyház számára és az emberi életben minden más szervezet számára is. Csak addig állnak szilárdan az egyházak és nem tovább, míg szívügyüknek tekintik jól szervezett iskolák fenntartását. (...)

Gyűlöli lelkem azt az álmodást, amely tapasztalatom szerint az iskolák legtöbb kurátorára ránehezedik, és az előbb említett forrásnak harmadik erét alkotja. Olyan álmosan, olyan ímmel-ámmal intéződnek nálunk az ügyek, hogy az már valósággal lelki émelygést okoz a közjóra született léleknek. Ellenségeinknek viszont igen alkalmas anyagot szolgáltat a református vallás kigúnyolására. (...) Bárcsak kimenthetném a kolozsvári reformátusokat! De ... a tények kézzelfoghatóan beszélnek. (...) ...kurátorok, ím, ezek a falak, melyeket még mindig nem ástak ki eddig csaknem kétéves romjaikból, gyorsan megelőznek engem a beszédben, és keservesen panaszoznak, hogy míg az ellenkező hiten lévő testvéreinknél, költséget nem kímélve, annyi templomot, palotát, szöszéket és tornyot állítottak már helyre majdnem ősi fényükben, addig öneik ... ily elhanyagottnak és árván kell sírátkozniuk. (...)

Bizony, hallgatóim, ezekből a forrásokból oly bőven buzog a víz s oly bőven terjeng a bűz, hogy ha az iskolák legkegyesebb mecénásai, a nagy

fejedelmek, saját költségükön és pénzt nem kímélve csupán az iskolák megújítását tűznék ki célul..., akkor sem érnének el semmit; a barbárság akkor is megmarad megrögzött állapotában, s fölzavarja, bemocskolja a tudományok üdeszép folyóvizét. (...) ⁵⁸⁹

Felétek kanyarodik most már beszédem, kurátorok! ...mintha magát az iskolát hallanám, amint figyelmeztetve szól nektek...:

„Fiaim, könnyítsetek szülőanyátok szerencsétlen sorsán méltányosságtokkal! Megvetett, elhagyott vagyok, segítsetek rajtam! Lányaim, a műzsák, száműzve vannak... Tanítóim elhagytak, hozzátok vissza őket! Ősi javaimból, melyeket eddig idősebb nővérem, az egyház, csaknem egészen magának követelt, rendeljeteK fizetést hat tanítómnak! (...) Végül pedig azt az embert, akit műzsáim táplálására az én fejedelmem küld most hozzátok – ha csak a meztelen igazság feltárásával már a tornácon meg nem sértett benneteket –, fogadjátok be...”

Befejeztem. ⁵⁹⁰

C 24 Barcsay Ákos tanácsúr votuma a fejedelemnek az erdélyi–svéd szövetség ügyében 1656. szeptember 6-án

(...) Az boszniai pasa kegyelmes uram, hogy hadakkal jünne az Dunán által én nem hiszem, mindazáltal ... elküldöttem három embert, ... az Duna két felét járják meg, lássák, mit láthatnak, hallhatnak, hogy én is az szerént tudósíthassam alázatosan nagyságodat. (...) ...úgy vagyon kegyelmes uram, elhittem ezekben az dolgokban mit cselekedendő légyen nagyságod, még akkor magában elvégezte, mikor ezek a hadakozások kezdődtenek s minden részeokról emberek járni kezdettek. Az lengyelek állapotjáról való írásomnak olvasásával, hogy nagyságodat terheljem, illendőnek nem látom, vélek való állapotját nagyságodnak füstben menni itílem, melyekkel is nagyságod igyekező confoederatióját nem javallottam, hasonlóul most is. (...)

⁵⁸⁹ Beszéde következő részében azzal vigasztal, hogy egyre több a tanuló, akit „a józan választás, a tudományok szeretete és a szabad elhatározás” vitt lelke kiművelésére, egyre több az egyházi állást visszautasító, s a tanári pályán maradó tanító, majd az egyházat inti kötelessége teljesítésére: „...szerencsétlen tanítóit vigasztalják, helyzetük javítására tőlük telhetően különleges figyelmet fordítsanak, és bölcs tanáccsal a többi, saját rendjükbéli társaikat is helyes útra tereljük...”.

⁵⁹⁰ Magyar Logikácska 130–170.

Arra is emlékezhetik nagyságod, az svécziai királynak követje lévén nagyságodnál Fejérváratt,⁵⁹¹ ezen dolgot kérdésben vevén nagyságod, némelyeknek tanács úr hivei közül tetszések az vala: az lengyelek szomszédosabbak lévén az svecusoknál, inkább illik nagyságodnak azoknak barátságával élni, de énnekem akkor is vékony ítéletem kegyelmes uram az volt, hogy inkább az svetusokkal, mint az lengyelekkel illendőbb confoederálni, mivel azokkal, valakik még eddig confoederáltak meg nem csalatkoztanak, példa lévén szegény urunk vélek való állapotja is...⁵⁹² Azért kegyelmes uram, ha nagyságodnak feltöltött czélja hogy ezekben az hadakozásokban magát elegyitse (noha elvégzett dologhoz tanácsnak járólai nem szükséges) az mint is látom meg kell lenni, mind az jó lélek ismeret⁵⁹³ s mind az igazság azt kívánja, hogy az svetusok segítsenek, mivel az lengyelekkel való segítség lélek ösmeretségnek megsértődése kívül nem lehet; sőt az svetusokat is kegyelmes uram olyan reménység alatt javallanám megsegíteni, hogy ha az vallásnak liberum exertitiumját [szabad gyakorlatát] engednék, mivel ők is mindazáltal ennek az vallás-

⁵⁹¹ A weszfáliai béke évében (1648) törnek ki a harcok keleten, ezek egyik szakasza ér véget 1654-ben: Hmelnickij a cár hűségére tér, aki így megszerzi Kis-Oroszországot. A svédek ugyan 1648-ban a Balti-tenger vezető politikai hatalma lettek, de az Öresundot érintő hajók 65%-a holland zászló alatt hajózott. X. Károly Gusztáv számára balti-tengeri érdektérülete kiterjesztésére nem tűnt nehéz vállalkozásnak az orosz, kozák támadástól, parasztfelkelésektől szétdúlt lengyel államot legyőzni. Támadása második évében, 1656 júliusának végén háromnapos csatában brandenburgi segédcsapatokkal Varsót is elfoglalja. Ebben a helyzetben Rákóczi még minden érdekellettel tárgyal (616). Ekkor azonban már az oroszok a svédek ellen fordulnak baltikumi érdekeik miatt, III. Ferdinánd szervezte a dán támadást Svédország ellen, Hollandia flottát küld Danzig védelmére, a brandenburgi választó pedig készül visszaállni Lengyelország mellé. X. Károly Gusztáv tehát május 8-án kinevezi Erdélybe küldendő követeit, akik a zürzavar miatt csak augusztusban érnek Kolozsvárra. Királyuktól kapott újabb felhatalmazásuk alapján kijelentik, az nem ellenzi, hogy a fejedelem lengyel király legyen. Közben a lengyelek egyre sürgetik Rákóczit, nyújtson nekik segítséget. Megérkezik a kozákok követsége is Gyulafehérvárra, akikkel, mint a lengyelek ádáz ellenségeivel, Károly újból kapcsolatba lépett. A fejedelem szeptember 6-án döntött: ha meg tudnak egyezni a svéd királlyal Lengyelország felosztásáról, megindítja seregét. (A svédek nagyon várták: krakkói helyőrségüket a lengyelek már körülzárták.)

⁵⁹² Az 1643-ban kötött francia–svéd–erdélyi szövetségre gondol. C5

⁵⁹³ Rhédey Ferenc tanácsúr votumában: „Az mely oblatiót [felajánlást] penig az király és királyné asszony ifiú urunknak töttek, nem hogy nagyságod ilyen méltóságos fejedelem egyetlenegy gyermekének lelke vesztéségével acceptálta [elfogadta] volna, de még alacsonyabb állapotu keresztyén ember is, az ki gyermekének mind testének, lelkének jót kíván ez világnak minden dicsőségéért is nem gondolkodott volna arról...” (II. Okmánytár 451.)

nak, noha nem oly igen, de ugyan nem szeretői.⁵⁹⁴ De ha kegyelmes uram az svetusok nem kívánnák is az nagyságod velek való egyetértését, de nem régen felmészárlott reformatusoknak vallásokért kiöntött vérek ösztönzik nagyságodat az isten dicsősége mellett való felkelésre, sőt ha nagyságod nem úgy maga privatumjára, mint az Isten dicsőségének előmozdítására céloz, megsegíti Isten nagyságodat. Ellenben pedig kegyelmes uram, ha az Isten dicsőségének előmozdítását csak palástjává maga privátumjának teszi, nem remélheti hadakozásának boldog kimenetelét, mely maga privátumjára elhittem bizonyosan nem vigyáz nagyságod, azokban eléggé részesítvén Isten nagyságodat. Vannak azért immár kegyelmes uram, az fegyverhez fogásban való akadályok...

Egyik az hosszas hadakozás alatt való sok költség, tudván az hadakozásnak kezdetit, de kimenetele s vége mikor leszen eltitkoltatott.

Második akadály az török császárnak meg, vagy nem engedése, mely ha az török császár hire s kedve nélkül kezdetik, ez hazára szánt szándékkal fegyver vonást, pusztulást szerezni láttatik,⁵⁹⁵ mely miatt is nagyságod feltött céljában elő nem mehetne, ebben is példa lévén az szegény urunk, ki is az porta akaratiájából fogván ugyan fegyvert, mikor legjobb előmenetele lőtt volna, akkor akadályoztatott az visszahivatallal, mely hadakozást is félben kelle hagyni, melyet nagyságod én nálamnál jobban tud.

⁵⁹⁴ Rhédey pragmatikusabb volt: „...minthogy ... nagyságodhoz oly követ én tudtomra Lengyelországból nem jött, az kinek mind az királytól s egyszersmind az statusoktól [rendektől] is plenipotentiája [teljhatalmú felhatalmazása] lőtt volna, nagyságodnak nem is volt semmi derekas confoederatiója velek. ...az kozákoknak is plenipotentiával való követe vagyon nagyságodnál s az svecus király is kívánja conjunctionem armorum [a seregek egyesítését], Lengyelországnak elégséges részével és az királyságnak titulussával nagyságodnak való engedésével, derekas confoederatiót is akarván csinálni nagyságoddal, mely okokért én nem látom Lengyelországra nézve micsoda tartóztathatná meg nagyságodat, kiváltképen ha az kozákoknak és svédeknek vagyon az muszkával való confoederatiója.” (i. m. 451–452.)

⁵⁹⁵ Rhédeynél: „...ha Lengyelországban megyen be haddal, tovább kell hagyni Erdélyt és az bizony dolog, hogy ez mostani szomszédságbeli disturbiumokra [zűrzavarokra] nézve császár feles hadakat gyűjtött, melyet ha Erdélyre fordítana félő volna, hogy nagyságodat jó progressusában [előmenetelében] meg ne gátolná, avagy ... talám az portát azzal hitetné el, hogy ha nagyságodnak Lengyelországban succedálna [sikerülne] az dolog, az porta ellen indítana hadat; azért jobb volna most csak az tatárral rontaná is meg nagyságodnak erdélyi birodalmát, az is nagyságodnak nem kicsiny kárával lenne...” (uo.) Ezért azt javasolja, ha már bemegy a fejedelem Lengyelországba, hirdesse azt, hogy nem ellenségként jött, hanem hogy közvetítsen a lengyel és a svéd király között.

Harmadik akadály római császár, az ki is az lengyelnek kedvezvén, segítségére is inkább igyekeztvén, az mint hogy már hozzá is fogott, noha nem nyilván és egyenesen, elhittem ő felsége is nagyságod ebbeli szándékát gátolni igyekezi.

(...) ⁵⁹⁶ Énnem kegyelmes uram tetszett s tetszik, hogy neutraálistaságban eddig is ne maradt volna, ne az szerencsére, hanem az Isten dicsőségére vigyáztván confoederált volna, mert valaki kegyelmes uram még eddig szerencsére vigyázott, gyakran megcsalatkozott s mintegy bálványozásnak is nem kicsin jele, szerencsére nem Istenre bizván ember magát. Az neutraálistaság is kegyelmes uram nem egyéb, hanem az veszedelemnek utóljabb s súlyosabb volta, ... mindazonáltal kegyelmes uram, ez világhoz ragaszkodott emberek, az szerencse csavargó után inkább mint egyenes úton szoktanak efféle dolgokban is járni, mely ritkán succedál [*sikerül*]; az melyről, ha kedve vagyon nagyságodnak hozzá, hogy olvasson Machia Vallust ⁵⁹⁷ megolvashatja, mely az uramnál Kemény János uramnál vagyon; én ... eléggé olvastam, míg nálam volt, de lelkem ismeretivel sok dolgokban nem egyezhetvén, az úr Kemény János uram gyönyörködven benne, ő kegyelméhez adtam, hogy többhöz többet tanulhasson. Mindezek felett kegyelmes uram az jó békességnél nem volna jobb, mert az békességben akkor fekszik le az ember, mikor akarja, akkor kel fel, mikor kedve tartja, de az háborúságban néha nem magátul, hanem másoktúl költetik fel. Augustus császár példája is kegyelmes uram emlékezetre s követésre méltó, mikor az békességnek négy táblái ⁵⁹⁸ Rómában negyven esztendőnél tovább betéve tartattanak volna, az jó s hosszas békességet megúnt némely belső emberei, az fegyver fogásra ösztönözték s birodalának bővítését javallották volna, az császár csak azt felelte, csak gyenge békességet is, hasznos hadakozásban feltölt reménységénél feljebb becsüli. Így kegyelmes uram az ki békességben lehet ne kívánjon háborúságot, ⁵⁹⁹ hanemha az Isten dicsőségének előmozdítására

⁵⁹⁶ Negyedik akadályként azt írja, nehéz a fejedelemnek egyszerre a magáéra is vigyázni és külföldön hadakozni, illetve a helyettesítésére alkalmas embert találni.

⁵⁹⁷ Machiavelli (1469–1527) itáliai történész.

⁵⁹⁸ Janus szentélyének kapui.

⁵⁹⁹ Rhédeynél: „...ha Isten nagyságodnak jó progressust enged, egyik császártul sem léssen bántódása, mivel az török porta jó szerencse fia, római császár birodalmát is körülül vévén az evangelicus fejedelmek, magának is beteges állapotját meggondolván, nem itílem, hogy involválódjék [*belebonyolódjék*] az dologban.” (i. m. 452–453.) Petki István (†1667; tanácsúr) votumának lényege, hogy a svéd ajánlat (királyi cím és lengyel

kivánja, melyre is, hogy isten nagyságotat szent fiáért szent lelkének általa vezérelje s igazgassa s minden Istenes dolgaiban boldogítsa sziből kívánom (...)⁶⁰⁰

C 25 II. Rákóczi György manifesztuma 1656. december 31-én

Mi Rákóczi György, Isten kegyelméből Erdély fejedelme, Magyarország részeinek ura, és a székelyek ispánja.

Ismertté és kinyilvánítottá tesszük mindenkinek együtt és egyenként, mindenekelőtt pedig a híres lengyel királyság minden karának, rendének és lakosának, akik jelen levelünket megtekintetni és olvasni fogják, hogy – miután a királyság rendei a lengyel köztársaság állapotának szétesése és napról napra hanyatlása közepette jelen helyzetükben már semmi oltalmat nem látva a királyság koronáját korábban is, újabban is ünnepélyes követséggel bizonyos feltételekkel nekünk felajánlották, nemkülönben lelkünknek az ezen igen nemes nemzet iránti régi, sőt öröklött vonzalmától és a derekasan szolgálás iránti törekvéstől, ezenfelül a keresztény jámborságtól vezérelten – magunk személyünkben csapatainkkal e királyság megzavarodott állapotának Isten segítségével történő elrendezését határoztuk el. Úgy értékeltük, megéri jóakarattal inteni és buzdítani mindenkit, hogy elolvassván jelen levelünket saját, szeretteik sértetlenségét, birtokaik ép és biztosított megőrzését akarják és siessenek időben elénk, akik Lengyelország határaihoz közeledünk, nekünk odaadásukat és igyekezetüket akármilyen módon tanúsítani. Akik pedig ezt megcselekedni elutasítanak és szembehelyezkednének ajánlatunkkal, nem szabad nekünk és ennek az igen jó és nem ártó törekvésnek tulajdonítaniuk, ha a háború sorsa és az idők méltánytalansága valami rosszat hozna. Ígérjük, hogy mindenkit, aki nem fogja megvetni oltalmunkat, kegyelmesen és nyugodtan fogunk fogadni, a háború és az idők jelen bajaitól meg fogjuk szabadítani, lesújtott szabadságaikat, amennyire lehetséges lesz, vissza fogjuk állítani, mindenekelőtt lelkiismeretük derekas szabadságát. Isten segítségével rajta leszünk, hogy a tápláló béke ismét felvirágozzék és a köz- és magánnyugalom e királyságba szabadon visszatérjen. A nagyobb hitel és biztonság miatt e, sajátkezű aláírásunkkal megerősített levelünket

területek) jó, „...ezt is hozzátevén, hogy az török részéről securus [*nyugodt*] lehet, ide hátra nagyságod nem hagyván semmi ellenséget háta megé...”. (i. m. 454.)

⁶⁰⁰ II. Okmánytár 445–450.

pecsétünkkel is megerősítettük. Kelt táborunkban Kolozsmonostoron, december utolsó napján az 1656. évben.⁶⁰¹

Zrínyi levele II. Rákóczi Györgyhöz 1657. január 24-én

C 26

Nagyságos Méltóságos Fejedelem!

Kegyelmes Uram!

Áldja meg Nagyságodat az Úr isten ebben az új esztendőben minden kívánságai szerint való jókkal, ellenségi ellen való győzelemmel, szivből kívánom. Nagy kegyelmességgel írott levelét Monostorból 18. Decembris, alázatossággal vettem, kívül hozzám való confidentiáját⁶⁰² [*bizalmát*] is megesmértem. Engem, Nagyságos Uram, semmi idő, semmi szerencse Nagyságod kötelességétül el nem fog vetni; de az én vékony erőm nem ad egyébre alkalmatosságot, hanem csak az jó kívánságra, kivel bizony valamikor lehet, – megegyezik cselekedetem is, ha életem veszedelmével kellene is meglenni. – Az Nagyságod kozákokkal és másokkal egyessége, – bizony földolog, – az rossz magyaroknak és az udvarnak valóban nagy gondolkodást indított, s tudni való, hogy ha lehet, bi-

⁶⁰¹ Szilágyi II. 129–130., latin. Károly Gusztáv követi és Rákóczi biztosai (Kemény és a Tarnóczy-rabló Mikes Mihály) 1656. december 6-án írták alá a 18 pontból álló szövetségi szerződést. Az első a két fél közötti örök szövetséget és állhatatos barátságot jelenti ki „...Kázmér király és a közvetlenül vagy közvetve vele tartók vagy őt segítők vagy e társulást akadályozók ellen (egyetlen nemzetet sem vévén ki)”. A 2. szerint Kázmér kihajtása (!) és a tartományok elfoglalása után ha valamelyiküket e szövetség vagy a lengyel hadjárat miatt akár eddig nem ellenséges részről is támadás érné, a kívánság és a lehetőség szerint kötelesek egymást megsegíteni. Az 5–8. Lengyelország felosztása, a vitatott részek hovatartozásáról később döntenek, de legalább a 8. pont, ami Krakkót a fejedelemnek adja át, eltölt minden zsákmánylást a városban. A 12. a háború közbeni kölcsönös segélynyújtásról intézkedik, ha valamelyik nem boldogul a hódítással, a 13. szerint a haderők egyesítése esetén az irányítás a királynál marad a fejedelem tekintélyének épségével, megmaradnak mindkét sereg jogai és törvényei is. A 18. szerint a svéd követeknek nem lévén felhatalmazása a királyi címmel kapcsolatban, biztosítják mindazonáltal a fejedelmet, királyuk kedvére való nyilatkozatot fog ebben az ügyben tenni, ha címhasználatával sérti a fejedelmet, az nem tudja megtartani a szerződést. (Szilágyi II. 190–196., latin.)

⁶⁰² Korábban a svédekkel való szövetekezéséről is tájékoztatta a fejedelem. Zrínyi írja neki 1656. október 30-án: „Akit Nagyságod énvelem közölt kegyelmesen a svédek felől, ne gondolkodjék arról, hogy én tőlem tovább menjen. Aki jó magyar s Istenét s nemzetségét szereti, kinek kívánhatja jobban a jó szerencsét és előmenetelt mint annak, aki romlott hazánkat megsegíteni kívánja s fárad is rajta...” (Markó 328.)

zony minden mesterségekkel meggátolják, ha lehet: De az Úr Isten confundálja [összezavarja] őket minden hamis mesterségükkel. Tudom, Erdélylyel úgy cselekszik mindent, hogy minden történhető dolgokat megnéz, és provideál [gondoskodik] előbb Erdélyről. Az minemű levelet irt Nádasdynak: az mindjárt elküldte az udvarba; nem tudom mi volt, de lármájok van belőle, és félnek. Az Isten engedjen, hogy Erdély által viradjon meg szegény magyarra! (...) ⁶⁰³

C 27 Petrityvit-Horváth Kozma a lengyel háborúról

Anno 1657. esztendőben Januariusban indula Rákóczi fejedelem Lengyelországra, jó szomszédira, a kik soha sem magának, sem az országnak nem vétettek, sőt a Vaszil Lupul Moldovai Vajda ellen való hadakozásban ⁶⁰⁴ segítséggel voltak...; az Calvenista s egyszersmind Unitária religionak ⁶⁰⁵ oltalmazásának, avagy promoteálásának (melynek az utolsójától felette idegen volt ő Nagysága Erdélyben) praetextusa ⁶⁰⁶ alatt, s az lengyel királyságot affectálta, ⁶⁰⁷ melyben követte az édes atyát

⁶⁰³ Markó 329.

⁶⁰⁴ 1653-ban. 522

⁶⁰⁵ Erdély mellett csak Lengyelországban tudott meggyökeresedni a XVI. században az unitárius felekezet, köszönhetően éppen István király türelmének is.

⁶⁰⁶ Ezt az ürügyet Szalárdy is említi: „Az prédicátori rendek előtt pedig szóbeszédben nagy obtestációkkal [bizonykodásokkal] állattatik vala az is, hogy a vilnai keresztyénségben tölt üldözésbéli nagy boszújának megtromfolására menne.” (Szalárdy 349.)

⁶⁰⁷ Kemény Jánosnál: „...Lengyelországban Vladislausnak, az ... jó királynak halála után az ország interregnumban vala, és onnan az fejedelmet izgatják vala, hogy az királyválasztásra rendelendő gyűlésre is embereit expediálná [kibocsátaná], s competálná [megpályázná] az királyságot, úgy lévén szokások az lengyeleknek, és noha fognának lenni néhány competitorok (kiváltképpen az megholt királynak két öccsei, Casimirus, ... ennek öccse Carolus, ... ezeken kívül reménlik vala, hogy competitorok lennének: római császár maga vagy fiai számokra, moszka cár, svéciai király, ... brandenburgus s talán többek is), de bíztatják vala az fejedelmet, hogy feles pártjai fognának lenni, és Isten kegyelméből succedálni [sikerülni] is mások felett fogna nékie az electio [választás]. Mely factionnak [pártnak] feje vala ... Janusius Radcivil litvániai herceg, ki ezen materiát már régtől fogva practicálja [mesterked] is vala, az mint írásom van arról is. Voltanak is pedig feles pártjai, kiváltképpen az kiket dissidenseknek neveznek vala, mert az catholicus status az evangelicusokat és vélek különböző vallásúakat, mint kálvinistákat, lutheránusokat úgy nevezik vala az gyűlésekben... Ezek azért, mert nehéz persequutiókat [üldöztetési] szenvednek vala az clerustól [katolikus papságtól], mindnyáján Radcivilhez igen ragaszkodtanak... (...) ...az gyűlésre beérkezvén Varsovára az ... követek, az gyűlés mihelt kezdetett, ottan érkezett híre az fejedelem halálának, és az

idősbik Rákóczi Györgyöt, az ki is hasonlóban igyekezett, és a fiának példát hagyott, hogy a mit ő elmulatott, a fia vigye végbe, ő vesztette volna el még Erdélyt, ha az Isten ki nem vette volna az élők közül.

Kevés volt az hazafiai közül, a ki jó kedvvel ment volna arra az országra hadakozni, de a kételenség elvitte a kik a fejedelemez közelebb jártanak, többire ifiak voltak, az vén tanácsnak becsülete nem volt, ha ki disvadeálta azt az ütközetet, noha olyan alig haladta meg a hármát azok közül, az kiktől kérdés lett felölle.⁶⁰⁸ Ezen indulásban Mármarosban Visken tön Rákóczi fejedelemez gyűlést,⁶⁰⁹ onnét Januariusban hallatlan árvizek között megindulánk, azonban rettenetes nagy hó lön, melyek mind intették volna a fejedelmet a megtérésre...⁶¹⁰ Egy darab idő múlva

miatt elszakadt inok s reménségek mind az követeknek, mind az fejedelemez pártjainak. Az ellenkezők pedig ez hírral igen megemelkedtenek; mindazáltal annyira munkálódtanak az fejedelemez pártjai, hogy mégis az electiót prolongálták [*meghosszabbították*], közel három hétig várakozván az Erdélyből érkezendő információra.” (295–97.)

Bethlen Gábor is gondolkodott a lengyel trón megszerzésén, II. Gusztáv Adolf svéd királlyal folytatott tárgyalásaiból viszont az is kiderül, a lengyelek ellen nem akart a lengyelek által oly gyűlölt svédekkel közösen narcolni. Még korábban, 1606. június 13-án Illésházy írja Bocskainak Bécsből: „Az istennél semmi nincs lehetetlen, ha fölségedet vinné az úristen oda (az lengyel királságra) bátor föls. mint az francia király, reá menne az misére, az szegény Magyarországért, mert ha egygyé lehetne Lengyelországgal, sem némettül, sem töröktül nem félne, osztán bízvábban és könnyebben megvárhatnók osztán Rudolphus császár halálát is...” (TT 1878. 283. Párizs, azaz a királyi méltóság megért egy misét a hugenotta Henriknek: a király csak katolikus lehet, ő pedig véget tud vetni a vallásháborúknak Franciaországban.)

⁶⁰⁸ A két fejedelemezszony, Lorántffy Zsuzsa és Báthory Zsófia is ellene voltak. Szalárdy egy példát hoz a tanácsadásra, a „hízelkedő, ártalmas ifjú tanácsoknak megpirolásokra”: „...a fejedelemez már ezen hadakozásra nézendő nagy dolgokat forgatván elméjében, egykor az urak közül némelyikének jelenlétében tanálja kérdezni szóbeszédben: tatár chámnak mindenestül mennyire való ereje lehetne? Sebessi Miklós, praefectusa, ki Tatárországban járt vala, nem várván a megélemedett, méltóságosabb, nálánál tudósabb, olvasottabb jelenlevő becsületes urak feleletitül, magakelletésébül nagy hízelkedéssel azt felelé: Tatárországnak, úgymond, kegyelmes uram, talán csak a kutyáit nem tudhatom, mennyi, de tatár chám, ha derekasan erejét felveszi is, minden népével is alig telhetik huszonötezer emberre.” (345–346.)

⁶⁰⁹ Távollétére kormányzóul állítja Erdél élére Barcsay Ákost, Rhédey Ferencet (Bethlen Gábor öccsének unokáját) és Serédi Istvánt, ez utóbbi azonban hamarosan meghal.

⁶¹⁰ Bethlen János is a *prodigiumok* között sorolja fel. Kis eltéréssel bár, de mindketten leírják azt az esetet is, hogy a fejedelemez Krakkóban lóról szálltában hanyatt esett. Szalárdy a debreceni skólamester Újfalvi Imre 1598-ban kelt *prognostigálását* is leírja, ennek első versszaka: Ezerhatszázötvenhétben, / Mikor, ember, jutsz ennyiben, / Rezzen világ minden részben, / Mert a nagy év percen ebben. (A nagy év, vagy világév az antikvitásból jön, lásd például Cicero *Somnium Scipionisát*!)

megegyezénk a kozák hadakkal⁶¹¹ (az kik, és a svédek hittak confoederatiojokkal Rákóczi fejedelmet, hogy meg tromfolják azt, a mit a két nemzettel cselekedett a két Rákóczi György, mivel az öregbik a svédek (az mint hallottam) az kik a római császár ellen való hadakozásban magok segítségére hívták volt, egy olykor odahagyta, amannak hire nélkül megbékélvén, és componálván ő nagysága a római császárral a magyarországi jószág felől; az ifjabb Rákóczi György pedig a kozákok ellene hadakozott Moldovában, ... a kikkel noha megbékélt volt, de tamen sedit alta mente repostum,⁶¹² és így nem tartotta azt meg, a mint szokták mondani: egyszer megbékélt ellenségednek ne higgy, s nem is volt szüneti az égetésnek, nem volt szükséges tudakozni, merre jár a kozák had, megismérte akárki a tűzről és füstől, megmutaták azt, hogy közel laknak a tűzzel pusztító tatárokhöz. De mi sem sokára megtanulánk a kozákoktól, mert nyilván irom, hogy kevés szállásomból mentem ki, a hol azt nem láttam, hogy füstöt vetett a falu; irhatom azt lelkem ismerete szerint, hogy én kezem s akaratom mián egy ház is el nem égett. Voltak ez lengyelországi táborozásban több kártételek is, nem kedveztenek itt az özvegyeknek, nem az árváknak, nem az Isten tiszteletére rendeltetett helyeknek, s azokban lévő eszközöknek, kikeresték abban az országban a föld gyomrából az aranyat, ezüstöt, ki a szegénységnek elrejtett kicsin portékáját; de a mi rettenetesebb volt, nem kedveztenek ott a holttesteknek, kikeresték, hányták, fosztották, sőt az elsenyvedt és porrá lett halottaknak hamvakot megrostálták, hogy a mi aranyat, ezüstöt, drága követ kaphatnak közte; meg kinzották az embereket, a kiket kaphattanak, hogy afféle elrejtett egyet másra vigye az kóborló hadat. Nem volt ettől üres senki se, se fejedelem, se generál, se ur, se fő, se nemes ember, mert ha magok nem cselekedték is azokat az rossz dolgokat, de az olyan rossz uton keresett jónak örömet szállást adtak, ha ingyen nem kaphatták, pénzen is megvették. Gyulaffi Lászlót hallottam, hogy egyedül találtatott, a ki részes nem volt az ilyen vásárlásban, sőt egy darabig, a hol gazdát talált Lengyelországban pénzen élődött. Én magam is nem mentem magamat, hogy telyességgel üres lettem volna a praedatól (noha kegyelmes bírása szokott lenni ember magának) mert egy szegény gazdám vala egy falu-

⁶¹¹ Azaz találkozáink, mert a kozákok vezetőjével, Bogdan Hmelnyickijjal (valamint hűbéreseivel, a két oláh vajdával) még 1656 szeptemberében szövetséget kötött Gyulafehérvárt (591), ennek eredményeként csatlakozik most hozzá 20 000 fős kozák sereg.

⁶¹² A vergiliusi (*manet alta mente repostum*) kifejezés értelme: mégis ott van lelke mélyén eltéve. 522 (Rákóczi 1656-ban Havasalföldön is beavatkozik a belviszályokba, a hűbérese ellen felkelt krajovai bánt veri le.)

ban, a kinek holmi ruhácskáját rejtek helyéből szeme láttára kiásatám, és résztetém magamat véle. Annakutánna ismét Krakkó városába kijárván hódoltatni, akkor is egy szegény embernek holmi portékáját elvettem vala, mely dolgon mostan is fáj a lelkem...⁶¹³

⁶¹³ EÖ VI: 105–107.

D 1

Bethlen János a lengyel hadjáratról

Hogy e háború eredete ne legyen ismeretlen az olvasó előtt, kissé meszebről kell kezdeni. Kétségtelen, hogy idősebb Rákóczi György idején, akit akkor ragadott el a váratlan halál, amikor a lengyel királyságra pályázott,⁶¹⁴ fokozott készülétek folytak annak érdekében, hogy a lengyel király méltóságába kerüljön, s ez fiára is átszármazva, az ő szívébe is beoltotta az uralkodás iránti vágyat, ami alkalom híján azonban a szükség kényszerítése folytán titokban maradt.

Miközben a svéd és kozák zavargások ... elterjedtek Lengyelországban,⁶¹⁵ Albert Pramorszki követ,⁶¹⁶ akkoriban a nagyságos Lengyel Köztársaság tanácsosa, most főkancellár, egy bizonyos összeget kért segítségként Rákóczi fejedelemtől, és nagyságos királya nevében felajánlotta bizonyos feltételek mellett fiának örökbe fogadását. Mivel azonban a felek képtelenek voltak megegyezni, Rákóczi fejedelem panaszt emelt, hogy előbb kecsegtették, azután pedig becsapták, és elhatározta, hogy – amint mondta – fegyverrel fogja megbosszulni az ellene elkövetett jogtalanságot. Így készen állt a lengyel háborúra. Ez sem a tatárok khánjának, aki ellenségből a lengyelek barátja lett, sem az Ottomán Portának a figyelmét nem kerülte el, mindkettő rögtön tiltó levelet küldött, de hiába, sőt amikor már átlépte Lengyelország határát, újbóli, szörnyű fenyegetésekkel teli figyelmeztetésüket⁶¹⁷ arra az esetre, ha nem tér gyorsan vissza,

⁶¹⁴ 607

⁶¹⁵ Úgy tűnt, e háború csak nyereséget hozhat a belépők számára. Ahogy a veresége után, szeptember elején tartott országgyűlésen az előterjesztésben a fejedelem írta: „Ez elmúlt télben is emberi okoskodás és ítélet szerint kézben szakadhatatlan alkalmatosság mutatván magát az hazának megerősödésére; győzedelmes és hatalmas nemzeteknek hívásokra és erős hittel való kötelességekhez bízunkban ... fegyvert fogtunk vala...” (EOE XI. 288.)

⁶¹⁶ Prazmowski 1656 tavaszán érkezett Erdélybe. Ekkoriban a cár béketárgyalásokat folytat a lengyel királlyal, de az a feltétele, hogy annak gyermektelen halála esetén fiáé legyen a lengyel trón. Közben lengyel követtség próbált Hmelnyickijjal egyezkedni, de nem ért el eredményt. A lengyelek ajánlatának, hogy Rákóczi fiát trónra engedik, alapfeltétele volt annak katolizálása. A gyulafehérvári tárgyalásokat ez nehezítette, egy kozák követtség érkezése viszont lassította. Közben svéd diplomaták ajánlották a fejedelemnek a kozák szövetséget, királyuk csatlakozását is kilátásba helyezve. Prazmowski végül eredmény nélkül tér haza.

⁶¹⁷ Harsányi és Balogh közös jelentésükben 1656 októberében írják a fejedelemnek, akármelyik felet segíti, „...ha az porta annuantiája [*rábólintása*] ellen leszen, magára haragot veszen, ... az porta elméje azon jár, egyiket se segítse Nsgod”. Szerintük azért parancsolták a törökök a tatárnak, „...ne hagyja ... elfogyni az lelket az lengyelekben,

ugyancsak gőgösen⁶¹⁸ utasította vissza. És még a rómaiak szent császári felsége sem tartotta méltatlannak, hogy tisztelendő Szelepcsényi György magyarországi kancellár és nyitrai püspök úr útján beavatkozzék,⁶¹⁹ mi-

mert félnek attul, ha az veszekedés megszűnévén, megegyez az kereszténység, erejét reájok fordítja”. (Szilágyi II. 223–224.) December 21-én így írja a fejedelemnek Harsányi: „...én az vezér szavát igen notálám [*megjegyzém*] akkor is; azt mondá nagy gondolkodással, nagyságod imide amoda ne kapjon; ez ilyen, amaz meg ilyen, azt ne mondja, mert az nagyságod méltóságos urasága, java az portátul van, kára is innét következhetik.” (II. Okmt 508–509.) A moldvai vajda az otthon hagyott Barcsaynak 1657. január 28-án a tatárok felől írja, „...az fejedelem ő nagysága Lengyelországban való kimeneteliben még eddig bizonyosak nem voltak, de immár bizonyosan megértvén, iszonyú nagy fenyegetőzéssel vannak mi ellenünk, Havasalfölde s Erdély ellen...” (i. m. 511.) Tírgovistéből február 6-án Buday Péter írja az öreg fejedelemasszonynak Lorántffy Zsuzsának: „...ma érkezék az portáról egy török, panasszal ír az vajdának az fővezér, miért nem adta idején korán az portának értésére urunk indulását s miért adott segítséget is. Urunkhoz is megyen ez a török... Az három nemzetből álló főrendeknek is hoz a portáról levelet, parancsolják urunktól ne hallgassanak, segítséget ne adjanak ő nagyságának.” (i. m. 512.) A már Lengyelországból Konstantinápolyba küldött Thordai Ferenc június 23-án még azt írja neki rejtjelezve: ami „...az itt benn való állapotot nézi, kegyelmes uram, éjjeli, nappali vigyázásunk után úgy reméltük hogy fogatkozás nem lesz”. (II. Okmt. 530.) Barcsay július 9-én: „Vagyon ám fen az török s tatár fenyegetőzése, az kik bizonyoson ... reánk akarnak jönni, kiktől is, Istent híván segítségül, nem sokat tartok. (...) Isten kegyelméből ez országnak minden hadaival ez héten kiszállok, vigyázzván minden alkalmatosságra, s töröktől pedig ez úttal nem tarthatni; mert volna dolgok, csak annak felelhetnének meg. Az mint ... írják, valóban kezdetek győzedelmeskedni ellenek az velenczések...” (Szilágyi II. 421.) Barcsay már levelet kapott Temesvárról Hubiar agától: Rákóczi magára haragította a szultánt, Lengyelország és Erdély számára egyszerre nem lehet, „két görögdinnye egy hónalj alatt nem fér”, inti az erdélyieket, válasszanak más fejedelmet, okossággal kincsekkel igyekezzenek a Portán a hangulatot megváltoztatni, mert ha késnek, „...az ellőtt nyíl meg nem fordul”. (i. m. 415–417.)

⁶¹⁸ Cserei Mihály szerint is a *hybris* a pusztulás oka: „...II. Rákóczi György fejedelem bolond kevélységből az erdélyi dicsőséges fejedelemséggel meg nem elégedvén, holmi levis [*könnyű*] lengyel urak biztatásából Lengyelországba feles hadakkal bemenvén, királyságot akarván magának halászni, gyalázattal onnan kiszaladott, és a vitézlő rendeket a pogány tatár elrablotta...” (Cserei 50.)

⁶¹⁹ Szelepcsényi követjelentésében (EOE XI. 249–250., latin) olvasható: „...február 23-án találkoztam ... Erdély fejedelmével a tokaji táborban ..., megkísértem elvonni a továbbhaladástól, a mai napon ilyen értelmű választ adott nekem: ő soha vállalkozásba valamiféle, a Legszentebb Felségtek elleni ellenséges lelkülettel nem fogott, sőt inkább iránta mindig a szokott alázatosságát napról napra gyarapítani törekedett; mivel azonban már helyéről kimozdult és annyi és oly veszedelmes úton sok gyötrellemmel és fáradtsággal eddig elérkezett, nem lát módot, amivel hírneve és a svédek királyának adott hite épiségevel visszatérését már *rögtön* [a szövegben így, dőlttel] elrendelhetné, továbbá, hogy tanúsítsa, Legszentebb felségtek oly jóakarató közbelépésére a köteles tekintettel

előtt a végsőkéig fajulna a dolog, de a fejedelmet már vonta magával és siettetette saját végzete. Miután csatlakoztak hozzá a kozákok és svédek,⁶²⁰ sokáig makacsul messze hadakozott, és amikor a svédek átadták Krakkót, elfoglalta és Bethlen János parancsnoksága alatt elég nagy őrséggel megerősítette; Bresciát feladták neki, és ő Gaudi András ezredesének az őrizetére bízta. Ők Isten páratlan és csodálatos gondviselése⁶²¹ folytán ki-maradtak⁶²² az általános vereségből...⁶²³

van, kész tárgyalást kezdeni a lengyel urakkal, akik korábban meghívták őt [a trónra – NG], csak olyan megoldásokat terjesszenek elő, amelyek nem sértik szövetségesének adott hitét; ezután arra is megkért engem, hogy a lengyel királyság legragyogóbb marsalljának is jelezzem ezt levélben...”.

⁶²⁰ Sebesi Ferenc *Memoriale*jában írja: „Az Lengyelországnak oszlása: az kozák hetmán az Viszlán innen akarja birni; Borusiát és Litvániát, Lengyelországot az Bog vizén túl és Varsován túl 2 mélyföldet az svécziái király; azontúl Krakkót és Varsoviáig az Bog vizén innét az fejedelem; úgy hogy emlékezeti ne legyen az Lengyel királyságnak.” (II. Okmt 534.)

⁶²¹ A vereséget természetesen Isten büntetéseként vették az erdélyiek. Az 1657. június 14-én, azaz a szerencsétlen fordulat, de nem a kapituláció tudatában hozott gyulafehérvári országgyűlési végzések első pontja: „Az fges istent mostani felháborodott állapotokban külömb külömb hírekhez képest eleinknek dicsiretes áhítatos szokásokat akarván követnünk, áhítatos könyörgéssel akarván engesztelnünk és bőjtöléssel: végeztük, hogy ennekutána az esztendőben esendő, és következendő Szent Margot asszony napig minden vasárnapot kétszeri predikatio hallgatással, kétszeri könyörgéssel, estvélig való étlenséggel, itlansággal való bőjtöléssel egész országul megiljük mindennemű isten ellen való szitkolódásokat, muzsikákat, vasárnapokon estvéig borárulás is az eddig való tilalom és edictum [*rendelet*] szerint, megtilalmazván.” Ekkor rendelik el az általános hadfelkelést is, senki immunitását érvényben nem hagyva. (EOE XI. 286.)

⁶²² A Bethlen Jánosnak Hazfeld tábornoktól augusztus 14-én írt menlevél: „Mivel Lengyelország legfenségesebb királya a legragyogóbb Bethlen János tábornoksága alatt levő krakkói őrség erdélyi katonáinak megengedte a szabad eltávoztást Krakkóból Erdély felé, én, alulírott e levél erejével Magyarország és Csehország legfenségesebb királyi felsége minden egyes, a joghatóságom alá adott katonájának ezennel parancsolom, hogy az említett erdélyi katonákat, együtt és egyenként fennebbvaló és alacsonyabb rangú tisztjeikkel nemkülönben poggyászukkal, szekereikkel és tartozékaikkal elmaradhatatlan fővesztés terhe alatt Erdély felé, azaz egészen hazájuk határaiig szabadon utazni minden nehézség nélkül hagyják, megtámadásukra semmilyen ürgyget ne keressenek. Ha ugyanis valakik másként akarnak cselekedni és nem akarnak engedelmeskedni e rendelkezéseknek, tekintsék biztosnak, hogy a fent mondott büntetés alól nem lesznek mentesek, e dolog hitelére helyeztem elé alul kézjegyemet és erősítettem meg pecsétemmel e levelet. (...)” (EOE XI. 287., latin.)

⁶²³ BJ 27–28. Krakkóba április 7-én erdélyi sereg megy be (az augusztus 14-i kiűritésig a magyar helyőrség parancsnoka a majdani történetíró Bethlen János), Brzestet május 23-án erdélyi–svéd seregek veszik be. Két nap múlva azonban a svéd király hazamegy, mert elhagyta eddigi szövetségese, a brandenburgi választó, az oroszok megtámadják

Az erdélyi hadsereg katasztrófája

D 2

Az lengyelekkel megbékélvén⁶²⁴ és tőlök elválván későn érkezénk éjjel az táborhelyre... (...) ...26. julii írák meg az lengyelek, hogy ötezer tatár már elérkezett, az tatár khám is már Kamenicnél volna, azért viselnénk gondot magunkra. Tanácsot tartván annakokáért, tetszék, hogy az fejedelem személye salválódjék [*mentődjék*] valahánymagával; ha az had ruinaáltatik [*elpusztítottatik*] is, de az haza talán conserváltathatik [*megőriztethetik*], ha székiben mehet; ne vesznénk mind fejedelmestül.⁶²⁵ (...))

Svédország keleti határait, Dánia–Norvégia is hadat üzen neki, végül Brandenburg is ellene fordul. (Károly ezután szövetségben felesége tartományával, Holstein-Gottorppal, az időjárástól pedig megsegítvén, mert befagy a tenger, így a svéd haderő meg tudja támadni Dánia szívét, Sjællandot, a Koppenhágát féltő dánokra rákényszeríti a roskildei békét 1658-ban. Ez a dánoknak súlyos területi veszteséget hoz, e béke erősíti meg például Malmö svéd birtoklását.) A másik meghatározó esemény, hogy a most trónra lépett Lipót felújítja az apja által kötött szövetséget János Kázmér királlyal, a birodalmi csapatok megindulnak a magukhoz térő lengyelek megsegítésére. (E segítséget adja majd vissza Jan Sobieski 1683-ban.) A fordulatot mutatja, hogy júniusban lengyel had tör át a Vereckei-szoroson, s „...miképpen Bereg vármegyének nagy részét, Szathmárnak pedig és Ugocsának derekát, a szamosközi szép földet is porrá s hamuvá tette volna, népében nagy sokat fegyverre hánt volna, úgy takarodának el hazájában...”. (Enyedi István, EÖ VI. 91.)

⁶²⁴ Enyedi is, Szalárdy is közli a pontokat: a lengyel király és Lengyelország megkövetése, a svédekkel és a kozákokkal kötött szövetség felmondása, alkalmas segítség adása Lengyelországnak, honorárium fizetése a kánnak és a vezéreknél, a hadsereg kiváltásáért egymillió kétszázezer forint átadása, az összes fogoly elengedése, a kezesek és az erődök átadása, az egyházi felszerelések visszaadása és a kozákok eltávoztatása Rákóczi-tól. (EÖ VI. 92–93., latin.) A kozákok már előző nap elhagyták a fejedelmet, akinek a Czarny-Ostrowban aláírt egyezményben azt is vállalnia kell, hogy a lengyelek által kijelölt úton tér haza (*A hazatérés ... a fejedelem számára seregével Erdélybe ... a királyság azon részén ... fog folytatódni, amelyik mindkét fél és a lengyel hadsereg ... tábornokai számára alkalmasabbnak látszik majd. Ők a biztonságosabb keresztülhaladás végett meghatározott számú haderőt ... adnak majd ... a fejedelem mellé. Az egyezmény latin eredetije: II. Okmt. 552–558.*). Az út a tatár sereg gyűrűjébe vezet.

⁶²⁵ A fejedelem Keményt is vinni akarta, ő azonban visszautasította ezt, többek között így érvelve: „Az sáron túl rekedt had, gyalogság, munitiók, szekerek, megértvén elmenetelünket confundáltatik [*összezavartatik*], és gyalázatosképpen fut, oszol, vész, nemcsak ellenségtől, hanem minden rendektől: és így hallatlan rossz emlékezetünkkel léssen az veszedelem. Menjen el azért Nagyságod, mert ennek így kell lenni. Én pedig, az mint lehet, Isten után az népet vezérlem s oltalmazom; ha pedig az jó Isten mást rendelt felőlünk: én örömeztben szenvedek minden nehézségeket és halált is vélek együtt, mintsem magam szabaduljak, édes nemzetem elveszzen (az mint hogy ma is

Virradván, hat óra tájban az tatár elérkezik és az seregek hátuljáróiban kapa; az honnan híre adatván, meg kelle tartóznom és visszaverém szép vitézi emberséggel az tatárok előljáróit...;⁶²⁶

Azonban nyolc óra tájban elérkezék az tatárság és belénk kapván szüntelenül egész napestig ostromla háromfelől, kiknek dícséretes vitézi bátorsággal úgy resistáltunk [*ellenálltunk*], hogy szokatlanok lévén az tatárokkal való harchoz, az volt nagyobb bajom, miképpen az dandár seregeket conserválhassam [*őrizhessem meg*] megbontakozás nélkül, az tatárúzásra ízeledvén inkább, mintsem mutogatásra, az mint hogy mindjárt meg is vertek volna, ha az dandár megbomlott volna: rendeltem azért az ellenkezésre, harcra, úzásra külön seregeket. (...)

Vala hátunk megett egy régi sánc hely az tó mellett; besütétedvén, abban retiráltattam [*viszakoztattam*] az seregeket, de nem extendáltaték [*terjedt ki*] az hídig és gátig, azt az ellenség obtineálta [*foglalta el*]. Mely retiráda mind erős harccal lön, mert az tatárság vévén eszében, szüntelenül ostromlá az seregeket; beszállván nagy bajjal, az ellenség is utánunk nyomulván, egész éjjel mind rajtunk volt; másnap viszont tractált. Azonban néhány helyen passusa [*átjárója*] lévén, mindenfelől körülvett az hada többülten többülve; mi pedig lovainkkal, embereinkkel voltunk rettetenes éhségben és minden fogatkozásban.

Harmadik napján az khám is elérkezék, kihez is követeket bocsátván, minden jó válasszal bocsátá... (...) Így azért az hadak között szedeténk fel circiter húszezer tallért az khám és vezér s főrendek számára, az szultánnak pedig ezer aranyat...

De mind ez idők alatt hallottál volna itt hajakat borzasztó és lágy szíveket rettentő rettenetes Alla, Alla kiáltásokat, láttál volna sűrő zápor módjára való nyilaknak reánk szórását, éjjeli-nappali nyugtalankodtatást...

Negyedik napján reggel, die 31. julii, az Muradin szultán és annak öccse jüvének érettem, és hitekre kívánák ígíretem szerént az khámhoz való meneteletem... ...az szultán öccse vün maga sátorához, míglen az audienciának ideje eljűne; azholott ételt, italt hozatván elő, azonban kezde kiáltás hallatni az sáncnál, kit elsőben szokások szerént való Alla kiáltásoknak s ostrom-tettetésnek alítánk, mely már oly szokásban és contemptusban [*megvetésbe*] vettetett vala az vitézlő rendnél, hogy fekvésekből is

édesebb nékem az vélek való szenvedés, mintsem gyalázatos szabadságyeréssel távolról hallása romlásoknak): méltatlan tisztem is azt kívánja.” (Kemény 314.)

⁶²⁶ Ezután, amennyire lehetett, megerősített tábort veret, amelynek egyik oldalát egy tó fedezi.

arra alig kelnek vala fel. De azonban sűrő lövések is kezdének hallatni, melyből eszünkben vevők hitetlenségeket... (...)

Érkezém az khám sátorához; hát régen elment az szultánnal, vezérrel együtt... Magamat azért az vezér sátorába vivén vélem levőkkel, kevés idő múlva megérkezének az khám, vezér és szultán; az vezér vélem szemben lévén az dolgot excusálá [*menté*] azzal, hogy az vitézlő rendet semmiképpen meg nem tarthatá vala, mindazáltal semmi sem lőtt volna, ha az személyek⁶²⁷ ki nem jüttek volna, alkalmatosságot azzal nem adtak volna. Ezzel elmenvén, minket arestálának [*lefogtak*]. (...)

Mondhatná valaki: Generálisnak nem kellett volna kimenni s pogányságnak hinni, kiváltképpen zálog nélkül. Felelet: Az zálogot urgeáltam [*sürgettem*], de nem obtineálhattam [*kaphattam meg*]... (...)

I. Száztizenhat zászlóval voltam kornétákkal együtt. Írom igazsággal: egy nem volt egész száz; többire ki állott huszonöt, harminc personából, harcra való pedig tíz, tizenhat s húsz személyekből. Mindenestül fogva is harcra való emberem négy- vagy ötezer ha lehetett; gyalog pedig, az áruló személyeken kívül, igen kevés. Tarackocská négy. Az ellenség ad minus [*legkevesebb*] hatvanezer. De mit írom számát; az ki meg tudja fontolni tatár khámnak személye szerint jelenlétét s erejét, és kik ellen? úgymint magyar, svecus, kozák ellen indult: ebből megítélheti.

II. Az hadak maga, lova elfáradott, éhezett, kényszeredett: az ellenség erős, jó lovas, nemrégén nyugodtan indult. Kimenni az sáncból nem bátorságos, sem elégséges; benn maradni már tovább: éhhalál.

III. Értsd meg uram, az sáncnak is állapotját. Ez valamikor régenten volt valami sáncforma, de nem nagy, sem regularis [*szabályos*], hanem ... megavult és omlott, gypesedett, melynek renoválásában semmi mód és instrumentum [*eszköz*] nem voltanak, hanem szablyák hegyeivel, csákányokkal, baltákkal kellett, egy ásó, egy kapa nem lévén, némely helyeken holt lovakkal pótolván; szekereink is nyolc, tíz felett nem lévén: ez volt minden erősségünk, többire mindenütt oltalom nélkül, az ló esés nélkül bémehetett.

IV. Kanót már semmi nem volt, ruhájokból csináltak volt magoknak az gyalogok, tarackokban golyóbis helyett letört darab láncokat, ön szer-

⁶²⁷ A havasalföldi vajda testőrsége.* Ezután elmeséli, hogy a személy gyalogság „...zászlóstudal kiment az ellenség közibe, és mindjárt arcul fordult és kezdett löni az miéinkre”. Már előző nap gyanították Keményék a készülő árulást, lelkükre beszéltek és egyhavi zsolddal ajándékozták meg őket. Az árulás nyomán védtelenné vált sáncrészen az ellenség a harmadik rohammal betör és felmorzsolja az ellenállást, bár nem túl sok halottal, hiszen a foglyok értékesek voltak.

számokat verettem; az por is már mindenfelé elfogyott; az lovashad között egy kopja nem találtatott. Ezek így lévén, lehetetlen vala egyebet cselekednem, hanem az tractát acceptálnom [*elfogadnom*]; valamint valahogy magam személyében hogy az sáncból ki ne menjek, voltak svasorim [*tanácsolóim*]: de az böcsület s édes nemzetem szereteti arra is nem bocsátott.

Ne ítélj azért, ezt halló s olvasó jóakaró vitéz barátom s uram, balul ez állappotról, mert bizony feci, quod potui [*megcselekedtem amit képes voltam*]. Szívesen pedig, melyet magok is haraggal s szidalommal emlegetnek; szemeinkkel is látjuk az sok sebest, láttuk az sok elveszett pogányságot, úgy hogy annak száma meghaladta sokkal az miéinket, az rabbá esettekén kívül. De mindenek felett emeld fel elmédet feljebb való helyre és gondold meg: nem történetből, hanem Isten rendeléséből löttek, kihez hasonlótól oltalmazzon Isten minden keresztény nemzetet, s rajtunk is könyörüljön. Amen.⁶²⁸

D 3 Köprülü Mehmed nagyvezér⁶²⁹ levele II. Rákóczihoz 1658-ban

Rákóczi György (Isten vezessen téged a jó útra), ismert legyen neked e levél révén, hogy megkaptuk hozzánk küldött leveleteket, és megértettünk mindent, amit nekünk megírtál és azt mondod, hogy sokszor írtál és kérted, kegyelmezzünk neked, és hogy mi nem adtunk választ neked mind a mai napig. De először mi írtunk neked és jelentettük meg neked a törökök legfenségesebb és leghatalmasabb imperátora, legkegyelmesebb uram magasságos rendelkezését; az imperátor szava egy és változtathatatlan: te pedig hol azt mondod, hogy semmi bűnöd nincsen és semmi rosszat

⁶²⁸ Kemény 314–321. Szalárdy is, Enyedi is közli művében Kemény írását.

⁶²⁹ Harsányi Jakab 1656 áprilisában így írt a fejedelemnek a konstantinápolyi viszonyokról: „...magokkal is jól tehetetlenek, eszek veszett fejetlen lábbá lettenek, én nem tudom soha ily felzavarodott rendetlen állapotját Konstantinápolynak...”. (Szilágyi II. 219.) A téli napforduló napján pedig így: „A végzetes periódus ezt az ottomán birodalmat is fenyegeti már, zsarnokság, a tanácsosok hiánya, pénzszűke afelé tartanak: de senki nincs a keresztény fejedelmek közül, aki ezeket látná. Az régi ereje ezeknek elkölt, sok az nép, de ember nincs.” (II. Okmt. 509., az első mondat latin.) Nem tudhatta, hogy az a nagyvezér, aki II. Rákóczi György uralomra jutása óta a tizenötödikként, ebben az évben pedig ötödikként 1656 szeptemberében került e méltóságba, más, mint az eddigiék: saját vagyonából kifizeti a lázongó katonaság zsoldját, visszaveszi a velenűektől azt a három égei-tengeri szigetet (Lemnost, Samotrahkét és Tenedost) is, amit azok a török flotta ez évi megsemmisítése után megszereztek.

nem tettél, hol pedig megvallod, tévedtél és kéred, könyörüljünk rajtad, hol pedig kincseid mutatod nekünk és fegyveredet. Megadta neked az athnamét a legfenségesebb és leghatalmasabb imperátor, legkegyelmesebb urunk, de te az athnamével ellentétesen a legfenségesebb imperátor adófizető alattvalóit idegen földekre vezetted és oka voltál, hogy részben fegyvertől vesztek el, részben foglyokká lettek, és ezt a te kedved szerint cselekedted, nem tekintetted azt a kegyet, amiben legkegyelmesebb imperátorunknál voltál, és uratok akarata ellenére tönkretetted a legfenségesebb imperátor adófizető alattvalóit; tekints az imperatori athnaméra, azaz legmagasabb privilégiumotokra, és nézd, meg van írva benne és bele van foglalva, ha valaki Havaselve vagy Moldva bárói közül Erdélybe menekülne, te köteles vagy azt megkötözött kézzel az imperátor kapujához bocsátani, nemde bele van ez foglalva? Te pedig magadhoz fogadtad ama havaselvei és moldvai főembereket és tisztességesen bántál velük és katonaságot adtál melléjük; fontold most meg, mit cselekedtél, és mégis esküszöl, hogy hű vagy a legfenségesebb imperátorhoz, miképp egyeztethetők ezek össze? Azt is mondod, egyetlen emberért nem szabad annyi ezer ártatlan embernek elvesznie – ez igaz, mert a legfenségesebb és leghatalmasabb, győzhetetlen imperátor ő oltalmazza az erdélyieket és semmiképpen sem akarja, hogy azok valami bajt szenvedjenek, mivel az ő adófizető alattvalói és azért haragudott meg rád, mert te tönkretetted őket és fogságba vezetted. Az erdélyiek pedig nem értették meg a legkegyelmesebb imperátor kegyét és hajlandóságát, hanem levelet írtak a legmagasabb Portára és leírták azokat a szavakat, *nem tehetünk mást, urunk, Rákóczi akarata ellenére*, nemde tévedés ez és vétek, az erdélyieknek mást nevezni meg a maguk uraként, mint az ottomán imperátort? Máskor az erdélyiek megválasztották maguknak fejedelemül Rhédei Ferencet,⁶³⁰ megelégedett a leghatalmasabb imperátor és megengedte a pri-

⁶³⁰ Az 1657 októberében Gyulafehérvárt megnyílt gyűlésen. Miután a török megüzente, hogy bár Isten a tatárok képeben Rákóczit már megbüntette, a szultán haragja még nem csendesedett le, „...méltósága, törvénye sem engedi, hogy tovább Rákóczi György erdélyi fejedelem legyen... Annakokáért válasszatok az erdélyi három nemzetből az úri rendek közül egy okos értelmes fejedelmet, ki az országnak hasznára igyekezzék és az fényes portának engedelmes legyen...”. (II. Okmt. 569.), az október végén megnyílt gyulafehérvári országgyűlésen a rendek Rhédei Ferencet választják meg – ha már nincs Erdélynek Bethlen Gábor, hát a rokona legyen fejedelem. Felmerült Kemény neve is, de ő tatár fogságban van és oka a katasztrófának; Barcsay is, de neki kevés a birtoka és oláh. A választás hosszas alkudozás után történik, mert Rákóczi ragaszkodik a birtokaihoz, beleértve a fiskális javakat is, de az új fejedelem mit kezdene kincstári birtokok nélkül? A létrejött egyezségben végül a birtokok jó részét zálogként Rákóczinál hagy-

vilégium avagy athnamé és zászló elküldését nekik, az erdélyiek pedig a legkegyelmesebb imperátor tudomása nélkül letették őt a fejedelemségről,⁶³¹ ez nem az erdélyiek vétke és tévedése? Az imperátorok állandó és

ják. (Az egyezkedés magyarul: EOE XI. 311–321.) Rhédey húsz pontból álló választási feltételeinek (i. m. 321–325.) 4. pontja kimondja, a fejedelem őrizze meg a békét, a hadsereget pedig csak az ország rendjeinek egyetértésével indíthatja meg. A huszadik pont után írt bekezdésből is érzékelhető, a rendek Rákóczi távozását méltóságából időlegesnek tekintik: „Az mostan választott urunk kglmes fejedelmünk bona fide christiana assecurálja [*jó keresztény hittel biztosítja*] az országot, hogy mindaddig, míg előbbeni klmes urunk állapotja in pendentí [*függőben*] lészen, az eleibe adandó conditiók szerint igazgatja az országot...”.

⁶³¹ Hiába választották meg, a várak és a kincstári birtokok egy része nem hódolt neki, a török pedig követelni kezdte Jenő átadását. Ha átadja, megsérti választási feltételei 6. pontját, ha nem, megindulhat a török. Rákóczi is vissza kívánta szerezni a hatalmat, a partiumbeli hajdúságot maga mellé állította és kijelentette, Jenőt a töröktől megvédi. Rhédey az ellentét feloldására január elejére országgyűlést hirdetett Medgyesre, azonban ide Rákóczi már seregestől jött. A szultántól is követ érkezett: ha Rákóczi nem enged, s Rhédey követsége be nem érkezik, ő megindul. Rákóczi azonban közelebb volt, Medgyes kaput nyit előtte. A meghozott, s már Rákóczi fejedelem által megerősített törvények előbeszédében ez olvasható: „Ugy vagyunk klmes urunk, az elmúlt napokban, az hatalmas török császárnak utolsó pusztítással fenyegető kemény parancsolatja érkezvén hozzánk, kényszerítettünk volt elmékedésünköt arra fordítanunk, hogy fellobbant haragjának csendesítéséig Ngod mlgos fejedelmi székből kilépvén, ez haza igazgatásától magát megvonná, csak gondolván azt, hogy az portának nehézsége nem ez haza, hanem az ngod mlgos személye ellen volna, Ngod is mint istenfő keresztyén fejedelem, maga méltóságának ideig való megalázásával is, meg akarván mutatni hozzánk való atyai szeretetét, készebb lön maga méltóságos tetszésiből, magát az regimenttől megtartóztatni, mintsem ez hazát az pogány fegyvere és tüze miatt, utolsó pusztulásra jutni engedni. De hogy az porta ez fenyegetőzésben, és az Ngod mlgos fejedelemséginek megváltoztatása felől való parancsolatjában nem egyebet respectált legyen, hanem hogy Ngodat nemkülömben, hanem mint egy hűséges pásztort az nyáj mellől elszakasztván, minket Ngod pásztori gondviselése alatt lévő igaz híveit, szabadabbban megszaggathatná, és hazánknek határit magájévé tehetné, ebből is világosan kitetszik, hogy az első parancsolatjában az Ngod mlgos személyének letétetésinél egyéb kívánsága nem volt, hanem azután Jenőnek olyan szép végházunknak odaengedését is kívánta, gondolván azt, hogy Ngod az regimenttől magát megvonván, ebbéli kívánságának is beteljesítését tőle meg nem mernők tagadni...” (EOE XI. 351.) A III. törvénycikk elrendeli, hogy minden nemes maga helyett zsoldost állítson a haza védelmére, valamint kapuszám szerint is állítsanak katonaságot, de ha „...az hazára szakadó veszedelemnek eltávolztatására azok elegendők nem lennének, etiam personaliter [*személyesen is*] tartozzunk felülni, mintsem szegény hazánkot romlani szenvedjük...” Rákóczi ezután a császári trón megszerzésével törődő és vele szemben a lengyel királyt most haddal megsegített Lipóttól kér segítséget, ám kitérő választ kap. A törökököt Jenő átadásával vélte esetleg lecsendesíthetőnek, de a Portáról azt az üzenetet kapta, hamarosan fel fogják keresni. Ezért az 1658 áprilisában tartott gyűlés I. cikkelye: „...végeztük

örök szokása megmaradni abban, amit egyszer parancsolnak, és nem ismét meg ismét megparancsolni ugyanazt, de a mi legkegyelmesebb imperátorunk kétszer vagy háromszor írta meg Erdély három nemzetének és tárta fel nekik saját imperátori akaratát; az erdélyiek pedig a legfenségesebb imperátor akarata ellenére cselekedtek, nemde tévedés ez, és véték? az, aki az imperátor híve, különösen semmit sem tesz imperátora rendelkezése ellenére, s ha tesz is valamit, az Isten csapjon az olyanra. Tehát amiként írta is a legfenségesebb, leghatalmasabb, győzhetetlen imperátor, az én legkegyelmesebb uram, nyitva van kapuja barátai és ellenségei számára, és amiként kész a kegyességre és az irgalmasságra, úgy kész a haragra is. Az ottomán imperátorok hajlanak a kegyességre és az irgalmasságra. De annak, aki ösztinteseget ígér és kegyelmességet kér, nem szabad kincseit és fegyverét mutogatnia.⁶³² A ti kincsetek, amiben te bízol, kisebbek bizonyára és nem nagyobbak, mint az, amit ad egyetlen nap a mi legkegyelmesebb imperátorunk; fegyvered pedig, amivel dicsekszel, íme, már már érkezünk Isten kegyelméből és nagy prófétánk csodáival felövezetten megszámlálhatatlan seregekkel, és majd meg fogod látni az imperátori erőt, amit a legmagasságosabb Isten adott az ottomán császárok fegyverének. Ha erős és állhatatos vagy ösztintesegebben és kegyelmességet

egész országúl, három nemzetül, hogy ha ki Jenő várát vidékivel, sőt szegény hazánk-nak akármely véghelyét is, akár mi szín és praetextus [*ürügy*] alatt ez hazától elidegenítené, és pogány kézbe ejtené, sőt eddig is elígerte volna, vagy csak annak véghezviteli-ben consentiálna [*egyetértene*] is, eo facto in perpetuum proscribáltassék [*ezt megcselekedvén örökre proskribáltassék*], és mind maga s mind maradéki átkozottak legyenek, mind ezen s mind az más világon. Ezen articulusunkat pedig oly örökös és állandóképpen végezzük, hogy soha se magunk, se maradékink által, semminemű ígé-retekre, parancsolatokra, fenyegetőzésekre per contrarias constitutiones ne tolláltassék [*ellentétes végzések által ne szüntetessék meg*], hanem inviolabiter observáltassék [*sértetlenül megtartassék*]. Az ki ezen articulusunknak tolláltatását proponálná vagy proponáltatná [*megszüntetését előterjesztené vagy előterjesztetné*] is, ezen poenában incurraljon [*büntetésbe szaladjon bele*].” (i. m. 371–372.) Végül megegyeztek abban, ha a Portát Rákóczi eltávolításában megingatni nem lehet, lemond, cserébe olyan athnáméért Erdély számára, amelyik biztosítja mostani határait. Májusban újabb gyűlés-re jönnek össze a rendek. Az egymás után érkező török követek követelése azonos: Rákóczit és a hazájuk feldúlása után Erdélybe menekült oláh vajdákat megkötözve küldjék a Portára. A gyűlésen hosszas alkudozás folyik a rendek és a fejedelem között, előbbiek végül elfogadják a török követelését a fejedelem letételéről, ám ő nem enged.

⁶³² E levél (II. Okmánytár 624–626., latin) a tartalomjegyzék szerint kelet nélküli, a 624. oldalon a lap szélén pedig májusra datált. E levelet Szalárdy is közli (424–427.), ám ő a Lipppa környékén június 26-án vívott ütközet után. E csatában a török komoly vereséget szenvedett Rákóczitól, erre vonatkozhatik akár e kifejezés.

kérsz, hagyd el minden meggondolásodat és jöjj ide imperátori táborunkba, Isten kegyelméből e napig mindenki, aki a magasságos ottomán portához eljött és önként ide szaladt, semmit sem szenvedett, veled sem fog történni semmi rossz; esküszöm az ég és a föld teremtető Istenének egységére és Mohamed prófétánk nagyságára (legyen ő Istentől dicsérve) és legfenségesebb, győzhetetlen imperátor urunk kegyelmeire, semmi rossz nem fog veled történni, sem fejeddel, sem lelkeddel sem javaiddal, sem imperátorom által, sem általam, sem katonáink által. Én leszek a kezesed, és ezért tettem neked ezt az esküt. Ha tehát akarsz a legfenségesebb imperátor kegyét és kegyelmességét, és megszabadítani Isten ama szolgálait, akiknek veled együtt kell halniuk, kételkedés nélkül jöjj,⁶³³ mivel legkegyelmesebb imperátorunk könyörölni szokott és kegyelmesen bánni azokkal, akik maguktól és önszántukból jönnek trónusához; de egymással összhangban nem levő levelekkel nem szerezheted meg az imperátor kegyelmességét. Ezután, íme, jövünk, és az fog történni, ami Istennek tetszik.⁶³⁴

D 4

Marosvásárhely veszedelme 1658-ban

...die 24 aug. szent Bertalan napján szombaton délután az én csűrös kertemet, veteményes és szilvás kerteimet nagy zélussal a vásárhelyi tanács és polgárok elhányták, levágák, mind termőfáival együtt, csűrével mind egy szálfáig; holott oly termett volt a gyümölcs benne mint a komló. Oka

⁶³³ A Bethlennel és a két Rákóczival egyaránt bizalmas viszonyban levő magyar származású tolmács, Zulfikár aga fia mesélte Rozsnyainak: „Hallottam az apámtól, Lupuj vajdának beszéli vala, hogy ő neki a nagy fogú vezér hűtellel mondotta Jenő alatt, hogy ha Rákóczy György magát megalázva Jenő alá hivatásakor oda ment volna, a lengyelországi szófogatatlanságból való siralmas expedíció is elfelejtődött volna, s a fejedelemség is recondonáltatott [*ismét neki adományoztatott*] volna, melyet így akart moderálni, hogy Rákóczy Györgyöt fogva magával együtt a portára vigye, és ott urával a császárral legnagyobb frequentíájú solennitással [*legnépesebb ünnepélyességgel*] szemben juttatván, azt mutassa meg szegénynek, az mit az előtt ura felől csak hallott, és midőn meglátja, hogy az ura csak vadászni is többet magával mégyen mint ő a hadban, becslje nagyobbra azt azután a mit látott annál, a mit az előtt a susurránsoktól [*suttogóktól*] csak hallott. És így újabb confirmatióval [*megerősítéssel*] haza kísérték volna a fejedelemségben...”. (Rozsnyai 172.)

⁶³⁴ A nagyvezér először Jenőt szállja meg. A jenőiek („...kiknek mezeinek bokrárt hogy vérével megfestendő volna, nem csak egyszer ígírte volna...” Rákóczi), miután semmi segítséget nem tapasztalnak, lövés nélkül szeptember 2-án feladják a várat. Tisztjeik közül hármat ezért Rákóczi Váradon lefejeztet. (Szalárdy 428–434.)

annak az lőn, hogy a pogányság⁶³⁵ a Bodzán immár általjövén, Bodza várában benne vala, és a tábora a Barczán fekszik vala.⁶³⁶

És 23-k aug. jöve hirtelen az uraknak az a hír, hogy a Rikán immár általjöttek és Daróczot elégették. Gyűlést tettek vala pedig az urakban némelyek a vármegyékkel és marosszékiekkel együtt. Házamhoz a felházba gyűltek valami tractára: hogy mit kellessék cselekedni? De semmiben múlék, és hijában lőn a tractájok; mert a hír érkezvén, felrezzenének és tétova eloszlának. És mi hírt lövénk három taraczkal hármat. (...)

Die 24-k lágyula a hír valamit; hallók hogy, a kik Kaczát elégették, viszsza mentek a Rikán, és a táborra mentek a prédával.

Die 27-k hallók azt, hogy a molduvai vajda⁶³⁷ is kiérkezett a Barczára – nagy égetéssel égeti, rontja a kastélyokat, szablyára hányatja a népet mind. Már mi lészen, csak Isten tudja. Ilyefalvát megvette és ötezer lelket veszte benne el.

Tartozzál [óvakodj] Maros-Vásárhely! (...) Egy hétre die 28 aug. hallók, hogy egyik vajda Csik felől akar kijöni reánk. És elment a másik égetve, prédálva Fogarasnál a havas felé Sebes alá. Ezen napon lőn a város népének első lovas mustrája – háromszáz lovas, melyet meg fogunk bänni.

29-k aug. szent János fejevétele napján esmét futamodás lőn, jöve hírül: hogy Balavásárnál az ellenség – és éget – öl – s vág. Jézus, légy velünk!

NAGY SZABÓ FERENC TŐL⁶³⁸

⁶³⁵ A nagyvezér parancsára oláh segédcapatokkal betörő tatár sereg.

⁶³⁶ Barcsay Ákos augusztus 21-én így kezdi a fejedelemnek írt levelét: „Kegyelmes uram méltóságos fejedelem. Immár kegyelmes uram, az tréfáról elköltünk; az mely csatát Mikes uram bocsátott volt, azt többire levágták; hat zászlót elnyertek, Bakó István uramot sem találják. Zabolától fogva egész Háromszéket s az Bárczaságot elégették, tegnapig még az egy Feketehalom volt fenn. Újfalut is Szunyog-Szeg mellett elégette, addég eljött.” (EOE XI. 416.)

⁶³⁷ A török Rákóczi hűbérését, Ștefan Gheorghet elcsapva Ghica Gheorghenek adta 1658 tavaszán a vajdaságot.

⁶³⁸ ETA I. 167–168. A tatárok Gyulafehérvár felégetése után Nagyenyedet, Tordát, Kolozsvárt, Marosvásárhelyt is feldűlják (ekkor hal meg Nagy Szabó is), majd szeptember 20-án Köprülü kiharcolja őket Erdélyből. Ezt az tette lehetővé, hogy Barcsay végül elment a nagyvezér táborába, elvállalta a fejedelemséget. Nehezebbre esett, mert mindenét a Rákócziaknak köszönhetette. Augusztus 28-án elkészített levelében még ezt írja lehetséges fejedelemségéről: „...ha nem Nagyságod, más az kinek háza nem nevelt volna, talám kísértetben estem volna, az jó alkalmatosságok jelen lévén, de így ne adja isten, csak szívem gondolatjában is tűnjék. Meg is akartam mutatni ez világ előtt, noha játékos ember vagyok, de lelkiismeret s kicsin becsületemet megsértő dologban magamot nem avatom.” (EOE XI. 421.) Szeptember 14-én nevezi ki őt fejedelemmé Köprülü, Barcsay pedig átadja a törököknek Lugost és Karánsebest, majd országgyűlést

D 5 Szalárdy a tudatlanságból született vakmerőséggel magyarázza a katasztrófát

...említettem vala, a mi nemzetünk között eleiől fogva melly káros dolog lőtt volna, hogy a meglőtt dolgoknak megíratása csak semmibe hajtattak volna. Amik mikor megíratnak is más idegen nemzetektől, s úgy, amint az ő kedveknek tetszett s dolgok előmenetele kívánta, s nem is tulajdon, hanem deák nyelven lévén megíratások, ha eljutott is nemzetünk kezéhez, de tizedrésze is nemzetünknek a deák nyelvet meg nem értvén, a tudásra méltó és szükséges dolgoknak vele való közöltetése annyi mértékben nem lehetett, amint illet, kívántatott volna. Azonban azmiatt való tudatlanság minémű kárára volt a polgári társaságnak, ha máshová nem megyünk is példát keresni, imhol a siralmas példa!

A tatár chám erejét nem tudni, s annál inkább, hogy csak huszonötezer emberrel bírjon, azt elhinni, képtelenségnek láttathatott volna azok előtt, kik a cosmográphiát, geográphiákat s Bonfiniust, Thuróczyt, magyar dolgok historicusit csak részül olvasták volna is, mellyekből is nyilván vagyon: 1242-ben, Béla király idejében ötszázezer társaságból álló néppel elborítván Magyarországot, három egész esztendő alatt az országban lakván, miattok minémű rettenetes romlások, pusztulások löttek vala. Azhonnan és amelly fészekből ennyi számtalan pogányság akkor kitarodott, azon nemzetnek fészke és széki most is azon helyen lévén, erejét is ahhoz képest mérsékelni, intézni nem igen gondos dolog lehetett volna. Török császárnak pedig, hacsak európabéli Constantinápolytul fogva csak a Dunáig s Nándorfejárvárig, annál inkább az Adriaticum tengertől fogva az Euxinium tengerig csak a magyar birodalombéli elfoglaltatott országokbéli birodalmit is ha ki meggondolja, ... micsoda okkal kellene valakinek elhinni, hogy olyan világbíró, nagyhatalmú monarchának, majd mint az elefántnak a szűnyogtul, mitőlünk valamiben tartani kellen-e? (...)

Bizonyára akiknek ez közönséges jóra való gondviselése is illetett volna, régen módját találhatták volna, hogy a közönséges jóért, haza épületiért azon historicusok magyar nyelven kibocsáttathattak volna, mert úgy vagyon, néhai kolozsvári Heltai Gáspár a Bonfinius írását magyarul fordította compendiose, summásan, mely munkája, a magyar nemzethez való olyan igyekezete valóban dicséretet is érdemel.

hív egybe Segesvárra. Ezek után Köprülű is kivonul, Erdélyben pedig Barcsay és Rákóczi hívei egymás ellen fordulnak.

De amelly dolgok megíratnak volna is, a pad alá hajíttatván, a porban hevertének; jó ló avagy egy jó vendégség a népnek külső, belső épületinél elejtül fogva nagyobbban tartatván... Csak ama nyomorult oláhoknak állapota ha gondviselésbe vitetődhetett volna, eddig jó rend és eszközök által a nagy dura barbariesből excolálódhattak,⁶³⁹ nagy részint kitisztulhattak volna. És így bizonyára hazajol, nem más példájokból, hanem a rajtunk vakmerőségünkéből esett nagy romlásunkból kinszerítettünk tanulni, magunk megsirathatatlan kárunkkal.⁶⁴⁰

Egy magyar akadémiának lerajzolása – Apáczai tervezete 1658 őszén

D 6

VI. ...az a nehézség, hogy ennyi fizetésre⁶⁴¹ idegen országból nem hozhatni, s az magunk felekezeti pengig nem arra valók. Én pengig az elsőre azt mondom, hogy mivel Scotia az embereknek benne lévő bőségéhez képest az élet eltáplálására nézve szűk ország, s a benne való jó rendjek miatt a szép tudományoknak tudós emberekből bővös: nem kételkedem,

⁶³⁹ *A kemény barbárságból kiművelődhetek volna.* Az oláhoknak a barbárságból való kiművelése érdekében a korábbi fejedelmek közül Bethlen a fejedelmi székhelyen nemcsak kálvinista kollégiumot létesített, hanem iskolát is az ortodox oláhok számára, a szintén gyulafehérvári székhelyű ortodox egyháznak pedig többször adományozott birtokot. Gyulafehérvárott jelenik meg 1648-ban az első teljes Újtestamentum (*Noulu Testamentu*), a pap, aki anyanyelvére fordította, 50 forintot és posztót kap a fejedelemtől. Lugoson és Karánsebesen anyanyelvű iskola működik számukra, ehhez jön 1657-től a Lorántffy Zsuzsanna által alapított fogarasi. A század végéig a keleti egyházban az ósláv nyelv uralkodott, az erdélyi fejedelmek kívánták, hogy az oláhok anyanyelvű istentiszteletre térjenek át, ehhez szükséges az oláh nyelvű Biblia: Apafi fejedelem 1681. február 23-án Fogarason kelt rendeletében meghagyja valakinek, hogy mivel a kézdivásárhelyi Matkó István „...ő kegyelme isten ő felsége dicsőségének terjedésére nézve, közönséges tetszésünkből akarván az ő testamentomi szent könyveknek oláh nyelvre való fordításához fogni, s azon munkálódása alatt mi is ő kegyelmére terjesztünk kegyelmességünket, ez okáért kegyelmesen és serio parancsoljuk kegyelmednek, arra az időre, míg az említett szent munkában foglalkodtatik, ő kegyelme adasson 40 forintot, 40 veder bort, 12 köből buzát szolgáltatasson ki kegyelmed ... fogyatkozás nélkül. (...)

P. S. Ha esztendővel többre terjed a munka, vagy annál inkább ha két esztendőt is magában foglal, feljebb megírt kegyelmes rendelésünkből való pénz és victuáló bonumokat [a megélhetéshez szükséges javakat] ahoz képest kegyelmed szolgáltatassa ki annualiter [évente], míg a munka tart”. (TT 1878. 205.)

⁶⁴⁰ Szalárdy 346–348.

⁶⁴¹ A tanárok fizetésére lásd a 654. jegyzetet!

hogy csak erre a fizetésre is elég professorokat onnan nem hozhattak volna, kik az nagy fizetésüeknél alábbvalók mindazonáltal nem lettek volna az közönséges haszonra. A magunk felekezeti alkalmatlansága is nem szintén olyan nagy, hogy ebben teljességgel ellent állhatott volna.

Mert az mint halljuk és látjuk magunk, az nevezetes academiákban is az mostan felvött professorok gyakorta gyengék szoktak lenni, s hogy lehetne is másképpen? Holott, aki ma deák, holnap néha professorrá tétetik, csak fundamentuma és indulatja jó légyen, e reménység alatt, hogy a sok exercitium [gyakorlás] által idő telve perficiálódik [tökéletesedik]. Ha ez a gondolat és indulat a mieinkben megtaláltatott volna, vaj ki sok magyar érkeznek most el sok nevezetes, idegen országbéli professorokkal. (...) ...nem ezt akarom elhíttetni, hogy csak az mieinkre bízattatnék a dolog, hanem csak szinte hogy, mint eddig, az hazafiak ezután is teljességgel szintén úgy meg nem vettétvén, az idegenek mellé felvétetnének, azon authoritással és az tanításba való professori hatalommal; ne lenne az idegen professorok köztünk lakása olyan minden közönséges haszon nélkül, mint ennek előtte való időkben, kik mivel minden authoritás csak kezekben volt, nem vigyáztván szegény nemzetünknek közönséges előmenetelire, minden felsőbb dolgoknak és tudományoknak tanítását csak magoknak tulajdonították, az mellettek való tudós magyar fiakat pedig, ha még theologiae doctorok voltak is, és azon facultasra, az melyet ők tanítottak, méltóknak ítéltettek az academiáktól, az grammatica, rhetorica, poëtica tanítására nyomták őket alá,⁶⁴² hogy meg ne tetszhetnék tudományok, hanem csak ő magok dicsértetnének mindenektől. Azért az én szóm itt csak az, hogy mivel a theologiae professornak kettőnek kellene lenni, lenne egyik magyar s a másik scotus vagy egyéb nemzet, aki kevés fizetésre eljönne. Hasonlóképpen lenne az görög professor is idegen; sidó professort magunk között is könnyen találánk. Így a philosophiának is némely részére, úgy mint az mathesisre és még egyikre valamelyikre hoznának egyet, az többi lennének magyar fiak: megtanítaná az emulatio [versengés] őket, mint kellene az idegenekkel elérkezni. Sőt peniglen, míg az meglehetne, hogy idegenek hozattatnának, addig sem kellene ezzel hallgatni, hanem az mire másunnan is akarnánk hozatni, arra extraordinarius [rendkívüli] professorokat kellene felvenni, kik, míg amazok eljönnének, tanítanának, s osztán az professiót [mesterséget] nékik engednék, de olyan conditióval [feltétellel], hogy az idegen személyek változása történve, annak az ilyen cedáló [helyét átadó] személy suffici-

⁶⁴² Amint az Apácaival is megtörtént. D7

áltatnék [*utódul tétetnék*] azután is, ha kedve lenne hozzá: azonban penig lenne jó provisio [*gondoskodás*] felőle, ne panaszkodhatnék.

VII. Immár az academiái szabadságot az mi illeti, az felelet az, amely adatott volt még Fridericus Barbarossától (Cod. lib. IV. tit. VI.) a scholáknak és abban lévő tanítóknak s tanulóknak (mellyel mind ez mai napig élünk); a kívántatnék még meg, hogy amiképpen a prédikátori rendnek hatalma vagy on arra, hogy az kiket a prédikátori tisztre érdemesnek ítélt, azt arra felveheti, és így efféle személy felszabadíttatik, még ha szolgai állapotban született is, sőt ami nagyobb, ha valamely deák sok jó esztendőket scholában tekergése után ha csak egynéhány éneket tanul is meg, és falusi mesterségre vagy inkább cantorságra adja magát, felszabadult az ő földesurától; így ... az academiák formalitásához ilyen szabadság kívántatnék, hogy valaki az cursust [*pályát*] akár a philosophiában, akár az medicinában, akár az iurisprudentiában [*jogbölcséletben*], akár penig az theologiában absolválja [*teljesíti*], az olyan az senatus academicus előtt derekason megexamináltatván [*megvizsgáltatván*], ha méltónak és illendőnek találthatnék, graduáltathatnék [*felavattatnék*], azaz solenne diploma [*ünnepélyes oklevél*] által, az mely facultást absolvált [*kart teljesített*], annak praxissára, szabados gyakorlására facultáltatnék [*képesítettetnék*], és egyszersmind az mi közöttünk szokásban lévő nemesség is nékie conferáltatnék [*megadatnék*]; avagy ha a dologban valami akadály találthatnék, bárcsak úgy lenne, hogy az ilyen személy academicum diplomáját az ország fejedelmiinek bémutatván, ő Nagysága az academiának judiciumán [*ítéletén*] megállván, méltóztatnék maga diplomájával is efféle személyt muniálni [*megeősíteni*], és az szokás szerint nobilitálni [*nemesíteni*]. Nem illik penig egy becsületes úri személynek is ezen megháborodni, mintha ez dolog jobbágyi számának megkevesedésével fogna lenni: mert vajki kevesen volnának azok, akik ilyenképpen szabadulást szerezhetnének magoknak. Bizonyára nem olyan könnyen, mint most három-négy ének avagy megannyi prédikáció tudása által, hanem sok szép, de nehéz tudományoknak megtanulása által. De hiszen, ha szintén megannyian volnának is, mint most a falusi mesterségre, hiszen a földesurának is nagyobb becsületire és hasznára esnék az, hogy philosophiae magister és avagy medicinae, avagy iuris-prudentiae [*a filozófia ... az orvoslás ... a jogbölcsélet tanítómestere*], avagy theologiae doctor lenne jobbágyából, hogysem valami hitván falusi costa frater⁶⁴³; mert ennek osztán gyakorta szolgálataival derekas dolgokban is élhetne. Noha,

⁶⁴³ kosztos testvér, azaz aki ellátásért tanított*

amint mondtam, nem kell ettől igen félni, mert nagy a bökkenője, úgy-hogy akik az mi eddigvaló szokásunk szerint szokták elérni felszabadulá-suknak módját, azok közül száz közül is jó, ha a megmondott úton egy felszabadulhatna. Ámbár peniglen ugyan nagy maga kárára esnék is ez valakinek: de hiszen nemcsak magunknak születünk, hanem, amint Plató írja, szüléinknek, barátainknak és hazánknak; hogy férne azért az igaz generositáshoz és nemesi természethez, hogy magának egy igen kicsin hasznával hazájának nagy kárt igyekeznék tenni? Sőt a dolog így lévén, a nemesség is sokkal nagyobb indulattal kezdene tudományához látni, tud-ván, milyen nagy tisztességére szolgálna a nemes embernek magának is, ha iuris doctor [jogász] lehetne. S akkor is remélhetnők a barbariesből való felszabadulásunkat, habár csak az ország táblájára iuris doctorok ítélnének. Ó, mely nagy gyalázat az nemes és főemberek gyermekeinek, hogy az paraszt ember gyermekei önékik eleikbe ültetjenek, kik után gyakorta süveg levéve kell salápolniok! Ezt hozta ám az időnap előtt való agár és pipa, melyeket ha szintén az scholában tíz-tizenöt esztendeig tekergettenek volna a Justiniánus Pandectái⁶⁴⁴ mellett az latinitás megta-nulása után, ugyan mégis jó korokban megtalálhatták volna. Én úgy ve-szem eszemben sok okokból, hogy az tudománynak előmozdítását nem egyebűnnen, hanem a főrendektől kell minékünk várnunk, kik ha magok nem tudósok, hogyhogy igyekezhetnek másokat tudósokká tenni.

VIII. (...) Az tanulásnak ... ilyen rendűnek kellene lenni: hogy aki az tri-viális scholákból [alapfokú iskolákból] az academiában promoveáltatik [egyetemre mozdíttatik elő], legelsőben is az eloquentiában subsistáljon [az ékesszólásban álljon meg], és mindaddig exerceálódjék [gyakorolja], valamíg az eloquentiae professor jó lelkiismerettel egybekötöttetett ítéleti szerint illendőnek nem itéli az promotióra [továblépésre], és magától írt és publice [nyilvánosan] az academiában declamálát oratiókkal [elmon-dott beszédekkel] elégségesképpen meg nem mutatja arra való illendősé-gét. Honnan osztán az dialecticára felvétetvén (melyet minden eszten-dőnként az dialecticae professornak egyszer-egyszer, mint az többi phi-losophiae professoroknak is, absolválni [teljesíteni] kell), abban eszten-dőt töltsön, ha érdemes, vitettség az mathesisre, melyben az arithme-ticát, geometriát, cosmographiát [a világegyetem leírását] és astronómiát egy esztendő alatt ismét absolválván, promoveáltassék [léptessék tovább] az physicára, innen esztendő múlva az ethicára és politicára, melyekben is nagy serénységgel egy esztendőt töltvén és így a philosophiában min-

denestül fogva öt vagy hat esztendőket, ha kívánja, examináltassék meg, és ha illendőnek találtatik, laureáltassék⁶⁴⁵ az philosophiában, és tétessék artium magisterré [*a művészetek tanítómesterévé*]. Így azért az arsokban magisteriumot vévén, ha az medicinára igyekezik, öt esztendeig azt szorgalmasan hallgatván és gyakorolván, s annak utána megexamináltatván, pronunciáltassék medicinae doctornak [*nyilvánítottassék orvosnak*], és szabados praxis engedtessek nékie. Ha pedig nem medicinára, hanem iurisprudentiára akarja magát adni az feljebb megírt artium magister: tehát öt esztendőt töltvén annak is szorgalmas tanulmányában, és osztán megexamináltatván, ha illendőnek találtatik, inauguráltassék [*avattassék fel*], iuris doctornak, és az forensis causák tractálására admittáltassék [*törvényszéki ügyek tárgyalására bocsátassék*]. Végezetre pediglen, ha sem medicinára, sem iurisprudentiára nem igyekezik, hanem a theológiára, minek előtte admittáltatnék arra, annak előtte esztendeig görögöt, esztendeig sidót tanuljon, és mind az e két megemlített nyelvek grammaticáiban s mind pedig szükségesben a sidó nyelvre nézve a Moses, próféták és psalmusok [*zsoltárok*], hasonlóképpen az görögre nézve Platonnak és az újtestamentumnak némely könyveinek megértésében, expositiójában [*kifejtésében*] és grammatica resolútiójában [*nyelvtani elemzésében*] elég exercitatusnak [*gyakorlottnak*] találtatván, úgy eresztessek osztán fel az theológiára; holott öt esztendőt töltvén az szorgalmas tanulmányban és exerceálódásban és megexamináltatván, ha méltó lészen reá, theologiae doctorrá creáltassék [*tétessék*], noha csak cathecetica theológiában jól fundatus [*a katekézisben jól képzett*] legyen, aki olyan elé dolgában nem mehet is, felvétettetik a prédikátorságra accedálván a theologiae facultás testimoniuma [*miután megszerezte a teológiai kar bizonyítványát*]. Hogy pediglen mindenek rendesebben eshessenek, az ilyen examenekre [*vizsgákra*] egy bizonyos időnek rendeltetni legjobb volna, tudniillik szeptembernek vagy júniusnak némely napjai.

IX. Az igazgatásról egyebet nem szóllok, hanem hogy az professorok közül esztendőnként járó szerrel egynek rectornak kell lenni, akinek mind külső s mind belső szükségeire az academiának gondja legyen, és az nagyobb dolgokra senatus academicust, azaz a több professorokat, bégyűjtván, eligazítsa. Mely dolognak jobban végbenvitelére mellette egy pedellusnak is kell lenni, ki mint a prédikátorok mellett az egyházfi, úgy legyen, ahová küldik, elmenjen, etc. Ennek pedig fizetése az 308

⁶⁴⁵ Legyen *baccalaureatus*, azaz kapja meg a babérkoszorút, a magiszteri fokozatot nyerve el.

feljebb felmaradt forintbul⁶⁴⁶ kitelik, ha száz forint lészen is. Az academicus rector, több tisztei között, az novitiusokat, akár nemesek, akár egyéb rendűek légyenek, a matriculában [*anyakönyvbe*] bérja. És hogy az academia valamiben segéttessék az költségre nézve, szükséges, hogy haszonra valamicskét kívánjon, tudniillik egy úrfitól egy aranyat, közönséges, de jobbágyos nemes ember gyermekétől egy tallért, egyházi nemes embertől egy forintot, vagy ha szegény rendű az ilyen, ötven pénzt, jobbágyember gyermekétől 25 pénzt. Hasonlóképpen, akik graduáltatnak [*felavatattak*], azok is az academia szükségére contribuálnak [*adózzanak*]: az philosophus három forintot, az medicus és az jurista négyet, az theologus ötöt; a pedellnek is az ilyenek az megmondott forintszámokra egy-egy garast, mivel akkori állapotjokban sokat szolgálnak. Ezenkívül az diplomáért is kellessék valamit fizetni, úgymint az notariusnak [*jegyzőnek*] az írásért és az rectornak a pecsétért. Az academia szükségére szereztetett pénzt penig az rector hiti és jó lelkiismereti szerint egy perselyben gyűjtven, annak kolcsa légyen más professoroknál is, és az feriaikon [*ünnepeken*] azt megnyitván és megszámlálván, elrendeljék, és költessék vagy az academia épületire vagy könyvek vételére vagy egyéb szükséges dologra.

X. Az ilyenképpen felállított és rendelt academia mellé penig typographia, bibliotheca és hortus academicus [*nyomda, könyvtár, akadémiai kert*] szükséges; hogy ha az professorok akarnak valami könyveket nyomtattatni, lehessen módjuk benne, egyébként nehezen vehetik magokat az írásra, félvén attól, hogy csak az molyok emésztik meg munkájokat. Melyben a volna az legkönnyebb mód, ha az felső istenes magistratus két- vagy háromszáz tallért nem szánván, egyet erigálna, s egy typographust állítana belé, mivel a typographia nem övé, tartoznék minden esztendőnként mindenik professor részéről bizonyos számú disputatióknak fél avagy ugyan egész árkosát kinyomtatni, s egyébként amit akarna, azt nyomtatná maga hasznára, approbáltatván [*jóváhagyatván*] mindazonáltal az opus [*mű*] az academicus senatustól, hogy valami alkalmatlan könyv világra ne jönne tudatlansága által az typographusnak. A bibliotheca is felette szükséges mind az deákokra s mind a professorokra nézve, kik kevés proventusokat [*jövedelmüket*] ne kényszeríttessenek mind az könyvekre költeni, hanem az közönségeseket magoknak megszerezvén, légyen a ritkábbakért hová bízni.

⁶⁴⁶ 653, 654

A bibliothecának pedig ajtaját minden szeredán, szombaton déljest meg kellene nyittatni, és ha ki micsodás könyvet kívánna, a közönséges asztalra kiadni, nem bocsátván a könyvekhez senkit a bibliothecarius, ki ez munkájáért megérné az odafel megmaradt summának 100 forintjával.

Az academiának ... szüksége vagyon egy kertre is, amelyben a füvek és ritkább fák plántáltatva légyenek, és az medicinae professor esztendőnként két vagy három versben az academicusok előtt abban bizonyos időközön a füvek természetiről profiteáljon [*adjon elő*], akkor egyébnek békét hagyván, melyben mivel egy hortulanus [*kertész*] is kellene, amaz harmadik fennmaradott 100 forintot ennek kellene deputálni [*utalni*].

Nem ártana egy konyhának is lenni, aholott kiki szükségére valót pénzért, ha keresne, találna. Ez jó karban állíttatván nemcsak magát tartaná el, hanem még az academiának is nem kevés hasznót hajtana.

Segélj reá én Istenem bennünket!

APÁCZAI CSERE JÁNOSTÓL⁶⁴⁷

Bethlen Miklós Apáczai Csere Jánosról

D 7

Apáczai János volt Barca-apácai szegény, ott aminémű szabadsággal élnek, olyan ember gyermeke; öccsével, Tamással együtt mindketten tudományok által tisztességes szép állapotra mentenek. Tamás tanulóttársam, azután Zemplénben, és onnét beszorulván a vallás üldözése miatt, Hunyad vármegyei nótárius, igen szép író volt... János pedig theologiae et philosophiae doctor volt, és nemcsak tituláris, hanem valósággal ugyan doctus doctor volt, a zsidó és ahhoz tartozó chaldeica, syriaca és a görög nyelvben csudálatosan nagy perfectióra [*tökéletesedésre*] ment volt, Hollandiában meg is házasodott volt, és ha nemzetségéhez, hazájához, abban az Isten dűcsőségéhez való szeretet le nem hozta volna, professzori tisztességes hivatala és kenyere lett volna oda fel. De az Isten házának és nemzetségének szerelme emésztette meg, melyet megmutatott az ő Magyar Encyclopaediája. Bizony dolog, ha az Isten hamar el nem veszi vala, és bárcsak azt, amit éle, a haza békességében fordíthatja vala a közönséges jóra, sok nagy tudós embert csinál vala, és mind az egész nemzetséggel, külső-belső renddel megköstoltatja, szerette vala a solida eruditiót [*tökéletes műveltséget*], kiváltképpen amikor osztán Kolosvárott tisztessé-

⁶⁴⁷ Magyar Logikácska 184–194.

séges állapotra méne először Keresztúri Pál⁶⁴⁸ kegyes patrocíniuma által; melyből először is ítélhet az ember Keresztúri Pál nagy kegyes moderatiójáról [*mértékletességéről*]⁶⁴⁹, melyet is a közönséges jóért megjegyez-nem szükségesnek ítélek.

Mikor ez a nagy tudós ember lejött az academiákból, az akkori erdélyi szokás szerint Fejérvárott adják kezébe a poëtica classist [*poétikai osztályt*], melyet is nem lehetett megvetni az obediencia [*engedelmesség*] és szokás szerint, mind a mindennapi kenyérre nézve, melyre szüksége volt maga, felesége s gyermekének. Bezzeg ő tudott ex necessitate virtutem et gloriam [*a szükségből erényt és dicsőséget*] csinálni: fogja Virgilius Georgicáját, azt kezdi fordíttatni magyarra a poétákkal, de nemhogy azok tudták volna, de az egész kollégium mesterestől együtt sem tudta volna (amicsodások akkor voltak) végbevenni. Ő azért maga foga vélek együtt hozzá, és annak alkalmatosságával physicát, astronómiát, geographiát kezd tanítani, úgy, hogy egyszer az ő Georgicáját írni s tanulni kezdék a theológiára s filozófiára járók is, Bisterfeld német nagy professzornak és az Apáczaínál ordine ... [*rangjára nézve*] felsőbb, de tudománnyal infinite [*határtalanul*] alsóbb, rhetoricae et logicae magyar asinus rectoroknak [*a szónoklattan és a logika ... számár rektorainak*] nagy gyaláztatjára és bosszúságára. Ez a jóra való igyekezete Apáczaínak először gonosz, de azután nagy javára lett, mert minthogy az oda fel említett secták szerint theologus presbyterianus, philosophus carthesianus [*teológusnak presbiteriánus, filozófusnak kartézianus*] volt, a fejedelem előtt úgy elvádolták, hogy hallatot akkor olyan szó, tudom, de a fejedelem szájából-é, vagy a vádlókéből, nem tudom: megérdemelné ez az Apáczaai, hogy a fejérvári torony tetejéből vetnék le.⁶⁵⁰ Ellenben Keresztúri Pál fiának hívja, és ritka ebédje vagyon nála nélkül, ő adja tanácsul a fejedelemnek, vesse ki őtet ebből a kollégiumból, tegyék mesterré Kolosvárott, a rákot a Szamosba. Így is lett; és osztán esztendő és sok változási után a hazának az atyám szerze néki Barcsai Ákostól a rend szerint való kolosvári fizetésen felül esztendőnként az aknáról négyszáz forintokat. A nagyatyám Váradi Miklós is jó patrónusa volt. No elég az, Apáczaai nyitá meg Erdélyben a tudós embereknek mind a valóságos tudományoknak, mind a becsületnek ajtaját, megmutatá magán, hogy a magyar is megérdemli a doktor és pro-

⁶⁴⁸ 1163

⁶⁴⁹ Bethlen másutt így ír Keresztúriról: „...szerettem, dicsértem, hogy micsoda jó vén ember az, még az apámnál is jobb...” (BM 531.)

⁶⁵⁰ 577

fesszori nevet és elviselheti.⁶⁵¹ Szép projectumot [*tervezetet*] írt vala egyszer, melyben megmutogatta vala, hogy a Basiriusnak⁶⁵² rendelt ezer tallérból és az akkori fejevári kollégiumra esztendőnként menő költség-ből⁶⁵³ nyolc professzor, akadémia, és classisok tanítására való gymna-

⁶⁵¹ Apáczai Voetiustól nem egyszer hallotta: „...a scholák az magyar nemzetben soha jók nem lehetnek, valamíg csak idegen professorok lesznek közöttünk, hanem úgy lehetne ahhoz reménység, ha egy facultasban egy idegen professor lenne, s ugyanazonban hazafia lenne egy másik, mindaddig, valamíg az idegenekkel elérkezünk az tanításban, és így elhithetnők nemzetünkkel, hogy nálok nélkül ellehetünk már teljességgel...”. (Magyar Logikácska 186–187.) Voetius Gisbertus (1589–1676) kora legtekintélyesebb kálvinista egyháztörténésze.*

⁶⁵² Isac Basire (1603–1676). Bethlen Miklósnál: „Ez a Basirius volt natione Gallus, patria Ratomagensis, religione reformatus, educatione et meliore patria Anglus [*nemzetére nézve francia, hazájára roueni, vallására református, neveltetése és jobb hazája szerint angol*], Carolus I. megöletett angliai királynak sacellanus [*káplánja*], és amint ő mondotta, annak veszedelme alkalmatosságával, propter vitam salvandam profugus, exul [*élete megőrzése miatt menekült, száműzött*]. Feleségét, gyermekét odahagyta, ment Konstantinápolyba, és mind ott, mind Syriában, Aegyptus és Ázsiában bujdosott, amíg Isten Erdélybe vezette, az pedig így történt:

Anno 1655. az erdélyi szokás szerint a tizenötezer arany adót (mert akkor az adó csak annyi volt) vitte bé Barcsai Ákos, ehhez akadván Basirius, hozta ki magával Erdélybe sub spe melioris conditionis ipsi dignae [*jobb és a számára méltó körülmény reményével*], hogy a fejedelem accomodálni [*alkalmazni*] fogja, és Bisterfeldnek kollégája leszen. Bizony jól is jára, mert a fejedelem 1000 tallér fizetést, professzori hivatalt rendele néki, ottan csakhamar Bisterfeld is meghala, és az egész kollégium Fejérvárott, az előtteni nagyhírű Alstedius, Piscator, Bisterfeld híre, neve, tekintete becsületével együtt reá szálla, kivált, hogy ez is idegen, még pedig anglus nemzet, és ott is micsoda rendű, és onnét micsoda formán kiűzetett exul, semimartyrnek [*félmártírnak*] tartatott ob causam justitiae [*az igazság ügyéért*]; mely annál is inkább succedált [*sikerült*] néki, hogy abban az üdöben szegény goromba magyar, kivált Erdélyben, úgy hitte, hogy ha nem német, plundrában [*német nadrágban*] nem jár, nem lehet tudós ember; professzori nevet, theologiae, philosophiae vagy medicinae doctori titulust felvenni sacrilegium [*szentségtörés*] lett volna, valamíg Apáczai János ... ezt a jeget el nem rontá...” (BM 546.) A jég elrontása nehezen ment. Apáczai 1658. december 27-én Kolozsvárt kelt levelében írja: „Bántódásom is nagy vagyon, a miá’ a kevély Bátai miá’. Teljességgel azon vagyon, mint kevés becsületecskémben megkárosíthatson. Vasárnap a titulusért erősen kipaedicála. A deákok fogják fel ügyemet.” (Magyar Logikácska 174.)

⁶⁵³ „... (hogy az Alstedius, Bisterfeldius, Piscator fizetéseket ne is említsem) az minapi professornak fizetése volt 1800 forint; az négy akademikus mesteré 1000 forint, búza 144 köből, bor 800 veder, disznó 12, bárány 60, e felett vaj, méz (az borsót, kását, lencsét nem adták mostanában meg), a fára mindenestül fogva 64 forint. A húsz negyvenes bor penig, egyik-egyik 25 forintjával tett volna 500 forintot, a 144 köből búza is legalább egy forintjával 144 forintot, az 12 disznó is 50 forintot, az 60 bárány is 30 forintot, az vaj s méz is 10 forintot. Melyek az 1000 forinthez számláltatván, tésznek 1798;

sium kitelik;⁶⁵⁴ nem hiszem, Barcsai Ákos, ha floreál [él] vala, hogy fel nem állítja vala, de Isten ezt máig Erdélynek nem engedte.⁶⁵⁵

D 8 Zrínyi a nemzet helyzetéről 1658 decemberében

(...) ...sikerült eljutnom Corinthusba.⁶⁵⁶ Láttam az új királyt, az új udvart, az új minisztereket, tehát mindent, ami első tekintetre újnak látszik, de ... aki ... jobban a dolgok mélyére néz, az látja, hogy bizony semmi sem új

de jóval is többet érnek ezek az jók, az mint akárki is általlátja. A negyven alumnusnak készpénzt adtak 800 forintot, minden napra penig annyi kenyér, bor és ser praebendát kinek-kinek, hogy legalább 15 pénzt, sőt 25-öt is megért volna egyike-egyike, és esztendőt által csak 15-ével is az kenyér, bor, ser tett volna egyike 54 forintot. És mivel 40-szer 54 téssen 2160 forintot, és ama 800-zal téssen 2960-t; tehát a professorokéval és mesterekéval az deákokét összeszámlálván, az egész summa téssen 6558 forintot.” (Magyar Logikácska 182.)

⁶⁵⁴ „...az 3000 forintját száz alumnusnak osztogatván ki esztendőnként, egynek 30 forint jutott volna, azaz holnapra három-három, az két nyári holnapokat kivéven... Immár az tanítók tizenegyen úgy tartathattanak volna el belőle, hogy a professor eloquentiae et historiarum fizetése lőtt volna esztendőnként 250 forint, a dialecticae professoré is 250, a matheseos professoré is 250, a physicae professoré is 250 (az ethicae et politicae professoré is 250), a medicinae professoré penig 300, a iurisprudentiae professoré is annyi, azaz 300, az hebraeae et arabicae linguae professoré is 300, a graecae linguae professoré is 300. És mivelhogy a theologica facultas legszükségesebb és szélesebben is kiterjedő, ebben két professor lőtt volna szükséges, theoreticus tudniillik és practicus, kikben mivel mind az arsoknak, mind az scientiáknak is, mind az originális [eredeti – héber, görög, latin, arab] nyelveknek tudása megkívántatik szükségesen, azonban peniglen se privatum collegium tartásokból nem illik pénzt venni, mint az többi facultasokban szabados, s az praxisból sem kapnak semmit, mint az juristák és medicusok, minden keresztyén académiák szokások szerint ezek többet vehetnek volna, úgymint mindenik négy-négy százat. Ezek azért egybeszámláltatván tésszenek 3250 forintot, és az deákokéval együtt 6250-et; úgyhogy még egyéb ususra 308 forint maradjon fel. Nem lőtt volna hát a tanítók és tanulók sokaságára nézve is semmi difficultas, ha az helyek mivoltához képest egy kevéssé az mi eleink szűkebben dispensáltak volna, és egyre-kettőre, mégpedig idegenre, csak az minden közönséges haszon nélkül való magok csudáltató nagy tudományért annyit nem osztottak volna, s a grammatica, poesis és rhetorica tanításáért (melyeket háromszáz forinttal mind beértek volna) ne adtak volna 1798 forintot az academicus mestereknek, hanem fogták volna inkább nagyobb dolgokra őket. De az idegeneknek uralkodása és a magunkéinak irigysége tötte nekünk ez nagy kárt.” (Magyar Logikácska 183–184.)

⁶⁵⁵ BM 550–552.

⁶⁵⁶ *Non cuivis homini contingit adire Corinthus*, Horatius. (Nem akárkinek adatik meg eljutni Korinthusba.)

a nap alatt. Mások ugyan az emberek, mások a nevek, más a dolgok köntöse, de a szokás ugyanaz maradt. Ugyanaz a békevágymég szégyen árán is, sőt a tétlenségnek, hogy úgy mondjam, ugyanaz a bálványozása maradt meg. Okos ember könnyen észreveheti ezt. Bárcsak nagyszerű királyunknak ... lennének a miniszterei is oroszlánszívűek⁶⁵⁷. Talán nem panaszkodnánk most a szerencsétlen Magyarországgal együtt, hogy elveszett az ország karja, Pannónia jobbja, sőt a keresztény országok pajzsa: Erdély. Azt mondtam, elveszett, mert nem sok hiányzik abból, hogy úgy legyen. Földült városokat, templomokat látni ott; a fejedelmi méltóság meggyalázva, a két Rákóczi, apa és fia,⁶⁵⁸ letéve, helyükön két árnyékalak: előbb Rhédey, most Barcsay, a nép szolgaságba hurcolva. De ha – Seneca szavai szerint – még mindig nincs a szerencsétlenség legmélyén, aki számba tudja venni nyomorúságait, Erdély bizony a legszerencsétlenebb, mert megszámlálhatatlan csapás érte; és ha van a végtelenben még legutolsó is, akkor az a legutolsó és a legnagyobb, hogy a megmenekülésre semmi reménye. Van, aki akarna segíteni rajta, ha tudna; van, aki tudna, ha akarna; de olyan, aki akarna is, tudna is, bizony nincsen. Sőt még többet mondok: van, aki nem kesereg ezen a romlásán, nem gyászol. Aki a hajó farában ül, nem rémül meg a hajó orrában ülőnek elmerülésétől, ha gyűlöli őt. Azt mondja, most már szívesebben pusztul el ő is, csak a másik előzze meg. Van aki gyönyörködik ebben a tűzvészben, mert melegekedhetik mellette. Bizony nem beszélek álmokat, csak paradoxonokat mondok, mert másként nem lehet tollal leírni. (...)⁶⁵⁹

Levelek a tatár rabságból

D 9

Az úristen vigasztalja k[e]g[yelme]tkeket édes asszony anyám és édes kedves feleségem az sz. isten oltalmazza kgteket minden újabb keservességtől és pogányok kezétől.

Az mi keserves romlásunk és rabságunk felől elhittem édes asszony anyám és feleségem unva hallott és halhat kgtek, kivel hogy írásomat

⁶⁵⁷ Lipót latinos alakban Leopoldus, a *leo* jelentése *oroszlán* a latinban.

⁶⁵⁸ 1651 őszén meghal járványban Zsigmond felesége (pfälzi Frigyes volt cseh király leánya), februárban Zsigmond, majd a fejedelem is súlyosan megbetegszik. A halálát követő zűrzavartól tartva a rendek az 1607. évi második (kiskorú és éretlen fejedelemmé választását tiltó) cikkely ellenére fejedelemmé választják hétéves fiát, Ferencet, azzal, hogy húszévesen veheti át az uralkodást. Ez Rákóczi Ferencnek nem adatik meg.

⁶⁵⁹ Szöveggyűjtemény II. 264–263. A levél címzettje Ruchich János zágrábi alispán.

hosszabbitsam, szükségesnek nem itiltem, hanem akarám kgteket életem és állapotom felől tudósitanom. Én Krímben Tayhán nevű faluban az Ak Murza nyomorék rabjai között nyomorgok, Nikodin László uram is én velem együtt mostan istennek sulyos látogató kezét látom rajtam, igen beteg vagyok, annyira, hogy magam nem is írhattam, tovább isten mit rendelt életem felől, ő felsége titkában vagy, kívánván istentől ő f[els]jétől kgtek felől örvendetes híreket, jó egészséges életben való megmaradásokat hallanom. Az én sanczom [*sarcom*] megcsalt az egy lehetetlenségben forog, kérvén az uram rajta 30 ezer tallért, mostan küldöttük rabtársunkat kezességünkért Konti János uramat kállait, hogy az minek szerit teheti, kgtek, ha mivel lehet kiváltozzunk. Azért az istenért reménkedem kgdnek édes asszonyanyám és kedves kicsiny feleségem, ha minek szerit tehetitek, igyekezzél szabadulásomban, kit az úristen megfizet kgteknek, én is ha isten kiszabadítana meg igyekezném szolgálni. Az néném asszonyomnak Ugrai Györgyné asszonyomnak is remenkedem az istenért jó szerencsés életejért, ha mivel lehet segiljen, ne hagyjon, kiért az uristen áldja meg ő kglmét, ha minek szerit teheti kgtek és min válthat ki tudósítson, isten visszahozván rabtársunkat azon tanúsággal, melylyel elbocsátottuk. Alkalmaztassa ahoz kgtek mindenkben magát az mint az Nikodin uram emberi fognak cselekedni egy értelemről. Ezekutan stb.

Irattam Tayhanban 1. jauarii 1659.

Tatár országban megnyomorodott szegény rab

Bessenyei János m. p.

P.S. Pankotay György uramat kérem szeretettel mostani szükséges állapotomban legyen segítségemmel és oktassa asszonyanyámat és az szegény feleségemet.

Isten minden sat.

Nyomoruságos rabi életöm felől akarálak tudósítani édes öcséim; én még élek Tatár országban Krim tartományban Balakna nevű város vidékén Baidar nevű faluban Eszin Cselebi nevű tatár rabja vagyok, hetven tallért kíván szabadulásomért itt helyben, mert engemet ki nem küldnek az Oláhországra, kgtöket azért azon kérem édes öcsém szerezzék meg az hetven tallért, az uratokat az kit most szolgáltok keressék meg, könyörögjetök annak is hogy segítsön annak segítsége által ez levelem kivívó Kolozs vármegyebeli Györgyfalvi Szabó Mihály uram ha bejő köldjétök be ő kglmétől itt engem ő kglme hetven tallérral megszabadíthat. Kérlek az istenért édes öcséim forgodjatok szabadulásomba irassatok

levelet is énneköm, had tudhassam éltetőköt. Isten jó egészségben tartsa meg kgtököt.

Irattam Tatárországban Krim tartományban, Bakczia Szarai nevű városban 28. die mensis aprilis a. d. 1664.

Kgtök bátyja mostan szegény rab

fejírvármegyebeli Asszony nép nevű falubeli

Török János⁶⁶⁰

Zrínyi a felekezeti kérdésről az 1659. évi országgyűlésen

D 10

...az 1659-béli diétán,⁶⁶¹ midőn ez a kérdés forgattaték: Vajon a magyar hazában való evangélikusok üldöztetése nem volna-e káros? Mindenek felszóval kiáltják: Jó dolog, szent dolog, úgy kell lenni!

Ezt hallván a horvátországi bán, gróf Zrínyi felkél s így felel: „Rossz, igen rossz dolog, uraim!” Melyet midőn mindenek csudálkozva hallának, maga a dicséretes úr semmit nem változván, így menti s fejt beszédét: „Jó uraim, szabad legyen kinek mit ítélni. De bezzeg az én elmém szerint, noha én azokat az evangélikus magyarokat nem annyira esmérem, mint mások, mindazáltal minden [e] matériában forgottakat megkövetvén azt mondom, ha ki kell azt mondanom, ami énhozzám, őfelsége híve, szolgálja és belső tanácsosához illik, hogy mindazok a jó vallást

⁶⁶⁰ TT 1882. 618–619. és 621. Miután Rákóczi magára hagyván a sereget visszatért Lengyelországból családjához Ecsedre, és egy, a tatár fogságból megszökött „ifjú leghény szolgálcskától” megtudja a sereg fogságba esését, „...búsulását jelentvén, hogy ha mindenét el kellene költeni, és ha csak egy dolmányban kellene maradni is, ahogy ilyen állapottal rabságra esett híveit mint s hogy kiváltani igyekeznék, nagy obtestátiokkal, szabadkozásokkal ígéri vala”. (Szalárdy 384.) Nemsokára azonban megtagadta, hogy vagyonát a váltságdíjra fordítsa.

⁶⁶¹ Ezen az országgyűlésen cikkelyezik be Lipótnak az 1655. évi országgyűlés alkalmával kelt – ezért tehát a szövegben őfelsége III. Ferdinánd, őfelsége Lipót – hitlevelét. Ennek első feltétele eleve kizárja valamelyik felekezet üldözését:

„Az ország szabadságait, mentességeit, kiváltságait, rendeleteit, jogait és szokásait összességükben és egyenként, valamint a bécsi traktátus végzését is, és minden abban foglalt cikkelyt, valamint a többi, a boldog emlékezetű II. Mátyás koronázása előtt és után 1608-ban és 1609-ben, továbbá ... II. Ferdinánd 1622-ben, 1625-ben és más években kiadott cikkelyeit is, nemkülönben a mostani császári és királyi felség legújabb szerződésének, azaz a linzi békének a végzését és minden abban foglalt cikkelyt valamint az ország 1647, 1649. és a jelen 1655. évi törvényeit azok minden pontjában, záradékában és cikkelyében őfelsége erősen és szentül meg fogja tartani és másokkal is sértetlenül meg fogja tartatni.” (CIH, latin.)

reformáló emberek, az ország articulushoz nyilvánvaló bontogatói és a hazai békeességének megzavarói. ...ugyanis mi gyümölcse lenne egyéb az ilyen jóakaró uraim tanácsának, ha nem hogy a császári és királyi hitet ezáltal erőteljesebben az egész világ előtt gyanússá tennék, kihez senki se bízhatnék. Ihol a török megesküdt ellenségünk, az evangélikusokat is ellenségünké tesszük, miképpen állunk annak ellene, ha ezek velünk nem fogják! Hát még ha a törökhöz csatolják magokat s fegyvereket. Az ilyen gonoszt osztán azoknak a jó vallást reformáló embereknek köszönheti a hazai béke. Mert holott nem arra valók, hogy valami nemes hadi virtusokkal használjanak hazájoknak, [mindazáltal] alattomban való suttogással, forralással és üldözéssel igyekeznek vesztegetni azokat, kiknek másképpen egy szabadságuk van az országban velünk. Tudjátok meg, uraim, igaz pápista ember vagyok, vallásomban való állhatatosságomban is egyitek sem halad felül. De micsoda dühös bolondság vinne engemet arra, hogy én példának okáért az én légrádi evangélikus vitézeimet és ott való praesidiáriusokat helyekből kiűzném? Bizony akiket ismerek pápista katonákat, tíz törökre sem mernék kimenni vélek. De ha az evangélikusokkal vagyok, azoknak imádsága és sok éneklése között, valamikor harcra mégyek, soha nyereség nélkül nem térek.”

Midőn ... e beszédre mindenek reávetnék nagy álmélodással szemeiket a nagy úrra, újólapon így szóla: „Uraim! ne idegenítsük el tőlünk ... az evangélikusokat, ők csak azt várják, hogy egy csillag támadjon vagy napkeletről, vagy északról, aki után induljanak, ... bizony nem gyűjtik a klérus tárházába a kincseket, hanem ellenben a canonicusok és capitulumok ládáit verik fel. Ez lésson gyümölcse a vallás reformálásának.”

Ezeket mondá jövendőlvén akkor az említett tudós vitéz úr.

PÁPAI PÁRIZ FERENC TŐL⁶⁶²

D 11 Egy erdélyi arisztokrata ifjúságának bűneiről

Nem szégyenlem Augustinussal⁶⁶³, Petrarccal megvallani ifjúságom mocskait, és azok között az én Istenemnek én körülöttem, majd emberi

⁶⁶² Pápai Páriz 296–297.

⁶⁶³ Augustinus a *Confessiones* második könyvétől kezdődően ír ifjúkora bűneiről. Életének e szakasza a negyedik könyv kezdésével összegezhető: „E kilenc esztendő alatt – tizenkilencedik évetől a huszonnyolcadikig – csábított és csábító voltam, csalódott és csaló a legkülönbözőbb gyönyörökben.” (Szent Ágoston Vallomásai I. 114. /ford. és magy. Balogh József, előszó Borzsák István. – Bp., Akad. K. - Windsor K., 1995.) Isten

hütel felett való kegyelmes gondviselését dicsőíteni álmélkodva, mert bétölt én bennem nemcsak az, ami vagy *1. Móz. 6: 5 és 8: 21.*, hanem az is, ami van *2. Kor. 12: 9.* és *1. Móz. 20.*-nak az utólján.

(...) Anno 1659. Kolosvárott láték egy igen szép, ifjú, de nem oda való, hanem máshunnét való nemes asszonyt; egy igen jószavú inasomat küldém hozzá kántáló mendicans [*éneklő koldus*] képében, ki is kész voltát meghozá. Elmenék egy éjszaka hozzá, cselédét kitudta a más házba, lefekvék az ágyba szoknyában, én dolmányt, övet levetvén, egy nadrágban csak mellé fekvém, ... csók, ölelés, melly-tapogatás mindkét részről megvolt, de annál alább sem én, sem ő nem nyúltunk... Igérkezék, hogy eljő hozzám a kertbe, el is jöve kevés nap múlva csak egy szolgálival; messze a városon kívül volt ez a mű kertünk a Szamos mellett, szép filagóra volt benne. (...) Csók csecsén, orcáján sok volt, de le sem feküdt, egymás szemérmét nem láttuk, sem fogtuk, nem hogy Venus lett volna,⁶⁶⁴ pedig én úgy égtem mind az ágyban, mind itt a kertben, hogy a mag is elment tőlem. Csuda Isten zabolázásából lett ez, kivált az ő szemtelen bátorságát hogy úgy megtartóztatta. Ez majd elhihetetlen dolog; de hogy így volt, az Isten tudja, nagy inaszakadva méne el, mert igen szeretett. Egyszer szemtelenül csak bemenék hozzá, hát bibliát olvas, én az Énekeknek énekét, mert szinte azt olvasta, kezdém rászabni, Isten bocsássa meg; ekkor egy-két csókkal hamar elmenék, de elvégzők, hogy azután többre menjünk, de az Isten azt nem engedé; kicsiny híja, mint a XIII. részben megírtam, hogy a vízbe nem halék, melyen megilyedék, és amint a XII. részben megírtam, Kolosvárról elmenék, hála Istennek; mert emberi mód szerint soha többször úgy el nem váltunk volna, azután pedig sohasem láttam.

Anno 1660. őszéig affélét nem próbáltam, hanem ekkor így esém kísértésbe. Huszton a többi sok odafutott⁶⁶⁵ főrend között vala egy nagy nagyságos úr, kinek termetre, ábrázatra, s minden a szépségben kerestetett

felé fordulásának egy, megfogalmazása miatt is érdekes részét így meséli a harmadik könyvben: „A tanulmányok szokásos rendje során eljutottam valami Cicero egy könyvéhez, akinek a nyelvét mindenki bámulja, de szellemét nem annyira. Cicerónak ez a könyve buzdítás a filozófiára s *Hortensius* a címe. Ez a könyv megváltoztatta érzésemet, feléd fordította imáimat s óhajtasomat és kívánságaimat megmásvította.” (i. m. 84.)

⁶⁶⁴ Egy XVI. századi széphistóriában: „Látván Lucretia, szépen megölelé, / ottan megcsókolgatá, / Vénus dolga után borral, szép étkekkel / Eurialust jól tartá...” [Magyar Széphistóriák 101. /sajtó alá rend. és a jegyzeteket írta Stoll Béla. – Bp.: Magvető Könyvkiadó, 1955. – (Magyar Könyvtár)]

⁶⁶⁵ A Várad elleni török támadás elől.

dologra nézve ritka híres felesége, nagyságos kisasszony, circa tizen-nyolc esztendőös vala. (...) ...mű felette nagy szerelembe esénk egymással, úgy hogy ebédén, vacsorán, mindennap együtt lévén, mások is észrevet-tek. Izenék néki és bizony rossz véggel, de ő azt izené, hogy ő kurva nem léssen, hanem ha elveszem, minthogy az urától mint lány elválhatik törvényesen, ...elválik, s hozzám jó feleségül; talán el is hagyhatom érette németországi utamat. Tovább ennél a mű szerelmünk nem ment. Ezután négy esztendővel becsületes özvegy főasszony által is izent eszerént, és az én atyám el is akarta vétetni velem, mint vallásomon való, úri nemű, tisztességes jószágú, szép személyt; de nem akarám én, mert Isten nem akarta, melyen minden ember csudálkozott. Ez az, akiről emlékezem a XII. részben, hogy az akadémiától el nem vonhatott; ekkor volt az én betegségem és fogadásom, mely van a VII. részben.

...csak alig, hogy Londinumban el nem veszik ilyenformán: Hallván én azt, hogy ott noha reformátusok mind az emberek, de mégis sok titkos bordélyházak vannak, mondtam Jászberényi Pálnak és Enyedi Gáspárnak: menjünk el ex curiositate, lássuk, úgy vagyon-é... Menénk egy szerezseny király képe alatt való házhoz... Este későn volt a dolog, nosza mindjárt collatiót, spanyol bort, kanári szektet, kurvát kettesével, melynek egyike csak tizennyolc esztendőös leány kurva volt, és azon panaszkodott, hogy ő nemes ember gyermeke volt... Szép vala. Evvel minden tisztátalan tapogatásra elmentünk mindketten. Más házba menvén, ágyba feküdt hanyattán, felfedvén magát; de jól adta isten, Enyedit bévitte volt vélem, és nem közösülék véle... Bocsássa meg az Isten, és áldassék, hogy tovább engem nem bocsátott. (...)

Ezeket gyóntam meg Istenemnek az én leírt imádságimban, és itt is, a zabolázó Isten dicsőségére és az én pirulásomra és az olvasónak tanulságára.

BETHLEN MIKLÓSTÓL⁶⁶⁶

⁶⁶⁶ BM 616–620. *Imádságoskönyvében* így ír: „Hát mely parázna vagyok, mert noha az én Istenem kegyelmes zabolázása miatt paráznával egy testté nem löttem, az én Istenem csudálatosan gátolt és őrzött, kiért legyen hála ő Felségének; ... engemet a tisztátalan rút élettől nem a Felségedhez való fiúi engedelmesség, sem szeretet és félelem, sőt még a te parancsolataidtól, fenyegetőzéseidtól való szolgálai félelem, hanem amaz éktelen testi nyavalyától való félelem, mely ha előttem nem állott volna, én bizony minden utálatosságra hanyatthomlok rohantam volna, mint az oktalan állat. Keservesen említem, mennyi keresztyén felebarátom tisztességes ágyaira és azokhoz köteles személyeknek megfertéztetésekre igyekeztem. Némely szolgáló leányodat az Úr vacsorájától is eltiltottam, hogy az ördög asztalánál annál bátrabban mehessünk egymással. (...)

II. Rákóczi György végrendelete

D 12

In nomine Patris Filii et Spiritus Sancti.

Az halálnak, ki bűnnek zsoldja, hogy mindennek utját nyomni kell, bizonyos; mikor hol legyént s mely órában, bizonytalan, az bölcs isten hatalmában, ez mostani mi keresztény igaz igyünkbeli hadakozásunkban az bölcs isten pedig mit rendelt felőlünk, titkos tanácsában vagyon; az pogányság ellenünk jüvén, isten tudja fegyveri vagy mű bűneinkért más büntetését bocsátja reánk, szabad velünk, nem akarunk e kis dispositio [*rendelkezés*] nélkül hagyni személyünket, tesszük pedig ép józan elmével.

Az mi édes anyánk hatalmában volt⁶⁶⁷ jószágink felől való dispositio, kit szegény atyánkkal kerestek, arrúl mi dispositiót nem tehetünk.

Vannak pedig nekünk is mind Magyarországon, Erdélt is magunk pénzén váltott feleségemmel keresett jószágink is, kit életéig hagyunk neki, szálljon ezután mi maradékinkra, elsőben fi, azután, kitül isten oltalmazza, deficiálván [*magvaszakadván*], leányágra.

Aranyunk pénzünk egy szóval valami mobilisunk [*ingóságunk*] lesz, édes feleségemé, Ferkóé, maradékié legyen.

Kérlek édes Sofikám, az én hozzám való tökéletes szeretettedet holtom után is mutassad meg, kiben nem is kételkedünk, nekünk megbocsáss, ha vétettünk volna, az isten dicsőségére vigyázz, az igaz vallásban, kiben

A házassági gyönyörűségben is sokszor nem az Isten magvát kerestem, hanem csak bujaság, fajtalanság és tisztátalanságot űztem.” (BM 1009–1010.) Bethlen más, a protestáns etikával ellenkező viselkedési formáktól is eltávolodott: „...kivált a süveges tánc igen kedves volt előttem, de osztán anno 1670. tájban örökösen elbúcsúztam tőle, amint a kártyától, kockától még in anno 1662. elbúcsúztam volt, és a részegeskedéstől is in anno 1660. per votum, quantum possibile [*fogadalommal, amennyire lehetséges*], és a paráznságtól is, ajándékvételtől is.” E tekintetben is párhuzamba állítható a katolikus Zrínyivel, aki a majdani vezekényi hős, Eszterházy László és Batthyány Mária lakodalmán nem tud részt venni, legjobb barátjának, a menyasszony apjának többek között ezt írja 1650 januárjában: „Miuelhogy en Bornemisza uagiok, az tancrulis fogadasom uagyon, nem uelem, hogy uigasztalhatnam kegyelmedteket, sőt talan bankodasra materiát adnek, ennekem kegyelmed mas dolgokban parancholion...”. (Körmendi lt. 163.)

⁶⁶⁷ Édesanyja négy hete halt meg. A századfordulón született Lorántffy Zsuzsanna felvidéki család sarja, általa kerül a Rákóczi-família birtokába Sárospatak, amelynek református kollégiuma az ő életében virágzott.

velünk éltél, állhatatos légy változhatatlanúl,⁶⁶⁸ Ferkót abban neveld, semmi világi dicsőség, félelem attól el ne szakasszon, kire az jó isten segéljen. Irtuk zamosfalvi táborunkban 16. Maii 1660.⁶⁶⁹

R. György

D 13

A szászfenesi csata, II. Rákóczi György halála

...minekutána mindkétfelől sűrű trombiták, dobszók zengedeztetésekkel az ütközetre jel adatni kezdetett volna, és nagy sűrű kopjás seregek nagy sivalkodással, a mieink a Jézus méltóságos szent nevének segítségül hívásával, az törökök pedig igen sűrű Alláh, Alláh kiáltásokkal szembenemenni kezdenének, az ég azonnal megháborodván, az ellenség felől arccal a mieinkkel nagy sebes forgószerű szemközbe jönni kezdett vala, úgy, hogy mind a szárazság miatt a seregektől felferődött por, s mind pedig a mindkétfelől való sűrű lövések füstje mindenestül a mieinkre arccal vitetnék, úgy, hogy egyik a másikat is a nagy por és füst miatt alig láthatná.

Rettenetes kopjatórés és erős harc tartaték mindkét részről, úgy, hogy noha a törökök közel négyannyi számmal is lévén, egyik sereg a másikat segíten-segítené, de mégis a mieink a harchelyről kimozdulni nem akarnának, és mind a két részről nagy sokan hullanának. De végre a mieink jobbszánya, akiben a székely atyafiak is volnának, meghanyatlani és nagyon hátat is adni kezdett vala, de azonnal bizonyos segítő seregek bocsáttatván melléjük, megfordíttatának, és a török azon a félen megnyo-

⁶⁶⁸ Báthory Zsófia (somlyai, 1629–1680), a Báthory-nemzetség utolsó, ezért fiúsított sarja 1661-ben fiával, Rákóczi Ferencsel együtt katolizál. 1671-ben, a protestáns gyászévtized első évében a pataki kollégium épületét és minden vagyonát átadja a jezsuitáknak. A diákok és a tanárok a debreceni kollégiumba mennek át, a legfontosabb könyveket és a nyomdát magukkal viszik. Debrecenből erdélyi kitérő után 1682 végén térnek vissza Patakra, mert akkor az Thököly kezén van. (Báthory Zsófia eredetileg mélyen hívő katolikus volt, ám az öreg fejedelem, aki inkább temette volna el száz fiát, sem hogy valamelyik gyermeke katolizáljon, áttéréséhez kötötte beleegyezését a fiával kötendő házasságba.)

⁶⁶⁹ Szilágyi II. 570–571. 1659-ben Erdély hol az egyik, hol a másik, egymással hadakozó fejedelemnek hódol. II. Rákóczi októberben elúzi a moldvai vajdát székéből, majd a királyi Magyarország főuraitól kér segítséget. Barcsay a Portához fordul, novemberben a törökök megverik a Rákóczival szövetséges moldvai vajdát, majd Szejdi Ahmed budai pasa magát Rákóczit Zajkánynál és Tordánál. 1660-ban Rákóczi az előle Szebenbe menekült Barcsayt ostromolja, amikor a budai pasa újból az országra tör. Senkire nem számíthatván szembefordul a pusztítókkal és a végrendelet kelte után hat nappal harcba bocsátkozik a budai pasával.

maték.⁶⁷⁰ Azonban itt is a török seregek nekifelesedvén, azon szárnyon is újabban derekasan megnyomaték és ugyan meg is futamtaték a székelység föl a völgyen Oláhfenés felé, úgy, hogy többször meg sem fordíthatnék.

Mellyet látván a fejedelem, a népet megtartóztatni akarván, maga is oda-felé rugaszkodott vala. Azonban amely patak Oláhfenésről a völgyről kijőne, annak árján általugratni tanálván, a fejében levő páncélbul sok részben tödzött sapkája fejébül kiesett vala, azhol egynéhány török lovas közzé elegyedvén, nagyon megkörnyékeztetett vala, és noha, mint utolsó spitzben, pallosával valóban emberkednék, viselné, oltalmazná magát, az törökökben el is ejtven s néhányat meg is sebesítvén, de hogy a törökök annál inkább nekifelesednének, míg az ónodi katonák, kiket oltalmul személye mellé itt is maga választott vala, megsegítenék (kik, hogy kirugaszkodott volna a dandárbul, csak eszekbe sem vehették vala) négyet rajta nagy sebeket ejtettek vala, főképpen mezítelen fején, úgy, hogy nagyon megszedülne miatta, és már szinte le is vágatik vala, de az katonák érkezvén, néhányat a törökökben levágnak, és hogy a fejedelem igen megszedült volna, látnák, lova fékemplőjét fogván, hát megül pedig utána erős csatázás tartatván, nagy nehezen hozattathatott vala el közülök. És azonnal hogy fekünni kívánczozék, szekérébe kívánczozván, vele Várad felé meg is indultak vala.

Az mi hadunknak másik szárnya noha nagy sokáig bírná magát, de végre az is a Szamoson általveretteték, kergetteték, és az ott levő igen meredek hegyeken, amint lehetne, kihatólván, hogy azok is a tábornak Gyalu felé hátra való nyomulását látnák, ki-ki csak vissza, ki Várad felé mendegél vala. Az fejedelem gyalogi ... noha mind puskával, karddal, mint olyan utolsó szükségben szokott lenni, valámíg tőlök lehetne, nagyon emberkedének, de a sűrű lovas seregektől ... csak eltapodtanának, és hogy gyalog sehová sem szaladhatnának, mind egy lábíg ott vesztek vala. (...)

⁶⁷⁰ Rozsnyai egy hónappal később írja naplójában, a törököket „...háromszor az mi kevés magyarságot Rákóczy György neki vitt, úgy megtolta, hogy az több serege ha hamis nem lőtt volna, bár csak azért is segítették volna, míg oly harcot mivelt az ónodi sereg, hogy egy tyúkmony sültnyi időre megfutamodott volna a pogányság, de az Isten is az szegény magyarsággal vele nem lévén, az szelet is úgy reájok fordította, hogy ez por miatt szemekkel sem láttak etc. Urunk ő nagysága vitéz Rákóczy György 24. napján pünkösdi havának kiérkezvén Váradra és ott gyógyíttatván magát, az sebek rut volta miatt megholt, az világból kimult s vitézül hazája mellett életét letötte, az mint megmondotta volt, hogy kiontja vérét Erdélyért.” (Rozsnyai 265. – negyed évvel élte túl a svéd királyt.)

Az méltóságos fejedelemasszony, Báthori Zsófia, a fejedelem súlyos állapotját értvén ... Rákóczi fiával Munkácsbul ... Váraddá érkezett vala, midőn maga is már a fejedelem csak szerelmesit emlegetné... (...)

Az fejedelem szerelmesinek hozzája való jövetelét értvén, nagy súlyos nyavalyája közben is nagyon megvidult vala. És aznap a fejedelemasszonnyal együtt beszélgetvén, az fejedelemasszony magával együtt való ételre venni nagyon igyekezi vala. De már halálához közelebb érkezhén, csak keservesen foháskodik vala. Másnapra pedig die 7. Junii, szava csak elállván, éjszaka egy óra tájban ez nyomorúságos életbül az más boldogságos életre életének 40. ... esztendejében általköltözött vala, midőn üdvözült boldog emlékeztű méltóságos édesanyja halála után csak hét hetet és egy napot élt volna!

És ekképpen a jeles méltóságos vitézi fejedelem, aki keresztény vallására s nagy értékére nézve az isteni tiszteletnek, evangéliumi üdvözüendő igaz tudománynak gyámolítására sokat tehet vala, ... illy ideje előtt az magyar nemzet közül török császár éles fegyvere által, ó siralmasan! kivágotott vala.

SZALÁRDY JÁNOSTÓL⁶⁷¹

D 14 A magyar–zsidó történelmi párhuzam Szalárdynál

Méltán hasonlítottat, és igen méltán, e mi szegény hazánknak, Erdélyországának és ahhoz tartozó részeknek állapota az Izrael és Júda nemzetének azon Istentől rendeltetett fejedelemségi igazgatás alatt való boldog állapotához, midőn azon igazgatások boldogul az ő igaz vágásiban viseltettek, és azokból ki nem vetemedtek; ellenben boldogtalan sorsához, valamihelyt azon igazgatások az ő igaz vágásiból, vagy határiból kivetemedtek. (...) ...mióta Isten igaz ítéletéből – méltán mondhatjuk, hogy a bálványimádásért – e szegény haza a magyar koronától elszakadván, a hatalmas török császárok árnyékában kényszerítettet is magának pihe-nést keresni, mint a Júda országának utoljára volt dolga a babilóniai Nabukodonozor királlyal... (...)

Mindazáltal, mivel Istennek igaz ítéletéből ez mi utolsó romlásához közelített nemzetünk már annyira megzavarodott, hogy igen kevesek legyenek, kik a dolognak folyamatiból s fundamentomiból mérsékeljék a dolgokat, hanem nagy részről még az első rendbéliek közül is – tisztesség-

⁶⁷¹ Szalárdy 552–557.

becsület adassék, akik ebben nem részesek – egymás ellen való gyűlölségtől viseltetvén – ó, boldog Isten! – és a népnek ama tudatlan kóborló seprőlékje módja, bolond szokása szerint, mint szinte Jeremiásra is ráfogták vala a jerusálembéliek, hogy a Nabukodonozor⁶⁷² népe, a káldeusok közé akarna menni, az okon megfogták vala – csak mind a törököséget, áruló nevet teli torokkal krákován, oly becsületes, hazájok szerető és istenfélő jámborokra akarják kenni a hazán történt nagy romlásoknak s a szép végházaknak török nemzet kezébe való esésének okát, kik inkább tellyes igyekezetök szerint a szegény hazának javára, a végházak megmaradására s Istennek is dicsőségére igyekezvén, siralmas könynyező szemmel nézték a meglett romlásokra hanyatlott veszedelmes alkalmatosságokat, és vérek hullásával s életek megpecsételésével is, ha mi rajtok állott volna benne, igyekeztek volna azokat elfordítani.

Mind a következő posteritásokra [*utókorra*] nézve azért, s mind a kívül való keresztyén nemzetek is hogy valósággal érthessék nagy romlásunkat, és abból a reájok következendő gonoszokat mint egy tükörből kinézvén, eltávoztathassák, igen méltónak ítéltethetik írásban foglaltatni és napfényre bocsáttatni; oly indulattal, igazsággal pedig, hogy ebben sem egynek, sem másnak tekintetére, személyére nem nézvén, csak az egy igazságos valóságnak – mint illik – lineája szerint igazgattatnék, amennyiben lehet, a rövidségre is igyekezvén pennánk.⁶⁷³

1660 augusztusában Váradot elfoglalja a török

D 15

A nevezetes váradi várat úgy kell elképzelni,⁶⁷⁴ hogy a Körös partján levő síkságon emelkedik. A folyó észak felől folyik el mellette, keletről

⁶⁷² II. Nabu-kudurri-usur (605–562) az újbabilón (káldeus) birodalom legnagyobb uralkodója először (597) csak elfoglalja Jeruzsálemet, másodszor (586-ban) le is rombolja, lakói egy részét Babilónba hurcolja. Korának egyik legfontosabb forrása Jeremiás próféta könyve.

⁶⁷³ Szalárdy 72–74.

⁶⁷⁴ Az olasz reneszánsz centrális várépítési stílusának ragyogó magyarországi emléke a váradi vár. 1569–70 telén kezdték el építeni. Lehet, hogy János Zsigmond udvarának valamelyik itáliai tagja volt a fundator, de az akkori váradi kapitány, Báthory István is megfordult korábban Itáliában. Fejedelemsége, majd lengyel királysága idején folyamatosan gondot viselt az építkezésre. Az itáliai építőmesterek ténykedése nyomán a vár kiállta az 1598-as török ostromot. Báthory István munkáját Bethlen folytatja majd, aki az ostromkárokat kijavítva 1618-ban az addigi földbástya helyett megépítteti a veronai Giacomo Restivel az ötödik bástyát. Ezután új belső vár építésébe fogott: „Az régi ki-

egy nagy kiterjedésű, sáros vidék nyílik, amely az ottlakók hite szerint alig járható. Délen falakkal nincsen körülvéve. Északról van a folyó, azon túl pedig több magas szőlőskert. Ezek azonban annyira távol esnek a vártól, hogy eddig tévesen azt hitték, hogy nem kell félni attól, hogy onnan ágyúzzák a várat. A vár maga kettős. A külsőt öt, téglából épített, hatalmas – és ha az antikok műveire gondol az ember –, szabályos bástya, továbbá egy széles és mély árok védi, amely az ellenségtől való féltelmük miatt vízzel volt tele. A belső várnak ugyanannyi bástyája van, de falai a magasba emelkednek, és jelzik, hogy az épület egyszerre használható kastélynak is és erődítménynek is. Remek alkalmatosságot jelent a békeidőben itt időzők számára, de ... a várvédőknek nagy veszedelmet okozott. Nagy és kisebb ágyújuk és lőszerük olyan nagy mennyiségben volt, hogy elég maradt, miután bevették a várat. Ha nem is túlzottan sok, de elegendő éltelmük is volt. A várat őrző sereg azonban csupán 850, mindenféle rangú és tisztű férfiúból állott,⁶⁷⁵ nem számítva a gyerekeket és asszonyokat, pedig a vár legkevesebb 5000 katonát tudott befogadni. Ez a nagy hiány okozta a vár biztos vesztét.⁶⁷⁶ ...mit tekintünk e dolog szerzőjének? Mindazokat..., akiknek befolyására a váradi vár Rákóczi

rályoktól klostrom formájában faragott kövekből rakott két igen magas, friss tornyú, mondhatatlan erősen egybeforradott körakású belső épületeket nagy munkával elrontatván, minémű pompás királyi épületeket fundált és kezdett volt azok helyében, láttam lerajzolva, mely ha akképpen véghez mehetett volna, nemcsak pompás voltára, hanem bezzeg erősségére is sokkal meghaladta volna az előbbieket, mint csak amelly része megkészülhetett volt is, azokat egybevetvén a régiekkel, akik azokat érték és látták vala, ítéletet tehetnek felőle.” (Szalárdy 96–97.) Az építkezés itáliai vezetéssel folyt, a palota ablak- és ajtókereteit, valamint falfestményeit kolozsvári mesterek készítették el. A belső vár átalakítására ezúttal sem volt elegendő egy élet, a művet az öreg Rákóczi fejedelem fejeztette be. (Szalárdy 297–299.) Az Itáliáig terjedően páratlan centrális ötbástyás épületegyüttes hatása látszik az illyefalvi és az árkosi templomerődön, de hathatott a sárvári belső vár kiépítésére is. A centrális térképzés a polgári építkezésben is megtalálható (kerek vagy nyolcszögletű kastélybástyák Magyarózd, Keresden), de még szakrális épületben is. Bethlen Elek bonyhai kastélytemplomát építtette nyolcszögletesre, a címerével díszített boltozati zárókő még megvan belőle.

⁶⁷⁵ Az őrség egy része ugyanis Gyulai Ferenc várkapitány vezetésével a fejedelem holttestét kísérte el.

⁶⁷⁶ „Az Magyarország siralmas romlásirul való krónikák tartják, hogy Sziget vára is 1566-ban főképpen amiatt veszett volna, hogy noha abban is mind élés, mindenféle muníciók nagy bővességgel lettek volna, de a helynek proportiója, illendősége és szüksége szerint oltalmazó nép benne nem lett volna úgy, amint illenék, az ostromokon való csatázás alatt egyik rendbéliek a másik rendbélieket jó alkalmatossággal segíthetnék, s akik elesnének azok helyekbe mások állíthatnának...” (Szalárdy 621.)

fejedelem pártjára szegődött. (...) ...minden külső segítségtől megfosztva,⁶⁷⁷ mind a váradi polgárok, mind a katonák megesküdték az Istenre, hogy az utolsókig védeni fogják a várat, ... ha a szükség úgy hozza: de a fent említett 850 férfiún kívül a többiek a félelem arra sarkallta, hogy megszegjék az esküt és titkon eltávozzanak. (...)

A várat 1660. július 14-én ... közelítette meg Ali pasa övéinek megszámlálhatatlan sokaságával.⁶⁷⁸ (...) Következő nap ... saját és Barcsai fejedelem levelei útján, amelyeket ő kényszerített ki, megadásra szólította fel a várat.⁶⁷⁹ (...)

Lassabban és nehezebben haladtak a dolgok, mint ahogy Ali pasa várta, és ráadásul a magyarok ágyúzásának hatására már ezer katonáját elveszítette anélkül, hogy közelebb férközött volna hozzájuk. (...) ...a török főurak jelenlétében összehívta ágyúmestereit. Ezek majdnem mind olaszok voltak, akik a kedvező zsákmánytól csábítva hagyták el Krisztus imáadását és tértek át Mohamed vallására. Ali megtanácskozta velük, mit kell tenni a vár ellen. Azt felelték, hogyha az árokban levő vizet nem vezetik el másfelé, sem az ostromfődelet nem lehet kiterjeszteni, sem a föld alatti folyosót nem lehet megépíteni. ...23 napon és éjen keresztül az egész hadsereg hatalmas és lankadatlan munkával árkot ásott, és az ott levő víz tetemes részét levezette a Körösbe. (...)

Pár nappal azelőtt egy Erdély végzetére született örömlényt hurcoltak fogságba a törökök. Elmondta, hogy Bethlen fejedelemsége idején szolgáló volt a várkapitánynál, amikor az említett fejedelem bástyát építtetett, amelyet most Bethlennek neveznek, és hogy ő látta, hol vezették el teljesen másfelé a vizet az árokból. A lányt nagy örvendezéssel Ali pasához

⁶⁷⁷ A váradiak és a nádor kapcsolatba léptek egymással – „...tokai vicekapitány, Bálintfi Ferenc palatinustól küldetett volt...” (i. m. 581.) illetve a váradiak mind „...Barcsai fejedelemet, mind Magyarország nádorát és annak közbenjárásával Magyarország királyát levélben keresték meg...” (BJ 74.) –, de nem lett belőle semmi, bár Rakamaznál tízezres császári sereg állt.

⁶⁷⁸ A szerdár 50 000 fős sereg élén érkezett.

⁶⁷⁹ Barcsay fogoly volt a törököknél, így akarták siettetni az erdélyieket a követelt pénz megfizetésében. A vár feladását sürgető levelekről Szalárdy így ír: „...ha fegyver nélkül megadnának, hogy kinek-kinek minden jószága, háza, öröksége, az erdélyi cánonok, törvények szerint való írással meghagyattatnának, erős esküvés alatt ígértetik. De ha meg nem adnák, hinnék Istent, fegyverrel is nem sokára megvonnák őket, de mint s hogy nyúztatnák, karóztatnák, süttetnék a benne valókat. Barcsay Ákostól is szörnyen megparancsoltatnak vala megadása felől, de tudván, hogy kötelességek alatt volna, és amellet cláviással [jelkulccsal] való titkos írásban nagyon szorgalmazza vala, bár csak két vagy három hétig tarthatnák s oltalmazhatnák meg ellenek a várat.” (Szalárdy 591–592.)

vitték, szabadulást ígértek neki, és megmutattatták vele, amit állított. Így ő tájékoztatta a törököket. A Pecének nevezett folyócskától egy egyenes, mély árkot ástak a Bethlen-bástyához, és ezúton teljesen kiszárították a vár körül maradt vizet. A magyarokat ennek láttán nagy aggodalom töltötte el... Ali pasa is reménykedett már a vár elfoglalásában, pedig addigra erről már teljesen letett. Felépítette a hatodik sáncot a Csonkának nevezett bástya ellen. Ezt akkor rombolták le az ellenség ágyúi, amikor 64 évvel ezelőtt Szaterczy Memhet vezérsege idején százhatvanezer katona ostromolta a várat, de a hétezer várvédő katona Isten kegyelmével visszaverte az ellenséget.⁶⁸⁰ Erről a sánctól olyan nyomorultul megverte Ali a Csonka és az Aranyos bástya védőit, hogy alig volt közülük valaki is képes arra, hogy helytálljon. (...)

...az ostrom harminckettedik napján . sajnálatos eset történt a várban. A legnagyobb fegyverraktár, ahol nagy mennyiségben tartottak gránátokat, robbanó golyókat és más, a vár védelmére szánt dolgot és elég sok puskaport is, Kürti János alkapitány őrizetére volt bízva. Ő e fegyvertárral szomszédos házba beeresztett egy embert egész családjával együtt. Amikor azután újra a fegyvertárba ment, a házba beeresztett férfi családjából néhányan utánamentek. A gyertya véletlenül a kezükből a földre

⁶⁸⁰ „Külön említést érdemel Stépán István Erzsébet nevű szolgálója, ez a rettenthetetlen amazon, aki a férfiak közül is a legbátrabbak dolgára vállalkozván, dicső példát adott a többi asszonynak. Karddal az oldalán, lándzsával a kezében, egy döféssel két törököt szúrt át a bástya fokán, majd letaszította őket, másokat pedig súlyos sebekkel üzött el. Végülis, harci tüztől égve, nő voltárol és a veszedelemtől megfélemedkezve, óvatlanabban merészkedett az ellenség közé, és túlzott bátorságáért tisztes módon fizetett: egy ólomgolyóbis fúrta át a mellét. (...) A város ostroma harmincöt álló napig tartott; ezalatt majdnem ugyanannyi véres rohamot intéztek ellene: volt, amikor a harc a késő éjszakába nyúlt, máskor pedig egy nap kétszer is próbálkoztak. A várat azonban nemcsak emberi erő védte; az istentelen ellenség terveinek megghiúsításában az égi hatalmak is segítettek, hogy Erdély egyetlen védőbástyája ne jusson ennek a könyörtelen népnek a birtokába. (...) Beszélük, – ki tudja, igaz-e vagy csak légből kapott koholmány –, hogy a törökök között, amilyen babonás népség, híre terjedt: Szent László király ... bronzlova olyat nyerített, hogy még a törökök is meghallották, és az ostromlottak számára örvendetes győzelmet ígérő csodajelként magyarázták. Állítólag ennek lett a következménye, hogy idejében elvonultak az ostromlott vár alól, bár erejük még ki sem merült, csak éppen már nem reménykedtek a vár elfoglalásában. Valójában a törökök harci kedvét az idő alkalmatlansága törte meg; a télbe hajló ősz arra készítette őket, hogy a szerencsétlenül kezdett vállalkozást odahagyva visszavomuljanak.” [Szamosközy István: Erdély története (1598–1599, 1603) 161–165. /ford. Borzsák István; vál., a bevezetést és a jegyzeteket írta Sinkovics István. – Bp.: Európa Könyvkiadó, 1981. – (Pro memoria)] Szaturdzsi Mehmed 1598. október 3-tól egy hónapig ostromolja Váradot.

esett, s a hirtelen keletkezett tűz meggyújtotta a gyúlékony anyagokat, és a fegyvertárat a hozzá tartozó épületekkel és több, mint száz emberrel együtt hatalmas recsegéssel elpusztította. A veszteség békés időben méltán volt tehető több ezer forintra. A híres erődtítmény ebben a végső veszedelmében azonban a kár felbecsülhetetlen volt. (...)

...Ibrányi Mihály volt a legbátrabb mindenki várakozásán fölül. Pótolta egyfelől azoknak a tiszteknek az elvesztését, akik eltávoztak,⁶⁸¹ másfelől mindenütt fáradhatatlanul azon iparkodott, hogy az ellenséges föld alatti folyosó ellen induljon.

Előre akart nyomulni a föld alatti folyosó ellen. Kihányatta a földet a bástyából, amelyhez a folyosó vezetett. (...) Az asszonyok és leányok készségesen segítettek nekik a munkában és a hadi dolgokban, de ők sem voltak sokan. Hasonló módon készült ... a Veres bástya ellen is egy föld alatti folyosó. A belsők azon fáradoztak, hogy ennek is ellene induljanak, mint a másoknak. Emiatt azonban nagyon szétszóródtak, és nem voltak képesek megbirkózni ezzel az erejüket messze meghaladó feladattal.

Az elkészült föld alatti folyosókat augusztus 24-én egyszerre felgyújtották. Minden a törökök kívánsága szerint sikerült. A lőpor ugyanis hatalmas robajjal megremegettette az egész várat. A Veres bástya fala teljesen ledőlt, és tizkönyöknyi széles bejárást biztosított az ellenségnek. Az Aranyas bástyának a rongálódása nem volt olyan széles, mégis egy egész csapatnak tette lehetővé a könnyű behatolást. (...)

Lelkesen támadták meg a falat. Egész seregek rohantak több zászlóaljjal újra meg újra a két bástyára, de visszaverettek. Legtöbbjük elesett, s néhány zászlójukat is elvesztették. Az asszonyok nem menekültek el, mivel sem a férfiak, sem a saját sebeik nem félemlítették meg őket, hanem szurokkal, forró vízzel és kövekkel bátran elkergették az ellenséget. (...) Napkeltétől egészen tizenkettőig tartott a támadás, a mérhetetlen török sokaságot annak szégyenére a kevesek ... visszaverték. (...) A védelemből nem többen, csak háromszázan maradtak sértetlenek. (...) Az egész hadsereg, de különösen a janicsárok részéről lázadó hangok hallatszottak: ha nem veszik be a várat egyetlen, újabb támadással, nem maradnak többé ott, hanem felkoncolják Ali pasát, és így fognak bosszút állni társaik haláláért. Ali ... megparancsolta, hogy az egész hadsereg hordjon össze egy csomó fát, ami nagyon gyorsan meg is történt. Mindegyik sáncról eldőrdültek az ágyúk a vár irányában, és azt a sáncot, amelyik a Veres bástya

⁶⁸¹ Súlyosan érintette a védőket nem csak a katonák egy részének eltávozása, hanem az is, hogy a legjobb ágyú mestert Gyulai elbocsátotta, mert sokallta fizetését.

tetejét elérte, elég szélesen kezdte előretolni. A feltartóztatás minden lehetőségét elvette a védőktől: az ágyúk erejével és azzal, hogy több mint tízezer janicsár szünet nélkül lőtt rájuk. Már nem volt nagy távolságra az említett sánc a bástyától, amikor a védők maradéka megsemmisítette a szétlőtt bástyákat, és árkokkal és azok belső szélén emelt újabb sáncokkal kezdte magát megerősíteni. Az ostromra legalkalmasabb helyeket alulról puskaporral töltötték meg. (...) Így módon tartóztatták fel őket, amikor egy személy – ők trák eredetű gyalogosok voltak, a legbátrabb, de legállhatatlanabb katonák, akikből egy egész csapat volt a védők között – ... átfutott a törökökhöz, és ... feltárta a védők kis létszámát... (...)

A várvédők helyzete teljes egészében ismertté vált az ellenség előtt az említett elpártolt révén. Két bástyájuk összeomlott és tág bejárást nyitott az ellenségnek. Látták, hogy a roham után elkezdett sánc már majdnem eléri a bástyát. (...) Tisztában voltak azzal, hogy egy újabb támadást egyáltalán nem tudnak kiállni, és hogy földi halandótól nem várhatnak semmiféle segítséget.⁶⁸² Ezért elhatározták, hogy augusztus 27-én átadják a várat. Fehér zászlókat tűztek a bástyákra a megadás jeleként. (...)

...kivonultak a várból a váradi védelem maradékai. Asszonyokon és gyermekeken kívül kb. 300-an voltak. Szejdi Ahmet pasa Debrecenbe kísérté őket.⁶⁸³ A törökök mély megdöbbenéssel látták, hogy annyira kevesen voltak azok, akik olyan sokáig ellenálltak, és azt kérdezték, hogy vajon a többiek menekülésre határozták-e el magukat.

Így történt hát a híres váradi vár elvesztése – amit sohasem lehet eléggé elsíratni a magyaroknak, s ami vagy a felelőtlenségnek, vagy a mi és mások széthúzásának a következménye volt.

BETHLEN JÁNOSTÓL⁶⁸⁴

⁶⁸² Szalárdynál: „...két ifjú legény ... egyik kasamatán kimenvén, egy jancsárt bekaptak, hurcoltak vala, ki azt vallja vala: sohonnan a vezérnek semmi tartása nem volna, mert a német táborról nála nagyrendbeli követ volna, de olyan követéssel (melyet a vezér jancsárok biztatására velek is közönségesen közölt vala), csak római császár birodalmára hatalmas császár vitézinek lovok lábai ki ne hágjanak, az öfelsége hadaitól semmi bántások nem lenne...” (Szalárdy 613.)

⁶⁸³ Így kerül át a kor legjobb iskolája (itt tanít a Hollandiát és Angliát megjárt Martonfalvi György, az Utrechtben orvostudományból doktorált Enyedi Sámuel valamint Köleséri Sámuel), a váradi a debreceni Kollégiumba.

⁶⁸⁴ BJ 74–82.

Szalárdy Várad elestének okairól

D 16

És így e nevezetes fő-végház is, a keresztyénségnek egyik főbástyája ... szegény nemzetünkől így vesze el, minemű nagy darab földdel, Erdélynek, Magyarországnak megböcsülhetetlen kárával, akárki megítélheti csak abból is, hogy immár Erdély mintegy kertben bekerítettett, a holdolás a Tiszáig, Szamosig vagyon, és a török birodalom Erdélyt Váradból megelőzván, kicsiny héja, hogy birodalmok Lengyelországra (amind is csak két vagy három várak lévén még előtte) által nem szakaszthatnék.

A szomszédságbéli vármegyék, urak, főrendek, nemesek, holdolatlan városok, akik a szomszéd háza falának égését semminek tartván, az váradiaknak a segítségküldés felől váio írásokat, teménkedéseket s az ő nagy romlásokat ... csak contemnálták, megvetették vala. ...magoknak is ott sokat szolgáltak és használtak volna, ahol néhány számú hazája, nemzete javára igyekező váradi nemességnek a beszorult váradi kevés lakosokkal és fizetett néppel együtt Várad vára oltalmára segítséggel lesznek vala. Mellyet bizonyára nem nagy fogyatkozásokkal meg is cselekedhetnek vala. Ugyanis főképpen az uraknak kinek-kinek értéke szerint csak a maga jószágából is tíz-húsz fegyveres embert beleküldeni valljon mit teszen vala? Öfelségének is római császárnak s magyarországi főtiszteknek s az országnak is valljon abból micsoda injúriája, bosszúja, kára következhetik vala? Valljon inkább egész Magyarországnak s a keresztyénségnek is (ha azon helynek lakosi evangéliumi igaz vallásokért, a gonosz világ előtt gyűlölségesek volnának is) annak magoltalmazása nem javára szolgál vala-e? (...)

Eleitől fogva pedig a ... derék mesterség az lehetett volna, ahol az országok várat tartani akartak volna, azok minden alkalmatosságira nézve, főképpen a végekben levők, avagy csak úgy megerősíthettek, hogy azok által akármi szerencsében is bátorságosan állhattanak vala, avagy ahol ilyen egész készséggel az erősségek nem tartathatnának, talám egy követ a másikon meg nem hagyni, hanem a földdel egyenlővé tenni jobb lett volna... (...)

De ó, nemzetünknek eleitől fogva egyenetlenkedése, egymással való gyűlölködése, s hol a religió, vallás dolga miatt, hol egy, hol más dolgok miatt való szakadozások, practicálódások közben a török nemzet az ő okos, ravasz természeti szerint a nagy alkalmatosságokat gyakrabban megkeresvén, szokta elfoglalni csak könnyű munkával, s nem sok vérrel

a nagy derék erősségeket és azokból, ó jaj, elfoglalni s bírni a földet s országokat.

Azmint ím csak ez mostani siralmas ujjvonyások alatt Váradhoz, Jerőhöz, Lugashoz, Karánsebeshez, Desznihez, Zsidóvárhoz, Belényeshez, Papmezőhöz, Telegdhez, Sólyomkőhöz, Szentjóbhoz, Adorjánhoz, Pocsajhoz, Bajonhoz, Sákához, Sarkadhoz, Szalontához, Bélihez, Petrelyénhez, Halmágyhoz, Károlyhoz, Palotához Zörin, Zaránd és Bihar várme gyekkel, annyi sok szép hajdúvárosokkal, annyi nagy darab földdel, ím melly könnyen jutának, szánja meg az Úristen! Annyira, hogy amelly romlás más formában való mesterséggel hazánkron végbe nem viteődhetnék, íme mostan, magunk között támadott tűznek csak éleszgetésével s jobban-jobban való gerjeszgetésével hogy illy előmenetelesen menne végbe! Ó, boldog Isten, örülhetik és kacagva-kacaghatják, hiszem, akik azt régen áhitották s felőle azt tartották: jobb volna vadaknak, madaraknak, rókáknak, szarkáknak azt a földet lakni, mintsem arra telepedett evangéliumi valláson levő keresztyén magyar népnek azt bírni!⁶⁸⁵

D 17 Kemény János kiáltványa Erdélyhez 1660. november 20-án

Nemes Erdély országának három nemzetiből álló becsületes rendei.

Noha az Úristen hazánkra és nemzetünkre bocsátott közönséges csapási mellett énrajtam különvaló mértékkel is megtetézte atyai látogatásait, mert ... rabi sanyarúság által is megerőtlenített, értékem felett való sanc⁶⁸⁶ által külső javaimtól megüresített; azonban szabadulásumtól fogva az fennforgott sokféle alkalmatlanságok is hazámból kirekesztettek vala: mindazáltal szüntelenül emlékezetemben forogván nevelt hazámhoz való kötelességem, azonban az mostani méltóságos fejedelem ö nagysága néhány rendbeli írási is serkentgetvén (melyben vádolta cselekedeteket azoknak, kik hazájoknak ily nagy szükséges állapotiban csak zsírját venni, annak pedig terhit viselni nem akarván, távulyrúl néznék, némely írásiban pedig ugyan nevezet szerint ö nagysága engemet is illetett; az hazájokon kívül lévőknek pedig bémeneteleket néha javallotta, néha ellenzette); én is azért ily megromlott állapotomban is egynéhány ízben offerálván [*felajánlván*] hazám szolgálatjára való kész indulatomat, írogattam mind az haza előljáróinak, mind pedig az nemes országnak..., de

⁶⁸⁵ 619–623.

⁶⁸⁶ 160 000 tallér volt a sarca.

nagy gyalázatos szomorúságomra az ország statusi eleiben leveleim ... nem bocsáttattak, oblatióim [*ajánlkozásaim*] is csak megvettettek... (...) Nem lehetvén azért tovább hivalkodva és távolról néznem szegény hazánknak ily utolsó veszedelméhez közelítő állapotját... (...) Hogy azért sem magunk lelki esmérétitől, sem egyebektől is ez iránt ne vádoltathassunk, hazánk mostoháinak is neveztesünk, eltökéllett igyekezetem az, hogy közelebb és kegyelmetek közé az haza szolgálatjára magamat több böcsületes hazafiaival együtt bépraesentálni [*ajánlani*] ne halasztanám Istennek ő szent felségének szent segedelméből. (...) Akarván annakokáért kegyelmeteket hazámban menni igyekező szándékomnak oka, vége és módja felől tudósítanom: oka azért nem egyéb, hanem hazámhoz való szeretetem és kötelességem. Vége az, hogy ha kedveltetik, kegyelmeteknek szolgáljak. Módjában is kegyelmetek meg ne ütközzék, hogy ha magam securitasaért [*biztonságáért*] kívánságomon kívül feleesebbmagammal kelletik járnom... (...) Annakokáért kérek és intek szeretettel minden rendet, az dolgot így értvén és ez írásomat minden feleje terjesztvén, ... valaholott kegyelmetek lételemet hallani fogja, el ne mulassza mindjárt oda confluálni [*összegyűlni*]... (...) ⁶⁸⁷

⁶⁸⁷ Kemény 336–339. Kemény 1659-ben szabadult a tatár fogságból, Barcsay pedig augusztus végén a Váradot ostromló török táborból. Novemberben Kemény serege győz, szilveszterkor a szászrégeni országgyűlés elfogadja Barcsay lemondását, 1661. január elsején megválasztja Keményt. Miután a török tudatja Erdéllyel, hogy a Partiumot a váradi vilajetbe kebelezi, valamint Wesselényi nádor tájékoztatja Keményt, hogy alakul a nemzetközi törökellenes szövetség, csak el kell kezdeni a háborút, áprilisban az országgyűlés kimondja a Portától való elszakadást. A török haderő megindul Erdély ellen (Zrínyi a magyarországi háborúra készülve ekkor kezdi építeni Új-Zrínyivárat). Mire a fejedelemség megsegítésére Montecuccoli vezényletével rendelt csapatok Komáromig érnek, a török had Erdélyben van. Kemény seregével Magyarországra felé húzódik vissza és augusztus 30-án Majténynál egyesül Montecuccoliéval. Két hét múlva az erdélyi országgyűlés a török parancsára fejedelemmé választja Apafi Mihályt. Szeptember 17-én Kemény megszállja Kolozsvárt, másnap azonban Montecuccoli – német őrséget hagyva Kolozsvárt, Kővárban, Szamosújvárban, Bethlenben, Székelyhidán, Görgényben, Déván és Fogarason – értesülve Apafi fejedelemmé választásáról kivonul Erdélyből. Kemény nem tudhatta, hogy Lipót és Köprülü Ahmed már májusban megegyeztek: a frissen hódított területek Váraddal együtt a török kezén maradnak, Új-Zrínyivárat le kell rombolni, Keményt nem segítheti meg Lipót. Cserébe a velencei háborúval elfoglalt török békén hagyja a királyságot, és engedi, hogy Erdély fejedelmet válasszon. (Mivel e megállapodást a várható magyar és nemzetközi felháborodás miatt titokban kellett tartani, Montecuccoli menetelét már nem állították le, csak a parancsa szólt úgy, hogy nem ütközhetik meg a törökkel.)

D 18

A Barcsay testvérek halála

Anno 1660

Die Julii Fogaras vár őrizői megadván magukat, Ákos testvérét, Barcsai Andrást solemniter [*ünnepélyesen*] beiktatják a kapitányságba...

Die 5 8-bris akasztották fel itt Fogarasban, a piacon Mikes Györgyöt, miérthogy a Rákóczi pártjához tartozott.

Die 25 9-bris, a segesvári ország gyűlés eloszlása után Kemény János uram önegysága néhány száz hajdúval farkas módjára megtámadja az örményesi udvarházat, amelyet legnagyobbbrészt Barcsai Gáspár bírt, őt magát megöleti... (...)

Anno 1661

(...) Die 22 martii, Kemény János fejedelem sok assecuratoria [*biztosítólevél*] és amnestialis levele után, Barcsai András kapitány feladván [a várat], Görgénybe, a testvéréhez, Ákoshoz indula, de április hóban Kemény János által elfogattatott. Die 25 Aprilis fogva Fogaras várába küldeték, és die 16 Maii a Mikes György helyébe akasztaték...

Május havában a beszercei ország gyűlésében sentenciázzák meg Barcsai Ákost mint hitszegőt, és kevés idő múlva Répa falu mellett nyomorultul egybevagdalták, ott is hala meg; így pusztult el a három Barcsai testvér.

RÉTYI PÉTERTŐL⁶⁸⁸

D 19 Zrínyi Miklós levele Új-Zrínyivár építéséről 1661 nyarán

(...) Látom, ... hogy kiválóságaitoknak⁶⁸⁹ e vállalkozás állapotáról nincs pontos információja. Kérem ezért a legemberségesebben, elgondolásaimat mélyebbre hatóan vegyék szemügyre, amit ha megtettek, biztos vagyok abban, hogy e munkától nem fognak eltanácsolni, hanem inkább tanácsukkal engem és munkámat a legkészségesebben segíteni fognak. Ezt a helyet és alkalmatosságát földrajzilag levélben igen kevésbé tudom leírni, erről Wassenhoff úr kiválóságaitokat jobban tájékoztathatja majd. Katonailag azt mondhatom, hogy ez a hely pajzsa avagy védőbástyája szinte az egész Muraköznek, sőt mindazon véghelyeknek, amelyek Szlavóniában a Dráva mentén vannak, s aki csak ennek a hegynek az ura lesz,

⁶⁸⁸ Rétyi 42–43; Barcsai fejedelem meggyilkolásának helye bizonytalan.

⁶⁸⁹ Az Udvari Haditanács levélben szólította fel az építkezés abbahagyására.

ura lesz a muraközi területnek és ama két folyónak, a Murának és a Drá-vának. Ha a törökök elfoglalták volna (amint ezt tenni igyekeztek) ezt a hegyet, sem Kapronca, sem semmilyen más erőd nem fosztaná meg őket Szlavónia birtoklásától. Az az igazság, hogy hatvan év óta egyetlen török sem figyelte ezt meg ezen mostani basán kívül, aki az elmúlt május hó-napban kétezredmagával idejőve mindent a legaprólékosabban maga személyesen megfigyelt, és nem is mulasztotta volna el eddigre ezt a helyet elfoglalni, ha én idejében meg nem előztem volna. Ez volt hát az első oka, miért nem halaszthattam el ezt a vállalkozást. Ha tehát e basa igyekezete engem teljességgel nem kényszerített volna, mindenképpen jobb alkalmat vártam volna meg. Ugyanis mégha a törökök nem is aká-ták volna e helyet elfoglalni, mégis a következő megfontolások miatt nekem semmivel sem kevésbé kellett volna megszereznem e helyet. Elő-ször, mivel a Dráva áradásával Légrádot úgy megrongálta, hogy sok ház összeomlott, magát az erődöt pedig alig húsz lépés választja el a folyótól, úgy, hogy félévnyi biztonságot sem ígérhetnék magamnak, hogy az egész erőd a folyóba nem csúszik; hová kellene akkor tehát mennem, és hová kellene az erődöt áthelyeznem, amikor ott semmi hely sincs biztonságban a víztől? Másodszor: ez a hegy annyira Légrád szomszédságában van, hogy egy ágyúgolyó eltalálhatja, emellett mióta én a Muraközben széke-lek, több mint 200 ember raboltatott el az erre való alkalmassága miatt; erről a hegyről ugyanis, mint valami kilátóból minden közlekedés Légrádba és Kotor(i)ba belátható és a közlekedők büntetlenül elfoghatók. Harmadszor: kilenc őrhely van Légrádtól Kotorig, amelyeket részben saját költségemen, részben királyi fizetés címén vagyok köteles tartani, mindazonáltal e fizetés annyira késedelmes és szűkös, hogy semminek veszik. Ekkora vidéket tehát saját költségemen tovább védelmezni nem vagyok elég. Összefoglalóan: ez az a hegy, amelyik hat őrhely szolgálatát nyújthatja nekem, és bár itt több katonára van szükség, mint azon a hat őrhelyen, mégis azon katonák tartása könnyebb lesz itt, hogy van szőlő-jük, szántójuk és minden más alkalmatosságuk; ezzel szemben Légrád-ban a területet a vizek áradása annyira elpusztította, hogy már sok katona elhagyásáról gondolkodik. Negyedszer: ha, amint gyanítjuk, háború fe-nyegtetne bennünket, vagy legalábbis olyan béke, amilyen eddig volt, ha a törökök akár [Kis]Komáromra törnek (amint már néhány évvel ezelőtt megtették), akár másutt a királyságban igyekeznek károsítani, egyik he-lyen sem segíthetnék, ha a törökök legalább ötszázat itt a hegyen elhe-lyeznének, mégha erődöt nem is építenének; most azonban lábunkat itt megvetvén rögvest elzárható lenne itt a visszatérés, következésképpenők

igen kevésbé merészelnének támadni. Ötödször: ha háború lenne a törökökkel, ezeken a végeken valamely sereg menedékhelyéül egyetlen hely sem annyira biztos, mint ez, ahonnan Kanizsa, Bresnicza,⁶⁹⁰ Segesd, Sziget biztosan támadható. Bárcsak abban az időben, amikor Kanizsát is megszállták, ez a hely ismert lett volna, Németország, Itália nem tartaná mindezt Kanizsa oly gyászos emlékét. Hatodszor: ha, amint remélem, ez a hely tökéletes állapotba lesz hozható, és a császári felségnek legalább valamicske segítsége is hozzájárul, biztosítom kiválóságaitokat, hogy rövid időn belül Kanizsa nyomorúságos helyzetbe kényszerül, sokezer keresztény megszabadul a törökök zsarnoki igájából, Stájerország békéjének és nyugalmanak minden félelem nélkül fog örüdni, mégha Kanizsa a törököké marad is. Hetedszer: ha itt jó erőd épült fel, sohasem lehet a Muraközön vagy Csáktornyan keresztül alkalmasan támadni. Ezek, legkiválóbb grófok, az okok, amelyek engem erődépítésre sarkalltak, és amelyeknek minden egyes jó keresztényt, a haza védelmezőjét és a császár hív szolgáját ösztönözniük kellene. De még ha van is, ami ellenére felhozható és akadályozni látszik, vizsgáljuk meg, kérlek. Tehát először azt fogják mondani, hogy a törökök a béke megszegését fogják panaszolni, békefeltétel ugyanis, hogy több erőd nem emelhető. Másodszor, hogy nem ennek a vállalkozásnak van ideje, mert a törökök jóval erősebbek, és ha ennek ürügyén erre fordulnának, a legkevésbé sem leszünk velük egyenlők. Harmadszor, hogy őfelsége tudtával kellett volna megtennem.⁶⁹¹ Az elsőre azt válaszolom, hogy a törökök a legkevésbé sem panaszkodhatnak. Hogyhogy ugyanis, hogy nekik szabad, nekünk nehézség van benne? három vagy négy erődöt emeltek, és ismét emelni készülnek, *Behigathot*, amit a múlt évben a magyarok felégettek. Horvátországban pedig több erődöt építettek meg, mint én. Én azonban ezt a helyet nem a török joghatósága alatt álló területen, hanem mintegy a sajátomon építem, amely tízezer lépésre van a Murától,⁶⁹² Légrádtól pedig egy ágyúlövésnyire; végül e hely dédnagyapám valamelyik familiárisa volt, aki Sziget ostromakor vele együtt halt meg. Hozzáteszem, hogy egy bizonyos Baichha nevű kastély ide negyed mérföldre volt, ami Kanizsa eleste után őrséget tartott, de aztán a hely alkalmatlansága miatt elha-

⁶⁹⁰ Berzence?

⁶⁹¹ Ez tűnik a helyes értelemnek, bár a szöveg éppen ellentétes: *minime pares non ipsis futuros. 3mo quod inscia sua Maestate hoc facere debuissim.*

⁶⁹² A Perjés által közölt (310.), feltételezett építési hely csak pár száz méterre van a Murától, de Perjés is megjegyzi, hogy azóta a Mura folyása is megváltozott.

gyatott. Tehát ezt könnyen annak vidékéhez lehetne számítani. A másodikra: tagadom, hogy a törökök nálunk erősebbek, tagadom, hogy olyan arrogánsok, hogy egy ilyen dologért, mint ez, minden tervüket megváltoztatják, Erdélyt elhagyják, a velenceieket hátrahagyják, egész hadseregüket ide fordítják, hogy ennek a kastélynak az építését megbosszulják. A harmadikra: nem tagadom, biztosan kötelességem lett volna őfelségét erről a vállalkozásról tájékoztatnom, mielőtt belefogtam volna, de a basa törekvése megelőzött engem; elterveztem ugyanis, hogy alkalmasabb időben elküldöm ezt a tájékoztatást őfelségének; végtére is tudom, hogy minden egyes jó szervitor kötelessége, hogy az ilyen kellemetlen, de a haza számára mégis hasznos vállalkozásokat ne hárítsa urára, hanem ő maga, ha képes, teljesítse, erre is hitem és hűségem vett rá.

Most visszatérek kiválóságaitok leveléhez. Azt írják ugyanis nekem, hogy emiatt a budai vezír mozgolódik – ezt semmiképpen se higgyék el; közelebb vagyok ugyanis ehhez a bajhoz, és éberebben vigyázom veszedelmemet: de eddig még semmit sem hallottam, de ha meg is érkeznek, én annyira, amennyire nekem Isten tudást és képességet engedett, a legnagyobb örömmel vérem legutolsó cseppjével, mégha senki sem állna mellém, a kereszténység szolgálatára fogom magam fordítani. Akik pedig üres félelmek miatt engem ebben a hasznos munkában elhagynak, sőt meggátolnának, azokat isten ítélőszéke elé, mégpedig rettenetes ítéletére szólítom. (...) ⁶⁹³

Zrínyi röpirata Montecuccoli ellen

D 20

Legkitűnőbb Vezér!

Mint hogy tehát magadat és egész hadseregedet a diadalmenetre méltónak ítéled, sőt diadalmenetet tartasz is, szenvedd el, kérlek, hogy én, megemlékezve a római szokásról és arról a szabadságról, amely a római katonáknak megengedte, hogy a győztes hadvezérnek szemébe mondhasák, amit akartak – Suetonius de vita Caesaris ⁶⁹⁴ –, egyetmást neked szintén felsorolhassak.

⁶⁹³ TT 1888. 605–608., latin. A július 5-én kelt levél befejező részében Zrínyi kéri, hogy – ha csak a király másként nem rendelkezik – küldjék hozzá vissza Wassenhoff mérnököt, mert ő maga már csak azért sem tudja abbahagyni az építkezést, mert a törökök két hét alatt befejeznék, ő maga pedig már nem bonthajta le a félig elkészült művet.

⁶⁹⁴ Suetonius mellett röpiratában Zrínyi idéz még Bartolomeo de Rogatisnak a spanyol–mór háborúról Nápolyban 1653-ban megjelent könyvéből, Pierre Matthieunek

Tehát 50 000 törököt 50 mérföldre visszavetted. Kemény fejedelmet visszahelyezted? Új várőrségeket állítottál fel? Erdélyt megtartottad? Teringettél! Nagy dolgok ezek, sőt a legnagyobbak! De ezekkel a nagyhangú szólamokkal azután vége is van a dicsőségnek. Mondd meg nekem, mi haszna van a hadjáratból Magyarországnak? Mondd, épen adod vissza nekünk Erdélyt, amelyet pedig épen vettél át? Add vissza Erdélynek Kemény fejedelmet, akinek hűséget és oltalmat ígértél, add vissza a boldogságot, békét és bőséget, amelyet hadseregeddel és várőrségeid bevitelével üztél ki, azután tarts diadalmenetet, akkor sajtátsd ki ama három szót: jöttem, láttam, győztem! (...) ...bizony nem diadalmasan, hanem dísztelenül hordoztad meg a keresztény név jóhírért, nagyszerű hősként kezdted utadat, s dicstelenül tértél vissza. Oda sem kellett volna menned, ha a keresztény sereg hírnevének ily nagy kárával, kardodat hüvelyéből ki sem húzva, voltál kénytelen visszajönni. (...)

IV. Henrik életét feldolgozó művéből és Tacitus *Historia*éjából. 1662-ben elkészült a csáktornyai könyvtár katalogusa, kilenc alegységre bontva. Az elsőbe antik és egyéb történetírók művei tartoztak, így (a Bibliotheca Zriniana sorrendje szerint) Livius, Flavius, Plutarkhos, Tacitus, Konstantinos Prophyrogenetos, Sallustius, Suetonius, Velleius Paternulus, Valerius Maximus, Florus, Caesar, Curtius Rufus, Diodóros, Xenophón, vagy a már említett Mathieu, aztán Jean Bodin. A második kategória mindenféle történetíró vegyesen, így Paulus Jovius, Mathieu-nak a francia polgárháborúról írt, Zrínyi által idézett műve, Sousa műve Portugália felszabadulásáról, Hugo Grotius. A harmadik Pannónia és a Kelet történetíróit tartalmazza: Jacques Bongars szerkesztésében forrásgyűjtemény a magyar történelemből (Árpád-kori legendákból, Thuróczy, Ransanus magyar történetéből stb.), a Zsámboki-féle Bonfini, Forgách Ferenc, Istvánffy Miklós, Zermegh Jánosnak a Ferdinánd és János király történetét elbeszélő műve, Pethő Gergely rövid magyar krónikája 1660-ból. A negyedik csoport a politikai tárgyú műveké, például a Zrínyi számára fontos Macchiavelli összes műve, Malvezzi Tacitus-értekezése (a könyvtár e könyvében van a legtöbb bejegyzés Zrínyitől), Lipsius Justus. Az ötödik csoport a hadtudományi műveké, sok német és itáliai szerző mellett természetesen Vegetiusé is. A hatodik a földrajzi tárgyúaké, a hetedikben latin költők művei, pontosabban antik, illetve latin nyelvű költemények és műfordítások Homérosztól (megvan azért kétnyelvű kiadásban is) és Hésiodostól Ovidius, Vergilius, Martialis, Horatius, Iuvenalis, Cato, Catullus, Terentius művein át VIII. Orbán pápáig, de ugyane csoportban van az *Adriai tengernek Syrenaia*, Balassinak és Rimaynak Szenci Kertész Ábrahám által Váradon nyomtatott istenes énekei. A nyolcadik itáliai költőké, megtalálható Petrarca is. A kilencedik (*scholastici*) tartalmazza például a Szenci Molnár-féle magyar–latin szótárát, Cicerónak a Melanchtontól kommentált *De orator*éjét, Comeniusnak a *bevezetés a latin nyelvbe* című, latin művét. A tizenegyedikbe gazdasági jellegű írások tartoznak, de itt van Palladiónak az építészettel foglalkozó műve, és vannak szakácskönyvek is, Columellának a *De agriculturá*ja olaszul. A tizenkettedikben (*Miscellani*) található például Plinius *Naturalis Historiá*ja. (Bibl. Zrin. 107–335.)

Mínhogy pedig egész dicshimnuszodban nem tudod elrejtetni azt a gyűlöletet, amellyel az egész magyar nemzet iránt viseltetsz, hamisan sok gyalázatossgot fecsegsz róla össze-vissza, állj csak elő, nemes uram, ha van bátorságod, hallgass meg egyet a magyarok közül, az majd megfelel neked, hagyd békén a nemzetet...

Azt állítod, hogy Magyarországon nincsenek hadvezérek, sőt kapitányok sem, akik a hadakozás művészetének titkait ismernék, akik sok éves tapasztalattal rendelkeznének, egyszerűen, akik tökéletesen tudnák a katonai mesterséget. (...) ...virágzó hadsereget kaptál kezébe, és valósággal tönkretetted; sokkal inkább a jóbarátot zaklattad, mintsem az ellenséget; az egész országban siralmas emléket hagytál magad után, mivel száraz szemmel és száraz karddal (amely pedig a mi oltalmunkra volt rendelve) szemlélted százezreknek török fogságba hurcolását. Ennél kevesebbet még egy hitvány hóhértól sem várhattunk volna. Egyébiránt nem tagadom, hogy kevés magyar van, aki oly pontosan ismerné a háború tudományát, amennyire egy nagy hadvezérhez illik. Mindamellett biztosíthatlak, hogy nincs egyetlen magyar végbeli főkapitány sem, aki a reád bízott derekas hadsereget oly tunyán engedte volna elpusztulni; vagy ha elpusztult volna is, bizonyára az ellenség kétszeres romlásával veszett volna oda. Mi magyarok nem értünk ahhoz a mesterséghez, hogyan kell az ütközetet minduntalan elnapolni, az ellenség düléseit megtorlás nélkül elnézni, barátot és szövetségest meg nem segíteni, inkább a hazát, mintsem az ellenséget pusztítani, a hadjáratban pénzt összeharácsolni. Ha te mindezeket a háború rejtettebb titkainak nevezed, akkor bizony mi semmit sem tudunk. Nem értettek ehhez hajdan a Kinizsiek, a Báthoriak, a Hunyadiak sem, mégis a haza megvédése, a kereszténység oltalmazása, az ottomán hatalom visszaszorítása miatt valóságos szentként tisztelve nyugszanak sírjukban. Mi pedig, utódaik, az ő jóhírnevüket sohasem mocskolnók be semmittevással, a haza gyáva elvesztegetésével, ha számunkra csak legcsekélyebb működési teret is engedélyeznének. Azt mondom tehát, hogy ámbár a katonai fegyelem (bizonyára a mi hibánkból) Magyarországból száműzöttetett, mindamellett meg vagyok győződve, hogy a legkönnyebben helyreállíthatnók, ha valamely kimagasló hadvezért tennének a magyar hadsereg élére. (...) ...bármelyik jó magyar, ha nem fejlődhetik is olyan jeles hadvezérré, mint Nagy Sándor, hazájának védelmére azonban, ami sokkal inkább szívügye, mint bárki idegennek, mindenképpen alkalmas lesz.

Ne kalandozzál el, kérlek, minduntalan, felsorolva Rákóczinak és Keménynek a hadjárat során elkövetett tévedéseit: nyilvánvaló, hogy téve-

déseikért súlyosan meglakoltak. Mindamellett ők hazaszeretetükről, keresztényi buzgalmukról vérük ontásával és a maguk halálával bőségesen bizonytságot tettek. Te pedig közönyödről adtál nyomós bizonyítékot, keresztényi buzgalmad meg majd csak akkor hevül neki, amikor a levegőben borjúk röpködnek. Rákóczit nem védem: ő a nagyravágyásból eredő bukása folytán jutott végső kétségbeesésre, bizonyítva Homérosz szavainak igazságát: „Akit Juppiter el akar veszteni, annak eszét veszti.” Mégis, ha ezt a fejedelmet oly alaposan megsegítették volna, mint amilyen sürgős volt a dolog, a magyarság, sőt a kereszténység állapota most nem lenne ilyen kétségbeesett, Várad, annyi szent királyunk nyughelye,⁶⁹⁵ koronánk ékessége nem nyögne török iga alatt, szent királyaink hamvai nem lennének kénytelenek e gyalázatos fogságot eltűrni. Azt állítod, hogy Keményt megsegítetted és visszahelyezted őt, akit most gyermekei és szerencsétlen hitvese gyászolnak, akinek elvesztését⁶⁹⁶ (mégpedig miattad történt vesztét!) Erdély és vele együtt minden jó keresztény siratja.⁶⁹⁷ (...) Saját vétkeket Keményre tolod, és valamennyi magyart rossz harcosnak állítod. (...) Európa majd megmondja, gyáva-e Magyarország, amely egyetlen napját sem látja elmúlni övének vérhullatása nélkül; egyetlen család sincs, amely valakijét ne siratná; kétszáz év óta egyedül áll ellent ekkora oszmán erőnek; vér nélkül egyetlen tenyérnyi földet sem engedett át a töröknek. Hátunk mögött, miképpen Diomedes Ajax paizsának oltalmában, rejtőzik az egész kereszténység, és nekünk köszönheti, hogy él. (...)⁶⁹⁸

D 21 Az török áfium ellen való orvosság, avagy az töröknek magyarral való békessége ellen antidotum

Cyrus király, mikor Croesusra Sardis városát vitatta volna,⁶⁹⁹ ... a városnak megvételekor egy vitéz magára a Croesus királyra akadván, s nem tudván ki legyen, meg akarja vala ölni. Croesus király fia, a ki egész éle-

⁶⁹⁵ Szent László XIV. századi bronz lovasszobrát a török ledöntötte és beolvasztotta.

⁶⁹⁶ A magára maradt Kemény 1662. január 22-én az Apafi segítségére siető Mehmed je-női bégtől Nagyszöllősnél vereséget szenved és meghal. Holttestét nem találták meg.

⁶⁹⁷ Néhány év múlva írja meg Gyöngyösi István *Porábul megéledett Phoenix, avagy ... Kemény János ... emlékezete* című. Lőcsén 1693-ban megjelenő elbeszélő költeményét.

⁶⁹⁸ Szöveggyűjtemény II. 266–268.

⁶⁹⁹ Kroisos lyd uralkodó helytelenül értelmezvén egy jóslatot megtámadja 549-ben a II. (Nagy) Kyros alatt egyesült perzsákat, de 546-ban már fővárosa, Sardeis is elesik.

tében néma vala, ... ott találkozáván akkor lenni az atyja mellett, látván veszedelmét atyjának, megszóllala a vitézhez, mondván neki: Ne bánts a királt. Vallyon nem hasonló-é az én mostani felkiáltásom, édes Nemzetem, te hozzád? Látok egy rettenetes sárkánt, mely méreggel, dühösséggel teli, kapóul az ölében viseli a magyar koronát; én csaknem mint egy néma, kinek semmi professióm [*mesterségem*] a mesterséges szóllásra nincsen, felkiáltok minaaazonáltal, ha kiáltásommal elijeszthetném ezt a dühös sárkánt, kiáltván: Ne bánts a magyart! Szegény magyar nemzet, annyira jutott-e ügyed, hogy senki ne is kiáltson fel utolsó veszedelmeden? hogy senkinek [*szive*] ne keseredjék meg romlásodon? hogy senki utolsó halállal való küszködéseden egy biztató szót ne mondjon? Egyedül legyek-é én őrállód, vigyázód, ki megjelentsem veszedelmedet? Nehéz ugyan ez a hivatal nékem, de ha az Isten s az én hazámhoz való szeretetem reám tette, ime kiáltok, ime üvöltök: hallj meg engem, élő magyar, ihon a veszedelem, ihon az emésztő tűz! Ime tudománt tészek előtted, nagy Isten, mindent a kit tudok, kikiáltok, hogy éntülem elaluvásomért nemzetem vérét ne kérd elől, az mint megfenyegettél az nagy Ezechiél prophétával: *Venientem gladium nisi annunciarerit speculator, animarum quae perierint sanguinem de manu ejus requireret Dominus.*⁷⁰⁰ (...)

Magyarok, tinektek szólok. Ez a rettenetes sárkány, a török, Váradot, Jenőt túlünk elvette, sok ezer magyar lelket rabságra [vitt], sokat a kardnak élivel emésztett meg; Erdélt, koronánknak egyik legszebbik boglárát, felprédálta, zavarta, fejedelmét eltiporta, gázolja nemzetünket, országunkat, mint egy erdei kan a szépen plántált szőlőt. (...) ...ha az oktalan állatok a magok barlangjoknak bántódásáért, a magok kölyköknek elviteleért készek a halált szenyvedni: mennyivel minekünk inkább, kik dicsőséges magyar vérnek maradéki vagyunk, az mi atyánkfiáiért, atyáinkért, anyáinkért, feleségünkért, gyermekünkért, hazánkért meg kell mozdulnunk, halálra is ha kívántatik mennünk, mégis legalább bosszút ezen a dühött eben állanunk.⁷⁰¹ Talám vagy on oly gondolatja némelynek, hogy a ki

⁷⁰⁰ Ha a veszedelem közeledését nem adta hírül az őrálló, a lelkek vérét, akik elvesztek, az ő kezéből kéri meg az Úr. (Ezékiél 33, 6. alapján.)

⁷⁰¹ A törökellenes harcra buzdít a Magyarországon ekkor megjelenő csataképfestészet is. IV. Ferdinándot az 1653-as koronázásra kísérve Nádasdy és Eszterházy Pál láthattak illet külföldön. Így keletkezik a sárvári vár sorozata a hosszú háborúról, középpontjában a sziszeki győzelemmel, aminek ábrázolásához három-három másik ütközetet csatlakozik: a budaié, a tataié, a pápaié, illetve a székesfehérvárié, a kanizsaié és a győrié, egyszerre hirdetve a törökellenes harcot és a Nádasdyak dicsőségét. Zrínyi még 1660 előtt a csáktornyai várban saját tetteit festette meg, de volt ilyen festmény Batthyány

megegett, megegett, orvosolhatatlan dolog már, de megszűnik ez a dühött eb ezután, mert Rákóczit kívánsága szerint elvesztette, Erdélt megalázta, Magyarországot megijesztette, elég az neki. (...)

Nem használ itt senkinek az ártatlanság, nem a türes s együgyűség, annál később az török azt rontani, mentül maga kára nélkül cselekedheti jobban azt. Több száz esztendejénél már, hogy a frigynek árnyéka minket nem nyugotott, hanem rontott, és ez alatt ugyan megromlánk; Erdélt az adózás s az alázatosság meg nem mentette, hanem ez az elhítel megromtotta.

Gondolom, hogy itt mondja valaki: mind igaz ez, de mi magunktól elégtelenek vagyunk magunk oltalmára. Ugy vagy az, meg kell vallanunk, a török erejéhez képest mi csak nyomorultak vagyunk; de vizont ez a gondolkodás is nem kicsint árt nekünk... (...) Így lévén, persiaiak a görögöket mind elgázolák, míg az elkerülhetetlen kénstelenség avagy desperatio úgy annyira görögök szívét nem keményítette volna, hogy Xerxes király ellen, a mely annyi száz ezer embert hoz vala, kevés ezerrel ellentállának, és annyira megverék azt a számlálhatatlan sokaságot, hogy szégyennel gyalázattal kelle a királynak vissza futni. (...)

De vizsgáljuk közelébb minden remélhető segítségeket.

Lengyel egyikik szomszédunk; de ettől nem várhatunk semmi segítséget, mert ő maga is ez elmúlt hadakozásában megerőtlenedett, mert most is muszkvátul békével nem hagyattatik, mert Svéciátul nem oly securus, hogy más gondolatokat csinálhasson, mert a tatárnak szomszédságában vagy az, mert a kozákkal nem úgy complanálta [*rendezte el*] dolgai hogy bizodalmas légyen benne, mert a törökkel békessége vagy az...

Német a másik szomszédunk. Ki kell itt választanunk a többtől a mi kegyelmes urunkat királyunkat, a ki kétség nélkül minden igyekezetivel azon vagy, hogy minket mint sajátját oltalmazzon... Hanem szólunk in

Ádám németújvári várában is. Néhány évvel korábban a vezekényi ütközet sok műfajnak adott témát, leghíresebb megörökítése az Eszterházy Pál és Orsolya által rendelt, a kor kiváló augsburgi művésze által elkészített „vezekényi tál”. A század végének nyugalmi állapotában majd, amikor úgy tűnik, hogy az udvar számára sem a török, sem a rendiség nem jelent veszélyt, a csataképfestészet is megváltozik. A valószínűleg a nádor, Eszterházy Pál rendelésére Fraknón elkészített sorozat darabjai (az apja, Miklós által Bethlen seregével vívott lakompaki és érsekújvári csata 1620-ból és 1623-ból (466), a vezekényi, és az itt elesettek nagyszombati temetése, Pápa eleste és visszavétele, valamint Ferenc egy portyája) egynézetűek, csak a harcok látszanak, a főszereplőknek annyi az ismertetőjelük, hogy elől lovagolnak, a többieknél díszesebb ruhában. Ez már visszatekintés, a család Habsburg-hű szereplésének felidézése. (Galavics 246–274.)

genere [általánosan] az német nemzetről és az imperiumról. ... azt tudjuk-é, hogy a magyar névnek oly obligátusa [kötelező ereje], hogy egy ilyen nagy bestiával mint a török, kockára vesse a maga securitását [biztonságát]? hogy elfelejtette a régi hunnuszoknak Attilával és azután is más magyaroknak Németországban való rablását és pusztítását? hogy kívánja a magyaroknak ismét oly talpra állását, a kitűl azután is tartani kelljen? hogy a mi kegyelmes urunknak is, az császárnak, szeressenek annyi hatalmát és accessióját [növekedését] látni, kitűl a magok libertását azután féltetni kelljen maguknak? És ha ... ad is segítséget, ... ha nyér mit, magának ne akarja tartani azt, hogy az in tempore [időben] légyen, a kit rákhatón mondanak a magyarok hogy jár: [alig hihetem].

Olasz a harmadik szomszéd; de ennek távul léte, a tengernek közinkben való vetése, a sok urakra és hercegekre való eloszlása az országnak s különb mindeniknek interesse [érdeke], nem hagy minékünk nagy reménséget vetnünk az onnan való segítségben...

Spanyor nemzetnek messzesége, Luzitániába való belé keveredése s hadakozása minden tovább való discursusokat egyszer elmetsz...

Francuz nemzetről van mit mondanunk. Ez a nemzet bizonyára hadakozó, dicsősséges, hatalmas; de az is nyilván vagy on, mikor nem magának keres s nem magának hadakozik, nem igen sok jót várhatni tőle. A mi magyar históriánk két példát mutat felőlők; egyyik mikor Nikápoly alatt Zsigmond király a harcot a francuzok miatt elveszté, az másik a pápai árultatást.⁷⁰² (...) ... a francuz ha győzedelmes, eltűrhetetlen, ha nyomorodott, semmire kellő.

Muszkvát nem számlálom, mert álmhoz hasonló discursus volna inkább hogysen valósághoz; noha tudom, hogy némely nagy emberek nem tudom micsodás reménségeket csináltak magoknak, de az mint fön írák, sem reménlhetjük, sem nem kívánhatjuk. Az ő országok messze, az ő népek goromba, az ő hadakozások semmirekellő, vitézségek nevetséges, politikájok ostoba, birodalmok tyrannis...

Anglia csaknem más világ, más természet, más hadakozás...

Im a keresztyénséget mind előszámlálánk, s nyilván látjuk, ezektűl nem lehet a segítség úgy, hogy a légyen fundamentoma a mi szabadulásunknak. De ... engedjük meg, sok idegen népek jőjjenek segítségűnkre, de ha idegenen fog állani a hadakozásnak administratiója, bizonyára semmit nem bizakodhatunk. Mert forgassuk fel a históriákat, és meglátjuk, hogy jóllehet magyar is sok helyen botlott a vitézségben, és sokszor rosszul

⁷⁰² A nikápolyi vereség 1396-ban volt, a fizetetlen pápai zsoldosok lázadása 1600-ban.

cselekedett, minazonáltal a derekas veszedelmek idegenektől estek... (...) Menjünk példákra; és bár csak Mátyás király halála után való históriát rumináljuk [*meggondoljuk*], meglátjuk, hogy Felsi Lénárd, Rogendorf, Joachim Brandenburgi herceg operációi⁷⁰³ ... haszontalanul multak el. (...) ...Budát megtartja vala Nádasdi Tamás szultán Szulimán ellen, ha az idegenek nem kényszerítik vala a feladásra...⁷⁰⁴ Meglátjuk amaz vitézlő urat Losoncit Tömösvárral együtt veszni az idegenek miatt.⁷⁰⁵ Idegen volt Aldana, ki Lippát,⁷⁰⁶ idegen Liscanus és Salamaca, kik Esztergomot⁷⁰⁷ gyalázatosan feladták. Idegenek miatt vitéz Nyári Pálnak is Egert meg kelle adni.⁷⁰⁸ Tata idegenek miatt vesze. Pápa idegen nép miatt, s vele együtt törökké lőn; Kosztaniczát Horvátországban egy Kranicz veszté el. Székes-Fejérvár is így vesze el idegen miatt.⁷⁰⁹ Erdődöt, Győrt,⁷¹⁰ Klisszát, Kanizsát idegenek árulták el. Tekintsük meg, Koczia-

⁷⁰³ Vels 1540-ben sikertelenül ostromolta a csecsemő János Zsigmond számára Fráter és Török által védett Budát, a Rogendorf vezette sereg egy évvel később szenved ugyanitt vereséget Fráter seregétől és Szulejmán előhadától, Joachim pedig 1542-ben sikertelenül ostromolja a törökök által lett fővárost.

⁷⁰⁴ 1529-ben a német zsoldosok öt nap ostrom után a várat és a kapitányt átadják Szulejmánnak.

⁷⁰⁵ Azért Istvánffy szerint a spanyolok derekasan harcoltak.

⁷⁰⁶ A spanyol (ahogy a következő kettő is) Aldana 1552-ben Temesvár elesésének hírére kivonul a néhány hónapja visszaszerzett Lippáról.

⁷⁰⁷ 1543-ban kerül Szulejmán kezére. Aki 1595-ben visszafoglalta, Karl Mansfeldnek hívták – Zrínyi is megemlíti művében a nálunk ténykedett kevés jeles külföldi hadvezér között.

⁷⁰⁸ 1596-ban, a vallon zsoldosok kezdik az alkudozást a törökkel.

⁷⁰⁹ Varkocs Tamás védi Szulejmán 1543. évi hadjárata idején, amíg egy kirohanása után idegen tisztjei ki nem zárják a várból, majd kapitulálnak.

⁷¹⁰ Már a századfordulón egyik legfájóbb sérelmünk volt, hogy lassan nemhogy fő- vagy kerületi kapitány nem lehetett magyar, de már a királyi zsoldba fogadott hajdúk élén is német parancsnok volt. Losonczy István, Szondy György, Zrínyi Miklós haláláig védte Temesvárt, Drégelyt, Szigetvárt, Zrínyi György, Nádasdy Ferenc, Pálffy Miklós ragyogó győzelmeket arat a törökön. Nádasdy 1587-ben Koppányt veszi meg (a szultán ezért a budai basát megfojtatja), majd Zrínyi Györggyel és Batthyány Boldizsárral közösen még ebben az évben Kanizsa mellett arat nagy győzelmet. Pálffy Miklós 1593-ban a Székesfehérvár fölmentésére siető török sereget veri szét (ám ezután Hardegg abbahagyja Székesfehérvár ostromát), 1594-ben Nógrádot, 1598-ban Schwarzenberggel együtt Győrt, Tatát, Veszprémet, Palotát veszi vissza. 1600-ban hal meg. Idegen kapitány (Paradeiser) adja fel – kéthavi ostrom után, 1600. október 20-án – Ibrahim nagyvezírnek Kanizsát. Ezért őt a haditörvényszék elítéli és majd Bécsben lefejezik, a török pedig megszervezi negyedik vilájetét, közben Ferdinánd fhg. 1601-ben sikertelenül ostromolja a várat. Hardegg gróf Szinánnak adja meg a július 15-e óta ostromolt Győrt 1594. szeptember 29-én. (A haditörvényszék elítéli, majd Bécsben lefejezik. 1598-ban

ner expeditiójában mint járá;⁷¹¹ tekintsük Basta, Svendi Lázár, Belgiojosa, Colaldo, Bukoy, Roszburm, Montenegro, Ekenperger, Hardek hadakozását: bizonyára semmi jónkra nem voltak.⁷¹² Tekintsük Erasmus Taifl harcát, ki nem csak szerencsétlenül, de egész keresztyén nemzetnek olyan gyalázatjára [volt], hogy soha eleget rajta nem bánkodhatunk, holtott azt írja Istvánfi, egy meszel vajon vagy mézen árulnak vala egy németet a törökök.⁷¹³ (...) ...áprilisi szélhez hasonlóak voltak azok a segítsé-

Pálffy és Schwarzenberg vezetésével visszavesszük.) Pápán 1600-ban – fizetlenség miatt – a francia és vallon védők – Maróthy Mihály kapitányt és a vele tartó magyarokat és németeket bebörtönözve – felajánlják a várat 100 000 aranyért a töröknek. Az átadást a felvonuló királyi csapatok megakadályozzák, a zsoldosok kitörnek, de a fehérvári törökökhöz csak töredékük jut el. E harcok közepette hal meg a pályáját spanyol és katolikus francia szolgálatban kezdő, majd Mezőkeresztesnél és Győrnél folytató Schwarzenberg. A lázadókat az őt felváltó, boroszlói születésű Melchior von Rödern veri le, aki a hosszú háború kezdetén Sziszeknél legyőzte Szinánt, majd 1598-ban sikeresen védte Váradot a törökkel szemben. Pestet német zsoldosok adják fel ellenállás nélkül a töröknek 1604 szeptemberében stb.

Másként, de ugyanerről írt annak idején Gabelmann is: „...meg kell becsülni azt a nemzetet, melynek földjén háborút viselünk, de leginkább Magyarországot, mely már néhány száz év óta hadakozik a törökkel, és sok derék, bámulatra méltó győzelmet aratott fölötte. Mi németek e téren sokkal fiatalabbak vagyunk, s eddigi próbáink nem állnak meg a magyarok diadalai mellett, akár a csatákat, ostromokat, és táborozásokat tekintsük. Csak Losonczyt nézzük Temesvárott, Dobót Egerben, Horvát Márkot és Gróf Zrínyi Miklóst Szigethnél, Jurisics Miklóst Kőszegen, mily önfeláldozást és hűséget tanúsítottak, ezért nemcsak örök dicséret s bámulat illeti meg őket, hanem minden lovas katonáknak példányképeül szolgálnak.” (TT 1896. 633.)

⁷¹¹ Több ütközet kiváló hadvezére, 1537-ben azonban az eszéki híd megszerzésére indított vállalkozása nagy katasztrófával végződik.

⁷¹² Basta Erdélyt dúlja fel, de 1604-ben Magyarországra vezényli Rudolf. Bár többször megveri Bocskai hadait, az országot elveszíti. Schwendi Lázár 1565-ben először eredményesen harcol János Zsigmond fejedelem ellen, ám az a februárban elvesztett birtokait szeptemberben török segédcsapatokkal megerősödve visszaveszi tőle. Barbianót, Belgioioso grófját Bocskai verte meg, Collalto és Buquoy Bethlen ellen hadakozott (246), amiként a hodolini sáncokba beszorított montenegrói őrgrof, Hieronymus Carafa is (294). Eggenberger Ruprecht 1559-ben volt Magyarországon, Hardegg a 710. jegyzetben szerepel.

⁷¹³ „Ali nagyon nagy győzelmet aratott. Az ellenség összes ágyúját, zászlaját és poggyászt zsákmányul ejtve, a foglyokkal, kiknek számát körülbelül ötezernek mondják, lassú menetben Budára tért vissza. (...) Azt mondják, hogy a német foglyok oly olcsók voltak, oly kevésbe kerültek, hogy egyet-egyet egy cseber árpáért vagy lisztért, avagy egy bögre mézért és vajért is elcseréltek.” (Istvánffy 260.) A magyar forrásokban *Ördög Mátyás* néven szereplő hadvezér *veszedelme* (Tinódi) 1552. augusztus 9–10-én kezdődött a palásti mezőn, ahol a budai pasától nagy vereséget szenvedett, a szultán pedig Konstantinápolyban kivégeztette.

gek, melyek oly nagy dicsekedéssel hazánkban jöttek nyáron, aratás után ősszel, jól megrabolván országunkat, visszamentek s magunkat magunknak hadtak...

Ne adja Isten azt, hogy az én pennám az idegen nemzeteknek akár-mellyikéről is igyekezzék gyalázatot írnia ... hanem míg Isten ép kezét lábat adott kinek-kinek, azon erőlködjék, hogy az idegenek ne legyenek szükségesek principaliter [*meghatározóan*], hanem accessorie [*járulékosan*] segítségképpen, mert bizonyára az mi sebünk senkinek úgy nem fáj mint minékünk...

Itt talám valaki engemet megszólít s kérdi tőlem: mit akarsz ezekből a sok beszédekből kihozni... Én arra röviden felelek, meg is duplázom kiáltásomat: *Fegyver, fegyver, fegyver* kívántatik, és jó vitézi resolútió!⁷¹⁴ Ezen kívül én semmit sem tudok, sem mondok. Avagy azért, magyarok, evel oltalmazzuk meg magunkat, avagy vitézül haljunk meg minnyájan, mert nem datur medium [*nem adatik közbűlső*]. Elfussunk? nincs hová, sohun másutt Magyarországot meg nem találjuk, senki a maga országából barátságunkért ki nem mégyen, hogy minket helyheztesse belé. Az mi nemes szabadságunk az ég alatt sohun nincs hanem Pannoniában. Hic nobis vel vincendum vel moriendum est.⁷¹⁵

De miért kelljen elvesznünk avagy kétségben esnünk, míg csontjaink[ban] velő, ereinkben vér, míg isten menyországban az mi bizodal-munk lehet, míg karunkban kopiát, markunkban szablyát szoríthatunk? Avagy külömb compositióból vagy-on-é az mi ellenségünk felépítve? vagy nem azoktól a vitéz magyaroktól származtunk-é mi, kik kevés néppel számtalan sok ezer pogányokat kergettek? Nincsen-é Istennek hatalmában Hunyadi győzedelmeit, Mátyás király dicsősségeit kezünkben is-meg ujonnan megvirágoztatni?⁷¹⁶ De úgy, ha mindnyájan egy szívvvel

⁷¹⁴ 1663 májusában ismeretlennek írt levelében olvasható: „Ha veszni kell hazámnak (kell pedig), azon vagyok rajtam kezdje el az veszedelmet. Ez az én testamentumom és resolútióm, kire isten segéljen; nem mulatok el azonban semmit is, ha mi remedium [*orvosság*] volna, de bizony nincs...”. (Markó 330–332.)

⁷¹⁵ Itt nekünk vagy győznünk vagy halnunk kell.

⁷¹⁶ Fentebb idézett levelében: „...meg érdemli-é az magyar most, hogy oly nagy csudát és nemcsak szokott csudát, hanem duplázván duplázva valókat cselekedjék az isten érettünk, hogy ily hatalmas nemzeteket, mint a kik minket, három felől környül vettek, mi értünk elrontson és semmivé tegyen, hogy minket is még megszorítsa annyira, hogy magunk emberségével állhassuk in medio mundi et invidiae [*a gyűlölködő világ közepén*], hogy nobis invitis et refragantibus [*bár mi nem akarjuk és újra meg újra ellenkezünk*] szívet, bátorságot, egyességet közinkben teremtsen, hogy az mi szívéinkben még hazánkhoz való szeretetet plántáljon, bizonyára nem tudom, remélhessünk-e mi

lélekkel, segítségül híván istennek szent nevét, körmösen nyulunk a magunk dolgához, és fáradunk, vigyázunk, tusakodunk az mi életünkért. A fáradhatatlan szorgalmatosság, az unalom nélkül való vigyázás, az kész gyorsaság és a gyors készség szokta annak a drága fának gyümölcsét elérni, kit az emberek dicsősségnek hívnak. Minékünk pedig magyaroknak nem csak dicsősségünk, de a megmaradásunk is abban vagyon. (...)

...kinek szántsunk, kinek vessünk, kinek arassunk, kinek neveljük édes magzatinkat, ha securitásunkra most gondot nem viselünk; majd a pogányé lesz az, a ki most miénk, és csak öt esztendő avagy kettőt sem ígérhetünk magunknak, ha nem provideálunk [*gondoskodunk*]. De ismét itt nekem mondhatja valaki: Jó volna a hadakozás, ha kívánt successusokat [*sikert*] remélhetnénk magunknak: de azt sokszor próbáltuk, soha nem nyertünk véle, mindenkor markunkban szakadt.

Én arra így felelek: Mig az mi militaris disciplinánk in flore [*hadtudományunk virágjában*] volt, Corvinusok alatt és más vitéz királyok alatt, nem igaz az, hogy markunkban szakadt volna soha is szándékunk. Teliek a históriák a mi magyar nemzetünknek dicsősségével, teli a világ azoknak emlékezetivel, és Európának egy szeglete sincs, a ki a mi eleinkről becsüllettel ne szólna: Soha muszulman vér nagyobb folyásokkal nem folyt mint a magyar kard miatt. Soha enek a pogány hódinak betöltését úgy nem késlette mint mi magyarok. De meg kell vallanunk, noha nyögve és pironkodva, mert: *dedecori est fortuna prior* [*szégyenünkre van a korábbi szerencse*], olyan messze estünk mi mostani magyarok a régiektől, hogy ha előljönének mostan más világról azok a mi vitéz eleink, sem mi őket, sem ők minket meg nem ismerhetnének. (...) Csufsága lettünk a nemzeteknek és magunknak, ellenségünknek pedig, valahunnan jön reánk, prédájává. Miért? a vitézségnek disciplinája meg nem tartásáért, a részegségért, a tunyaságért, az egymásgyűlölésért, és ezer ilyen vétkünkért. Én

ilyeneket az mi istenünktől, noha véghetetlenebb jóvolta és kegyelmesebb; mi, az kik erre a csúfra, az melyben vagyunk, Európának: a magunk tunyaságával adtunk okot; mi, az kik egymást jobban, hogysem akármely nemzet ez világon gyűlöljük és ... csak nem mint az ebek vagyunk; mi, kik minden nyavalyánkban csak egymásra szánkat tájtuk, egyikünk az másikra vet s minnyájan vagyunk pedig az roszak s az vétkesek; mi, az kik mindenik az maga privátumáért eleget perel és pattog, az publicumért megnémul és készek vagyunk s örömet látjuk felebarátunk házát égve, csak legyen annyi hasznunk benne, hogy annál melegeghessünk fél óráig: mi fegyvert kezünkben nem veszünk, hanem, mint az szamarak, nyögünk az ösztön [*ösztöke*] alatt... Oh nyomorult, oh elfajzott Magyar, ilyenekből reméljem-e én, hogy az isten az égből leszálljon, hatalmasságában érted mindent cselekedjék?”. 586

nem hizelkedhetem, édes nemzetem, tenéked, hogy hazugsággal dicserjelek, mert a prófétaként: *Popule meus, qui te beatum praedicant, ipsi te decipiunt.*⁷¹⁷ hanem im megmondom magadnak fogatkozásodat... (...) Ihol az igaz relatio:

Mikor meghallottuk, hogy a török nagy készüllettel fegyverkezik és készül reánk, mi is akkor, de későn tapodni kezdtünk, kaptunk mindenfelé, hadat, sereget kezdtünk gyűjteni. De micsodás seregeket, micsoda hadakat? Régi látott-hallott vitézekből állott-e vallyon ez a sereg? Bizonyára nem, hanem mentül rosszabb, hitetlenebb, istentelenebb tolvajabb volt az országban, a gyűlt öszve a mi sipolásinkra. Ismég, ki volt ennek hadnagya? ugyancsak szintén ilyen, vagy a ki még jobban megelőzte a többi részséggel, garázdasággal, kevélységgel, a ki a maga vitézsége rudimentáit [*próbáit*] vagy kassai kereskedőkön, vagy kecskeméti tőzséreken, vagy soproni kalmárokon, vagy más szabad városok s szegény polgárok kárán végezte el; a ki nem a jó hírért, névért s becsületért, hazájához való szeretetiért iratta bé magát a hadakozásban, hanem hogy jobban ezeket az ott fen megirt virtusokat szabadabbul űzhesse... Így azért nem sereg, nem hadakozáshoz való becsület és készüllet volt ez, s nem szegény hazánkhoz jó lélekből származott igyekezet, hanem farsangolás, bordély és ha még mi rosabb nevet is tudnánk találni ennyi megfeszlett erkölcsnek. (...) Nem kell minékünk oly nagy ellenség mint a török; egy canicula melege, egy februariusnak szele, egy étszakának virasztása, egy napnak koplalása megrontja a hadainkat és semmivé teszi. Ilyenek a mi köz hadaink; de mivel jobb ennél a nemesség? mivel jobb az uri rend? Bizonyára mind egy bordában szűttek vagyunk, egy cseppnyire is egyik rend a másikat nem csúfolhatjuk. A mostani nemes nem gondolja meg, micsoda az igaz nemesség, mivel nyerték meg az mi eleink a nemességet, mivel tartatik is meg. Egy nemzet sem pattog úgy s nem kevélykedik nemesség titulussával mint a magyar, maga annak bizonyítására és conservatiójára, látja Isten, semmit nem cselekszik; ülnek haszontalanul fiaink vagy ott-hon atyjoknál és anyjoknál, vagy, ha ugyan derekassan látni, hallani akarnak (az mint ők mondják), egy magyar úr udvarában beállanak és szerződnek: ott mit tanulnak? innya; mit többet? pompáskodni, egy mentét arannyal megprémezni, egy kantárt pillangókkal felcifrázni, egy forgoval, egy varrott lódinggal pipiskedni, egy paripát futtatni, egy szóval: esküdni, hazudni és semmi jót nem követni. Hej, mely külömb vala amaz lacedemoniai asszony, mikor a fiát, mely immár felnevelkedett vala, fel-

⁷¹⁷ Népem, akik téged boldognak hirdetnek, azok téged rászednek.

fegyverezvén jó módjával, egy paist ada végtére néki ezen szókkal: *aut cum hoc, aut in hoc*,⁷¹⁸ azaz: avagy ezt hozd haza tisztességesen, avagy ebbe halva hozzanak becsülettel. Mi pedig nem így, hanem ha udvarban nem megyen is az ifju, sem hadban, sem végekben, sem idegen országokban vitézlő mesterségeket tanulni nem mégyen ugyan, hanem vagy prókátorságot patvarián, nem az igazságnak szeretetiből pedig, hanem másokat nyomorítani kívánván tanul,⁷¹⁹ vagy papságra adja magát, Isten tudja, micsoda indulatból. Az urfiak szintén illyek; az ital legnagyobb mesterség és katonaság, mentül aljosabb s rozszabb lovászokkal, kóborló katonácskával társolkodhatnak, legnagyobb katonaságnak tartják; osztán ha husz esztendőt alig érik is el, mindeniknek feleség kell, ha tizen volnának is egy familiából; senki nem tanul tudományokat, senki nem lesz szarándokká, hogy láthasson, tudhasson abból valamit hazájának szolgálni. Ezek kívánják osztán a generalisságot, és ugyan ezeknek kell adnunk, mert ha nincs más jobb.

Oh egek! oh isten! miért hoztál ki minket Scythiából, holott ottan avagy nem bomlottunk volna meg ennyire az Campaniában,⁷²⁰ avagy ha bomlottunk volna is, nem látott volna ennyi világ minket magunk rozszasága miatt veszni. ...mindazonáltal ha kérded: kit kívánok s micsoda nemzetet akarok oltalmomra, azt mondom: a magyart kívánom. ...mert ez a legalkalmatosabb, legerőssebb leggyorsabb és, ha akarja, legvitézebb nemzetiség. Kétszáz esztendeje léssen immár, hogy a magyar törökkel harczol; hányszor az török császárok személlyek szerint sok száz ezer emberekkel jöttek országunkban, csak az egy szultán Szulimánnak is, ki legvitézebb császár vala az ottomán nemzetben, őt expeditiója volt, de mégis Isten nem hagyott minnyájunknak elveszni; az mi veszett is, többire békesség alatt... Csak jobbitsuk meg magunkat, szabjunk más rendet dolgainknak, tegyük régi helyére és méltóságára *militarem disciplinam* [hadtudomá-

⁷¹⁸ Természetesen e szavak görög megfelelőjével; vagy ezzel vagy ezen.

⁷¹⁹ Azért vállalja tehát az ügyvédbojtárságot (patvaria), hogy utána patvarkodjék. Werbőczy így határozza meg a patvart: „...a pernek valaki ellen két szín alatt vagy különböző úton-módon való csalárd indítása és kezdeményezése.” Három fajtáját említi, példával: ha valaki egy birtokot zálog- meg örökjogon is követel, ha valaki valamely ügy felől mást megnyugtat, feloldoz stb. majd őt vagy örököseit mégis perbe hívja, ha valaki befejezett ügyet fejedelmi kegyelem és perújítási engedély nélkül ismét feléleszt. (Werbőczy 426–427., II. R. 71. C. 1–4. §§.)

⁷²⁰ Korábban írja Zrínyi: „...amaz nagy Hannibálnak vitéz hadát Campania, egy olaszországi gyönyörűséges tartomány, a maga gyönyörűségével elvesztegette, ellanyhította és elerőtlenítette.” (Zrínyi 216.)

nyunkat]: egy nemzetnél sem vagyunk alábbvalók... Szükséges volna ugyan, hogy ezt a hadi tudományt bővebben megexplicálnám [*kifejténém*]: de mivel arra most nincs nékem intentióm [*törekvésem*], hogy particulariter examináljam, in genere [*részletesen megvizsgáljam, általánosságban*] mondok valamit, az mit én tudok, hogy a mely talentomat Isten énnekem adott, ne ássam el haszontalanul a földben. Ezelőtt is penig irtam egy kis tractatust, kinek neve *Vitéz hadnagy*, de csak magamnál tartom, mert én nem látok olyat, ki gyönyörködnék az olvasásban... (...) ...mikor ég a ház, mindentől jó néven veszik, ha vizet hoz oltani; meny-nyivel inkább most szükséges a segítség, a jó tanács és a jó operatio!

[I.] Szükséges azért, hogy a magyar nemzet ... tartson fegyvert kezében; de nem úgy mint eddig... Mert nem elég az, hogy minden ... embernek legyen fegyver házánál, noha anak is úgy kell lenni, hanem hogy az ország tartson egy armadát lábon készen, az ki minden felé, minden órában, minden szempillantásban, télen, nyáron, oda mehessen a hová szükség kívánja. Ez minden fundamentomja a mi megmaradásunknak...

[II.] Ennek az armadának számát determinative [*határozottan*] nem mondhatni minden időkre ... az ilyen⁷²¹ időben szükséges volna, hogy a magyar nemzet tartana négy ezer gyalogot, nyolcz ezer lovast. (...)

[III.] Ez az armada szükséges, hogy elegendő fizetéssel és minden provisióval administráltassék [*előrelátással igazgattassék*]; oly fizetése legyen penig a vitéznek, hogy azzal becsületessen órul hora béérje, magát ruházhassa, fegyverezhesse és eledelére elég legyen néki. Mert én azt az armadát örökösnék akarom lenni, tehát arrul kell tennünk, a vitézlő nép fogyása miatt, ne kényszerítettessék kóborlani, lopni s kijárni, ne szökni kéntelenségből. Azért abban ily limitatiót kellene observálni. Először: minden embernek fegyvert jót s hivataljához valót adni néki, minden készületivel, szerszámaival; ehez jó erős posztót, ha lehetne gyalogságnak kéket, lovasnak verest ruházatjára, dolmányra, nadrágra s mentére, süvegére elégedendőt.⁷²² Ehez ismét hétről hétre vagy lisztet vagy kenyeret,

⁷²¹ Amikor nincs ugyan „nyilvánvaló hadakozás, hanem békességnek homálya”, de pusztul az ország. Azért javasol több gyalogost, mert a betörő, rabló törökökkel szemben ezeket lehet jól használni, a végvári törökök fő ereje is a lovasság, harmadszor pedig a határ hosszú, a gyalog nem tud mindenhová odaérni, végül pedig a terület jobbára mezőség, itt a gyalogos nehezebben állhat ellent a lovasok rohamának. (uo.) Amikor háború van (márpedig legyen!), akkor tizenkétezer gyalogost és ugyanennyi lovast kíván. (228.)

⁷²² Vajon ha létrejöhetett volna az önálló magyar haderő, megszülethetett volna hozzá az eltartásához szükséges ipar is?

és sőt, minden holnapra a lovasnak abrakot, szénát. Ezt így disponálván [*elrendezvén*], kevés pénz kellene főképpen a gyalognak szükségére, de mindazonáltal kellene, mert ingyen senki nem szolgál örömet, hanem nyereségért, előmenetelért, becsületért... A lovasnak sokkal több kell lovára nézve. Ismég azt is akarnám, hogy minden zászló aljának egy kincstartója volna, és hogy legalább nyolczadik részét ne adnák meg pénzből a vitéznek, hanem ott deponáltatnék, mert ha mind oda adjuk is néki, mind elkölti, de ha in conservatorio lesz, egynéhány esztendőre ha meggyülekezik néki, sok szükségét érhetné bé véle, azonban ha rabság, ha betegség, ha sebek megnyomnák, volna mit elővenni. (...)

...vayon népünk, vayon módunk, vayon alkalmatosságunk; az elszánt akarat kell semmi más; nem kell a népfogadásban csak a nemességre néznünk, nem csak a katonaságra a mint most vayon. A jó nemest, a jó katonát inkább kell venni ha vayon, de ha nincsen, a pórból kell előállatnunk hadi népünket; ez jobb amaz eltunyult nemesnél, és jobb amaz udvarokban nyalakodó részegeskedő katonánál, jobb annál is, a ki végbeli név alatt, semmit nem tud egyebet, hanem faluról falura quartélyozni, kóborlani, lopni, szegény embert nyomorgatni. A kinek ilyen élete volt, távul kell tüle futni, rühös juh az ilyen, a többit is megrühösitené. Jobb azért ama jó ifiu polgár legény, mert annak is némellyike rosz, sőt roszabb a többinél. Könnyen megisméri, a kinek esze vayon, az ábrázatjárul, a termetirül, a vidámságárul az ollyat a ki jó, a ki még a paraszt munkában el nem gyötrődött s kedve vayon hozzá. (...)

...abbul is egy legnagyobb fogyatkozásunk vayon, hogy nincsenek jó tisztviselőink, kiknek ugyan számossan kellene lenni, a kik a hadi regulákra taníthatnák a népet. ...tanácslom az én magyarimnak: fogadjanak egy ideig idegeneket más nemzetekből. Erre legjobb dicsérnem a Scotiából jött officéreket... (...)

...mihelt a magyar megtanul, nem kívánok osztán illyent is másutt keresni; mint hogy mátyás király idejében nem keresett a magyar másutt tisztviselőt... Báthori István lengyel király idejében ilyenképpen;... Báthori Zsigmond idejében ... ilyen volt Király Albert, Barbély György⁷²³ ... Csak Bethlen Gábor idejében is és azután nem volt semmi fogyatkozásunk ezekből. De most nincs... (...)

Másik impedimentuma [*akadály*] a mi igyekezetünknek ... a felettébb való szabadságnak vélekedése. (...) ...nincs az szabadságnál szebb dolog, de viszont, a ki az ilyen militaris disciplinát [*katonai fegyelmet*] sza-

⁷²³ A tizenöt éves háború erdélyi hadvezérei, 339.

badsággal ellenkező dolognak tartja, vagy bolond vagy tunya, rosz és rest. ...ha jó militaris disciplinát instituálnánk [*rendelnénk*], semmi ez világon nem lesz, a mi az ő libertásokat jobban megtartsa s conserválja, mint az. (...) A ki vitézkedni akar, álljon be az megmutatott hadi rendben; aki nem akar légyen úr, légyen fő ember, légyen polgár, légyen mesterember, de szabad legény⁷²⁴ ne légyen, mert ez corrupálja [*megrontja*] az többit is. (...)

Harmadik részben azt mondom, hogy ezt senki egyes úr vagy generalis végben nem viheti. Kicsoda tehát? *Az egész ország*, s az egész nemzetünknek unanimes consensussa [*egylelkű egyetértése*] kelletik erre. (...)

Azt mondják: *Pecunia est nervis belli*;⁷²⁵ ... (...) Igaz, hogy a magyar nemzet nem oly pénzes mint egyéb más nemzetek; de találunk ha akarjuk minnyájan, és Istenünkért, hazánkért,⁷²⁶ feleségünkért, gyermekeinkért keressük elő ládáinkban..., deputáljuk [*utaljuk*] minden proventusinknak [*jövedelmünknek*] ... elegendő részét arra,⁷²⁷ s hadjunk békét egy folkáig a pompának s a vendégségnek, a kerteknek, a sok haszontalan épületeknek, a prémes köntösnek, az ezüst kupáknak...; csináljunk pragmatikát [*számvetést*]* mindenünkről, reformáljuk magunkat elsőben, kik elei vagyunk az országnak, azután az alattunk valókat. (...)

...s mi vagyunk a magyarok? mi magyarok? De bár azoknak ne mondjuk magunkat, ha Váradot vissza nem vesszük, ha Erdélt elvesztjük; ne hadakozzunk bár azután, hanem avagy most avagy sohasem. (...)

De ha ki bizik istenben, szereti hazáját, vagyon egy csep magyar vér benne, kiáltson fel az égben istenhez, énekelje velem ez Debora énekét: Kik készakarva Izraeltől lelketeket veszedelemre vittetek, áldjátok az Urat. Új hadakat választá az Úr, és ő forgatá fel az ellenség kapuit. Szereti a szívem Izrael fejedelmit. Kik szabad akaratból adtatok magatokat a veszedelemre, áldjátok az Urat.⁷²⁸

⁷²⁴ A szabados katonát érti rajta, aki csak prédálni akar, a fegyelmezett katonáskodástól fél.

⁷²⁵ A háború idege a pénz.

⁷²⁶ A királyt kihagyja a felsorolásból.*

⁷²⁷ A folytatásban azt írja, a végvári hadakat fizesse a király, ezt a békeidőben tizenkét-ezer fős, magyar generális vezénylete alatt álló sereget pedig az ország.

⁷²⁸ Zrínyi, Áfium 209–228., Debora éneke latinul, a jegyzet Káldy György fordítását közli. Debora az egyetlen ismert bírónő, isteni sugallatra buzdította Bárák izraeli királyt, vonuljon hadba Sziszera, Jabin hadvezére ellen.

Történt Gagyon 1663-ban

D 22

Körülbelül erre az időre Kucsuk pasa⁷²⁹ dühöngő katonáinak minden utcára, sőt minden házra kiterjedő szemtelensége annyira elcsigázta az erdélyiek szolgálai türelmét, hogy még azoknak is, akiket az ország Rendjei közül a legalsóbbaknak tartottak, azon járt az esze, sőt meg is próbálkoztak vele, hogy nem csapatokba verődve, hanem csak egyénenként bosszulják meg az őket ért igazságtalanságokat.

Ezt részint az igazság világosabb kifejezése céljából, részint azért tetszett az alábbiakban közölni, hogy az eddig semmi másról, csak csupán szomorúságról olvasó elméjét e nevetséges kitérővel felvidítsuk.

A székelyeknek, akik a magyarok ősi nemzetségéből, vagyis a szkítáktól származnak, legelső, Udvarhelynek nevezett tartományáról – ők székeknek hívják – van szó, amelynek többek között van egy Gagy nevű községe. Hegyeiktől körülzárt völgyek között helyezkedik el, folyója nincsen, viszont bővelkedik földből kibuggyanó, jóízű forrásokban. Ezek azonban annyira ártalmasak, hogy mindazokat, akik gyermekkoruktól fogva azt isszák, strumabetegség támadja meg. Ezt az éktelenséget jobban elviselné az ember, ha nem lenne majdnem mindegyikük ügyefogyott, és a többi erdélyi nem tartaná őket inkább báboknak, mint embereknek. A vallásnak és az emberi szükségleteknek aligha van náluk megfelelő ismerete. Amikor egyiküket a szomszédja, aki kicsivel okosabb volt nála, az Úr napján figyelmeztette arra, hogy a harangszó őt is imára hívja a templomba, azt válaszolta, hogy a farkasveszélynek kitett disznai rőfögnek, és segítenie kell nekik, mivel kiment az eszéből, mire is használják a harangokat. Egy másikuk, amikor lakodalma napján a vacsora végeztével a násznagy megparancsolta neki, hogy látogassa meg menyasszonyát, azt felelte, hogy nem akar házasságtörést elkövetni, mivel nem ismert különbséget a szent házasság és a házasságtörés között, és egy zsoldosnak adott lehetőséget, hogy helyette cselekedjék. Egy harmadik pedig, amikor megtudta, hogy felesége fiút szült, ruháját megoldva, süveg nélkül futkosott az utcán, és azzal hetvenkedett, hogy tizenkét garasért bérbe veszi azt az embert, aki megnemzi a fiát, pedig az már megszületett, és ez a nézete egészen addig megmaradt az elméjében, mígnem a szerencsétlen apa – ha lehet annak nevezni – sorsa beteljesedett, és itthagytá fiát, aki tán még ma is él.(...)

⁷²⁹ Kucsuk Mehmed jenői bég, aki Keményt Nagyszöllősnél tavaly legyőzte, augusztusban vonul ki Erdélyből, hogy csatlakozzék Köprülü Ahmed hadjáratához.

Van még több más történet is, de ezeket mellőzöm. Az elmondottakból láthatod, kedves Olvasóm, mennyire kitűntek éles eszükkel Nagy község lakosai.

Nemrég történt náluk a következő emlékezetes eset:

Bevonult néhány török lovas a faluba. Ketten a bírónak a házában szálltak meg – a neve Dersi János volt –, a többiek másokéban. Amikor a bíró fiatalka feleségét az egyik török megpillantotta, tüstént fellángolt iránta, s hogy több alkalma legyen a bűn elkövetésére, korbácsütésekkel és fenyegetésekkel megparancsolta a férjnek, hogy hozzon vidékről neki olyan ennivalót, amelyet a sajátjából nem tudott adni. A férj el is távozott, de a vártnál gyorsabban tért vissza, amikor éppen házasságtörésen kapta rajta a törököt a feleségével. Mivel a természet még az ilyen emberekbe is beleoltotta az erény bizonyos nyomait, akik nem túl okosak, egyetlen lándzsautással mindkettőjüket egyszerre szúrta át. A gyilkosság bosszúlatlan maradt, a törökök még csak említést sem tettek a dologról.

BETHLEN JÁNOSTÓL⁷³⁰

D 23 Apafi fejedelem nevével nyílt levél a töröknek való meghódolást ajánlja Magyarországnak 1663 őszén⁷³¹

(...) Feleslegesnek véljük hosszan elsorolni a sokat szenvedett magyar nemzet végső összeomlását, amelytől gyötrődik, hiszen tőle a leghatalmasabb nép az elmúlt időkben több várat, a jelen háborúban Újvárat⁷³² és

⁷³⁰ BJ 147–148.

⁷³¹ Lipót Várad veszedelmekor el akarta kerülni az összeütközést a törökkel (Souches tábornagy segítséget vihet az ostromlott várnak, *ha ezt a törökkel való összeütközés nélkül megteheti*), aztán mégis beküldi Montecuccolit Kemény segítségére (687). Hogy nagy háború ne legyen, az kivonul, de német őrseget hagy egy sor, Erdélyhez tartozó várbán. Ennek az ügyetlenkedésnek az lett az eredménye, hogy Köprülü Ahmed 1663 tavaszán megindul Magyarország elleni hadjáratára. Lipót követői 1663 nyarán eredménytelenül keresik fel békeajánlattel Nándorfehérváron, augusztus hetedikén Párkányinál megveri a királyi seregeket. Bár egy hatezres török sereg sikertelenül támadja meg Új-Zrínyivárat, szeptember 25-én a Forgách Ádám által védett Érsekújvár 39 napi ostrom után megadja magát.

⁷³² Rozsnyai ott van a várat ostromló táborban, vele fordítatják latinra a Forgáchot a vár feladására felszólító levelet, de „...mindezekre is semmi reménységre való alkalmaságot az várból az törököknek nem adának, és így az törökök hozzá fogának az várvívásnak, melyet midőn hat vagy hét hétig erősen vittak volna, augusztusban az vége felé fel adák per contractum [egyezség által] az várat az fővezérnek. (...) Kijöven az szegé-

sok más dolgot is elragadott. Csak kevéske maradványa van meg még, és az is rövidesen el fog veszni, ha nem megy elébe az Uraságotok iránti isteni könyörületességből idejében érkezett szándéknak, amely gondoskodni kíván róla. E dolog miatt nagy lelki gyötrellemmel aggódtunk, amikor megérkezett a nagyvezír utasítása, amelyben azt a parancsot kaptuk, hogy keressük fel a hatalmas császár jelenlegi táborát.⁷³³ Isten áldásával megtettük a ránk parancsolt utat, és könnyes szemmel láttuk, hogy népek gyötrelmei óráról órára sokasodnak. Ezért a legalázatosabban közbenjárván a diadalt arató népnél minden igyekezetünkkel azon fáradoztunk, hogy Magyarország többi részén helyreálljon a béke, és ki-kinyugalomban élhessen saját birtokán.

Fáradozásunk nem volt sikertelen. A törökök hatalmas császáranak nagyvezire – mert Isten kétségkívül meglágyította elvadult szívét – megígérte, hogy azok, akik közbenjárásunkra a törökök hatalmas császáranak védelme alá helyezkednek, biztonságban és békében birtokolhatják feleségüket, gyermekeiket és minden vagyonukat. Megparancsolta, hogy ígéretének jeleként a gyújtogatásokat, dúlást és a háborúval járó egyéb rosszat rögtön szüntessék meg, és e parancsot szentül tartsák be.

Csak az az egy van hátra, hogy ne vessék meg a felkínált kegyelmességet, és ragadják meg az alkalmat, amely aligha tér vissza újra. Idézzék a szemünk elé azt a sok ezer keresztényt, akik a jelenlegi háborúban meghaltak vagy fogságba estek, és a most bevett várak példáit... A boldog emlékezetű ősöktől rájuk szállt vagyontól is meg lesznek fosztva akarattuk ellenére. (...) ...halogatással ne hárítsák el az adódó alkalmat. Különben tudják meg, hogy ha a hirtelen összeomlás bekövetkeznék, azt maguknak és nem nekünk kell tulajdonítani, bármi történik is. (...) ⁷³⁴

nyek az várból, igen kevesen, mert ezren sem valának az nagy bolond várban, szekereket adának alájok az törökök és elkisérték őket Komárom felé”. (Rozsnyai 328–329.) Ekkor pusztul el Komjáti, Gimes, Verebél, Lévában, Nyitrán (októberben) és Nógrádban (novemberben) pedig őrséget hagy a török.

⁷³³ „...jöjjön el, ... semmi bántódása nem leszen, sőt megerősödésére szolgál, ha eljő; de ha ennyi izenetit az fővezérnek megveti, soha bizony nem tovább fejedelem.” (i. m. 330.) Rozsnyai többször is írja, a török várta Apafi kívánságainak előterjesztését, ám a fejedelem környezetére hallgatva nem élt a lehetőséggel, várva, hogy a török magától ad majd valamit. „Itt nagyot botlánk, ... sokra mehettünk vala isten jó akaratjából, ha Bethlen Gáborok lészünk vala.” (i. m. 368.)

⁷³⁴ BJ 190–191. Az Apafi neve alatt megjelent szöveg antedatált (1663. szeptember 8.), a fejedelem csak két nap múlva indul el Radnótról a nagyvezír táborába. Azért az ellenállás sem volt kilátástalan: Zrínyi Péter október 11-én Károlyváros közelében szétszórja az ismételten Új-Zrínyivár ellen küldött török csapatokat, november végén pedig a

(...) ...Apafi úr írását és tetteit nyitott szemmel és érett megfontoltsággal kell mérlegelni. Úgy véljük, hogy most beteljesedett a Szent Evangélium ígéje, amelyben ezt olvassuk Üdvöztőnk szavaként: „Ragadozó farkasok jönnek hozzátok juhok képében.”⁷³⁵ Bizonyságul hívjuk az Istent, hogy részvéttel olvastuk Apafi úr levelét, hogy a legcsalárdabb nemzet az ő közbenjárásával – akire kiváltképpen alkalmazható, hogy „meztelen létére másnak gazdagságot ígér” – akar minket kielégíthetetlen vágyának alávetni. Uraságtok követéinek a török táborba való útját és visszatérését és a biztonságról való tárgyalást teljesen veszélytelennek ígéri jó keresztény hittel Apafi úr. Miért nem következett semmire sem Erdélyország biztonságából és békés állapotából? Milyen szabadságot élvez ő maga, amikor akarata ellenére arra kényszerítették különböző rejtélyes beszédű férfiak, hogy olyan veszélyes és hosszadalmas útra vállalkozzék, és felkeresse a török tábor? Az erdélyi eseményeket kívánom példaként a szemetek elé idézni. Alig tudott az ember két csizmát elnyüni, s Erdélyben ezalatt hét egymást követő fejedelmet lehetett látni. Idősebb Rákóczi Györgyöt az általa összehordott vagyon híre miatt valószínűleg megfenyítette volna ez az irigy nemzet, ha nem következett volna be előbb halála. Azonos nevű fia bátran és nagylelkűen kezdte, de nem lett-e ennek a legálnojobb népnek a vazallusává, mivel a török fegyverrel ellene lázított? A méltóságos Rhédey Ferenc urat nem Rákóczi fejedelem Ferenc fia⁷³⁶ ellenében választották fejedelemmé a törökök? Minthogy azt követően Barcsai és nagy emlékezetű Kemény fejedelem elvesztével magát Apafi fejedelmet sem a fejedelemség szilárd alapja erősítette meg, hanem egy következő vazallussá lett, aki alatt azt remélte a török, hogy gazdagon fog majd halászni. Arra, hogy miként igazgatja az erdélyi ügyeket, nem nélkülözzük a görögök, trákok, bulgárok és más nemzetek példáit. Vajon állta-e valaha is valamelyik népnek tett esküjét a török? Nemde a barmokéhoz hasonlóan kényszerítette ki az emberek tizedeit azoktól a

szeptember óta az összes magyarországi haderő főparancsnoka, Zrínyi Miklós a Muraközre támadó török és tatár sereget veri meg. (Lipót 1664. január 18-án Zrínyit felmenti e tiszteből.)

⁷³⁵ Máté 7:15.*

⁷³⁶ Rákóczi Ferenc (1645–1676) apja halála után magyarországi birtokaira vonul vissza, katolizál. 1666-ban feleségül veszi Zrínyi Péter leányát, Ilonát. 1670-ben az összeesküvés kirobbanásakor harcba hívja a felvidéki nemességet, majd többszázezer forintért kegyelmet kap.

nemzetektől, amelyeket ígéretekkel és esküvel becsapott. De megálljt parancsolunk tollunknak. Beszéljen az egykor dicső, ma pedig sokat szenvedett Erdély! Az esetenként leróni szokott adó Bethlen fejedelem halála óta mekkora nagy összeggé növekedett?⁷³⁷ Hol van náluk a szabad fejedelemválasztás lehetősége? Maga Apafi fejedelem őszintén megmondhatná, ha nem félne bevallani, mennyire szabad életet él Erdélyben. Méltán szerencsétlennnek kell számítani az olyan szabadságot, amikor a juhót a farkas őrizetére bízák,⁷³⁸ és amikor a magyarok természetes ellessége parancsolja meg, hogy ezt és ezt írják, és végül ezt és ezt cselekedjék. Nyitra, Bars, Hont, Nógrád megyéket, amelyek már régóta kényszerülnek adót fizetni a törököknek, hadjáratuk során tűzzel és vassal a legnagyobb nyomorúságba döntötték. Vallják be, mi hasznuk lenne a megadásból? A többi megyéket pedig, amelyeket hamis szóval behódolásra csábított a török, évről évre, sőt hónapról hónapra egyre jobban kizsákmányolta és kizsákmányolja az adóval. Mindez tanúsíthatja, mi módon szokta betartani ez a hitszegő nemzet az ígéreteit. Vajon a töröknek adózó falvakban békés maradása van-e saját házában bármelyik nemesnek? Ha gazdagabb, akkor nemde öli, fogságba ejti és kisemmizi minden vagyonából a török. Amikor Temes, Galgóc és néhány más vár pusztá félelemből és a törökök ígéretéseinek a hatására megnyitotta előttük kapuját, és mint megmentőket fogadta őket, csak azt érték el, hogy minden vagyonukat kifosztották és épületeiket semmivé tették. Fájjalod sorsunkat, azt mondod: fájjalod, Apafi fejedelem? Üdvöztünk Jeruzsálemről mondott szavait méltán alkalmazhatjuk Apafi úrra: „ti magatokon sírjatok és az ti magzataitokon!”⁷³⁹

Hón szeretett Magyar Nemzet! Légy biztosan meggyőződve arról, hogy Erdély, amely a mi bűneinkből és azokéból, akik ebben bűnrészesek voltak, hagyta magát becsapni a török ígéretéseitől, rosszabb betegségben szenved, mint mi, és hasonló igát fog rövid időn belül magára venni, mint amilyen alatt Moldva, Havasalföld és Bulgária nyög. Megadásra beszél rá Apafi fejedelem úr. Az bizonyos, hogy a megadásnak kétféle fajtája van: amikor erődöt már teljesen felemésztetted, akkor teszel eleget a törökök kielégíthetetlen vágyának, és továbbra is megmaradsz felséges és kegyelmes királyunk hűségében; a másik pedig, ha úgy vállalod magadra a török hatalmat, hogy nyíltan elpártolsz jóságos királyunktól.

⁷³⁷ Tízezer aranyról ötvenezerre.

⁷³⁸ Máté 10: 16.*

⁷³⁹ Lukács 23: 28. (Károlyi Gáspár fordítása.)*

A megadás első fajtája tüstént két kellemetlenséget szül:

Először: Kizsákmányolnak és fokozatosan semmivé tesznek.

Másodszor: Ha megadod magadat, amitől az isteni jószág térítsen el – azok, akik eddig Uraságotok közül a méltóságos, tekintetes, tiszteletre-méltó vagy nemzetes, kiváló és bölcs férfiak voltak, és e címeket viselték, a behódolás megtörténte után mindezek helyett a következő jelzőket fogják elnyerni: Te X. Y., a kurvák fajzata, akit a disznók közé kell számítani. Ha miután elolvastad a levelet, nem teljesíted ezt és ezt, ezen és ezen a helyen és napon, tudd meg, hogy még a tejet is el fogod átkozni, amit anyádtól szoptál.

A megadásnak második nemét, amely szerint arra utasítanak bennünket, hogy a keresztényektől a barbárokhoz, a kegyelmes királytól a törökökhöz pártoljunk, annál kevésbé fogadja el a magyarok hősi jelleme. Ha elpártolnánk a felséges, általunk törvényesen választott királytól, az egész keresztény világ árulói lennénk, és méltó módon meg kellene büntetniük minket. Távolságot legyen tőlünk viselni a törökök fenséges tiaráit, amelyeket ez a legcsalárdabb nép sok nemzetre rákényszerített. Ha el akarnánk sorolni, egy halom papírt kellene teleírnunk...

A mindenható Istenre és őseink dicsőséges emlékezetére kérjük Uraságotokat és könyörgünk azért, hogy egyáltalán ne engedjék megcsalni magukat Apafi fejedelem rábeszélésétől. Szilárdan maradjunk meg a felséges király hűségében, még ha az jut is osztályrészünkül, hogy a Szerencse csapását szenvedjük el! Mindezekről mint Uraságotok édes atyafia és Magyarország nádora a felséges király nevében intjük Uraságotokat, ünnepélyesen tanúságot téve az isteni trónus és a keresztény világ előtt arról, hogy senkit nem fogunk kegyelmünkbe visszafogadni azok közül, akik Őfelsége hűségéből a törökökhöz átpártoltak. Mindannyian hisszük azt, hogy hamarosan látni fogjuk, hogy elenyésznek, mint a buborék, a barbár jelenlegi diadala. Biztos ugyanis, hogy Ázsiában polgárháború köti le. Továbbá számtalan, tűzokádó keresztény sereg fog majd megjelenni,⁷⁴⁰ amelyek súlya alatt még a föld is meghasad. Jóllehet hordozzuk vétkeink méltó büntetését, mégis reménykedünk abban, hogy Isten végképp nem hagyott el minket. Rántsd ki hát fegyvered saját hazád megvédésére, és tartsd nemesebb dolognak, ha a hazáért, oltáraidért és házi tűzhelyeidért folytatott lelkes küzdelemben esel el hősieken, mint ha testedet, családodat és vagyonodat összetett kezekkel adod a török keze-

⁷⁴⁰ 1663 őszén birodalmi csapatok is jöttek Walter Leslie parancsnoksága alatt, a Rajnai Szövetség is küldött sereget Hohenlohe vezetésével, végül francia haderő is érkezik.

lésébe és fosztogatására! Ó, virágzó és egykoron valóban hadi nemzet ivadéka! A magyarok szeretik a szabadságot, és könnyebb dolog becsületesen meghalni érette, mint barbár iga alatt gyalázatban és szegénységben túrni a szálnalmas életet. Apafi fejedelem, ha tőlem kérsz tanácsot, azzal a kegygyel, amivel a töröknél dicsekszel, ragadd ki országodat azokból a veszedelmekből, amelyekről azt írod, hogy fenyegetik Magyarországot. Mi meg, amíg bármennyire sok szenvedés viharával terheljen is meg a barbárok dühe, azért nem kevésbé Istenbe és felséges királyunk segítségébe helyezzük kételkedés nélkül reményünket, és bízunk abban, hogy a török egyáltalán nem fog tőlünk, szabadoktól tizedet behajtani, és nem tesz minket adófizető alattvalóivá. Hagyj fel azzal, hogy a törökök írnokaként tevékenykedj, és azzal, hogy árulásra és szökésre bujtsd fel felséges királyunk híveit!

Egyebekben az isteni oltalomba ajánljuk Uraságotokat.

Kelt Murány várunkban, az 1663. eszt. október utolsó napján.

Uraságotok szolgálatkész barátja,
Wesselényi Ferenc gróf

Ui.: Tisztünk tekintélyénél fogva parancsoljuk, hogy ha Apafi úr pátensét Uraságotok megyéjében elküldenék, egyáltalán ne terjesszék, hanem küldjék azt inkább tüstént hozzánk. Hozóit pedig fogják el, és illessék méltó büntetéssel, vagy bocsássák rendelkezésünkre, hogy megbüntessük őket!

BETHLEN JÁNOSTÓL⁷⁴¹

Zrínyi Miklós levele Wesselényi Ferenchez 1664. február 17-én

D 25

(...) Hála legyen a kegyelmes Istennek, ezt az új esztendőzt szegény hazánknak vigasztalására láttuk; ha a jó Isten tovább ily progressusokat [előmenetelt]⁷⁴² ad, hiszem még egyszer nemcsak az Istennek bosszu-

⁷⁴¹ BJ 191–194.

⁷⁴² Az eszéki hadjárat Zrínyi legnagyobb fegyverténye volt, Hunyadi János óta a legköllyebb betörés török területre. Amint nagy példaképe, ő is télen, azaz a török számára kedvezőtlen időpontban támad. A több vezér alatt (Zrínyi, Batthyány Kristóf, Esterházy, Hohenlohe stb.) álló sereg 1664. január 21-én indul meg Berzence alól. Babócsa őrsége harc nélkül kapitulál, Barcsé be sem várja a keresztények megérkezését. Szigetvárat nem ostromolják meg, de Szulejmán síremlékét feldőlják. Pécs városát elfoglalják, a várba visszahúzódó török őrséget azonban a katonák fegyelmezetlensége miatt nem

állását a pogány ellenségen látjuk, hanem nemzetünknek még egyszer talpra állását. (...) Most avagy soha sem ronthatja vagy legalább tántoríthatja meg ő Felsége az ottomán holdat; de ha sokáig tanácskozunk, ezt is a kit cselekedtünk, elvesztegetjük. Bezzeg, ha nekem csak egy kis erőm s értékem volna most, több, hogysem vagyon, Kanizsát három hétig magyarévá tenném;⁷⁴³ de mindenemet, a mim volt erre az expedícióra költöttem, magam jószágát ott kinn, Muraközt itt benn elvesztegettem ezekkel a hadakkal. Ha ő Felsége nem segít, élehetlenné leszek ezután. Ezek után ajánlom nagyságodnak, mint bizodalmas apám uramnak kötelességgel való szolgálatomat.

Csáktornyan...

C. Nic. a Zrin.⁷⁴⁴

D 26 Egy szemtanú leírása a szentgotthárdi csatáról

(...) Az új időszámítás szerint július utolsó napján a törökök⁷⁴⁵ előre elfoglalták a szentgotthárdi vár területéről a Rába folyón lévő gázlót. Közel

tudják követni. A várost kifosztván és felgyújtván 30-án csak a lovasság megy Eszékre, ahol a török utánpótlás egyik fontos, valószínűleg hat kilométer hosszú hídja volt. Felégetését Esterházy így írja le: „A kegyes istenség ... nagy mennyiségű nádat adott rendelkezésünkre. ... a hidat náddal megraktuk, alája is nádat összehordván, s ezt meggyújtván, Plutónak áldoztunk. Két teljes napon és két teljes éjen át folyton szítottuk a tüzet, és végre sikerült a hidat elhamvasztanunk. Irtóztatos látvány volt ezen sok ezer láb hosszú alkotmány égése. Segítségünkre volt e munkában az is, hogy a víz keményre vala fagyva, s így megbírta katonáink terhét, midőn a híd alatt és mellett a sok nádat összehalmozták. Csodálatra méltó kegye volt az Istennek az is, hogy az eszéki várból a törökök folyamatosan lövöldöztek reánk, s így mi valóságos golyózáporban dolgoztunk, és mégis csak egyetlen emberünk sebesült meg.” (Perjés 351.) Az eszéki híd tönkretétele mellett a hadjárat eredményeként Kanizsa körül magyar gyűrű keletkezett (Új-Zrínyivár, Berzence, Babócsa, Segesd, Kiskomárom), indulhat az ostrom.

Lipót levélben gratulál Zrínyinek („Ez a diadalmas előrenyomulás a hanyatló Magyarországnak erős támasztékot ad...”), a pápa szerint „...egy ember ereje önt félelmet az ottomán birodalomba, reménységet és lelket a föld keresztény népeibe.”, IV. Fülöp az aranygyapjat küldi el neki, XIV. Lajos pedig 10 000 aranyat.

⁷⁴³ Zrínyi csak március 28-án értesül arról, hogy a haditanács elrendelte Kanizsa megrohanását. Április végén kénytelen elkezdni az ostromot, bár az ostromfelszerelések még nem érkeztek meg.

⁷⁴⁴ Markó 335–336.

⁷⁴⁵ Köprülü Ahmed 1664. május 8-án indul meg Nándorfehérvárról, újjáépíti az eszéki hidat. Közeledtének hírére Zrínyiék feladják Kanizsa ostromát, a török pedig június elején ostromolni kezdi Új-Zrínyivárat. Bár Montecuccoli vezetésével császári sereg

eső partján sáncot és árkot építettek, és ott helyezték el legtöbb ágyújukat. A következő éjszaka ... gerendák összeszerkesztésével foglalkoztak, ... a következő nap emelendő híd számára. ...napkelte körül villámgyorsan két híddal látták el a folyócskát, amely legalább tíz láb⁷⁴⁶ széles volt. Az ellenkező oldalon kötelekkel erősítették meg a hidakat, és mielőtt még észrevették volna őket, áttették hadseregük válogatott részét.

Amikor szándékukat az őrség végül is észrevette, a keresztények táborából a törököktől lemaradtak elébe mentek, vakmerően egészen a hídfőig törtek előre, ahol a janicsárok ... támadtak rájuk, s széjjelverték mind a légiók háromezer [gyalogját], mind a hozzájuk csatlakozó lovasságot. Azokat, akiket a Szerencse nem ragadott ki e veszélyből, a keresztények táboránál kaszabolták le és fosztották ki. Sőt még a keresztények táborában is nagyon rettegtek. Nagyszámú lovascsapat és gyalogos rejtőzött el a közeli erdőkben, a törökök pedig az ellenséges tábor szélén nem kis zsákmányt szereztek.

A keresztény csapatok mindkét szárnyáról azonban lovasok jelentek meg, és elragadták a törököktől a győzelmet. Így alkalom adódott arra, hogy összegyűjtsék a szétszóródott gyalogokat, valamint arra, hogy a tábor oldalait és hátát szekerekkel pontosan megerősítsék. A keresztény sereg legyőzetésének híre a vezír egész táborában elterjedt. A vezír alávalónak tartotta magát, amiért távol maradt a csatától. Ki-ki sietett a visszavert hidakról, hogy újabb átkelésükkel részesévé legyen a zsákmánynak. Átkelt Ismael pasa, akinek a császár édes nőtestvére volt a házastársa, követte őt a vezéraga és természetesen főtisztjeik. Átkelt a nagyvezír udvara az egész táborból válogatott harcosokkal. Mind a lovasok, mind a gyalogosok szám szerint ugyan alatta maradtak azoknak, akik a táborban maradtak, de méltóságban és bátorságban kiválóbbak voltak náluk. Egyszerre az egész hadsereg színe-java tíz alkalommal támadta meg bátran a keresztényeket, de mindig visszaverték őket, jóllehet olyan biztosak voltak a győzelemben, hogy a málhás csapatrészeknek is megparancsolták, hogy kövessék őket. (...)

Végül is a keresztények szétnyitván a szekerekből emelt ... védrendszerüket, előrenyomultak és szerencsés bátorsággal egyetlen támadással megfutamították a törököket. Egy részük a puskák tüzeiben lelte halálát,

vonul fel, az ostromba nem avatkozik be, mert feladata Ausztria és nem a Muraköz védelme. Köprülü elfoglalja majd felrobbantja a várat. Ezután mindkét fél Körmen felé vonul, hogy utánpótlását biztosíthassa.

⁷⁴⁶ Nem egészen három és fél méter.*

másik részük pedig elveszítette a fejét, és ezért pusztult el. Körülbelül tízezer válogatott katonát ragadott el az a nap, többek között: Ismael pasát, a vezérágát, több mint hatezer janicsárt, a nagyvezír udvarát, amelyik teljes egészében megtért Mahomethez... (...) ⁷⁴⁷

D 27

Bethlen Miklós Zrínyi Miklósról

Érkeztem pedig oda 13. novembris, nagy szerencsétlenségemre, mert csak öt nap lelete véle ismerkedésem, s oda lőn. ⁷⁴⁸ Engem ez a nagy em-

⁷⁴⁷ Baló László, Apafi őrnök levele a fejedelemez (BJ 233–235.) Kilenc nappal később aláírták a gyalázatos vasvári békét. Ennek első pontja kimondja, hogy „...a császári katonasággal megerősített városok és várak Erdélyben adassanak vissza Erdély fejedelmének és rendjeinek; előbb mégis mindkét fél hadserege egyazon időben a mondott Erdélyből menjen ki, az említett helyek pedig és az összes többi régi nyugalmas állapotukban maradjanak; ha pedig a fejedelemség meg találna üresedni, Erdély rendei ... szabadon választhassanak fejedelmet, és élvezzék minden módon régi szabadságukat, kiváltságait és joghatóságait”. A VI. pont: „A Kanizsa mellett a mondott mozgalmak alkalmából emelt erődöt egyik félnek se legyen szabad újraépíteni vagy őrséggel megerősíteni.” (Enchiridion 658–660., latin. Új-Zrínyivár elestével kapcsolatban Marczali Zrínyit idézi latinul: *Montecuccoli úr e vár védelmére kardot vonni sohasem engedte meg.*) A VIII. pont kárpótolja Lipótot Érsekújvár vesztéért, megengedi, hogy területe védelmére a Vágnál új erődöt emeljen. Ennek Lipótvár lesz a neve, 1665-ben a király születésnapján ünnepélyes külsőségek között Wesselényi nádor teszi le az alapkövet. Lipóté Szabolcs és Szatmár, de Székelyhidát le kell rombolnia. (Rhottal gróf, aki majd 1670-ben játszik híresebb szerepet Magyarországon, császára nevében többek között ezt írja az erdélyieknek: „Jó és szükséges lesz azon fáradozni, hogy az említett védőseregek kiűrésénél a fejedelem és különösen az összes Rend írásbeli nyilatkozatot és elismervényt bocsásson ki, és ezekben ismerjék el az ő javukra kezdeményezett katonai vállalkozást, a gondoskodást, védelmet és oltalmat...” – BJ 240.) A török hatalom elérte legnagyobb magyarországi kiterjedését. Bethlen János ezt írja: „Jó Isten! Arany-nak mondd, komám, Baló László, ezt a békét? Hol van Magyarország biztonsága? Elveszett Érsekújvár! [A latinban: *Ubi securitas Hungariae amissa Érsek-Ujvár?*, azaz ...Érsekújvár elvesztével?] Hol van Erdély a :áradí erőd nélkül? [A latinban *ubi Transilvaniae*, azaz *Erdély biztonsága* – NG] Ilyen feltételekkel hatalmas hadi költség nélkül meg lehetett volna kötni a békét az elmúlt télen, hogy a török a most elfoglalt területekkel megelégedve ne halassa más alkalomra – amint most is tette –, hogy a többi területet is elfoglalja.” (BJ 238.)

⁷⁴⁸ „Egyszer csak hamar ihol nyargal Guzics, mondja a bátyjának: Hamar a hintót, oda az úr. Menénk amint a hintó nyargalhat és osztán gyalog a sűrűbe befuték én, hát ott fekszik, még a balkezében, amint tetszett, a pulzus gyengén vert, de szeme sem volt nyitva, sem szólott, csak meghala. Majláni így beszélt: hogy amint Póka után bément a disznó vérén az erdőben, amíg ők a lovakat kötözték, csak hallja a jaj-szót; Póka szava

ber érdemem felett becsüllött, és amennyire azt egynéhány napok alatt tapasztalhattam, szeretett. A várban egy szegletházban nekem tisztességes kárpitos házat, külön szolgálímnak ugyanott meg külső házat külön, lovaimnak, szolgálímnak a városban külön szállást és tisztességes bő prebendát [*ellátást*] rendele, minthogy olyan rendet tartott, hogy maga, felesége, két-három kedvesebb úrfi, vagy olyan kedvesebb elsőrendű szolgálja, s papjával, nyolc személlyel circiter, benn a maga kis palotájában ett, lévén más nagy asztal uraiméknak a nagy palotán; melyet az akkori üdöben nem is igen dicsértek, mint németes szokást a magyarok benne, minthogy a magyar felesége holta után a német feleséggel kezdette volt, és csak akkor ett a nagy palotán, amikor sok úri fő vagy vitézlő rend vendége érkezett. Nekem benn volt véle asztalom... Nem sok tál, mint a német szokása, de ugyan szép úri asztal volt a belső; a nagy palotán való hosszú igen, magyaros és bő, tisztességes asztal volt, minthogy nagy udvara is volt.

Magáról hogy írjak, nincsen erőm s üdöm reá, csak azt írhatom: igen tudós, vitéz, nagy tanácsú, nemzetéhez buzgó, vallásában nem babonás képmutató s üldöző, mindent igen megbecsülő, nemes, adakozó, józan életű, az olyanokat és az igazmondókat szerető, részegest, hazugot, félénket gyűlölő, nagy és szép termetű, lelkű és ábrázatú, in summa: akkor magyar virtuosus és híres ember hozzá hasonló nem volt,⁷⁴⁹ sőt az én vékony ítéletem szerint Bethlen Gábortól fogva máig sem, ha olyan országot és szerencsét nem bírt is, sőt talán ezután sem leszen, noha az Isten titka és tárháza véghetetlen.⁷⁵⁰

volt. Majláni legelőbb érkezék, hát Póka egy horgas fán, az úr arccal a földön, s a kan a hátán; ő hozzálő, elfut a disznó, érkezik Guzics és Angelo. Az úr felkél s mondja: Rútul bánék vélem a disznó, de ihol egy fa (melyet csatákon is magával hordozott), sebtében állítsátok meg a sebnek vérét véle, az arra igen jó. Eléggé próbálták véle, de hijába, csak elfolyt a vére, először ülni, osztán hanyatt fekünni, végre csak meg kelle halni, mert a fején három seb vala... (...) Így lőn vége Zrínyi Miklósnak: csuda, olyan vitéz, sem lőtt, sem vágott a kanhoz, stuc, spádé lévén nála.” (BM 602–603.) A vadkant Zrínyi vadásza, Póka sebesítette meg, Zrínyi utána ment, hogy leterítse; Majláni „ifjú gavallér”, Guzics Miklós Zrínyi „udvari kapitánya”, Angelo pedig „kedves olasz inasa” volt.

⁷⁴⁹ Maga Zrínyi legjobb barátjának, Batthyány Ádámnak ezt írta egyszer: „Mi nem kicsin emberek vagyunk ... nagy vízben kell halásznunk és nagy fában kell vágnunk az fejszénket, az mely ellenségünk romlásával és nagy hírrel düljön el.” (Körmendi lt. 40.)

⁷⁵⁰ BM 600–601.

A bán vadászni kimenvén ebéd előtt, több elfogott vadak között hoznak egy vadkant is, kit a bán eleiben vivén, kérdi Bethlen Miklóstól: „Öcsém-uram! Erdélyben szoktanak-e termeni ilyen vadkanok?” Bethlen Miklós megfelel: „Kegyelmes uram, nagyságodat alázatosan követem, ennél sokkal nagyobbak is termenek.” A bán, mintegy megszégyelvén magát, mondja neki: „Ha tetszik kegyelmednek, ebéd után menjünk ki vadászni, meglátja kegyelmed, itt is, a horvátországi erdőkön találunk ennél nagyobbakat is.” Azalatt az ebéd elkészülvén, a bán szokása ellen kedvetlen állapottal vala, nem tudván senki okát. Ebéd után megindulván feles puskásokkal és vadászó kutyákkal, egész estig mind hajtják az erdőket, és noha egyéb vadakat verettenek, de vadkant nem találnak. Estve felé egybengyűlvén mind a vadászok, hogy haza menjenek a bánnal együtt, azonban egy jáger eléfut s mondja a bánnak: „Kegyelmes uram! Ihol nem messze egy nagy öreg vadkant láttam.” A bán örülvén neki, egy hosszú puskát vesz a kezébe s bémegyén egyedül az erdőbe, megparancsolván, hogy a többiek másfelé álljanak lesben. Meglátván a vadkant, hozzá lö, meg is sebesíti. A megsebesedett oktalan vad, szokása szerint egyenesen a bánra megyen, és mivel hirtelen a puskáját nem töltheti, oldalán függő pallosát kirántja, s nagy bátran a vadkan eleiben futamodik s hozzája vág, de a vadkan neki agyarkodván, az egyik lábát a bánnak erősen megsérti, mely miatt megtántorodik, de ugyan el nem esék. Nem lévén már fegyver nála, küzdésbe indul az oktalan vaddal és a földre lenyomja s a hasára ül, a két fülit két kezével erősen megragadván, úgy hogy a vadkan alatta meg sem mozdulhatott. Ha akar vala, könnyen kiálthatott volna, mert ott a sűrűben nem messze állottanak lesben sok vitéz szolgálai s puskási, kik megsegílhették és a vadkant alatta megölhetik vala. De a régi híres vitéz ember szégyennek tartván egy vadkan megölésire segítséget híni, midőn gondolkodik, miképpen ölhetné meg, jut eszibe, hogy az övi-ben hüvelyestől volna kése. Azért egyik keziből a vadkan fülit kiereszti, hogy késit kivonván a torkába verje, a vadkan is, táguván egyik füle, erősen megrázkódik és hirtelen a bán a vadkan hasáról a földre leesik, a vadkan is hevenyiben hozzája vág agyarával és a torkát kiszakítja. Ebben semmit nem tudtanak a vele valók, de midőn az előszöri lövés után annyit késnék abban az erdőben, nem tudván mire vélni a dolgot, arra felé sietnek, szintén akkor érkezvén oda, mikor már a földön fekvő bánnak a vadkan torkát kívágta volna. Megbúsulván a szolgálai, a vadkant

ugyanazon helyben megölik, a bánt pedig a földről felemelik, kinek torán levő nagy sebét mikor meglátnák, a maga keszkenyőjével be akarván kötni, a szinte meghaló nagy vitéz bátor fejedelmi ember azt mondja szolgálainak: „Semmi, édes fiaim, semmi, ne kössetek be.” Annál többet nem szólhata, hanem meghala. Kinek holttestit hintóra tévén, nagy sírással Csáktornyára beviszik s ott temetik el, nemcsak Horvátországnak, hanem egész Magyarországnak, sőt az egész kereszténységnek nagy keserűségivel. Így vesze el véletlenül a hatalmas vitéz fejedelem, aki teljes életiben anyi véres harcokon forgott, aki annyi sok vitéz pogányokat maga kezével levágott, egy oktalan, utálatos vadkan végezé életét olyan dicsőséges fejedelemnek, kinek mása akkor a magyar birodalomban nem vala. Így játszodtatá meg Isten a magyarok intentióját [*igyekezetét*] s elvevé szemek elől azt, aki az ő szabadságokat vitézi erejével s nagy elméjével helyben állíthatta vala.

Vagyon olyan hír is, hogy az ausztriai udvar, megértvén titkon Zrínyi Miklós szándékát, hogy a magyarokat a császár ellen fel akarná lázasztani,⁷⁵¹ mivel nyilván s erővel nem mernek vala belékapni, alattomban egy német jágert nagy fizetéssel fogadtanak volna meg, aki Zrínyi Miklós szolgálatjára kötelezvé magát, mind keresett alkalmatosságot, hogy valahol vadászatban meglőhesse. És mikor látta volna, hogy a vadkannal tusakodnék, egy sűrű helyről, mintha a vadkant akarná meglőni, úgy lőtte volna meg a bánt főben, s amiatt kellett volna meghalni. Igaz-e, nem-e, én bizony nem tudom, amint hallottam, úgy írtam meg.⁷⁵²

Egy csíki orgona története

D 29

Anno 1650 die 15 Aug. ezt az orgonát a Bold. sz. Maria templomának ékességére, a csíki klostromban a Felséges Istennek tiszteletére vette örök emlékezetre méltó Tiszt. P(ate)r Miklos Somlyai Gvardgyán ejusdem con(ven)tus [*ugyane konvent gvardiánja*] et pater Cazimírius Domokos Czyk Pro(vinci)alis Patres et fundatores basisq(ue) custodiae S(ancti) Stephani Regis in Transilvania [*tartományi atyák és Szent István király erdélyi kolostorának alapítói*]. Istenben elnyugodott Tekintetes és Nagy-

⁷⁵¹ Szentgotthárd után Bécsben a vele lakomázó francia urak egyike ajánlja Zrínyinek, válasszák a magyarok királyukká XIV. Lajost s legyen ő a helytartója. (Zrínyi az *Áfiumban* mindenesetre rossz véleménynyel van a franciákról.) Zrínyi Péter 1664 májusában és szeptemberében ajánlatot tesz XIV. Lajosnak egy Habsburg-ellenes szövetségre.

⁷⁵² Cserei 72–74. Cserei Bethlentől hallotta Zrínyi halálát és 1666-hoz jegyezte fel.

ságos Haller Istvánné idehagyott alamizsnájából Ezer ötven magyar forinton eperjesi orgona tsinálótól Jánostól, melyet Brassoba a prazmári szászok számára tsinált volt; de megdrágálván belé hadtak, mi megvet-tük. Hozták ki két szekeren pro H(ungaricis) Fl(orenis) 10; de hogy Istennek reánk bocsájtott ostorából anno Domini 1661. 21. oct(bris) in festa S. Ursulae [*Szent Orsolya ünnepén*] a pogányság az egész Csíkot elrabolta, elégette (akkor P. Miklos Somlyait két fraterrel levágták P. Petrus Pálfalvát elégették, 4 fraterrel elraboltak, noha azokat Isten megszabadította) akkor az orgona is mind elégett volt, de mivel hogy az Isten engemet ingyen való irgalmasságából megtartott, minthogy az elalkuvásban, megvételeiben és kihozásában jelen lévén eszköz voltam és sokat fáradtam im megint anno 1664 esztendőben a romlás után pro gloria Dei [*Isten dicsőségére*] megtsináltam ujlag helyben állítottam, felépíttettem megcorrigáltam. Azomban a R.(everendus) P.(ater) Casimirus Domokos a klastromot éppen csak nem mind fundamentumából megépítette, megboltatta, megfedte, oltárokkal a templomot felékesítette, a mint a tornyon lévő levelekből kitetszik, annak felette új positivumot [*orgonát?*] Mikhazi és Gyergyai klastromba tsináltam és Udvarhelyre PP.(atribus) Jesuitis, et multa alia instrumenta etc. et Fratres Stef(anum) Alfalvi et Nicol.(aum) Ferenczi Clericos [*a jezsuita atyáknak és sok más zeneszer-számot is, stb és Alfalvi István és Ferenczi Miklós kispap testvéreket*] megis tanítottam Mikházi qvárdjanságomban annak nyomására. Scriptum anno 1664. Fr.(ater) Joannes Kájoni ... Qvárdjánus Szárhegy.⁷⁵³

⁷⁵³ Domokos (127–128.) 1930-ban még látta Kájoninak az orgona oldalára függesztett írását. Kájoni valószínűleg (Domokos másként értelmezi) Jegenyén született. Amint e szöveg zárásából is kiderül, oláh születésű volt, 1647-ben lépett be a rendbe, 1655-ben szentelték pappá. Valószínűleg Szárhegyen írja meg a székely ábécét ismertető művét is. A Gyergyószentmiklóstól hat kilométerre fekvő színmagyar faluban ma is élnek Ferencziek, nem messze a múzeumma átalakított Lázár-kastélytól és kissé messzebb az alkotóházként működő kolostortól. Román neve (Lăzaréa) a Lázár-família nevét örzi: itt, anyai nagybátyjánál nevelkedett apja halála (1590) után Bethlen Gábor. Az anyai ágon a *székely* Lázár-familiától való származás tudata erős volt Bethlenben: Strassburg Pál gyakran hallotta azzal dicsekedni, hogy anyai ágon Attiláig vezeti vissza származását. A10

Bethlen Miklós építkezése Bethlenszentmiklóson

D 30

...1668. esztendőben májusban kezdettem a szentmiklósi ház rakatásához, a végén májusnak, melyhez valc derék készület tétetett volt in anno 1667,⁷⁵⁴ amint erről oda fel a negyedik részben írtam; azt itt nem kettőztetem, csak ezeket: 1. Csudálatosan mutatta az Isten disznótúrás és egy disznópásztor által a galgovici határon egy régi pogány várnak a fundamentumát meg, melyből áll a köveknek a dereka. Irtóztató régi épületnek kellett lenni, mert annak sem históriából, sem levelekből, sem tradíciókból árnyékát sem vehettük fel; semmi faragott követ és írást sem találtunk; iszonyú temérdek és olyan erős fala volt, sokszor könnyebben elhasadt az erős vízi kő, mintsem a mész felszakadott; sok vasat emésztett meg a hányása, olyan tölgyfák nőttek volt rajta, mint egy negyvenes hordó kereksege. Három forint, nyolc véka búzáért mutatta meg az az ember; először alig hogy oda nem hagyta a tisztartó, harmadnapig tizenkét emberrel semmit mészpornál és apró schifereknél [*palakőnél*] nem találván egyebet; de mű osztán az atyámmal beszélgetvén, száz embert küldénk reá, s meghagyók, hogy ássák keresztül a hegyet tetején, és úgy akadunk reá a fundamentumra. Volt a kerületi hatvannyolc öl, és a formája a helyhez képest ovális, melynek két végén egy-egy torony, melynek aki a bérc felől esett, temérdeksége volt egy és fél öl. Ha Isten ezt nem mutatta volna, nem hiszem, semmi is abban a házban tölt volna,

⁷⁵⁴ „Ezen 1667. esztendőben intézteték nékem közmegegyezésből a szent-miklósi ház, hogy a többieknel rosszabb lévén, minthogy csak bizony négy rossz alacsony ház, és egy kis bolt vala csak, azt rontsák el, és közkölséggel nékem csináljanak olyat, aminéműt én szeretek, fundáljam el magam. Úgy rajzoltam, fundáltam el bizony nagy munkával, pepecseléssel...

Kezdettem azért a világi élethez avagy gazdasághoz in anno 1667. Legelőször a tordai házat vettem fedél alá ab anno 1658-tól fogva való pusztulásából, ott való ős pusztaszőlőket felfogni, és először keveset szántani; minthogy Peterden két és Okloson kilenc hitvány jobbágy volt csak hozzá.” (BM 627.)

Az is az otthonteremtéshez tartozik, hogy „...in anno 1667. kezdettem volt prédikátorházat csináltatni; ez megkészülvén, fogadék prédikátort, Uzoni Balázst, néhai condiscipulusomat [*tanulótársamat*], Apáczai János tanítványát, honn tanult emberben sok akademikust tudományával, buzgóságával meghaladó merő apostol embert. Ez volt, aki Szent-Miklóson legelőször az evangéliumot az ő tisztaságában hirdette, mert Szent-Miklós régen pogány, azután keresztyén, de pápista, azután unitárius volt. Ez az Uzoni fundálá itt a református ecclesiát, itt is az asthámában hala meg... Scholát is csináltata vélem, és mind férfi, mind leány gyermekeket tanított. (...) Így kezdők itt az ecclesiát, legelőször egy Ispány András nevű nyolcvanhat esztendős ember tére meg.” (BM 634–365.) Uzoni (+1671 után) előzőleg marosvásárhelyi rektor volt.

mert: 2. Ott a tájatt Balásfalván kívül palakőnél egyéb nem igen vagyon, az is a kisaknai határon, és amelyre nem igen régen találtam, a balásfalvi erdőtetőn. 3. Nagy öreg dufla téglát még in anno 1666. csináltatott volt az atyám száznyolcvanezeret, az alsó kertben amaz nádas tócska abból áll, de nem próbálták volt meg. Egyszer égetni kezdték, úgy pattogott, mintha egy compánia vagy regiment muskatélyos lőtt volna, százban sem maradt tíz vagy húsz épen, az is csak olyan volt mint a málé; semmi hasznát sem vettük, hanem az istállót csináltattam belőle, égetetlen jobb volt; a házban csak azt a pogont⁷⁵⁵ csinálták belőle a pincében az első palota alatt, akin közfal nem áll, és a pince két tyúkmony ablakának pogonját a tanuló-bástya felől. Erre nézve elhitették az atyámmal, hogy Szent-Miklóshoz közelebb téglát nem csinálhatni, hanem Ozdon, a pogonok téglái ki ozdi, ki segesvári, ki medgyesi. Én keresém osztán a téglaföldet a kápolnai akasztófánál. 4. Mikor a feleségemmel hazaérkeztem, azután rakták a tanuló-bástya fundamentumát, tettünk ketten egy kis faragott követ belé, melyre az én és az ő neve vala metszve, annus, dies [*év, nap*]; én egy aranyat, ő egy tallért tettünk reá, az aranyat Tóbiás apám, a tallért a többi kőműves vette el. 5. Még eddig a régi udvarház fennállott, és az egyik oka a hibáknak, hogy egyszersmind nem ásták volt fel, és egyszersmind nem mérték jól ki. Az a ház ott állott, ahol most a pitvar, leányok háza, és a mellette lévő bástya; ezt én ezen nyár kezdetin elrontattam; a fedele rontásában pallérkodván, a kakasülőről leszalasztott egy fejsze nyele vagy foka csak kicsindég úgy éré balfelől a fejemet, süveg is volt pedig ott, mégis fél tyúkmonnyit gulyázék; ha a fejem tetejére esett volna, három vagy négy szál deszka lett volna a házam. 6. Én költözém lakni oda, ahol most az élés, sütökemence, sütőház vagyon. Az élésház volt az ebédlő palotám, a sütőköz pitvar volt, a sütőház a feleségem és leányok háza, a mellette való kis viskó téli hálóház; nyári két házat csináltaték pedig kettőnknek a kertben, egyet magamnak, mást a feleségemnek szép gyalult deszkából, szélessége circa egy és fél öl, hosszúsága circa két és fél. Egyik oldala volt a sütőház mostani fala, fél kis zsindey fedélkéje, mert magassága is egy ölt kicsinnyel haladott meg; szép fél boltozása volt, az is mind deszkából állott, tolyóka deszka ablaka papiros kristállyal; egy ágy, egy kis asztal, négy vagy öt embernek való szék elfért benne. Az én házamra az ajtó nyílt a kertbe az ebédlő házból, és a feleségemére a leányok házából egy hosszú körtornácra, melyen mű egymáshoz is mehettünk és a kertbe is. Öt, hat szőnyeg mind a kettőnk házat

⁷⁵⁵ Bolthajtás.*

békárpitozta. Ezekben laktam majd öt esztendeig, és talán ez volt az én életemnek legjobb és leggyönyörűsebb része.⁷⁵⁶ 7. Öt esztendő alatt készüle az alsó rend ház annyira, hogy in anno 1673. beléköltözém az első, vagy udvar felől való részbe, én a tanuló bástyában, a feleségem az ellenében valóban. Ebédlő ház volt, ahol most egy deszkarekesz vagyon, a leányok háza azzal ellenben való. 8. Mennyire készült esztendőnként, nem is tudom, nem is szükség említenem; elég az, hogy énnékem eszem, kedvem, munkám, költségem erre ment egészen az öt esztendő alatt, annyira, hogy sok tapodás miatt alig hogy meg nem köszvényesedtem. Az atyám első két esztendőben minden jószágával, pénzzel, borral, búzával erősen kezde segíteni ugyancsak valójában, úgy, hogy bizony semmi panaszom sem lehet; de a harmadik esztendőben megcsökkenék a segítség, sőt osztán egészen elkopék, és csak az én szegény nyakamra, erszé-nyemre⁷⁵⁷ marada minden teher, melyben bizony nagy károm és injuriám

⁷⁵⁶ „Isten házasságunkat meggyümölcsözteté, egybekelésünk után circa húsz hónappal lön leányunk Zsófi, azután ismét esztendővel Mariska, és azután egy és fél esztendővel Mihály fiam; hogy a fiú olyan későre adatott, bizony nagy szomorúságunkra volt, mikor lett pedig, nagy örömkre, de az mindjárt ismét nagy keserűségünkre változék, mert a fiú még hat heti alig vala, a két leányka, egyik három esztendősnél, a másik kettőnél nagyobb, szép, nyelvez, futkosó korokban tizenkét óra alatt egymás után meghalának in anno 1673 júliusnak a végén, Zsófi pénteken estefelé, Maris szombaton reggel. Zsófi véreben megbetegedvén, hozaték medicust, Kolosvári Tolnai János, másképpen theologiae doctort és professort, aki híres medicus is volt. Ez amint Zsófit orvosolja, s Maris ott futkos, játszik, táncot jár, mondja a doktor: Szép gyermek, de sok geleszta van benne, ihol adok egy kenőcsöt, csak kívül kenjék meg a köldökét véle, elvész a geleszta. Megkenék, csakhamar számos apró gelesztát emészte, de osztán olyan szörnyen purgálódék a gyermek, ötvenhárom széke volt egy nap. Eleget mesterkedék a doktor, soha bizony meg nem állíthatta; a kenés után ötödnapra, nénje után tizenkét órával meghala, együtt nyujtztatták, temették. Faolajban tört földi tök, colocynthis-bimbó volt az a kenő; búsult, szégyenlette, de ez csak meglön. Tanuld megfogadni a Krisztus szavát: Az egészségesnek orvos nem kell.” (BM 639–640.)

⁷⁵⁷ „Azért az anyámról maradt és a lakodalomkor adott aranyos kupákat eladám hat-száz vagy hétszáz forinton, és mind korcsomára való bort vevék véle; ezt az Isten megáldotta, ezt azután is mindenkor elkövettem, ősszel szüret után mindenkor annyira töltöttem pénzzel is a pincémet, hogy asztalom, korcsomám esztendeig meg ne szűküljön; ez volt az én aranybányám nagy részént. Második a búza, melyet is, mikor olcsó volt, száz, sőt néha ezer köblönként pénzzel is megszorítottam, és noha igyekeztem eladásában si aliis non melior, saltem minus malus esse [*ha másoknál jobb nem, legalább kevésbé rossz lenni*], mégis szépen nyertem rajta. (...) A majorkodást, amennyire a kevés jószágom ereje és a nagy építés terhe engedte, követtem. Tehenet, disznót, juhót, ménest pénzen vettem, mert nékem, mondom, semmi majorság, szőlőm nem jutott az atyámról, mikor derekasan termett, sem ment ezerötszáz vedernél feljebb, az is a legjobb és na-

volt, az igazság, decretum [törvény] és megegyezés ellen; azért is haladt a felső rend annyi esztendőre azután, sőt csak le is tettem az elmémről annak ... megépítését.⁷⁵⁸

BETHLEN MIKLÓSTÓL

D 31 Egy angol utazó a magyarországi tudományról 1669-ben

Mivel a török uralom annyira tartós, illetve a török fenyegetés oly nagy errefelé, Bécsen túl hiába keresnénk nagy hírű egyetemeket. Úgy találtam, hogy korábban sem voltak igazán jelentős egyetemek ebben az országban, s noha volt számos püspökjük és tudós emberük, nagyrészüket Magyarországon kívül tanult. (...) S azok a mai magyarok, akik a tudományoknak szentelik magukat, különösen az előkelőbb születésűek, általában Bécsben, Prágában, vagy Boroszlóban tanulnak, egy kis egyetem, vagy inkább közigazgatási intézmény létezik ... Selmecen is.⁷⁵⁹

De a magyarok joggal dicsekedhetnek azzal, hogy korán felkarolták a tudományokat és mintegy kétszáz évvel ezelőtt Corvin Mátyás királyuk, a híres Hunyadi fia, egy igen remek könyvtárat emeltetett Budán. Ez több

gyobbik, a kápolnai elsüllyede, ott már szintén gyümölcsöző majd háromszáz cseresznye és egyéb mind magam ültette oltványokkal; azért kellett a Függőt csinálnom sok veszekedéssel és a Vashegyet, ezek is sülljedni kezdvén, még a Sütőné vápáját. A tóim is egyen kívül mind puszták voltak, egy jó csűr, egy jó istálló sem volt sehol, nemhogy ház volt volna, és így bizony énnékem mivel töltenem az üdőt, elmémnek, testemnek hiába való fordítása nélkül is; nem talált az ördög soha henylve..." (BM 636.) A Függőn finom szőlő teremhetett, írja később Bethlen, a felesége „malozsa-szőlőt és aszú-szőlő borát sokat csinált”.

⁷⁵⁸ (BM 631–634.) „Alig vettem át atyámtól ezen jószágot, rögtön elhatározám rá egy francia ízlés szerinti kastélyt építtetni lakháznak; amit már Franciaországban feltettem volt magamban, ámbár még akkor nem tudtam, hová építhetek. Nagy lakházat építteték tehát kőből, középen tornáccal s kétoldalt egy-egy lakosztállyal, előtte egy nagy kerttel, amint a telek minősége engedé; a kert körül árkot vonattam, s azt ugyanazon patakból töltetem meg vízzel, mely nagybátyám birtokát az enyimtől elválasztá. Kastélyom fekvése a legkellemesebb volt, ablakaiból minden oldalról a legszebb kilátás kínálkozott; még egy külső udvart is építtettem a gazdasági tisztek és istállók számára. Ezen építésmód erdélyi hazámfiainak eleinte nemigen tetszett, ismeretlen volt előttök, kik jobban szerették magukat mindig bezárni s falakkal körülvenni; mindazonáltal örömmel élvezték munkám gyümölcsét, midőn koronként néhány napra látogatásomra jöttek; én vendégeimet étel és ital tekintetében mindig a legjobbal a legnagyobb bőségben tartám s mindenben tökéletes szabadságot engedtem nekik.” (Révérénd 127.)

⁷⁵⁹ Evangélikus gimnázium működött itt, a szerző nem tud a nagyszombati egyetemről.*

ezer könyvből állt, különösen bővelkedett ritka és másutt nem található görög és latin kéziratokban. Amikor Szulejmán rácsapott erre a városra, egy részüket szétszórták a török tartományokba, egy jókora részüket pedig később ... a bécsi császári könyvtár szerezte meg; ezek között nem egy meg van jelölve Mátyás címerével, egy hollóval, amely aranygyűrűt tart a csőrében. E könyvek számos más könyvvel együtt ... teszik ki azt a 80 000 kötetet, amelyet a császári könyvtár most tartalmaz. (...) S hogyha azt a három nagyszerű bronzszobrot, amely Corvin Mátyás palotájának budai bejárata előtt állt, nem vitette volna el magával Szulejmán,⁷⁶⁰ s nem öntötte volna össze őket Konstantinápolyban, nem lehetetlen, hogy ma ezek is ott állnának Bécsben. Mintegy 400 könyv, a budai könyvtár maradványai és szemetje nemrég még ott volt Budán,⁷⁶¹ ahol nem volt könnyű dolog látni őket; de ezeket a törökök olyan gondatlanul kezelték, hogy azok férgek, egerek és patkányok martalékává lettek volna, ha az 1669-es budai tűzvész az egészet el nem pusztítja.⁷⁶²

⁷⁶⁰ A szobrokról a XVI. században Dernschwam így tudósít: Konstantinápoly egy terének közepén „vastag fehér márványkőből épült oszlop található, amelyet Ibrahim pasa emeltetett. Arra helyeztette azt a Herkulest, amely Budán állt, a Szombat-udvaron, és két nagy rézszobrot, amelyek szintén Budán álltak a híd előtt a kapunál. Ezt a három szobrot Ibrahim halála után elrakták, és valahogy megfeledkeztek róluk. (...) A Herkulest Mátyás király öntette László bátyjának emlékére, és azon a helyen állíttatta fel egy vörös márványkőre a Szombat-udvaron, ahol Lászlót lefejezték...”. [Dernschwam, Hans: Erdély, Besztercebánya, Törökországi utinapló 267. /közreadja Tardy Lajos. – Bp.: Európa Könyvkiadó, 1984. – (Bibliotheca Historica)] A szobrok eredeti helyéről Balogh Jolán ezt írja: „A nagy előudvar közepén állt a hatalmas Herkules-szobor, a várarok sáncán a töröktől elfoglalt ágyúk, a főkapunál a két ércvitéz jelképezte Mátyás hatalmát. Az első udvarban a Friss-palotának a hozzá felvezető széles lépcső a nagy bronz kandeláberekkel meg a pompás vörösmárvány kapuzat a bronz ajtószárnyakkal királyi hangsúlyt adott, amit Bonfininek a kapu fölé vésett szép ... epigrammája csak megerősített. A másik udvarban az arkádok derűs sora és a csobogó Pallas-kút fogadta a belépőt, a Duna felőli szárnyon pedig újabb díszkapu tűnt fel a lapithák harcát ábrázoló bronz domborművel és Mátyás dicsőségét hirdető felirattal, felettük pedig az egyéni dicsőség végső kifejezése gyanánt Mátyás ércalakja, apja, a kormányzó, és László bátyja szoborképmásával. Ezen a kapun át ... egyenesen vezetett az út a trónterem ajtajához...” (Mátyás király és a művészet, 142–143. /Bp., Magvető K. 1985.)

⁷⁶¹ Többek között Rákóczi György is megkísérelte maradékukat megszerezni, a nagyvezér így ír neki 1633. július 23-án: „Az budai várban levő keresztény könyvek felől mostan az vezér Musza pasának ő nagyságának küldött levelünkben írtunk és ez oda menő Eshák agával, hogy meglátnák micsoda könyvek legyenek, megírtuk, és mennyi szám is legyen, nevek szerint hozzánk megírván tudósítsa...” (TMÁO II. Nr. LXIII.)

⁷⁶² Edward Browne, Utazók 69.

D 32 Nádasdy Ferenc országbíró röpirata 1668-ból⁷⁶³

Fényes, tündöklő, mások fölött dicsőséges, mindenektől félelemmel tiszteltetett vitéz magyar nemzet... Im rajtad utolsó romlásodnak végső föllobbant lángja (mint az elaluvó gyertyának)⁷⁶⁴ erőd fogyasztásával, gyakor hamvaid elvételével, ... az segédelem neve alatt aluvó oltalmazóid által, világosban fényeskedvén magok az alatt, im elfogysz. Török igája alá nem akará édes nemzetünknek nagy része magát adni. Idegen, *nemcsak nevű, de inkább* szívű nemzet alá oly bizodalommal hajola, keresztény nevet nemcsak visel, mutat is. De mint esmerjed *annak* keserves hazám, édes nemzetem, gyümölcsét? (...) Hol hűti? Hol diplomája? Hol törvénye? Hol véghetetlen sok ígéreti az oltalmazóknak? Im látod: akarhatja törvény, csalás diplomája, hűti megszegésére minden alkalmatosság kedves. Hamis maga-vallásának, tökéletlen az *Evangélicusoknak*,⁷⁶⁵ hi-

⁷⁶³ A vasvári béke megkötése új korszak kezdete. Nem egyik vagy másik, törvényben megerősített kiváltság elleni támadása a királynak: a magyar politikai elit a francia követ előtt panaszkodó Lippay érsektől a béke ellen ünnepélyesen tiltakozó Wesselényi nádoron át a már régebbtől francia kapcsolat létrehozásán fáradozó Zrínyi Péterig a nemzet elárulását látta benne. 1666-ban Rákóczi Ferenc választott erdélyi fejedelem feleségül veszi Zrínyi Péter horvát bán leányát, Ilonát, a lakodalmon az összes ellenzéki politikus ott van. Az ezt követő stubnyai fürdőzésen a nádor és a bán szerződést kötnek egymással, ehhez a nyáron az országbíró (1657-től királyi helytartó) Nádasdy is csatlakozik. Augusztusban Murány várában tárgyalnak, jelen van Apafi követeként Teleki Mihály és Bethlen Miklós is. A királyuk ellen szervezkedő magyar rendi vezetők hol a spanyol háborúba (1666–1668) bonyolódott és őket komolyan nem vevő abszolút uralkodó Napkirályhoz, hol (Apafi fejedelem közvetítésével) a krétai háborúval elfoglalt törökhöz fordulnak támogatásért. Ez részben a végletes kétségbeesés, részben a fejtelenség (Lippay 1666-ban, Wesselényi 1667-ben meghal) következménye. (Az ország nyomorúsága találkozik személyes sérelmükkel: Wesselényi halála után Nádasdy nem lesz nádor, Zrínyi báni méltósága mellé nem kapja meg a károlyvárosi, azaz a Tengeremellék védelmét ellátó főkapitányságot.) Bécs 1667-től kezdve hol magyaroktól (köztük az új érsektől, Szelepcsényitől), hol a Portáról, hol magától az egymással is vetélkedő Nádasdytól vagy Zrínyitől folyamatosan értesül az összeesküvők terveiről.

⁷⁶⁴ A zárójelbe tettek Nádasdy törlései, a dölt betűsök betoldásai.

⁷⁶⁵ (Reformátusoknak) Bethlen János az összeesküvéssel kapcsolatban írja: „...tömlöcbe vetették az országbíró, Nádasdy Ferencet, a legbefolyásosabb és legbölcsebb magyarországi előkelőt. Ő az anyatejjel együtt az ágostai vallást szívta magába, de mivel Esterházy Miklósnak, az akkori magyarországi nádornak a gyönyörű szép leányát csak úgy kapta feleségül, hogy felekezetet cserélt, az ágostai és ortodox vallás legnagyobb üldözőjévé vált, aki közel kétszáz egyházközségünket irtotta ki, és eddig a papság ajánlására nagyon kedvelték őt a bécsi udvarban.” (BJ 382–383.)

vebb az töröknek, *hogy sem kereszténységnek*, kit jobban kíván barátjának, *utolsó értéke, sőt* országi vesztesével is megtartani... (...) ⁷⁶⁶
 ...ím az kihez te nem akartál hajolni, írtózván az pogányságnak hamiságátul, az egymás között való megszakadásodnak jutalmául vedd el, hogy az te jó oltalmazóid az törökkel *mégis barátságosban* öszveczimborálván, sorsot vetettek reád, s megosztóznak ezennel édes nemzetem, határidon.

Vizsgáld meg, Első Ferdinánd idejétől fogva az mostani birodalom alatt mire jutott szép hazád. ...az hol legtágabb, két nap alatt általmehetsz, több helyeken csak egy nap.

Ha segítséget kérsz, pusztító éhel holt oly népet látsz, ki az pogánynál jobban emészt, oly képtelenül, hogy az mely had eddig bárány, lépjék határodra, már pusztító oroszlankegyetlenséggel követ; *arra* szabadsággal bocsáttatván be oltalmazóidtul. Sírva említsed az utolsó veszedelmet, mint veszett el Várad, *közel* szeme-hunyva nézvén oltalmazád, s pusztítván az Tiszánál. Mint vesze el Újvár? Elbocsátá oltalmazód minden hadait előbb; pusztá kézzel várá az fővezért országodban; *sőt* az mely kevés hadat beküldött *pusztításodra*, tíz tatár előtt elszaladának Cseklesztül, ⁷⁶⁷ *de fene* ⁷⁶⁸ *vala* hazád négy része pusztítására *annak utánna*.

Dobot üte Kanisa megvételeére *az nagy jó hírű* ⁷⁶⁹ Zrinyi kívánságára, kit Isten, az szerencse neked szánt volt, *vitéz nemzetem*; de csak az nem adatott ahhoz az ő idejében, az mi szükség volt. Grécz Bécsre, Bécs Ratisbonában ⁷⁷⁰ igazított az szükségéekért; sült az kolbász, hogy haladhasson az török. Isten erővel szerencsét vete be Szent-Gothárdnál, de nem akará, hogy csak dícsireti legyen is oltalmazóinknak, *mert azok már teljes szaladóban voltak, midőn az francia ereivel* ⁷⁷¹ *megnyomaték az pogányság,* ⁷⁷² *és hogy ha szintén kirekesztetett is az magyar akkor, az vezérek*

⁷⁶⁶ A következő részben a Habsburgok európai politikáját értékeli, ami szerinte a „divide et vinces”, az *oszd meg és győzni fogsz* elvére épül, mindenkor szem előtt tartva a békességet a törökkel.

⁷⁶⁷ (Csalóköztül) Cseklesszel arra utalhat, hogy a tatárok Észak-Magyarországot is dúlták.

⁷⁶⁸ (elég)

⁷⁶⁹ (vitéz) Zrínyi nem volt jó véleménnyel Nádasdyról (C18), annak idején panaszkodott is, hogy Nádsdy nem volt hajlandó engedelmeskedni, amikor táborába hívta.

⁷⁷⁰ Grác, illetve a birodalmi gyűlések színhelye, Regensburg, ahová 1663 végén Lipót is elment.

⁷⁷¹ Bár rosszul indult az ütközet, Montecuccoli ellenében a szövetséges csapatok parancsnokai, Hohenlohe és de Souches a támadás mellett voltak.

⁷⁷² (nem akarván Isten)

*hamis praktikája által az maga oltalmátul, mégis Istennek hozzánk való atyai gondviselése úgy kormányozta,*⁷⁷³ *légyen az győzedelemnek nagyobb oka oly, az mi magyar, és azért az Rába vizével ada győzedelmet... De annak sem éle oltalmunk hasznával, nem követé az nyereséget, noha az ellenséget semmivé tehetné volna mindenestül, hanem ottan tized-napra békesség által ada mindnyájunkat országostul az töröknek...*⁷⁷⁴ *Határt az törökkel sehonnad nem csinála, hanem azzal szabad kaput hagyta az pogányságnak; nemzetünknek utolsó veszedelmére kegyetlenkedhessék.*

Régi végeinket az török elvéve, újak nem építtetnek, az kit nagy névvel kezdetek is, kár az pénz reá, haszontalanságáért; *kit is, szegény nemzetem nem érted, hanem ellened szántak csinálni, ha valaha végben viszik is; nem is engedik hazafiadat benne lakni, annyival inkább parancsolni.* Ezer az panasz oltalmazóinknál az török holdításról, *halommal*⁷⁷⁵ *adatnak be...; meg sem olvastatik, annyival inkább orvoslás nem adatik, de viszont az töröknek, ha tíz marhája elhajtatik, az magyarnak megköll téríteni.*⁷⁷⁶ (Ha az magyarnak tíz mélyföldre az török határát elfoglalja, meg sem hallgattatik, annyival inkább orvoslás nem kerestetik.)⁷⁷⁷ Tiltatik az holdulás,⁷⁷⁸ hogy gyööltsessék nemzeted másoknál, midőn

⁷⁷³ (valami olyan)

⁷⁷⁴ A vasvári béke. Három-négy évvel ezelőtt még valaki oltárképbe merte festetni a törökellenes harc ideáját: a kép felső részén az isteni oltalom kifejezése, alul a portrészerűen megfestett halandók békés együttese: a pápa, Lipót, Szelepcsényi érsek, Széchenyi György győri püspök (a család vagyonának megalapozója), Zrínyi Péter, Frange-pán, Wesselényi, Nádasdy és Draskovich. A megrendelő valószínűleg a győri püspök. A gyorsan tilalmassá váló képet aztán Árpáson, a falu határán kívül eső templom főoltárán helyezték el, ahol kevés valószínűsége volt annak, hogy a helybeli szántóvetők azonosítsák a gyilkossá, cinkossá és áldozattá vált alakokat. (Galavics 254–257.)

⁷⁷⁵ (kötés írások)

⁷⁷⁶ Sokszor tíz marha elhajtásáig sem jutottak el a magyarok. Zrínyi írta a fejedelemnek 1656. október 30-án: „...engem eléggé exerceál [gyötör] az udvar bosszusággal, csaknem azt mondhatom, sem velem, sem nálam nélkül nem lehetnek német szomszédim. Ha békességet tartok a törökkel az is rossz, ha felbontom, az sem jó. Buda felé indultunk vala a minap Bottyán Urammal, de ott is elrontá szép reménységünket egynéhány koszos német. Győri királyképétől voltak küldve, kikkel ötven török kíséző volt már visszajövőben, észben vevén azok bennünket, füstbe ment minden fáradságunk. ...az udvarból elég galibám lesz érette. A törökre pedig senki nem haragszik egy rablásért.” (Markó 328.) Zrínyi társa Batthyány Ádám, hogy ki volt a győri főkapitány, nem tudom.

⁷⁷⁷ Ezt a mondatot Nádasdy áthúzta.

⁷⁷⁸ D23, D24

megcselekedni kényszerítettel. De nem adatik oltalom, hogy azt elkerülhesd... (...)

Viszont penig az oltalomrul csak hallgat, nincs mivel. Hadat nem tarthat: musikára, comediákra, farsanglósokra, szánkázásokra kél az pénz. Az országok elpusztultak. Az mi véres veritékéből az szegénységnek kisajtoltatik, és abból jön fapénz, s úgy is kél el. Csak az óra nem tölt reá, midőn sok ezer lélek török rabságban jut, kinek ifját törökké tészik, s azzal erejét örögbíti az pogányság; nagyját vagy pénzen bocsátják ki, s erszényeket töltik az ebek azzal, vagy levágják, s az mi édes nemzetünk száma azzal fogyasztatik. (...)

Ki⁷⁷⁹ fogja tagadni, midőn ez az dicsőséges nemzet így emésztetik az pogánytul, hogy nem az oltalmazó adta árulólul föl; midőn a keresztény világ tudja, hogy noha az pogányság fenyegetőzéseit Reád édes hazám, tudják, de ím mégis nemcsak hadait elbocsátotta, de csak egy legkevesebb oltalmodra való gondja sincs. Sőt emlékezzetek jövőendő mondásomra, ha reátok hozza az pogányságot, azzal is emészt; azonban [inkább] henyélni, mint vitézkedni szokott népeit reád hozza, ki az töröknek véteni nem fog, *hanem* majd feleségteket, leányokat szemetek láttára megförtöztetik, értéketeket prédára vetik, jószágokat elégetik, magatokat koldusságra juttatnak, és úgy kiirtanak kevés idő alatt: neve se legyen az magyarnak.

Bocsánatot várok tőled édes vitéz nemzetem, hogy az oktan állatnál alábbvalónak nevezlek... (...) ...erőd vagyon, eszed vagyon, bántásod vagyon, rajtad az veszedelem, s még sem tudsz magadra gondot viselni. (...) És hogy az országnak négy statusi szerint tégyem szemeid eleiben,⁷⁸⁰ reád rohanó veszedelmedet, elsőben is az magyar clerust jól vizsgálj meg. Ha igaz, hogy a hal fejétül büszkodik, élő képet találsz az magyarországi primás-érsekben: kinek esze, mint az világnak négy részéről fújó forgószél, irigysége, mint az eb, nemzete cseh, de inkább tót, mert valóban tót ember, ki ordét, visét az hamis mamonára⁷⁸¹. Édes mézet nyal ajkain, midőn szemtelenül hazud. Gyalázatos fősvénysége, rendetlen költő magavi-selete, ocsmány, oktan, disznó részegsége⁷⁸² világ előtt nyilván vagyon;

⁷⁷⁹ Innentől a következő dőlttel írtig Nádasdy maga folytatta az írást.

⁷⁸⁰ **D79**

⁷⁸¹ Azaz pénzsóvár. Máté evangéliumában: „Nem szolgálhattok Istennek és a Mammonnak.” (6,24.)

⁷⁸² Szelepcsényi Bethlen Miklós is említi önéletírásában. Még mint kancellárral (1644–1666) és kalocsai érsekkel találkozott vele, „...ebédre egynéhányszor hívott, és mint-hogy maga is a bécsi késő ebéden majd mindennap megrészegedett, engem is úgy meg-

soha életinek rendiben maga erszényéből se Isten tisztességire, se hazájáért, se barátjáért, se atyjafiáért, noha ökor-, ló-, disznópásztor elég nagyon *szűkölködő* köztök, *de mégis* semmit ki nem ad, hanem az Antichristusnak győjt... (...) *Kinek célja soha nem volt az, hogy vagy rendi szerént papi tisztének megfeleljen, vagy mint első személy az hazában, annak oltalmára függessze elméjét, hanem inkább fortélyos, olaszos praktikával, törökös csempészségivel, sok magára hálózott követségivel Erdélyt elsőben is, portai csauszságával az két Rákóczit, egyiket az török, másikat az lengyel által az magyar nemzet erejének erőtlenedésére mazulságra [számkivetettségre] hozta. (...)*

Utána nézd meg az egész clerust, országod javára mi jót tesz. Győjtik az pénzt, holtok után hánynak értéke fordult jó végre, megszámlálhadd. És talám egy, vagy kettő, ha adott is valamit az ország javára, nem arra, hanem előmenetele vásárlására adta. (...) ...mutatja is Isten haragját reájok, mert ím mindenütt elsőben az egyházi jószágok esnek pogány keziben, mint Várad, Érsek-Újvár, Nógrád etc., csak az utolsó háborúban is.

Nem mentem semmire az második statust is, az nagy urakat, kik fölöt-tébb megkevesebbédvén, s aprósodván, köztök is ujjainkon számlálhatni meg, hányon búsítják elméjeket országok megmaradásán;⁷⁸³ noha lévén maradékjok, több okok volna hozzá. De tudja a jó Isten, mire jutottak. Része az tisztekre való vágyódás miatt minden más jóra függeszthető elméjeket megtompítják, s vonyakosznak az tiszteken, midőn nem lesz majd ország, kiben azt viseljék. Részének éjjeli-nappali elméje izgágaszerzésben fárad, udvarnál való hazudozásban, mások ellen való vádolkodásban, azzal magának való böcsület-keresésben utolsó értéke fogyasztásával, s gyermekeinek koldulásra való juttatással.⁷⁸⁴ Mások bolond, haszontalan, költséges épületekkel szemtöltő, ám hogy tárház-ékesítő kénccsel tékozolják nagy jövedelmeket. Mások vadászással, madarászással vesztegetik az jó időt; némelyek ocsmány étellel, Isten-bántó vétkekkel förtőzkednek; némelyek barom-étellel, dösöléssel, éjjel-nappal

tartott, hogy a maga hintóján küldött haza. Fiának hívott, az udvarhoz is maga hintóján felvitt”. (BM 570.)

⁷⁸³ II. Rákóczi Ferenc is így ír majd az *Emlékiratok* elején: „A közös bajokat, amelyek ellen a nemzet küzdött, könnyen vettem mindaddig, amíg az ifjúság kicsapongásai közben öt évet töltöttem Csehországban...” (Emlékiratok 47.)

⁷⁸⁴ E mondat végül Nádasdy életére is igaznak bizonyul majd: a legnagyobb vagyont gyűjtötte össze, magyar Kroisosként is emlegették, az udvarnál bevádolta az összeesküvésben vele szövetséget társait, gyermekei a birtokok elkobzása után a korábbi állapothoz képest mindenképpen koldusbotra jutottak.

való részegeskedéssel fojtják ki az lölköt magokból. *Vadnak ezek mellett, kik józan elmével töltik az haza javábul erszényeket, alattomban való praktikákkal ártanak édes nemzeteknek, nevelik magok, nem tudom honnand kibújt nemzetségeket, magokra vonszák az haza java harácsolását, törvényünket gázolják, tiszteinket magok czélja szerint mások által [bírván] országunk jóvedelmével való kedvezésekkel, annak ajándékokban való pazdorlásával tartván az idegen nemzet között titkos barátokat, inkább királyunknál bírnak országunk dolgaival, s imádatják magokat az statusoknak nagyjával és kicsinyével egyiránt.*⁷⁸⁵

Óh dücsőséges vitéz nemzet, ne csudáld tehát, ha nemcsak ellenséged, mint az török és oltalmazód emésztőid, de te önön-magad fiai így rontanak, s vesztenek.

Volnál még te szép nemesség, gyönyörű virágban, ha esmernéd magadat. De bocsánatot adsz nékem, igaz szibül hazámon szánakodó fiadnak, ha reád is panaszomat terjesztem. Az nemesség nemesül kerestetett régentén ebben az valaha *dicsőségesen* széjjel kiterjedt hazában; de ma pórul, kalmármódon: 36 tallér az nemességnek ára. Vérkiontás volt annak előtte, kalmár ma az nemesség, ki azelőtt karddal vásárlotta az haza határit. Puhaság, henyeség, dobzódás dolga ifjúidnak; az erejebeli vagy procator, vagy kalmár, az örege, midőn eszesedik, s veszi hazája romlását észre,⁷⁸⁶ már cselekedetre alkalmatlan *lévén*, tanácsa nem kedves, kit *némává* tesz az igaz mondás, midőn szemére vettethetik, hogy ifjabb *lévén*, miért azt nem követte, az mit vénségben tanácsol. Panaszosabb az, hogy nemcsak nem köll az mai nemességnek az katonáskodás, de még könyveket tölt minden győléseken az sok articulussokkal az hazában lévő katonaságra, s azzal is mind az tiszteket, s mind az alatta valókat idegeníti az katonai állapottal, melyet örömmel vesz jó alkalmatosságnak az kereszténység előtt nemzetünket vádló, hogy *nincs hazánk-örző közöttünk*. Tagadhatatlan, lop, foszt, utat áll, öl vág az magyar katona; de élhetetlen⁷⁸⁷ a' mellett. Az nemesség, szabadságát állítván, soha fizetéséről nem gondolkodik, sőt hallani sem akarja az katonának *való fizetést*. Oltalmazó nevet viselő fejüinktől ha kérsz, csak azért sem ad, hogy fogyjon is az katona

⁷⁸⁵ A szöveget közlő Veress Endre jegyzetben az összeesküvés történetét kétkötetes műben feldolgozó Pauler Gyulát idézi, aki szerint e zavaros rész értelme: az urak „az ország dolgát ... egészen a királyra hagyják, önmagukat és a rendek apraját, nagyját megromtják”.

⁷⁸⁶ (akkor)

⁷⁸⁷ Azaz nem képes megélni.

idővel, s az mi kevés vagyon, fogyasszon is; föltett célja utolsó romlásod lévén.

Egyenletlenségedet sem bocsátod eddig jó gondviselésedre, az pokolbeli ördög gyűjtván köztötek az religiobeli kérdéseket, kit tapasztalhatsz, ha vak lenni nem akarsz, hogy az oltalmazók soha csillapítani nem akartak, hanem, mint lassan emésztő, hamvában lévő tüzet élegették ez óráig, hogy semmi jó dologban egyesek ne lehessetek, noha elhiheted, ha elvész, sem országra, sem religióra nem fogsz számot tartani, de ha megmaradsz, s országod lesz, igazíthadd religiódat, mert lesz helye holott. Ébredj föl azért édes nemzetem mély álmodbul, tégy félre minden más gondolatot, s függesszed elmédet, okosságodat, minden gondolatodat, igyekezetedet országod megtartására, s más mindent tégy félre, míg annak útját föl nem találod. Mert így maradván, magad emészted magadat. Emészt az oltalom, fogyaszt az pogány, más nemzeteknél nincs tekintet reád, mert semmi erődöt nem ítélik, gondviseletlennek látnak, azért okos embert köztötek nem tartanak, s veletek nem is kezdenek semmi végezteket; haszontalannak hirdetik országunkat. Azért nem kap senki rajtunk, mert terhet, haszon nélkül magára nem szokott venni; más nemzeteknek ellenséginek gyaláznak mindenütt, hogy mindenek ellenségink légyenek, mert sohul esméreatesek nem vagyunk; *meggátolva lévén, hogy esmertet-hessük az távol lévőbb kereszténységgel magunkat.*⁷⁸⁸

⁷⁸⁸ Azért Nádasdy igyekezett ellene tenni. A vasvári béke évében saját költségen kiadatta Nürnbergben a *Mausoleum potentissimorum ac gloriosissimorum regni apostolici regum et primorum militantis Ungariae ducumot* (Az apostoli királyság leghatalmasabb és legdicsőségesebb királyainak és a harcoló Magyarország első vezéreinek mauzóleuma). Mivel nálunk az udvar idegen volt és az országhatáron kívül, ezért a világi barokk a kiváltságait megerősített nemzet öntudatát ábrázolta. A portrészorozatokon a honfoglaló vezérektől kezdve nemzeti királyainkon, mint a nemzet kiváltságainak forrásain és megerősítőin keresztül vezetett az út a Habsburg uralkodókig, időnként a készített arisztokrata dicső őseit is megjelenítve, például a Batthyányak rohonci kastélyában. Az ábrázolásmódban fordulópont a már az 1610-es években elkészült, de csak most kinyomtatott *Mausoleum*, az utána következők számára mintául szolgál. 1667-ben Eszterházy rendelte meg a honfoglaló vezérek portrészobrát kismartoni kastélyára. (Galavics i. h.) A *Mausoleum* elején Nádasdynak a magyar rendekhez írt buzdításában olvasható: „Maradj meg tehát az ősök hatalmas szelleménél, hűséges utókor! És akiknek drága vérével-verejtékével vagy megöntözve; kísérd hűséges szorgalommal egy összefoglaló urnába gyűjtögetett porukat a temető *Fájdalom* új *Mauzóleum*ába nem annyira lábad, mint inkább tekinteted és érzületet barátságával. Annyi fáklyát visz majd előttük a fájdalom, amennyi tekintetet e hatalmas érdemesültek örök fényei temetésük után is nyerne. Valóban, tiszteletteljes lesz ekkora ékességeket a közös árnyak közé visszahelyezni, ahol – a világ irigységére – a legragyogóbb fénnel tündöklött a Haza; méltó

Szükség azért édes vitéz nemzetemnek fönmaradott szép maradékja, hogy mutasd ki elsőben is fegyvered és hogy vagyon a' mellett szíved. Lássá az papság, lássa az úri rend, ha ugyan veled nem tart, inkább kinszerítheted te ütet, számosabb lévén, mint űk téged; lehetnek pedig jó

szomorú ciprussal övezni a gyászra azok homlokát, akiket a dicsőségre győzedelmi babér koronázta. Jámbor lesz azok sírhalmánál nem ontani könnyeket, akik azért nem kímélték vérüket; szent azok hamvaiban a halhatatlan szikrát, a szikrákban az értékes maradványokat tisztelni, akiknek kedves volt élni a Hazáért és meghalni. Tilalmas lesz azokról otthon elfelejtkezni, akiknek emlékezete külföldön elnyerte a halhatatlanságot; kedves ekkora virtusra emlékezni, s hálátlan lesz a keresztény világ, ha be nem vallja, hogy anyszor lett megmentve általa. Méltán, nem jogos fájdalom nélkül kezdhetne sóhajtozni hát az egész világ e hatalmas szellemekhez, ha nem élne mindegyikük helyett egyként Magyarország mindenkor dicsőséges Lipótja.” A sem a megszólításban, sem az ajánlásban eddig meg nem jelent király *semper gloriosus*ként említése a zárásban kíméletlen gúny, a szöveg ugyanis e szavakkal kezdődik: *A minap halálthozó tűzvénsszel megtámadott és sírba hajlott Magyarország füstölgő máglyái között...* A könyvben Kevétől Örsig tizenhárom *dux Hungarorum* szerepel (Attila a hatodik), Géza már *dux christianorum Ungarorum*. Szent István az alapkö, a többiek erre épült kolosszusok, fa, forrás, nap, korona – mások ágak, folyók, sugarak, királyok. III. Béláról: úgy uralkodott, „...hogy kiérdemelte, mindenki Fejedelemnek és Szabadítónak, és Birónak és Védőnek, és Ítélet és kegyelem Kezdeményezőjének, és a törvény hozójának és végrehajtójának, és Tanárnak és Orvosnak és a Haza Atyjának mondja”. Országlásának módjáról: „Méltó példa azoknak, akikhez nehezebben jutnál be, mint a delphi jósdához; Idólok inkább, mint fejedelmek, mint akik mindig csak közvetítők révén hallgatnak meg vagy hallgathatók. Innen van, hogy sem a nyomorúságokban, amiket nem látnak, nem éreznek együtt, sem a könnyektől, amiket nem hallanak, nem indulnak meg.” „Mindenkinek számára kedves király, mivel igazságos és kegyelmes, nyájas és bátor, harcias és békességes.” II. András, „aki a Szultán ellen elment Ázsiába”, visszatérően „Élete maradvékát a köznyugalomnak és a polgári törvények ápolásának szentelte. Ezekkel azt érte el az utókornál, hogy ma is övéi szívében él nevének, emlékezetének, szeretetének halhatatlanságával”. Felsorolja a Lajos király által legyőzött országokat, neki tulajdoníthatják a magyarok a más népeknél nem alábbvaló dicsőségüket. V. László elégtelen volt a hatalomra, Lászlót esküszegően vérpadra küldi. Ulászló olyan szerencsésen harcolt Murád ellen, hogy a kelet császára békéért könyörgött. Hunyadi János, az egyetlen, aki nem király: „...sok királynál nagyobb, többel egyenlő, a legtöbbnek csak a név és a korona miatt marad alatta.” „László királyi szavait idézem, azt hiszem, méltók, ... hogy a világ meghallja: *Corvinus ... Krisztusnak Magyarországot, nekem a királyságot őrizte meg.*” Ha meghallotta Jánost, megremegett Frigyes, ha ő közeledett, elszaladt Murád. „Ó jaj! Magyarország szerencséjének annyi vihar közötti ama nagy kormányzója, mi keskeny sajkán vitetik az örökkévalóságba!” Mátyás „grófként börtönbe menvén királyként jön ki. A minap új Dánielként orszlánfogakra ítélvén ma a cseh oroszlánnal játszik az ifjú Sámson és kiragadja torka mélyéből a mézet.” „Még a Koronát sem tette a helyére, és máris sisakot öltetni kényszerült a tizenöt évnél alig kettővel nagyobb ifjú ellenségnek tapasztalván meg mindkét császárt a cseh királlyal együtt.”

magatok-viselése után ti közületek szintén úgy nagy urak, ki is valaha nemességből lettek urakká, (noha talám ű köztek is lesz, a' ki eszére tér) nagyobb az jó erkölcsökből álló uraság, mint az értékben; mert az érték elfogy, de az jó erkölcs értéket nyér. Mutasd meg, hogy vagyon hazád oltalmára gondod, esmerje meg, az ki *elnyomi* akar. Legyenek elmúlt idők példáid: Bocskay, Betlehem, Rákóczy⁷⁸⁹ nemesek voltak, fejedelmekké lettek; gondol vévén az hazát, mind szabadságoknak találtak oltalmazó társát, mind nagy kenetes urakká lettek, mert akarták. Mutasd meg azt is, vagyon országunknak haszna; az kincses bányavárosok ne hagyják csehnek, olasznek, avagy egy czukorfőzőnek pozdorlani az Istennek jóvoltából adott nagy kincset; forduljon hazánk javára. Lássák, ha kik segétni akarnak, nem haszontalan országunk. Nyúlj az kufárok javaihoz, kik az korona értékét pénzzel vásárlották, vedd hozzád, az mit az országbul kivittek, és azzal vagy vásárlottak, vagy oltalmaztak *más tartományokat*. Állattasd helyre az sok millió kénccet, kit nem Magyarországra, Magyarországbul költöttek. Téríttesd meg, az mennyivel szűkített határa hazádnak, mint kezekhez vették oltalmazóid. Elég lesz ezekért mind böcsületed, mind szüvetséged, mind társod, mind urad. De úgy késsél, hogy ezek mind majd kiesnek kezedből.

Nem hagyhatlak szó nélkül édes hazámnak negyedik státusa téged is, szabad városok. Ti kényesen élitek világtokat, s talán majd legbékésegebben, mondhatnám, veszitek országtok sírját, mert szaporodik száma Republicátoknak, csaknem minden ország-gyűlésiben; mesteri vadtok az pénz-gyűjtésnek, azzal mindent elnyomtok. Használ sokat az Plundra is, és hogy más nyelvet is tudtok, nemcsak magyarul, s noha nem vadtok ti is néha szorongatás nélkül, de tagadhatatlan, communitástok [*közösségetek*] erősebb akármelyik statusnál, magatok között az többi fölött való egyességtekre nézve. Nincsennel tartatik az kénccs, tudom, mert köztötek vagyok, az várostok neve szegény. De belsőképpen is értem, s külsőképpen mindnyájan az haza fiai látják, legkisebb megbántástokért sok ezereket költöttek; az nincsenből penig lehetetlen külni. Ha azért vagyon, mit adnátok, hogy egy kis czikkelye szabadságtoknak ne sértődjék, legyen utolsó fillyértekig mit elővenni, egész szabadságtoknak elvesztésének oltalmára, ki egy hajszálon függ, hogy majd megtörténik. Ha szabad városi szokástok szerint szükségtekben az árvák nálatok letett javaihoz szabad az köz város-szükségire úgy hozzányúlni, hogy jövőendőben megtartsátok, nyúljatok egész hazátok szabadsága helyére állítására, nemcsak

⁷⁸⁹ A vagyont és a rangot Rákóczi Zsigmond, a későbbi erdélyi fejedelem szerezte.

az árvák javaihoz, hanem az gazdák és gazdaasszonyok értékéhez is, bizonyosak lévén abban: ha hazátok megmarad, ezerképpen megtér, ha elvész az ország, az tietek sem marad meg, hanem bitanggá lesz.

Im lássátok mind ezeket, s többeket, kikkel sok papirost nem töltek, mindenek nyilván valók lévén, édes hazám, kelj föl oltalmodra, veszesd kezeden inkább vitézül, hogy sem mint históriákban is utolsó gyalázatot, tunyaságod, rosszaságod íráttassék. Országod eleit szóllogasd meg, ha nem használ, nyúlj *körmösebb*⁷⁹⁰ eszközhez is, ha hazád ellen valónak tapasztalod őket. Keress segítséget, az hol találsz, és az minő lehet; mert bizonyára majd késő lesz. Ezt az kevés rossz, rajtad heverő gaz népet emésszed meg, szoros utaidat vágd be, végváraidat vedd kezedhez; kicsinytül fogva nagyig kelj föl; megsegét Isten igaz igyedben az hamis esküvés[et] meg nem állók ellen. Kit adjon Isten.

Írta Sirokán⁷⁹¹

Keserü Péter

Rozsnyai feljegyzése Zrínyi Péternek a fővezérhez küldött követeléseiről

D 33

1. Hogy az török nemzet egészen Magyar- és Horvátországot minden eddig fenntartott szabadságiban megtartja, atname.
2. Hogy az budai vezér minden erejével s azonkívül is harmincz ezer török adassék előttünk levő dolgainknak végben vitelére.
3. Hogy a mely várakat német kézből török segítségével kiveendők vagyunk, azokhoz se most, se azután az török semmi úton-módon ne praetendáljon.
4. Hogy az mostani erdélyi fejedelem priváltatván [*megfosztatván*], helyében az fejedelemségre Rákóczy Ferencz confirmáltassék [*erősítettessék meg*].

⁷⁹⁰ (könnyebb)

⁷⁹¹ TT 1896. 103–112. (Siroka Szepesvártól nem messze, ma Siroke, Szlovákiában.) Az összeesküvők minden tervéről tudó (legutóbb Wesselényi özvegye, Széchy Mária, a murányi Venus adta át az összes iratot Lipót biztosának, Johannes Rhottalnak) bécsi kormányzat az említett biztost 1669 tavaszán tárgyalni küldi a felső-magyarországi rendekhez, hogy megmagyarázza nekik a vasvári békét. Zrínyi Péter és Nádasdy Ferenc egymásra tolva a felelősséget újból mindent feltárnak az udvar előtt, majd a bán ismét a törökhöz fordul.

5. Hogy az tizenhét ezer⁷⁹² tallér adónál (melyet jó akaratunkból annuam [évente] adandók vagyunk) se most, se jövődőben többre ne cogáltassunk [kényszerítettessünk].

Ezeket nekem Ibrahim basa fővezér titkos tanácsa így beszélé elő, tött-e hozzá, vett-e el benne, ő tudja.⁷⁹³

D 34 A titkos konferencia jelentése Lipótnak a Nádasdy, Frangepán és Zrínyi Péter elleni ítélettel kapcsolatban

(...) Rátérve egyenként az említett perekre, legengedelmesebb konferenciánk helyesnek tartotta annak előrebocsátását, hogy császári felséged mindhárom vádlottal szemben – még azok letartóztatása és fogságra vetése előtt – kegyelmének és jóságának alábbi kiemelkedő jeleit tanúsította és bocsátotta előre: elsősorban Nádasdyval szemben akkor, amikor nem vette figyelembe császári felséged ezekben a lázadási ügyekben 1668 szeptemberében az első bizottság által alázattal előterjesztett javaslatot, sem az elhalt Fekete László beismerő vallomását,⁷⁹⁴ s bár Nádasdy letartóztatására már ekkor elegendő jogalapja, indoka és hatalma lett volna, mégis ezt a letartóztatást igen sokáig nem foganatosította és mindig remélte, hogy időközben saját magától józanabb útra fog térni... Zrínyivel szemben császári felséged e különös kegyelmét azzal mutatta meg kb. fél esztendővel bebörtönzése előtt, hogy előző hűtlenségét a legjóságosabban elnézte és megbocsátott neki (amennyiben azt őszintén feltárja...). Frangepánnal szemben pedig abban láthattuk császári felséged e megkülönböztetett jóságát, hogy kegyesen neki engedte át a Zengg-i főkapitányságot. (...)

⁷⁹² Más forrásokban tizenkét-, illetve hatvanezer.

⁷⁹³ Rozsnyai 428. 1670 márciusában az udvar elhatározza az összeesküvők megbüntetését. Lobkowitz (798) a báni méltóságától megfosztott és kegyelmet kérő Zrínyinek azt válaszolja, küldje fiát kezesnek Bécsbe, valamint küldjön egy általa aláírt üres papírlapot is. Az országot megszállja a császári haderő, a Bécsbe siető Zrínyit és sógorát, Frangepán Ferencet (1620–1671) áprilisban bebörtönzik, Rákóczi Munkácsra húzódik. Nádasdyt csak szeptemberben tartóztatják le.

⁷⁹⁴ 1668 szeptemberében Szelepcsényinek elárulta a szervezkedést.

Éppen ezért ... mindenképpen azonosítjuk magunkat a különbíróság⁷⁹⁵ ... ítéletével, mely szerint mindhármójuk fejét és jobb karját le kell csapni,⁷⁹⁶ összes javaikat el kell kobozni és vissza kell venni...⁷⁹⁷ (...) ...von Sagan⁷⁹⁸ herceg úr őkegyelmessége ... az alábbi kérdőpontokat tette fel: ... 1. Ki adja az elítéltek tudtára halálos ítéletüket?⁷⁹⁹ 2. Kik legyenek a hozzájuk bebocsátható lelkészek?⁸⁰⁰ 3. Vajon megengedhető-e, hogy a halálraítélteket gyermekeik, legközelebbi barátaik vagy mások meglátogathassák?⁸⁰¹ 4. Melyik napot kellene az ítélet végrehajtására kitűzni, s vajon mindnyájukat ugyanaznap, nyilvánosan vagy titokban

⁷⁹⁵ Ez ellentétes Lipót hitlevelének harmadik pontjával: „(...) A koronázás előtti tizedik és tizenhatodik cikkely végszavai valamint Ferdinánd 1536-ban kiadott dekrétuma XLI. cikkelye szerint azt sem fogja eltérni, hogy a királyság szülötteit, ha az ország határain belül folyamodnak vagy perlekednek, külhoni igazgatás és jogok elé vessék, vonják és utasítsák. (...)”.

⁷⁹⁶ E csonkítást Lipót kegyelmesen elengedi.*

⁷⁹⁷ Párhuzamként a II. Ferdinánd által a cseh felkelés vezetői ellen hozott ítéletre hivatkozik.

⁷⁹⁸ Lobkowitz, Wentzel (1609–1677) cseh főnemes, 1669–1674-ig Lipót első minisztere. Utóbb kiderül, hogy közben XIV. Lajostól is fizetést kapott. A jezsuitákat nem szerette. Amikor egyszer egy számukra kiállított adománylevelet vittek hozzá aláírtni, összetépte azt, majd Krisztus keresztjének négy betűjére (INRI: Názáreti Jézus, a zsidók királya) mutatva így szólt: *Iam nihil reportabunt Iesuitae*. (Már nem visznek haza semmit a jezsuiták.)

⁷⁹⁹ „...a különbíróság két tanácsosa, egyik a lovagi, másik a jogtudósi rendből adja tudtukra a halálos ítéletet; e két tanácsosnak feladatává kell tenni, hogy ettől kezdve állandóan maradjanak mellettük, szorgosan ügyeljenek mindenre, törekedjenek arra, hogy tőlük még egyetmást megtudhassanak...”

⁸⁰⁰ „...meg kell számukra hagyni a gyóntató atya szabad megválasztását, olyképpen, hogy csak olyat választhatnak, aki a legkevésbé sem gyanús... ..amikor Nádasdynak tudomására adják a halálos ítéletet, ... a gyóntató ... beszéljen lelkére, ... hogy miután úgylis meg kell halnia, tegyen részletes vallomást arról – csakis lelke üdvössége érdekében és nem azért, hogy ártson vagy kedvezzen bárkinek is –, hogy van-e még valami fel nem fedett veszély, cselszövé...”

⁸⁰¹ Mivel Zrínyi és Frangepán nem a bécsi, hanem a bécsújhelyi börtönben voltak, „... a két tanácsos udvarias formában Nádasdyt is térítse el ettől a kívánságtól, mert ez, az efféle politikailag fertőző büntettnél nem is tanácsos dolog; ha azonban Nádasdy végül mégis látni kívánná legnagyobbik fiát vagy itt élő, férjnél levő leányát, akkor ezeket be lehet hozzá engedni, de olyan formában, hogy semmit sem beszélhet velük titkon és magyar nyelven, hanem csakis a két tanácsos előtt és németül; ezzel szemben sem Draskovichot, sem Pálffy nem lehet hozzá bebocsátani”. Draskovich Miklós Nádasdy Krisztina, Pálffy János Ágnes férje volt.*

végezzék-e ki?⁸⁰² 5. Ki olvassa fel az ítéletet, kinél legyen a pálca s ki törje azt el?⁸⁰³ 6. Mi a teendő a katonaság kirendelése körül?⁸⁰⁴ 7. Engedélyezhető-e, hogy a halálraítéltek a kivégzés előtt a nyilvánossághoz szólhassanak? És hogyan kellene ezt megakadályozni?⁸⁰⁵ Végül pedig: mi a teendő a kivégzés után, a holttesteket és a temetést illetően?⁸⁰⁶ Legfőként azonban: hogyan lehet ő császári felségének személyét kellő őri-

⁸⁰² Mindegyik esetben három napra tervezik: közlés, előkészület, végrehajtás, de Nádasdyt a másik kettő előtt három nappal. Őt „félíg nyilvánosan” kellene kivégezni. Ez az érte közbenjárók, így a pápa előtt is kegyként lenne feltüntethető (mindkét érsekünk is kérte a királyt a halálos ítéletek megváltoztatására.) Ám „...előfordulhat, hogy nyilvánosság előtt is akár valóságos, akár színlelt mániába fog esni, bolondnak tettei magát és így próbálja az igazságszolgáltatást kijátszani; de zavargás is támadhat a nép között, különösen akkor, ha a hóhér véletlenül rossz csapást mérne, ami rángatózás vagy átmeneti ájulás esetén könnyen megtörténhet. Éppen ezért őt a helybeli városházán kell kivégezni ... fekete lepellel letakart vérpadon; ennek a rendelkezésnek azonban teljesen titokban kell maradnia, és a népet meg kell hagyni abban a hiedelemben, hogy nyilvánosan fogják kivégezni; viszont ezt a Nádasdynál gyakorolt kegyet Zrínyinél és Frangepánnál nem kell semiképpen sem alkalmazni, tekintve azt, hogy Zrínyi volt nyilvánvalóan a lázadás feje; az utóbbiak kivégzését ... már csak azért is Nádasdy után három nappal kell végrehajtani, hogy ugyanazt a vérpadot használhassák ott is, melyet itt, Nádasdy kivégzésénél használtak...”.

⁸⁰³ „...mindhármukat – mint minden méltóságukat és mindenüket vesztetteket – át kell adni a városi bíróságnak, itt is és Újhelyen is; a bírósági és ítéletbíró írnokok szokás szerint olvassák fel a városi tanács teljes ülésén az ítéletet, és a városi bírák törjék el felettük a pálcát is.”

⁸⁰⁴ „...1. gróf de Souches ezredes, városparancsnok állítsa fel ezredét ... valamelyik ... téren, 2. az őrséget mindenütt meg kell kettőzni, 3. a Laxenburgban állomásozó Pius-gyalogezeredből öt századot kell a városba vezényelni, az ugyancsak Laxenburgban táborozó Heister-lovasságból négy századot szintén be kell rendelni; olyanformán, hogy a Pius-ezeredből való öt századot arányosan kell elosztani, a városban, a téren és egyebütt; a négy lovasszázadból kettőt a városon kívül kell tartani s kettőt a városban kell összevonni; ezekből a századokból négy ... a kivégzéskor az utakon és az utcákon meneteljen. Továbbá: a polgárság legalább négy századdal vonuljon fel, a kellő és szokásos helyen álljon fel, egy külön szakaszuk viszont a városházán belül, a kivégzés helyén sorakozzék; ott tehát más őrség ne is legyen; a kivégzés napján, mielőtt a nép bejött a városba, le kell zárni a városkapukat és mindaddig zárva tartani, amíg a kivégzés teljesen le nem zajlik.”

⁸⁰⁵ „...megengedhető a kivégzésnél és aközben is az, hogy szóljanak a néphez, mindaddig, amíg a lelki üdvösségről és más kegyes dolgokról beszélnek; mielőtt azonban közügyről kezdenek beszélni, azt meg kell akadályozni a kivégzés végrehajtásához odarendelt dobok szavával, és a kivégzést azonnal végre kell hajtani.”

⁸⁰⁶ „...a tetemeteket, volt barátaik kérésére, ki lehet azoknak adni vagy egyéb módon is el lehet azokat tisztességesen temetni, de csendben...”

zetben és biztonságban tartani⁸⁰⁷ az esetleg bekövezhető bármiféle esemény, mesterkedések vagy esetleges gyújtogatás nyomán támadó tűzvész s a szervezett zavargások elől? S milyen elővigyázatossági intézkedéseket kell foganatosítani annak érdekében, hogy ezt az egész ügyet mindenféle zűrzavar nélkül le lehessen bonyolítani? (...) ⁸⁰⁸

Zrínyi Péter búcsúlevele feleségéhez, Frangepán Katali nhoz **D 35**

Anna Catharina, én gyönyörűségem. Midőn ezeket olvasod, a sírástól magadot megtartóztassad. Holnap tíz órakor nekem s a te bátyádnak fejünk elvétetik. Ma egymást megölelgetvén, egymástól elbúcsúztunk, azért tőled is e világon örök búcsúmot veszem. Megbocsáss, ha (mely is tudom, hogy megtörtént) tégedet megbántottalak. Legyen Istené a dicsi-

⁸⁰⁷ „...kegyeskedjék császári felséged azon a napon Laxenburgban, otthon maradni és kegyeskedjék azon tanácsunkat is megfogadni, hogy még akkor is, amikor a-re ki kell mennie, kegyeskedjék személyét az odakint maradó Pius- és Heister-féle katonákkal, valamint saját testőrségével (melyet az adott napon teljes létszámban Laxenburgba rendelünk ki) jól őriztetni.” Mivel állítólag még 40–50 ember tör Lipótra, felmerült az elítéltek kínvallatásának az ötlete is az igazság kiderítése céljából. A tanács, arra a kérdésre, hogy ez megtörténhetik-e, igenlő választ adott, többek között azért, mert az elítéltekre a halálos ítélet kimondása után úgy kell tekinteni, mint holttestekre. Arra a kérdésre, hogy ez célravezető lenne-e, nemet mondanak, „...mert először is ebből halogatás keletkeznék, és ez egyben a kivégzést is gátolná, ennek következtében a birtokfelosztást és egyéb üdvös intézkedéseket is Magyarországon”. (Megjelenik a haszonelvűség is: kell a hatalmas Nádasdy-birtok. Az természetes, hogy a birtokon élő nem katolikusokat a kincstár elzavarja, de – legalábbis a látrányiak 1674-ben a kamarához írt levele szerint – egyébként is súlyosbodik majd a jobbágyok helyzete: „...mikor régentén ez a mi szegény Látrányunk jó állapotjában volt, az mi régi hírrel-névvel, jó emlékezettel tündöklő urunknak, Nádasdy Ferencnek, öngagságának sommánkat fölhordottuk, soha bizony minket öngagsága nem hurcolt, ha valami módon nálunk megkésétt volna is, sőt még hagyott napot sem hagyott, hogy ekkorra fölvigyük. Hanem mikor fölviheztük, jó szívvel föl vittük öngagságának. Sőt azonkívül soha öngagsága minket vasban nem vert, nem is tartott úgy, mint török rabjait.” – H. Balázs 99.) Azért sem jó a kínvallatás, mert „...előfordulhat az is, hogy a kínvallatást kiállják és semmi bajuk sem lesz, de ugyanakkor előfordulhat az is, hogy a kínvallatás során meghalnak; s milyen rossz lenne az, ha arról beszélnének kérelmükben, hogy kiállották a kínvallatást, semmit be nem vallottak és most mégis kivégzik őket...”. Azért rá lehet ijeszteni a köszvényes Nádasdyra, ha nem mondja meg cinkosait, jön a tortúra. A tanács reméli, „...hogy bizonyos lelki kínvallatásoknak sem lesz kisebb eredménye, de egyidejűleg azt is leszögezzük, e három elítélt kivégzése és azt azt követően alkalmazott megfélemlítés adja meg kizárólag császári felségednek kellőképpen a biztonságot”.

⁸⁰⁸ Sinkovits II. 621–629.

ret, a halálra mind bátor s mind kész vagyok, és hogy semmit ne irtózzam, az Istenben való erős bizodalom munkálódja, aki nekem életet adott, nekem meghalónak irgalmasságát nyújtja. Ő szent felségít én, akihez holnapi napon menni bízom, szüntelen azon kérem, hogy a boldogult lelkek dicsőségiben veled együtt az ő látásával örökké gyönyörködjünk. Egyebeket vagy az édes fiamról, vagy a mi jovainknak rendelése felől hogy mit írjak, nincsen, mindeneket én az Isten akaratjára bízam. Mégis azon kérlek, a sírástól megtartóztassad magadot, ezt a kételenség parancsolta. Bécsújhely, az én halálom⁸⁰⁹ előtt való napon, die 29. Aprilis, estvén 7 órakor 1671. esztendőben. Neked Isten, és az én édes leányomnak, Auróra Veronikának minden jóval legyen!⁸¹⁰

D 36

Moldvai magyarok levele Rómába

Mü Szabo Falui keresztiének az eöt Faluval⁸¹¹ edgüt alazatoson es teoredelmes szübeöl akarok Nag(isag)toknak es Szentsegték(ne)k niomorusagos életünkeöt jelenteni.

⁸⁰⁹ „Mikor Zrínyi Pétert a fővételre kihoznák, és két jezsuiták jönének mellette, nagyot fohászkodván mondotta: „Vajha bárcsak most egy kard akadhatna kezemben, hogy kezemen hálnék meg, s ne kellene hóhér keze alá mennem.” A páterek csendesíteni kezdek, hogy amit a kételenítő szükség hozna, azt békével szenvedné. Így nagy bátorsággal leüle a székből és szemet sem engedvén, hogy bekössék, bárdal feje elüteték...” (Cserei 90.)

⁸¹⁰ (Cserei 90. Később Bónis Ferenc Zemplén megyei birtokost is kivégzik.) Zrínyit és Frangepánt halálukban is megcsúfolták, sírkövékre vésve: „Vak vezet világtalant s mindketten verembe esnek.” Frangepán kivégzésével a nemzetségnek magva szakad, felesége Itáliába menekül. Zrínyinét elfogják, zárdába csukják, ahol két év múlva megőrül. Nádasdynak nem csak vagyonát, nevét is elvették. Pápai Páriz írja címertani (981) művében: „Jutalom és a legnagyobb kitüntetés, ha maguk a fejedelmek változtatják meg valaki nevét, de ez sokszor büntetés is, súlyosabb vétkesek esetében. A nemrég lefejezett gróf Zrínyi Péter és Nádasdy gróf ártatlan gyermekeinek, atyáik tettének nem voltak részesei, nem viselhették azok nevét, hanem egyiknek a *de Gnaden*, vagyis a *de Gratia*, a másiknak a *Lovel* új nevet adták.” (Pápai Páriz 304.) Zrínyi Péter fiát, Jánost Gnade Antal néven besorozzák a császári hadseregbe. 926

⁸¹¹ Egy emberöltővel korábban két jelentés is keletkezett Moldva felekezeti (és etnikai) viszonyáról. Mivel a bákói lengyel püspökök elhanyagolták munkájukat, Rómában megszervezték Moldva (és Havasalföld) vikáriátusát. Az első vikárius, Diodat, 1641-ben bejárván területét jelentést küldött a hit terjesztésével foglalkozó (de Propaganda Fidei) Szent Kongregációnak. Öt évvel később utóda is így cselekedett, ennek írásos emléke a *Codex Bandinus*.

Mű nekünk az mű életünk hasonló az oktalan barmokhoz, kik soha az Istent diczjni nem tudják, hanem cziak az oktalanságban elnek. Azért keönieörgünk alazatosan Nagisaktoknak es Szentsegteknek es az Szent Gülekezetnek, hofi az melj Miszionarius Baratokat Szentsegték es az Szent Gülekezet ide küldöt, azok ereö hatalommal akarnak rajtunk lakni, nem ugi viselik magokat az mint az Regula kevanna, hanem reszegesek, azzonember utan jarok, azokkal conversalkodnak [*társalkodnak*], rut fertelmes elötet viselnek, melj minden embereknek, de mű nekünk magyaroknak legh inkább nagi botrankozasunkra vagion: nem vehetünk teölleök semmi lelkünk idvöszegire valo giümeölcöt, ugij akarnak hogij ereövel lakianak rajtunk. Az el múlt esztendeöben tartottunk egij iambor Papot. Hirünk nélkül Pater Vitus cum Joanne Baptista [*Johannes Baptisával együtt*] ra ment az Parochialis hazra, az papot megh fogtak, vasba vertek s vitték Lublimba, az melliet mostis ott tartanak fogságban, ennek semmi vetke nem leven, hanem cziak az jamborsagaert. Az mű püspökünkreöl nem akarnak dependealni [*függni*], azt mongiak semmit nem adnak rajta, vagion nekik praefectusok.

Alazatosan keönieörgünk annak okaert az szent gülekezetnek es Nagisaktoknak, tekenczen Nagisaktok az Christus Jesus szent halalanak erdemire s visellien Istenesen gondot az mű szegeni büneos lelkünkre, hogij mű is idvözülheszünk, mert inkább megh czelekedjük azt, hogij az olahok scismaiara [*szakadására*] allunk es az eö Püspökeökteöl halgatunk, mert nem lelki pasztorok, hanem lelek veszteök es karhoztatok, hogij nem mint soha eökeöt acceptalliuik [*elfogadjuk*].

Az szent Gülekezetteöl es Nagisagtoktól jo es kegielmes választ varunk mint szentseges Atiántól. Datum in Szabo Falva die... octobris 1671.

Szentsegteknek es Nagisagtoknak alazatos szegenij fiai az Szabo Falva megiebelj keresztiének egienleö szübeöl jo választ varunk.

A település magyar neve	Az itt talált magyarok száma (felnőtt + gyermek)	
	1641	1646
Szabófalva	130 + 29	300
Dumafalva	150 + 45	389
Dsidafalva	100 + 16	173
Tamásfalva	50 + 14	70
Steckófalva	125 + 40	160
Lökösfalva	25 + 8	40

(A szabófalvaiak leveléből nem derül ki „az öt falu” neve, de a Domokos által közölt táblázatban e hat szerepel egymás után.) A jelentések huszonkilenc településen találtak magyarokat, a legtöbbben Huszvárosban éltek (496 + 95 illetve 682). (Domokos 73–76.) E kódex szerint a moldvai katolikusok, azaz magyarok száma 4838.

Mű Szabofaluiak az töb öt falukval Varga Gergely, Demő Bálint, Kati Peter, Jáno Lorincz, Kadar Jano, Dobos Gergely, Thamo Georgy, Deske Gergely mind az töb alavalo emberekkel eggiút⁸¹²

D 37

A véstörvényészék tárgyalásai⁸¹³

...három különböző alkalommal folytak.

1. Nagyszombatban 1672 május és június hónapokban a pozsonyi prédi-kátorokat⁸¹⁴ s velük együtt a legelőkelőbb polgárokat hallgatták ki. Mivel az előbbieket vonakodtak a kötelezvényeket aláírni, előbb börtönbe vetették, majd három hónap múltán száműzték őket.

⁸¹² Domokos 76–78.

⁸¹³ A megtorlás után a király a *fegyvernek alávetett* (azaz lázadásával minden jogát elvesztett) országgal el akarja fogadtatni az örökös királyságot, meg akarja szüntetni a nádori méltóságot és a törvényeink közül a számára kellemetleneket. Ennek feltétele a *külföldi* katonaság állomásoztatása az országban. Ehhez rengeteg pénz kell. Az összeesküvők vagyonát elkobozza (Rákóczi Ferenc amnesztiát kap 400 000 forintért), majd az itt állomásozó katonaság eltartásának a költségeit az országra hárítja (896) – 870 000 forint, bár ezt később a felére csökkenti. A következő évben fogyasztási adót vet ki az eddigi adóhátrálék kiegyenlítésére, majd jobbágyportánként 40 forintban szabja meg az adót, aminek felét a földesúr köteles fizetni. A külföldi katonaság behozatalával párhuzamosan a végvári magyar katonaság kétharmadát, kb. 8000 embert még 1671 karácsonyán elbocsátja. (Takarékosságra hivatkozik. Amikor 1680-ban Sinzendorfot, az udvari kamara elnökét annak bő húszévi sikkasztása után 1 970 000 forint megfizetésére kötelezi, elenged majd neki méltányosságból 1 900 000 forintot.) A megélhetés nélkül maradt katonák jó része a bujdosókhoz áll, 1672-ben Erdélyben bízva harcot kezd a Tiszántúlon a király ellen. (Az újonnan beiktatott katolikus papokat pedig magával hurcolja.) Lipót törvényeinket felfüggesztve 1673-ban kormányzóságot állít az ország élére. Ennek 4 magyar (ideszámit a magyargyűlölő indigena Kollonich Lipót is) és 4 német tagja van – a Német Lovagrend nagymesterének elnöklése alatt. Ekkor a klérus érkezettnek látja az időt a felekezeti kérdés végleges rendezésére. 1671-ben megjelenik Bársony Görgy (1626–1678) címzetes váradi püspök *Veritas toti mundo declarata; argumento triplici ostendens, Sacram Caesaream Regiamque Maiestatem non obligari tolerare in Ungaria sectas, Lutheranam & Calvinianam* [Az egész világnak kijelentett igazság, amely hármassal érveléssel megmutatja, hogy a szent császári és királyi felség nem köteles eltérni Magyarországon a lutheri és a kálvini szektát] című, az összeesküvést elítélő, a protestáns felekezetek szabad gyakorlását megerősítő 1606. évi bécsi és 1645. évi linzi békét érvénytelennek kimondó műve.

⁸¹⁴ Nagyobb városaink (többnyire német) polgársága ellenáll: pozsonyi férfiak és nők heteken át őrzik templomukat. Szelepcsényi érsek csak fenyegetőzik, Kollonich meg-unja, 1672-ben 1200 katonát vezényelve ki Bécsből elvesz templomot és iskolát.

2. Pozsonyban 1673 szeptemberében Szelepcsényi érsek idézésére több megyéből jelentek meg prédikátorok,⁸¹⁵ s mind aláírtak bizonyos kötelezvényeket, amelyeknek értelmében kötelezték magukat, hogy vagy lemondanak állásukról, vagy elhagyják hazájukat.

3. Pozsonyban 1674-ben a szerző is jelen volt...

A lelkészeket⁸¹⁶ Majláth Miklós királyi ügyész idézte meg, hogy lázadásba való keveredésükről március 5-én számot adjanak. A behívottak eleget tettek az idézésnek, s a szóban forgó helyen lelkészek és tanítók több mint háromszázan megjelentek.

A törvényszék elé idézett és ott megjelentek ellen a fővád az volt, hogy az istenfélelem mellőzésével és a feljebbvalók tekintélye ellenére nem tisztelték a szenteket, a Szent Szület megvetették, a szentek képeit lábbal taposták, a Magasságosat szidalmazták, nyilvános felkelést szítottak, és ezzel a felségsértés bűnét követték el; mindezért a vádló a magas törvényszéktől igazságos ítéletet kért.

A vádlottakat kényszerítették, hogy írják alá az eléjük tett kötelezvényeket, amelyeknek formulái különfélék voltak, s azokat is gyakran megváltoztatták, de a dolog és a tárgy mindig ugyanaz maradt, ... a lázadás bevallása, lemondás a lelkészi hivatalról, vagy a királyság önkéntes elhagyása. Mivel az 1673. évi törvényszéken mind aláírták ezeket a kötelezvényeket, a beidéztetteket is megpróbálták minden eszközzel, fenyegetéssel és ígérettel a törvénykezés folyamán és azután is aláírásra bírni. De nekik nem volt szabad és nem is lehetett aláírni, mert semmiféle lázadásnak nem voltak tudatában, s lelkiismeretük ellen ezt nem vallhatták be, s mert az állásukról való lemondással a rájuk bízott tálentumot elásták volna. A pozsonyi polgárok és más jelenlevők a korábbiak aláírásán megbotránkoztak, s Krisztus sebeire kérték a vádlottakat, hogy ne írják alá az eléjük tett kötelezvényeket. Az ellenség szószékről nyilvánosan híresztelte az aláírásokat, s azt hozta ki belőle, hogy a lutheránus lelkészek bérencek. Az ügyész maga is élt ezzel, mert bizonyítékként érvelt a korábbiak aláírásaival. Egyéb okok is voltak, amiért a vádlottak megtagadták az aláírást.⁸¹⁷ Ahogyan nem ítélekem afelől, hogy testvérem aláírt, én sem akarok az aláírás megtagadása miatt elvetemedettségért megítéltetni.

⁸¹⁵ Harminchárom evangélikust.

⁸¹⁶ És tanítókat, együtt csaknem hétszázat. Az egyik vád a Wesselényi-összeesküvésben való részvétel. A per tehát politikai indíttatású, de ekkor protestánsnak lenni politikai állásfoglalás is volt.

⁸¹⁷ Például, ha aláírnak, azzal elismerik bűnösségüket.

A vádlottakat az aláírás megtagadása miatt elítélték. Az ítélet kihirdetése előtt a kiküldött bíróság megparancsolta a vádlottaknak, hogy akik aláírni akarnak, jobbra, akik kivándorlásra szánták magukat, balra álljanak, akik pedig egyáltalán nem írnak alá, hátul maradjanak. Április 4-én végre meghozták és kihirdették az ítéletet, amellyel mindnyájukat fővesztésben, minden vagyonuk elvesztésében és hátramaradottaik gyalázatában marasztalták el.⁸¹⁸

A vádlottakat letartóztatták. Az április 4. és május 29. közötti fogvatartás idején csak az aláírást tanácsolták, s hol hat, hol egy napi, hol tizenkét, hol két órai meggondolási időt adtak nekik. A törvényszék elnöke, látva a prédikátorok szilárd elhatározását, hogy nem írnak alá, megparancsolta – kétségkívül a többiek megfélemlítésére –, hogy néhány helvét hitvallását megláncolva a pozsonyi várba vigyenek. Nemsokára egyik prédikátort eskü alatt kikérdezték, tudja-e, hogy azok a bebörtönzöttek-e vagy mások, és pedig kik az okai annak, hogy a prédikátorok (így nevezi az ellenpárt Magyarországon az evangélikus lelkészeket) vonakodnak az aláírástól. Ez azt felelte, hogy a maga részéről tudja, miért nem akar és nem tud aláírni, mások felől ő nem a szívek vizsgálója.

A letartóztatottakat szétválasztották. Eddig sem ígérekkel, sem fenyegetésekkel nem édesgethették, sem nem bírhatták őket aláírásra. A Fehér Lóhoz címzett fogadóba mind összehívták őket, a lutheránusokat a reformátusoktól elkülönítették, az előbbieket az érsek palotájába vezették, s ott megyei illetőségük szerint szétszortták. Egy külön cellában minden egyesnek feltették a kérdést: mit választasz? akarsz-e aláírni, vagy fogásba menni, vagy a katolikus vallást elfogadni? Mivel aláírás nélkül senki sem nyerhet elbocsátást, különböző döntések születtek. Egyesek aláírták vagy a lemondást, vagy a kivándorlást. Ezek menlevelet kaptak, s a legközelebbi ajtón távozhattak. Amazok hazatértek, ezek 15 napon belül elhagyták a királyságot. Mások egyiket sem választották, s egyedül Ófelsége döntéséhez fellebbeztek, hogy ti. Ófelsége akarja-e, hogy a prédikátorok vagy lemondjanak, vagy az országból kivándoroljanak. Megígérték, hogy azt teszik, amit nekik a legfelsőbb döntés alapján parancsolnak. Ezeket minden további nélkül kivezették a bal oldali ajtón, s erre a célra rendelt és beállított hivatalos darabontokkal a pozsonyi polgári börtönbe záratták. Ugyanez történt a következő napon a reformátusokkal,

⁸¹⁸ Szelepcsényiek alapos munkát végeztek: a Lengyelországnál zálogban levő szepesi városok prédikátorainak a perbe fogására is rendkívüli törvényszéket küldenek ki, amely 42 prédikátort ítél vagyonvesztésre és száműzésre.

azzal a különbséggel, hogy ezeket három óra hosszat ott tartották. Ez volt a kezdete a legnagyobb szenvedésnek, annak, hogy a több mint háromszázból alig 90 akadt, akiket az aláírás megtagadása miatt különböző börtönökbe vetettek, és súlyosan bántalmaztak.

SIMONIDES JÁNOSTÓL⁸¹⁹

Simonides János a prédikátorok lipótvári fogságáról

D 38

...június 3-án a börtönben bilincsbe vertek. (...) Keményebben bántalmaztak, mint a legnagyobb gonosztevőket. Más foglyokat, mint katonákat, törököket, rablókat stb. csak ritkán, a legnagyobb szükség esetén vittek munkára, a fogoly prédikátorokat állandóan. Amazokat a baráti látogatásoktól nem tiltották el, ezeknek sírásra sem engedték meg. Amazoknak szabad volt a szükségeseket pénzen megvásárolni, a prédikátoroknak nem. Amazokat részben kiküldték, hogy alamizsnát kolduljanak, ezeket egy kapott kenyér miatt megverték. Amazokat nem kényszerítették a templomba, ezeket véresre verve hajszolták oda.

Kemény volt a fogság

1. a börtönök szűkös volta miatt. Nyolc-tíz lépés szélesek voltak, állni, még kevésbé feküdni nem elégségesek. ...felváltva pihentek a foglyok egy helyen, míg az egyik aludt, a másik ébren volt, vagy ülve pihent. Egész télen hiányzott a kemence. Lehetetlen lett volna a szigorú hideget kibírni, ha egymás lehelete nem melegített volna minket valamennyire. Egyik oldalán a börtön egy töltéshez csatlakozott, s mivel a falak gerendái nem jól illeszkedtek össze, a békák és bogarak kényelmesen besétáltak. Mikor a foglyokat a munkáról visszavezették, sem kérésre, sem pénzért nemigen kaptak engedélyt, hogy kimenjenek. Ezért ... az emberi ürüléktől majdnem megfulladtunk. Ehhez járult a terhes szaga a puska-pornak, amit a katonák éjszakánként az ágyunkba öntöttek és meggyújtottak. Gyakran rettenetesen megijedtünk a váratlanul keletkezett veszélytől, s könnyen megsebesülhettek volna bilincsbevert lábaink, ha Isten csodálatos gondviselése meg nem őriz tőle.⁸²⁰

⁸¹⁹ GOS 146–149.

⁸²⁰ Más, korabeli börtön: „...fagerendákból összerótt építmény volt, amire ... rekeszték volt ráillesztve; az örség ebben tartózkodott. A tömlőnek felül volt egy kicsiny, erős ... csapóajtaja, amit csak ketten egyszerre bírtak felemelni vagy leengedni. Odabent az ember nem tudott kiegyenesedni, mélyen meg kellett görnyednie, ha járkálni akart. A tömlő egész hosszában két hatalmas gerendából ácsolt kaloda állt. A lábnak való

2. a munkák fajtája miatt. Különböző munkára fogták őket. Elsőbben is a bűdös helyeket takarították, egyesek a bűzös anyagokat talicskára rakták, mások az árokba vitték. A pápai rektor, Kocsi, gyöngé volt, s képtelen a talicskát tolni. Ennek a vállára rakott, emberi ürülékkel telt edényt kellett hordoznia, úgyhogy nemcsak a keze meg a háta, hanem többnyire a feje és a nyaka is mocskos lett. Miután az árnyékszékét kitisztították, nemcsak az erőd istállóinak takarítására osztották szét őket a tiszték, hanem a katonák ágyasai is mindenféle piszkos munkára foghatták őket. Gyakran kellett falak alapjait kiásniuk, s a raktárakban a gabonát szellőztetniük, forgatniuk. Mások homokot, meszet, követ hordtak a kőműveseknek, ismét mások a töltésbe új börtönnek vágtak vermet, a kútból vizet hordtak ide-oda, egyengették az utcákat, udvarokat, utakat; ahol megállt az esővíz, takarították a sarat, s csinálták, amit a foglyokkal csináltatni szoktak. Egyik munkáról a másikra rendelték őket. Az őket munkára hajtó katonák őrizetében kora reggeltől késő estig, tekintet nélkül az időjárásra, kinn tartózkodtak. Míg a többi munkás esős időben pihent, a fogoly prédikátorokat munkára kényszerítették, s még ünnepnapokon sem kímélték őket. Kellio jezsuita, aki a jó gazda szerepében tetszelgett, hetvenedvasármáján pirkadatkor karóval, korbáccsal, miegyébbel kihajtatta a foglyokat munkára, s két óra múlva a ten. plomba kergettetten őket. S noha ez a Kellio nyáron nagyon kegyetlenül bánt a foglyokkal, s még a pihenés óráiban is eltávolítottatta őket az árnyékos helyekről, télen még szigorúbban fogta őket, mondván: mivel a nyári levegő nem tudott megtéríteni titeket, most hát a télnek kell hideg és merev szíveteket meglágyítania. Ezért az elkínzott foglyoknak nemcsak dolgozniuk kellett a legkeményebb télben, hanem arról is gondoskodás történt, hogy pihenőidejükben se melegedhessenek a házakban, sőt még a hidegben megfagyott kenyérrel sem újíthatták munkában kimerült erejüket... (...)

kalodarészben voltak a láblyukak, amelybe pedig a fejet helyezték, megfelelő lyukak voltak kihagyva, amikbe egy emberi fő éppen beleillett; ha valaki belehelyezte a fejét, csupán az arca maradt szabadon, s ahol a nyaka feküdt, oda mindig odaraktak egy erős, zárral ellátott vasszorítót. A lábunkat bedugták az említett lábkalodák lyukaiba, és akkor a lábvasakat áthúzták a kaloda másik oldalára; mihelyt a lábaink ilyenképpen a kaloda lyukaiban nyugodtak, összecsatlantották a kalodát és egy nehéz lakattal lezárták. A lábvasak gyűrűjén egy erős, súlyos vaslánc volt átfűzve, amelynek a végeit a menyegyzetbe fűrt lyukakon át kivezették, és a külső oldalon hatalmas lakatokkal csatolták össze. (...) Rendszerint még világos nappal vertek így vasba minket, mindig a délutáni imádság idején, és (...) csak másnap késő délelőtt ... engedtek ki minket a kalodából.” (Oszmán aga, 50–51.)

3. az élelem elégtelensége miatt. A kamarai bizottság szerint, mondták, ... kenyérrel és vízzel kellett megelégedniük. Minden két napra egynek-egynek egy font komiszkenyeret adtak, ez is gyakran féreggel, léggel, egérpiszokkal telve, általában keletlen, sületlen és kemény volt. S mégis ez a kenyér a legfinomabb falatnak ... tetszett volna nekik, ha ... nem vonták volna meg gyakran tőlük. Ha volt is némelyiknek pénze, semmit sem szerezhettek rajta, amíg a tisztek beleegyezésével a katonák meg nem engedték. De még ha a katonákat pénzzel meg is vesztegethették, ez nemcsak nagyon sokba került, hanem saját kárukkal is járt, mert a katona vagy elvette a vásárolt holmi nagy részét, vagy a pénzt megkapva vissza sem jött, vagy vízzel elegyítette az italt, esetleg kiitta az egész korsót, s azt mondta, hogy eltörött... Sőt, ha húst vagy egyebet sikerült szerezni, ... vagy tüzet és fát nem kaptak, vagy afféle éhkeselyűkként a zöldségből vagy a főzelékből a húst elragadták, vagy hamuval, esetleg emberi ürülékkel vagy férgekkel szennyezték, vagy a már megfőtt ételt elvették és megették, s a foglyok a könnyáztatta puszta kenyérrel laktak jól.

4. az ájtatosság és a jótékonyság gyakorlásának fájdalmas megtiltása miatt. Kellio dühe odáig ment, hogy nem szégyelte az imádkozást megtiltani. Mikor a foglyok a császár jólétét imájukba foglalták, azt mondta, hogy a császárnak nincs szüksége az ilyen kutyaugatásra. (...) Egy asszony kimosta a foglyok ruháit. Mihelyt ezt Kellio megtudta, az asszonyt irgalom nélkül kalodába tette... (...) De a barátaikkal való érintkezés is tiltva volt, azon a címen, hogy a foglyok árulást ne követhessenek el; ezzel a kifogással akarták a foglyokat minden jótéteménytől megfosztani, és ... őket hitük megtagadására rávenni. Ezért a foglyok felesége ... paraszti ruhában jött az erdőbe. Vagy napszámban dolgoztak, vagy mise idején, vallási buzgóság színe alatt a templomba mentek, hogy legalább lássák férjüket, ha nem szabadott velük beszélniük.

5. a pápista vallásra való szörnyű kényszerítgetés miatt. Mivel a foglyoknak önként nem lehetett és nem szabadott templomba menni, muskétákkal oldalba, botokkal fejükre és más tagjaikra verve taszigálták őket oda. A templom előtt, mikor az oltáriszentséget a magasba emelték, s ők nem akartak katolikus szokás szerint leborulni és keresztet vetni, részben erre odarendelt fickók, részben a katonák hajuknál, szakálluknál fogva ráncigálták le őket. (...) Amikor az oltáriszentséget beteghez vitték, s foglyokat készakarva ott vezették munkára, ahol a menet elhaladt, vagy munkára vitelüket szándékosan addig halasztották, hogy Kellio áldozópappal találkozzanak, s veréssel térdre kényszerítsék őket. Ha vonakodtak letérdelni, a vértelen áldozat mellett véresre verték őket. A szöszékről egyebet

sem lehetett hallani, mint Luther rágalmazását. (...) S hogy semmi se hiányozzék a boldogtalanok gyöttréséből, a mise kezdete előtt a templomba hajtották őket, s ott, anélkül, hogy leülni engedték volna őket, három-négy óra hosszat a legnagyobb hidegben kellett állniuk, mialatt az arra odavitt fiúk felváltva sértegették őket. (...) ⁸²¹

D 39

Pápai Páriz Ferenc doktorrá avatása

Szeptember 6-án vasárnap délután a nagy és mindenható Isten nevének segítségül hívása után idős Johannes Casparus Bauhinus úrtól, a Basileai Orvosi Fakultás ezidei tekintetes dékánjától, a legkeresztyénibb királynak és Germánia különböző fejedelmeinek tanácsosától és udvari orvosától doktori vizsgára való bocsátásomat kértem. Ő engem kegyesen meghallgatott és előrebocsátván a szokásos előrebocsátandókat, bevezetett az orvosjelöltek anyakönyvébe. A beírásért fizettem 2 császári tallért, a vizsgáért 15 császári tallért és 2 arany frintot, azaz 3 császári tallért. Magán gyakorlati vizsgára dr. Burchardus úrhoz küldtettem.

Szeptember 14-én, hétfőn, két órán át, reggel 8 órától 10-ig megvédtem az egyetemes orvostudományról szóló általános értekezésemet. (...) Miután a vizsgát letettem, a szokáshoz híven sorshúzás útján két témát jelöltek ki számomra, egy elméletit és egy gyakorlatit: az orvostudomány tárgyról és a fejfájásról, azzal a feltétellel, hogy másnap, kedden nyolc órákor félórán át mindkét témát teljesen emlékezetből módszeresen fejtessem ki.

Szeptember 15. Miután témáimat kifejtettem, ugyanazon órákban letettem az úgynevezett szigorlati vizsgát. Ennek sikeres letétele után fél tizenegykor határozatilag megadták nekem az orvosi fokozatot, és elrendelték, hogy előzőleg ⁸²² nyilvános előadást tartsak.

Október 9-én isten segítségével megtartottam avatási értekezésemet három orvosi esetről, a havi tisztulásról, a hisztériáról és az üszögterhességről a professzor urak, orvosok és diákok népes hallgatósága előtt. (...)

Október 14-én vizsgázótársam ... tartotta meg értekezését a gyomorgörcsről. Az előadás befejeztével kari ülést tartottak, amelyen avatót jelöltek ki számunkra, és sorrendbe osztottak. Nekem sorshúzás útján a második hely jutott.

⁸²¹ GOS 149–157.

⁸²² A doktorrá avatás előtt.*

Október 20-án, a régi naptár szerint, megtörtént ünnepélyes doktorrá avatásunk. Először is reggel 7 órakor megjelentünk az Erasmus-i Collegium Superiusban, ahova már az összes egyetemi előjáró összegyűlt Nicolaus Passavant rector magnificus, jogászprofesszor úrral együtt, és minket a főtemplomba kísértek. Engem a tiszteletreméltó idős Johannes Rodolphus Wettstenius úr, a szent teológia doktora és az Új-testamentum nyilvános professzora vezetett. Azután a kiváló Lucas Gernlerus főlelkész úr, a szent teológia doktora és az Ótestamentum nyilvános professzora a Genesis 18. része alapján tudományos alaposságú prédikációt tartott Ábrahám vendégszeretetről.

A prédikáció után a gyülekezettel együtt könyörgött az új doktorokért. A templomból ugyanazok a kísérők visszavezettek a Collegium Superiusba, s mellettem doktor Lucas Gernlerus uram haladt. Itt a kiváló dr. Johannes Henricus Glaserus⁸²³ úr, az avató, mindenkit egyenként meghívott mind a nyilvános ünnepségre, mind a lakomára.

Az ünnepség tíz órakor kezdődött, amikor is az avató úr beszédet tartott az igaz és a hamis orvosokról. Beszéde befejeztével Melchior Süssebach úrhoz fordult, s miután családfáját és életpályáját ismertette, felszólította, hogy mondja el beszédét. Az értekezés az ásványok ismeretének szükségességéről szólt. Azután az avató felémfordult, s minekutána ismertette családomat, hazámat, életutamat stb., felszólított beszédem megtartására. Az orvostudomány kezdeteiről és fejlődéséről értekeztem. Jóakaróim és barátaim különböző üdvözlő költeményekkel halmoztak el. Ezek után a pedellus dr. Rodolphus Burchardus vicecancellarius úr elé vezetett, s ott az Egyetem jegyzője bevette az esküt. Ezt követően a vicecancellarius úr előbb beszédet tartott, majd minket az orvostudomány licentiátusaivá nyilvánított, s egyben felhatalmazta az avató urat, hogy minket nyilvánosan doktorrá avasson. Azután a pedellus zenekísérettel a felső emelvényhez, az avató úr elé vezetett, aki ezután az egész szokásos szertartást elvégezte. Ez az ünnepség a Collegium Inferiusban folyt le, az egyetemi avatóteremben. Ezek megtörténte után ugyanazzal a kísérettel visszavezettek minket a Collegium Superiusba, ahol pompás ebéd várt. (...)

Hátra van, hogy isten – a jámbor lelkek ama oltalmazója, aki anyám méhétől fogva mindedig oly jóságosan védelmezett engem, a méltatlant és kegyes ajándékival visszaélőt, aki engem hazám földjéről kihozott, külső országokon bántatlanul keresztülvezetett, annyi harci zaj közepette biztonságba helyezett és Helvetiában mint valami magas köszirten megállá-

⁸²³ Lásd az 562. jegyzetet!

podásra készítetett, fáradozásomat kiváló tanítómesterek vezetése alatt az óhajtott befejezéssel szerencsétlente – ezután is segéljen kegyelmével igyekezetemben és fáradozásaimban. Vezessen vissza édes hazámba, és épségben adjon vissza enyéimnek az ő neve dicsőségére, a szerencsétlen halandók javára és az én boldogulásomra, hogy magam a jámbor emberek gyülekezetében, testvéreimmel együtt, végre boldogan énekeljek új éneket. Ámen.

Fizettem a pedellusnak szolgálatáért 4 császári tallért. Az Egyetem jegyzőjének a bizonyítványért 4 tallért. A zenekarnak 1 tallért. Az avató úrnak 10 tallért. Az Erasmianum alumnusainak fél tallért. Selyemruháért 1 tallért. A doktorátusi vendégségért, könyvtárnak és a gyűlésteremért összesen 20 tallért. A nyomdának a doktori értekezésért, az üdvözlő versek és a program kinyomtatásáért 13 tallért. A könyvkötőnek ugyanezek be-
kötéséért 2 tallért.⁸²⁴

D 40

Bánffy Dénes kivégzése 1674-ben⁸²⁵

Már csak az vala héja, hogy a fejedelem confirmálja [*mege erősítse*] Bánffy Dénes ellen való sententiáját a státusoknak [*ítéletét a rendeknek*],

⁸²⁴ Pápai 158–161. – naplóbejegyzés 1674-ből. D65

⁸²⁵ Az utóbbi években fokozatosan nehezedett Erdély helyzete. 1669-ben a Portát igyekezett megnyerni a magyarországi összeesküvés támogatására. Bár Zrínyi Péter követe Apafi elmozdítását és Rákóczi Ferenc fejedelemmé tételét sürgette, Apafi a felkelés elfojtása után mégis befogadja a menekülteket. Ezért sem számíthat Lipót támogatására, amikor a török háborúval fenyegeti meg, ha nem ad át 49 falut a váradi pasának. A fejedelem, a tanácsurak (Bánffy, Teleki, Béldi, Bethlen János és a többiek), a rendek egymásra tolják a kormányzat hibáiért való felelősséget. A fokozódó magyarországi terror áldozatait szánják, a bujdosók megsegítésének kérdésében azonban megosztottak. Teleki támogatná őket, a végvári hadak kapitányaként a váradi és a jenői törökökkel csatározó, de a Magyarországot megszálló német hadakat is szemmel tartani kényszerülő Bánffy Dénes Erdély nehéz helyzetére tekintettel ezt ellenzi. Teleki 1672-ben országgyűlési jóváhagyás nélkül sereget vezet a bujdosók megsegítésére, ám szeptemberben súlyos vereséget szenved. A váradi pasa is újból területi követeléssel áll elő, ennek teljesítése azonban elodázható, mert Sobieski vezetésével a lengyelek 1673-ban hatalmas győzelmet aratnak a törökön Moldvában. Bánffy vesztenék előzménye, hogy a váradi pasával a Váradhoz hódoló falvak adóztatása ügyében 1674-ben újból konfliktusba keveredvén táborba száll, bár végül októberben egyezményt köt vele. Az, hogy ágyúkat hozatott a török ellen, a Porta számára szinte hadüzenettel ért fel; a bujdosókkal sem volt jó viszonyban, döntő azonban, hogy a tanácsurakkal sem. Bukása ezért a hanyatló Erdélyben szokássá vált módon kezdődik: a főurak ligába tömörülnek ellene.

de tartván attól, hogy a fejedelemszöny az urát leveri róla, újabb practicához nyúla Teleki⁸²⁶ a mellette valókkal, és a fejedelemszönyra annyira felingerlik a fejedelmet, hogy egynéhány napokig még a házában sem mert a fejedelemnek menni a felesége. Azalatt a fejedelemmel subscribáltatván [aláírván] a sententiát, Csáky Lászlót expediálák [küldék] Bethlenben, hogy Bánffyának fejít elűtse. Ki is felette postán mindenütt éjjel-nappal ügetést, nargalást sietvén és nemesemberek, papok lovait is postára elvévén, Bethlenben érkezik későn éjszaka. S bebocsáttatván a várban, a kapukat felvonatá s erős strását rendelvén, megparancsolá, senkit híre nélkül be ne bocsássonak, és mindjárt Pataki Istvánt⁸²⁷, a kolosvári református professort, ki Bánffy Dénes mellett vala, beküldé, hogy a rab urat felköltesse s imádkoztassa, mert mindjárt meg kell halni. És mivel hóhér nem vala, egy hitvány vak cigányt hívata fel s azt megrészegetvén s megajándékozván, rávevé, hogy elüsse a fejít az úrnak.

Pataki István bemenvén a házban csendesen, fel akará költeni az urat, hogy a felesége, ki mellette fekszik vala, esziben ne vegye. De azalatt az asszony is feébredvén, deákul mondja neki: „Nagyságos uram, keljen fel nagyságod, s készüljön a halálhoz, mert eljött Csáky László a sententiával, s meg kell halni Nagyságodnak.” A felesége gyanakodván, hogy deákul beszélnek, valami rossz hír érkezett volna, tudakozni kezdé, és noha sokáig tagadák mindketten, de utoljára csak ki kelle mondani, mert rövid vala az idő. ...az úr ... egy hálómentét vetvén csak nyakában, ingben, lábravalóban s papucsban kijöve a pitvarban. Ott egy szőnyeget terítettek vala le, melyet háromszor is megkerülvén, nem akar vala letérdepelni, de Csáky László megriogatá: „Uram, ennek meg kell lenni!” Pataki István pedig túl biztatván és vigasztalván, nagy nehezen letérdepelék. A cigány, kinek azelőtt aféle actiója nem volt, elijedvén olyan nagy úri embertől,

⁸²⁶ Cserei az ő uralomvágyának tekinti a Bánffy-ellenes ligát, mert útjában állt Bánffy és Béldi. Leírja, miként uszította őket egymás ellen. Béldi felesége értesülvén e törekvről, rimánkodik férjének, ne higgyen Telekinek: „....Bánffy Dénes ellen akar most ingerleni, de ha azt elteheti általad láb alól, bizony téged is elfogyat. Vajh ki jól ismerem én Teleki Mihályt, ne hidd, akármint esküdjék, mert nincs nála jó lelkiismeret, itt vagyok, ha megölsz is, lássad, de nem jóvalom dolgotokat.” Teleki Mihály elszégyelvé magát, nagy haraggal mondá: „Ha az én feleségem ezt cselekedné velem, kiverném a szemit is az agyából. (...)” Béldi Pál megriogatván feleségét, az asszony nagy sírással s átkozódással visszamegyen. ...addig esküvék Teleki Mihály, lecsalá lábáról a nagy okos embert és subscribáltatá [aláíratva] vele a ligát, oly conditióval [feltétellel] mindazáltal: hogy nem ellenzi, ha Bánffy Dénest megfogják, de meg ne öljék, hanem törvény szerint procedáljanak [járjanak el] ellene.” (Cserei 116.)

⁸²⁷ 1640–1693; később az ifjú Apafi nevelője.

reszketvén a keze, nem tudá elütni a fejit, hanem mikoron két-háromszori vágás után a földre ledőlt volna is a szegény úr, ott is marcangolta. Mondják azt is, hogy Csáky László kiköszörültette volna a kardnak élit, hogy kínosabban haljon meg az úr, de az nem bizonyos.

A fejedelemasszony⁸²⁸ megértvén, hogy a fejedelem subscribálta volna a sententiát, és már Csáky László készülne, hogy elvinné, nem gondolván semmit ura haragjával, bemegy a fejedelem házában s térdre esvén, nagy búsultában azt mondja: „Átkozott ember, ne ontsad ki az ártatlan vért!” A fejedelem, mivel levis [könnyű] ember volt és hirtelen megharagutt, s akkor megölte volna az embert haragjában, de mindjárt elmúlt a haragja s szépen szólott, látván a fejedelemasszonynak olyan dolgát, megszanja s mondja neki: „Ahol, grátiát [kegyelmet] adok az egyszer bátyádnak, küldd el hamar utána.” A fejedelemasszony csakhamar megíratván a grátiát, egy étekgogónak nagy ajándékot ígervén és a fejedelem lovásziparipái közül négyet adván oda útjának continuálására [folytatására], elküldé Betlenben. Aki is úgy ment, hogy két ló megdöglött az erős utazásban. El is érkezett vala, hogy éppen akkor vitték volt ki az urat a fővételre, de mivel éjszaka lévén, a kapun be nem mehettek, amíg Csáky Lászlóhoz felmentek s megmondották, mi dolog, addig megholt vala a szegény Bánffy Dénes. Küldött vala egy vég bársonyt is a fejedelemasszony, ha azalatt megölnék, míg az étekgogó elérkeznék, abban takarnák a testit, abban is takarák, és ugyanott a betleni templomban, alacsony módon eltemetik, s sok esztendeig a temetésinél való föld színén buzgott fel a vére.

Így lőn vége Bánffy Dénesnek Teleki Mihály factiója [pártoskodása] miatt, aki noha sok excessusokat [kihágást] cselekedett, amelyekért méltó lett volna ugyan megrántani a zabolát szájában, s egy kevéssig leültetni, s megismertetni magával magát, melyet is egy ország könnyen véghezvihet vala, de megöletni, mégpedig hóhér keze által, kereszténység ellen való dolog lőn. És az ő halálával felfordula az erdélyi szép békeség s minden rossz dolog következék...

CSEREI MIHÁLYTÓL⁸²⁹

⁸²⁸ Bornemisza Anna (1630–1688), testvére Bánffy felesége volt.

⁸²⁹ (Cserei 121–122.) Bethlennél: „Teleki Mihály és Székely László volt a kezdője, Teleki vette rá Béli Pált, másképpen a generálisság [főkapitányság], praecedentia [elsőbbség] és Szinvefalu miatt Dienesnek nagy ellenségét, úgy Kapi György és Bánffy Zsigmondot is, nagy gyűlölőit. Teleki concipiálta [fogta össze] az ellene való ligát, íratta purumba [tisztázatba] Macskási Boldizsárral, subscribálták [aláírták] Bánffy Zsigmond (1164), Kapi György, Béli Pál, Haller János és Pál, Teleki, Rhédei Ferenc tanácsurak,

A bujdosók megsegítésére 1675-ben megkötött fogarasi szerződés

D 41

(...) Ma azaz 1675. ápr. 28-án Fogarasban mi Ackakia Roger a francia király lengyel rezidense és a francia király lengyel nagykövetétől Marseille püspökétől az erdélyi fejedelemhez küldött követ, azon rend és hatalom szerint,⁸³⁰ amely nekünk adatott, hogy a nemes urakkal, gróf Tököli Imrével ... a bujdosó magyarok közönségétől és Wesselényi Pál⁸³¹ tábornokuktól küldött teljhatalmú követekkel tárgyaljunk, határozzunk és végezzünk. Határoztuk, tárgyaltuk és végeztük, hogy ezen elnyomott népek felsegítésére kéressék el a fenséges erdélyi fejedelemtől Teleki Mihály a bujdosó magyarok említett közönsége seregeinek és fegyvereinek tábornokául, amint az tegnap megállapítottatott s a magyar urak kötelezték magukat s kötelezik is, hogy 12 ezer lovas és gyalog jól fegyverzett embert tartanak ágyúval s minden hadra szükséges eszközzel látva 40 ezer forint fizetség mellett, melyet havonta fog a francia király kifizetni és hogy a lengyel király 6000 dragonyosát tisztességes ürügy alatt átengedik Bethune marquis vezetése alatt, hogy azok a magyar csapatokkal egyesüljenek. Az átkelés nekünk szabad lesz, megegyezvén, hogy ez Erdélyen át történjék és hogy nevezett Bethune marquis, mihelyt megérkezik, az ő védőjüknek fog elismertetni a francia király

Naláczai István. fő hopmester (839), Székely László belső favorita, gróf Csáki László, Kornis Gáspár (845), Keresztesi Sámuel, Macskási Boldizsár. (...)

Én akkor udvarhelyszéki főkapitány lévén, eszközül felvettem...". [(BM 644–645.) A generálissághoz: Béldi volt az erdélyi haderő generálisa, 1666-ban Bánffy a végvári csapatok generálisa lesz, ám az erdélyi haderő döntő része a végvárnál állomásozott. Kapi (1635 k.–1679) később Béldi-pártiságáért (845) börtönben hal meg. Macskássy (1651 k.–1700 k.) főispán, tanácsúr. Csáky László (1640–1708) főispán, tanácsos, később Béldivel menekül, végül császárpárti lesz. Haller János (1626–1696) főispán, tanácsúr, a Béldi-mozgalom után bebörtönzik, író, követ (D54). Pál testvére (†1685) Bethlen Miklós sógora, főispán, tanácsúr. Keresztesi (†1704) is börtönbe bekerül a Béldi-mozgalom után, később II. Apafi Mihály gyámja. Rhédei (1634–1684) főispán. Teleki végül a ligába belépteti a fejedelmet is. Székely László (1644–?) főpostamester, tanácsúr.] Bethlen a Bánffy tragédiájában való szerepéről: „Megvallom Isten és ember előtt, hogy én ... izenettel Csákit siettettem..., melyet sokszor megbántam, és az istentől mai napig is Bocsánatját kérem...” (659.) Ezt a közjó iránti igyekezetből, a hozzá eljutott információk hatására teszi és attól való félelmében, hogy Apafi uralma alatt meg-elevenedik Báthory Zsigmond 1594. évi vérengzése. (E vérengzéshez: MH 307–308.)

⁸³⁰ XIV. Lajos mégsem fogja megerősíteni e szerződést.

⁸³¹ Az elhunyt nádor unokatestvére tavaly lett a bujdosók (egyik) vezére.

véd szárnyai alatt mindaddig, mit isten áldjon meg, míg együtt működnek. Egyúttal kerestessék meg a porta az engedélyért és beleegyezésért, hogy választassék magyar király az ország ősi szokása és szabadsága szerint, felajánlván, hogy fizetnek adót s hogy a szándékokat megkönnyebbítem, aláírtam és megpecsételtem a jelen tárgyalást. Fogarásban a fentírt évben és napon.⁸³²

D 42 Negyvenegy praedicatoroknak a gályákra való vitetésekről és azoknak az útban tatár módra való kegyetlen nyomorgattatásokról

Nem telik be az üldözőknek telhetetlenségek a szegény foglyoknak ennyi nyomorúságokkal is, hanem sok fenyegetéseket, midőn a király kegyelmességét várnák, s minden felől jóval biztatnák, megteljesíték. Szemléljed itt a pápista uraknak merészségeket: nyertenek vala a reformátusok a királytól sok költségekkel fáradtságokkal mandatumot [*megbízást*], melyben Kollonicsnak keményen megparancsoltatik vala az, hogy bocsássa el a papokat... ..odaadják ... Kollonicsnak, és a rabok szabadulását kéri; de megteljesíti most, amit 1674. mártiusában sokszor mondott vala Kollonics: ti erősen bíztok a ti királyotokba, de az ő gratiája soha nektek nem fog használni; mert adjon rólatok tízszer kegyelmes parancsolatot, én százszor megváltoztatom.

Megteljesíté most ezt Kollonics, melynek alkalmatossága ez volt: egy néhány sereg katonát küldve a király a spanyol király segítségére Nápolyba, 1675-ben martiusnak tizenegyedik napján,⁸³³ azért estve, az estig való munka után lopva egy szökő ajtón kivitetnek 36-an, kettőt a tömlőcben hagyván, kik a vénség és az elromlott erőtlenség miatt épen alkalmatlannak valának az elmenetelre. A vár alatt adattatnak Gemanner György kapitánynak, hogy az a gályákra vigye. Kivitetvén, mondom, a várból, melyről ezerszer is megesküött vala Kellio, hogy onnan ki nem mennek, míg vallásokat el nem hagyják, ... sem faluba, sem városba be nem mentek, míg Magyarországból ki nem mentek. (...)

Martiusnak 25-ik napján elhozzák azokat is, akik Berencsen tartatnak vala... Sélyei István (ki püspök vala) látván mint elfogyatkoztak, hogy

⁸³² EOE XVI 124.

⁸³³ Szabadulásuk 1676. február 12-én lesz, Ruyter admirális által, a Buccariban gályarabságra ítélteteket pedig II. János György szász választó szabadítja meg május 2-án.

alig ismerik meg egymást, felkiáltván mondá: oh Isten! micsoda időkre tartogattál minket; adjad, hogy a te kegyelmed által a hátra levő nyomorúságokat is békével szenvedjük. Kérdik ott a foglyokat, ha akarnának-e szekeket fogadni a tovább való utazásra? Kik mondának: nincs tehetségünkben. Azért elszedik tőlük késeiket, gyalog szállítván a nagy vasakban, fagyon, vízben, sárban hajtának a katonáktól, taszigáltatnak, döfödtetnek, pálcákkal verettetnek, nem lévén alkalmasok a menetelre... Éjfél után egy vendégfogadóhoz érkezének, instálának a kapitánynak, hogy adja ki a rendelt profontjokat, és bár csak egyik lábokról vétesse le a vasat; de egyiket sem nyerék meg... Innen hét mérföldig hajtván, és úgy egybe rontatván az embertelen katonák által, hogy már menni lehetetlen volna, fél lábok kivéttetik a vasból a Mura vizénél... Ezzel menének Gréczig; ott minekutánna nagy bajjal megfizettek volna magokért a fogadónak, a kapitány engedelmeiből a vendégfogadás által mégis mindenekből kiprédáltatnak (martius 29.), hihető hogy a katonák ne fizettek volt meg magokért. (...)

Szüntelen vereti és rongáltatja a katonákkal az a Kollonicstól erre megbéreltetett kapitány, melyet cselekszik vala a végre, hogy elunván a sok szenvedést, inkább vallásokra állanának, mert sokszor mondja vala a kapitány: mi ördög kemny szívű nemzetség ez? hol nem mehetünk csak arra is ennyi veréssel, hogy a legalább való is vallásunkra álljon. (...)

...Triesztig hajtják oly kegyetlenséggel a vasban, hogy hasonlót senki nem látott volna, de még nem is olvasott; mert a fagyon, kövön mezítláb (minthogy ezerszer elszakadott lábok belit nem vala szabad megújítani) úgy kénytelenítettnek utazni, hogy az elhasadozott s a vastól is elrontatott lábokkal véresen festik vala a köveket; kiknek elsebesedett lábok kötése-re nem hogy borbélyt, de még kovácsot sem adtanak vasaiknak levétele-re, noha sokszor keservesen instáltanak vala, hanem végre megengedék, hogy egymásnak kövel verjék le a vasat lábokról, így az elsebesedett lábakat annál jobban elrontják vala. (...)

KOCSI CSERGŐ BÁLINTTÓL⁸³⁴

Kájoni János *Cantionale Catholicum*jának előszavából

D 43

Az Emberi-Nemzet a' végre teremtetett, hogy az Istent dicsirje, és e' földön néki szolgálván, hólta-után a' Mennyei bődögságban bőséges jutal-

⁸³⁴ Kősziklán épült vár ostroma, GOS 88–91.

mát vegye, a' mi édes Idvézitönk-is nem egyébért szállott-le az Egekből, hanem, hogy az Embert, kit a' maga személyére teremtett vala, mind példájával, s' mind tanításával, Isteni tiszteletre, és szolgálatra vihetné, hogy így a' Pokol-béli Sátánnak tömlöczéből ki-szabadítván, a Mennyei bódogságnak örökös lakosává tehetné. (...)

A' Magyarok, minek-utánna a' pogányságból az igaz Hitre tértek volna, szép Isteni Dicsireteket, Lytániákat, és egyéb aítatosságra-gerjesztő Hymnusokat szerzének, Szent Dávid Sóltáriban sokat magyarul fordítanak, melyekkel Templomban, és házoknál dicsírték az istent...

...fiokot-is szép Istenes Dicsiretekre taníttatták, a' mint most-is világosan ki-tetszik, a' Templomok mellett építtetett Oskolákból, a'holott az iffiúság egyben-gyülekezvén, nem csak a' tudományban, hanem az Anya-szent-egyházi éneklésben-is taníttatott, hogy a' Papi rend a' Szent Oltárnál az isteni szolgálatot végben vivén, ök azonban ének-szóval Istent dicsírének.

Hogy pedig jobb, s' alkalmasabb módgyok lehessen az Egyházi-szolgáknak, az Isteni Dicsireteknek éneklésében, sok szép, Uj és Régi, Deák és Magyar énekeket, noha sok munkával, és fáratsággal, de igen szép rendesen szedtem egybe, mivel láttam a' Romano-Catholica Religión-lévő efféle Enekes-Könyvet irni, és így a' sok írás, és kézről-kézre adott énekek (mint-hogy jó rész-szerint, nem minnyájan jó írók vagyunk) úgy meg-vesztegetődtenek, és corumpáltattanak [*rontattanak*], hogy az első születésektől igen távol estenek volt, azokat pedig régi szép ruhájokban öltöztetvén, és elébbeni épségekben állítván, ki-bocsátottam: Erre pedig gerjesztett engem, Sz. Ferencz Atyának szép rend-tartása, mellyet iffiúságomtól-fogva követtem, ki azt kívánnyá az ő fiaitól, hogy éjjel nappal dicsíriék az Istent, és a' kösséget-is Isteni dicsíretre tanítsák, mellyet maga-is (a' mint Sz. Dávid, totis viribus saltabat ante Dominum [*minden erejével táncolt az Úr előtt*]) minden tehetségével meg-igyekezett cselekedni, ez okon éneklí róla az Anya-szent-egyház, Non sibi soli vivere, sed et aliis proficere vult Dei zelo ductus⁸³⁵.

Másodszor, hogy az uniformitás minden Templomokban megtartassék, hogy mindenütt uno ore, egy szívvvel, szájjal, egy forma énekekkel szólgálljunk Istennek.

Harmadszor, édes Hazámnak akartam szolgálni, és másoknak-is alkalmatosságot e' kis munkámmal adni, hogy akadály-nélkül dicsírhessék az

⁸³⁵ Nem csak egyedül magának élni, hanem másokért is cselekedni akar Isten iránti buzgalmatól vezérelten.

Istent: Mert ha lelki hasznát az éneklésnek meg-tekintjük, felette nagy buzgóságra, és lelki áhítatosságra indította Embert, a' szép Nótára formált Istenes ének-szónak hallása, azért szokták közpéldában mondani: Qui cantat, bis orat; a' ki énekel két annyit cselekszik, mint-ha imátkoznék, mert a' Templom-béli szép éneklés-által, mások-is áhítatosságra gerjedeznek, és örömost hallgatták az Istennek dicsiretít, nagyobb kívánsággal-is igyekeznek összevegyülni az isten ígéje halgatására.

Hogy pedig semmi heával ne lenne a' Keresztyén Olvasó, a' Sz. Mise-alatt-való Kyrie-t, Et in terra-t, Patrem-et, Sanctus-t, Agnus-t, magyarul fordítottam, mely eddig soha nem vőlt, és mint-hogy az-is szokás vőlt, hogy az Egyházi-szolgák, Halottak temetésén énekeltenek; Halott-temetésekorra-való, és a' négy utolsó dolgokra emlékeztető énekekkel fejezem-bé e' munkámat; szép Lytaniákkal együtt. Ha kedved-szerint-valók kegyes Olvasó, ély vélek, és Istent dicsirj.

Költ a' Csiki Kalastroimban, Die 9. maji.

Anno 1676.⁸³⁶

Bethlen Miklós szabadulása a fogarasi rabságból

D 44

Bocsátottak el⁸³⁷ in anno 1677. ultima martii [*márciusának utolsó napján*] tízezer tallér kezesség és erős reverzális [*kötelezvény*] alatt, mely reverzálist ez az ifjú Apafi fejedelem⁸³⁸ adott nékem vissza nemrégén, a leveleim között vagyon. Szabadulásomról való gráciáját a fejedelemnek Teleki és Naláczai István⁸³⁹ hozák meg a rabházba, és Teleki a többi között mondta: Bár anyjának tartsa kegyelmed a fejedelemasszonyt, és nem szabadulását, hanem életét is önagyságának köszönje.

⁸³⁶ Domokos 165–167. Kájoni e művével nyelvünk középkori állapotából is őrzött meg.

⁸³⁷ Béldi Pállal együtt szenvedett fogságot. Cserei szerint Teleki ügyesen használja ki a három Bethlen (Gergely, Farkas, Elek) Béldi ellen eredménytelenül támasztott birtokperét és Mikes Kelemen (a levélfíró nagybátyja, ekkor ítélőmester) ambícióját.

Teleki mindenképpen azt szerette volna, hogy Erdély fellépjen a magyarországi bujdosók mellett, ám Béldi (és Bethlen János, meg fia, Miklós) ellenezte azt az Erdélyre hárulható veszélyek miatt, a török ugyanis nem akarta felbontani a békét a Habsburgokkal.

⁸³⁸ A fejedelem fia, azonban apja halála után Bécsbe rendelik, Erdély helyett (D63) birodalmi hercegi címet kap Lipóttól.

⁸³⁹ 1632–1702; Apafi bizalmasa, 1677-től tanácsúr. Jelentős része volt Béldi és Bethlen rabságában: Székellyel együtt levelet ír a fejedelemnek, hogy Bethlen merényletet tervezett ellene. Szabadulása után egy évvel maga mutatta meg Bethlennek, BM 675.

Micsoda szörnyű veszedelemben forgottam légyen, ezt megírnom szükséges mindenek felett Istennek dicsőségére, mind azután maradékim tanúságára. Béldi s mások is így mondták:

1. A fejedelem első furiájában mind engem, mind Béldit még Fogarasba menő utunkban akart meglövéldöztetni és hogy Madarász Mátyást el is rendelte volt executornak [*végrehajtónak*], de erről elverték, mindenekfelett Teleki és a fejedelemasszony.

2. Mikor megfogtak estve, Mikes Kelemen és Bethlen Gergely⁸⁴⁰ azon voltak, hogy csak ölessen meg a fejedelem, ők készek, kezeket fejünkre tévén, reánk esküdni; a fejedelem rá is hajlott, de a fejedelemasszony és a tanácsurak nem engedték meg; Béldi azt állította, hogy már a koporsót is csinálták.

3. Vincről írt a fejedelem Daczó⁸⁴¹ instantiájára [*kérésére*], hogy megöljenek. A fejedelemasszony megtudván, Szerdahely tájékaról vitték a levelet postástól vissza. Ezt Daczó nem tagadta Béldi részéről, de azt mondta, engem nem írtak volt a commissióba [*parancsba*], legalább ő engem s az atyámat sohasem vádolt; melyet ugyan én hittem, s hiszem ma is, de az bizonyos, hogy odalettem volna én is.

4. Radnótról írt akkor a fejedelem, mikor nékem súgott a lélek;⁸⁴² ez olyan titkon volt, hogy a fejedelemasszony meg nem tudta, hanem elhozták Cserei kapitánynak⁸⁴³; de a fejedelemasszony, mikor elment Fogarasból, életére megparancsolta volt, hogy ha százszor parancsolja is a fejedelem, végbe ne vigye, hanem küldje a fejedelemasszonynak a commissiót: azt követte és a fejedelemasszony postán hívatta Teleki s az urakat, úgy marasztották meg nemcsak a mű, hanem Cserei életét is. (...) ...egyszer a fejedelem már visszajöven Fogarasba, ittas korában tréfálódni kezdte, s mond: Nosza ijesszük meg ezt a két rabot, hogy elütik a feje-

⁸⁴⁰ bethleni, 1641–1697-ig élt, a történetíró Bethlen Farkas testvére, Bethlen Miklós haragosa. Egyik leánya II. Apafi Mihály, a másik a kormányzó Bánffy György felesége lesz.

⁸⁴¹ Daczó János a fejedelem bizalmasa, csíki főkapitány.

⁸⁴² Fogságában egy angol református teológust, Perkinsiust olvas éppen ebéd előtt, „...és úgy súgá a jobb fülembe vagy jó vagy gonosz genius..., hogy a fejemet elütik. Én mindjárt mondtam az ajtón kívül álló strázsáknak (mert mindenkor egy német s egy magyar állott ott éjjel-nappal, éjjel pedig lakatot is verettek az ajtóra kívül): hídd bé a konyháról az inast; ki bėjöven, mondtam néki, mit súgtak nékem. Ő haraggal mondá: Súgja bizony a kegyelmed képzése, mert örökké csak gondolkodik”. (BM 686.)

⁸⁴³ Cserei Mihály apja, János, akkor strázsamester, egy ideig nála volt Bethlen tisztes fogságban.

ket. Topheus udvari prédikátor⁸⁴⁴ mond rá: Igenis, mert a csuprot vagy üveget úgy jó próbálni, hogy az ember ejtse ki a kezéből; hát ha a tréfa mellett valami nyavalya találná ijedtségében, guta vagy mi etc? Ezt nekem Topheus maga beszélte azután. Engem ugyan a guta szinte megüt vala, amint odafel megírtam.⁸⁴⁵

⁸⁴⁴ 1624–1684; előzőleg tanár volt, 1679-től püspök.

⁸⁴⁵ BM 688–690. „Odafel” (665.) azt írta meg, felesége halálhírével hívják a tanácsból, hogy átadhassák neki felesége levelét, amelyben első fiuk születéséről értesíti. Béldi nemsokára szervezkedésbe kezd annak a helyzetnek a megváltoztatására, amelyről Bethlen ezt mondja neki: „Ha a fejedelmet az isten egészen nem transzsubstantiálja [*lényegíti át*], avagy üdvességes halál által el nem veszi, és valami Bethlen Gábort vagy annak mását nem támaszt, és a most uralkodó embereket nem amoveálja [*mozdítja le*], bizony ez a gonosz meg nem orvoslódik.” (BM 696.) Végül többekkel, így Csákiival is szövetekezett „...a fejedelemnek nem kiforgatására, hanem a Teleki és követői igájától és ostromától való megszabadításra és az igazságosság és a haza törvényei és szabadsága helyreállítására”. (BM 697., latin.) Menekülnie kell, felesége a szamosújvári börtönben hal meg, ő maga a Jedliculában. Cserei szerint (akinek apja érintett volt a mozgalomban) Telekiék ravaszsága, társai kétszínűsége, a nagyvezér kapzsisága és önnön állhatatossága miatt. Teleki döntő befolyásra tett szert Apafinál. Tanulságos a (Telekivel szemben elfogult) Csereinél olvasható történet: a fejedelem asztalánál „...hozódván elé a Bánffy s Béldi dolgai, mocskoson kezde Teleki Mihály, szokás szerint, felölök szólni. Kornis Gáspár nem állhatván, mondá: »Talám nem ártana, Teleki uram, ha kegyelmed csendesebben beszéllene a megholt urakról, mert akármit cselekedtenek életekben, ugyancsak igaz úri emberek voltak. Különben is a megholtakról becsülettel kellene emlékezni.« Teleki megindulván, egybenhúzza szömöldökit, megüti a fejedelem asztalát nagy haraggal, s azt mondja: »Kornis uram, hátrább kegyelmed az agárral, fel nem veszem a pirongatást.« Kornis Gáspár, noha jámbor, csendes ember vala, de annyira felháborodék, hogy felállván az asztalnál s nyakát szokása szerint meghajtván, elkezdé: »Lélek, bestye lélek, oláh csinálta fattyú kurva fia, az anyám hasában is igaz nagyságos úr voltam, tégedet pedig ördög tudja, ki szart be Erdélyben, s mégis te akarsz mindnyájunknak parancsolni? Ha az én kegyelmes uram asztalát nem tekinteném, s az önagysága fejedelmi személyét nem respectálnám, majd az agyad velejiig rontanám buzogányomat a kopasz fejedben. Tedd le magad, Teleki, mert elhiteds magaddal, vagy én meghalok, vagy az eb felnyalja a véredet. Nem bánsz velem, ha lehet, úgy, mint a többivel.« Ezzel a szóval felkele asztaltól s kimene. (...) Nem sokára ifjú korában meghala, a híre maig is az, hogy megétették, de titkos lévén a dolog, én nem erősítem.” (Cserei 153.) Bethlennél: „...ebben az időben amit Teleki parancsolt, annak meg kellett történnie, senki sem mondott ellent, hiszen rögvest meghalt vagy engedelmeskedett, a fejedelem óra módján járt vagy hallgatott. Ez volt Magyarországnak és Erdélynek és mindkettőben sok derék és rossz embernek végzete.” (BM 706., latin.)

XIV. Lajos szövetsége Apafi fejedelemmel és a bujdosókkal 1677-ben

Magyarország igen nemes és az egész kereszténység előtt igen érdemesült nemzete, mivel az egész földkerekség számára ismert elnyomást szenved királyától, a rómaiak imperátorától, annak adott hite és az esküvel megerősített diplomák és privilégiumok ellenére, és a kereszténység eme legerősebb védő erőssége, a magyar királyság, királyának az abszolút uralom iránti vágya miatt nemcsak veszedelmet szenved, hanem valóságos romlást is, mivel a királyság egyes polgárai karddal megölettek, mások a számkivetettséggel és birtokaik elvételével szegénységbe és reménytelenségbe hajszoltattak, üdvének utolsó és leghatékonyabb orvoslásául azt gondolta ki, és rögvést elhatározta elnyomatásából való menekülését⁸⁴⁶, a legkeresztényebb király oltalmához tudniillik, meglátta, hogy annak felsége veseszületett kegyelmességéből és nemeslelkűségéből segít az elnyomottaknak és megfigyelte, hogy valóban keresztényi szeretetét kimutatja minden egyes hozzá menekülő levertnék. Ugyane legfenségesebb királynál addig könyörgött tehát különböző személyek révén, hogy őfelsége is méltóztatott veszedelmüket jóságosan megtekinteni. (...) Hogy ezek véghez vitethessenek, a legfenségesebb és leghatmasabb úr, XIV. Lajos úr, Isten kegyelméből Franciaország legkeresztényebb királya egy részről, a legmagasságosabb úr, Apaffy Mihály úr, Erdély fejedelme más részről, a magyar királyságnak a haza szabadságáért szövetkezett legragyogóbb nagyságos és nemes rendei között harmadik részről egyezség, ilyen szövetség és egyetértés keletkezett...

Először is, Erdély magasságos fejedelme és a számkivetett urak legragyogóbb rendje seregük egészével egységesülni kötelesek az előbb mondott fejedelem autoritása alatt, úgy, hogy a zsoldos katonaság serege mindkét részről mindig kilencezer lovasból és hatezer gyalogosból álljon a rómaiak imperátora ellen a legközelebbi július hónapban csalhatatlanul megkezdendő háború valóságos és hatékony kivitelezéséért,⁸⁴⁷ tíz ágyúval és a háborúhoz szükséges dolgokkal; mivel pedig a magasságos fejedelem nyilatkozata és a számkivetett urak közös szavazata révén a kor-

⁸⁴⁶ *statuit refugium* – akár mint az A25-ben a *recursorium*.

⁸⁴⁷ XIV. Lajos 1672-ben támadta meg Hollandiát. A korábbi angol–holland háborúskodást szövetség váltja fel, ehhez csatlakozik Lipót és Spanyolország is. E háború 1678-ban ér véget, a nymwegeni békében (Erdélyt is belefoglalják) a franciák területet szereznek Spanyolországtól.

mányzás és a vezérség az igen ragyogó Teleki úrra lett bízva, ezért neki is mindegyikük részéről megadatik a vezér egész autoritása... (...) ⁸⁴⁸

...megegyeztek, hogy a számkivetett urak egész közössége szavazatával választassék a mágnások és a nemesek közül tizenkét küldött, az ő tanácsukból cselekedjék Teleki úr, mint vezér és a tanács elnöke, bevonván minden tanácskozásba a legkeresztényibb király küldöttét, úgy, hogy ... minden egyetértésből és közös akarat alapján tárgyalassék...

Az összeg, amiről meg fognak egyezni, negyedévenként fizetessék abban a mennyiségben, ahogy a tárgyaló felek meg fognak egyezni, az első fizetés pedig az összeg arányában és a katonák száma szerint fog teljesülni az első lustra alkalmával; a maradék kéthavi összeg a vállalkozás megkezdése utáni második hónapban következik; ez az összeg a biztonság kedvéért Magyarország vagy Erdély valamely Lengyelországgal szomszédos városában fog letétni, ahogyan erről a legkiválóbb márkai úr és a ragyogó Teleki úr majd megegyeztek vagy ahogy az idő értelme és a hadfolytatás szerint alkalmasabbnak fog látszani. (...) ⁸⁴⁹

Erdély magasságos fejedelme sem magától, sem az igen ragyogó Teleki úr révén, ekképp sem Magyarország számkivetett rendjei igen ragyogó urai semmi módon ezt a tizenötezer fős hadsereget nem csökkenthetik a háború befejeztéig... ⁸⁵⁰

...ha valamikor Erdély fejedelme a Porta ellenkező ⁸⁵¹ rendelkezése miatt nem vonulhatna a császár ellen, nem fogja mindazonáltal ... elhagyni tanácsaival, autoritásával és titkos oltalmazásával a gyakran megnevezett rendek előmozdítását és e háború támogatását, és nem hívja vissza az igen ragyogó Teleki urat, a háború vezérét az erdélyi hadsereggel együtt...; valamiféle nyilvánvaló romlás fenyegetése esetében pedig, ha Erdély fejedelme e dolgokban egyenesen nem tudna eljárni a Portától való függés miatt, végső esetben fenntartja magának a traktátustól való

⁸⁴⁸ Ha a Napkirály segédcapatokat küld, azok is, egyesülvén a magyarokkal, Telekitől fognak függni. Ha másként a franciák nem jöhetnének Magyarországra, Apafi átengedi őket Erdélyen, s ha Magyarországon nem telelhetnének, téli szállást is enged nekik.

⁸⁴⁹ Kikötve azt is, ha a sereg kisebb lesz a fentebb meghatározottnál, az összeg is kisebb.

⁸⁵⁰ A következő pont a hozzáértő parancsnokok és tisztek szükségességét hangsúlyozza. A magyarok minden igyekezetükkel ilyenek kiválasztásán lesznek, s mivel ezekben Franciaország bővelkedik, megkérték Bethune-t, küldjön számukra.

⁸⁵¹ Egy későbbi pont tartalmazza, hogy nem számolnak a török megütközésével e szövetség kapcsán, de ha ez mégis megtörténnék, a franciák támogatni fognak minket a Portán. A Porta júliusban eltiltja Erdélyt a Lipót ellen francia támogatással indítandó háborútól: az elmúlt ősszel meghalt, Béccsel szemben békés Köprülü Ahmed nagyvezér utóda, Kara Musztafa az orosz–török háborúval van elfoglalva.

visszalépés szabadságát, úgy mindazonáltal, hogy a jó kapcsolatot megőrizni és a megkezdett vállalkozást titokban és Teleki úr csapatai révén seregével fenntartani mindig kész, lenni kíván. (...) ⁸⁵²

Óvakodnak a magasságos fejedelem és Magyarországnak a szabadságukért szövetkezett igen ragyogó rendjei attól is, hogy a legkeresztényebb király tanácsa és egyetértése nélkül békéljenek a rómaiak imperátorával, és ezt a háborút sem fogják befejezni a mondott Felség engedélye nélkül, sőt éppenséggel minden veszedelmes és szövevényes dologban a legkeresztényebb felség tanácsaival és védelmével élnek, az ő barátságos érzülete és támogatása felől biztosan. Ha pedig megadtnék, hogy a legkeresztényebb király a békéről tárgyalna a német imperátorral, mindent meg fog tenni az erdélyi fejedelem és a magyar királyság rendjei számára, hogy (ha nekik úgy tetszenék) ama traktátus kedvezésében számukra minden előny biztosíttassék; ⁸⁵³ ha pedig felülmúlhatatlan nehézségek miatt a magyar ügyek az általános traktátusban nem lennének elrendezhetőek (amire mégis minden módon törekedni fog a legkeresztényebb király), abban az esetben kötelezi magát a legkeresztényebb felség, hogy titkos oltalmával ugyane rendeket nem fogja elhagyni, sőt inkább a megígért segítséget és ugyanazt a pénzösszeget, ami a traktátus révén meg lett nevezve, folyamatosan folyósítani fogja. (...)

A legkeresztényebb király kiváló követ ura ezen tizenötezer fegyveresből, hadigépekből és minden más, a háborúhoz szükséges dologból álló hadsereg táplálására és fizetésére (amint fentebb rögzítve van) megígérte, hogy minden egyes évben, amíg a háború tart, százezer jó érméjű birodalmi tallért vagy ötvenezer ezüst dukátot fog fizetni... Mivel pedig minden kezdet kellőképpen nehéz, a küldött urak ⁸⁵⁴ legalázatosabb instanciáira hozzatett még ökiválósága ezen összeg felett ezen év első hat hónapjára húszezer birodalmi tallért... (...) ⁸⁵⁵

A legkeresztényebb király tetszésére van bízva, hogy a hadsereg Morvaország vagy Szilézia vagy az imperátornak még alávetett Magyarország ellen támadjon-e.

⁸⁵² Ha az említett esetben mégis visszakoznia kellene, erről időben értesíti Bethune-t, s csak személye és országa veszedelmekor visszakozhatik.

⁸⁵³ XIV. Lajos és Lipót 1679 elején köti majd meg a nymwegeni békét, abban szerepel, hogy az Lajos szövetségese, Apafira is érvényes.

⁸⁵⁴ Apafie Macskássy Boldizsár volt, a bujdosóké többek között Absolon Dániel (1640 k.–1701 k.), ekkor Thököly, Munkács kapitulációja után Lipót diplomatája.

⁸⁵⁵ Mivel azonban így is kevés az összeg, a hálátelt magyarok Bethune támogatásával újabb összegért könyörögnek a Napkirálynak.

A traktátust titokban fogják tartani, amíg a legkeresztényibb királynak tetszik, és az ő döntésére tartozik nyilvános vagy titkos oltalmat adni. (...) Kelt Varsóban május huszonhetedikén...⁸⁵⁶

Egy fejedelmi és úri vendégséghez mint készüljön és tartson ember, s mint rendelje el azt

D 46

Az vendégségek, kikhez fejedelmek és nagy urak készülnek, sokfélék: némelyek regveli s némelyek estvéli vendégségek. Az reggeli⁸⁵⁷ vendégségekkel nincs annyi fáradság, mint az estvéliekkel, nem is olyan tekintetek, de mindenikben jó rend tartassék. Az hofmester⁸⁵⁸ konyhára és

⁸⁵⁶ (TT 1890., 519–524., latin.) XIV. Lajos a nyáron megerősíti. A megérkezett kétezer fős francia segédcsapattal a bujdosók szeptemberben már legyőzik Lipót katonáit. A következő évben Teleki az erdélyi haddal megy az ekkor 22 éves Thököly mellé, lengyel segédcsapatok is érkeznek, de foglalásaikat az év végére Lipót seregei visszaveszik. 1679-ben sikertelenül próbálnak békülni Lipóttal. Az újból fellángoló harcokban a betegeskedő Telekit a vezérségben felváltó Thököly nagy győzelmet arat novemberben Újfalunál. Következő évi diadalmas hadjárata nyomán (és a franciákkal való feszültség miatt) Lipót novemberben hatalmas területeket enged át „téli szállásul” Thököly seregének. A XI. Ince pápától amúgy is a törökellenes háború érdekében országával kiegyezni ösztönzött Lipót 1681 tavaszán országgyűlést hív össze – ez tízéves politikája bukásának nyilvános elismerése. **D48**

⁸⁵⁷ A reggeli italokról ezt írja Apor Péter: „....reggeli kávé, herbathé, csokolátának híre sem vala; ha valakinek azt mondottad volna: *kell-e kávé*, talám azt értette volna, hogy állj el mellőle [*cave! őrizkedj!*]; ha *kell-e thé*, talám azt tudta volna, hogy tezed; ha csokolátával kínáltál volna valakit, talám azt tudta volna, ha tudta volna, hol volna Kacsulátafalva Fogarasföldin, hogy az kucsulási patakból kínálad; ha valakit kínáltál volna rosólisssal, talám azt gondolta volna, hogy napfeljötté előtt harmatot szedtél, s avval kínálad, avagy rozsából is sült kenyérről kínálad. Híre sem volt ezeknek az régi időkben, hanem Brassóban főzték a fahéjvizet, azon kívül az reggeli italt hívták aquavitának [*életvíznek*], vagy tiszta égettbor ittanak, honnan is az úrasszonyok apró pincetokokban, úgy az nemes- és főasszonyok is úgy kínálták, s kivált az idegen embert. Vagy pedig égettbor töltvén tálban, azt megmészelték, egy vagy két fűgét vagy egynehány szem malosaszőlőt tettek köziben, meggyújtották az égettbor, s úgy keverték az tálban kalánnal, azután megoltván az tüzet, azt itták, az fűgét utána ették. Az férfiak reggeli ital gyanánt jó finom édes-csípős ürmösbort is ittanak, s egészségesnek tartották, mert nem vala olyan paszományos gyomrok, mint az mostaniaknak.” (Apor 31–32.)

⁸⁵⁸ „....egy hofmester, udvari kapitány és konyhamester, mely egy fejedelmi, úri vagy más nagy és tekintetes bankétát avagy vendégséget akar rendelni és készíteni, az legelőször minden szorgalmatosságát arra fordítsa, hogy az tisztviselők és ahhoz való szolgák hívek és szorgalmasak legyenek; ő azokkal ne kevélyen, hanem engedelmesen és barátságosan bánjék, hogy azok őtet szeressék, becsüljék és övéle megelégedjenek. Az

pincére szorgalmas gondot viseljen, és arra vigyázzon, hogy egy serény sáfára és tiszta, tanult szakácsi légyenek. Az udvari kapitány arra vigyázzon, hogy az ő ura asztala tisztességes és illendő gondviselőkkel legyen elkészítve, úgymint: innyaadó,⁸⁵⁹ frisneider,⁸⁶⁰ étkefogók és pohárno-

nagy urak vendégségében az hofmester avagy konyhamester az ő tiszteivel és szolgálattal illendőképpen bánják, és néha nékiek engedelmes és emberséges szókkal szóljon. De mindazáltal az ő autoritását, reputációját és tekintetét azért meg ne kisebbítse. (...) ...noha szintén az ő urának minden javai az ő kezi alatt vadnak, de azért ne az ő maga hasznára, hanem kötelességére, hitre és réabízott tiszttire vigyázzon... melyért az úr az ő hofmesterét jámborul tartsa, őtet becsülje, adománnyal és ajándékkal kegyelmességét hozzá megmutassa... Az hof- avagy konyhamesternek három ... próbált szolgálata legyenek...: egy szakács, egy fűrsneider avagy asztalnok és egy sáfár. (...) Az hof-avagy konyhamesternek ruházatja deliáson és tisztességesen legyen. Az papi fejedelmeknél ruházatok ezeknek valamennyire hosszú legyen, és az világi fejedelmeknél, uraknál lévőeknek valamennyire rövidebb. De felettébb rövid se legyen, mint némely udvari majmok és bolondok; az ő elvágattott, megcsonkított köntösével csak az alfelet is alig fedezhetik bé, és arra egy kis bársonyos süvegecskét, tollacskával és egyéb tarka, cifra ruházattal tévén, szintén mint az csonka majmok és kurta publicanmadarak, fertelmesen és gyalázatosan járnak és ugrándoznak.” (Keszei 35–37.)

⁸⁵⁹ „Az innyaadónak kell az ő ura asztalára, azminémű idő vagyon és idegen emberek vadnak jelen, mindenféle veres, fehér, édes és savanyú borokat jól és igazán hozván, gondot viselni. Mikor nyári időben dinnyét esznek, akkor erős borokat igyanak; mind pediglen téli időben is ebédre és következő ételekhez, ha szükség, az sülttől könnyű bort igyék az ember. Az sajt és gyümölcshez veres és csipős borokat kell innya. Az innyaadónak kell mindenkor az italoknak egy asztalt szép, tiszta, fehér abrosszal béteríteni s megburítani, és azon annak idejében jóillatú virágok legyenek. Az innyaadónak pedig fejedelmek és urak udvarában legnemesebb tiszti vagyon, honnét következik, hogy ő is nemes, hív, ifjú, dali, nem kedvetlen, dísztelen, formátlan; egy közepeszerű proportiójú legyen: az magasságban se ne igen nagy, se ne igen kicsin. Szép, kívánatos ábrázatú, friss és vígkedvű, jólnevelt, jóerkölcsű és udvari, mind pedig minden dolgaiban értelmes és okos legyen. Önégie nemes, fehér kezei legyenek. Az ujjában egy szép aranygyűrű s abban egy szép fénlő kő és egészen úri, fényes öltözeti legyen. Mikor az ő urának italt akar nyújtani, tehát az ő aranyos poharával avagy egyéb ivóedény, akár arany-, iver-, kristály- avagy más edény legyen, az ő feltétetett fedelével együtt szép magasan az kezébe fenn vigye, az ő karjával szép mesterségesen és állhatatosan tartsa, egyenesen eleibe menjen, szép vidámsággal, frissen és bátorsággal vigyázzon, minden tisztességgel és térdhajtással az úrhoz közelgetvén és fedelét letévén, az jobb kezével egy keveset az pohárból az fedelébe töltsön, azt megköstolván, annak utána az pohárt avagy más ivóedényt az borral együtt az úrnak udvariasan, illendőképpen az kezébe bocsássa, és az italban ha valami lecseppenne, az fedelet az pohárnok alája tartván, az úrnak köntösét megoltalmazza.” (i. m. 42.)

⁸⁶⁰ „Az frisneider egy szép, dali merő ifjúember legyen. Jókedvű, magát tisztességesen viselje mihelyt az őket viszik, s az úr leül asztalhoz, és az udvari kapitányt az többi urakkal együtt leültette. Akkoron az frisneider is az ő felbontó késeivel, kalánnal, villával,

kok⁸⁶¹ légyenek. Az estvéli vendégségek nagyobb fáradtsággal járnak, azért sokkal tekintetesebbek és pompásabbak az ebédnél. Mikor estvéli vendégség tartatik, akkor szövétnekekkel és fennálló és függő, nagy réz gyertyatartókkal és más tüzelésekkel jó rend tartassék. Az ajtók is mindenütt bátorságosan légyenek, futás és zenebona ellen jó őrizettel oltalmaztassanak. (...) Mikoron martiusban, tavasz felé vendégséget akarsz készíteni, úgy egy szép, tágas palotát válasszon. Abban jó tüzet csináljon, és az asztalt az közepébe helyeztesse. Az étkek⁸⁶² alá rendelt asztal egy

fejér, tiszta keszkenőkkal és a több felmeteléséhez való szükséges eszközökkel illendő és szokott térdhajtással ott légyen. Ő elsőben egy falat kenyérrel az késhegyre szúrván, az étkeket mind egymás után megkóstolja, és az ő urának és minden ott ülő uraknak is szép rendesen, egymás után, kívánsága szerint, illendőképpen és tisztességesen kinek-kinek eleibe metéljen és gazdálkodjék. (...) Midőn az úr elvégezte ételét, és az étkeket, gyümölcsöt, confectumot leszedik, akkor az frisneider egy széles, ahhoz rendelt késsel az ő ura helyén az morzsalékot szép tisztán felszedje. (...) Midőn az úr megmozdott volna, tehát az frisneider odamenjen, holott az úr ül, térdhajtással az abroszt felvegye, másnak adja..." (i. m. 43.)

⁸⁶¹ „Az étkefogók, kik az úr étkét felviszik, dali, jószabású, víg, nemes, ifjú legények legyenek, és az étkeket egyiket az másikra tévén, szép, tiszta keszkenőkkal, szép egyes(en), minden tisztességgel magok előtt vigyék, és azokat szép rendesen, egymás után, illendő térdhajtással és becsülettel vigyék, és az ő urok asztalára letegyék.” (i. m. 42.)

„Midőn az pohárnok szép, dali, víg, jóérkölcű és nyájas ifjú, úgy felettebb tisztas az egész udvar véle. Az pohárnok mihelyt felkel reggel, az ő pohárszékire és ezüstkannájára jó gondot viseljen: az pohárszékét egy drága, szép, tiszta, fejér ruhával vonja bé, szép udvari módon béterítse, és arra az edényeket, sellegeket, aranyas csészéket és egyéb aranyas és ezüstpoharokat, szép úri iveg avagy kristály ivóedényeket szép rendesen, egymás után helyeztesse. (...) Midőn oztán az úrnak tetszik, tehát az asztalt teljességesen és egészen bévonja és béterítse, azt pedig egy úri tisztaságú abrosszal. Sót, tányért, kenyeret, kalánt, kést és villát szép rendesen, asztali szokás szerint, reá tégyen. (...)” (i. m. 41.)

⁸⁶² „Régi magyar étkek ezek valának: tormával disznóláb, káposzta tehénhússal, lúdhússal, szalonnával, vagy télben új disznóhússal, tehénhús polyékával, kukrejtellel, árpakásával, de abban soha azelőtt citromlevet nem töltöttek; tehénhús rizskásával, murokkal vagy petrezselyemmel, röstölt lével, nyárban új hüvelykes borsóval; lúd töröttlével, tyúk sültve fokhagymával, ecettel, szalonnával; borsó vagy héjálva, s arra felül szalonnát perzseltének, s úgy töltötték az tálban, vagy hajatlan hígan, abban darab szalonnát vagy disznóhúst tettek; berbécshús spékkel vagy tárkonnyal vagy ecettel, vereshagymával (ennél kedvesebb étele nem volt az öreg Teleki Mihálynak, sem Apor Istvánnak); tehén- vagy disznóhús kaszálóléval, ennél s az káposztánál magyar gyomorhoz illendőbb étket nem tartának az régi időkben, nyúlhúst fekete lével, csukát tormával vagy szürke lével etc. Vajat nem tettek semmi étkekben, hanem az kása közepiben, mikor feladták asztalhoz, mikor kalácsot, lepént, bélest sütöttek, abba tettek vaját, vagy pedig pánkót, noha

szép, drága szőnyeggel legyen bevonva, melynek négy szegeleti csaknem az földet érje. Arra az pohárnok hamar és mesterségesen egy szép, jóillatú, négy szegletre öszvefogott és nyomtatott abroszt terítsen, mely az szőnyeget körös-körül befedje egy arasznyi híján az földtől, és arra ismét más egy szép abroszt, mely más formában legyen nyomtatva, körös-körül egy tenyérynire rövidebb az másiknál. Az asztalra tegyenek négy subtilis sótartókat. A kenyér tiszta legyen, minden égett hajtúl és lisztűl meg legyen hámozva és tisztítva, tányérokra téve – szép, csinos, drága és mesterséges asztalkeszkenőkkel béburítva. És ha már az pohárnokok az asztalt minden illendők szükségekkel bőven elkészítették, úgy arra az egész palotában jóillatú füstöt csináljon. Azután, mikor az étkek a konyhán elkészültenek, úgy mindjárt jó rendet szabjanak, hogy az komornyikok, innyaadó, frisneider, mások és étekgógók készen legyenek az rendelés szerint. Egy olyan vendégségben az confectum és gyümölcsön kívül négy fogás legyen, és minden fogásban nyolcképpen külömbkülömb féle étkek, mindenik három rendben, huszonnégy tállal vitesse-nek fel. Midőn immár az étkek az első fogásban mind rendesen az asztalra letéttenek, és egyéb – azmi az oly vendégséghez kívántatik – jó, tisztességes és úri készüllettel vagyon tehát, az udvari kapitány vagy hofmester szép daliásan, tisztán, felékesítve, az ő pálcája kezében lévén, illendő térdhajtással az ő urához közelgessen, és értésére adja, hogy az ebéd készen vagyon, ha tetszik-é az asztalhoz való jövetel. Mikor az úr az ő házából az palotába érkezik az többi hivatalos urakkal együtt, olyankor az komornyik, innyaadó, frisneider és több arra az szolgálatra rendeltetett szolgálkkal együtt – ott rendesen udvaroljanak: az mozdómedencét, kannát és szép, tiszta, fejér kendőket jó készüllettel kezekben tartásák, és elsőben az ő uroknak, azután az többi uraknak és hivatalos vendégeknek vizet adjanak, és mindenkinek egy tiszta kendőt tisztos térdhajtással, udvari módon odanyújtsanak.⁸⁶³ Annak utána, midőn az úr leült

inkább ették akkor az új olvasztott hájban forralt pánkót, mint az vajban sültet. A kapornya volt minden étkeknek jó ízt adó szerszáma.” (Apor 33.)

⁸⁶³ „...mikor elhozták az étket, azután az palotára elébb az férfiak kimentenek, azután az asszonyok; az leányok az asszonyok előtt jöttek, azok közül pedig aki legkisebb volt, az jött legelől; azok előtt egy öreg rend szolgál, mint egy hofmester lassan jött előttök. Mikor osztán rendet állottanak, az pohárnok eléállott az mosdóvízzel és kendővel; az nagyjánál az embereknek ezüst mosdókorsó volt s ezüstmedence, az alávalóknál vagy réz vagy ón, de medence nem volt; és legelsőben is az leányokat és asszonyokat megmosdatták, azután a pohárnok az korsóval és kendővel az palota közepin megállott,

volna, tehát az udvari kapitány az urakat is renddel leültesse. Mikor már mind leültenek, úgy a frisseiderek is odaálljanak: egyik fenn, az másik alatt – az asztal végénél. Ők az étkeket szép tisztességesen és udvarosan felemeljék és felbontsák, és az uroknak illendő credentiazással, egymás után, mindennek kívánsága szerint gazdálkodjanak. Mikor oztán az udvari kapitánynak avagy hofmesternek fog tetszeni, tehát ahhoz rendelt nemes szolgálkat ismét az konyhára küldje, és az étkeket az előbbeni szokás-szerint felhozassa; úgy az következő harmadik és negyedik fogást is, és annak utána az confectumokat és gyümölcsöt is. Az komornyikok, inasok és többen, azkiket az asztal mellé rendeltenek, szorgalmasan udvaroljanak, az tányérokat gyakorta tisztítsák és kiváltsák, mindenre, ami szükséges, jó gondot viseljenek. Az innyaadó is vigyázzon, hogy az ő tisztire jó gondot viseljen, és valamennyiszer az úr innya kér,⁸⁶⁴ mindjárt illendő credentiazással és tisztességgel adja. Midőn anak utána egészen elvégezték az ételt, az gyümölcsöt és confectumot leszedik, minden

avval együtt az is, aki az medencét tartotta, az gazda rendre kínálni kezdette az vendégeket ilyen szóval: mosdjék, uram, kegyelmetek.” (Apor 34–35.)

⁸⁶⁴ „...nem vala akkor szokás, hogy az vendég innya kérjen, ha valaki akkor mondotta volna, hogy: glasz wein [*pohár bor*], soha bizony nem tudta volna, az kitől kéri, gaz vaját kér-e vagy mit, eleget adatott az gazda. Elsőbben is, mikor annak volt az ideje, veres mázatlan fazékban beadták az ürmösbort, azután megint hasonló fazékban másféle bort, rendre egymás után ittanak; nem vala ekkor híre az karafinának, mert ha elérhoztad volna, hogy karafin [(üveg)*palack*], más megharagudott volna, mert azt gondolta volna, hogy *kurafiázod*; nem vala híre a kredenciának is, mert ha elérhoztad volna, hogy kredencia [*pohárszék*], más talám azt gondolta volna, hogy hiteleslevelet [*litterae credentiales*] kérsz credentia [*hite*] nélkül. Két kézzel beadják vala az asztalhoz az nagy veres fazék bort, két kézzel veszik vala asztalhoz bé, két kézzel fogván, úgy hajtják vala fel, úgy isznak vala, mégis jóízűn esik vala. Az asszonyoknak rendszerint ezüstpohárban adtanak bort bé, az kik, mondani, alig mártották meg az ajkukat benne, s rendre úgy adták előbb. Rendszerént mikor az második fogást elhozták, mikor vígan akartanak lenni, akkor kezdettenek innya; békért az gazda hol két, hol három ejteles fazakat, hol segesvári ejteles, viaszas szép új kupát, azokat másod-, harmad- vagy negyedmagával elköszönte, s úgy ittak mindaddig, míg mind az gyümölcsöt beadták, akkor egyest kezdettenek innya. ...nem vala akkor olyan cifra gyomor, mint most, hogy némelyeknek az apja talám azt sem tudta, mi az bor, mégis most nem ihatik újbort. Mihelyen az újbort annyira forrott, hogy egy kis csípőssége volt, mindjárt újbort ittanak, dicsekedvén, mely finom s édes-csípős; az óbort kocsis, lovász itta, még az asztali szolgál is nehezlette, ha óbort adtanak innya. Mikor az gyümölcsöt beadták, kivált dinnye-éréskor, olyan hosszú szájú üvegekben, melyeket kotyogós üvegeknek híttak, és Porumbákon, Fogarasföldin csináltak, a meggyes bor rendre telítöltve úgy állott az jeges cseberben, mindenkinek asztalhoz egyet-egyet beadtanak, azután még többet, azt olyan jóízűn kortyogdólag itták.” (Apor 36–37.)

ceremóniát az oda fel megmondott mód szerint elvégeznek. Az pohárnok vegyen egy tányéron egy néhány fábúl csinált fogvájót, szép térdhajtással tegye le az asztal közepire. Az vígasságot musica és egyébféle húros játékok, mint olyan nagy úri vendégségekben szokott lenni, igen jó rendben légyen, és minden fogáshoz, mikor az étket elviszik, minden pompával hallassék. Avagy ha több vígasság és mulatságra való találkoznék is, kiváltképpen ha fraucimmer volna jelen az olyan nagy gyülekezetekben vagy lakodalmakban, kívátnatnék meg azokat minden, azki olyan vendégségre gondot viselni akar, jól pompásan rendelni és készíteni tudja.⁸⁶⁵

D 47

Erdélyi táncok

Asztaltól felkelvén vagy még asztalnál ülven is, készen volt az hegedű és duda, ottan-ottan az furulya és cimbalom is; azután táncolni kezdetek, nem ugrándoztak kecske módon, mint most,⁸⁶⁶ hanem szép halkal járták, gyakorta kiáltván: három az tánc. Azután volt az *lengyel változó*, holott hol az férfi hagyta el az lányt, holott hol az leány az legényt, hármát fordulván egymással, magokra is hármát fordulván, úgy választott az legény magának leányt vagy az leány legényt, akit akartanak. Azután volt az *lapockás tánc*; ezeken kívül az régi magyaroknál, nem az köz, hanem az úri és főrendeknél, nemcsak az lakodalmokban, hanem vendégségekben is, kedves táncok, tudniillik az *egeres tánc* és *gyertyás tánc*, mindenik tánchoz szokott nóta, melyet az akkori muzsikusok jól tudtanak.

Az *egeres tánc* ilyen volt: egy sorjában állott kilenc vagy tíz férfi, kivált ifjú legény, ellenben más sorban még annyi leány, közöttök olyan spatium volt, egy pár táncoló tágasan eljárhatott; egyik legény elvitte az más sorban álló egyik leányt, vagy kétszer tánccal megkerülte mind közben, mind kívül az két sorban állókat, azután elbocsátotta kezit a leánynak, külön kezdetek táncolni, de csak abban a lineában; akkor kezdettek mondani: macska, fogd el az egeret; ha jól tanolt leány volt, úgy lefárasztotta az legényt, míg minden egyetmása a testitől megizzadt, mert elől az leány, utána az legény úgy kerülték kívül-belől az két sorban állókat, mikor az legény szemben érkezett az leánnyal, s meg akarta fogni az

⁸⁶⁵ Keszei 43–46.

⁸⁶⁶ A *Metamorphosis Transsilvaniae*t (Erdély átváltozása) a német uralom alatt elharpózkodott *nájmódi* (neue Mode, új módi) ellen panaszkodó Apor 1736-ban, hatvanévesen írja meg.

kezit, az leány akkor visszafordult, erővel pedig nem szabad volt megfogni az kezit, hanem ha szép mesterséggel kezire vehette. Mikor osztán megfogta, akkor újólag kétszer-háromszor az leánnyal együtt táncolva, az sorban állókat megkerülte, úgy osztán az legény az maga helyére, az leány is az magáéra állott, mingyárt az mellette álló legény az más sorban álló leányt elvitte, azok is úgy járták, és az tánc mindaddig tartott, míg valahány legény s leány volt az két sorban, azok is táncolva egymást megpróbálták.

A *gyertyás táncot* így járták: két ifjú legény két égő gyertyát vettek kezekben, egymással úgy táncoltak sokáig, rá vigyázzván mikor egymást megforgatták, az gyertya tűzivel egymásnak haját vagy köntösit fel ne gyújtsák, azután oda mentenek, hol az asszonyok és leányok veszteg ültenek vagy állottak, mind az két legény szépen térdet hajtottanak, az két égő gyertyát két asszonynak vagy leánynak adták, azok egymás kezit fogván, az gyertya más kezekben lévén, úgy táncoltanak, azután oda menvén, ahol az férfiak voltak, térdet hajtván, az két égő gyertyát azoknak adták kezekben, azok is még úgy táncolván, újabban két leánynak adták.

Volt *süveges tánc*, az kit annak híttak; ott a férfi egy szép süveget az keziben vett s feltartotta, egyedül kettőt-hármat táncolva fordult, azután az melyik asszonyt vagy leányt akarta, táncban elvitte, kettőt-hármat fordultak; azonban az süveggel az leányt vagy asszonyt mindaddig csalogatta, az míg az süveget elkaphatta, elkapván az asszony vagy leány, még kettőt-hármat fordult véle, mintegy dicsekedvén az győzedelmen, azután megint olyan legényt, az kit akart, elvitt, kettőt-hármat fordulván véle, meg az legényt a süveggel kezdette csalogatni, mindaddig, míg az férfi is elkapta; elkapván, szintén úgy táncolt az férfival.

APOR PÉTERTŐL⁸⁶⁷

⁸⁶⁷ Apor 43–45.

1. cikkely

Galántai gróf Eszterházy Pál⁸⁶⁹, Fraknó örökös [ura] stb. a királyság nádorává választatik

1. §. A karok is és a rendek továbbra is a legalázatosabban bíznak abban, hogy őfelsége e nádor urat, hűséges szolgáját a régi nádori joghatóságban és tekintélyben a jóindulatú királyi diploma hetedik feltétele és az abban idézett törvények, mint az 1659. év 30. cikkelye,⁸⁷⁰ Mátyás király 5. dekretumának a nádorsággal kapcsolatos 1., 2., 3., 4., 5. és 6. cikkelye,⁸⁷¹

⁸⁶⁸ Lipót hosszú uralma alatt – nála tovább csak Zsigmond és Ferenc József uralkodtak – négy országgyűlést tartott. Az 1659. évin iktatják törvénybe hitlevelét, a második 1662-ben volt, ehhez jön a két közismert, 1681-ben és 1687/88-ban. Hitlevelének második pontja: „(...) A királyság minden kara és rendje sérelmeit pedig, amik idő múltán őfensége kormányzása alatt felmerülnének, mindenegyes országgyűlésen – ezeket őfensége a jövőben az alkalomhoz és a királyság szükségéhez képest minél gyakrabban (úgy, hogy a hároméves határt át ne lépje) méltóztatik majd hirdetni és tartani – azon országgyűlés alatt eredményesen meg fogja szüntetni.” (Már trónra lépte előtt sem volt rendszeres az országgyűlés: III. Ferdinánd csak 1638-ban, 1647-ben, 1649-ben és 1655-ben hívta össze).

⁸⁶⁹ 471, 701 Eszterházy Zrínyi unokaöcse. Sógorát Thököly többször hívta, vegyen részt az országgyűlésen, ám az május végén értesül a budai pasától, hogy a nagyvezér hajlandó csapatokkal támogatni egy újabb hadjáratát (véget ér az orosz–török háború), s ezért felmondja a Lipóttal a múlt ősszel kötött fegyverszünetet. Ősszel, miközben még zajlik az országgyűlés, Apafi fejedelem, Thököly és a váradi pasa seregei egyesülnek, de csak Böszörményt és Kállót foglalják el. Thököly novemberben megint megegyezik Lipóttal, most Ung, Bereg, Ugocsa és Szabolcs vármegye a „téli szállás”.

⁸⁷⁰ *Egyrészt hűtlenség révén birtokok adományozásában is, másrészt gyámságokéban a nádori autoritás az idézett cikkelyek szerint a maga állapotában maradjon.* A nádor jogosultságát birtokadományozásban 32 jobbágytelekig engedik meg. Az idézett cikkek: az 1554:VI. (hosszabb szünet után ekkor választanak újból nádort Nádasdy Tamás személyében, a cikkely a nádor eddigi jogkörének általános megerősítését mondja ki), az 1555:I-nek a vége (feltehetőleg a 9–12. §§., amelyek felszólítják a nádort, hogy az erőszakoskodókat, az idegeneket is – azaz a külföldi katonákat – válogatás nélkül azonnal büntesse, a nádornak ellenszegülni senki se merészeljen, a nádor „...mind azokban a dolgokban, amik a katonáskodásra néznek, mind azokban, amik az igazságszolgáltatásra, szabadon és aszerint, ahogy ilyen hivatal értelme megkívánja, kötelességét királyi személyben és auktoritással szokás szerint gyakorolhassa”; a 12. §. megismétli, hogy a katonai főhatalom is az övé, az idegen nemzetbeli kapitányok is tőle függenek).

⁸⁷¹ Az 1485-ös „nádori cikkek” rubrumai (címei) az említett sorrendben: *Királyválasztáskor a nádoré az első szavazat; A nádor az ország örökösének védője vagy gyámja; Ha király nincs, vagy kiskorú, országgyűlést hirdethet; Ő a főkapitány; A széthúzásokat*

nemkülönben az 1608. év koronázás előtti 18. cikkelye,⁸⁷² továbbá az 1618. év 4.,⁸⁷³ az 1609. 66.,⁸⁷⁴ az 1635. 14.,⁸⁷⁵ és az 1555. 26. cikkelye,⁸⁷⁶ s más, erről alkotott, e helyen megújított cikkelyek szerint jóságosan meg fogja tartani;

2. §. Fizetéséről pedig a vele már megkötött egyezmény szerint kegyesen rendelkezni fog.⁸⁷⁷

4. cikkely

Magyar rezidensnek a császári rezidens mellé csatolásáról egyenlő tekintéllyel, és a törökkel való békéről és minden magyar ügyben magyar tanácsal való tárgyalásról

Őfelsége jóságos rábólintásával elhatározták továbbá, hogy a béke a törökkel és minden magyar ügy a koronázás előtti 1608. évi 2., és a királyi diploma 3. és 13. feltétele valamint az 1613:XXV.,⁸⁷⁸ az 1630:XXIX., az

megszüntetni tartozik; A király és az országalakók közötti ellentéteket feloldani tartozik. (Részletesen: MK 540.)

⁸⁷² *Ő királyi felsége a királyságban lakjék.*

⁸⁷³ Kimondja bizonyos korábbi cikkelyek, így a bécsi béke harmadik pontjának a megújítását a nádor hatalmával kapcsolatban, az 1. §-ban újból megerősíti, hogy „...a kapitányok mind és egyenként, valamint a hadak akármilyen nemzetű prefektusai ugyane nádor úrtól függjenek...” (CIH 126., latin.)

⁸⁷⁴ A nádor megkapja azt a már Hunyadi kormányzói hatalmához is hozzátartozó (1446:X., MK 425.) jogkört, hogy harminckét jobbágyig a kincstárra háramlott birtokokból adományozzon.

⁸⁷⁵ Az oktavális bíraskodás működését szabályozza, a királyi tábla személyeit nevezi ki, s az oktavának legalább hat hétig üléseznie kell.

⁸⁷⁶ A 264. oldalon így szerepel, a jegyzet szerint az eredetiben 26 helyett 2 állt, azonban az 1555. évi országgyűlés 16 cikkelyt alkotott, talán ezért van a fordításban (265.) ugyanez a szám. A 16. cikkelynek nincs köze a nádori jogkörhöz, az eredetiben szereplő 2. cikkely 2. §-a viszont a nádori bíraskodás alá tartozó eseteket sorolja fel: a Nádasdy megválasztása óta elkövetett erőszakoskodások; az illetéktelen vám- és adószedések; a fellebbezések és a gyámsági ügyek, bizonyos, a hitbérrel és a záloggal, valamint az erőszakkal elfoglalt és országos végzés ellenére vissza nem adott birtokokkal kapcsolatosak.

⁸⁷⁷ A nádorválasztás értelemszerűen megszünteti a guberniumot és a helytartóságot. A 2. cikkely 1. §-a a nádor halála esetére a koronázás előtti 1608: III. tc-et (A2) tartja érvényesnek. A helytartó Szelepcsényi érsek volt. A guberniumhoz: **813**

⁸⁷⁸ A király udvarában a bécsi békének megfelelően magyar tanácsosok legyenek, magyar ügyekben a magyar tanács és kancellária hatalma ép maradjon, ugyanez az 1630:XXIX. és lényegében az 1635:XXVII.

1635:XXVIII., az 1655:L.⁸⁷⁹ az 1559:VIII. cikkely⁸⁸⁰ szerint tárgyaltság és végeztesség:

1. §. Az ilyen módon tárgyaltság és eldöntött dolgokat pedig mindenkor kötelező módon hozzák az országalakók tudomására.

3. §. Amiként pedig az ottomán portán állított császári rezidens mellé született magyar rezidens, úgy az ugyane portára a királyság ügyeiben rendelendő küldöttségben a császári legátus mellé született magyar legátus állíttassék és kapcsoltassék, a magyar ügyekben egyenlő tárgyalási felhatalmazással és kölcsönös jó tájékoztatással, a neki magyar tanáccsal adandó utasítás szerint, az 1655. évi 50., az 1630. 36., az 1647. 74., az 1649. 7. cikkely szellemében, amelyeket e helyen megújítanak.

7. cikkely

Az ingyenmunkának a királyság törvényei, nem pedig valamiféle, az e mozgalmak idején bevezetett lista szerinti szolgáltatásáról a törvényileg meghatározott helyekhez

Elrendelték továbbá, hogy az ingyenmunkák a királyság törvényei, jelesen pedig az 1655:CXVII.,⁸⁸¹ az 1622:XXXVII.,⁸⁸² az 1618:LII. szerint hajtassanak be, az e helyen megújított 1659:CXXX.,⁸⁸³ az 1655:CXVI. és az 1649:VI. cikkely⁸⁸⁴ szerint szolgáltatassanak rendelt idejükben, az

⁸⁷⁹ Mint a fentebbiek, valamint, hogy a német követek mellé egyenlő hatalommal magyarok adassanak. Kitűnő magyarok török követségben való alkalmazását mondja ki az alább következő 1630:XXXVI. is, meg az 1647:LXXIV. – ez már csak egy magyart tesz a törökökhöz menendő követségbe – valamint az 1649:VII. is.

⁸⁸⁰ *Német kancelláriából magyarországi ügyekben ne adassék ki levél, valamint, hogy a királyi megbízások megvetőit tényleg büntessék* Miután a 8. cikkely megerősíti, hogy a magyar ügyeket magyar tanácsosokkal kell tárgyalni, ebben kimondják, hogy a német kamarából vagy kancelláriából semmit sem lehet elrendelni, ami Magyarország jogait és szabadságait érint, leginkább azért, mert „...a magyar leveleket szinte semmibe veszik és nem tartják be, öfelsége híveinek legnagyobb kárával”.

⁸⁸¹ A CXVI. cikkely tételesen felsorolja, melyik megyének hol kell teljesítenie az ingyenmunkát, a CXVII. pedig az ekörüli visszaéléseket bünteti az 1618:LII-ben alkalmazott büntetéssel. A Dunán inneni és túli megyék pénzben is megválthatják az ingyenmunkát, negyedfél forinttal (3,50-nel).

⁸⁸² Az ingyenmunkák el nem végzését büntető korábbi cikkelyek, például az 1618:LII. megerősítése.

⁸⁸³ *A királyság véghelyeinél teljesítendő ingyenmunkák szabályoztatnak* 19 §-ban sorolja fel e cikkely, hogy melyik várnál melyik korábbi törvény szerint milyen ingyenmunka teljesítendő.

⁸⁸⁴ Bizonyos megyéket az el nem végzett ingyenmunka teljesítésére szólít fel.

ugyane munkák behajtásával kapcsolatban e mozgalmak⁸⁸⁵ idején meghatározott bizonyos lista eltöröltetvén...⁸⁸⁶

8. cikkely

A germán katonaság kiviteléről...

Bár az országlakók az 1655:XIX., az 1659:XXV. cikkely⁸⁸⁷ erejénél fogva igencsak méltán óhajthatnák a királyság törvényei és a királyi diploma 13. feltétele⁸⁸⁸ ellenére, a királyság egyetértése nélkül különböző alkalmakkor behozott és tényleg az országban létező küldöldi katonaság teljes kivitelét, mégis, mivel az idő mostani értelme szerint e germán katonaság teljesen a királyságból nem vihető ki, ezért amíg az erőteljes mostani belső mozgalmak megengednék, hogy öfelsége jóindulatú határozata szerint e katonaság teljes kivezetése az első [adandó] alkalommal megtörténjék, határozzák, hogy e katonaságot továbbra is el kell viselni – az 1659:XXV., az 1625:XXIV. cikkelyben⁸⁸⁹ kifejtett módon –, úgy mégis, hogy az országlakók zaklatása és elnyomása nélkül éljen, saját pénzén, a maga által meghatározott ár bevezetése nélkül. (...)

⁸⁸⁵ E gyakran előforduló kifejezés értelme a XXIX. cikkely szerint: „...e mozgalmak évei, tudniillik az 1670. évtől azok [ti. a mozgalmak – NG] végéig számolva, a törvényes elévülés alól vétessenek ki...”. Az elévülést egyébként egészen 1650-ig visszamenőleg felfüggesztik a be nem fejezett perek esetében, mert azóta nem tartottak nyolcados törvényszéket az országban. A cikkely eufemisztikus fogalmazásában „nem a pereskedők valamiféle hanyagsága miatt”.

⁸⁸⁶ A cikkely 22 paragrafusa részletesen szabályoz. Például a 18. Egerszeghez a pécsi járást az ottani püspökség javaival együtt, a más erősségekhez rendeltetket kivéven, az utolsó pedig a felső-magyarországi végvárak esetében azt rendeli, hogy – mivel a Várad eleste és Diósgyőr pusztulása utáni zűrzavar miatt az eddigi munkák elfecsérlődtek – a főkapitány a tizenhárom vármegye küldötteivel együtt ossza fel a mukákat.

⁸⁸⁷ *A külföldi katonaság három éven belül vitessék ki: addig a nádorispán úrtól és a helyi generálisoktól és kapitányoktól függjön: a királyság egyetértése nélkül akárki javaslatára vagy tanácsára se hozassék be. Az ágyúk és hadfelszerelések szállításában ezután megtartandó módot meghatározzák.* Már az 1655:XIX. elrendeli az idegen csapatok kivonását, de az uralomváltás ezt halasztotta. A *vectura* az 1655:XVI. szerint teljesül, ez pedig az 1609:XV-öt újítja meg, azaz az ágyúszállítás továbbra is a szabad városok feladata.

⁸⁸⁸ Az idegen katonaság behozatalával kapcsolatban a bécsi béke és az azt törvényerőre emelő 1608. évi, koronázás előtti (a. c.) II. törvénycikk megerősítése.

⁸⁸⁹ Az 1625. évi cikkely kimondja, hogy bár pillanatnyilag a veszélyes helyzet miatt szükség van az idegen katonaság jelenlétére, az első adandó alkalommal ki kell őket vitetni az országból.

10. cikkely

A nemesi kiváltság jogainak és a királyság szabadságainak megerősítéséről

...az erről alkotott és királyi diplomával megerősített törvények, jelesül pedig a Hármaskönyv első részének kilencedik címe,⁸⁹⁰ Jeruzsálemi András király 2.,⁸⁹¹ az 1536. évi 41.,⁸⁹² az 1613. évi 24.,⁸⁹³ az 1618. évi dekretum 14. cikkelye,⁸⁹⁴ nemkülönben minden privilegium és a királyság szabadságait szolgáló rendelet, amit Magyarország néhai isteni királyai megengedtek és őfelsége is megerősített, megújítatnak és e királyi diploma 1. feltétele szerint azok használatában az országlakók őriztessenek meg, s mostantól a jövőben ezek ellenében, senki folyamodására sem fognak semmilyen módon háborítani és károsítani.

1. §. Azok pedig, amik eddig, különösen az [utóbbi] évek ezen lázongásai idején a királyságon belül vagy kívül, e jogok és a királyság szabadságai ellenére történtek, minden érvényt és hatékonyságot nélkülözzenek, és sem törvényszékeken, sem azon kívül példának ne hozassanak.⁸⁹⁵

12. cikkely

A repartitio⁸⁹⁶, az accisa⁸⁹⁷ és bármi ezek alapján követelt hátrálék egyszerűen megszűnik

A királyság hűséges karai és rendei alázatos kérésére őfelsége jóindulatú beleegyezésével a repartitio és az accisa e mozgalmak idején bevezetett

⁸⁹⁰ A híres *primae nonus* (Werbócczy Hármaskönyve első részének kilencedik címe), azaz a sarkalatos nemesi kiváltságok felsorolása: nemes embert csak törvényesen megidézvén és törvény szerint elmarasztalván lehet letartóztatni – kivéve bizonyos esetekben a tettenérést –, a nemes csak a király hatalma alatt áll, csak az ország védelemre köteles, mással nem terhelhető, a negyedik pedig az 1222. évi Aranybulla ellenállási záradékának érvényesíthetése. (MK 592–593.)

⁸⁹¹ Meg nem idézett és törvényesen el nem ítélt servienst nem lehet lefogni, sem birtokait feldúlani.

⁸⁹² A királyságon kívül senki se kényszerüljön törvényt állni Az 1. §. pedig megerősíti, hogy az ország határain belül sem szabad megsérteni az eljárás törvényességét.

⁸⁹³ Az igazságszolgáltatás jobbítása érdekében a vármegyék az eddig meglevő ülnökök mellé az előkelőbb nemesek közül válasszanak még néhányat.

⁸⁹⁴ A régi törvényekre hivatkozva kéri az újabban felállított fiók-harmincadok eltörlését, s hogy a harmincad-hivatalokat csak hazaiaknak adományozza II. Mátyás.

⁸⁹⁵ A XI. cikkely a kincstár által elkobzott birtokok visszaadásáról intézkedik.

⁸⁹⁶ A *repartitio* régi rendi kiváltság, a katonai terheknek a felosztása, ezt sértette meg Lipót, amikor 1671-ben a vármegyék és a városok kötelességévé tette a területükön állomásozó csapatok eltartását.

⁸⁹⁷ Elsősorban élelemiszerekre kivetett fogyasztási adó.

terhei és az ezek alapján követelt bármilyen hátrálékok egyszerűen és teljesen megszűnnek; ... rendelik pedig, hogy az országlakókat mostantól a jövőben ilyen és ezekhez hasonló terhek bevezetésével, külföldi katonák szabad (ingyenes?) beszállásolásával, vagy a gabona, a takarmány, a széna és az élelmiszerek szabott árért való bárki által elrendelt vagy elrendelendő megvásárlásával, és egyéb ingyenmunkákkal, a királyság kifejezett törvényei ... ellenére ne terheljék.

1. §. Ulászló király 5. dekrétumának első cikkelyét⁸⁹⁸ is megújítván a jelen rendeléssel minden egyes főúrra, prélátusra, báróra és mágnásra, a szabad- és a bányavárosokra ... kiterjesztik.

13. cikkely

Magyarország kamarájának az Udvarival társas és nem függő viszonyáról...

Úgy ítélik meg a karok és rendek, egyszersmind a legalázatosabban könyörögnek Őfelségénél, hogy a magyar kamarának az udvarival való társas viszonyával és nem függőségével kapcsolatos 1609:XXI,⁸⁹⁹ az 1622:XVIII és az 1655:XI és egyéb, azokban idézett cikkelyeket meg kell újítani, és minden az előbb írt cikkelyekkel, azaz a királyság jogaival ellenkező, eddig elkövetett visszaélést meg kell szüntetni, sőt az összes külföldi tisztviselőt (jelesül pedig a pozsonyi kamara alelnökét és a kaszai adminisztrátorát) a kamarákból el kell mozdítani, sőt a felesleges és haszontalan hazaiakat is, ökirályi felsége kincstára javáért, meghatározott számra kell korlátozni, a harmincadosok mellé rendelt ellenőröknek az 1647. évi 146. törvénycikk⁹⁰⁰ értelmében történő egyszerű elmozdításával egyetemben.

⁸⁹⁸ Az 1504:I. az adómegajánlás módját szabályozza. 5. §-a szerint ha egy vármegye magától s nem országos végzés szerint ajánl meg adót vagy segílyt a királynak, becsületét, emberségét veszti, törlik a nemesség köréből.

⁸⁹⁹ A bécsi végzések értelmében a kincstárnok és a melléje állítandó tanácsosok ne függenek az udvari kamarától (ezt megerősíti az 1622:XVIII. és az 1655:XI. is, ez utóbbi tartalmazza a harmincadosok működésének szabályozását és a felesleges tisztviselők elmozdítását is), s a magyar tanács és kancellária autoritása is megőriztessék.

⁹⁰⁰ Szintén a magyarnak az udvari kamarától való függetlenségét mondja ki, valamint a sok haszontalan kamarai alkalmazott elmozdítását.

25. cikkely

*A religió gyakorlásának szabadságáról*⁹⁰¹

Mivel pedig a béke javáért és az ország köznyugalmáért őfelsége a religió ügyében is jóindulatúan elhatározta magát, ezért e határozatot is a törvénycikkek közé sorolják a királyság karai és rendei.

1. §. Először is, mivel a religiónak a már az 1606-os bécsi békesség érvényessége által is megengedett szabad gyakorlása e mozgalmak idején nemkevesek részéről megzavartatott, ezért – megerősítettvén e helyt a mondott békesség 1. cikkelye – e gyakorlás mindenki számára és mindegyütt a királyságban az 1608. évi, a koronázás előtt kiadott 1. törvénycikk szerint szabadon megengedtetik, épségben marad mindazonáltal a földesurak joga.

2. §. Sőt a prédikátoroknak is meg az iskolamestereknek, akik proscribáltként vagy bizonyos reverzálisok miatt foglalkozásukból eredő feladataikat nem végezhetik, a királyságba szabad visszatérés, religiójuknak pedig szabad megvallása és gyakorlása (ezzel kapcsolatos reverzálisaik is érvényüket veszítvén) engedtetik.

3. §. Mostantól a jövőben egyetlen országlakó se háborgattassék semmilyen módon sem religiójának szabad gyakorlásában.

4. §. Se az ágostai, se a helvét hitvallás hívei ne kényszeríttessenek hitvallásukkal ellentétes szertartásokra.

26. cikkely

A templomok és az azok építésére szolgáló helyek kijelöléséről

Ezekkel kapcsolatban azt határozzák, hogy az ágostai és a helvét hitvallás hívei által felépített, de a katolikus szertartás szerint még fel nem avatott templomokat is meghatározott biztosok révén nekik kell juttatni; más helyeken pedig, őfelsége jóindulatú határozata szerint, templomok építésére, iskolák és parochiák emelésére, az ezen ágostai és helvét hitvallású hívők számára alkalmas módon, ugyane biztosok révén helyeket kell kijelölni, az alább írt rendben. (...) ⁹⁰²

⁹⁰¹ A XXV. és a XXVI. cikkely ellen a protestánsok tiltakoznak, mert bár ezek megerősítik a bécsi béke és az azt becikkelyező 1608(a. c.):I. megfelelő rendelkezését (MH 459–461.), a XXVI:(12. §.) az evangélikusok és a reformátusok számára a vallásgyakorlatot bizonyos esetben csak helyhez kötötten engedélyezi, másutt pedig nem kapják vissza elvett templomaikat és iskoláikat.

⁹⁰² Megyénként: Vasban Demőkö (Dömölk, a mai Celldömölk egy része) és Nemescsón az ágostaiaknak, a helvét hitvallásúaknak pedig Felsőörön (ma Oberwart, Ausztaria), Sopronban Vadosfalván és Nemeskéren, Pozsonyban Rhétén és Pusztafödémesen,

12. §. Más megyékben pedig, amiként Zalában, Veszprémben, Győrben, Komáromban, Abaújvárbán, Sárosban, Zemplénben, Ugocsában, Beregben, Tornában, Gömörben, Borsodban, Hontban, Nógrádban, Szolnokban és Hevesben, nemkülönben az egyesült Pest-Pilis-Soltban, továbbá Szabolcsban, Ungban és Szatmárban, minthogy szinte minden ottani templom gyakorlati használatában vannak, ezért ezek mostani birtokosaiknak hagyattak meg használatra.⁹⁰³

16. §. A szabad városokban pedig, amiként Pozsonyban, az ágostai hitvallás híveinek szabad legyen költségükön egy templomot építeni a külvárosban, a biztosok által kijelölendő helyen.

17. §. Sopron városa maradjon meg most is vallott religiója birtokában és gyakorlásában és ebben ne háborgattassék.

18. §. Végtere a szabad- és bányavárosokban, úgymint Trencsényben, Modorban, Körmöcben és Besztercén és Felső-Magyarországon, minden ottani városban hasonlóképpen megengedtetik helyek kiutalása templomok, iskolák és parókiák építésére.

19. §. Végül azokat a templomokat, amiknek most ezen ágostai és helvét hitvallású hívők gyakorlatilag a birtokában vannak, a béke javáért, hogy kétségtől nyugalomban és békében éljenek, az előző módon kezüknél hagyják a parochiákkal és iskolákkal s azok jövedelmével együtt, a temetés gyakorlatának és a harangok használatának az ottélő katolikusokéval egyenlő szabadságát nekik is meghagyván.

20. §. Eközben pedig se a katolikusok az ágostai és a helvét hitvallású lelkészeknek, se pedig ezek követői a katolikus plébánosoknak – az 1647:XI. cikkely⁹⁰⁴ szelleme szerint – fizetni ne legyenek kötelesek.

Nyitrában Nyitraszerdahelyen és Strázsán, a Vág mellett, Barsban Simonyiban és Szelesényen, Zólyomban Osztrolukán és Garamszegen, Túrócban Necpálon és Ivánkafalván, Liptóban Hibén és Nagypalugyán, Árvában Felsőkubinyban és Sztebnyén, Trencsényben Szulovon és Zayugrócon, Szepesben Görgön és Toporcon vagy Batizfalván, „nem akadályoztatván ez senki ellentmondásától”. (1–11. §§.)

⁹⁰³ A 13–15. paragrafusok a végvidéki vallásgyakorlást szabályozzák: a kanizsai főkapitányságban Szentgróton, a győriben Tihanyban, Vázsonyban, Pápán, Veszprémben, Győrött és Komáromban, a bányavidékiben Léván, Korponán és Füleken, a felső-magyarországi Putnokon, Ónodon, Szendrőn, Tokajban, Kállón és Szatmáron.

⁹⁰⁴ Az evangélikus és a katolikus hívek egymás lelkészeinek ne legyenek kötelesek fizetni. A XII. cikkely ezt részletesen szabályozza, 3. §-a szerint azokon a helyeken, ahol a plébános lényegében csak a jobbágytelkek utáni bevételből tartja fenn magát, a katolikusoktól és az evangélikusoktól befizetett összeget kétfelé kell osztani, ebből az egyik az ott élők evangélikus lelkészét illeti, vagy ha ott ilyen nincs, másutt levőnek, akinek a szolgálatával élnek, kell adni.

21. §. Továbbá minden, a királyságban élő mágánának és nemesnek váraiban és szokott lakhelyén szabad legyen felekezete rítusa szerint oratóriumot és kápolnát építeni és azt megadományozni.

22. §. Ezután pedig templomok, iskolák és parókiák elfoglalása és a [vallás]gyakorlat megzavarása egyik részről se történjék...

23. §. E törvényi engedély révén ama ágostai és helvét hitvallású hívek számára a követeléseikre vonatkozó kérelmeik előterjesztésének a további útja a jövőbeli országgyűléseken a legkevésbé se rekesztessék el, nem akadályozva ezt a klerikusok és a világi katolikusok ellentmondása.

24. §. A királyság ezzel kapcsolatos, királyi diplomával megerősített törvényei mindig épségben maradnak.

41. cikkely

A szabad és királyi meg a bányavárosok ... szabadságaikban és előjogaikban őriztessenek meg

A szabad és királyi⁹⁰⁵ meg bányavárosoknak is rengeteg panaszu volt, hogy a polgári magisztrátusok szabad választásának jogában, nemkülönben kegyúri és borkimérési jogukban és más immunitásaikban részben a magyar kamara részéről, részben pedig a katonai tisztviselők részéről – kiváltságaik és a királyság törvényei ellenére – háborgattak és akadályoztattak.

1. §. Ezért megerősítvén ezzel kapcsolatos előjogaik és mentességeik, amennyiben nincsenek ártalmára a királyság törvényeinek és a nemesi előjogoknak, a királyság törvényei is, mint az 1659:CXXIX.,⁹⁰⁶ az

⁹⁰⁵ A királyi városok sora a 60. cikkely értelmében Ruszt városával bővül.

⁹⁰⁶ *A szabad-, a banya- és a szlavón királyság városai szabadságaikban és privilégiumaikban őriztessenek meg*, mégpedig az 1613:XXXI. (érvényben hagyja részletezés nélkül a folyamatosan és tényleg gyakorolt városi kiváltságokat), az 1638:XXXV. és az ezekben idézett cikkelyek szerint, amennyiben ezek a királyság törvényeit és a nemesi szabadságot nem sértik. Az 1638:XXXV. hivatkozik az 1618:XXVII-re (a szabad és bányavárosokat, valamint a néhai királyoktól kiváltságolt mezővárosokat kiváltságaikban meg kell tartani, ezeket rendes bírájuktól elvonni vagy az országon kívül törvény elé állítani nem lehet, a kamarai tisztviselők se háborgassák őket jogaikban); az 1625:XLIII-ra (kiváltságaik megtartandók, sok taksával – a rendek közbenjárására – ne háboríttassanak joghatóságuk az eddigi törvények értelmében érvényben maradjon); az 1630:XXI. és XXVIII-ra (előbbi általános megerősítése jogaiknak, utóbbi külön a bányavárosok számára erősíti meg, hogy rendes bíráik joghatósága elől el ne vonassanak, s a kamarai tisztviselők se háborgassák őket) valamint az 1635:LIII-ra (a korábbi törvények megerősítése).

1649:XVI.,⁹⁰⁷ az 1647:LXXXIII.,⁹⁰⁸ az 1638:XXXV. és más, erről alkotottak is, megújítatnak, és mind a kamarák, mind a katonai tisztviselők a legszigorúbban tartassanak meg.⁹⁰⁹

45. cikkely

A boroknak a szomszédos tartományokba korlátozás nélkül való megengedéséről az országlakóknak

Alázatos egyszersmind kedves lélekei fogadják, hogy a magyar (mind a Dunán inneni, mind a Dunán túli) borok Ausztriába és más szomszédos tartományokba való szabad bevitelével kapcsolatos alázatos kérelmét a királyság karainak és rendjeinek őfelsége ausztriai főhercegsége karaival is jóindulatúan tudatni és közben e királyság ez ügyben különösen érdekelt bizonyos városainak és helyeinek a saját bor meghatározott mennyiségben történő beszállításának már előbb, az 1659. év 59. cikkelyében⁹¹⁰ kegyesen megengedett szabadságát tényleg megerősíteni méltóztott...⁹¹¹

59. cikkely

Általános amnesztiát ... engednek

Ő legszentebb felségének veleszületett kegyelmességéből és jóindulatú elhatározásából azt is elhatározták, hogy mindenki, együtt és egyenként, aki – az [utóbbi] évek foradalmában őfelsége hűségétől [eltántorodván] – újból észhez tért és jelen [törvény] közzétételétől számított két hónapon belül hűségére visszatért és a fő- vagy alispánok, vagy fő- vagy várkapai-

⁹⁰⁷ Megerősíti azt a törvényt, hogy a városházákon belül magszakadás alatt levő birtokra a városi s nem a királyi kincstárnak van háramlási joga. Hűtlenség címen azonban minden a királyi kincstárra száll (1647:LXXXVII.) továbbra is.

⁹⁰⁸ A bányakamarai tisztviselőknek a városiakkal szembeni kihágásait (például polgári telkek elfoglalása, letartóztatás, bor- és sörmérés) bünteti.

⁹⁰⁹ A városok borkimérési jogát a LXXVIII. cikkelyben is megerősítik, elsősorban a katonákkal szemben.

⁹¹⁰ *Őfelsége jóindulatúan felajánlja, hogy a magyarországi borok csehországi és a szomszédos tartományokba való bevitelével és átszállításával kapcsolatban őfelsége ama tartományok karaival tárgyalni fog: addig bizonyos mennyiségű bor kiszállításának, valamint a magyarok és a magyar kancellária használatára Bécsbe szállításának a szabadságát meg fogja engedni. Az L. cikkelyben azonban kimondja az országgyűlés, „...mostantól fogva a királyság nemnemes lakosai mindenegyes akó (urna) bor után a pozsonyi átkeléskor egy-egy garast tartozzanak fizetni...” – az idevonatkozó 1647:LXXVIII–LXXX. és 1649:XIX. cikkelyek érvényessége mellett.*

⁹¹¹ Az első paragrafusban az 1609:XLIII. és az 1639:XXXIX. cikkely megújítását kéri.

tányok jelenlétében ... a szokott módon letette a hűségesküt, minden, jelenleg a kincstár kezén lévő birtokát tényleg visszakapja és fejének vagy életének ... kegyelmet nyerjen.

1. §. Mindannyiuk minden, 1670-től mostanáig elkövetett cselekedetére amnesztiát engednek...⁹¹²

79. cikkely

A királyság és a tartományok közötti kereskedelem szabadon gyakoroltassék...

Elhatározzák a karok és rendek azt is, hogy szabad legyen a kereskedelem bármiféle áruval a királyság és őfelsége tartományai között.⁹¹³

D 49 Thököly 1682-ben csatlakozásra szólítja fel a rendeket

(...) ...miután a régi elődeiktől elnyert szabadságért bujdosó magyarok hazájuk mellett fegyvert ragadtak, nem éri meg sok szóval felidézni édes nemzetünk végromlását és a veszedelmes állapotot, amiről elfoglalt erődeink, elhagyatott örökségeink és a fegyverrel szétszabdalt és halomokba rakott testek elégséges bizonyosságot mutathatnak.

Ám az ellenség ezzel sem elégedvén meg ... már a kvártélyozás színe alatt minket elveszejteni, majd pedig a hatalmas török nemzettől, amikor már a korábbi szabadságba visszahelyezett volna, minket elidegeníteni akar, úgy, hogy azt ellenük bősztítve minden emberi segédelmet elvonjon tőlünk és a reménytelenségbe juttatva minket magunkat, hazánkat és szabadságunkat eleméssze – a német tábornok, Strassaldo gróf úr⁹¹⁴ cselekedeteiből és a követeknek hozzám intézett egyik-másik jelentéséből nyilvánvaló. Mivel ha szíve mélyéből kívánta volna boldogulásunkat, fő sérelmeink elegyengetését, amin egész hazánk csendessége alapszik, nem halasztotta volna el másik országgyűlésre, a soproni végzések kihirdetését is nehezen megengedve... Miközben a fényes Portán az én egyetértésemmel lett volna köteles az ügyeket tárgyalni, tudomásom nélkül elküldve követét titkon mindig abban praktikált, hogy a hatalmas nemzettel

⁹¹² Beleértve a nagyobb hatalmaskodás eseteit is, de szigorúan véve, hogy az ezután bűnözők és a két hónap alatt hűségre nem térők nem részesülnek az amnesztiában. (2–4. §§.).

⁹¹³ CIH 260–325., latin.

⁹¹⁴ 1635–1680 után; kassai főkapitány, Szatmár parancsnoka.

elhagyasson [minket], labirintusba vezetve a magyar nemzetet úgy, hogy egyedül magának szerezve nyugalmat amazt szabadságában eltiporja. Ezekre tekintettel, a hazám, a minden vigasztól megfosztott karok iránti szeretetből kényszerültem rá, török segítség mellett,⁹¹⁵ fegyvert ragadni Isten után, ezáltal remélve, hogy valamilyen úton jobb, mégpedig gyorsabban, boldogság lesz, példát is véve ennyiben más nemzetektől, amelyek hasonló állapotukban idegenekhez menekültek és boldogságra jutottak.

Mivel pedig a hatalmas budai vezérrel már úton levő török segélyhad⁹¹⁶ órákon belül találkozni fog velem, és a kiadott török hitlevélben világosan benne van, hogy aki csak időben hozzám hajolt, azt semmi támadás nem fogja érni, ellenségnek tartva ellenben személyükben és javaikban mindazokat, akik megvonták magukat – akartam e levéllel a hatalmas budai vezír most kézhez vett külön meghagyásából tudtul adni, és egyzersmind keresztény kötelezettségéből komolyan inteni is Uraságtokat: már nincs ideje a semlegességnek. Minden rend hazájáért, szabadságáért fegyvert ragadva augusztus 5. napjára – a zászlósurak bandériumukkal, a többiek pedig a megyével – fejük és javaik vesztese alatt, ahol leszek, táboromhoz jöjjenek, a szerencsétlen népet a megye egészében kerített mezővárosokba vagy kastélyokba összegyűjtve, úgy, hogy a török nemzettől menedéklevelet időben kikönyörögve biztonságukról gondoskodhassanak, máskülönben, akik személyesen nem keltek fel és nem jöttek el hozzám, gondom lesz arra, hogy azokkal mint ellenséggel bánjanak, javaikat pedig, másoknak például porrá fogom tétetni, sőt a jövődre is a királyságból örökösikkel együtt örökké ki fognak tagadtatni.

...ha a hatalmas török nemzet elpusztította földjüket, éretlen gyermekeiket éles fegyvereire hányta, Isten és a világ előtt igazoltam magam. (...) Kelt a magyarok Kassa melletti táborából július 26-án...⁹¹⁷

⁹¹⁵ 1682 áprilisában keresi fel Budán Ibrahim pasát, akit a szultán az idei hadjárat szerdájává tett.

⁹¹⁶ Ibrahim budai pasa segélyhadát a neki alárendelt, Apafi vezette erdélyi sereg is erősíti majd.

⁹¹⁷ Pray III. Nr. 153., latin. Thököly június 15-én kötött házasságot Rákóczi Ferenc özvegyével, Zrínyi Ilonával, azaz kezére kerülnek az ősi Báthory- és Rákóczi-birtokok. Nyáron indul a háború, szeptember 14-én Kassát is elfoglalja. Két nappal később a pasa Apafi jelenlétében Magyarország uralkodójává kiáltja ki – évi negyvenezer tallér adó fejében. Miután kezére kerülnek a bányavárosok (saját pénzt is veret), Eperjes, Lőcse, Tokaj és Fülek, Felső-Magyarország fejedelme novemberben megbékül Lipóttal: Felső-Magyarország és a Dunán inneni megyék a Garamig a kezén maradnak.

D 50

A budai pasa Thökölyt buzdítja
1683. május 24-én kelt levelében

Postán küldött leveleteket, ... hogy mind Schulz generális, mind a lengyelek behatoltak Szepes megyétekbe, elolvastuk. Gyakori tapasztalással tanultad meg, mennyire ellenség volt neked is, nekünk is a német. Ha Isten, amit remélünk, megadta a győzedelmes előrehaladást a némettel szemben nektek és nekünk, a lengyel is meg fogja kapni a magáét. Isten, aki titeket Kassára helyezett, Krakkóba is képes betenni, legyen ez meg teljességgel, megőrizvén a hűséget császáruk iránt.

Megkaptuk a nagyvezér⁹¹⁸ levelét, amelyben azt kívánja, hogy sietve szálljatok Eszékhez, a jövőről tanácskozni. Alkalmasabb lesz nektek hozzánk Budára jönni, innen a Duna mentén Eszéknél megjelenni elegendő kíséretünkkel. Jöjjetek⁹¹⁹ szerencsésen.⁹²⁰

D 51

Szegődések Thököly udvarában

Kezdeték esztendeje Lipóczy Miklós udvari praedicator uramnak die 1. Januarii. Anno 1683.

Készpénz fl. 150. Rókahát-bélése nro. 1. Három pár kordován-csizmája. Házához két hordó bora... Két verő-ártánya.... Két edény tőrója... Husz itcze vaja... Egy köből borsója... Egy köből köleskásája... Angliai posz-

⁹¹⁸ Thököly június 7-én csatlakozik a Bécs ellen vonuló Kara Musztafa nagyvezér táborához Eszéken. A hadbaszállási kötelezettség része IV. Mohamed athnáméjának: „(...) ...készmárki Thököly Imre ... az én magas, kívánságbetöltő Portámhoz egy embert küldött ... és könyörgött, hogy a császári kincstáramba évente befizetendő 40 000 piaszterért adományozzam neki Magyarország és a hozzá tartozó helyek feletti uralmat, mely területek lakói – csak úgy, mint az én jól őrzött birodalmam védelme alatt álló Erdély lakói is – már régen az én kegyelemhez szokott szolgálaim sorába tartoznak. Kérése megnyerte császári tetszésünket, s Közép-Magyarország és a hozzá tartozó helyek uralmát ... azzal a feltétellel kapta meg, hogy szilárd lábbal kell járnia az engedelmesség hadiútját... (...) ...hogy ... hadjáratom alkalmával csapataival jelenjék meg a meghatározott helyen... (...)” (Sinkovics II. 659–660.)

⁹¹⁹ Apafi Erdélyének tavasszal súlyos áldozatok árán sikerült elkerülnie az azonnali csatlakozást a törökhöz: a nagyvezér 10 000 aranyért hajlandó volt ettől eltekinteni. A pénzt csak úgy tudták összegyűjteni, hogy az országgyűlésen a jelenlevő urakkal és városokkal fizettetik meg – a kényszerkölcson visszafizetésére azonban a fejedelemségre rendkívüli adót kell kivetni. Ezután már csak az átvonuló tatár seregek szelidítéséhez szükséges ajándékokat kellett előteremteniük.

⁹²⁰ Pray III. Nr. 159., latin.

tó ulnae 10 [10 rőf]. Sövegre egy pár nyusztja... Köntös csináltatására fl. 10. Búzája cub. [köből] 25. Négy juha... Nyolcz itcze méze... Öt kősoja... Egy köből lencsége... Becsületes asztala.

Conventio Generosi Domini Stephani Géczy, aulae nostrae supremi capitanei, cujus annus incipit die 1. Julii, anno 1682.⁹²¹

Készpénz fizetése ő kegyelmének fl. 600. Bora, vasa [edény] nro 10. Ártány nro 4. Köntösre fl. 100. Búza cub. 50. Szolgáinak praebenda [ellátás].

Lovainak széna, abrak, a vagy limitatio [árszabás] szerint pénz. Asztala palotán, avagy tisztességes, szállására. (...)

Vice uraimék

Conventio Generosi Stephani Berzeviczy, supremi culinae nostrae magistri [fő konyhamesterünk], cujus annus incipit die 25 Junii, anno 1682.

Készpénz fl. 150. Búza Cass. cub.⁹²² 16. Angliai posztó uln. 7. Hordós bor vas. 4. Kőso nro 4. Szolgájának czipó limitatim, abrakra 17 forint. Asztala magának. (...)

Conventio Egregii Andreae Okolicsányi, aulae nostrae familiaris [udvarunk familiarisának], cujus annus incipit die 1. Jan. Anno 1683.

Készpénz fl. 60. Angliai posztó uln. 7. Három lovára széna, abrak szokás szerint, vagy pénz. Asztala konyhamesterünkkel. (...)

Iffjak

Tekintetes Nagyságos Pongrácz Ferencz, főbejárónknak kezdeték esztendeje die ---

Készpénz, szolgájára, nyolcz lovára fl. 200. Angliai posztó uln. 7. Szolgáinak bor, hús és czipóbeli praebenda, lovainak széna, abrak, avagy limitatio szerint pénz. (...)

Kezdeték esztendeje Anno 1683 die 16. Maij, fegyverhordozó bejárónk Benyiczky Gábornak.

Készpénz fizetése fl. 100. Angliai posztó uln. 7. Három szolgájára praebenda, öt lovára széna, abrak, vagy pénz. (...)

⁹²¹ Nemzetes Géczy István úr, udvarunk főkapitánya szegődése, akinek az éve 1682. július elsején kezdődik.

⁹²² A kassai köből 83 liter volt.

É t e k f o g ó k k ö v e t k e z n e k

Conventio Generosi Gabrielis Keczer, dapiferorum magistri [*étekfogó-mesterünknek*], cujus annus incipit die 1. Januarii Anno 1683.

Készpénz fizetése fl. 150. Angliai posztó uln. 7. Szolgáinak, lovainak conventioja szerint praebendája. (...)

Conventio Egregii Georgii Okolicsányi, cujus annus incipit die 1. Jan. 1683.

Készpénz fl. 80. Czipó dietim [*naponta*] nro 4. Angliai posztó uln. 5. Bor dietim just. [*icce*] 1. (...)

M e s t e r e m b e r e k

Kezdeték esztendeje Ferdinand Miller órasmesternek, kinek lészen mesterségére esztendeig való fizetése:

Készpénz fl. 180. Bora vas. nro 1. Árpája két féle, krupának [*árpakásának*] cub. 4. Egy dézsa borondzája... Kásája, kassai egy véka... Búzája cub. 10. egy ártánya vagy két oldalszalonnája. Vaja just. 10. Borsója kassai két véka... Két kősója...

Kezdeték esztendeje Zacharias Khin szígyártónak 1. maij 1683.

Készpénz fl. 150. Búzája cub. 6. Árpája cub. 20. Egy ártánya vagy két oldalszalonnája. Vaja vanna [*bödön*] nro 4. Hat sing⁹²³ failondosa [*finom angolposztója*] vagy fl. 18. Rozs cub. 20. Borsó cub. 1. Kősója nro 2. Borondzája dézsa nro 2.

Kezdeték esztendeje Galló Lőrincz szabónak 1. Novembris 1683.

Készpénz fizetése fl. 40. Failondis posztó uln. 7.

Anno 1683. die 1. Julii kezdeték esztendeje Berk Donád gombketőnek, kinek mesterségre esztendeig való fizetése lészen:

Készpénz fl. 100. Búza cub. 6. Rozs szepesi köből nro 10. Vaja vanna nro 2. Borondzája dézsa nro 1. Verő-disznaja nro 1. (...)

P o h á r n o k o k

Conventio Egregii Johannis Kellemesy, pocillatoris nostri [*pohárnok-mesterünknek*], cujus annus incipit die 1. Jan. Anno 1683.

Készpénz fl. 100 Angliai posztó uln. 7. Három szolgájára praebenda, négy lovára széna, abrak, avagy pénz. (...)

Tálmosó-inasnak kész köntös. (...)

Bogdanovics Péter török tolmácsnak kezdeték esztendeje die 20. Decemb. 1683.

⁹²³ Kb. 30 cm.

Lészen fizetése fl. 100. Dolmányoknak, nadrágnak fajlondis posztó, – hosszú török mentének angliai posztó. Mente alá való bélésre fl. 10. két lovának abrak, széna, vagy pénz.

M u z s i k á s o k

Két német trombitásnak kezdeték esztendeje die 20 Aug. 1683.

Késpénz fl. 480. Liberia készen, strimpflivel együtt.

Trombitás Pálnak kezdeték esztendeje die 1. Jan. Anno 1683.

Késpénz fl. 80. Czipója dietim nro 4. Fajlondis posztó uln. 7. Bora dietim just. 1. Két lovára széna, abrak, vagy pénz. (...)

S í p o s o k

Két német síposnak kezdeték esztendeje die 1. Jan. Anno 1682.

Késpénz-fizetések fl. 40. egynek-egynek... Kész köntösök. Ételök s italok.

Sípos Mártonnak kezdeték esztendeje die 29. Junii 1682.

Késpénz fl. 14. Czipó dietim nro 6. Angliai posztó sing 7. Bora dietim just. 1. (...)

H e g e d ő s ö k

Hegedős Györgynek kezdeték esztendeje die 1. Jan. Anno 1683.

Késpénz fl. 50. Czipó dietim nro 2. Angliai posztó uln. 5. Bor dietim just. 1. két lovára széna, abrak, szolgájának szokott praebenda.

Hegedős Miskának kezdeték esztendeje die 1. Jan. Anno 1683.

Késpénz fl. 80. Czipó dietim nro 2. Angliai posztó uln. 5. Bor dietim just. 1. Két lovára széna, abrak, szolgájának szokott praebenda. (...)

Kezdeték esztendeje dobos Ferencznek die 1. Jan. 1683.

Késpénz fl. 24. Három pár csizmája, fl. 3. den 72. Remek posztója uln. 7. Asztala trombitásokkal. Lovának széna, abrak, avagy pénz.

S z a k á c s o k

Ludovicus Simon mesternek kezdeték esztendeje die 1. Jan. 1683.

Késpénz fl. 100. Fajlondis posztó uln. 9. Hordós bor vas. 4. Lencse Cass. quart.⁹²⁴ 2. Kősója nro 2. Czipó dietim nro 4. Három pár kordován-csizma fl. 5. den. 40. Búzája Cass. cub. 10. Lőre vas. 1. Borsója quart. 2. Verődisznó nro 1. Bor dietim just. 1. (...)

Murza Jakab sült-mesternek kezdeték esztendeje die 1. Jan. 1683.

⁹²⁴ Negyed kassai (köből)?

Késpénz fl. 16. Sövegre, fejérruhára fl. 3. Sertésre egy, vel [vagy] fl. 3. Czipója dietim nro 4. Csizma 3 pár, vel fl. 3. den. 72. Kiszniczir [tescheni] posztó uln. 12. Báránybélésre nro 1. Bora dietim just. 1. (...) Konyha-ajtónálló Ferencnek kezdeték esztendeje die 1. Jan. 1683. Késpénz fl. 15. Báránybélés nro 1. Kiszniczir posztó uln. 13. Czipó dietim nro 4. Bora dietim just. ½. (...)

S ü t ő k

Sütő Lászlónak kezdeték esztendeje die 1. Jan. Anno 1683. Késpénz fl. 30. Hetipénz fl. 10. Közlöndis posztó uln. 8. Czipó dietim nro 4. Bor dietim just. 1. Ser dietim just. 2. Báránybélés nro 1. (...) Sütő-ajtónálló Sándornak kezdeték esztendeje die 14. Aprilis 1682. Késpénz fl. 12. Nadrág, vel fl. 1. Kiszczinir posztó uln. 14. Csizma pár nro 3. Vászony uln 16. Czipó dietim nro 4. (...)

C s a t l ó s o k

Csatlós Gergelynek kezdeték esztendeje die 1. Jan. Anno 1683. Késpénz fl. 36. Báránybélés nro 1. Czipó dietim nro 4. Közlöndis posztó uln 8. Bora dietim just. 1. Hetipénz vagy hús-prébenda. (...) Fogarassy István szekérmesternek kezdeték esztendeje die 1. Jan. Anno 1683. Késpénz fl. 40. Széles remek posztó uln. 8. Czipó dietim nro 4. Köső nro 1. Bora dietim just. 1. Hetipénz fl. 13. Báránybélés nro 1. Búza Cass. cub. 3. Sertésre egy, vagy fl. 3. Ajtónálló Nagy Mártonnak kezdeték egy esztendeje die 1. Jan. 1683. Késpénz fl. 30. Báránybélés nro. 1. Bora dietim just. 1. Közlöndis posztó uln. 8. Czipó dietim nro 4. Étke konyháról. (...) Tapolcsányi Ferencz kántornak kezdeték esztendeje die 1. Jan. 1683. Késpénz fl. 30. Bélésre fl. 5. Fajlondis posztó uln. 7. Köles Cass. cub. 1. Aszú-gyümölcse cub. 1. Vaja just. 6. Bora dietim just. 1. Három pár csizma vagy fl. 3 den. 72. Nadrágra fl. 1. den. 80. Búzája Cass. cub. 7. Árpája cub. 1. Sertésre nro 1. Czipója dietim nro 4. Asztala az énekesekkel. Itali Jakab organistának kezdeték esztendeje die 1. Febr. Anno 1682. Késpénz fl. 40. Hordós bor vas. 1. Gyölcs uln. 16. Bor dietim just 1. Búza Cass. cub. 7. Czipó dietim nro 4. Fajlondis posztó uln. 7. Sertésre kettő, vel fl. 6. Vaja just. 10. Báránybélés nro 1. Csizma pár 3. (...)

P e c z é r e k

Floga László jágermesternek [*vadászmesternek*] kezdeték esztendeje die 1. Jan. 1683.

Késpénz fl. 20. Közlöndis posztó uln. 8. Báránybélésre nro 1. Czipója dietim nro 4. Hetipénz fl. 10. Egy sertésre, nro 1. Búza cub. 2. Ser vagy löre dietim just. 2. Zab per annum [*évente*] cub. 5. Széna egy lovára sz.-Mihály naptól fogva sz.-György napig, szokás szerint. (...)

Meskó Gábor agárhordozónak kezdeték esztendeje die 17. Mart. 1683.

Késpénz fl. 30. Hetipénz fl. 10. Közlöndis posztó uln. 8. Báránybélés nro 1. Búza cub. 2. Egy sertésre, vel fl. 3. Czipója dietim nro 4. Ser vagy löre dietim just. 2. Széna egy lovára sz.-Mihály naptól fogva sz.-György napig. Zab cub. 5. (...)

Szőke Miklós madarászmesternek kezdeték esztendeje 12. Aug. Anno 1683.

Késpénz-fizetése fl. 40. Német sarúra fl. 9. Sója nro 1. Másfél mázsa hús. Bora dietim just. 2. Egész köntös. Strimflire tall. 1. (...)

K o v á c s o k

Kovács Ádámnak kezdeték esztendeje die 15. Julii Anno 1683.

Késpénz fl. 25. Közlöndis posztó uln. 8. Búza Cass. cub. 6. Verődisznaja nro 1. Czipója dietim nro 6. Hetipénz fl. 12. Báránybélés nro 1. Csizmája pár nro 3. Kősója nro 6. Bor dietim just. 1. (...)

Kovács Mihálynak kezdeték esztendeje 1. Febr. 1682.

Késpénz fl. 45. Bor, czipó, praebenda; lovának széna, abrak.

L o v á s z o k

Lovász Szakmári Ferencznek kezdeték esztendeje die 18. Julii 1682.

Késpénz fl. 8. Hetipénz fl. 12. Kiszniczir posztó uln. 14. Báránybélés nro 1. Csizmája pár nro 3. Czipója dietim nro 4. Ser vagy löre dietim just. 2. Sertése egy, vel fl. 3. (...)

K o c s i s o k

Krosznowszky Stanisló kocsisnak kezdeték esztendeje 1683.

Késpénz fl. 18. Hetipénz fl. 12. Dolmány, mente, nadrág. Négy pár sarú, nro 4. Báránybélés nro 1. Egy sertésre, vel fl. 3. Czipó dietim nro 4. Ser vagy löre just. 2. (...)

Anno 1683. die 16. Febr. kezdeték esztendeje Mády Mihály címeres póstánknak.

Lészen késpénz-fizetése száz magyar forint... Három pár csizma.

Conventio certorum Peditum Aulicalium Nostrorum Ductoris [*némely udvari gyalogjaink vezérének*], cujus Annus incipit die 1. Jan. 1683.

Készpénz-fizetése fl. 100. Angliai posztó uln. 7. Egy szolgájára szokás szerint praebenda, két lovának széna, abrak, avagy pénz. (...)

Berthóty Ádám, zöld puskásink hadnagyának kezdeték esztendeje die 24. April. Anno 1683.

Készpénz fl. 120. Angliai posztó uln. 7. Hordós bor vas. 4. Verő-ártány nro 2. Abajdócz-búza cub. 25. Magának hoffmesterünkkel [*udvarmesterünkkel*] asztala. Két szolgájának szokás szerint praebenda. Négy lovának széna, abrak. (...) ⁹²⁵

D 52 A Magyarországon át hazatért Jan Sobieski levele Lipóthoz 1683 decemberében

Legfenségesebb és leghatalmasabb fejedelem, legkedvesebb testvér és szomszéd urunk. Látszik, levelünk lassabban érkezett meg felségedhez, mint az ügy jelentősége megkívánta. Thököly gróf reménytelenségtől hajtván annál erősebben bízta rá magát az ottomán védelemre, Felső-Magyarország pedig mindenütt nyíltan meghirdette az ellenségeskedést nekünk, ezekből Kassába sem lehet bejutni. Arról a helyről felségtek csapatait Lőcse felé elbocsátván magunk Eperjes felé mentünk tovább, de zárva találtuk és ellenségesnek. Ostrommal venni be e várost nem annyira hadseregünk elcsigázott ereje (bár annyi véres harc ⁹²⁶ és leginkább

⁹²⁵ Thököly II. 65–124. A még ezután is folytatódó listában a végösszeg, beleértve a mezei hadakra fordított kiadásokat, 111 647 forint, ezután következik a Sárospatakra vonatkozó szegődésjegyzék. (Összehasonlításképpen: 1679-ben a Szepesi Kamarához tartozó harmincadhelyek – itt fizették a vámot – bevétele 51 600 forint volt, 1680-ban 72 200.)

⁹²⁶ Most adta vissza Lengyelország a Habsburgoknak az 1657-es segítséget. Sobieski serege kiegészülve a lotharingiai hercegével meg a bajor és a szász választóéval szeptember 12-én hajnalban indította meg támadását a Bécset július óta ostromló török sereg ellen (Lipót Linzből figyel). Estére a török had menekül Bécs alól. Október 12-én Sobieski Párkánynál a budai pasa vezette sereget veri szét (Thököly a negyvezér hívására sem jelent meg), majd Esztergomot is visszaveszi – ez Buda eredményes ostromának egyik előfeltétele. XI. Ince pápa 1684-ben aláírta Lipóttal valamint Lengyelországgal és Velencével a Szent Szövetséget a törökellenes harc folytatására – Franciaország természetesen nem lép be.

Bécs sikertelen ostroma után folytatódik a Zrínyiek tragédiája. A kivégzett bán fiát, Jánost törökösség koholt vádjával letartóztatják, börtönben hal meg 1703-ban. Csereicsek: „...ráfogták a németek, csak azért ment el a császárral, hogy a sógorának, Thököly

betegségek nyavalyái megfogyatkoztatták), mint az élelemnek és a takarmánynak a hiánya – szemtanúja volt mindezeknek felségtek ablegátusa – nem engedte meg, mert az országrész lakói elvesztvén reményüket felségtek kegyelmességében, inkább akarták felégetni saját földjeiket és falvaikat, mint bizonytalan dolgokba bocsátkozni.

[Kis-]Szebent azért, amennyire a hely befogadóképessége és az ellátás fenntartásának megfontolása engedte, katonaságunkkal töltöttük meg. E hely őrségének felségteknél megígértetett a zsold, erre való tekintettel kincstárnokunktól felségtek mondott ablegátusának kezéhez leszámoltattuk, gondolván, ez a leghatékonyabb módja azok Thököly pártjától való elszakításának és sokak mások elcsalogatásának, akik egyedül a hiány miatt zsákmányolnak és követik pártját. Mindezeket pedig szívünk egyszerűségében, a keresztény ügy iránti legbensőbb őszinteségünkben, a szomszédos királyság lecsendesítése és a közös ellenség kezéből való kiragadása iránti igyekezetünkben és indulatunkban, végül felségtek iránti buzgalmunkban tesszük. (...) ⁹²⁷

Névnapi köszöntés

D 53

Munkács várában 1686. 22. Majj köszöntöttek az én édes gyermekim Szent-Ilona napján. Kezdette az én édes fiam Rákóczy Ferencz, kilencz esztendő korában, ezen szókkal:

Imrének, kinél vala a nénje, a császár titkos dolgait megírná, és hogy a császárt a hintájában meg akarta lövöldözni, mert történet szerint a puskája a tokjában elsült vala. Megfogák nyavalyást és Tyrolisban vivék, majd tizenöt esztendeig egyedül, egy sötét házban tarták, nem volt senkinek szabad hozzája menni, egy kis lyukon adtak száraz kenyeret s vizet be napjában, természet munkáját is abban a házban kellett végezni. A köntöse utoljára leszakadott róla, haja s szakálla megnöve s körmei, emberi forma nem vala már rajta, az emberi szót is elfelejté, nem lévén kívül annyi esztendeig beszélni, utoljára mint a marha, csak úgy ordított, s meg is bolondult abban az ideig való pokolban. Isten tudja, utoljára megölték-e, vagy csak megholt...”. (Cserei 168.) Vele magvaszakad a familiának, mert Miklós fia, Ádám az 1691-ben Szalánkeménél kivívott diadalban vesztette életét huszonkilenc éves korában. (Csereinél: „Zrínyi Ádám a keze alatt való magyarokkal egy rést találván a sáncon, nagy bátorsággal bemegyén, és a janicsárságot vágatni kezdi, de a nagy indulatban nem vigyázzván magára, meglövik, s ott hal meg a nagy vitéz úriember, s öbenne egészen deficiála a dicsőséges fejedelmi Zrínyi família.” – i. m. 242.)

⁹²⁷ Pray III. Nr. 163., latin. Levele további részében az ország iránti kegyelmességre inti Lipótot.

Palla, bölcsességnek szép istenasszonya,
Téged követőknek igaz oktatója;
Nyelvünk kerekinek, kérünk, megoldója,
Feltett szándékainknak légy igazgatója!

(...)

Rabság bilincseit kerülő magyarság:
Egy Munkács várában szorult az szabadság,⁹²⁸
Kit egy Zrínyi-szívő tartott meg asszonyság, –
Hol vagy s hálát nem adsz az egész magyarság?!

De mi közöm máshoz? . . . Tudom mit míveljek;
Én szerető néném, mert hozzád beszélek:
Mondjunk dicséretet a mi szülőknek!
– Én többet nem szólok: itélettől félek.

Most felelt arra az én édes leányom Rákóczy Juliána, tizenhárom esztendőskorában:

⁹²⁸ Bécs sikertelen török ostroma után Thököly csillaga tovább hanyatlik. 1684 januárjában Lipót nyilvánosan ígéretet tesz a török kiűzésére és amnesztiát kínál a hűségére visszatérőknek. Február végéig 17 vármegye, 12 város és 14 főúr él ezzel a lehetőséggel. Az országot ismét háború pusztítja: Thököly elfoglalja Késmárkot, Kisszeben, kiáltványban szólít fel a Lipót elleni harc folytatására, Lotharingiai Károly véres győzelmek után a nyáron körülzárja Budát. Ősszel a királyi csapatok Thökölyt visszaszorítják, megkezdik a délvidéki török uralom felszámolását, Buda ostromát azonban abba kell hagyniuk. 1685-ben Lotharingiai Károly visszaveszi a töröktől Érsekújvárt, Schulz pedig Thökölytől Tokajt, majd egy sor kisebb-nagyobb várat. A fejedelmet a váradi pasa ősszel elfogatja és Nándorfehérvárra küldi (hívei eztután csapatosan térnek vissza a király hűségére és bekapcsolódnak a törökellenes harcba), októberben a király kezére kerül Kassa és Sárospatak is. Thököly pártjának egyetlen vára Munkács marad, 1686 tavaszán negyvenhét napos ostrommal sem tudják Zrínyi Ilonától elvenni. Dobay Zsigmond naplója szerint: „Az Úr-Isten ő szent fölsége könyörülvén rajtunk, ingyen való kegyelméből: reménségünk kívül, vérünket szomjúhozó, felfuvalkodott, kevély ellenséginktől minket megmentett, midőn éjjeli-nappali hézszázig való bumbiknak s egyéb sokféle tüzes szerszámoknak s köveknek hányása, úgy négy ágyúibul is, hol az palánkhoz, hol pedig a várnak bástyáihoz szüntelen való lövése után az ellenség azon éjjel az sánczait s derék bateriáját meggyújtván ... a vár alól elment, csak a lovassát szokott strázsáló helyén itt hadta. Mely stricta obsidio [szoros ostrom] kezdődött a 12. Martij, usque ad 28. Aprilis, téssen hat hetet s öt napot; mely obsidió alatt bumbi miatt hat ember holt meg, apró puskák miatt, ellenkezésekbe őt, ágyúgolyóbis miatt egy leánya: az 12-tőt téssen; sebben is mindazonáltal circiter annyian estek.” (Thököly I. 429–430.)

Én szerető öcsém! bátran elkövetem
 Kérésed, intésed ebben meg nem vetem,
 Ámbár mint kellenék, úgy nem követhetem:
 De szívből cselekszem, mint végben vihetem.

(...)

Szent-Ilona napját számossan érhessen,
 Fiúi készséget soká szemlélhessen;
 Isten szent áldását mindenben vehessen –
 Szép nemzetünk hírét égis emelhessen!

(...)

Isten! hallgassd tehát ez kívánságinkot,
 Hallgasd az egekből mi sóhajtásinkot:
 Boldogíts(d) e földön mi édes anyánkot! . . .
 Lábához e szókkal hajoljuk magunkot.

Isten soha ne adjon anyának jobb gyermekeket, mint ezek még eddig az ideig voltak, mert soha nem tapasztaltam egyebet benne az igaz szeretetnél és engedelmességnél hozzám, semminemű változásokban. Egy-máshoz igaz atyafi-szeretettel voltak; ha tovább is hozzám és az én édes uramhoz abban megmaradnak: vesznek jutalmat mitőlünk, az Istentől áldást, s adnak jó példát az világ fiainak.⁹²⁹

⁹²⁹ (Thököly I. 434–438.) Munkács elestével (965) Zrínyi Ilonát és gyermekeit Bécsbe internálják, majd a gyermekeket elszakítják édesanyjuktól: „Amikor az úrnőnek, az édesanyának Kolonics érsek minisztere révén megjelentette a császár szándékát a Rákóczy gyermekek kiadatásával kapcsolatban, elsápadt az a váratlan hírre és a termeken keresztül tévelygő módjára szerteszéjjel szaladva mintegy nőstényoroszláni, tereket betöltő hanggal elbődült; tiltakozott a kicsi is, fennhangon mondva, soha sem volt a felség ellen lázadó és erőszakot alkalmaznak vele, az ártatlannal szemben; de engedelmeskedni kellett...” A jezsuitákhoz került Rákóczi „...meglátván Magyarország térképét megragadta és vágyakozva megkeresvén Munkácsot, és meg is találván, kezdte a könnyű elönteni ... és mélyről jövő sóhajtással azt mondta: *Lehetetlen ily gyorsan elfelejteni!*” (Thököly II. 322–323., latin.)

D 54 Bethlen Miklós az 1686. évi, Haller-féle diplomáról⁹³⁰

Ha históriát írnék, itt sok írás lenne; de csak egyet említek, nékem és a haza veszedelmének nagy praeludiumát [*előjátékát*], és a mi igazgatóinknak crassa ignorantíájának [*vastag tudatlanságának*] bizonyosságát; de szükség, értelemnek okáért annak a diplomának substantiáját [*lényegét*] feltennem, mert talán Erdélyben igaz párja sehol sincsen... Én igyekszem megszerezni, de eddig nem lehetett. Summa conditionum [*a feltételek lényege*]:

1. Apafi fejedelem, apa és fia, uralkodjék haláláig Erdélyben.
2. Haláluk után Erdély rendjeinél legyen a fejedelemválasztás szabadsága.
3. A vallás, a törvények a szabadságok, végezetül minden vallási és világi dolog maradjon meg szabadnak.
4. Szabad legyen a szövetkezés joga is Erdély fejedelmének bármelyik keresztény fejedelemmel, csak ne az ausztriai ház vagy Magyarország királyságának nyilvánvaló kárára.
5. Elismerésképpen adni fog évente Magyarország királyainak⁹³¹ 50.000 birodalmi tallért.
6. Amit a törököktől csak erdélyi seregek szereznek vissza, az maradjon meg neki.
7. Amit pedig közös vagy csak császári seregek szereznek vissza, ha az Erdélyhez vagy Magyarország ahhoz kapcsolt részeihez tartozik, az is

⁹³⁰ A török bécsi veresége után Apafi még közvetítőnek ajánlkozott a két birodalom között, ám a Szent Liga megalakulása után Lipót az ahhoz való csatlakozásra szólítja fel. Erdélyre nagy szükség van a török ellen Ukrajnától (Sobieski) Dalmáciáig (Velence) zajló háborúban. A fejedelemség már nem támaszkodhatik a bujdosókra, Teleki Mihály 1685 áprilisában Kercsesorán titkos megállapodást ír alá Lipót követével, Dunod páterrel. Apafi és Thököly viszálya előbbit egy hadseregtől fosztja meg, utóbbit egy Európa által elismert állam támogatásától, végleg a török karjába hajtva. Novemberben Lipót és Apafi követei aláírják az ebesfalvi megállapodást, amely szerint Kővár, Máramaros és Debrecen kivételével nem jön császári haderő telelni az Apafi uralma alatt álló területekre – százezer tallér fejében. (Carafa generális heteken belül kijelenti, hogy nem tartja magát ehhez.) A szultán Apafi ellenében (a francia érdeknek is megfelelően) Thökölyt kívánja fejedelemmé tenni Erdélyben, éppen Haller János követjárása idején.

⁹³¹ Eredetileg „honorarium” gyanánt akartak általuk meghatározott összegű pénzt fizetni a „keresztyénség fejének”, „...mert szánzándékkal nem akartuk itt magyar királynak nevezni, kerülvén az jus superioratist és feudit [*felsőbbség- és hűbérjogot*].” (A március 16-án kelt követutasításból, TT 1886. 304.)

Erdélyhez kerüljön, de a Magyarország királyai iránti hűség kötelékének épségben hagyásával.⁹³²

8. Temesvár és Belgrád visszavétele előtt Erdély nem fogja magát Törökország ellenségévé nyilvánítani, csak némi gabonával segíti a keresztyéneket.

9. Kolozsvár és Déva $\frac{2}{3}$ részben császári, $\frac{1}{3}$ részben erdélyi őrséggel lesz védelmezve a háború végéig, akkor pedig rögtön ki kell azokat üríteni és vissza kell adni Erdély fejedelmének.⁹³³ (...) Ez volt abban a diplomában. Párt küldének Bécsből.

Bethlen Elek,⁹³⁴ Bánffy György, Frank Bálint, engemet reá rendelének, hogy mű vizsgáljuk, Teleki volt a praeses. A 7. punctum, a jus feudi nem fért a fejekbe; mi Frank Bálinttal ketten eléggé mutogattuk, hogy ez jó; még egy derék könyvet is hozott fel Frank, abból is eleget bizonyítottuk, de hiában volt; Teleki eskütt, szitkozódott: nem leszek vazallusa, jobbagya az ilyen amolyan fiainak. Én látva szörnyű tudatlanságokat, elkese-redve mondtam: Félek én, nem akarunk tisztességes vazallusok lenni, de bizony, rabok, jobbagyok leszünk.⁹³⁵ Énreám ezért megharaguvának, és

⁹³² A március 16-án kelt követutasításban még ez szerepel: „...kegyelmek categorice is declaralyja [*nyilvánítsa ki*], hogy Erdély és a Partium a jus superioritatis és feudit be nem veszi, extremumot tentálnának [*a végsőt is megkísérelnék*] inkább.” (TT 1886. 304.)

⁹³³ A Diploma pontjait Bethlen latinul írta le. A június 18-i (e napon indul Buda ostroma) követutasítás szerint: „A nagy istenért reménkedjék, ha már ő felségéhez s a keresztyénséghez való devotióknak [*ragaszkodásunknak*] ily magok sem hitte jeleit adtuk, anyi ezer embereket az egész őszön, télen, tavaszon kitartottuk, békességesen tűrtük hazánk szebb s nagyobb részének általok lett egész elpusztulását, jószágink felprédálását, megszámlálhatatlan marháink elhajtását, sok szegény embernek megölettetését, kizsárolását, sok templomok, udvarházak, kastélyok felferetését, sok faluknak felégettetését, ne terheltecsünk tovább, vigyék ki rólunk a hadakat, annál inkább tölünk erősségeket tölünk ne kívánjanak, mert ha el kell is vesznünk, nem cselekedhetjük. Nem kell nekünk sem a törököt, sem a tatárt hínunk, mert eljönnek azok bizony, mihelt declaratiókat észre veszik, annál inkább, ha az armadát ki nem viszik és erősségeket adnánk nekik, azokat is elvenné a török, minket is egészlen elvesztene, a minthogy most is sok munkával, költséggel vihettük véghez, hogy a fővezér és tatár erő útjából még eddig erre nem tért. Ne átkozzuk se magunk se maradékink ő felségét és a keresztyénséget végső pusztulásunkért, kik a törökök igája alatt ennyi esztendőktől fogva békességben élünk.” (TT 1886. 314.)

⁹³⁴ 1643–1696, Bethlen Miklóssal rossz viszonyban volt. A gubernium létrehozása után az országgyűlés elnöke.*

⁹³⁵ A március 15-én Szebenben kelt, de a fentebbeli együtt elküldött levél szerint e pontok elfogadásával „...nagyobb igába vetnők magunkat, mint voltunk az török birodalma alatt, mi pedig az mit az török birodalma alatt sem viseltünk, annál inkább hogy

többször abba a tanácsba nem hívának. A 9. punctumot pedig teljességgel, és amiatt a diplomát is megveték...

BETHLEN MIKLÓSTÓL⁹³⁶

D 55

Jobbágylevél 1686-ból

Tekéntetes nemes Kamora!

Nagyságtok és Kegyelmetek előtt alázatosan instálunk mi, tolcsvai kevésszámu megmaradt szegény lakos jobbágyemberek, kik az rettenetes portionális⁹³⁷ adófizetés miatt sokan koldulásra és éhelhaló szegénységre jutottunk. Földes urainknak való közönséges esztendő s taksánk⁹³⁸ is százkilencvenhét magyar forintok – f. 197. Az accidentiák [járulékok] penig e mellett esztendőnként:

Bárány hat	Nro 6
Lud hat	Nro 6
Kappan hat	Nro 6
Tyukmony negyven	Nro 40
Tyuk penig minden sátoros innepekre külön-külön minden innepre tyuk	Nro 28
Az Solymódon lévő szőlőrésznek esztendőben való munkája száz forintoknál többre megyen – plus quam [több mint]	100
Szent Mihály adaja negyven forint	f. 40

Ezek voltak az mi közönséges adózó taksáink az megírt sok accidentiákkal [járulékkal] együtt, míg az lakos jobbágy taksafizető emberek éltenek és ki nem holtanak. De immár azon taksát fizető jobbágyemberek igen elholtanak, megkevesedünk és elfogytunk, úgy hogy nyolc avagy kilenc taksafizető jobbágyembereknél több helyünkben nem maradt, kiktől immár az feljebb megírt taksa és accidentiák hogy, hogy tel-

jobbágyokká legyünk, semmiképpen nem cselekedszük, készebbek leszünk egy lábig elveszni, az mint fellyebb is megírtuk.” (i. m. 307.)

⁹³⁶ BM 757–758.

⁹³⁷ D56

⁹³⁸ A taksás jobbágyok földesúri szolgáltatásaiak egy részét, elsősorban a munkajáradékot (servitium, robot) évente egy összegben fizetendő pénzzel váltották meg. Ha a jobbágy iparüzéssel foglalkozott, pénz helyett termékben is megállapodhattak. Volt, amikor csoportként kapták e kiváltságot, azonban ha kevesebben is lettek, ugyanazt a taksát kellett kifizetniük.

hetnek ki? Nagyságtok és Kegyelmetek méltóságos bölcs ítéletére bizzuk. Előbbeni méltóságos földes uraink⁹³⁹ taksánkat úgy adták volt ki régen, hogy ha az taksa alatt való emberek az halál által fogynak, az taksa is az szerint a megmaradott kevés élő jobbágyembereken fogyjon és alábbszálljon. De sárospataki tiszt uraimék őkegyelmek most is ezen kevés megmaradott jobbágyemberektől az taksát és egyéb accidentiákat szintén úgy kívánják, mint az boldog időben élő feles emberektől, mindeneket egészen szorosán és keményen kértek őkegyelmek: melyeknek immár megfizetések kiváltképpen ez mostani siralmas sok adófizető időben keserves állapotunkhoz képest teljességgel lehetetlen töllünk, hanem ha szüleinket és házainkat (ha valaki venné, de ebben az időben ez sem kell senkinek) adnánk el. Annakutánna eloszolván koldulásra adnánk magunkat.

Siralmasan és keservesen reménykedünk Nagyságtoknak és Kegyelmeteknek irgalmas kezei alatt. Lábaihoz borulván ezen elviselhetetlen taksa és accidentiák alatt respiriumot [*lélegzetvételt*] kívánunk és kérünk, hogy Nagyságtok és Kegyelmetek kegyelmessen méltóztassék az tolcsvai regestrumban [*jegyzékben*], mellyet sárospataki udvarbíró, Torma György urunk őkegyelme Nagyságtok és Kegyelmetek méltóságos tekinteti előtt fog praesentálni [*bemutatni*], mellyből is supplicationknak [*könyörgésünknek*] valósága ratificáltatik. Látván azért Nagyságtok és Kegyelmetek feltölt sok adózásainkat, helyünkben megmaradott taksa és accidentiák fizető jobbágyembereknek elfogyott kevés számokat, – mindezeket méltó tekintetbe vévén, taksáinkat éz accidentiákkal együtt relaxálni [*enyhíteni*], megkissebbéteni. Az Somlyódon levő szőlőrésznek esztendőnként való művelésétől is egészen Nagyságtok és Kegyelmetek méltóztassék felszabadítani. Melyekbeli irgalmasságtételét velünk atyai jó-téteményét és jóságos cselekedetét Nagyságtoknak és Kegyelmeteknek, mint kegyes fautorinknak Isten előtt való buzgó könyörgésünkkel meghálálni és szüntelen való esedezésünkkel megköszönni mind magunk, s mind maradékunk minden időben el nem mulatjuk. (...)⁹⁴⁰

⁹³⁹ Tolcsva, ahonnan a levelet a szepesi kamarának írják, Rákóczi-birtok volt, de a Thököly-mozgalom bukása után időlegesen kincstári lett.*

⁹⁴⁰ H. Balázs 111–113.

D 56 A havi porciók elosztása 1685-ben és 1686-ban⁹⁴¹

Terület	Havi porció 1685-ben
Felsőmagyarország 14 megyéjére	51 477 ¹ / ₂
Eger vidékére, 7 megyére	25 131
A nyugati Magyarország 11 megyéjére	19 565 ¹ / ₂
összesen	96 174 ⁹⁴²
Csehországra	16 429 ¹ / ₂
Morvaországra	5 299 ¹ / ₂
Sziléziára	6 804 ¹ / ₂
Belsőausztriára (Stájerország, Karinthia, stb.)	10 456
Alsóausztriára	3 628
Felsőausztriára	3 035
összesen	45 652 ¹ / ₂

⁹⁴¹ (A vezérhadbiztosság az udvari kamarához, Károlyi–Wellmann, 83–84.) A porció egy ezred törzsének, tisztikarának, legénységének és lóállományának élelmezése és zsoldja egy hónapon keresztül. Ezen belül az embernek szánt porciót hívták *oralis*nak, a lovakét *equilis*nek. A két táblázatból kitűnik, hogy 1685-ben a császári hadak ellátása (141 826,5 havi porció) terhének 68%-át harminckét magyar vármegye állta. A ránk nézve ennél kedvezőbb 1686-os elosztás Károlyi szerint arányaiban azzal egyenlő, mintha az Osztrák–Magyar Monarchia hadi kiadásaiából Magyarország 95%-ot fizetett volna, ha pedig a terület és a népesség mellett a nemzeti vagyont és a jövedelmet is figyelembe vesszük, akkor Magyarországnak a Monarchia hadi költségei több, mint 100%-át kellett volna fizetnie. (i. m. 85.)

A porción kívül minden megyétől katonánként havi két forintot követeltek ruhára és a porció pénzbeli értékének a meghatározása is más volt a Lajta két oldalán. Az örökös tartományokban 4 (or.) és 3 (equil.) forint, Magyarországon 6–6¹/₂, esetleg 5¹/₂–6 forint volt egy porció ellenértéke. Ez azért volt igen hátrányos, mert a tisztek és a törzshöz tartozó egyéb katonák (pap, titkár, hadbíró stb.) szintén porcióban számított fizetését *készpénzben kellett fizetni*. Egy ezrednél legalább 500 porciót pénzben meg kellett váltani, Károlyi számítása szerint a különbözet a magyaroknak *havi 50–60 000 forintot* jelent. Ez azért gond, mert csak akkor van készpénze az alattvalónak, ha van termése és ezt a termést valaki felvásárolja tőle. Ennyi jövő-menő had (Thököly, török, német) között ha mégis akadt kereskedő, az a nagy kockázat miatt két-három porciót is megkövetelt a 6 forintért. Volt, hogy az ezred tisztjei erőszakkal magukra vállalták az eladást. Hogy ilyenkor mennyit préseltek ki a paraszthól, annak csak írgalmasságuk szabhatott határt.

⁹⁴² Sem ebbe, sem a következő évibe nem számít bele a magyaroknál az itteni *várőrségek* ellátása.*

1686

Felsőmagyarország (Bereg, ⁹⁴³ Ung, Zemplén, Abaúj, Torna, Sáros, Szepes, Gömör, ⁹⁴⁴ Kishont, Nógrád, Borsod, Szabolcs, Ugocsa, Bihar, Kraszna, Szatmár vármegye, Kővár és vidéke, meg a Partium)	33 665 oralis 18 806 equil.
Alsómagyarország (Nagyhont, Bars, Zólyom, Liptó, Árva, Trencsén, Turóc, Nyitra, Pozsony, Sopron, Moson, Vas, Zala, Veszprém, Komárom, Esztergom, Pest-Pilis-Solt, Heves vármegye)	14 903 oralis 7 155 equil.
A bajor hadsereg eltartására	5 900 oralis
összesen	54 468 oralis 25 961 equil.
oralis és equilis együtt	80 429
Az örökös tartományok	59 899 oralis 19 395 equil.
oralis és equilis együtt	79 294
mindösszesen ⁹⁴⁵	159 723

**Az Apafi fejedelem 1686 nyarán kelt hadi rendtartása szerint
halálos ítélettel járó vétkek** **D 57**

(...) Mivel ... az jó rend lévén minden dolgoknak is lelke és semminemű társaság a törvény és illendő fenyték nélkül jó véggel meg nem állhat, ... ez alább megírt közönséges edictumokat kiadni szükségesnek ítéltük. Melyhez képest minden rendbeli hadaink és híveink ez alább specificálandó büntetések alatt alkalmaztassák és tartóztassák magokat.

⁹⁴³ A haditanács jelentése szerint egy közelgő ezred elől a teljes lakosság 1685–86 telén Lengyelországba fut.

⁹⁴⁴ A haditanács jelentése szerint két ezred katona az egész vármegyében három hónapig bírja magát élelmezni.

⁹⁴⁵ Azért több az előző évinél, mert eddigre Buda, a Duna–Tisza köze és a Tiszántúl megszabadult a törököktől.*

Következnek e szerint:

I. Amaz istent ő felségét méltó büntetésre indító hallásra rettenetes káromkodó szitkok,⁹⁴⁶ úgymint: ördög atya, teremtetten, ördög lelkű, ördög hűtű és egyéb hajat felborzasztó káromkodások senkitől ne hallassanak, egyébiránt valakitől olyan hallatik, minden kegyelem nélkül kövel veretik agyon.

IV. Az táboron kívül háltni senki ne merészeljen, hanem minden ember estvére betakarodjék, mert meghal érette.

V. Mikor az tábor meg akar indulni, senki zászlója alól sákmányra ki ne menjen ... egyébiránt aki ez ellen cselekszik, elsőben lovától, fegyvereitől megfosztatván, megpálcáztatik, azután ha ugyanazt követi, meghal érette.

VII. Senki reggel az táborból Jézus kiáltása előtt ki ne menjen, mert mindenétől megfosztatik. Estve peniglen Jézus kiáltása után senki ne lövödezzen és zenebonát ne indítson, mert meghal érette.⁹⁴⁷ (...)

VIII. Valaki sákmányra megyen, lovat, kabolát [*kancát*], feje ruhát, egyéb házi eszközt és ruházatot el ne hozzon, szegény embert ne fosztogasson, ne sanczoltasson, kastélyokat, udvarházakat, falukat, malmokat, méheket, templumokat, praedikátorok házait, czintermeket, vagy templom kerítésit, temetéseket, scholát fel ne verjen, reájok ne szálljon, oda takarított szegénység javait ne háborgassa, fel ne gyujtsa, mert minden kegyelem nélkül meghal érette.

X. Senki a táborra jövő s menő szegénységet, de annyival inkább a kik élést hoznak akár pénzre vagy egyébkint, úgy a kik a táboron hol mit árulnak is, megtartóztani avagy tőlük erővel elvenni s megfosztani ne merészeljék, mert halál lesz büntetése.

XI. Haragból senki az táboron fegyvert ne vonjon, mert keze vágattatik el. ...ha penig akárki akármikor akár puskával akár más fegyverrel embert sebesít, annál inkább öl, halállal büntettetik meg...

XII. Lovas szekeret a ki seregeivel elérkezik, megengedjük, hogy az urával együtt szállhasson meg, ökrös szekerek penig a tábor előtt vagy utána, a mint az alkalmatosság hozza ... azok mellett senki is, a ki nem oda

⁹⁴⁶ „Minden szitkozódások az férfiaknak, uraknak, nemeseknek, alábbvaló rendeknek ez volt: *Aha bustya vére, lelketlen kurva fia, pogány kurva fia, számár kurva fia*. Az asszonyoknak penig ez volt: *Aha hamis életű, tűzre való, tűz kénjára való*;...” (Apor 139.)

⁹⁴⁷ A XLV. cikkely szerint ahol „...könyörgést hallanak a táboron mind reggel és estve, reá gyűljenek, senki a Jézus kiáltáson vesztég ne üljön, vesztég ne feküdjék, hanem fennállva kiáltssa.”

rendeltetett katona, ne járjon, mert ha ki ezt cselekszi, elsőben megpálcáztatik, ha másodszor is, meghal érette.

XIII. Ha valaki erőszakot teszen, feje vétetik, ha ki szabad személylyel paráználkodik, az akasztófa alatt keményen megpálcáztatik, ha pedig azután is azont cselekszi, meghal érette.

XIV. Valaki legkisebbet is lop, meghal érette.⁹⁴⁸

XV. Szolga urát, valameddig az hadakozás tart, akarátja kívül el ne hagyassa, ha ki pedig elszöknék, akármely zászló alól is kiadattassék, kit is ha ura akar, felakasztathat érette, úgy senki is a maga zászlója alól más zászló alá ne menjen, mert meghal érette.

XVI. Valaki előtte járójára támad, megöletik érette.

XVII. Senki sallag vardakra⁹⁴⁹ támadni, vagy a mi s generalisunk ő kegyelme⁹⁵⁰ oltalom és úti levelünket semmiben tartani ne merészelje, sirjokat felbontani, halottakat megfosztani fel ne tegye, mert meghal érette.
(...)

XVIII. Ha az útban az ellenség valamely sereget megütne, az más sereg azért rendit meg ne bontsa ... hanem várjon a mi, vagy fő generálisunk, vagy fő kapitánya, ispánja parancsolatjától, ha ki ez ellen cselekszik, meghal érette.

XXI. Valaki falut, várost vagy házat gyújt akarátja szerént, megöletik...

XXII. ...a ki mit hall, kivált a tábor ártalmára valót, feje elvesztése alatt tartozzék tisztviselőjének megmondani.

XXIII. Mások quartélyára senki ne szálljon, oda sákmányolni ne menjen, mert meghal érette. (...)

XXIV. Ha az ellenségnek valaki csak a legkisebb dolgában is kedvezne, vagy colludálna [*összejátszana*] vele, avagy ... irogatna, meghal érette.

XXV. Ha valaki követeket vagy postát olyat találna, az ki az ellenségtől mihozzánk jönne, vagy olyat, a ki onnét mihozzánk szöknék, vagy egyéb utazó embereket is senki ne háborgassa, sőt táborunkban bekísérje. A ki ellenség levelét intercipiálná [*megfongá*], fel ne szakassza, hanem kezünkben hozza; a ki rabot fog is, ne duggassa, meg ne sanczoltassa, hanem a mi, vagy fő generalis uram kezéhez hozza, a kik ez ellen cselekesznek, kegyelem nélkül meghal érette.

⁹⁴⁸ A XXVI. cikkely ezt megismétli és kiterjeszti, kiegészítve azzal, ha valaki ilyenről értesül és „...a káros ember kérésére tolvaj után nem menne, azt meg nem fogná és fő generalis uram kezéhez nem hozná, mint orgazda, az is hasonló büntetéssel büntetettik meg”.

⁹⁴⁹ *salva gvardia*, azaz oltalomlevél.

⁹⁵⁰ Teleki Mihály

XXXI. Az seregből hátra maradni senki ne merjen az dulásért, tolvajlásért, mert meghal érte.

XXXIV. Strásáját ha ki rendi szerint elmulatja, abban igazán el nem jár, meg nem állja, igaz okot, mentségét nem adhatja, megöletik érte...

XXXVIII. Ha kinek mi injuriáltatása leszen, kardot érte ne vonjon, sem senki előtte járóra sem tisztviselőjére ne támadjon, mert meg kell érte halni, hanem hadi bíránk előtt prosequálja.

XXXIX. Minden seregek előttök járói és tisztviselői szorgalmasan reá vigyázzanak, hogy az tábornak megszállásakor a vitézlő rend a nyeret mindjárt le ne szedje, hanem csak két óráig is várakozzék és azalatt a terhet lerakván, azután kimehetnek sákmányolni; de az kapitány vagy hadnagy egyszersmind a sereget ki ne bocsássa, hanem negyed vagy legfeljebb harmadrészét, kikkel jó vigyázó előttekjarót bocsásson el, hogy az sákmánylókat megszakadozni ne engedje, midőn egy része sákmányol, a más része vigyázzon, visszajövet is szép csendesen egy seregben jőjjenek egymásra vigyázzanak, egymást a terhelésben segítsék. Ha valakik meg nem tartják, ha kapitány vagy hadnagy leszen vétkes, a kapitány gyalázatosan megvállik tisztitól, az hadnagy meghárompálczáztatik, ha közlegény, keményen megveretik először, másodszor is, ha pedig harmadszor is azt követi, megöletik érte.

XL. Az szőlőkben való kártétel is mgtiltatik, valaki azért a szőlőt szedi, pusztítja, elsőben megveretik, másodszor is, harmadszor is ha ugyanazt követi, meg kell érte halni, hasonlóképen az kik az vetéseket vesztegetik.

XLI. ...a vitézlő rendek között pártoskodást, tumultust csináló ember megöletik. Ha ki mit ért olyat ... előtte járónak tartozik megjelenteni, és ne másutt elébb czégérezni hasonló poena alatt.

XLII. Az jelet mindennap éczakánként az mint az strásamester kiadja, az élete vesztése alatt idegennek, hadunkban kívül valónak senki ki ne jelesse...

XLIV. Éczakának idején valaki lármát csinálna, löne, halállal büntetetik meg.

XLVII. Senki egyházi embert meg ne fosszon, meg ne verjen, mert meghal érte. (...) ⁹⁵¹

⁹⁵¹ Alvinczi okmt III. 139–146.

Lotharingiai Károly naplójegyzete 1686.⁹⁵² szeptember 2-áról **D 58**

Reggel az ellenség egy aknát robbantott fel, talán abban a hitben, hogy a hídon túl, a sarokrondellán levő fedett állásainkat, amelyek még 20 lépésnyire sem voltak tőle, felrobbantja: ez azonban nem sikerült neki, mivel a legcsekélyebb kárt sem okozta nekünk, hanem megkönnyítette az utat a paliszádokhoz; ezekből valamelyest le is sodort, bár előbb már a kurtinán [*főfalon**] levő résen elhelyezett és szünet nélkül tüzelő ágyúink is ellőtték azokat. Úgyhogy délután három óra után Őfensége megparancsolta a rohamra készen állóknak, akik örömmel várták annak óráját, hogy feljussanak a résre. Von Öttingen ezredes gróf Souches altábornagy ... és Von Diepenthal vezérőrnagy parancsnoksága alatt vezette a jobb oldali támadást; a bal oldalt Spinola márki ezredes: Von Öttingen d'Asi alezredessel és Von Bischofshausennel, a Diepenthal tábornok regimentjének főstrázsamesterével együtt, Spinola márki pedig von Malowitzcel, a Scherffenberg tábornok ezredének alezredesével és Bersé báróval, a La Vering tábornok regimentjének főstrázsamesterével együtt. Ezen felül a három rohamhoz ... még 1000 lovassal és dragonyossal gróf Magni ezredet, a gróf Fürstenberg ezredének alezredesét és Acro grófot, a Magni-ezred alezredesét osztották be, úgy hogy összesen 3000 főt vezényeltek a rohamhoz, akikhez még a brandenburgi választófejedelmiek és az ezen a napon érkezett svédek 500 főt adtak. Az új, előretolt fedett állásból⁹⁵³ rohamozóknak volt a legrövidebb és legkényelmesebb útjuk, így tehát ők voltak az elsők a paliszádoknál⁹⁵⁴. Szinte előbb értek oda,

⁹⁵² Az 1686-os hadjárat során a három mellékhadtest (erdélyi, kelet-magyarországi és drávai) és a két részre bontott – Lotharingiai Károly illetve Miksa Emánuel (bajor választó, később Rákóczi jelöltje a magyar trónra) vezetése alatt álló – fősereg összlétszáma kb. 90 000 ember. Ennek gerincét a császári és a birodalmi segélyhadak adták. A magyarok körülbelül 15 000-en lehettek, valamint érkeztek önkéntesek Spanyolországból, Angliából (például II. Jakab törvénytelen fia), Itáliából, Svédországból, Franciaországból stb. (A seregszemléhez és a kormányzatnak a magyar haderő felállításától való idegenkedéséhez lásd: Károlyi–Wellmann 96–120.)

⁹⁵³ A *fedett állás* az ellenség tüze ellen oltalmat nyújtó fedezék, amelyet az ostromművekben – megközelítő árkokban, sáncokban, a réseknél stb. – építettek ki olyan pontokra, amelyeket az ellenség tüze különösen veszélyeztetett; földdel, sánckosarakkal, rőzsekötegekkel, paliszádokkal és homokzsákokkal erősítették meg.*

⁹⁵⁴ A paliszád kb. 22 cm vastag és 2,6 m magas, 90 cm mélyre levert cölöpökből álló kerítés, illetve akadály, amelyet minden védőállás, illetve védendő pont elé kiépítettek. Gyakran a cölöpöket ferdén az ellenség felé hajlón verték le, hogy a rájuk vetett kötelek, amelyekkel ki lehetett rángatni őket, lecsússzanak róluk. A cölöpöket oly szorosan ver-

mint az ellenség maga, pedig az csapataink összevonásából jól felismerhette, hogy támadni akarnak. Ennél a támadásnál d'Asti alezredes mindjárt az elején néhány lövéstől súlyosan megsebesült, a földre esett. Emberei a palisádok innenső oldalán, ahol némi ellenséges ellenállásra találtak, egy darabig tartották magukat, míg a két oldalról feltörekvő katonák idáig nyomultak előre. Akik az új falrésnél nyomultak fel, a palisádok mögött az ellenség hátába kerültek, ezért ez nem tudott megmaradni a résen készített mellvéden. Az elsők, akik az új fedett állásból nyomultak fel, nemcsak elfoglalták a palisádokat, hanem át is jutottak rajtuk. Mások a fal mentén nyomultak előre, úgyhogy az ellenség ... itt már nem tudott kitartani. Ekkor mindenki, aki a falrésen átjutva minden oldalról leugrált, az ellenséget az elhagyott utcákon át egészen a palotáig üldözte. A mieink ezekben az utcákban, kivéve a jobb kéz felől a Zsidók utcájánál, a Bécsi kapunál, ... kevés ellenállásra találtak, egészen a palotáig. A bajor választófejedelmiek, amikor a császáriakat a városban tudták, maguk is támadtak: a mi szerencsés előremenetelünk és a város elfoglalása, főleg amikor a mieink az ő őrségüknek megnyitották a kaput, elősegítette az ő támadásukat. Az ellenség, amely a bajor választófejedelmiek oldalán is kedvezőbb helyzetben hitte magát, a mieinktől életéért könyörgött: amikor azonban a tisztjeink ennek engedélyezéséért a tábornoki karhoz küldtek, a bajor választófejedelmiek is közelebb értek a törökökhöz, úgyhogy a palotától jobb kéz felől a bajorok az ő részükről, mi pedig a mi részünkről egy négyszögben zártuk őket körül. Saját asszonyuk és gyerekeik életéért könyörögtek, amit a választófejedelem Őfensége végül is a mieink megóvása érdekében engedélyezett nekik. Ezalatt

ték egymás mellé, hogy az ellenséges lövészek muskétáikat ne tudják közéjük helyezni, tehát ne tudjanak éppen a palisád védelme alatt tüzelni.*

Az ostromcsapatok elrendezéséből is valószínűsíthető, hogy Buda bevételében nem magyar katonák lehettek az elsők. Eörményesi Fiáth Jánosról (1653–1727) Eszterházy Pál nádor ezt írja: „...annyira hűségesen, állhatatosan és sikeresen küzdött, hogy a magyarok közül ő volt az első, aki a rábízott hatszáz gyalogossal az ágyúk bömbölése és a kisebb puskák ropogása közepette belépett az ostromlott város közelítőárkába, a következő napon az erődből kitört törökökkel bátran és serényen megküzdött, legtöbbjüket levágván övéi kevés veszteségével visszaűzte őket az erődítménybe; végül pedig, amikor eljött a külsővár meghágásának ideje, átkelven annak falain az ellenségre rontott, és így, miközben csatlakozott a német gyalogság ereje is, a város elfoglaltatott...”. (Károlyi–Wellmann 386., latin.) A magyarok július 24-én hajnalban vonultak először a vívóárokba, hogy a tervezett ostromban részt vegyenek, a török kitorése csakugyan 25-én, azaz a következő napon történt, a döntő rohamban csakugyan az elsők között volt a gránátosok mögött haladva Fiáth János a magyar hajdúk élén.*

a mi oldalunkon az ostromhoz vezényelt 3000 fő és az ostromárok megszállására kirendelt 1500 fő az egész városban fosztogatott... Eközben érkezett a hír, hogy a közelben álló ellenséges hadsereg a legközelebbi magaslatról leereszkedett, ezért a mi egész hadseregünk kivonult és a táborunk körül létesített védővonalat megszállta, de az ellenség nem kezdeményezett semmit. (...) ⁹⁵⁵

Keresztény katonák a visszafoglalt Budában

D 59

...én a legutóbbi nagy és súlyos ostromzár óta reggeltől estig ott voltam a zsinagógában az én drága fiammal, Simsonnal – legyen áldott az emléke –, egyre csak álltam és imádkoztam, és szolgáltam az Örökkévalót. Nem tudtam semmiről semmit, amíg csak nem jöttek oda sokan, igen sokan, hogy a fegyver okozta zűrzavar elől a zsinagógába meneküljenek. Mind jajgatott: „Jaj nekünk, jaj! Mert az ellenség bejött a városba, az utcákon és tereken tombol, és betör a házainkba, elvesztünk, mindnyájan elvesztünk!” – és én nem hittem, hanem azt mondtam: „Hiszen nem hallottam a csatakiáltást, mint bármikor máskor valamely város elfoglalásakor.” De még be sem fejeztem szavaimat, amikor odasereglett az egész nép, a gyülekezet minden zugából-szegletéből, férfiak, nők és gyermekek, kapkodással, tolongva, lökdösődve, lélekszakadva, fegyver elől menekülve. Jajgatott és sírt mindenki kétségbeesésében, segítségért kiáltott, és a jajveszékelés az éjig hatolt – fül még nem hallott akkora fájdalomról, amilyenről a lelkünk szenvedett. És én nagy nyomorúságomban sietve fölálltam, megfogtam imaszíjamat és imádságos könyveimet, a Sion Kapuit, s fennhangon sírva és kiáltozva szólítottam a feleségemet és áldott emlékezetű egyetlen fiamat, Simsont. Ott az volt a szokás, hogy a hittudós, amikor a Bibliát magyarázza a gyülekezetnek, nem a tórasszekrény előtt áll – amilyen a mi szokásunk –, mondván: tiszteletlenség odafent háttal állni a tóra szent szekrényének, s ezért a nyugati oldalon két vagy három lépcső magasságában kiugrót készítettek, azon szokott a szónok állani. Én hát feleségemmel és fiammal, akiről az imént szoltam, fölmentem erre a kiugróra. Miközben a nagy zűrzavar közepette összeszedtem őket, nagyon sok katona rontott be hozzánk, gyalogosok, kezükben tartva pusztító eszközeiket, a löfegyverüket, csupasz kardjukat, valamint magyar huszárok is, ők görbe kardjukat fogták a

⁹⁵⁵ Lotharingiai Károly 208–214.

kezükben. És az istenházában vágóáldozatot áldoztak: Izrael fiainak ártatlan vérét ontották. Ahogy mondani szokás, jaj a fülnek és jaj a szemnek: ez gyilkol, az fosztogat, az egyik rabol, a másik tipor. És azok a hangok, amelyeket kiadtak az Örökkévaló házában, bizony a keserűség napjának hangjai voltak! Nem lehet szólni, nem lehet beszélni arról a hangról!⁹⁵⁶ A szenvedés, és elgyengülés és erőszakétel hangját hallottam én akkor – ... engem is észrevettek, s oda is rontott három muskétás, nyomban ütlegetni kezdték a hátamat a tűzfegyverükkel, amit a kezükben tartottak. Én lerogytam előttük, és könnyek közepette könyörögtem nekik: „Kérlek benneteket, uraim, ne ártsatok nekem, hiszen én is a császár öfelségének – növekedjék dicsősége – egyik tartományából való vagyok, sok évvel ezelőtt kerültem a törökök fogságába, de most áldott az Örökkévaló, mert megértem ezt a napot, amelyre vágytam, hogy visszatérhesek előbbi uramhoz, a császár öfelségéhez – növekedjék dicsősége – és az én hazámba és szülőföldemre.” (...) ...igyekeztem szívükre beszélni, és kértem irgalmukat, amikor az egyikük, aki velem szemben állt, nagy kegyetlenül rám rivallt: „A pénzedet add ide, és hallgass! Minden tagom reszketett, rémülten és nagy sietve odaadtam neki mindenemet, ami nálam volt. Ő ott akart hagyni, hogy menjen az útjára, de én kérleltem őt, így szólván: „Kérlek, uram, ne hagyj el, minekutána jóindulatot tanúsí-

⁹⁵⁶ Egy, az ostromban részt vett parancsnok elbeszéléséből: „Nincs rá szavam, hogy elsoroljam a tragikus, szívfacsaró és kegyetlen eseményeket, amelyeknek során győztes hőseink jogosan elbántak a legyőzöttekkel. Olyan nagy volt a számuk, hogy nem lehet egyenként megkülönböztetni. A borzasztó rémület, amit egy győzelmes hadsereg mindig támaszt, a jogos gyűlölet egy barbár, ellenséges és kegyetlen nép iránt, a haldoklók zavaros és kétségeesett kiáltozása, a bántalmazás és a bosszú azok részéről, akik örültek, hogy vérrel öntözhetik a győzelmet, a sokféle háborús epizód, a zsákmányolás mohó éhsége, végül a hamarosan leszálló éj összezavarja azoknak a tetteknek elbeszélését, amelyek talán kiváló író tollára és fényes hírnévre tarthatnának igényt. Az biztos, hogy amint fegyvereink győzelmesen túljutottak a réseken, minden lépésnél a fegyveres és fegyvertelen ellenség kioltott élete vérezte be ezeket: még a gyengébb nemet sem kímélte feldühödött katonaságunk indulata. A katonák első hevét nem szabályozhatja a fővezérek rendelkezése: az ő szánakozó megfontoltságuk nem képes megfékezni egy olyan hadsereg mohóságát, amelyet megrészegített a rablás és vérengzés ösztönzése. A parancsnok basa hősiesen halt meg a résen; és ha ellenség volt is, méltónak ítélték volna arra, hogy túléljen egy ilyen nagyszerű és példás védekezést.” (Buda 402.) A keresztény sereg egy angol katonája, Jacob Richards ezt írta naplójába szeptember másodikán: „A mézszárlás kisebb volt mint váratott; mert ámbár a csata hevében asszonyok és gyermekek is megölettek, mégis több kegyelem adatott, mint a németek kegyetlenségétől rendesen várhatni, kivált oly helyeken, melyek rohammal vétettek be.” (Simonyi 273.)

tottál irányomban, jobb nekem, ha a te kezében vagyok fogoly, semminthogy megint mások kezére jussak, akik nem irgalmaznának nekem, hanem megölnének. Kérlek hát, uram, vegyél engem védelmedbe, vigyél magaddal Morvaországba, és sok pénzt kapsz majd értem azoktól a zsidóktól, akik engem ki fognak váltani.” Ő pedig ekképpen válaszolt: „Nem bánom hát! Rajta, gyere velem!” Azzal ruhámat megfogva, elindult velünk kifelé a zsinagógából az imaház udvarára, ott voltak más zsidók is, nekik is elvették mindenüket. Egyedül álltam ott, amikor huszárok támadtak rám, hogy megöljenek. Én kiáltottam amazoknak, és jöttek is, és kimentettek. Amikor elkészültek a rablással, odaléptek hozzám, és így szóltak: „Mutasd meg nekünk a házadat meg minden vagytonodat!” Én erre így feleltem: „Gyertek velem” És az udvarról kimentünk az utcára, és, íme, az teli volt leöldösött emberekkel – körülmetéltekkel és körülmetéletlenekkel egyaránt. Ahogy folytattuk utunkat az utcán, odább nagy kavarodást láttam, a törökök meg a császár – növekedjék dicsősége – katonái előttem is, mögöttem is egymásnak mentek, és az iszonyatos zűrzavarban eltűntek mellőlem a muskétások. Nekem meg egyetlen áldott emlékü fiamnak, Simsonnak, aki a ruhámba kapaszkodott, sikerült a dulakodásból észrevétlenül kicsúsznunk és megmenekülnünk. Hanem az én jámbor feleségem, ő eltűnt, elsodródott mellőlem, és attól az órától fogva nem tudtam, mi történt vele, de bizony félok, hogy megölték. Én és áldott emlékü fiam, Simson, nagy rohanással elfutottunk, hogy hazajussunk. De kivont karddal ott állt a császár – növekedjék dicsősége – seregének egy tisztje, és tüstént megragadta a fiamat, és azt mondta: „Ez a kölyök az enyém!” Én a fiam után nyúltam, hogy odahúzzam magamhoz, és sírva kérleltem a tisztet, hogy hagyja őt, és én nagy vagyont mutatok neki, amit vegyen el váltságdíjképpen. Ő azonban felém sújtott kardjával, úgyhogy én hátrafelé beugrottam a ház bejáratán, és ott nyitva volt a pince, és én belezuhanтам. Nem tudtam magamról semmit, sem azt, hogy élek-e, sem azt, hogy hol vagyok. Aztán végre visszatért az eszméletem. Kinyitottam a szememet, és láttam, hogy a pincében vagyok, és vagy harminc katona rabolja és fosztogatja mindazt a drága holmit, amelyet a gyülekezet tagjai közül sokan ott rejtettek el, ezüst- és aranytárgyakat, ruhákat. Mindaddig, amíg osztozkodtak, nem vettem észre. Csak álltam kővé meredten, magányosan, kifosztva, megfosztva feleségemtől és áldott emlékezetű fiamtól.

*SCHULHOF IZSÁKTÓL*⁹⁵⁷

⁹⁵⁷ Budai Krónika, 36–42. Január elején az Udvari Kamara tájékoztatja a felszabadító háború legnagyobb hadseregszállítóját, Oppenheimer Sámuel heidelbergi privilegizált

1. cikkely

A legfenségesebb fejedelmet és urat, Józsefet, Ausztria főhercegét, stb., Magyarország királyává avatják, kiáltják és koronázzák

2. §. ...őfenségét, jövőbeni legkegyelmesebb királyukat és urukat, az elfogadott cikkelyeknek a jóságos hitlevelébe történt beiktatása és az ezzel kapcsolatos eskünek az alább ideiktatott⁹⁵⁸ formában történt letétele után ... egy lélekkel és örvendező felkiáltással a szokásnak megfelelően megkoronázták,⁹⁵⁹ abban a biztos reményben, hogy a most megkoronázott őfelsége, legkegyelmesebb atya legkegyelmesebb fia, jóindulatával és kegyével mindenkor és mindenben hűséges karai és rendei mellett lesz.

2. cikkely

A mostani szent császári és királyi felség legfenségesebb fiúörököseinek elsőszülötteit Magyarország királysága és az ahhoz csatolt részek természetes és örökös királyaivá nyilvánítják

Minthogy pedig ő császári és királyi legszentségesebb felsége, győzedelmes és dicsőséges fegyvereivel a keresztyén név iszonyatos ellensé-

zsidót, hogy éresülvén arról, Oppenheimer „...nem csupán a fogolyként Budáról Győrbe szállított huszonnégy zsidó, de minden további, még akár császári, akár magánkézben található szegény, mostanra tönkrement és nincstelenné vált fogoly – legyen az nagy vagy kicsiny, férfi avagy nő – után, szabadon bocsátásuk fejében, egy-egy jól felszerelt muskétás kiállítására, vagy ehelyett fejenkénti húsz tallér, valamint ezer forint általány megfizetésére tett ígéretet, az ajánlatot elfogadta”. (Buda 585.)

⁹⁵⁸ „Mi, József, Isten kegyelméből Magyarország királya, stb., esküszünk az élő Istenre, az ő legszentebb anyjára, szűz Máriára, minden szentre, hogy mi Isten egyházát, a prélátus urakat, a bárókat, nemeseiket, a szabad városokat és minden országlakót immunitásaiban és szabadságaiban, jogaiban, privilégiumaiban és ősi jó és jóváhagyott szokásaiban (aszerint, ahogy ezek értelmezéséről és használatáról a király és a karok közös egyetértése alapján országgyűlési egyezés jött létre) meg fogjuk őrizni és mindenkinek igazságot fogunk szolgáltatni, a néhai legfenségesebb András király decretumát (kizárván mindazonáltal és félretétvén e decretum 31. cikkelyének *ha pedig mi* kezdetű záradékát e szavakig: *örökre lehetőséget*) be fogjuk tartani, magyar királyságunk határait, és amik ahhoz bármi jogon vagy címen tartoznak, nem elidegeníteni és nem kisebbiteni, hanem, ahogy képesek vagyunk, gyarapítani és kiterjeszteni fogjuk, és minden mást is megteszünk, amit csak a közjó, az összes karok és magyar királyságunk egészének becsületére és gyarapodására igazságosan megtehetünk; Isten és minden szentje minket így segítjen.”

⁹⁵⁹ A koronázási kardot a főlovászmester, az ekkor már híres törökverő Zrínyi Ádám, Zrínyi Miklós fia vitte a menetben.

gét, a törököt, számos véres és döntő ütközetben megvervén Isten segítő hatalmával nap mint nap halálosan fenyegetett nyakukról elúzni s annak torkából, amiben eddig, oly sok idő óta az egész nemzet végveszedelmével nyögtek, a királyság legnevezetesebb erősségeit, s ezek közt az egykor legvirágzóbb királyi székhelyet, Budát, azaz védőbástyáját e ... királyságnak, ennek nagyobb részével együtt kiragadni ... méltóztatott:

1. §. Ezért e hatalmas jótétemények megbecsülésének örök emlékezetére, és lelkük ... hálájának örök felidézésére Magyarország e királysága és a hozzá csatolt részek mondott karai és rendei ... kihirdetik, hogy mostantól jövőre senki mást, mint a fentcímzett ő császári s királyi felségnek saját ágyékából származó fiörököseinek elsőszülöttét (fennmaradva az ugyanezt elhatározó 1547. évi 5.,⁹⁶⁰ s más erről [alkotott] törvénycikk) fogják mindörökké⁹⁶¹ törvényes királyuknak a uruknak tartani...⁹⁶²

4. cikkely

II. András jeruzsálemi király 1222. évi 31. törvénycikkét bizonyos részében megmagyarázzák

...bár ennek a cikkelynek ... az értelmét csak néhány magános rosszindulatú értelmezése igyekezett a helyestől idegenre, attól eltérőre csavarni, ő legszentebb felsége karai és rendei józanabbjainak sohasem volt az a szándéka, hogy aszerint ... bárki is törvényes királya és ura ellen fegyverre kelhetne és fellázadhatna.

1. §. ...alázatosságuk és mocsoktalan hűségük legalázatosabb kötelékének további bizonyítására és a király és a királyság meg a hozzá kapcsolt részek között emiatt talán keletkezhető bizalmatlanság gyökerestől való kiirtására ugyane karok és rendek tetsző és hódoló lélekkel rábólítottak a mondott, az ellentmondás és ellenállás szabadságáról beiktatott záradék ... kizárására és elmozdítására.

⁹⁶⁰ A 4. §. kéri, ha Ferdinánd nem tudna egyéb elfoglaltságai miatt az országban tartózkodni, küldje ide fiát, ugyanis (5. §.) „...mivel a királyság karai és rendei önmagukat nem csak őfelsége, hanem örökösei uralma és hatalma alá is adták mindörökre...”, őt is híven szolgálják.

⁹⁶¹ Az örökös királyság kimondásába azért is ment bele a megszállás alatt levő ország politikai vezetése, mert előzőleg ígéretet kapott Bécsben: a törököktől megszabadított ország vezetését meghagyják a magyarok kezében.

⁹⁶² A hitlevél elfogadása és az eskü letétele után pedig országgyűlésen fogják megkoronázni. A III. cikkely magszakadás esetére a spanyol király fiági elsőszülötteinek biztosítja a trónt. Ennek magvaszakadása után a nemzetnek újból joga van királyt választani. E szabályozást az 1722–23: II. érvénytelenítő a Lipót által családja számára 1703-ban elkészített örökösödési rendelkezés, a Pragmatica Sanctio szerint.

5. cikkely

Az amnesztia ... kibővítése, és az eperjesi bizottságra is kiterjesztése, kivévén alóla a testvérháború fejét és a vele makacsul kitartókat

A hűséges karok és rendek áldozatos lelkük alázatos hűségével megelégednek a mind mindenki részéről összességében és egyesek részéről részlegesen nyílt parancsokkal és nyilvános manifesztumokkal megrendeletekkel, mind pedig Lotharingia legfenségesebb hercege révén az eltelte 1684. évben az akárminek az alkalmából és akárki által – különbség nélkül – ezen elmúlt forradalmak és mozgalmak alatt ő legszentebb felsége ellen elkövetett bűnökre megadott általános amnesztiának a királyság közönséges statutumai közé való beillesztésének alázatos kérelmükre kegyelmesen engedélyezett megújításával és ezzel irántuk tanúsított kegyelmességével öfelségének, aki annál is nemesebb, mivel tudniillik méltóztatott az efféle amnesztiát az említett eperjesi bizottság⁹⁶³ és annak

⁹⁶³ A Carafa generális († 1693) elnökletével, négy császári katonatisztből és nyolc magyar nemesből és polgárból álló, 1687 tavaszán működő, a Thököly-hívek ellen nyomozó vésztörvényszék. (Az igaztalan vádat egy megkínzott majd megjutalmazott prostituált vallomására alapozták.) Már 1687-ben elterjedt Torunban az eperjesi főiskola volt igazgatójának, Rezik Jánosnak erről szóló kéziratos munkája, a *Theatrum Eperiense, sive Ianiena Eperiense* [Eperjesi játékszín avagy az eperjesi mészárszék]. Ezt Bahil Mátyás átvéve művébe az utókor számára megörökítette a vérengzést.

Március 15-én ama halált hozó játékszínre vezettettek:

Zimmermann Zsigmond. Nemes, szenátor, az evangélikus státusok kollégiumának inspektora, február 16-án, vasárnap reggel vették őrizetbe, azt követelték, leplezze le a munkácsi összeesküvést. 25-én kínvallatásnak vetik alá, kicsikart vallomását később megtagadja, „...és hozzáteszi, inkább kész megvallani, hogy apját és anyját, akik már meghaltak, megölte, mint hogy tovább szenvedje eme kínzásokat”. Jobb kezét levágják, majd lefejezik, testét felnégyelik, a darabokat a Sárosba, Sebesbe, Lőcsére és Kassára vivő utak mentén teszik ki. *Lipóczi Ketzer András.* Ősi nemességű férfiú, tanult s a haza hasznán igen fáradozó, egy fiú és öt leány apja, halála előtt több mint ötórás kínvallatásnak vetik alá. 64 éves volt. *Rauscher Gáspár.* Zimmermann kereskedőtársa, jámbor férfiú, absztinens, ugyanis nőtlen. Kínzás nélkül végzik ki 44 éves korában. *Baranyay Ferenc.* Nemes, szenátor, inspektor, a szabadságok kitartó védelmezője és az evangélikus tanítás igazságának igen állhatatos hitvallója. Kegyetlen kínzások után a spanyol-csizma hatására vallomást tett.

A bírák tudták az igazat, Carafa ráhatására elhatározták, „...mindenkit le kell fejezni, aki közhírré teszi, hogy ezek ártatlanul pusztultak el”. Március 22-én a játékszínen meghaltak:

Ketzer Gábor. András 30 éves fia, mérgezett étellel megmenekül, de holtan is lefejezve temették el. *Sárosy Márton.* Kb. 26 éves, előbbi sógora. Magánügyben levelet írt Munkácsba menekült apjának. *Fleischhacker György.* Nemes, eperjesi polgár, kereskedő. *Medveczky Sámuel.* Tanult férfi, szenátor, március 15-én bilincseltek meg. Felesége,

eljárása folytatásának érvénytelenítésére is, tekintettel az elmúlt, a jelen ideig amaz előbbi amnesztia óta is akármiképp és akárki által – különbség nélkül – netalán elkövetett mindenki által ismert bűnökre és kihágásokra, a közbülső időben elhunytak örököseire és utódaira is kiterjesztvén

hogy életét megoltalmazza, megkísérelte a szent evangéliumtól eltávolítani, de sikertelenül. A vérpadra lépve így szólt: „Uram, a te kezébe ajánlom lelkemet” – egy csapástól szűnt meg beszélni is, élni is. *Schönleben György*. Nemes, polgár, szenátor. Elhantolásának helyét a földdel tették egyenlővé, hogy nyoma se legyen az utókor számára. Hozzájuk illet volna kapcsolni *Guth Zsigmondot*, Thököly belső titkárának, az 1684-ben elhunyt bártfai bíró Guth Dánielnek a testvérét, de, hogy életét mentse, szentségeket cserélt, a kínzástól félve pedig ártatlanokra vallott. Carafa szabadon engedte, megjutalmazta.

Május 9-én a játékszínhez menni parancsoltattak:

Feldmayer Simon. A lengyelek és Thököly mellett is harcolt, ő ezért az eperjesi Melczer-házzal adományozta meg. A város elfoglalása után csatlakozott a császári sereghez, Budánál vitézkedett. Visszatérvén Eperjesre letartóztatják. „Szánj meg uram, nem csüggedek, de, hogy ne legyek ellenségeim játékszere, meghalok!” felkiáltással kis késével öngyilkos lett. Felnégyelik. *Székelly András*. Magyar nemes, Thökölynek kedves. Amikor Bécsben birtokai visszaadását akarta elérni, hároméves fogságot szenved. Túléli Kassának Caprara által 1685-ben történt elfoglalását is. A legkegyetlenebb módon megkínozták. Szívét fia megváltotta és hazavitte. *Radvánszky György*. Igen nemes, gazdag magyar, királpárti. Mindenéből kifosztottan börtönzik be. Elgondolhatatlan módon megkínozták, beleőrült és belehalt. Holltestéről a jobbót és a fejet a hóhér levágja majd felnégyeli. Fia nem érthette el, hogy egyben temethesse el. A fején átvert szöveget még Blahil Mátyás is látta, hozzátéve, ezt a barbarizmust a hóhér sem állta meg, felnyögött.

Weber Frigyes. Eperjesi polgár, szenátor és jegyző. Részezes, állhatatlan ember. Azzal vádolták, kapcsolatot tart a munkácsiakkal. Bár állhatatosan tagad, egy jezsuita ráveszi, hagyja el az evangélikus vallást és vádaskodjék. A theatrumban az általa bevádoltak között a testvére ezt mondja neki: „Ó, kutya! Miért szomjaztál meg vérem kevéske cseppjeire? Én nyilvánvalóan magamnak üdvöt, neked azonban minden rosszat ígérek.” Az egyik hóhér a jobbát, a másik a fejét csapta le. Testvére, *Dávid*, mivel elhagyta reliquiáját, ép jobbal fejeztetett le. *Roth János*. A legválogatottabb kínzásokat kiállva május 9-én megmenekült. A pozsonyi országgyűlésen a küldöttek látják tortúrája nyomait. Hazatérvén írásba adják bírái, hogy ártatlan, de 10 000 birodalmi tallér bírságot kellett fizetnie – a felét fájdalomdíjként visszakapja. *Palásthy Gábor*. Nyitramegyei nemes, Thököly bátor katonája. Csellel fogják el, Eperjesre szállítják. Útközben, bár volt alkalmja megszökni, nem teszi, bízik ügyében. Haját levágván lópatkoláshoz készített szöveget vernek lábujjai közé, nemi szervére vasból készült függöket erősítettek. Ezek után vallott. *Féja Dávid*. Turóci nemes, ekkor kassai bíró. A legkegyetlenebb kínzások után – a lutheránus lelkészt is megtagadták tőle – megőrül és meghal a börtönben. *Bertók János*. Hosszú kínvallatások után tették el láb alól. *Bizonytalan nevű kassai polgár*. Azért fejezték le, hogy Féja ne egyedül haljon meg. Kálvinista, halála előtt a lutheránus pappal közösen imádkozott. (Fabó III. 277–285., latin.)

ő legszentebb felsége igen jóakaratóan elhatározni; sőt ennek révén az örök és visszavonhatatlan feledésnek az előrebocsátottakat együtt és egyenként átadva, karait és rendeit együttesen korábbi teljes császári-királyi kegyébe visszafogadni, sőt kinyilvánítani, hogy ő csak az istentelen hazaárulás ... fejét és a vele még mindig kitartók követőit fogja abból kivenni... (...)

D 61

Erdély Habsburg-fennhatóság alá kerül

...mikor a 700.000 rhenensis [*rajnai*] forintot felvetők, esett egy kapura hung. fnis [*magyar forint*] 260. Én a szegénység megtartásáért azt voksolám, hogy felét a dominus terrestris [*földesúr*] tegye le ajándékon; Teleki Mihály és az én voksomon álla, és így is méne articulusba és effectumba [*végrehajtásba*] is...⁹⁶⁴ (...)

Eljőve azalatt Carafa,⁹⁶⁵ aki nagyelméjű, de kiváltképpen az eperjesi laniena és a debreceni executio⁹⁶⁶ miatt kegyetlenségéről híres és minden rendnek irtóztató, formidabilis [*rémületes*] volt. (...)

⁹⁶⁴ 1687 októberében Balázsfalván a fejedelem nevében Teleki írta alá azt a szerződést, amelynek értelmében Lotharingiai Károly serege számára tizenkét várat jelölnek ki téli szálláshelyül és ellátásként 700 000 forintot fizetnek, a herceg pedig megígérte, tiszteltben tartja Erdély törvényeit. E megállapodást az tette lehetővé és szükségessé, hogy augusztus 12-én a herceg csapatai a „második mohácsi” csatában, Nagyharsánynál súlyos vereséget mértek a törökre, a fejedelemség követével pedig Bécsben közölték, Erdély ügyeit ezentúl a lotharingiai herceg irányítja teljhatalommal.

⁹⁶⁵ Az erdélyiek nem először találkoztak a rettegett tábornaggal, 1685-ben már pénzen váltotta meg a fejedelemség a seregeinek telettetését. A következő évben Bécsben is tiltakoznak túlkapásai ellen, vele is többször tárgyalnak, ám minden erőfeszítésük ellenére a kormányzat 1687 januárjában a tábornagra bízta Erdélyt, aki egyelőre azonban Eperjesre megy. Mielőtt 1688 februárjában megérkeznék a fejedelemségbe, decemberben visszaveszi Egert a töröktől, januárban pedig Zrínyi Ilona adja fel neki Munkács várát. A 16 pontból álló kapituláció szerint Carafa a király nevében mindenkinek teljes amnesztiát ad, Zrínyi Ilonának az árvákkal, akik ingó- és ingatlan javaikat visszakapják Munkács kivételével – arról Lipót később dönt –, Bécsbe kell mennie, gyámjuk a király. (Magyarul: Thököly II. 317–320.)

⁹⁶⁶ Debrecen megsarcolása 1686 elején következett be, előzményéhez: 930 Carafa sok-százezer forintot csikart ki a városból: katonái házról házra kényszerítve a polgárokat kutattak az értékek után. Bár a lakosság kétharmada ezután elszéled, 1693-ban Lipót szabad királyi várossá teszi. A császári sereg erdélyi táborozása egy kolozsvári polgár, Brózer Péter naplójában:

„Anno 1687. Mense Septembris. Szüret korában jött reánk az római császár ő felsége armadája...

Mint procedált [*járt el*] másokkal, nem tudom, de énvélem azt követte: igen emberségesen és vidám ábrázattal fogada, leültete, és igen rövid egészség-tudakozó praefatio [*bevezetés*] után monda: Én kegyelmedet sem személyéről, sem leveléről eddig nem ismertem, hanem jó hírét hallottam, és kegyelmednek kvalitásiról s állapotjáról plene informatus sum [*teljesen tájékozott vagyok*]. (...) Legragyogóbb uraságtokat biztosítom őfelsége oltalmáról és bizalmáról valamint az én állhatatos barátságomról és szolgálataimról. Személyét nekem őfelsége külön ajánlotta, és megbízott, hogy vele beszéljek. Közölték velem emlékeztetőjét⁹⁶⁷ is, amit a császárnak küldött el, meg fogjuk látni, mi a teendő. Itt bizonyos pontokat fogok uraságaitok⁹⁶⁸ elé terjeszteni, mutassa magát jó kereszténynek,

1688-ban. Rajtunk laknak s nyomorgatnak.

1689-ben. Rajtunk laknak s nyomorgatnak.

1690-ban. Rajtunk laknak s nyomorgatnak.

1691-ben. Rajtunk laknak s nyomorgatnak.

1692-ben. Rajtunk laknak s nyomorgatnak.

1693-ban. Rajtunk laknak s nyomorgatnak.” (Erdélyi Múzeum 1903. 112–113.)

Az 1692 szeptember–októberi erdélyi országgyűlés által megszabott porció szerint Kolozsvár a császári haderő téli táborozására búzából 555, zabból 1395 köblöt tartozik adni, 555 mázsa húst, 209 szekér szénát, 55 hordó bort. 1694 első három hónapjára az előző év végi porció-felosztás szerint búzából 300, zabból 600 köblöt, 300 mázsa húst, 24 hordó bort, 90 szekér szénát. 1695-re a porcióterhe 500 köből búza, kétenyi zab, 500 mázsa hús, 150 szekér széna és 1560 forint. A következő évi téli táborra az év végén ugyanekkora teher hárult rá, ugyanígy 1696 őszén 1697-re. 1697-ben a katonai raktárak (magazinok) feltöltésére 300 köből zabot köteles adni, mivel pedig a telelés porciójában még hiányban van a tartomány, külön 650 forintot. 1698 augusztusában a része 200 köből „magazinális” búza és 300 zab. Mivel Lipót a Diploma (D63) ellenére az Erdély által fizetendő összeg évi egymillióra pótlását rendeli el, a kincses városnak 5000 magyar forintot kell soron kívül fizetnie. 1699 elején búzából 220, zabból 366 köblöt vetnek ki rá, 60 szekér szénát kell adnia és 1364 magyar forintot, összfel pedig november elsejéig kifizetendő 500 rajnai (= 600 magyar) forintot. (Az 1696. évi árszabás szerint egy fél singes kordován csizma két, asszonyinak való egy forint.)

⁹⁶⁷ *Moribunda Transsylvania ad pedes augusti imperatoris Leopoldi projecta*, A felséges Lippót császár lába elé vetett haldokló Erdély, „... melynek célja, summája ez volt: ut diploma in sciis innocentibus statibus rejectum offeratur iisdem, et correctis in statu corrigendis, principe salvo, maneat Transsylvania juxta diploma in fide et obsequio suae majestatis.” (BM 786. – hogy az ártatlan rendek tudomása nélkül visszautasított diploma ajánltassék fel nekik, és kijavítván a közállapotban a kijavítandókat, a fejedelem épségben hagyásával maradjon Erdély a diploma szerint őfelsége hűségén és a neki való engedelmességben) D54 A *Moribunda Transsylvania* részben beépül a Bethlen által szerzett Diplomába.

⁹⁶⁸ Carafa Erdély tíz meghatározó politikusát magához rendelte Szebenbe, élükön Telekivel.

olyannak, amilyennek én remélem, és a mostani államérdek egy ilyen embertől kíván (itt megdicsére). Közben kérem, ha öfelségének és hazájának szolgálni, engem pedig barátjául akar, hallgasson és cselekedjék.⁹⁶⁹ Nem vala derék deák, de énvelem más nyelveken, olaszul is kimagyarázta magát. (...) Elválánk ekkor szépen és jól, és azt hittem, hogy az én moribunda materemnek [*haldokló anyámnak*] hozott talán valami orvosságot; de jaj nekünk, mint majd meglátszik. Evvel a külön-külön való szembenléttel, juxta illud: divide et impera [*aszerint: oszd meg és uralkodj*], szörnyű diffidenttiát [*bizalmatlanságot*] szerzett, és kivált Teleki elméjébe szörnyű szeget ütött, mint aki mindentől és kivált éntőlem félt, mellyel Carafa in rem et intentionem suam felicissime abutála [*saját ügyére és törekvése a legszerencsésebben visszaélt*], és úgy megijeszté, hogy valamit akar ő, Teleki mindjárt elhitte, fogadta, cselekedte, és tanáccsal, fejedelemmel, országgal megcselekedtette. Ezért mondá nekem egyszer Carafa, hogy én országot, statusokat emlegettem: Domine, qui per unam janua[m] una clavi ingredi potest, stultus est, si scalas, fenestras et multas claves quaerit.⁹⁷⁰ Mindjárt elértém: una janua, una clavis, unus et omnis dominus Teleki [*egy a kapu, egy a kulcs, egy és minden: Teleki úr*]. Úgy is lőn. (...)

Látván Carafa a mű mezítelenségünket, és hogy Erdély nem diplomára, nem fejedelem, tanács és ország nevekre, hanem járomra méltó és alkalmas, melius e re caesaris judicavit Transsylvaniam occupare et opprimere, quam per diploma et suavia conservare et reformare juxta projectum meum. Injicimus dominos genti servire paratae...⁹⁷¹

Absolon Dániel, nemrégén Apafi, azután Tököli, és Munkács feladása után Carafa és császár bellicus secretariusus [*hadi titkára*] által, igen szép elméjű és egynéhány nyelvben jó pennájú derék expeditorral concipiáltat [*küldöttel alkottat*] Carafa egy declaratiót a fejedelem és ország nevével egy árkus papirosra. Substantiája [*lényege*] ez: Amplectimur protectionem sacrae caesariae regiae majestatis, et Leopoldum caesarem ac regem Josephum agnoscimus pro nostris legitimis et haereditariis dominis, ita et haeredes ac successores eorum in perpetuum juxta declarationem articuli

⁹⁶⁹ Az eredetiben Carafa szövege latinul szerepel, amiként Bethlen válasza és a tábornok közbevetése is.

⁹⁷⁰ Uram, ha valaki egy ajtón egyetlen kulccsal bemehet, ostoba, ha létrákat, ablakokat és sok kulcsot keres.

⁹⁷¹ ...úgy ítélte meg, a császár ügye szempontjából jobb Erdélyt elfoglalni és elnyomni, mint diploma és kedvezések révén megörizni és megjavítani tervezetem szerint. Urakat vetünk a szolgálni kész nemzet nyakába.

Posoniensis T. T. anno 1687. factam, nos et nostram posteritatem submit-tendo et obligando etc. (...) Quis non timuisset tunc Antonium et Michae-lem Carafas? Más propositiója: Praesidia admittantur in Huszt, Kővár, Görgény, Szamosújvár, Déva, Brassó, et ubicunque status belli desidera-bit, Fogaras in gratiam principis excepto.⁹⁷² (...)

Elolvasák. Én csak elhülék belé, de nem tudtam még ekkor, hogy egyné-hányoktól megfőzött és nekünk csak készen feladott étek. (...) ...menénk a Teleki szállására és ott kezdünk bátrabban szólni a dologhoz. (...) Én aperte [*nyíltan*] megmondtam, hogy én nem javallhatom, hanem repor-táljuk [*vigyük vissza*] Fogarasba a fejedelemnek és az országnak s lássák ő nagyságok s ő kegyelmek, mert az fejedelemségnek és országnak örö-kös elidegenítésére nincsen nekünk plenipotentiánk [*teljhatalmunk*]; úgy látom pedig, a generális azt kívánja, hogy mű ezt subscribáljuk [*aláírjuk*] és pecsételjük és osztán a fejedelemel és országgal is azont cselekedtes-sük. (...) Megharagvék Teleki s mond: Kegyelmed-é hát olyan híve egye-dül a fejedelemnek? (...) Mi rossz vagyon abban az írásban? Egy szóval én mondtam: Ha ez meg léssen így adva, diplomát nem lehet ezután, sem a Lotharingus contractusát [*szerződését*] emlegetni, ez azokat mind meg-öli. Principatus, libera electio, receptae religiones, sacra, profana, leges, fortunae, posteritas [*a fejedelmi méltóság, szabad választás, bevett religiók, egyházi és világi ügyek, törvények, gazdagság, utókor*], egy szó-val minden az ő felsége, mint haereditarius [*örökös*] király arbitriumára [*ítéletére*] hagyatik. A mű részünkről mű mindenre kötjük magunkat ő felségének, de az ő felsége részéről, sőt csak a generális részéről is ubi

⁹⁷² Elfogadjuk a szent császári királyi felség védelmét és Lipót császárt meg József királyt törvényes és örökös urainknak ismerjük, továbbá örököseiket és utódaikat mind-örökké, az 1687-ben kelt pozsonyi articulusok nyilatkozata szerint, magunkat és utóda-inkat alábocsátva és kötelezve stb. (...) Ki ne félt volna akkor Carafa Antaltól és Mi-hálytól? [Ez utóbbi Teleki Mihály.] ...előterjesztése: örségek bocsáttassanak be Husztba stb., és ahová csak a háborús helyzet meg fogja kívánni, kivéven a fejedelem kedvéért Fogarast.

Bethlen sok rosszat ír Telekiről, de annak a Zernyestnél 1690-ben vívott ütközetben történt halálát így kommentálja: „nékem ugyan bizony, és amint az utána lett dolgok bizonyították, az országnak is jobb lett volna élete, mint halála, mert már a császártól resolutus gubernátor [*kijelölt kormányzó*] volt, és noha mint ember sok fogyatkozások-kal volt, de bizony sok szép virtusok, Isten házához való buzgóság, liberalitas, magni-fica generositas [*nagyszerű nemeslelkűség*], elme és indefessa [*fáradhatatlan*] activitas, candor [*ragyogás*] voltak benne. Successor ipsum maxime glorificat [*Leginkább utóda teszi őt dicsóvé.*]”. (BM 818.) Bethlen Júlia nevű leánya Teleki egyik fiához, Sándorhoz (1679–1760) megy feleségül.

est ullius restipulationis vel vola vel vestigium [*hol van a viszonzásnak akár a legcsekélyebb nyoma is*]? Nézze meg jól kiki azt a pozsonyi declaratiót, quoad haereditarium nomen [*nyilatkozatot az örökös névvel kapcsolatban*] vagy az csak, mellyel az libera electio és a Szent András király ott említett decretuma tolláltatik, salvis aliis legibus et libertatibus Hungariae [*törvénye kivétetik, épségben maradván Magyarország más törvényei és szabadságai*]. Ez annál Erdély részéről sokkal alábbvaló; sőt vigore juris haereditarii regis Hungariae [*a magyar király örökösödési joga erejével*] Erdélynek így ezaránt reuniáltatni [*egyesíttetnie*] kell coronae Hungariae [*a magyar koronával*]. Nem győzöm mind leírni. Hara-gudt Teleki: Mind bolondok vagyunk hát mü? Úgy segíjen, így vesztiük el ezt az országot. Én felelek: Én nem vesztetem, hanem ez a declaratio, melyet ha öfelsége kívánna is tőlünk, solennis [*ünnepélyes*] követség által kellene deprecálnunk [*elkönyörögnünk magunktól*]. Én az én consci-entiám [*lelkismeretem*] szerént mondom, amint értem; lássa kegyelme-tek; az üdő megválasztja...

BETHLEN MIKLÓSTÓL⁹⁷³

D 62 Beregszászi Pál keserves sírással zokogó históriája⁹⁷⁴

5. Egy dühödt tatár kezébe esém nagyobbik fiammal,
Kisebbik fiam más tatár kezébe ő édesanyjával,
Eképpen kell egymástól válnunk keserves sírással.

⁹⁷³ BM 790–796. 1688. május 9-én írják alá a megállapodást, amelynek főbb pontjai, hogy Erdély elfogadja örökös királyul Lipótot, újabb erősségeket ad át, a Portával fenntartott kapcsolat hítlenségnek számít; kérik, e megállapodást szerződés alakjában dolgozzák ki. A küldöttség munkáját a júniusi fogarasi országgyűlés jóváhagyja, de kéri, hogy Apafiéké maradjon a trón, utánuk is szabad legyen a választás és a feje-delem a rangsorban előzze meg a nádort. Lipót, amikor a követségtől átveszi a megállapodást, ígéretet tesz, hogy a török háború befejezése után külön diplomában rendezi Erdély helyzetét.

⁹⁷⁴ Debreceni prédikátor, 1696-ban jelentette meg művét majdnem hét évvel korábbi fogságba eséséről. * (Szöveggyűjtemény II. 654–656.) Buda visszafoglalása után még csaknem egész Szlavóniából kiűzik a szövetségesek a törököt. A következő évben, 1687-ben Nagyváradnál Lotharingiai Károly arat hatalmas győzelmet („második mohácsi csata”), novemberben Várpalota is felszabadul. 1688 tavaszán Batthyány Ádám Székesfehérvárt veszi vissza, nyáron Carafa Lippát. (Ezzel lehetővé válik Nándorfehérvár ostroma, amit Miksa Emánuel vesz be szeptemberben). A következő évben a miénk Szigetvár, Bádeni Lajos pedig már a Balkánon veri a törököt, Vidint is elfog-lalja. 1690-ben a balkáni hódítások Nándorfehérvárral együtt elvesznek, 978

14. A szegény rabok estve nagy későn mind elaluvának,
Dühödt tatárok az ajtón belől ágyat csinálának,
És lefekvén, mint agyonverték, úgy mind elnyugovának.

15. Egyszer kimenék lassan az ajtón, senki meg nem érzé,
Ismét bemenék, által hágdolván, édes fiam mellé.
Gondolám vala, ha már kimégyek, nem jövök többször bé.

16. Ott elindulék, erősen megyek a szőlőhegy felé,
Hegyet elhagyván sebesen megyek a réz bércek felé,
Egy helyt leülék Berettyó vize kerülete mellé.

17. Reám támada az én lelkemnek igaz esméreti,
És mindenképpen az én szívemben azt kezdé diktálni,
Hogy nem kell vala édes fiamat ottan nékem hagyni.

19. Későn éjfélkor tatár táborra meg visszaindulék,
Édes fiamhoz hogy s mind juthatnék, Istennek könyörgék,
Valamiképpen más tatár kezébe hogy már ne akadnék.

20. Ismét bemenék nagy lassúsággal viszontag a házba,
Senki nem érzi, pogányok s rabok vagynak nagy alvásba,
Én is befekvém kis fiam mellé ismétlen az ágyba.

23. A négy esztendős kis fiacskámat igen óltalmazom,
Magam testemnek sebesedését csak semminek tartom,
Csak hogy fiamat megőrizhessem, arra van nagy gondom.

25. A dühödt tatár fiacskámat ölemből kivenni,
Hirtelenséggel a kis ártatlant kezdé vízbe vetni,
Hol szegényecske nagy fuldoklással meg akara halni.

26. Ottan hirtelen torkomig való vízben béugrottam,
Maros vizéből édes magzatom nehezen kihozám,
Amint szólhata, azt mondja vala: Ne hagyj édes atyám.

36. A pogány török⁹⁷⁵ kis fiacskámat megvevé e helyben,
Hogy látá lelkem tőlem válását, szóla ilyenképpen:
Ne adj el engem, szerelmes atyám, mert megver az Isten.

38. Nem én adlak el szerelmes fiam, őrizz az Isten!
Hanem a tatár ád el tégedet a török kezében.
Menj el szép fiam! Nem vehetlek már többé az ölemben.

D 63

Az Erdélynek 1691 decemberében adott Diploma Leopoldinum⁹⁷⁶

Mi, Lipót, Isten kegyelméből a rómaiak választott, mindenkor dicsőséges császára, Németország, Magyarország ... királya stb., ... császári és királyi kegyelmünket küldjük és minden jót kívánunk. Jóindulatúan áttekintve mindazt, amit Erdély küldött, Bethlen Miklós, nemes és kedvelt hívünk részletesen előadott, hogy tudniillik mi az, amit irántunk való tisztelettel és hűséggel kér tőlünk, 1686. június 28-án kelt Diplománk⁹⁷⁷ megerősítésére, az ottani területen gyakorolt vallásokkal, a méltóságokkal és tisztségekkel, a porció s a téli táborozás költségeinek csökkentésével, a tartománynak régi virágzásába történő visszaállításával és egyéb, a köz javát erősen elősegítő dolgokkal kapcsolatosan; legfőbb királyi kötelességünknek (amelyből, ha a seregek ura támogatja, az idők viszontagságai közepette szerencsés eredmények szoktak fakadni) ismertük el azt, hogy e számunkra annyira kedves erdélyi országrészt – amely évszázadok óta a mi dicső Magyar Királyságunk része – egyre inkább úgy kell szeretnünk, mint a lelkünk üdvösségét: mellőzve ugyanis minden más, a keresztény név közellensége ellen tervezett hadműveletet, hadsereggel

⁹⁷⁵ Miután fiát élete kockáztatásával megmentette, továbbindultak Gyula felé és megszálltukban egy csapat törökkel találkoztak. Egyikük magyarul köszöntötte őt, majd azt ajánlotta neki, jobban jár, ha török veszi meg, mert ha a tatár hazaviszi, „Születésednek napját s óráját ottan megátkozod”. (32. szakasz). A török azonban hiába alkuszik rá a tatárral, csak otthonról hozandó nagy summa ellenében szabadulhat.

⁹⁷⁶ Lipót első diplomája 1690-ben kelt. Ennek kiadását Thököly zernyesti győzelme (978) sürgetővé, a külföld (Anglia, Hollandia, Brandenburg) közbenjárása könnyebbé tette. Erdélyben ezután kormányzónak választják (D64) Bánffy Györgyöt, az 1674-ben kivégzett (D40) Dénes fiát (+1709), kancellárnak Bethlent, főkapitánynak Bethlen Gergelyt, kincstárnoknak pedig Haller Jánost. A választás megerősítésére küldött követeknek adja át az uralkodó ezt az ünnepélyes formában kiállított diplomát.

⁹⁷⁷ A Haller-féle diplomáról D54

Erdélybe küldöttük Lajos bádeni örgróf ökedvességét, hogy vessen gátat ama nagyon gonosz Thököly és lázadó párthívei, valamint a törökök és tatárok támadásainak;⁹⁷⁸ ... Nem kétséges, hogy az a hűségeskü, amelyet már korábban engedélyeztünk, valamint a halhatatlanságra való törekvés arra fogja lelkesíteni nemcsak az egész hazát, hanem azokat is, akiknek a mi királyi védelmünk alatt e tartomány vezetését gondjaikra és okosságukra bíztuk, amit soha el nem évülő dícsérettel látnak el, hogy e munkájukban minden adott esetben, minden képességükkel bebizonyított hűségüket (amelyet kellően értékelünk) továbbadják az utódoknak s minden erejükkel becsületesen azon legyenek, hogy az ellenség ezt, a hegyekkel koszorú módjára övezett országrészt ne mocskolhassa be rablással, zsákmányolással, tűzzel és vassal, majd pedig az ősidők óta azonos akaratban egygyéforrott nemzeteket fondorlatos mesterkedésekkel és izgatásokkal szétzüllesztve, a barbárok súlyos jármába taszítsa és ezt a népet, amely eddig az egész kereszténység védőbástyája volt, elpusztítsa. Ami pedig a fejedelmi székek Apafi Mihály által történő utódlását⁹⁷⁹ tartalmazó Diploma megerősítése iránti kérelmet illeti: tekintettel arra, hogy ő, mint 14 esztendő s serdülő ifjú, a törvények szerint (amelyeknek szent megtartását kívánják a nemes karok) huszadik életéve előtt nem érett meg az uralkodásra, s kegyesen úgy ítéljük meg, hogy ezekben a Thököly álnoksága által megzavart időkben nem is szolgálna sem Erdély, sem a haza javát az, ha az említett törvények megsértésével kellene valami új gyakorlatot bevezetni, éppen ezért neveljék a kiskorú ifjút azon belső tanácsosok, akiknek gondjára van bízva a tartomány vezetése, az Isten félelmében fejedelemhez méltó erényekben, serdülőkora végéig, a fejedelmi szék utódlásának reményében;⁹⁸⁰ ki kell várni a benne érlelődő és felcsillanó lelki adományok bizonyítékait, amelyeket végül császári és királyi kegy, a haza javára, a legjóságosabban fel fog karolni.

⁹⁷⁸ A III. Szulejmántól fejedelemmé kinevezett Thököly 1690 augusztusában Erdélyre tör, Zernyestnél megveri a Teleki Mihály vezette sereget. Teleki meghal, Heisler tábornok fogságba esik (őt majd Lipót kicseréli Zrínyi Ilonával 1692-ben), Bádeni Lajosnak szeptemberben Erdély megvédésére kell vonulnia. Ezt kihasználva Köprülü Musztafa körüljárja Belgrádot, amit e Diploma kelte előtt nyolc nappal felad védője, Aspremont gróf, aki egy év múlva feleségül veszi Rákóczi Júliannát.

⁹⁷⁹ Apafi fejedelem áprilisban meghalt, a rendek ismételten kérték hasonló nevű fia utódlásának a megerősítését.

⁹⁸⁰ 1696 tavaszán II. Apafit Lipót majd Bécsben internálja. A fejedelem soha ne térhet vissza Erdélybe

Hogy pedig Erdély összes rendjeinek ne legyen okuk a közbeeső időben arra, hogy kétségek közepette várákozzanak s bármi mást sejtсенek,⁹⁸¹ mint a mi atyai jóindulatunkat, úgy véltük, hogy az alábbi cikkelyek tekintetében, a mi hűséges karaink és rendjeink egyetemességének, valamint utódaiknak, akikről bízást hisszük, hogy mindnyájan állhatatosak maradnak majd királyi koronánk iránti hűségükben, királyi szavunkkal és töretlen hittel biztosítékot nyújtunk.

Először. Semmit sem változtatunk az Erdélyben bevett vallások ügyében, ez idő szerint meglevő templomaik, iskoláik lelkésziségek tekintetében, és nem vezetünk be más papságot vagy egyházi személyeket;⁹⁸² ennek ellenkezőjét soha nem fogja elérni az egyházi vagy világi rend semmiféle tiltakozása sem; olyan értelemben azonban, hogy a katolikusok saját költségükön, tehát a többi vallás legcsekélyebb megterhelése nélkül, Kolozsvárott, jelenlegi imaházuk helyén templomot építhetnek, továbbá: Gyulafehérvárott, a nemrégiben Báthori Kristóf által emelt, ez idő szerint azonban romban álló templomukat helyreállíthassák; ugyanazon katolikusok minden helységben – ha kevesen vannak és jövevények, akkor magánmódon, ha azonban sokan vannak, akkor nyilvánosan – gyakorolhassák vallásukat és meglegyen nekik templomépítési joguk, ugyanúgy, ahogyan mindez megilleti a többi bevett erdélyi vallást is, abban az esetben, ha tagjai az adott helységben többségben vannak.⁹⁸³

Másodszor. Megerősítjük a magyar királyok, valamint Erdélynek Magyarországtól való különválása idejében, valamennyi erdélyi fejedelem

⁹⁸¹ Pápai Páriz *Címertanának* (az első magyarországi heraldikai mű) *Ajánlásában* így ír 1695-ben: „A nemes Erdélyország a császári uralom alatt nem annyira a mivoltát készül megváltoztatni – illő, hogy ez egy és ugyanaz maradjon –, hanem a szokásait. S ezt annál hamarabb megteszi, minél kevésbé fél lelkiismerete szavától, avagy állami szabadságának veszélyeztetésétől – minthogy nem annyira kényszerből, mint inkább önkéntes hódolatból lett tartománnyá – mivel szabadsága annak idején visszavonhatatlan fejedelmi szóval, hivatalos Diploma által biztosított.

Mindenkori mivoltunknak e biztosítását a Diplomától várjuk... (...) S miközben Erdély mivoltot nem, de külső formát cserél, azért az egyért

Fohászkodjunk, hogy a Császár újabb látogatásakor semmi nyomorúság se érjen bennünket”. (Pápai 299–301.)

⁹⁸² „En a projectumban expresse [a tervezetben nyomatékosan] feltettem volt: episcopi et jesuitarum exclusionem in 1. art. [püspök és a jezsuiták kizárását az első cikkelyben]: ők tették: alterius quam ibi nunc est cleri [másként, mint ami papság most ott van].” (BM 822.)

⁹⁸³ Ugyanekkor a Crnojević pátriárka vezetésével a török elől az országba betelepült szerbeknek is egyházi önállóságot ad az uralkodó.

által hűséges karainknak juttatott összes adományozásokat, átruházásokat, kiváltságokat, címadományozásokat, nemesi leveleket, hivatali rangokat, méltóságokat, tizedeket, végül minden juttatást és jószágot, akár magánszemélyek, akár városok, közösségek, testületek, avagy bármelyik bevett vallás temploma, lelkeszsége, iskolái kapták azokat, akár Erdélyben, akár a Magyarországi Részekben, akár a Székelyföldön, akár Debrecenben, még abban az esetben is, ha valaha valamilyen templomhoz, konventhez vagy káptalanhoz tartoztak volna; úgy, hogy ezen a címen senkit se zavarhassanak meg semmiképpen javaiban, sem mi, sem bárki más egyházi, vagy világi rendű férfiú, sem támadással, sem perrel, hanem ki-ki azt, amije most van és amit ez idő szerint birtokol, a jövőben is tartsa meg és birtokolja, a magyar királyok és erdélyi fejedelmek említett adományozásai folytán; kivéve azokat, amelyeket maguk a fejedelmek vontak vissza, saját döntéseik alapján.

Harmadszor. Kijelentjük, hogy ennek a hazának jóváhagyott és összegyűjtött törvényei,⁹⁸⁴ végzései, Werbőczy Hármaskönyve (kivéve abból András király törvényének kilencedik cikkelyét, amelyet a legutóbbi pozsonyi országgyűlés hatályon kívül helyezett), továbbá: jogszabályai, a szász nemzet törvényhatósági joga sértetlenül érvényben maradnak⁹⁸⁵ ugyan, mivel azonban maguk a karok mind vallás, mind saját jogszabályaik és kiváltságaik alapján különböznek egymástól, és a katolikusok a fentebbi első és második cikkelyt vélik sérelmesnek magukra nézve; a szászok viszont azt kérik, hogy a harmadik cikkelyben jobban biztosítani kellene ősi kiváltságaikat, azok használatát s szokásaikat; éppen ezért úgy véltük, hogy a rendek saját érdekükben igyekezzenek, császári jóvá-

⁹⁸⁴ Azaz az *Approbatae* és a *Compilatae Constitutiones*.

⁹⁸⁵ Az első, 1690. október 16-án kelt Diplomában itt ér véget a harmadik pont. E folytatást a katolikusok találták sérelmesnek, ezért 1692 tavaszán megfogalmazták kívánságaikat, amelyeknek summája, hogy egyházi és világi téren is teljesen egyenlő jogaik legyenek Erdélyben a másik három religiión levőkkel. Ahol több templom van, kapjanak egyet, ahol nincs, építhessenek. Kívánságaik 6. pontja a jezsuitákra vonatkozik: „Mind a rendbéli szerzeteknek, kik ennekelőtte Erdélyben voltak, ha akarattok lészen az bejövételre, szabad jövevények és lakások lehessen.” (Enchiridion 580.) Lipót 1693. április 9-én kelt Diplomájában, elmondva, hogy a felek sikertelen tárgyalásokat folytattak és mindkét részről az ő döntéséhez fellebbeztek, újból megerősíti, „Erdélyben a négy bevett religió szabad gyakorlásában, jogaiban, javaiban és birtokaiban, ahogy velük most élnek, bármiféle háborgatás nélkül ezután nyugalomban és békében hagyandó”. (A 2. és a 3. pontja e diplomának a katolikusok kolozsvári és gyulafehérvári istentiszteleti és oktatási lehetőségeit valamint egyházszervezetüket szabályozza. Enchiridion 581., latin, ugyanitt a szászoknak két nappal korábban adott kiegészítés is.)

hagyásunktól függően, baráti megegyezéssel és egyetértéssel azon egymás közti nehézségeiket, amelyek az említett három cikkely körül támadtak, elegyengetni, mert ha ez nem sikerül, akkor – császári és királyi tisztünknek megfelelően – mi leszünk kénytelenek végül is azt határozni, amit a felek meghallgatása és erdélyi tanácsadóink véleményének megértése után e tárgyban igazságosnak és jogosnak látunk majd.

Negyedszer. Úgy parancsoljuk, hogy sértetlenül meg kell tartani az eddig bevezetett gyakorlatból mindazt, amiről úgy láttuk, hogy a főhatalmat nem sérti: a kormányshékek, a titkos tanács, az országgyűlések, az önkormányzatok szabadsága, továbbá az ítélőtábla, az ítélőmesterek és [táblai] ülnökök, valamint az alsóbb bírói székek joghatósága, az igazságszolgáltatás szokott rendje és gyakorlata (fenntartva azonban a súlyosabb esetekben a királyhoz folyamodás kötelezettségét). A gazdasági ügyekben is – ami a regálékat és kincstári ügyeket illeti –, a leghűségesebb karaink előzetes jóakarató tájékoztatása alapján, olyan ügyvitelt és gyakorlatot fognak követni, hogy sem kamarai bizottságok útján, sem más úton-módon senkit se érhessen és ne is érjen semmiféle sérelem, sem a nemesek, sem a polgárok, sem a magánemberek közül.⁹⁸⁶

Ötödször. Minden hivatalt – akár a rendfenntartásban, akár az igazságszolgáltatásban, akár a gazdasági ügyek lebonyolításában szükséges tisztségekről van szó – erdélyi honosokkal töltünk be, tehát magyarokkal, székelyekkel és szászokkal, nem tévén különbséget közöttük vallási szempontból; idegen nemzetbeliek vagy azok, akiket ők velünk együtt idegeneknek és alkalmatlanoknak minősítenek, nem kerülhetnek tisztségekbe és hivatali állásokba, valahányszor ilyen állások megüresednek; fenntartjuk azonban magunknak a jogot, hogy az ő beleegyezésükkel, a névjegyzékbe történő felvételre vagy abból való törlésre javaslatot tehesünk.

Hatodszor. Azokat a javakat, amelyek akár utódok hiánya, akár hűtlenségi perek során szállnak a királyi kincstárra, érdemes erdélyi honosoknak

⁹⁸⁶ Az erdélyiek kérték a királyt, egyezték bele, hogy az erdélyi ítélőtáblán minden ügy eldőlhessen, onnan való fellebbezés nélkül. A *Resolutio Alvincziana* (a *Diploma Leopoldinum* felekezetiügyi pontjainak részletes szabályozására Erdélyből Bécsbe küldött Alvinczi Péternek, Erdély 1680–1690 közötti ítélőmesterének 1693-ban adott oklevél) negyedik pontja szerint azonban, mivel kétféle ügy van, a büntető és a polgári, a súlyosabbak közé kell számítani a felségsértés, a lázadás, a hazaárulás és a közállapotokkal és a köznyugalommal kapcsolatos ügyek eldöntését, ezért ezeket a király magának tartja fenn. Hozzáteszi, várja a gubernium véleményét, vajon más ügyekben is megengedessék-e a fellebbezés. (Enchiridion 585., latin.)

– tudniillik magyaroknak, székelyeknek és szászoknak – fogjuk kegyesen juttatni, nem tévén különbséget közöttük vallási szempontból. A magán-személyek azon javait pedig, amelyeket fegyvereinkkel foglalunk vissza az ellenségtől, királyi kegyünk jóvoltából, régi birtokosaiknak vagy ezek leszármazottainak kell visszaadni. E célból kegyes királyi megbízással meghagyjuk valamelyik erdélyi ítélőszéknek, vagy hadvezérünknek, hogy az okmányok megtekintése után e különleges esetben döntsön, az igazság szerint.

Hetedszer. Fő kormányzónkat, akit a régi időkben vajdának neveztek, vagy annak helyettesét, a mi erdélyi honos nemeseink és előkelőink sorából fogjuk kiválasztani, akár katolikus, akár más, de ott bevett vallás híve lenne is, amennyiben hűségben és érdemekben kiemelkedik. Ugyanazt fogjuk megtartani az erdélyi hadsereg főkapitánya, a főkancellár, a titkos tanácsosok, a főispánok, a székelyek kapitányai, az ítélőmesterek és más, régi méltóságok betöltésénél; és mindezt.

Nyolcadszor. Azzal a módosítással adjuk meg kegyesen, hogy a kormányzói, az erdélyi hadsereg főkapitányi, a kancellári, a titkos tanácsosi, az ítélőmesteri méltóságok jelöltjeit – valahányszor e méltóságokat be kell tölteni – megerősítés céljából mutassák be nekünk; hogy a különféle nemzetek állama annál nagyobb nyugalomban élhessen, száműzzék a veszélyes mesterkedéseket és törekvéseket, és gyökerezzék meg mindenki lelkében egyakarattal a köz java az ország jóléte érdekében, ami mindenki célja. Ami pedig a többi tisztségviselőt illeti, tudniillik a királybírákat a szászok és székelyek között, a szolgabírákat és az alispánokat a megyékben, a bírákat, polgármestereket és hasonló tisztségeket a városokban, kiket ők maguk szoktak megválasztani szabad választás útján, ezek maradjanak meg ugyanazon szabadságban és szokásjogban a jövőben is; de a fentebb említett esetek mindegyikében, ugyanúgy, mint az előzőkben, tőlünk kell kikérni a megerősítést.⁹⁸⁷

⁹⁸⁷ E megerősítés törlését kéri 1692-ben az erdélyiek, hat okból is. Ellenkezik az uralkodó által már jóváhagyott *Approbatæ Constitutionesszel* (harmadik rész, negyvenharmadik cím), a fejedelmek soha nem avatkoztak ebbe bele, a szebeni királybíró kivételével, akit a szebeniek jelöltek, „az Vice Tisztek” már így is szófogatlanok, hát még ha a felettes hatóságuk csak árnyék lesz, a megerősítés költségei, mivel a törvények szerint évenként kell változniuk a tisztviselőknek; noha Magyarország közel van az Udvarhoz, ott sincs ez a gyakorlat; félnek, „*hogy az ilyen megerősítés alkalmával mindig katolikusokat mozdítanak elő és másokat félredobnak. Egy szóval: nintsen a religio pontján kívül ennél a clausulánál fájdalmasabb változás a diplomába,*” elengedése nélkül soha sem lesz végük a zavaroknak. (Enchiridion 587–588., a dőlt latin.)

Kilencedszer. Kegyesen úgy véljük, hogy a közjóra abból nagy haszon származnék, ha a tizenkét tagú titkos tanácsban legalább három tanácsos katolikus lenne,⁹⁸⁸ az ugyancsak tizenkét tagú ítélőtáblánál szintén hárman lennének katolikusok, míg a többi tagot az egyéb vallásúak közül válogatnák össze. Továbbá: a titkos tanácsban, a bevett törvények szerint, a szász nemzethől való szebeni királybíró is jelen legyen, az ítélőmesterek közül egy legyen katolikus; viszont a jelenlegi tagok közül mindenki maradjon meg tisztségében.⁹⁸⁹

Tizedszer. A közügyek megtárgyalása, az igazságszolgáltatás és – ha lennének ilyenek – a királyi előterjesztések tudomásulvétele szempontjából szükséges évi országgyűlések, valamint az ünnepnyolcadi határnapok meghirdetését kormányzónkra és a titkos tanácsra bizzuk; de mindannak megerősítését, amit ezeken tárgyalnak, saját személyünknek tartjuk fenn.

Tizenegyszer. Főkormányzónknak legyen meg az őt megillető hatalma, rangja és kiváltsága; állandóan a tartományban kell tartózkodnia, s a haza törvényeit – egyházi és világi törvényeket egyaránt – köteles megtartani; kegyesen úgy határozunk, hogy neki is, a titkos tanács, valamint az ítélőtábla tagjainak is, megfelelő javadalmuk legyen a mi királyi kincstárunkból és kincstári jövedelmünkéből. Ha pedig a köz érdeke s a különféle, ott élő nemzetek nyugalma azt tenné kívánatossá, hogy a főkormányzót évente cseréljük, a karok a legszabadabb módon tegyék meg mielőbb más személyekre vonatkozó javaslatukat és terjesszék fel hozzánk, hogy a továbbiakban kegyelmesen dönthessünk.⁹⁹⁰

Tizenketteszer. Béke idején (amit a béke istene adjon meg mielőbb) 50 000 birodalmi tallér, Magyarország és Erdély elleni háború esetén pedig 400 000 rénes forint adóval leszünk elégedettek, számításba véve a természetbeni szolgáltatásokat is; az adó megosztásának és behajtásának

⁹⁸⁸ „In art. 9. én tettem: tantum [csak] 3 catholici; ők tantum helyére írták: saltem [legalább].” (BM 822.)

⁹⁸⁹ Az ötödik, a nyolcadik és a kilencedik cikkellyel kapcsolatban az erdélyiek 1691 végén kérik a királyt, „...Erdély és a hozzá csatolt részek kisebb tisztségeinek és funkcionának a választása azok megerősítésével együtt a belső tanácstól és erdélyi igazgatástól függjön, és ne legyen szükséges a Híres Karoknak a tisztségek állításáért és megerősítésükért mindig és újra meg újra a Legfenségesebb Udvarba szaladniuk”. (Enchiridion 587., latin; a *belső tanács* a tizenkéttagú gubernium.) E cikkellyel kapcsolatban az erdélyiek azt a félelmüket fogalmazták meg 1692-ben, hogy út nyílik a megkörmövezésnek, megvesztegetésnek stb.

⁹⁹⁰ A gubernium eltörlését tehát hiába kérték az erdélyiek, de az 1692-ben kelt *Memorale* annyiban eredményes volt, hogy a király megerősítette a *Resolutio Alvinciana* kiadásával: az Erdélyi Kancellária nem függ a Magyar Kancelláriától.

módját meghagyjuk hűséges karainknál és a tartomány tisztségviselőinél; nekik kell azt pártoskodás nélkül, igazságos arányban beszédniök; mindazt, ami a haza védelmére az említett összegeken felül szükséges – hűséges karaink iránti szeretetből s az egész nép sorsának megkönnyítése céljából –, a királyi és kincstári javakból, a só- és a többi ércbányákból, a szászoknál a harmincadvából és tizedekből, a megyéknél pedig a tizedbérletekből és egyéb jövedelmeinkből fogjuk fedezni.⁹⁹¹

Tizenharmadszor. Természetbeni szolgáltatásokat és egyéb, ott nem ismert szokásos adókat nem fogunk bevezetni, a vámokat és a harmincadot nem növeljük.

Tizennegyedszer. A székelyek – az emberiség e legharcosabb fajtája – legyenek teljességgel mentesek a jövőben is minden adótól, csakúgy, mint eddig, a téli és nyári katonatartás minden terhétől szintén, továbbá: a tizedektől és szolgáltatásoktól is, azon javaik után, amelyeket a székely felkelés kötelezettségével birtokolnak. Ezzel szemben fennmarad abbeli kötelezettségük, hogy a haza védelmére saját költségükön kell katonászkodniok. Nem értjük azonban ide a székely parasztokat vagy jobbágyokat.⁹⁹²

Tizenötödször. Ugyanúgy, amint az a fejedelmek idejében volt, megengedjük minden dolog szabad forgalmát és a szabad kereskedelmet, kegyesen úgy akarjuk, hogy etekintetben is meg kell őrizni a nemesek előjogait és kiváltságait.

Tizenhatodszor. A tizedeket – amelyeket náluk eddig bérlettel szoktak megváltani – meghagyjuk a földesuraknál; a bérbeadást azonban a kincstárnak tartjuk fenn.

Tizenhetedszer. Nem terheljük a tartományt nagy és szükségtelen örserreggel, amelyet részben a helyi katonaságból szervezünk és kincstárunkból látunk el; élére azonban német tábornokot állítunk, akinek a kormányzóval, az államtanáccsal és az erdélyi hadsereg főkapitányával hadügyekben majd a kapcsolatot kell tartania, de más, az említett államot és kormányzóságot érintő dolgokba nem árthatja magát.

⁹⁹¹ Az erdélyiek természetesen közölték 1692-es emlékeztetőjükben, hogy ez teljesíthetetlen, és enyhítést kértek. Lipót április 14-én megerősíti az erdélyieknek a terhek elosztásáról egymás között kötött egyezségét. (Enchiridion 590–594., latin.)

⁹⁹² A *Resolutio Alvinciana* megerősíti, hogy a székelyek „...Erdély határain túlra ne vettessenek, csak ha a honvédelem elve vagy más szükség követeli azt”. (Enchiridion 594., latin.)

*Tizennyolcadszor.*⁹⁹³ A szász nemzet és az egész szegény nép nyakából leoldjuk a bármiféle és bármilyen rangú utasemberek díjtalan ellátásának terhét, ezt a megcsontosodott rossz szokást, és a lovak és minden egyéb igásállat, valamint a szállások és ezekhez hasonló igénybevételét, ezeket az utasemberek által eddig gyakorolt visszaéléseket; kegyesen azt javasoljuk, és el is rendeljük, hogy a postát az államtanács szervezze meg – először udvarunkhoz terjesztvén fel erről szóló tájékoztató jelentését –, míg vendégszállásokat olyan utasemberek számára, akiket jóakarattal befogadnak és igazságos díjért s árért el is látnak, alapítsanak a földesurak és a városok.

Mi tehát, teljesíteni akarván királyi kütelezettségünk legkegyesebb feladatát: valamennyi és minden egyes hívünk boldogulását, a köz javát és nyugalma, a kereszténység ügyének gyarapodását, úgy véltük szívünkben, hogy Isten segítségével, a nekünk annyira kedves Erdélyt semmiképpen sem engedjük a török Minotaurus Labyrinthusába belebonyolódni, s miután a fent elmondott cikkelyeket és pontokat áttekintvén és megvizsgálván, úgy találtuk, hogy azok a karok és rendek, az összes lakosok és az egész keresztény világ javát szolgálják, azokat minden részükben és fejezetükben jóváhagyjuk és jelen soraink szavával, örökérvényű törvénnyel szentesítjük, megígérvén királyi szavunkkal, általunk és legfelségesebb királyi házunk által soha meg nem sérthető hűséggel, hogy valamennyit szilárdan és sértetlenül megtartjuk és megtartatjuk, arra törekedvén, hogy a mi leghűségesebb népünket egyre nagyobb és nagyobb jótéteményekkel halmozzuk el.

Kelt Bécsben...⁹⁹⁴

D 64 A Diploma és Bethlen Miklós fogadtatása Erdélyben

Voltak azon, hogy a diplomát az országgal respuáltassák [*visszaautasítsák*], és sem gubernátort, sem egyebet ne candidáljanak [*jelöljenek*], hanem csak pro confirmatione principis supplicáljanak [*a fejedelem megerősítéséért könyörögjenek*]. Forgatták azt is: acceptálják bár a diplomát, de mégis gubernátort ne tegyenek, hanem a tizenkét tanács gubernáljon.

⁹⁹³ „A tizennyolcadik articulusba oda akarják vala írni: ad instantiam Nicolai Bethlen tollimus etc. (BM kérésére megszüntetjük stb.) Én mondtam, hogy vonják ki az én neveimet, csak a dolog legyen meg; így sem tudom, mint emészthetem meg ahhoz az édes falathoz szokott magyarok gyűlölségét.” (BM 822.)

⁹⁹⁴ Sinkovics II. 733–740.

Ezeket pedig non ex amore principis vel publicae rei, sed ex odio et metu mei [*nem a fejedelem vagy az állam iránti szeretetből, hanem az irántam való gyűlölségből és félelemből*], melyet ekkor kifakasztta Bethlen Gergely a tanácsban, mondván nékem: Ha kegyelmed lenne gubernátor, bizony az országból is kimennék. Én felelék: Tegyéek kegyelmedet, én bizony azért az országból, sőt csak a tanácsból sem megyek ki, hanem Istenemet, uramat, hazámat szolgálom a kegyelmed igazgatása alatt is.

Nem lehetvén a diplomát egészen megvetni, minden munkájuk az lőn, hogy Bánffit tétessék gubernátornak, kire is hat vokssal volt több, mint reám, úgymint Szék, Kolos, Udvarhely, Szeredas hasonló nyomorú takasák városi emberekével, kiknek a szájába adták az éjjel járó szerzők (quorum caput Apor⁹⁹⁵) a vokst. De vármegyék, székek, tanácsúr kettő, státusok, ítélőmesterek, táblának és főrendnek az eszese mind énreám vokstolt volt.⁹⁹⁶ Én senkit is nem jártattam, sőt világ szerént kárt tettem magamnak, hogy avagy csak hallgatni nem tudtam, mert mindnyájan úgy hitték, hogy a császár nékem adta és csak herjókázom vélek, s osztán eléadom a donatiót [*adománylevelet*] róla. Én, hogy megmutassam az én egyenes candoromat [*őszinteségemet*] mind most a hazának, mind a posteritasnak [*utókor*nak], felállék az ország között s mondám: Ha valakinek scrupulusa vagy, tudja meg, hogy én az én hazámnak ezt a diplomát és abban feltett libera electiót [*szabad választást*] szüzen akartam meghozni és azért nem vettem el öfelsége azaránt való nagy oblatióit [*felajánlását*] is. Én felőlem liberrime [*a legszabadabban*] választhatnak, mert ha úgy kezembe volna is, mint ez a süveg, ide tenném az asztalra, hogy az ország annak adja, akinek akarja, és Isten rendelte. Ezzel süvegemet az asztalra vetém. Adjon Isten Nehemiást vagy Géczi Jánost⁹⁹⁷ nagyságtoknak, kegyelmeteknek. Ezért engem sokan kárhoztattak, de én azért cselekedtem, hogy ha az Isten nékem rendelte, *Zsolt. 75.*, légyen tiszta a választás et propter salutem regni, et propter meam conscientiam et famam ad posteritatem [*mind az ország üdve, mind lelkiismeretem és*

⁹⁹⁵ *Fejük Apor* – az önéletírásból kiderül, sokszor működtek együtt a *Metamorphoses Transsylvaniae* írójának nagybátyjával, de Apor katolikusként nem szerethette a Bánffyval össze sem hasonlítható lelkiismeretességű református Bethlent.

⁹⁹⁶ Azaz a tekintélyesebbek szavazatai Bethlent támogatták, a számszerű többség azonban Bánffyt, innen az eredmény, pedig az elv inkább a *vota non numerantur, sed ponderantur* (a szavazatok nem számlálatnak, hanem súlyoztatnak, azaz néhány nagytekintélyű szavazata erősebb volt a több, de kevésbé fontos emberénél).

⁹⁹⁷ A kiskorú Báthory Zsigmond mellett kormányzott 1588-ig.

az utókor előtti jóhírem miatt]. De Isten így akarta mind Apafit aetatis suae 29 [29 éves korában], mind Bánffit aetatis 28 adni Erdélynek.

BETHLEN MIKLÓSTÓL⁹⁹⁸

D 65

A Pax Corporis 1694. évi kiadásának Ajánlásából

(...) Az orvosdoktornak mind az egészséges állapotját embernek, s mind annak kisebb vagy nagyobb mértékben megbontakozását, honnan légyen, tudni kell. Az egészség mint egészség az ember két részeinek, testének és lelkének oly állapotja, melyben azoknak mindenikének akadály nélkül hasznát veheti. (...)

A nyavalyaságban valóban szükség mind az orvos, mind az orvosság; és valóban boldogtalan társaság az, amelyben nincsen kire az egészség megtartásának gondja bízathassék.

Mi hát ma az egészség...? Nem egyéb, hanem oly állapotja embernek, melyben elméje, amennyire lehet, csendes; s mind testének részei úgy vannak szerkesztve, hogy a szükség hozván, minden tehetségeit, mozgásait nagy akadály és baj nélkül tehesse. Ellenben a betegség olyan állapot, melyben sem a lélek nem csendes, sem annak segítő társa, a test, nincsen az ő részei szerint jól állítva, hogy a léleknek is jó tanácsát követhesse, és egyéb munkáit nagy baj és akadály nélkül véghez vihesse.

Valamint azért, hogy amelyek az elme csendességét és a testnek épségét szerzik, mindazok az egészségnek jó segédei, úgy ellenben valamelyek akarmiképpen az elmét megháborítják és a test részeinek jó összeállítását bontogatják, betegséget szereznek mind azok. Mert úgy öszveszokott és egyetért a lélek az ő tulajdon testével, hogy valami a lélekkel ellenkezik, nem lehet az a testnek is javára, hanem azt megháborítja; és ellenben a lélek is nincsen jól a megháborított testben. Innen származik a fájdalom, mely az elme munkája, és semmi nem egyéb, hanem a test sérelmének az elmében szomorú érzése. (...)

...hogyan egy summába bérekesszem: minthogy az emberi lélek, természeti szerint, a teremő Isten és a testi dolgok között oly köz természetű állat, hogy amint az egy Istennél semmi nagyobb és méltóságosabb nincsen, úgy a lélek is minden testi dolgok felett való; és noha az ő testével egyesül és a lélekből és testből nem két személy, hanem egy léssen, mégis mindazáltal soha a lélek meg nem háboríthatná a testtől, ha az ő régi

⁹⁹⁸ BM 827–828. Bánffy haláláig, 1708-ig lesz kormányzó.

és őszinte épségében s egyenességében volna, melyet Istentől vött vala. (...) ...a lélek csendességének és ezzel együtt az egészségnek fundamenta a léleknek Istennel való megbékélése, mely minden jóságos cselekedetnek is és bölcsességnek kútfeje.

Ilyen jónak őrzésében, és ahol bontakozik, helyreállításában munkálk ez a könyv, melyet Nagyságod⁹⁹⁹ Méltóságos neve alatt, most másodszor, bővebben és szebb színben bocsátok világra...

PÁPAI PÁRIZ FERENCŐL

Javaslatat a csángók anyanyelvű istentiszteletének helyreállítására

D 66

(...) Moldvában Bákó volt a püspöki székhely, ennek templomát a Beszterce folyó áradása elpusztította. Templommal és parókiával [rendelkezik] Tatros, Stanfalva, Gorzafalva, Forrófalva, Terebes, Szabófalva, Románvásár, Jászvásár, Kotnár, Huszváros, Galac, Nyamc, Szucsava, Bajja és ezekben igen buzgó hitő magyar nép [él], de a legnagyobb nehézség abban [van], hogy őket, akik a magyar nyelvben és Valachia nyelvében jártasak, az ezeket a nyelveket nem ismerő misszionárius atyák a gyónások alkalmával nem tudják meghallgatni, ezért legtöbbjük a bectelen szkhizmára aljasodik. E lelkeket fenyegető veszedelem elkerülésére bőven elegendő lenne a Szent Kongregációnak¹⁰⁰⁰ ama nyelvekben jártos papokat vagy misszionáriusokat delegálni, mivel ténylegesen adva vannak magában Moldvában a tekintetes Barkucs és Volfius Jakab atyák, akik onnan származnak sőt egykoron a Szent Kongregáció neveltjei [voltak] és most parókiákon kívül laknak. Erdély katolikus rendje elhatározta, hogy a lelkek e veszedelméről a Szent Kongregációt tájékoztatja... Az erdélyi Székelyföldön is a misszionárius atyák néhány évvel ezelőtt, a Szent Kongregáció és katolikus patrónusok segítségével, Esztelnek falu-

⁹⁹⁹ (Pápai Páriz 200–201.) Művét a gubernátor hitvesének, Bethlen Klárának ajánlja. Az 1687-ben megírt Pax Corporis első kiadása 1690-ben jelent meg Teleki Mihály költségén Kolozsvárott.* Pápai ezt tartja a másodiknak, mert az időközben Lőcsén megjelentet nem ismeri el magáénak. Az első kiadásnak a Teleki-házaspár számára írt ajánlásában felsorolja azokat az okokat, arra indították, „...hogy rend szerint való dolgaim között e könyvet írjam, tudtomra e materiáról való írás a mi nyelvünkön nem lévén. Ennek első javallója, sőt parancsolója (minek előtte és efelől gondolkodtam volna) volt ... a boldog emlékezetű Tofaeus Mihály uram...” (i. m. 198.)

¹⁰⁰⁰ A hit terjesztésével (*Propaganda de fide*) foglalkozónak.

ból székhelyet hoztak létre, ahol a humaniora számára iskolákat alapítva azoknak tanítását tényleg folytatják, két magisztert tartva, az ő fizetésüknek is, és a jótétemények folytatásának a Szent Kongregáció a leghasznosabban segíthet, mivel ez a tanulói ifjúság részben moldvai fiúkból is áll és képesek lesznek kinőni és moldvai papokká emelkedni.¹⁰⁰¹

D 67 Erdélyi diákok ösztöndíja az odera-frankfurti egyetemen

Felséges és Hatalmas Választófejedelem,¹⁰⁰²
nekem igen Kegyes Uram!

Szívemnek és az egész Erdélyi Református Egyháznak páratlan örömével hallottam és értettem meg, hogy a Felséged természet adta kegyességéből és a református vallás iránti csodálatra méltó áhítatosságból elhatározta három, általunk, reformátusok által Erdély kollégiumaiból ajánlandó erdélyi diáknak a kiváló frankfurti egyetemen való eltartását.¹⁰⁰³ Felséged-

¹⁰⁰¹ (Domokos 83–84., romlott és feltehetőleg nyomdahibás latin szöveg.) Ezen „igen alázatos és őszinte tájékoztatás” szerzője, Kálnoki Sámuel magát „A szent császári és királyi felség erdélyi udvari kancellárja”-ként említi. A dátum nélküli szöveg nem keletkezhetett 1693 előtt, mert az említett hivatal létrehozását a *Resolutio Alvincziana* rendeli el. Lipót e hivatal élére Bethlen Miklóst kívánta állítani, de ő, Erdélyország érdekével ellentétesnek ítélve a főkancellár Bécsben tartózkodását, nemet mondott. (Meg is rágalmazták, hogy azt mondta: *Nem eszem én Bécsben a lélek, bestye lélek német kurva fiait bokrétás bóbítás étkeiben.*) Ezt megbánta, miután látta „...omnium bipedum vanissimus [minden kétlábúak leghitványabbikának] Kálnoki Sámuelnek törvény, vallás és hazája romlására néző gonoszságát...”. (BM 832.). Valószínűleg nem keletkezhetett 1695 előtt, mert Bethlen erre az évre teszi Kálnoki vicecancelláriusságát, keserűen emlékezve róla: „Tartozzál már diploma, Erdély, gubernium, religiók, mert Bécsben Kálnoki vice, Hevenesi Gábor jezsuita fő, Kollonics kardinál archicancellarius; ugyanezek a fők és Apor ezeknek locumtenesek, gubernator cum patribus jesuitis Transsylvanicis [helytartójuk, kormányzó az erdélyi jezsuita atyákkal együtt]. Ezeknek egymással szóló echójok [visszhangjuk] az egész regimen [kormányzat]. Bánffí gubernátor és Bethlen cancellarius, pulvis et umbra sumus [por és árnyék vagyunk].” (BM 840–841.)

¹⁰⁰² III. Frigyes brandenburgi választó (1688-tól), akit majd Lipót a franciák elleni támogatásért megerősít porosz királyi (1701–1713) méltóságában.

¹⁰⁰³ „...azon az általános fejedelmi konviktusi jótéteményen kívül (melyet az összes Frankfurtba seregülő diákok szabadon élvezhetnek, nevezetesen hogy az ellátás költségeinek fele részét maguk viselik, fele részét pedig a Fejedelem Öfelsége állja) a ti diákjaitok számára az Ő részéről vállalt különleges jótéteménye tekintetében az lesz az eljárás, hogy a Frankfurtba küldendő két-két honfitársatoknak évi 80 birodalmi tallért fizetnek ki, amelyet ők saját szükségletükre szabadon költenek el. A Választófejedelem

nek azért a kegyességéért én – bár méltatlan – de mégis egyben legfőbb kurátora az erdélyi református eklézsiáknak és iskoláknak, az egész egyház nevében legőszintébb köszönetünket fejezem ki. Egyúttal alázatosan kegyelmébe ajánlom Felségednek az itteni erdélyi iskolák közül az elsőt és legkiválóbbat, a mi híres Nagyenyedi Református Kollégiumunkat, melyet egykor Erdély nagyságos fejedelme, Bethlen Gábor alapított. Ajánlom azzal, hogy ez a jótétemény elsősorban a Kollégium iránt gyakoroltassék kegyelmesen. Egyben kérem, hogy a kurátorok és professzorok ajánlásával ellátott diákokat, akik annak idején Felségedhez kézcsókra fognak küldetni, minél jóságosabban szíveskedjék kegyeibe fogadni. (...)¹⁰⁰⁴

őfelsége jónak látja, hogy jótéteményének élvezésében csak az részesüljön, akit a kiváló Enyedi Kollégium gondnok és professzor urai ajánlólevelekkel látnak el. Hasonlóképpen jónak látja, hogy diákjaitok számára ti magatok szabjátok meg az időpontot és ittartózkodásuk időtartamát. A Választófejedelem Őfelsége számukra gondnoknak és felügyelőnek nagytiszteletű Johannes Simonis urat, a frankfurti egyetem teológiaprofesszorát rendelte. (...) Bár a lengyel és litván egyházak diákjai csak évi negyven-nyolcvan birodalmi tallért élveznek, mégis von Danckelmann úr önagysága reményt nyújtott arra, hogy a Választófejedelem Őfelsége az erdélyi alapítványra háromezer birodalmi tallért fog rendelni, ami évi 180 tallér jövedelmet fog hajtani. Ezt szabad lesz akár két diák közt elosztani ... vagy három közt... Ez nekik talán elegendő lehetne, ha olyan szerény ifjak nyernének kiküldetést, akik a pénzköltésben takarékosak, s főképpen ha pótlásul némi otthoni támogatásban részesülnének. (...)” (Pápai 455.) A feltételeket közlő levél 1697. február 23-án kelt Berlinben, írója a címzettel, Pápaival rendszeres levelezést folytató lengyel származású (1699-től Nagy-Lengyelországban és Poroszországban református püspök) Daniel Ernestus Jablonski, aki 1700-ban Leibnizzel együtt megalapítja a Berlini Tudományos Társaságot, az első német tudományos akadémiát.*

¹⁰⁰⁴ A levél szerzője Bethlen Miklós, kelte 1696. december 1. (Pápai 449–450.) Először Vásárhelyi Mihály és Szokolyai István enyedi diákok kapják meg az ösztöndíjat, 1697-ben, amikor azonban megérkeznek, a választó távolléte miatt nem kapják azt meg. Pápai ekkor Enyedről szeptember elsején Jablonskihoz fordul segítségért, majd ezt írja: „Mi itt üllő és kalapács között szorongattunk, s felette nagy rémülettel tölt el hittestvéreinknek Magyarországon nemrég történt legyilkolása (mely nem volt könyörületesebb ama Párizsban törtétnél), ahol is a nemmel, korral mit sem törődő császári katonaság kardja által elnéptelenített városok vadállatok lakhelyévé tettek. Helyzetünk enyhítése érdekében erősítsen meg téged az Úr, Isten szolgája, és ne szűnj meg, míg időd engedi, kegyességet gyakorolni irántunk és a mi tanítványaink iránt, azért, hogy a mi itteni református eklézsiáknak legalább kimentett üszkei jó megőriztessenek.” (Pápai 461.) A császári katonaságra tett utalás talán a Tokajhegyaljai felkelés leverésére vonatkozik, Tarcal pusztulására.

1697. eszt.¹⁰⁰⁵ – ...mélt. Schlick generál regimentjének assignáltatván [ezredének kiutaltatván] ... Zemplény vármegyében circiter százhetven equilis és oralis vacans [szabad] portiója, mellyek eránt említett n. vármegyével ... nem conveniálhatván [meg nem egyezhetvén] teljesíthetetlen kívánsága szerint a' generál, a' megírt vacans portiókból mind effecatívákat [ténylegeset] csinált többére kétszeresen, noha már azon n[emes]. vármegyétől hétezer rénes¹⁰⁰⁶ forintig való contentumot is percipiált [megelégitést ... átvett] vala, mindazonáltal két compania válogatott lovasokat küldvén a' Hegyaljára (melly már anticipato minden quartélyozásbeli ónusát [előzetesen ... elszállásolási terhet] terhesen kifizetvén, és a' vármegyétől is az eránt erős assecuratio [biztosítás] alatt immunitáltatván, respirálni [mentesítettvén, fellelegezni] láttatik vala), mellyek között egy lajtmány [hadnagy] ... negyvenkét rajtárokkal [lovassal] Bőjt elő hónap elején szállítattott Tarczalra. Ennyi számmal harmad napig ingyen interteneáltatván [eltartatván], a' várm[egye]. tisztjeinek dislocatiója [szétosztása] szerint ment-el egy része rólok a' már elnyomorodott Hegyaljai processusnak [járásnak] hasonló romlásban levé más helyeire, maradván helyében a' megírt Lajdinand egy káprállal és tíz rajtárokkal. Kiknek is Bőjtmás hava' vége felé parancsoltatván elmenetelek, azoknál kétszerte ártalmasabbak ... érkezvén, kimondhatatlan executio [végrehajítás] szerint való nagy torturákkal exigáltak [kínzásokkal behajtottak] minden portiót 14 rénes forintokkal és 30 xr. computálva [krajcárral számolva] a' már sok ízben elroncsoltatott szegény Hegyaljai ártatlan lakosokon, és éppen Pünkösöd havának elején érkezett orderek [parancsuk] szerint mentenek-el a' táborra, annyi ideig mind csak ingyen tartatván magokat ételekben való sok válogatással, táborhoz kívánható mindenféle eszközök' készítésének kifacsarásával, mindenféle megcselekedett excessusoknak [kihágásoknak] és sok költségnek visszafizetése nélkül.

¹⁰⁰⁵ Eddigre az ország jórészt felszabadult a török alól. 1691-ben Bádeni Lajos a felszabadító háború egyik legvéresebb ütközetében Szalánkeménél legyőzi Köprülü Musztafa nagyvezért, visszavesszük az átmenetileg török kézre került Lippát. 1692-ben felszabadul Várad, 1693-ban Jenő, bár ősszel tatárok pusztítják a Tiszántúlt. 1695-ben II. Musztafa szultán személyesen vezet hadat, meghódítja Lippát, Lugost, Karánsebest. Már ekkor Nagybánya környékén Esze Tamás és Kiss Albert Thököly hűségére esketi a parasztokat, a főszervezőket Károlyi Sándor 1597 tavaszán letartóztatja.

¹⁰⁰⁶ A rénes forint ekkor 60 krajcár, azaz 1 forint 25 dénár.

Ezen szomorú gyászt-hozó és sokaknak holtig való jajos veszélyt okozó siralmas emlékezetű esztendőben némelly alacsony sorsú, a' földet éretlen tanáccsal hirtelen való veszedelembe ejtő, erejek 's értékek felett való nagy dolgot kezdő, de azt végben nem vihető, haza' idéetlen fiai a' hegyekben alkalmas időig való titkos lappangások alatt feles számra szaporodván, és a' németeknek is a' várakban 's városokban nagy vigyázatlanságokat (kik inkább kereskedésben, dőzsölésben, éjjeli nappali kártyázásban, mint sem várak' őrizetében voltak foglalatosok) mindenestül fogva kitanulván; sőt némelly, haza' romlásával nem gondoló mostoha lakosok is alattomban velek egyyet-értvén, azoknak kész segítségekkel Szent-Jakab hava,¹⁰⁰⁷ első napja előtt való éjszakán Tokaj' és Patak' várát véletlenül igen könnyen meghágyák, egyszersmind egy időtájban meg is veszik, abban találatott kevés németeket Schurmann nevű akkori vice-commendánssal együtt mind lenyakazzák.

Szinte akkor a' Pataki commendáns Ujhelyi¹⁰⁰⁸ vásár oltalmára (tudniillik!) ment volt ki eggyenéhány muskatérosokkal. A' kik szokott mesterséges kereskedések szerint, a' városnak közönséges útját jó darabon fegyverrel bekerítvén, azokat, a' kik tudatlanságból azon elmentek, megszokták vala zálogolni. Ekkori alkalmatossággal is szerencsétlen fatumok szerint azon móddal cselekedtek. Az ellenek-conspiráltak közül azonban, hihető eggyenként, mintegy tíz számig, de külön-külön időben, alkalmas botokkal önként és kész akarva azon általmenvén, a' süvegét mindeniknek elveszik. Kik is hajadon fővel mind egy rendében kevés kevés idő' közben'-vetésével közöttök letelepedtek; elutoljára mások jó fegyveresen 's felkészített puskával kezdenek érkezni; azoknak nyomokat ama' tíz is kezdi követni; kiket is midőn süvegektől megfosztani akarnának, eggyik közülök legottan egy németet mellybe lő; a' több botosok is felugrándozván, azon muskatérosokat eggyül eggyig mind agyon-verik;¹⁰⁰⁹ commendánsoknak is azon vásárban hasonló boldogtalan sorsa következett. Amazok pedig a' megvett várakat egészen feldőlják és magok' számokra foglalják. Ugyan akkor Tokaj' városát is felveszik, és sok fő német és magyar tiszteknek minden javaikat felprédálják, némellyeket közülök meg is ölnek, és így mind a' várát, mind a' várost nagy könnyen birodalmok alá hajtják, az ellent-álókat fegyverre hányják, és temérdeki sok kincset, kiváltképen a' sóházakból, a' harminczad-

¹⁰⁰⁷ Július.

¹⁰⁰⁸ Sátoraljaújhely.*

¹⁰⁰⁹ Június 30-án, a két vár elfoglalása a következő napon történt.

tól,¹⁰¹⁰ és a' commissarius' házából gyűjtenek rakásra, mellyekkel annakutánna a' Harangodi-pusztán lett szerencsétlen csata¹⁰¹¹ miatt történt nagy riadásban nagyobb részént az alávalók és gazok osztoztanak és töltöztenek.

Azon győzelem' (a' mint nékiek tetszék vala) alkalmatosságával kapitányúl Tokaji Ferenczet, Patakon ismét Szalontay Györgyöt, nem sokaktól ismért embereket sikertelen dependentiával magok elejébe választják.¹⁰¹²

Ezen hirtelenséggel tett változást a' szőlőhegyeken fölöstökömi időtájban a' kapások úgymint eiusmodi rerum novarum cupidissima colluvies [*az efféle új dolgokra a leginkább vágyó söpredék*], meghallván, nagy örömmel és hamarsággal csoportonként futottanak és iparkodtanak a' nagy prédának és nyereségnek kedvéért, kik azonnal kapási sorsot változtatván, alacsony állapotjokról is elfeledkezvén, eggyről egyik expertus [*tapasztalt*] vitéz ember' módjára mind fő tisztekké akarának nagy hirtelen lenni, és a' lakosokon, gazdájikon, nagy fenn-héjázással uralkodni, a' benn-lévőktől mandatum [*parancs*] helyett töltéseket nyervén és azt fitogtatván, serio [*komolyan*] kezdettenek parancsolni, és akárki' fegyverét erőszakosan kezekhez koporítani, 's úgy magokat legottan a' várívókhöz csatolni.

Azonközben délkori időtájban két seregben nagyobb részént a' Tokaji magyar praesidiummal [*őrséggel*], zászlókkal és dobokkal Tarczala kigyúlvén, a' lakosokat halállal való fenyegetéssel kényszerítették sietséggel a' velek való felkelésre és fegyverfogásra, erőszakosan hiteltetvén személyválogatás nélkül nagy erős esketéssel mindeneket a' haza' szabadságának vindicatiojának praetextusával [*megszerzésének ürügyével*] mélt. Tököli Imre ő nagys'. hűségére. Ekkor, ha valaha nem volt bátorságos élete' vesztesége alatt senkinek is ezen támadásbeli dolognak legkisebb részéről is csak valamelly kérdéseket is mozdítani; annál is inkább akármi valóságos és igaz okokkal magokat mentegetni; miként hogy azon

¹⁰¹⁰ Tokajban a máramarosi só eladási központja és harmincadhivatal volt.*

¹⁰¹¹ Július 6-án és 11-én szenvednek itt vereséget a felkelők, lásd alább a szövegben!

¹⁰¹² A dependentia függést jelent, azaz nem tudták érvényesíteni vezető mivoltukat. Tokaji Thököly hadnagya volt, augusztusban esik majd a császáriak fogságába (Lipót július 12-én kelt pátenésében a résztvevőknek kegyelmet hirdet, a vezetőik fejére viszont vérdíjat tűz ki), és Bécsben hal meg 1709-ben. Szalontay végardói bíró, 1702-ben a most a felkelés hírére magát mentendő birtokaiból Bécsbe menekült, de akkor már két hónapja szökevénynek számító (D73) Rákóczit keresi fel, hogy az vállalja az ellenállók vezetését. Akkor még nem vállalja.

kénszerítő veszedelmes és zenebonás alkalmatossággal Tarczal' városában Nagy István nevű nemesembert, azon helynek egyik mézsárosát, ellenek ejtett némelly kemény, de igaz szavaiért legottan halálosképen meglövöldöztenek, melly miatt nagy kínokkal kelle két hetek múlva életét letenni azon becsületes és jó katona-embernek. Ezek annakokáért, illy rendetlen kénszerítéssel a' Hegyaljai közelebb való városokon mindeneiket erőszakosan ültetvén-fel magok mellé, azokkal osztán győzedelmeknek módjára Tokajba nagy negédesen vissza-fordulván, a' nekik apparenter [*nyilvánvalóan*] mutatott kicsiny időcskét is éjjeli nappali részegeskedében töltötték-el minden részeiben. Kiknek is nagy módjok volt a' borozásban a' magyarok szokott, de igen ártalmas hümora szerint, mivel a' német tiszteknek és magyar fő-rendeknek mindenütt tele pin-czékkal való számtalan hordó boraikat találták; azok között pedig drága finom asszúszőlő borokat is, mellyeket minden kímélés nélkül, tanquam asini ad lyram [*mint szamarak a lanthoz*], különbség nélkül szörnyű lakomázással pazarlottanak és vesztegettenek; mindazonáltal úgy is annyira el nem fogyathatták, hogy az ő Fels[ége] táborának is a' várnak megvétele után igaz elég nem maradt volna.

Azonban azon szent Jakab' havának 6-ik napján a' már felvett városbeli lakosokkal, és gyalogosokkal, többére kapásokkal úgymint a' portziózásnak súlyos terhét, de tilalmas úton, nyakokról lerázni igyekezőkkel Tokajnál valamennyire megfesesedvén, a' Patak körül lévő ezekkel egy pórázon futni igyekező lovas és gyalog feles számban egybe-gyűlteket magokhoz nem várván, a' Harangodon által Ónodnak meghajtására (a' mint akkori zenebonában közöttük hírlettetett) menni szándékozván, a' nyári sütős napnak akkori nagy fortyanó hévségében mint egy hét vagy nyolczszázan sebes futtatva affelé nyomakodván, midőn Bölcshez nem messze érkeztének volna, reménytelenül szíveknek megdobbanásával kezdenek látni rendelt seregekben feles villogó compania németeket fegyveresen, Ónodiakkal és több labanczokkal együtt, kik is már annak előtte kitanulván 'ezeknek jöveteleket, készen várva, Bölcestől a' Harangod' belső széléig trupponként elejekbe nyomakodván, gyakorlott hadi experimentumok [*tapasztalatuk*] szerint iparkodnak vala. A' kuruczok' lovas seregének is egyik szárnya minden tartózkodás nélkül vitézi nagy bátorsággal azon német seregekkel szembe menvén, velek derék véres harczot kezdtének, és egynehanyat hamarjában lovaikról le is dőjtögettenek. De nézzedsze, mely hirtelen változik szerencséjek! mivel a' bal szárnya a' kuruczoknak, kik szinte úgy lovasok voltak, alig tévén valami egy fordulást, annál is inkább alig kezdvén a' lovas sereg' németek-

hez való szembe lövöldözést, ottan mind a' harczot-bátorító példával kezdett jobb szárnyat, mind pedig az izzadva nagy fáradtsággal oda érkezett rendetlen gyalogságot az expertus német hadaknak martalékkul farkas-kaszára hagyván, szerte széllal szaladozott. A' harczoló lovasságnak említett jobb szárnya is a' harcznak súlyját tovább nem bírhatván, a' megírt gyalogságnak szemlátomást való szörnyű nagy veszedelmekkel a' győzedelmet a' németeknek engedi. Noha mindazáltal az elhagyatott szegény gyalogság is alkalmas ideig magát emberkedve oltalmazta, de végre a' német seregektől körülfogattván, nagyobb része egy rakásba öletett, vágatott, kiket harmadnap múlva, számra háromszáz hetven hármat, ugyan a' Harangod szélében a' Bölcsei út mellett halomba is rakattanak. Nem kevesen mindazonáltal a' holt testek közzé magokat elszíván, életben megmaradtanak, és az éjszakai sötétségnek nagy szerencsésekre hamar való érkezésével, békével haza is verekedtenek. ...a' német hadak is az elhúllott magyar testeknek megfosztása, és a' magok' felekezetének felkeresése és behordatása után más nap mingyárt Eger felé visszafordultak. A' kuruczok is pedig jobb időre való magok' tartásával kiki magok' helyekre tértek.

Negyed napra ezen ízetlen végű és idétlen szüleményű harczolás után Paal Deák nevű labancz ezeredes-kapitány ezen zenebonának híre' hallásával egynehány század magával a' Tisza mellé Lökhez érkezvén, ki-mondhatatlan sietséggel egy fertály óra alatt minden hadaival általkél 's költözik a' Tiszán, közzülök sokan tatár-módra mind nyergestül, fegyverestül úsztatván által lovaikat a' Tiszán, annyira siettenek a' nagy extremitású Hegyalja' ártatlan lakosinak drága sok szép javainak felszákmányolására, nem külömben mint a' Moabiták, a' napnak reggeli fényességével, a' vizeknek veresült színét szemlélvén, egymást ilyenképen nógatták vala: Siess a' prédára, o Moáb. II. Kir. III. 22. 23. Ezek is sebes szaguldással a' magok' hírekkel érkezvén sok félelmeiktől elborított nyomorúlt Tarczal városába, és minden tartózkodás nélkül templomok' kerítésébe felnyargaltak, az oda magokat elvont fejr-népet, gyermekeket, irtóztató mezítelen fegyvereknek villogtatásával hajtogatták, tapodtatták, és azoknak rémitések közben a' templomba, rabló ellenség' módjára bérohanván, a' szegény lakosoknak akkori nagy félelem miatt egy rakásba behordott sokféle javaikat, ládabeli kincseiket, ruházatbeli köntöseiket, teljességgel elprédálták és elkóborlották. Azon gyors fordulásokban Mádi templomból, és Tálja' városából is nem kevés jószágokat zsákmányoltanak-fel sok ügyefogyott lakosoknak holtig való nagy siralmokkal; a' mellyekkel osztán Ónod' táján, minteggy esküdt ellenségtől

nyert prédát, mind el is kótyavetyélték, mellyekkel nagyobb részént az Ónodiak töltöztenek. (...) ¹⁰¹³

Nem sok napok múlva az illy megírt két rendbeli harczok' boldogtalan kimenetele után mélt. Carolus Vademont fejedelem feles német hadakkal egynehány vármegyéből való és prédára áhítózó magyar labanczokkal és Isten-nélkül való irgalmatlan rácokkal egész táborostúl reménytelen-séggel érkezvén, Tarczal' városa' határához közelít Tokajnak expugnálá-sára [*megvívására*] igyekeztvén ¹⁰¹⁴ ... a' szegény Tarczali lakosok ártatlanságokhoz bízván, tőlök kitelhető tisztességes ajándékkal kiküldik nagy félelmek között is a' Zombori határba grátzianyerésért és salva guardiá-kért nemz. vitézlő Komjáti Gergely, és Babocsay Izsák előkelő becsüle-tes atyjokfiait. Kik ... nem kevés bajjal verekedtenek és érkeztenek a' praetitulált herczeg' elejébe. A' kinek midőn helyeknek és fejeknek grátziaadásért nagy maguk' megalázásával reménykednének, azonnal a' fejedelem visszas értelemmel való szomorú válással mond nekik: Mox habetis gratiam, et vos, et alii. ¹⁰¹⁵ A' praesentált ajándékokat is contem-nálja. (...)

...midőn az elfélemllett nyomorúlt lakosokhoz és magok' házak-népéhez mind annyi sok kísértetek között visszaérkeztenek volna is, azokat nagy sírva, ríva, jajgatva egykül egykülig mezítelenül, megfosztva találják, so-kaknak ingek 's ingvályok is meg nem hagyattatván, kiket öt 's hat rend-beliek is mezítelenítették-meg, egyik a' másik' mellyesztése után. Illy halálhoz közelítő extremitásokban is a' szegény lakosoknak a' sok bort-kérő hadak jöttön jöven, és nagy rohanással toldulván reájok, kiknek rend kívül való sarczoltatások miatt templomoknak kerítésébe is éjszakához közelítve már tovább maradni semmiképpen sem mervén, a' mélt. földes úr' ott való nagy curiájában alattomban való czammogással bevonják magokat; az hová is a' magyar hadak szaporodton szaporodván, a' maga sorsát meg nem gondoló keresztény felekezeten szánakozni nem akaró

¹⁰¹³ Ezután leírja, hogy a kurucok utána mentek a zsámányolóknak, rajtuk ütöttek, de fegyelmetlenségük miatt vereséget szenvedtek.

¹⁰¹⁴ Vademontot július elején rendelte ki az Udvari Haditanács a fölkelés leverésére. (Ekkor már közeledett II. Musztafa, hogy visszahódítsa az országot. Savoyai Jenő herceg szeptember 11-én azonban borzalmas vereséget mér a Tiszán átkelő seregére, a következő évben megindulnak a bételtárgyalások a Szent Liga és a törökök között, angol és holland mediátorsággal.) A vármegyei hadak élén Bercsényi állt, a rácok zömükben szerbek, az öt határörvidéken (varasdi, horvát-szlavón, dunai, tiszai, marosi) teljesítettek szolgálatot.

¹⁰¹⁵ Majd kaptok kegyelmet, ti is, mások is. A bemutatott ajándékokat is megveti.

ártatlanoknak prédájokban gyönyörködő katonák utánok lázadván, elsőben is az éjszakának setétülésével az elalélt asszonyi renddel kezdének éktelenül bánni, szemérem-testekben pénzt keresni, és kiket hol megszoríthattak, rajtok erőszakot tenni, ezeken kívül mindeneket minden irgalmasság nélkül csupa mezítelenül hagyni. Ekképpen kényszerítettenek setét éjszakának idején a' kimondhatatlan nagy eső után a' rétekre kiszaladni nyavalyások, és a' Tisza melléki helyekre minden javaiknak elhagyásával és egészen szabad prédára való bocsátásával szomorú számkivetésre mezítelen kibujdosni.

Más napra virradóra a' táborról minden rendbeli hadak kiszéledvén, pusztán maradt Tarczai városában kit hol láthatnak, mindeneket irgalmatlanul öltenek 's vágtanak... (...)

D 69

Misztótfalusi *Apologia Bibliorum*ából

(...) Immár egy évtizede annak, hogy Amszterdamban magyar bibliát nyomtattam.¹⁰¹⁶ Amikor pedig annak idején meghallottam, hogy egyesek tiszta tudatlanságból, mások – számosan – merő irigységből, a mi munkánkat rágalmazni és különféle eltorzítások ürügyével az egész nemzet előtt megvetés tárgyává igyekeznek tenni, terjedelmes apológiát készítettem munkám védelmére... (...) ..amikor rájöttem arra, hogy ez [a támadás] nem mást céloz, mint hogy helyesírásunkat, ha nem is mindenki, de a többség előtt nevetségessé tegye és becsmérelje, elhatároztam, hogy szembeszállok ezzel az alaptalan előítélettel és megvédelmezem helyesírásunkat. Amikor ezt készítettem, az új püspök, a boldogemlékeztű tudós és főtiszteletű Horti István uram,¹⁰¹⁷ és különösképpen a megboldogult, tudós Dési Márton uram, bőséges szerencsekívánások és arra való buzdítás után, hogy a megkezdett munkámat szorgalmasan tovább folytassam és eredményét siettessem, levelét ... ezekkel a szavakkal végezte: „Csuda volna inkább, hogy oly nagy jóságos cselekedet sok és nagy akadályok nélkül menne véghez”.¹⁰¹⁸

¹⁰¹⁶ Saját költségén, Amszterdamban jelenteti meg 1685-ben a magyar és az európai könyvművészet kiemelkedő alkotását, az *Aranyas Bibliát*.

¹⁰¹⁷ 1630–1689-ig élt, gyulafehérvári református lelkész, 1684-től püspök.

¹⁰¹⁸ 1683-ban az erdélyi református egyház Tótfalusi munkáját figyelmen kívül hagyva úgy dönt, hogy Hollandiában nyomtattat Bibliát. Ezért Amszterdamba utazik Kolozsvári István enyedi professzor, ekkor értesül Misztótfalusi a döntésről. 1684 őszén azonban

(...) Azt képzeltem, ... hogy még ha fel is merülnének ebben a nehéz munkában bizonyos csekély jelentőségű dolgok, amelyek nem mindenkinek volnának egyenlően tetszésére, mindezek, tekintettel az annyira nem remélt jószolgálatra, feledésbe fognak merülni.

(...) És íme, ép most, miután majdnem minden biblia elkelt és nálam úgyszólván csak néhány maradt meg, megdöbbenéssel kell egyesektől hallanom, hogy a mi bibliánkról mindenfelé milyen kedvezőtlen dolgok hallatszanak (ugyanakkor, amikor a Janssen-félét¹⁰¹⁹ az egekig magasztalják), és hogy elsősorban is az abban alkalmazott helyesírást kifogásolják. Most, hogy mindez a tudomásomra jutott, valóban vaknak kellett volna lennem, ha nem láttam volna át, hogy innen erednek ezek a könyvek, hogy innen van az a gyalázatos becsmélés, hogy innen veszi eredetét a sok munka után remélt nyugalom helyett osztályrészemül jutott méltatlan zaklatás, és végül, hogy innen támadt minden baj, amellyel annyi éven át meg kellett küzdenem, és amely ártatlan fejemre szállott. Ha mindezeket meggondolom, akkor – mondom – valóságos fatuskónak kellene lennem, ha most már elő nem szedném rejtekükből azokat a fegyvereimet, amelyeket az ilyenféle veszélyek elleni védekezésre készítettem még abban az időben, amikor biztonságban voltam, amelyeket mindig magamnál őriztem, róluk soha senki előtt még csak említést sem tettem. Ámde:

„*Fama, fides, oculus: non patiuntur jocum*”

[„A jóhír, hűség és szem nem tűrik a tréfát”*]

Bizony, szándékom ellenére, még hozzá a legkedvezőtlenebb időben és saját magamnak is igen nagy alkalmatlanságával teszem, hogy kénytelen vagyok kiállni erre a küzdőtérre; de saját becsületének védelmére mindent megtesz az ember, ami csak módjában áll, hiszen a közmondás is így szól:

„*Omnia si perdas famam servare memento*”

[„Mindent elveszíthetsz – a jóhírt mindig megőrizd”*]

meghal Tofeus Mihály püspök, az új pedig támogatja Misztótfalusi vállalkozását, hogy saját költségén jelentet meg Bibliát.

¹⁰¹⁹ A Vizsolyi Biblia példányai hamar elfogytak, ezért újra meg újra kiadták. A második (1608) és a harmadik (1612) kiadás Szenczi Molnár Albert munkája, a negyedik, Jansoniusé, Amszterdamban jelent meg 1645-ben. (Szenci Kertész Ábrahámé az ötödik.)

A becsületem és az életem (melyet ugyan az imént idézett verssor szerint kevesebbre kell becsülnöm) forog veszélyben, mert ezeket az ellenem törőknek alatos irigysége immár valósággal megsemmisíteni törekszik. Így hát tiltakozom a feltevés ellen, mintha szándékomban állana bárkit is megtámadni, viszont igenis le akarom mosni a rám fecskendezett gyalázatot és meg akarom hazudtolni azokat a rágalmakat, amelyekkel engem és azokat a társaimat illetik, akik a szövegjavítás munkájában velem együtt résztvettek. (...)

Ezt az én védőiratomat pedig egyrészt azért szerkesztettem meg latin nyelven, mert a szakkifejezéseket magyar nyelven nem tudtam volna elég érthetően tolmácsolni, másrészt ... mert úgy veszem észre, hogy leginkább olyanok bírálják, akik értik a latin nyelvet; de meg nem is akartam közsájjra bocsátani olyasmit, amit ők nem szerettek volna mindenki tudomására hozni.

Mindazokat pedig, akiknek ez a védőirat a kezébe jut, az istenre kérem, írásomat előítélettől elvakítva ne fitymálják le már eleve, és ne essék terhükre azt el is olvasni; hiszen ellenkező esetben csak saját gyűlölködő rosszakarataikat árulnák el. Ha pedig kedvük lesz elolvasni, akkor – arra kérem őket –, ne csak itt-ott olvassanak bele, nehogy velük is az essék meg, ami miatt Cartes és Coccejus¹⁰²⁰ uraimék panaszkodnak. Ehhez bizonyára hozzátehetem azt is, amit Medgyesi Pál uram a presbiteriumról szóló műve előszavában megjegyez: *„Kérem kiváltképpen azokat, akiknek az én írásom nem talál szájok ízint esni, hagyjanak békét az ember-rágásnak, vagyon tinta s papíros stb.”*

(...) Ami engemet illet, velem szemben – aki semmi ilyet nem is sejtettem – a gyűlölködő irigység már annyira elburjánzott, hogy még az erényeim is minden erővel hibának igyekszik értelmezni. Egész életem ellen, amelyet mindig isten és saját lelkiismeretem előtt feddhetetlenségben töltöttem el, ármánykodnak, és a már úgy, ahogy behegedt sebet élvezettel akarják újra feltépni. Én ezek után már nem lehetek annyira kislelkű, hogy azt parancsoljam saját magamnak, miszerint magamat bárki önkényének alávessem, vagy hogy a lelkiismeret elleni (legveszedelmesebb) bűnöket megtorlatlanul hagyjam. Ha azonban nyilvánvalóan javítani valókat mutatkoznak, azokat tehetségemhez képest kijavítandóknak vélem... Mielőtt, ha isten úgy akarja, engednék az irigykedéseknek (amelyek ittartózkodásomat még most is bizonytalanná igyekeznek tenni), a nemzetnek (amelytől – nem tagadom – most már csak nagyon nehezen és csu-

¹⁰²⁰ Johannes Koch (1603–1669) német származású németalföldi református teológus.

pán nagyfokú romlásommal tudnék elszakadni) legalább tudomására kellett hoznom az egész zűrzavar okát és azt – ha isten ítéletéből valami később károm következne belőle –, hogy sokan azt szeretnék, hogy a nálam lévő és kedves nemzetem kiművelésére felajánlott ajándékok (amelyeket ugyan nagyon vékonyaknak tartok), a földbe legyenek elásva. Éljen boldogul, bárki légy, igazságszerető bíró és a tiszta becsület híve. kinek vagyok s maradok, minden engedelmességre kész híve:

M. Tótfalusi Kis Miklós¹⁰²¹

M. Tótfalusi K. Miklósnak maga személyének, életének és különös cselekedetinek mentsége¹⁰²²

D 70

...Isten az övéit (azért, hogy megidegenítse minden világi jóktól) abban szokta meglátogatni, amit legnagyobb javoknak tartanak világ szerint.

Nékem Belgiumban olyan állapotom volt, hogy ha pénzgyűjtésben gyönyörködtem volna, és célul fel nem töttem volna azt, hogy hazámat, valamint lehet, segítsem eszerint: *Publica privatis anteferenda bonis*, azaz a közönséges jót eleibe kell tenni a magánosnak, annyi idő alatt könnyen 40 000 vagy talám 50 000 forintot is gyűjthettem volna, és ha eddig ott maradtam volna, azt merem mondani: kevés erdélyi úr volna, akivel cselelnék pénz dolgából. (...) Ha pedig ott a házasságra vöttem volna magamat, amelyet el nem távoztathattam volna semmiképpen, ha mégis tovább ott maradtam volna, akkor is kínáltak engemet olyan leánnyal, kivel 60 000 ... forintot adtanak volna, mert observálták igen, hogy néha tárgoncával tölték a pénzt szállásomra.

Ilyen gazdag jövedelmet pedig könnyen elpazarolhattam volna én ott, a testnek minden gyönyörűségi között...; én pedig csak azt is kárnak tartottam annyi keresetem mellett, amit kenyérre kellett költenem nyavalyás testem táplálására. Néha egy holnapig is bizony bort nem ittam, és minél alábbvaló s olcsóbb eledellel lehetett, olyannal éltem, olyan szűkön költő voltam, hogy véghez vihessem azokat, amikhez kezdettem Istenem indításából. ...nagy ipartudományomat, serénységemet ... Isten úgy megáldotta, hogy véghez vittem annyit (a nyomtatás iránt szólok), hogy gondot adott volna országnak is.

¹⁰²¹ M Tótfalusi 245–250., az *Apologia Elöljáró Beszéde*.

¹⁰²² Melyet az irégyek ellen, kik az közönséges jónak ezaránt meggátolói, írni kényszerítettett. Kolozsvárat, 1698. esztendőben.

És ugyanazzal vesztettem talám magamat, hogy országostól régen mozgatták, hogy a magyar *Bibliát* ki kellene nyomtatni, de mivel könnyen hagyták a dolgot, és csak ez volt: Jó volna, ha mód volna benne etc. Én látván, hogy ez csak pusztá velleitas [*szándék*], mondék magamban: Hozzáfogok én, egy szegény legény lévén, és megmutatom, hogy egy szegény legénynek devotiója [*elszánása*] többet téssen, mint egy országnak ímmel-ámmal való igyekezeti, és hogy az Isten gyakran alávaló és semminek alított eszközök által tapasztalhatóképpen való segítségével viszi véghez az ő dicsőségét.

(...) ...merek dicsekedni minden jó lelkiisméret előtt, hogy (melyet az én *Apologiám* megbizonyít) soha a magyar reformátusok ilyen *correcta Bibliát* nem láttanak. Jóllehet pedig mindezt én jó lelkiisméret szerint kiváltképpen való devotióból cselekedvén, úgy tetszett, hogy dicséretes dolgot cselekedtem. Mindazáltal az irégy szívek kiváltképpen, látván, hogy egyébként sem árthatnak, magyarázták balra, hogy én országgal akarok vetekedni, oly dolgot kezdvén, mely országot illetet volna (Quasi vero, mintha egy privata persona reávenné magát, hogy jószándékból az ország portióját megfizesse, nem jó neven vennék tőle). (...)

Mások ... azt mondták, hogy *nagy fába vágtam a fejszét*. De én azzal nemhogy elcsüggedtem volna, hanem még inkább megvettem lábomat, és a *Biblia*-nyomtatást elvégezvén, negyedfél ezer exemplárt t. i., hozzáfogék a *Psalteriumhoz*, és azt mind a *Biblia* mellé, mind pedig külön kinyomtatám 4200-ig. Annakutána azzal sem elégedvén meg, kinyomtatám az *Új Testamentumot* is 4200-ig. Azzal sem elégedvén meg, majd mind e könyveimet béköttem (keveset hozva haza exemplarul), mégpedig többnyire aranyosan... Ebből minden veheti eszébe, minémű gazdag jövedelemben voltam én, mind micsoda nagy devotio volt azt mind hazám javára fordítani. (...)

Gondollkodóba esvén azért én (méltán, ha eszem volt), ha ugyan odahagyjam-e olyan zsíros állapotomat, mondék magamban: Ha csak külsőképpen kellene, itt örökké boldogul élélhetnék, mert hovatovább kiterjedne hírem... De meggondolván, micsoda végre javallották még hazámban jóakaróim közelebb a tipográfiát (mert mindazt, amire mentem, ingyen sem merték javallani), tudniillik, hogy az értetlen (mert amint volt, ki kell mondanom) tipográfusok tractálván a nyomtatásnak munkáját, a történelmi vétekbe, hovatovább való nyomtatással, elmerültenek kivált a scholaris könyvek, melyeknek kitisztításokra felette szükséges, hogy oly ember erre adja magát, ki ezekre elégséges lenne.

Én az én csekély tehetségemet érezvén ... Isten segítségével úgy látom s tapasztalom, hogy többre mehettem és mehetek eziránt, mint mások... Annyira igaz az, hogy a jóban való szíves szándékot és könyörgést soha Isten gyümölcs nélkül nem hagyja! Ily nagy csorbaságot látván azért nemzetemben, hogy a scholákban sok nyomorgással szerzett tudománykám is teljességgel rajtam ne vesszen, mihelyt megértém, hogy már Isten a keresztyéneket annyira segélte, hogy Erdélyről is elvették már a pogányok igáját, odahagyván én a zsíros koncot, jó reménség alatt hazajövék: mondok, ezután a keresztyénnel lévén commerciumunk [*kereskedelmünk*], többet remélhetünk mind a jó mesterségeknek floreálások [*virágzása*] felől, mind pedig (a többi keresztyénnel példájokra) nemzetünknek excoláltatása [*kiművelése*] felől.

Meggondolván én azt is, mivégre fogtam Istenem előtt mindezekhez, t. i. hogy nemzetemnek használhatnék vélek, és talám avégre adott Isten azokban olyan előmenetelt. Az Isten is (mondok) megvér, ha abbéli intentiómnak és mintegy fogadásomnak eleget tenni teljes tehetségem szerint nem igyekezem. Ezekbéli sok jó igyekezetimnek praemiumául töttem fel én azt, hogy ennyi dicséretes munkával és a privátumnak [*magánérdeknek*] olyan tapasztalható vagy szemmel látható pothabeálásával [*mögéhelyezésével*] könnyen megnyerem ... azt, amit a külső gazdagságnál nagyobbabbnak tartok, t. i. Istenem és nemzetem előtt való kedvességet. Hogy ezen méltán kap minden virtuosus ember, nem szükséges sokkal mutogatnom, Préd. 22,1. eléggé bizonyítja. A pogány bölcsek is megismerték, hogy ezt a legbelsőbb ruházatjokkal együtt vetik le..., azaz akkor teszik le ennek kívánását, mikor meghalnak. Plato: *Cupidinem gloriae ceu ultimam tunicam anima solet deponere*. Tacit. 1,4. Hist. *Etiam sapientibus cupido gloriae novissima exuitur*.¹⁰²³

Annál inkább reá kellett pedig vennem magamat a hazajövetelre,¹⁰²⁴ hogy nemcsak hívhatnak sok jóakaróim, hanem lejövetelemre küldött pénzekkel is édesgettek az erdélyiek, mely dolog így volt: Mikor a *Zsol-táromat* meglátta a boldogemlékezetű úr, Teleki Mihály Fogarasban, az ország gyűlésében, az urak közé sietvén és mutogatván s dicsekedvén, mondotta: Urak, haza kellene ám ezt az embert hozatni, de arra pénz kell.

¹⁰²³ Platón: *A dicsőségvágyat mint utolsó ruhát szokta a lélek letenni*. Tacitus: *A bölcsek is a dicsőségvágyból bújnak ki utoljára*.

¹⁰²⁴ 1689-ben.

No, ki mit ad? És akkor, aki mit ígért, feljegyezvén, azután fel is küldtek közel 200 aranyig.¹⁰²⁵

(...) ...mindjárt lejövetelemkor mintegy 400 forint ára könyveket osztogattam el.

Mégis ... más módját gondolám refundálásának [*elterjesztésének*], eképpen: ... az én könyveimet igaz áron adván el (noha felmenne 40 000 ... forintra, vagy még feljebb is), mindazáltal én limitáltam csak úgy, hogy 30 000 forintra menne fel,¹⁰²⁶ azon igyekezvén, hogy megismerje minden ebben a nemzetben említett jószándékomat, hogy t. i. én ebben a hazában e könyveket elbővítsem és olcsósítsam, mint Salamon az ezüstöt Jeruzsálemben. (...)

Mind távollétemben azért, mind jelenlétemben, teljes tehetséggel ... azon lévén, hogy ennek a nemzetnek szeretetét hozzám devinciáljam [*kössem*], olyan láthatóképpen félretévén a magam tulajdon hasznomat: ím mi lőn haszna és kimenetele? nemcsak kiüresítettém minden keresetemből, melyet kisebbnek tartanék, hanem megfosztatám minden kedveségetől és nemzetem előtt való reputációmól [*tekintélyemtől*], még amely volt is. (...) Akik nékem ennyi gonoszomra vannak, az ittvaló re-

¹⁰²⁵ Misztótfalusi kipótolta 2200-ig, s otthagyta „interesbe” (kamatra), „...hogy annak interesével minden esztendőn egy ott megfogyatkozott magyar a hazajövetelre segítsék. Ebbéli jó affectiómat köszönnvén a magyarok, mindazáltal helyben nem hagyák...” (Mentsége 39)

¹⁰²⁶ „Limitáltam ... a közönséges *Zsoltárt* 75 pénzre, keveset adhattam pedig úgy el, mert ez a nemzet semminek limitált árához nem szokván, nem állhatja, hogy mégis el ne kunyoráljon benne. Úgyhogy, ha a *Bibliát* két pénzen tartanám, mégis a magyar egy pénzen kérné. Azonban a sok ismerőim mind ajándékot kívánván tőlem, kicsiny volt, ha csak *Psalteriumot* adtam. Azonban az ecclesiasticusoknak akarva is olcsóbban akarván adni, mint másoknak, kit 60, kit 66 pénzen vesztegettem el. (...) Az aranyos *Psalteriumot*..., melyet én 10 susztákra limitáltam..., mind eladhattam volna igaz áran, egy-egy talléron. Az aranyos *Új Testamentumot* limitáltam két forintra, holott más azelőtt egy aranyon adta. A *Bibliát* limitáltam és adtam mintegy 5 forinton, holott azelőtt 10 vagy 12 forinton vagy feljebb is eladták.” (i. m. 40–41.)

A szöveg kiadója Herepei adattárára is támaszkodva ezt a számítást közli:

pénznem	hány dénár?
1 poltra (a lengyel poltura)	3
1 suszták (a lengyel szostak)	12
1 (magyar) forint	100
1 zlot (lengyel) = 1 rénes (rajnai) forint	120
1 (birodalmi) tallér	240
1 (hollandi vagy belga) arany	480–500
1 (birodalmi) arany	500

Becslés céljára megfelelő, ha 1 tallért 2 forint, 1 aranyat 4 forint értékűnek veszünk.*

formátus clerus közül azok, kik a boldogemlékezetű Bethlen Elek uram temetésére mentünkben útítársaim voltak. (...) De itt azt mondod: Hiszem, ez emberek jó intentióval [*törekvéssel*] vannak e materiában, mert az isten dicsősége mellett láttatnak buzogni és az eklézsia javainak conserválásokban [*megőrzésében*] ha fáradoznak, igen jól cselekszik.

Felelet: Azzal fedezik el ... gyakran, amit lappangtatnak szívekben, a religio palástja sokszor a megveszett és megvesztegető szívnek. (...)

Én is nagyobb bosszút e nemzeten nem tehetnék, mintha idehagynám,¹⁰²⁷ és ha azt cselekedném, jól tudom, hogy magamnak jobban consulálnék [*gondoskodnék*]; mert én akarmely szegletibe mennék a keresztyén világnak, mindenütt jobb állapotom és becsületem volna, mint e háládatlan hazában. (...)

...bizonyára Istenemre inkább, mint egyébre tekintve, halasztom mégis azt az extremumot [*végsőt*]... (...)

Volt az ideje, hogy prédikáltam is eleget, mégpedig úgy, hogy nagy reménséget concipiáltak [*alkottak*] felőlem; de megfogadván azoknak tanácsokat, akik azt mondták: istennek hála, prédikátorink e hazában elegen vannak, de ilyen mesterember nincsen,¹⁰²⁸ mellyel ember többet használhatna hazájának, mint prédikátorságával... (...)

¹⁰²⁷ Hogy idejövételével mekkora jót tett, kiolvasható a fejedelemségben 1651–1710 között megjelent könyvek kiadási helyét feltüntető táblázatból (Erdély története, II. 940.; a Misztótfalusi működéséhez tartozó adatok félkövérrel):

	1651– 1660	1661– 1670	1671– 1680	1681– 1690	1691– 1700	1701– 1710	év nél- kül
Brassó	33	6	28	56	67	62	–
Csíksomlyó	–	–	4	7	2	2	–
Debrecen	6	32	29	58	32	35	4
Gyulafehérvár	38	15	–	7	3	2	1
Keresd	–	–	–	8	–	–	–
Kolozsvár	14	14	93	59	121	89	13
Nagyszeben	8	55	42	30	40	42	–
Nagyvárad	66	–	–	–	–	–	–
Összesen	165	122	196	225	265	232	30

Csíksomlyón működött Erdély egyetlen katolikus nyomdája Kájoni János munkásságának köszönhetően, ezért is itt jelent meg a *Cantionale*. Brassóban hiába jelent meg a három utolsó évtizedben viszonylag sok könyv, a még Honterus-alapította könyvtára 1689-ben leégett, amiként elpusztult a gyulafehérvári könyvtár is, a váradit pedig Várad eleste szórta szét. Keresd a Bethlen-családé volt, itt jelent meg Bethlen Farkas műve is, 1684-ben. (Hogy az utolsó keret harmincas száma hogy értendő, nem tudom.)

¹⁰²⁸ Bethlen Miklós írta neki egy levelében: „Csak lopd el Hollandiának mesteriségét és csináljunk Erdélyből egy kis Hollandiát!”.

Egyszóval valakik ökegyelmek közül a keresdi útban comeseim [*kísérőim*] voltak, mind egy húron pendültek. Aki a tengerbe esik, vagy megissza mind, vagy kiúsz, másként beléhal. Ebben én benne vagyok, és ha tovább hallgatók, látom, hogy vesznem kell. Itt nyelvemmel nem lehet (mert sokan vannak ellenem), elmémet pennára kell vennem, és ha mégis nem állanak el rólam (amint mondám), ezentúl bizony még vastagabban várjanak. Ha pedig az egész nép repudiálna [*elutasítana*], vagy megfogtatna, annál inkább, ha megöletne (melyet nem gondolok, mert ezzel Isten s emberek előtt fenékkal felfordítaná minden tekintetét, és Istennek jelenvaló ítéletire igen méltóvá tenné magát, e föld hátán olyan vétkes nemzetség nem találtatván), én egész nemzetség ellen fordítanám a pennát, és úgy denudálnám [*lecsupaszítanám*] minden mezítelenségét, hogy bizony hírével lenne mind magának, mind más nemzetségeknek és meglenne az, hogy én minél nagyobb devotióval [*elszánással*] voltam eleinten, annál nagyobb aversióval [*ellenérzéssel*] lennék; ... még hírétől is a magyarnak futnék, és ártani, akinek tudnék, el nem mulatnám. (...) ¹⁰²⁹

¹⁰²⁹ (Mentsége 33–53.) Ezután harminckilenc pontban részletesen elsorolja az őt ért méltánytalanságokat. Példaként a 9. pontból idézem:

„Azt veték szememre, hogy igen kivetemedtem az oeconomiára [*gazdálkodásra*], és munkámra nem érkezem.

Felelet: Szinte azt bánom bizony én is, mert elég dolgom volna nékem, ha sohasem vetném is kezemet a külsőre, és nagy kételenség vitt arra, hogy azt cselekedjem. Ez indított pedig:

Mindjárt hazajövetelem után egy expertus [*tapasztalt*] erdélyi nagy ember azt mondja: *Meglássa kegyelmed, hogy ebben az országban csak a mesterséghez ne bízzék, mert bizony azzal tisztességesen el nem élhet, hanem egy kis oeconomiát is ragasszon hozzá, hogy legalább búzát és bort pénzen ne vegyen. (...)*” (i. m. 78.)

Életének összefoglalására: „...például akartam lenni a magyarságnak, hogy énreám nézve adnák mások is a jó mesterségekre magokat. Melyből e lenne: (1) A magyar nem lenne mindenkor olyan despectusban [*lenézésben*] a szomszéd nemzetek előtt, experiálván [*megtapasztalván*], hogy a magyarokban is helyhezetett isten jó elmét, melyet ha jóra fordítanának, sok jóra vehetnék a hazát. (2) Ha az én példámmal a jó mesterségekre adnák magokat, és azokat itt helyben gyakorlanák, tehát sok jó pénzt maraszthatnának ez országban, és annyi manufacturákért, bécsi késért, ollóért, krakkai cernáért és egyébért ki nem hordanák a pénzt országunkból. (...)

Ó, boldogtalan haza, ha vészi észre magát!” (i. m. 99.)

A református egyház vezetése megtöri Misztótfalusit

D 71

(...) A kolozsvári reformatum ministerium és tiszteletes Tótfalusi Miklós atyánkfia között in synodo generali in oppido Nagy Enyed, die 11 Junii 1698 celebrata [*a Nagyenyed mezővárosában 1698. június 11-én megtartott általános zsinaton*], lett ilyen conditiókkal a complanatio [*feltételekkel az elegyengetés*].

1. Mivel kinyomtatott könyvével Tótfalusi atyánkfia nem kicsiny mértékben megsértette becsületekben tiszteletes atyáncfiat, tiszteletes Némethi Sámuel és Csepreghy Mihály uraméket, azért elsőben itt az szent generális előtt kövesse meg ökegyelmeket.

2. Amely könyvnek kibocsátásával ökegyelmeket megsértette, azt ökegyelme annihilálja [*semmibe veszi*], apologiát nyomtatván, melyben erőtlenségéből esett cselekedetiről attestáljon [*bizonyyságot tegyen*] és tovább ökegyelme ömaga munkájának soha ne ismerje.

3. Annak bizonyosságára egy könyv in facie sedis [*az ítélőszék színe előtt*] elszaggattassék.

4. Valamennyi exemplárok [*példányok*] abban a könyvbe kezében vannak vagy magának, vagy cselédinek, bona fide [*jó hittel*] szorgalmatosan összeszedvén, közkézre adja. Sőt akinek benne kiosztott, azokat is, valakitől beszédheti, híven beszédje és kézhez adja.

5. Consensus [*egyetértés*] nélkül ökegyelme könyveket ne nyomtasson; ha mikor nyomtat, semmit benne, propria autoritate [*önhatalmúlag*], ne változtasson.

6. Ne újítsa többé se titkon, se nyíltan az említett atyafiak becstelenségét, sőt szorgalmatosan eltávoztassa. (...) ¹⁰³⁰

A retractatio

D 72

Én Miszt-Tótfalusi Kis Miklós, sokféle boldogtalanságaim és hol egy, s hol más injuriáltatásim [*jogsérelmeim*] között lévén, mind a természetnek erőtelensége, mind az emberi indulatoknak hatalma által véletlen vitettem arra, hogy mind isten, s mind tiszta igazságú szent vallásunkhoz való kötelességem és keresztyén felebarátomhoz való szeretetem ellen közön-ségessé tétetett írásommal helytelenül vindicálván magamat, nemcsak sok tisztességes embereket, hanem az egész orthodoxa ecclesiát keserve-

¹⁰³⁰ Mentsége 24.

sen megbántottam s megbotránkoztattam. De már magamba térvén, mind Isten, s mind az egész világ előtt megesmérem ebben való vétségemet, és azt a munkámat, mely ilyen titulus alatt vagyok:

M. TÓTFALUSI KIS MIKLÓSNAK, maga személyének, életének és különös cselekedetinek MENTSÉGE, melyet az irégyek ellen, kik a közönséges jó-nak ezaránt meggátolói, írni kényszerítettett Kolosvárott 1698-dik esztendőben egészen, *in omnibus punctis et partibus retractálo, annihilálo* [minden pontjában és részében semmibe veszem]. Amely tisztességes embereknek nevek pedig azon munkában előfordul gyakrabban, ezen Retractatióm szerint az erdélyi orthodoxa szent generalis synodus [általános zsinat] előtt megkövettem, ökegyelmek is énnékem ilyen vétségemet Istenért, a szeretetbéli atyafiságért condonálták [megbocsátottak]. Ígervén arra magamat, hogy mind az említett könyvemnek minden exemplárit bona fide előadom, hogy suppressáltassanak [bezúzással] a tavalyi Apologiának exemplárral együtt;¹⁰³¹ mind pedig, hogy ilyen s ehhez hasonló dolgot soha nem attentálok [követek el], hanem az igaz reformata ecclesiának hitiben és abban való tisztességes uraimnak s atyámfiainak szeretetekben állhatatosan megmaradok; abban várván mind világból való csendes kimúlásomat,¹⁰³² mind dicsőséges örök életre való feltámadásomat, melyről is akartam *omni aetati praesenti et futurae* [a jelenkor és a jövő számára] ezen Retractatiómat nyomtatásban kibocsátani. Anno 1698. 13-dik Junii.¹⁰³³

D 73 Cserei Mihály Rákóczi Ferenc elfogatásáról és szökéséről

II. Rákóczy Ferenc fia vala az első Rákóczy Ferencnek Zrínyi Ilonától, Zrínyi Péter leányától. Ez kisdéd korában maradván árvaságra, a jezsuiták tutelája [oltalma] alatt nevedék, azután a hassziai landgravius leá-

¹⁰³¹ A szent szinódus két nappal korábbi döntésében még csak a *Mentsége* visszavonására kényszerítette a hanyatló kor legnagyobb tudósát. Vajon kinek a túlbuzgósága miatt kellett beleírnia az *Apologia* visszavonását is? Csak a megaláztatás növelése volt a cél?

¹⁰³² A megtört Misztótfalusi 1702 tavaszán halt meg Kolozsvárt, ahogy Bod Péter írja: „...az hollandiai szabadsághoz, egyenességhez szokván, erőtelen vólt csak kevés megbosszantásnak is elhordozására”.

¹⁰³³ *Mentsége* 25.

nyát vévén feleségül,¹⁰³⁴ német köntösben öltözik, s szüntelen Bécsben lakott, még magyarul is nem akarván beszélni; sőt gyakran azt mondta: ha tudná, melyik oldala csontja vonná a magyarokhoz, kirontaná onnan s elvetné. S minnyájan úgy ítélték felőle, hogy már egészen a maga nemzetét megtagadta. Semmi promotioja [*előmenetele*] nem adaték a császár udvarában, noha az egész Magyarországon sem jószágra, sem familiára csak egy is vele nem érkeznek, melyen sokat szomorkodott. Vala egy Longevál nevű, francia nemzetből álló, német regimentből való colonellus [*ezredes*],¹⁰³⁵ ki a regimentek reformatiója [*ezredek megújítása*] alkalmatosságával kiesett vala tisztségéből, s nem lévén másképen sustentatiója [*ellátmánya*], Rákóczi Ferenc mellé mene, s jó darabig ott lakék, s még hírt is költöttek vala, mintha Rákóczi Ferencné szeretné, de a csak hamisság volt. Ez a Longevál, hallván sokszor panaszát Rákóczinak, hogy a német udvar mely gyalázatosan bánik vele, intimálni [*közölni*] kezdi, hogy írjon mind a francia, mind az angliai királyoknak, s recommendáltassa [*ajánltassa*] magát a császárnál. Sokáig nem akará Rákóczi, végre ráhajla, és a leveleket elkészítvén s subscribálván [*aláírván*], Longevál magára vállalá, hogy elviszi. Rákóczi gondolván, hogy talán többet árt magának azokkal a levelekkel, Longeváltól elkéri a leveleket, s megszakasztván, maga bemene a felsége házában, Longeválnak penig meghagyá, hogy a leveleket vesse a tűzben. Longevál azt hazudá, a leveleket elégette, de alattomban eltevé, és elbúcsúzván Rákóczitól, felmene Bécsben, és Kaunicz cancellariusnak megmondá, hogy Rákóczi rebelliót akar indítani, és a leveleket kezéhez adá. És mivel Rákóczi Ferencnek Felső-Magyarországban valának derekasabb jószágai, Sáros vármegyei főispán is lévén, a Vay familia,¹⁰³⁶ Szirmai István¹⁰³⁷ gyakran

¹⁰³⁴ Rákóczi 1694-ben kötött házasságot Sarolta Amália hessen-rheinfelsi hercegnővel (1679–1722) a kölni székesegyházban. (Felesége révén rokonságba kerül több uralkodóval, így a francia királlyal is.)

¹⁰³⁵ Longueval, François (†1719) a francia majd a császári hadsereg kapitánya. Ezért az árulásáért bárói rangot, harmincezer forintot és alezredesi előléptetést kapott.

¹⁰³⁶ Mindenekelőtt Vay Ádám (1656–1719), aki Thökölyt is szolgálta. Letartóztatásából 1702-ben szabadul, 1703-ban Rákóczihoz áll, lengyel emigrációban hal meg.

¹⁰³⁷ Már a Zrínyi–Nádasdy–Frangepán összeesküvésben való részvétellel is megvádolták, Thököly uralma idején pedig megfestette Pazdicson a kivégzést. (Ez a bécsi udvar kedves témája volt, Európa számára ők is megörökítették, az elvetemült lázadást bemutató kísérszöveggel – ezt egy erdélyi sorozat fel is használja, a kompozíció azonos, de a hatás ellentétes, mert ennek alkotója a Habsburgok kegyetlenségét emeli ki annak megrajzolásával, hogy a hóhér most is többször sújtott: Zrínyire is, Frangepánra is háromszor. Zrínyi a halálos sújtás előtt még odaszólt a körülötte állóknak: jobban féltek,

udvarolják vala, gróf Bercsényi Miklóssal pedig nagy barátságban volt. Ez a Bercsényi negédes, kevély, nagyravágyó ember volt, kinek az eleje Marusszékről, Székesről bujdosott volt ki gyilkosság miatt; a feleségemnek a Kún-ágról közel való atyafia. Ezeket is beadá Longevál Kaunicznak,¹⁰³⁸ hogy Rákóczi Ferenczel conspiráltak [összeesküdtek]... (...) ¹⁰³⁹ Rákóczinak két kisfiát is, feleségével együtt, Bécsben felvívék,¹⁰⁴⁰ s az apácák klastromában rekeszték. (...) ...a császári udvar

mint én.) Később az eperjesi Metzner Ézsaiással az eperjesi véstörvényszéket is megfesteti. A képen kiemelkedik az egyik bíró, Szent-Iványi László alakja, amint éppen Carafa fülébe súg valamit. Rákóczi szabadságharca természetesen ellentétes táborba viszi kettejüket: Szirmayt Bécsbe, Szent-Iványit Rákóczihoz. (A szécsényi országgyűlés (E3) a konföderáció megalkotására bizottságot hoz létre, amelybe „...egynémelyektől deputáltatván [jelöltetvén] magát Szent-Iványi László Uram, a Tekintetes Nemes Statu-soknak nagyobb részétől nem acceptáltatott [fogadtatott el], publice [nyilvánosan] ártatlan Vért kiontó hóhérnak és lopónak proclamáltatott [kiáltatott ki], s így lévén, orczapirulással kinn kellett maradnia...” Rákóczi tár I. 425. A szécsényi országgyűlés történetét és végzéseit naplóban örökítette meg az Eperjesen kivégzett Keczer András (963) hasonnevű fia.)

¹⁰³⁸ Longueval decemberben adja át a levelet a Napkirálynak, miután már Bécsben bemutatatta azt.

Eddigre már kitört a harc Svédország és Dánia között, ebből lesz az északi háború. (XII. Károly 1697-ben, tizenötévesen lép trónra, nővére a holstein-gottorpi herceghez megy férjhez, ami Dánia számára veszélyes. A török elleni nagy háború már befejeződött, az oroszok és a lengyelek is a Balti-tengerre figyelnek. Az előbbieket az 1617-es stolbovai béke óta el vannak tőle zárva, az utóbbiak Livlandot – központja a németek alapította gazdag kereskedőváros, Riga – akarják megszerezni. Így jön létre a Dánia–Norvégiából, a szász választó II. Agost lengyel királyból és Nagy Péterből álló szövetség 1698–99-ben, 1700-ban pedig megindul a háború. A koalíció támad, a svédek győznek. Az első háborús év legnagyobb diadalát XII. Károly Narva mellett aratta, szétverve Péter sokkalta erősebb seregét. (Erre emlékeztet ma is látható szobra Stockholmban a Nybroplan-on: a király kezével Narva felé mutat.)

Már halott II. Károly, a spanyolok utolsó Habsburg-házi királya, ebből indul 1701-ben a spanyol örökösödési háború: Franciaország (II. Károly halála előtt a Napkirály unokáját, Anjou Fülöpöt jelöli utódjának), Bajorország, Savoya, Portugália áll szemben Lipóttal és az angol–holland szövetséggel. Eddigre a kapitány újabb levelet vitt Párizsba, ami azonban színlelt fogságba ejtésével Bécs kezébe kerül, Longueval pedig pénzt, ezredesi rangot és báróságot kap.

¹⁰³⁹ A letartóztatásokra 1701. április 18-án kerül sor, Rákóczit nagysárosi kastélyából viszik Bécsűjhelyre, vele együtt elfogtatván ugyanide kerül Szirmay, Vay Ádám stb. Ung megye főispánja, Bercsényi Lengyelországba menekül az elfogatás elől. Bécsben tölt majdnem három évet Arzen Crnojević szerb pátriárka is, aki a múlt ősszel 40 000 szerb csatlakozását ígerte a Lipót ellen szervezkedő Rákóczinak.

¹⁰⁴⁰ Az asszony öt nappal férje letartóztatása után levélben kérte Frigyes porosz királyt, III. (Orániai) Vilmos angol királyt (aki a „dicsőséges forradalom” keretében apósát,

tanácsot tart, mit cselekedjenek vele, s azt végézik: hogy az ausztriai törvény szerént procedáljanak [*járjanak el*] ellene, melyről a bécsi polgármester citatoria [*idéző-*] levelet is küld Rákóczinak.¹⁰⁴¹ De Rákóczi azt feleli: ő magyar nemesember lévén, nem tartozik törvényt állani a bécsi fórumon,¹⁰⁴² hanem ha mit vétett, a császár mint magyar király, a törvény szerént procedáltasson [*járással el*] ellene.

Gondolkodni kezd azonban maga állapotáról, s tudván az ausztriai törvényt, hogy egy bizonyosság mellett is akármely fejedelmi s grófi személyt tortúrára szoktanak rántani, alattomban, amely német kapitány őrzötte, azzal tractálni kezd, hogy valami formában a feleségét bocsáttassa be hozzája. (...) ...az apácák titkon kibocsátják, az asszony mintha valami tisztátalan személy volna, ott kezd járni Németújhelyben... A kapitány, tudván kicsoda, megparancsolja, hívják be; az asszony bemegyén, és a kapitány a szolgái előtt megcsókolja, azután szolgáit kiküldi estve, hogy az asszonnyal vele háljon. És mivel a kapitány a külső házban volt, Rákóczi pedig belől, a fejedelemasszonyt beigazítja az urához, s ott volt egynehány éjszaka vele, nappal pedig mindenkor kijött a kapitány házában. Rákóczi a felesége által izen titkon a bécsi jezsuitáknak, hogy munkálódjanak szabadulásában. A jezsuiták a kapitánnyal alattomban megszegődnek, hogy Rákóczit szalassza el; a kapitány sok ígéretekkel lecsalván lábáról, ráigérte magát, s ilyen mesterséget cselekvék; amely házban volt Rákóczi, a vasrostélyokat az ablakokon mind elfűrészelik, s egy kötelet kötnek az ablakra, mintha Rákóczi ott ereszkedett volna ki. Lévéen pedig egy öccse Bécsben a kapitánynak, azzal is communicálja a dolgot, és titkon német köntöst lopat be a Rákóczi fogházában. Mindenkor pedig az öccsével egy szolga jött oda. Utolszor, mikor Rákóczit el akarták iktatni, akkor is az öccse odajöve, de szolga nem vala vele; ezalatt odabe Rákóczi felöltöztvén az új német köntösben, mikor a kapitány az öccsével együtt ebédől felkölt volna estvefelé, és a cselédek a házból

II. Jakabot váltotta fel az angol trónon és szöktette Franciaországba) valamint német választókat, segítség férje kiszabadulását.

¹⁰⁴¹ Az udvari kancellár vezetésével júniusban kezdődik Rákóczi és társai kihallgatása, bár Rákóczi a bizottság illetéktelenségére hivatkozik. Lipót különbírásgot nevez ki az ügyben, amelynek nincs magyar tagja, s a pernek a birodalmi törvények szerint kell folynia. Rákóczi november 8-án szökik meg börtönéből, az ügyész október 15-én már benyújtotta vádiratát, amelyben hűtlenség miatt fej- és jószágvesztést kér a vádlottra. Ez lesz az ítélet is, 1703-ban hozza meg a bíróság, mire az Udvari Kancellária május 31-én közzéteszi, Rákóczi már kibocsátotta kiáltványát Brezánban.

¹⁰⁴² E19

kimentenek volna, Rákóczi kijő a fogházból, és mintha a kapitány öccsének szolgája volna, vele együtt kimene szépen a sok strázsa között a kapun, senki meg nem ismervén, a kapitány is a kapuig kísérvén őket.¹⁰⁴³ Ott már a város végén titkon Rákóczi számára lovakot tartottanak, kikre a kapitány öccsével és egy Berzeviczi nevű inasával felülvén, és minden helyeken a vendégfogadóknak postalovakot fogván, éjjel-nappal mind menének, míg Lengyelországban érkezének. Ott Bercsényi Miklóssal megegyezék, és nagy lengyel úr atyafia levén a Báthori-ágról, mivel a nagyanyja, második Rákóczi Györgyné, Báthori leány volt, azok mindjárt jószágot szakasztának neki, ahol subsistálhatna [*megállhatna*].¹⁰⁴⁴

D 74 Rákóczi Ferenc a XVI–XVII. századi magyar történelemről

Tudom, hogy amióta ez az ország elvesztette királyát a mohácsi gyászos ütközetben, s a nagyok különböző pártokra szakadtak és I. Ferdinándot választották királynak – azóta a magyar nemzetet minden idegen nemzet történelmében befeketítik, rebellisnek, lázadóknak, zavargónak nevezik, és minden, amit a védelmére mondhatnék, gyanúsak tetszhetik. De mert ezeket az *Emlékiratok*-at az Örök Igazságnak ajánlottam, nem kell törődnöm az emberi szellem ítéletével, hanem saját lelkiismeretem indulatát kell követnek. Még a rágalmozó jelzők is, amelyekkel a magyar nemzetet illetik, még azok is vitézségre és nagylelkűségére vallanak, és arra, hogy nem tudja elviselni a szolgaságot. S minthogy annyszor akadtak királyai között olyan pásztorok, akik juhaiknak gyapjával idegeneket akartak felöltöztetni, és zsírjukkal idegeneket akartak hizlalni – mindig a királyok szegték meg először a törvényt, ők kényszerítették a magyarokat törvényeik megvédésére. Nem szándékozom igazolni egyes főurak felkelését a régi királyok alatt, de aki a történelmet elfogulatlanul olvassa, könnyen meg tudja különböztetni a lázadás okozta zűrzavarokat a közös szabadság igazságos és törvényes védelmétől, mert ezekben a vármegyék testületileg ragadtak fegyvert, míg azokban csak a nagyok hűbéresei szítottak zűrzavart. A vármegyék egyetértése a köz baját, azaz a törvények és a

¹⁰⁴³ Gottfried Lehmann kapitányt ezért 1702-ben felnégyelik, Kőszegen van eltemetve. Családjáról Rákóczi gondoskodott.

¹⁰⁴⁴ Cserei 328–331. Rákóczi és Bercsényi találkozására november 25-én kerül sor. Eddigre Bercsényi már túl volt egy, bécsi megrendelésre – II. Ágost tudtával – ellene elkövetett merényleten, Lipót pedig előző nap tüzött ki vérdíjat Rákóczi: élve 10 000, holtan 6000 forintot ér kézrekerítőjének.

szabadság megsértését bizonyította, míg az egyéni nagyravágyás mozgalmainak nem volt más következményük, mint olyan zavarok, melyeket a magánemberek hűbéresei idéztek elő. Az előzőeket tehát jogaik védelmére megindított nemzeti háborúknak kell nevezni, míg az egyesek zavargása jogosan érdemli meg a felségsértés meg a lázadás nevét. Ha nemzetem védíratát akarnám megírni, megemlíteném itt ősi szabadságjogaink alapítójának szentséges voltát. Felhoznám igazolásomra Szent László példáját, aki szabadságjogaink megőrzésére fegyvert fogott egy idegenek tanácsával kormányzó király ellen,¹⁰⁴⁵ és megfosztotta őt trónjától. Az egyház felavatott szentjének példájára támaszkodva jelenteném ki, hogy a gyűlöletes jelzőket, amelyeket közel két évszázada szór a rágalom a szabadság védőire, azok érdemlik meg, akik megszegték esküjüket és a törvényt. Ha Bonfiniusban olvasunk a polgárháborúkról, melyek Magyarországot az Ausztriai Házból való királyok előtt felkavarták, könnyű kimutatni, hogy legnagyobbbrészt becsvágyó főurak szították ezeket a zavargásokat, de a megyék csak ritkán bontották ki zászlajukat, és ha igen, mindig csak az esküszegő és a törvényt sértő királyok ellen. De az újabb történelemből ugyanilyen könnyen ki lehet mutatni azt is, hogy az Ausztriai Ház királyai óta minden háborút a megyék zászlaja alatt indítottak meg a szabadság védelmére. Mindezekből a méltányos olvasó megítélheti, hogy az első királyok alatt gyakran lázadók és pártoskodók keltettek zavarokat, míg az utóbbiak alatt a nemzet olyan bátor magatartást tanúsított, melyet nemcsak leverni, de meghajlítani sem volt képes sem a legnagyobb csapás, sem a szolgaság ígája.

Rágalmazó nyelvek hirdetik a magyarság esküszegéseit. De elhallgatják, hogy elnyomatásukban – és hányszor volt ez? jaj, hányszor volt! – erőszakosan és kíméletlenül csikartak ki tőlük olyan, törvényeikkel és szabadságukkal összeférhetetlen esküket, hogy azokat megtartani az utókor számára bűn lett volna, és sértette volna a keresztényi szeretetet. Ha pedig az ilyen magaviselettel megsértettük Istent, átok azok okozóira és az okozat okaira! Az osztrák ecset durva vonásokkal festi a magyarokat, és túl éles vésővel vési történelmi emlékeiket. Hol durva, barbár és paraszti erkölcsökkel vádolják, hol azt vetik szemére, hogy nem ért a tudományokhoz és a szépművészethez. Néha pedig dorbézolását, lustaságát,

¹⁰⁴⁵ András király a német támadásokat lezáró 1058. évi egyezségben kapja fia, Salamon jegyeséül Juditot, IV. Henrik leányát. Salamont a trónon nem László, hanem testvére, (Magnus) Géza követi, miután a hercegek Mogyoródnál 1074 tavaszán legyőzik a királyt.

kapzsiságát kárhoztatják. Sajnos mindaz, ami e nyolcéves háború alatt történt, s amit e könyvben mondok el, nem győzheti meg az osztrákokat állításaik hamisságáról. De az, amit előadok, csak látható jele és keserű gyümölcse az Ausztriai Ház gyámkodó uralkodásának, amely az egész nemzetben kifejlesztette a rosszul nevelt gyerek tulajdonságait, s ezekért nem őt kell vádolni, hanem az atyát. Mert melyik ausztriai király alapított kollégiumokat, ahol az ifjúságba csiszoltabb erkölcsöt oltottak volna? Melyik állított akadémiákat, ahol ez a nemzet a tudományban és a szépművészetben művelhette volna magát? Melyik használta fel ezt az ifjúságot az udvar vagy a háború feladataira, hogy visszatartsa a dorbézolástól? Melyik vezette be a nép közé az ipart és kereskedelmet, hogy letérítse a lustaságtól? És végül volt-e ezek között a királyok között csak egy is, aki nem zsarolta a magyarokat, és nem kényszerítette ezzel gyűjtésre és saját szükségleteinek összezsugorítására, és ne tanította volna meg ilyen módon a kapzsiságra?

Visszautasítom a rágalmakat, és felderítem az igazságot, de nem az emberek vádolom a nemzet szerencsétlenségeiért, hanem fölismerem, hogy e mostohaapák uralkodása vasvessző volt mennyei atyánk kezében, és igazságosan sújt vele. Isten engem használt föl méltatlan eszközül, hogy felébresszem a magyarok szívében azt a szabadságszeretetet, amely – úgy látszott – kihűlt, és hozzászokott a bajokhoz. És észre kell vennünk Isten csodálatos hajlamát e nemzethez, még az ausztriai uralom kezdete óta is. Mert ha megvizsgáljuk a történelmet I. Ferdinánd és Zápolya János óta, megfigyelhetjük a Gondviselés műveinek csodálatos sorozatát, különösen abban, hogy a magyar János királynak adta Erdélyt és a hozzá tartozó Partiumot mint külön országot, ahol megőrizték a szabadságnak azt a mintaképét, melyet a nemzetnek a törvények adtak. Az alkotmánynak ezt az alakját az erdélyi fejedelmek alatt mindig megtartották. Ez a fejedelemség, amelynek szabadságát és függetlenségét Rudolf alatt Magyarország rendjei elismerték, táplálta a szabadságszeretetet, és időnként lángra gyújtotta ezt a vágyat a magyarok szívében. És hogy ez az osztrák uralomtól teljesen különvált fejedelemség fönnmaradjon, a mi korunkban megismétlődött az, ami a Báthoriak uralmának végén történt. A múlt század kezdetén az osztrákok megszerezték az erdélyi fejedelemséget azon a címen, hogy Báthori Zsigmond átengedte azt. Ő ugyanis minden törvény és alkotmány ellenére kicserélte Erdélyt Rudolffal a sziléziai Oppeln és Ratibor hercegségének ellenében. Később megbánta ezt a cserét, titkon visszajött, Erdély rendjei újból visszafogadták, és ő elűzte az osztrák csapatokat. De állhatatlan szelleme hajtotta, és átadta a fejede-

lemséget unokafivérének, Báthori András bíborosnak. Az Ausztriai Ház ellene ingerelte Mihály moldvai fejedelmet, az legyőzte a bíborost, akit futás közben megöltek.¹⁰⁴⁶ Ekkor a német hadsereg, két igénylő között a harmadik, a zavarosban halászva hatalmába kerítette a fejedelemséget. Az erdélyi évkönyvek, amelyek közül Bethlen Farkasé¹⁰⁴⁷ a leghitelesebb, nem említik az itt következő anekdotát, de én kíváncsian kinyomoztam mindent, ami erre a fejedelemségre vonatkozik, és az öregek hitelre érdemes hagyományából tudtam meg azt, amit céлом érdekében helyesnek tartok itt Bocskairól előadni.

Amikor a Báthoriak uralma félbeszakadt, Basta tábornok, akit az erdélyiek gyűöltek, a császár nevében kormányzott Erdélyben. Néhány főúr, aki megőrizte a szabadság emlékét, azt hitte, nem állíthat vele szembe alkalmasabb embert Bocskainál, aki a legelőkelőbb nemességből származott, sok szép tulajdonsága volt, s különösen Bihar megyében és az úgynevezett hajdúvárosokban tisztelték. De Bocskai a németek között nevelkedett, hozzájuk hajlott, s ezért a szabadság hívei azt fontolgatták, kinyilváníthatják-e előtte szándékaikat. Azon töprengtek hát, mi módon idegeníthetnék el a németektől Bocskai szellemét. Megegyeztek abban, hogy levelet hamisítanak a nevében, s ezzel gyanússá teszik Basta tábornok előtt. Ismeretlen kéz útján eljuttatták a levelet Bastához. A haditerv sikerült. A tábornok feldühödött, határozatokat hozott Bocskai ellen, s ezeket megtudták a cselszövés kieszelői, egyébként Bocskai barátai. Értésítették őt arról, hogy Basta nemcsak gyanakszik rá, hanem már napot is tűzött ki elfogatására, s e célból egy vértess századot küld majd érte. Bocskainak nyugodt volt a lelkiismerete, és ezért eleinte nem hitt e hírben, de nem is tudta egészen elvetni ilyen szavahihető barátai felvilágosítását, s ezért a vértess állítólagos jöttének előestéjén vadászat ürügyén elhagyta a házat, de a valóságban egy szomszédos hegyről figyelte, mi történik. Virradatkor meglátta, hogy egy század német veszi körül kastélyát. Megtudta, hogy házának legtitkosabb zugaiban is alaposan keresték. Felbosszantotta ez a méltatlan mód, amellyel Basta vele szemben eljár, tanácskozott barátaival, felkelésre ösztönözte a hajdúvárosokat, kiűzte a németeket Erdélyből, felkarolta a magyar szabadság ügyét, amely Ferdinánd uralkodásának ideje óta hanyatlani kezdett, szövetséget hozott létre Szerencsen Felső-Magyarország megyéi között, és szerencsés háborút

¹⁰⁴⁶ Lásd az A3 jegyzeteit!

¹⁰⁴⁷ 1639–1679-ig élt, élete végén Erdély kancellárja. Erdély-történetének eredeti címe: *Historia de rebus Transylvanicis*.

folytatott az Ausztriai Ház ellen. Ez a háború a bécsi békével és Bocskai halálával végződött.

Utána Bethlen Gábor vállalta a szabadság ügyét. Dédapám, I. György követte őt a fejedelemségben és abban a vállalkozásban, mely a nagyszombati békével¹⁰⁴⁸ végződött. Sok idő múlva a szabadságnak ugyanezt az ügyét a francia király biztatására Apafi Mihály karolta fel. Thököly folytatta a század végéig, s az Isteni Gondviselés csodálatos periódusa velem kezdte el az új század első évében azokat az időket és eseményeket, amelyek Bocskai alatt jelentkeztek a múlt század elején, és azokat a harmadik évben nyilatkoztatta ki. Mindezzel azt akarom bizonyítani, hogy a szabadság megsértése, majd helyreállítása volt a háború oka, nem pedig az, hogy az országban eretnek vallások terjedtek el, bár Isten mindig az emberek jó és rossz cselekedeteit is felhasználja örök határozatainak, igazságos céljainak érdekében. Öt háborúra emlékszem, amelyet ugyanabban a században indítottak meg, olyan csodálatos időközökben, hogy az emberek kora és emlékezete szempontjából azt is lehet mondani, folytatódottak, amennyiben az idősebbek visszaemlékeztek a múltra, és a jelen körülmények között terjeszthették és táplálhatták a fiatalság szívében a szabadság vágyát, ha elmesélték mindazt, ami valaha történt. Isten, a béke és az igazság szerzője, kétségkívül arra akarta megtanítani e mozgalmakkal az Ausztriai Ház királyait, hogy a magyar nemzet nem hagyja magát szolgálai félelemtől vezetni, de önként elviseli az apai szeretet igáját.

A bécsi udvari tanács némi mértéket tartott a magyarokkal szemben, mielőtt még a törökök erejét Bécs ostromának sikertelensége,¹⁰⁴⁹ a párkányi ütközet és Buda visszafoglalása meg nem törte. Az Ausztriai Házat e háború annyi szerencsés eredménye felfuvalkodottá tette, és mohósága áttört minden korlátot. Magyarországra régen tartott igénye legelőször a pozsonyi országgyűlésre szóló meghívóleveleiben nyilvánult meg, mert ezekben Lipót császár nem megválasztásra ajánlotta legidősebb fiát, mint addig szokásban volt, hanem kinyilvánította, hogy örökös királlyá akarja koronáztatni. A Caraffa tábornok alatt emelt eperjesi gyászos theatrum,¹⁰⁵⁰ amelyen több mint hetven nembest végeztek ki, emlékeztet minket arra, hogy mi módon érvényesítették ezt a törvényeinkkel és szabadságunkkal teljesen ellenkező határozatot, és mennyi vérrrel tapasztották

¹⁰⁴⁸ Nagyszombaton folytak a linzi békét (C8) eredményező tárgyalások 1645-ben.

¹⁰⁴⁹ 926

¹⁰⁵⁰ 963

össze. Ennek emléke vérbetűkkel íródott, nem márványtáblákra, hanem minden szív eleven tábláira. Ugyanígy őrzik még azt az eléggé friss emléket is, hogyan fosztották meg Erdélyt nemzeti fejedelmétől.

Amikor így kidöntötték a szabadság sarokköveit, és a törökkel dicsőséges békét kötöttek Karlócán, a bécsi udvari tanács azt hitte, hogy a magyarok ereje annyira kimerült és bátorságuk annyira elcsüggedt, hogy akarata semmilyen akadályra nem talál majd, minthogy József koronázásakor Jeruzsálemi András király aranybulláját is csorbította. Azt hitte, kezében van a vessző, és szabadon üthet vele.¹⁰⁵¹

Károlyi Sándor dolhai győzelme¹⁰⁵² után a nép terheinek enyhítését kéri az udvarhoz írt jelentésében

D 75

1. ...Fölséged iránt tartozó jobbágyi hódolatomnál fogva mégis¹⁰⁵³ kötelességemnek tartom a Fölséges Udvart fölkérni: méltóztassék figyelembe

¹⁰⁵¹ (Emlékiratok 95–102.) Az Emlékiratok elején (47.) azt írja, hazánkra bűnei „...hozták rá idegen fejedelmek vasvesszőjét, amellyel isten igazsága megfenyítette...”.

¹⁰⁵² 1703. június 7-én a vármegyei nemességgel veri szét a tiszaháti felkelőket. Utóbb így emlékezik rá: „...kíntelenítteten personalis insurrectiót [*személyes felkelést*] hirdetnek, kinek alkalmatosságával mellettem lakó szegénylegényekkel és egy compagnia gyalog némettel indultam nemes Bereg Vármegye felé, az hol fészke vala az gyült hadnak (ki már kurucnak is nevezte magát), azok pedig Máramaros felé Lengyelországra indultanak volt, hogy az Fejedelmet Úrnapijára az országban sok számú segítő pogány és keresztény hadakkal béhozzák, az midőn Bereg nevű faluban voltanak portásim által megcsapván, nyelvet kaptam, kinek fassióján [*vallomásán*] megindulván continuáltam [*folytattam*] utamat utánok. Ugyan Úrnapiján Dolha nevű helységen vigyázatlanságokban találván felvertem, holott is felesen hullván el és esvén rabságba, három nevezetes gyalog zászlóját az Méltóságos Fejedelemnek és egy lovast, azon kívül más közönséges zászlót elnyervén, magokat széjjel vertem s azon nap visszatértem jobbára semmi kárral.” (Rákóczi tükör I. 80.)

¹⁰⁵³ Előzőleg azt írja, a felkelésnek vége, az esetleges újabb próbálkozás is könnyen elnyomható, veszély tehát nem fenyeget. Cserei a felkelés elharapódzásában is Bécs intrikáját látja:

„Senki azt bizonyosan nem tudhatja, mitől lön, hogy a bécsi udvar azt a rebelliót oly könnyen engedé meggyűkerezni, holott minden okos politicusok értelmek szerint, afféle rebelliót in herba [*csírájában*], amint szoktak szólani, szükséges megfojtani. ... Erdélyben generál Rabutin commendója [*vezénylete*] alatt vala hatezer gyalog és lovas válogatott, tanult német had, aki könnyen csak magára is a Rákóczi hadait dissipálhatja [*szétszórhatja*] vala... Ki is megyen vala Rabutin, de nem lön ordere [*parancsa*] az udvartól... Volt olyan hír, hogy a német ministerek, közülök is alattomban a francia pénztől megcsalván, Rákóczival egyetértetnek, s a császár előtt extenuálták [*kiseb-*

venni a szegény népet, mely majdnem általánosan a kétségbeesés végső széléhez közeledik, és az elviselhetetlenné vált terhek súlya alatt annyira jutott, hogy immár sem Istennel, sem a Császári Felséggel, sem a megyei tisztviselőkkel – hallgatok a földesurakról, kiket ha lehetne egytől-egyig kiirtana –, de még saját életével sem gondol, amint mindezt több példa mutatja. Volt ugyanis eset, hogy némelyek elkeseredésükben kötéllel vetettek véget unott életüknek. Méltóztassék azt méltó figyelembe venni, s ha már adózásnak kell lenni: méltóztassék azt a nép könnyebbülésére enyhíteni.

2. (...) ...esedezem a Föls. Udvarhoz, hogy ... legkivált Szatmár vármegyének nyomorát figyelembe véve, s tekintve, hogy e megye régebben tanúsított hűségének ideje óta 1 454 000 forintnyi adót rótt le, ami a hozzá számítandó rendkívüli szolgálmányokkal bizton kétennyi összegre tehető – méltóztassék e két megyét megvigasztalni, nékiek kevés nyugidót engedni, s két évig adómentesekké tenni; vagy ha eztet nem: méltóztassék a jelen évi hátrálékot elengedni, s a jövő évből is bizonyos összeget levonatni; vagy ha ezt sem, legalább méltóztassék a bemutatandó hiteles adatok alapján Szatmár vármegye 115 portaszámát 50-re, Ugocsa megyéét pedig 27-ről 10-re leszállíttatni, azonban úgy, hogy emiatt a szomszédos vármegyék ne terheltessenek.

3. A jelen mozgalomnak bizonyosan nem utolsó oka a só dolga is, amennyiben a Tiszán túli részek ügye kétségtelenül másképp állana, ha a só dorgában tett intézkedések fennállának. Alázatosan esedezem tehát, méltóztassék megengedni, hogy e három megye: Szatmár, Ugocsa és Bereg, ha másképp nem, legalább úgy élhessen sóval, mint Máramaros.¹⁰⁵⁴

4. ...szükséges volna a Tiszán inneni és Tiszán túli részek bizonyos helyein állandó lovas és gyalogos nemzeti haderőt létesíteni, melyek a megyei haderővel viszonyos állapotban lévén, hasonló, sőt még nagyobb zavarok lecsendesítésére is képesek lennének; csak hogy szükséges, miszerint velők szemben a császári tisztek részéről a kellő tisztelet meg-

bítték] a magyarok rebellióját, sőt a kassai generális is gróf Nigrelli, kinek leánya Eszterházi Antalnál vala férjnél, gyanóságban ejtette vala magát, hogy a vejével, ki már kuruccá lett vala, egyetértene, s meg is éteté magát feltében, hogy a császár meg ne fogassa. Mások pedig, akik mélyebben értik a dolgot, arra magyarázzák: szántsándékkal akarták a miniszterek hogy egész Magyarország involválódjék [*belegabalyodjék*] a rebellióban, s annak alkalmatosságával végképpen opprimáltassék [*elnyomattassék*] az austriai háztól.” (Cserei 333. Eszterházy Antal több mint fél évvel Nigrelli halála után áll át Rákóczihoz.* Esterházy a Jedikula utolsó magyar rabja volt, 1700-ban szabadult.)

¹⁰⁵⁴ Annak lakossága kedvezményesen vásárolhatott sót a bányánál.*

adassék, amennyiben most is, azon idő alatt, míg én a negyedik megyében Lengyelország határszélén üldöztem Fölséged ellenségeit – Monteccucoli ezredének egyik százada 4000 forintnyi utalvánnyal jött megyémbe, azon utasítással, hogy nemfizetés esetében a végrehajtást eszközölje. Saját szemeimmal láttam ugyan, hogy ezen eljárás a győzelmes lobogók alatt álló, és a császári szolgálatban kimerült katonaságot úgy, mint a nemességet mily keserűséggel töltötte el – de annak leírására képtelen vagyok.

Továbbá alázatosan várom a felügyeletem alatt levő rabokra nézve a Fölséges Udvar kegyelmes határozatát, nemkülönben a rászedett s megcsalatott, de már szétvert fölkelők iránti kegyességét...¹⁰⁵⁵

Füleki Szücs János kuruc ezredes
az esztergomi vitézlő rendnek 1703 októberében

D 76

Szolgálatom ajánlom Kegyelmeteknek.

Nem tudom, mi okra nézve Kegyelmetek illy török-módon bánik Kegyelmes Urunk ő Nagysága hívei közül való katonákkal? Itt tetszik ki, hogy Kegyelmetek nem igaz magyarai, hanem némettel bagzott vérral bír! Tovább intem Kegyelmeteket, hogy affélében alábbhagyjon, mert most Kegyelmes Urunk Buda felé indulván az egész armádjával: magyarral, lengyelvel és más idegen nemzetekkel együtt is, – ezért félek rajta, hogy Kegyelmetek is úgy ne járják, mint az a szólnoki, egri, váradi és szakmári s több efféle végbeliek jártak, hogy Kegyelmeteknek még az gyermeke

¹⁰⁵⁵ (Rákóczi tükör I. 97–99) Cserei így ír Károlyiról: „Károlyi Sándor megértvén Bóni intenióját [*törekvését*], Szatmár vármegyei magyar hadakat felültetvén, rája mene, és szerencsésen fel is veré, felesen levágtatván s elfogatván közülök, és sok zászlókot nyervén el tőlök, Bécsben felvivé, remélvén, aminthogy meg is érdemli vala, hogy önéki azért promotiója [*előmenetele*] leszen. De azok a kevély, negédes német ministerek contemnálták [*megvetették*] Károlyit, sőt megcsúfolták, hogy egynéhány rossz tolvaj felverésével akar magának a császár udvarában becsületet szerezni. Elboszonkodik a nagy úriember, visszajő onnan, s Rákóczi hűségére áll, és mivel Szatmár vármegyei főispán s nagy tekintetű katonaszerető, úri személy vala, az egész Felső-Magyarországot Rákóczi mellé hódoltatá.” (Cserei 332–333.) Károlyi október közepén áll át Rákóczihoz, addigra már a felkelők kezén van Ecsed, Kálló, Debrecen, a hajdúvárosok, Szatmár, Huszt, Sárospatak (Rákóczi visszaállíttatja az 1685-ben újból megszüntetett református főiskolát), Ocskay pedig, aki nyolcvan huszárral állt át Rákóczi mellé, hódoltatja a felvidéki és a Garam-menti (bánya-) városokat.

valaha meg ne bánja. Azért kegyelmek azon rabokat, mellyeket elvitt, békével visszabocsássa és károkat megtérítse.

Hogyha pedig Kegyelmetek Kegyelmes Urunk gratiáját amplexálni [*elfogadni*] akarja: kész vagyok azt is megadni, mivelhogy Kegyelmes urunk ő Nagysága parancsolatja nálunk vagy on. Akár pedig hitre gyűjön Kegyelmetek hozzám, a hol híremet hallja, – nem lészen olly hamis hittem, mint az kegyelmek katonái közül némelleyek vitézinket hamis hitel megcsalták. (...)

P.S. Kegyelmes Urunk nem azért kötött fegyvert, hogy maga nemzetének vérében fertőztesse kardját, – úgy mi is, – mint Kegyelmetek.

D 77

Az esztergomi magyar vitézlő rend válasza

Szolgalatunkat ajánljuk mi is Kegyelmeteknek.

Vettük Kegyelmetek goromba orrú pennával írott levelét, mellynek vastag continentiájára [*tartalmára*] ez választadtunk. Elsőben is írja kegyelmek, hogy török-módon bánunk Kegyelmetek közül elfogott rabokkal, – az ki nem igaz; bár úgy tartaná kegyelmek az szegény ártatlan mesterembereinkből álló rabjait, mint mi: mivel az mindennapi portiójuk kívül, Méltóságos itt való Commendantné Asszonyunk mindennap asztaláról is küld fölt étkeket; magokat is tudakoztuk: ha úgy van-e bánások, a mint írja Kegyelmetek? arra kértek, hogy írhasanak: magok is megírnák, hogy beste lélek kurvafiájúl hazudott, valaki azt mondotta kegyelmeknek.

Hogy pedig azt írja Kegyelmetek, hogy nem volnánk igaz magyarok, hanem némettel bagzott vérral bírnak: ez iránt tapogassa Kegyelmetek magok fejét is, – mivel ezen két nemzetség régen conjugáltatott [*összekapcsolatott*], még Géza ideiben, és a mikor kegyelmek Fejedelme megházasodott.

Hogy pedig int Kegyelmetek és fenegetődz, hogy affélékből alább hagyjunk, és tehát armádájával, hogy úgy ne járjunk mint a szólnokiak, – attúl ne féltsen Kegyelmetek: mert Esztergam nem Szólnok, és az vak is egyszer talált patkót! Írja azt is Kegyelmetek: vagy mint Eger vára, – talám *Egerek várát* akarta kegyelmek írnya? Hogy gyermekeinket is kardra hányatja, – bezzeg, ez igazán törökség és pogányság; mindazáltal tudjuk, hogy ló-halált nem bízták ebre.

Mi illeti kegyelmetek Kegyelmes Urának¹⁰⁵⁶ gratiáját, kire int hogy amplexáljuk: még meg nem bolondultunk, hogy hitünköt elsőben is megszegjük, melly által istenünket megbántuk és az pünkösdi királyságért Kegyelmes Urunkot megvessük, az ki egy Római Császár, sok országgal bíró és feles kegyelmességgel; ezt sem ész, sem lélekösmeret nem hozza magával. Kihez képest inkább mi Kegyelmeteket nemcsak intjük, hanem az élő istenért is kérjük: fontolja meg ezen levelünköt és térjen vissza régi Kegyelmes Urunkhoz ő Fölségéhez, kihez hit szerint is tartozik Kegyelmetek, – melly iránt gondolkodják kegyelmetek, adja tudtunkra, ha kíván gratiát Kegyelmetek; talám ő Fölsége még egyszer kegyelmében visszavészi! – Írja, hogy hamishitők volnánk és hitünkkel megcsaltuk volna kegyelmeteket s katonáit; ez sem igaz, mert *hitre* nem tudjuk ki szállott volna kegyelmetekkel, – annyival inkább is megcsalt volna. Ezzel is maradván...

Post scriptájokra is ekképen válaszolunk, hogy Kegyelmetek kegyelmes Ura nem azért kötött fegyvert, hogy maga nemzetinek vérben fertőztessen, mint mi; mi sem kötöttünk nemzetünk ellen: hanem kegyelmes Urunk ő Fölsége ellensége és árulói ellen, – kivel hitünk szerint is tartozunk.¹⁰⁵⁷

¹⁰⁵⁶ Nem ironia, a címzésben is megadják a tiszteletet, Füleki „Méltóságos Felső-Vadászi Rákóczy Ferenc Fejedelem” ezereskapitánya.

¹⁰⁵⁷ Bottyán 121–122. és 122–123. A levélváltást pengeváltás követte: „(...) Az Dunán általjött Vácznál levő kuruczság után küldöttem három zászlóalja katonát, kiket is Ócsánál elérvén az mi katonáink, majd két óráig való harczok után az kuruczságot megindítván, fölverték... Más rendbeliek megint, húsz lovas, Veresegyházánál ennihán kuruczot fölvervén, négyet elevenen hoztak és ennihán paripát. Itt Esztergom előtt, az magam faluiban ... huszonegy zászlóalja kuruczság várta visszajövet az mi katonáinkat, mellyek közül két zászlóval gyöttek az ... Tölgyes nevű falura; én pedig az Dunán százhuszonhét hajdúsággal várva vissza az mieinket kompokkal és hajókkal, Szob nevű faluból kilencz szekeret hajtattván, magam rajtok mentem, – de meg nem várva, elmöntenek előttem, rút ocsmán szitkokkal illetvén, elmentek. (...) *Bottyán János m. k.*”. (Bottyán 124–125., a gr. Kohárynak írt levél október 9-én kelt.) A Lipót szolgálatában álló Bottyánnak Rákóczi 1703 végén a „Dunántúl a Mezei Lovas s Gyalog Hadaink Generálisságának tisztit s hivatalját” adja, ám az visszautasítja, amint azt Savoyai Jenő meg is írja Lipótnak. Ugyanakkor Tolnay Ferenc verses krónikája Zólyom megvételéről így szól: „Itt Bottyán János is benn rekedett vala, / mert régi nagy vitéz, némettel lovagla: / De Tolnay Ferencnek tőlle lön parola, / Hogy ez magyar ügryhöz ű szíve maghajla. (...) Ekkor Esztergomban németekkel méne, / Hogy szép portékája s pénze el ne veszne / És hogy Esztergom is magyar kézbe esne, / Dunántúl való nép hogy hozzája gyűlne.” (Bottyán 141. Bercsényivel már novemberben tudatják, hogy a zólyomi magyar őrség feje, Bottyán igyekezik kiszökni a kurucokhoz, de a németek nem akarják feladni a várat.) Az ezredest az esztergomi parancsnok kurucosságaért 1704 tavaszán letartóztatja, ám a török háborúban félszemére megvakult kiváló katona ősszel, amikor

D 78 A' keresztyén világ minden fejedelmeinek és respublikáinak,
 ugy egyéb akármelly, akárminémű állapotú, betsületű,
 méltóságú, tisztü és felelőségü rendeknek

Mi felső-vadászi Rákóczi Ferencz, Istennek kegyelmébül fejedelem, Saáros vármegyének főispánnya, munkácsi és makoviczai herczeg, Sáros-Pataknak, Tokajnak, Regécznek, Etsednek, Somlyónak, Ledniczének, Szerentsnek, Onodnak örökös ura.

A' dolognak örök emlékezetire!

Meg-újúlnek a' ditsősséges Magyar Nemzetnek régi sebei,¹⁰⁵⁸ és hazánk megsebesült szabadságának mostoha kézzel ennyiszer enyhítettett seb-helye, minekutánna alattomban el-bágyadt tagai, az Austriai Háznak Isten iteletibül való birodalma alatt, féltvén hogy ép részére is reá hat a' végső veszedelem, fegyverrel kíván el-vágattatni. El-ámúlnak sokaknak elméjek, a' meg-háborodott országnak viszontagságos újságátúl meg-rettenvén, és hogy ez a' meg-nem rontatott, dicsőséggel 's szép kies tsendességgel ennyi sok száz esztendőktől fogván virágzó és fenn álló nemzet, már idő folyásával gyászos változásban öltözik, midőn a' világ tsudállja, sokan a' király ellen való hitetlenséggel, és támadást indító véle született kívánsággal vádollyák, vétkes vélekedéssel, nem tudván a' dolgokat. Adgyatok engedelmet igaz fájdal munknak és panaszunknak, és egy kevésbé fellyebb emelvén elmélkedéseket, kikkel vagy a' nem jól el-hitt elmebéli eleve bé-vett vélekedés, vagy a' zabolátlan magános tette-tésnek hévsége nem igazán értett, midőn okát igaz táborozásunknak nyilvánvalóvá tesszük, legyetek igaz ítélő bírák.

Egynehány száz esztendeje múlt-el, olvassuk, mióta az uralkodásnak negédes kívánásával, és az országnak nagy rendei sok jó-akarattyoknak bé-hálózásával, magoknak vették az austriaiak a' királyi felségnek jussát;

Bécsbe szállítják, megszövik (az egyik forrás szerint Dunaalmásnál) és átúszván a folyón Rákóczi szolgálatába áll.

¹⁰⁵⁸ A latin szövegben *Recrudescent ... vulnera*. Bár a két kor közötti analógia erőltetettnek tűnnek, és ez nem *factio*, de Ráday nyilván ismerte Bonfini művét, Rákóczi pedig hivatkozik is rá (1059). Amikor a visegrádi kincstár kinyitáskor kiderült, hogy Habsburg Albert özvegye, Erzsébet fia, Habsburg (V.) László megkoronázása végett ellopatta a koronát, tettének hatását Bonfini így írja le: „...*infremere multitudo cepit et factionum vulnera ... recrudescent*” (...zúgolódni kezdett a sokaság és a pártoskodások sebei újra ... felszakadnak; – 279. lib. IV. dec. III.).

mindazonáltal meg-forgatván fellyebb az időknek minden folyásit, hogy mindenkor az ország ősi szabadságának tsalárd mesterségeket készítettnék veszedelmesül, azt mind a' históriák igazán írják, mind ez utolsó idő most-is beszéli nemzetünk maradékinak. Mi kényszerítette régén a' ditsőséges Báthori familiát ez ellen a' Ház ellen fegyver fogására? Mi okot vett-fel Bethlen hazánk óltalmára? Mi indította Botskait a' felkelésre? Mitsoda a' mi eleinket Rákócziakat, és Tökölit? Nyilván van a' világ előtt!¹⁰⁵⁹ Nem-is lehet semmi álnoksággal el-felejtetni országunknak igaz nehézségeit. Leg-főbb oka, most-is, mindenkor mászsor-is volt, az illy nagy és sok indulásokban, hazánk törvényeinek meg-mondhatatlan rontsolása, szaggatása; mert mihelyt észre vették az austriaiak, hogy először hozzájuk édesgettetett, tsalárdságokkal nékiek alájuk vettetett nemzetünk, alattomban és naponként csúszván, mászván szabadsága uralkodásoknak, lassan-lassan olly szemtelenségre mentenek, hogy már ki-rontván a' királyok hitleveleinek rostélyait, valami tetczett, azt szabadságosnak itilvén, 's mezőt vévén hazánk szabadságának el-rablására, alattomban való veszedelmes tanátskozásoknak nyilvánvaló jeleit mutatnák. Innen (ó fájdalom) sok magyar vérből álló ditsőséges nemzeteknek¹⁰⁶⁰ el-óltatások, sok jószágoknak erőszakos el-foglaltatások, a' haza fiaitúl a' méltóságoknak el-vétettetések, az idegen törvényeknek szokatlan behoztatások, és az el-viselhetetlen adózásoknak terheinek fel-vettetések után:

1. Országunknak arany szabadságát, melly ennyi száz esztendőktől fogva a' királyok szabad választásában maga erejét meg-rontatlan szokással megtartotta, örökös uralkodásnak ábrázattyára, az ebben való meg-edgyezésre rettentéssel élvén, szolgálai változással el-változtatták, és hogy abból felettébb való szabad uralkodásoknak nagyob eredetit vehessék;
2. Amaz nagy királynak Jerusalemi Andrásnak nagy törvényét, melly minden rendeknek leg-főbb szabadságait ez alább való időkgig nemzetünknek maradandó örök ditsőségére magában foglalta, a' haza törvényei megrontásakor, a' királyok ellen való állásra örökös hatalmat engedett, maga uralkodásának különös tetczésével, és az országnak főbb rendeknek kényszerített meg-edgyezésével, gyalázatosan el-törlötték¹⁰⁶¹; és

¹⁰⁵⁹ Azért is, mert mindegyikük megindulása vagy ténykedése valamilyen írott szöveggel járt együtt (a szerencsi kiáltvány, Magyarország panasza, Rákóczi György kállói kiáltványa, Thököly apológiája stb.).

¹⁰⁶⁰ Itt nemzetség, család értelemben.*

¹⁰⁶¹ D60

noha a' királyok szabad választásában, és azok ellen való állásban lévő szabadságnak elvételén kívül, hazánknak minden egyéb törvényeit, a' felül irt királyi hitnek önként való értelmével, hogy meg-állyák, 's szentül meg-tartják, megesküntenek; útát tsinálván mindazonáltal akármely nehéz és képtelen dolgokban való bátorkodásra, hazánk törvényeinek minden igasságait, minden megkülönböztetés nélkül szabad szakálra pusztították, távúl légyen minden gyűlölség és negédség, méltán és igazán panaszollyuk.

3. Fájdalmas dolog, nyilván, ez Márssal társalkodó nemzetnek, a' ki végtelen munkájival, vérével és költségeivel, minden ellenségek ellen régi időtől fogva ditsiretessen őltalmazta az egész keresztyénségét, hadi méltóságátul le-vetkeztettetni, és annak idegen nemzetre, az hát megévetett magyar virtusnak meg-csúfolásával, a' haza nyilván való törvényei ellen, 's nevezetesen a' királyi diplomának 4^{dik} része, melly az 1659. esztendei 1. articulusban foglaltatik, és a' 10. 11^{dik} 1608. esztendei¹⁰⁶², ugy az 38^{dik} 1659. esztendei articulus¹⁰⁶³ ellen, olly közönséges véle való éléssel ruháztatni, hogy alig láthat valaki, egy vagy két erősségben magyar fő-tisztet; és így el-vétettetvén a' fellyebb mehetésnek alkalmatossága, a' maga hazájában számkivetett haza fiának, hogy idegen járom vettetik a' nyakában ('s ki szenvedhetné ezeket el?) tsak fohászkodunk.

4. Mindenek tellyesek ez országban meg-zavarodással, meg-ujjitatott az uralkodás ábrázattya, és az ország minden dolgainak tsak intéssel parantsolásképen való igazgatását az udvari tanács negédessen magának tulajdonittya, és végre az ország fő-rendeinek minden tanácsa ki-rekesztetvén, mind azok valamik az ország közönséges állapottyát nézik, kiváltképen, tiltván azt a' haza rendelkezései, nevezetesen 3^{dik} része a' felül irt diplomának, az 1681. eszt. 4^{dik},¹⁰⁶⁴ az 1655. eszt. 50^{dik} és az 1659. eszt. 14^{dik} articulusban,¹⁰⁶⁵ (a' mint erre bizonyság a' minapi hirünk nél-

¹⁰⁶² **A2**

¹⁰⁶³ A 38. cikkely kimondja: „Őfelsége jóságos beleegyezésével az is elrendeltetett, hogy őfelsége mind az egyházi, mind a világi hivatalokat és javadalmakat nemzetbeli és a királyságban született érdemes személyeknek méltóztassék adományozni, semmiképen sem külfödieknek.” (CIH 160., latin.)

¹⁰⁶⁴ **D48**

¹⁰⁶⁵ 1659:XIV.: *Őfelsége udvarában két magyar tanácsos tartásáról*: 1613:XXV, 1630:XXIX. és 1635:XXVIII.

1. §. Az ottomán portán tartandó, a magyar ügyekben jártas magyar rezidensről: 1649:VII., 1655:L.

2. §. Magyar ügyeknek magyar tanácsos által és magyar követek és küldöttek révén tárgyalásáról: 1635:XXVIII. és 1649:VII.

kül lett Károliczi frigykötésnek¹⁰⁶⁶ tractája) mi felölünk, mi nálunk nélkül végeztetnek.

5. Ki volna, ezeken felül, a' ki nem tudná az udvari camarának szabados uralkodását? az egeket verik a' siralmok, és az Isten bosszú-állásáért esedeznek az árvák 's az özvegyek. Irtózik az elme tsak az egy újonnan keresett, tirannusi tanátstsal képzelt igazságnak emlekezetire-is, mellyet noha az ország vármegyéire ki-adott végzés szerint egyszer elengtettenek, és semi törvényei a' hazának soha helyben nem hattanak, úgy az igaz lelki ismérettel-is hogy meg nem egyezett, 's meg sem egyezhe-

3. §. A kapitányságoknak nem kiskorúaknak, hanem alkalmas személyeknek és a királyságban születetteknek, és jómódú birtokosoknak adományozásáról: 1647:LXII. – ezeknek az ezideig a királyságnak nem kára nélkül végrehajthatlan cikkelyeknek az érvényében hagyását és végre-valahára foganatosisát határozzák az országalakók. (CIH 146., latin.)

1681:IV.: „Öfelsége jóságos beleegyezésével elrendeltetett..., hogy a béke a törökökkel és minden magyar ügy az 1608. évi koronázás előtti 2. cikkelye, és a királyi diploma 3. és 13. feltétele, valamint az 1613:XXV., az 1630:XXIX., az 1635:XXVIII., az 1650:L., az 1559:VIII. szerint magyar tanácsossal traktáltassék és végeztessék.

1. §. Az így megtárgyalt és elvégzett ügyek pedig mindig kellőképpen közöltessenek az országalakókkal.

2. §. Magának a békének a pontjai is a megyéken keresztül ünnepélyesen tétessenek közzé.

3. §. És hogy amiként az ottomán portánál állított császári rezidens mellé született magyar rezidens, úgy az ugyanahoz a portához a királyság ügyeiben rendelendő küldöttségekben a császári követ mellé született magyar követ, a magyar ügyek tárgyalásában egyenlő auktoritással és kölcsönös jó egyetértéssel – a számára a magyar tanácsossal együtt adandó rendelkezésnek megfelelően –, az 1655:L., az 1630:XXXVI., az 1647:LXXIV., az 1649:VII. értelmében – ezeket ehelyütt megújítjuk – állíttassék és kapcsolassék.” (CIH 264–266., latin.)

¹⁰⁶⁶ A békét 1699. január 16-án kötötték meg Anglia és Hollandia közvetítésével, de ott voltak a szövetséges Lengyelország és Oroszország követei is. Az első cikkely szerint „Erdély vidéke, amiként jelenleg a császári felség birtokában és hatalmában van, úgy maradjon is az ő uralmában...”, pontosan meghatározva határait, mert „A Temesvárnak alávetett tartomány minden kerületével és a keresztülfolyó folyókkal maradjon a magasságos ottomán imperátor birtokában és hatalmában...”, Karánsebest, Lugos, Lippát, Csanádot, Kis-Kanizsát, Becsét, Becskereket és Zsablyát le kell rombolni, újak nem építhetők, szabad a hajóforgalom (II. cikkely). A III. cikkely megerősíti Lipótot Bácska birtoklásában, a következők a határt rajzolják meg a két birodalom között, a VII. szerint mindkét félnek szabadságában áll az eddigi kivételek megtartása mellett végeit erősíteni. (A fontosabb területváltozásokat meghatározó cikkelyek: Enchiridion 661–664., latin., az okirat szerint az *armistitium*, azaz *fegyvernyugvás* 25 évig tart.)

tett, felette nehéz okok mutatták,¹⁰⁶⁷ mindazáltal ennek a' Mammon hallatlan keresetinek módgyával, sokféle ki-gondolt szín alatt, meg-rontatván a' királyi fogadás, mennyi kárt tettenek, nagy része az ország-nak törvényes uraitul el-vétettetvén, és idegen nemzetnek adattatván, a' második András király decretumának 26^{dik} és Uladislaus király 5^{dik} decretumának, 10^{dik} és az 1599. eszt. 31^{dik} articulusnak értelme ellen, félre tétettetvén az haza érdemes fiai, nyilván vagyon.¹⁰⁶⁸ Bizony semmi nem volt ennél méreg bosszúra valóbb, a' magyar nemzet elméjének is az austriaiaktól el-idegenítésére alkalmasabb, és a' közönséges igazságtól idegenebb dolog, mint hogy az olyan jószágoktól, melyeket sok száz esztendőkkel ez előtt a' török birodalom alatt is szüntelen békességes birással birtanak, tsak egyedül a' töröknek a' hazából való ki-üzetéséért, mellyel a' király maga hiti szerint tartozott,¹⁰⁶⁹ az igaz földes urak meg-fosztassanak; és attúl a' mellyel magokat 's jószágokat az ellenség ellen való jeles szolgálatokkal, vérekkal, 's végtelen költségekkel akkora is óltalmazták, meg-fosztattatván keresztyén király alatt, rút járom alá vettessenek. Semmit nem használt itt az okoskodás, és a' könyörgés; sőt inkább uraságokat formálván széllyel, a' papi-rendek a' világiakkal együtt, a' minden nemzetnek törvényei ellen, minekelőtte idéztetnek, vagy meg-sententiáztattanak volna, már meg-győzettek, és jószágok-ból kirekesztettek valának, nem-is volt egyéb hátra; hanem, hogy minden tanácsok, a' nemességnek az országból való ki-üzetésére, esküttenek volna egyben, bizonynyal el-hinnénk. Innen meg-sanczoltattatván, és az

¹⁰⁶⁷ Marczali (i. m. 604.) jegyzetében itt említi a Kollonics-féle Einrichtungswerk azon elvét, hogy a töröktől fegyverrel visszavett jószágot az uralkodó nem köteles visszaadni a hajdani világi birtokosnak, legfeljebb kegyelemből, ha az igazolta határidőre birtokjogát és letette a hűségesküt.

¹⁰⁶⁸ Az 1222. évi Aranybulla 26. pontja: „Birtokokat nem szabad az országon kívüli (személyeknek) adományozni. – Ha ilyeneket adományoztak vagy eladtak, meg kell engedni az ország lakóinak, hogy azokat visszaválthassák.” (MK 181.) Az 1504:X. ismét kimondja, hogy a király egyházi és világi javakat csak magyaroknak adományozhat. Az 1591:XXXI. is azt kéri, a birtokokat a király ne idegeneknek, amint az például Végles vagy Zólyom várával történt, hanem érdemes magyaroknak adományozza, s egyedi sérelmek orvoslását is kéri, a király azonban a 4. §-ban a későbbi döntés jogát tartja fenn magának.

¹⁰⁶⁹ Ám Lipót 1690. április 11-én kelt rendelete szerint „...ezek a hadijogon és a fegyverek igazságával megszerzett (*acquisitae*, s nem például *recuperatae* – NG), nemkülönben vérről felszabadított földek a legkevésbé sem visszaadásra kötelezettek...” (Idézi latinul Mezősi, 180.)

újjonnan keresett igasságnak felváltására kényszerítettén sok vármegyei az országnak.¹⁰⁷⁰

6. A' parancsolat szerint való itiletek bé-hozattattanak, és a' törvények szabadságának rontására fel-nyílt úttal bérohantanak: mellyek noha az országnak világos rendelkezésivel, úgy mint 1603. eszt. 12^{dik},¹⁰⁷¹ 1618. eszt. 14^{dik}, 1638. eszt. 26^{dik}, és 1649. eszt. 42^{dik}, és az austriaiak királyi hitekel meg-erősítettett articulusokkal valójában megerősítetttenek.¹⁰⁷²

7. Mindazáltal a' tsuffá tétetett haza lakosai szokatlan törvény folyásával országunkon kívül, ellenkeztetvén azt az 1536. eszt. 41^{dik},¹⁰⁷³ és a' királyi diplomának 5^{dik} része, melly az 1659. eszt. 1. articulusban tétetett, leveleiknek elő-hozására 's igasságoknak meg-bizonyítására citáltattatván, nem tsak nehéz, 's a' dolognak érdemét gyakrabban felül mulo költséggel terheltettenek; hanem végezetre az udvari kamarai-is egyszer 's mind bíróságot 's fel-perességet-is viselvén helytelenül az 1681. esztendei 37. articulus¹⁰⁷⁴ ellen, mind felettébb való nagy károkkal, jószágok el-

¹⁰⁷⁰ Az első személy, akivel a *ius armorum*, azaz a fegyverváltság megfizetéséről az udvar megegyezett, a nagy birtokszerző és Lipóttól birodalmi hercegi rangra emelt Eszterházy Pál volt, aki a 40 000 ezer forintra becsült Simontornya átengedéseért cserébe 400 000 forintnyi birtokának megváltása elismerését érte el. 1702 nyarán külön udvari kamarai bizottság létesül a fegyverváltság végleges megoldására, s átalánydíjas tárgyalásokat kezd a vármegyékkel. Először Pest–Pilis–Solttal egyeztek meg, 30 000 forint megfizetésében, majd még ebben az évben Fejér fizetett 15 000, Somogy pedig 12 000 forintot. Az összeg függött attól is, hogy mekkora volt azon birtokok aránya a megyékben, amelyeket tulajdonosaik az elmúlt években már mint új szerzeményeket kaptak meg, ezek ugyanis, akárcsak az egyháziak, mentesültek a fegyverváltság megfizetése alól. (Mezősi 186–187.)

¹⁰⁷¹ A Bocskai-felkelés egyik okát adó kincstári perek ideje. Az említett cikkelyben tiltják a törvénytelen perbe hívást és bíraskodást.

¹⁰⁷² Mindegyik, korábban már másutt ismertetett cikkely a perbe hívás és a bírósági eljárás törvényességére vonatkozó cikkelyeket erősíti meg.

¹⁰⁷³ 1536:LIX.: „A haza jogaival és szabadságaival ellentétesen senki se kényszeríttessék törvény elé állni mégha az ország rendes bírái a királyi felség társaságában lennének is.

1. §. Sőt még a királyság határain belül se engedessék meg bárkit elítélni egyszerű panaszra, ha meg nem idézték és a jogrend szerint el nem marasztaltott – amiként az a királyi felség elődei, Magyarország királyai által megtartott.” (CIH 30., latin.)

¹⁰⁷⁴ 1681:XXXVII.: „A királyi kincstár is, bármelyik országlakó javait és ingó vagyonát ne saját auktoritásával foglalja le, hanem az akár magszakadás, akár a hűtlenségnek a Hármaskönyv első részének 14. címében és a királyság más törvényeiben kifejtett esetekben támasztott jogát ezentúl a hazai törvények – jelesül pedig az ehelyütt megújított 1659:CIV., az 1638:XXIV., az 1597:XXVII., nemkülönben a Hármaskönyv első része IX., második része LXXV. címének, továbbá Mátyás király hatodik dekrétumának

tserélésére kényszerítettettek, mind félre tétetve az ország rendes törvényszéke, és bírái, csak a' királyi fiscus vélekedése szerint itiltettek meg, újabb 's meg újabb vendégek érkezvén, ottan ottan az országban, nem egyebet kell vala hallanunk amaz szomorú sentenciánál: Költözzél-el régi lakos!¹⁰⁷⁵

8. Fohászkodik a' kunok 's jászok királyi ditsőséges privilegiumokkal ékesített régi szabadsága, mely lába alá vettetett a' német nemzet szokatlan uralkodásának, és hogy az iga alól ki-szabadíttassék alattomban szüntelenül fohászkodik.¹⁰⁷⁶

XXVI., Zsigmond hatodik dekrétumának XVII. és Ulászló első dekrétuma LXIII. cikkelyének – erejénél fogva keresse.

1. §. A kamarák és a nekik alárendelt harmincadosok bíraskodásának megszüntetésével kapcsolatos 1622:XXV-nek az összes karokra és rendekre való kiterjesztése, nemkülönben az ezzel kapcsolatban megújított 1659:LXVI. szorosan tartassék meg, elrendeltetett.” (CIH 294., latin.)

¹⁰⁷⁵ „...vivi pervenimus, advena nostri / (Quod numquam veriti sumus) ut possessor agelli / Diceret: *haec mea sunt; Veteres migrate coloni!*” Vergilius IX. eclogájának 2–6. sora. [Az értelmé prózában: ...megértük azt, (amitől sohasem féltünk), hogy földcséknék jöttment birtokosa azt mondja: *ez mind az enyém, vándoroljatok el, régi földművesek!*]

Kollonich írja 1988–1689-ben elkészített *Einrichtungswerkében*:

„1. ...a magyarországi új szerzeményi területeken a házakat és a telkeket általában néhány évre fel kell menteni minden adó és robot alól, és pedig a magyarok 3, a németek pedig, hogy jobban odacsalogathatók legyenek és mivel a költségeik is nagyobbak, 5 évet kapjanak... (...)

2. ...nem szabad nemzetiségi alapon különbséget tenni a bejövő idegen népek között, ... mégis miközben a többieket egyformáknak tekintjük, mindig a németeket különösen a császári Felséged német örökös tartományaiból származókat közemberek és magas rangú személyiségek mások elé kötelesek helyezni, hogy az ország vagy legalább nagy része lassanként elnémetesedjék, a forradalmakra és nyugtalanságra hajlamos magyar vért a némettel lehessen mérsékelni, és ezáltal természetes örökös királya és ura iránti állandó hűségre és szeretetre nevelni. (...)

3. ...hogy a vallások különbségét itt megszüntessük vagy helyesebben a katolikusok között bizonyos más vallásúakat nyilvános gyakorlat nélkül tűrni kellene... Már csak azért is, mert e vallási türelem nélkül a benépesítés hosszú ideig tartana vagy egyáltalán elérhetetlen volna. De csak a vidékre kell kiterjeszteni és nem a várakra, mert ezeket amennyire csak lehetséges, katolikus németekkel kell megszállni.” (Sinkovics II. 706–708.)

¹⁰⁷⁶ 1701-ben eltörlik a jászok területben élők kiváltságát, a Budai Kamarai Admisztráció (az 1686-ban létrehozott Budai Kamarai Felügyelőség jogutódja 1691-től, közvetlenül a bécsi Udvari Kamara fennhatósága alá tartozó szervezet, felelős a töröktől visszafoglalt területek gazdasági ügyeiért) közleménye értelmében ezentúl jobbágyként adóznak, s Magyarország e részét, mint háborús, tehát új szerzeményt eladásra kínálják

9. Fohászkodik hasonlóan a' maga igasságából le-vetkeztetett magyar kamara, és midőn a' mindenek körül való igaz rendelés hatalma, hogy nagy megutáltatásával az udvari kamara által töle el-vétetett arról panaszol; a' törvényeknek világos meg-rontatását, mellyek az 1622. eszt. 18^{dik}, az 1647. eszt. 146^{dik},¹⁰⁷⁷ és az 1681. eszt. 13^{dik} articulusokon¹⁰⁷⁸ fundáltatnak, és az egymást értést helyben hagyván, az egymástól való függést nyilván ki-rekesztik, méltán fájlallya.

10. Mint vádollya az Istennek szolgállója a' természet-is maga az udvari kamarának mondhatatlan fősvénységét, mert noha az Isten ritka kegyelmességéből az országban elfogyhatatlan bősége van a' sónak, mindazáltal azt olly drága áron adatta, hogy már nagyobb része az ország lakosinak minden nap sótalan kenyérrel élt, el-vétetettvén a' szabad kereset, és a' természetnek ez jótéteményétül a' lakosoknak megfosztása nagy gonosság nélkül nem lehet.

11. El-kerüllyük a' koronához tartozandó jószágok el-idegenítését, melly tiltatik az Uladislaus király 7^{dik} decretumának 2^{dik} articulusában.¹⁰⁷⁹

12. Az országban a' meg-kettőztetett harminczadokat.

13. Az arus börtöknak meg-árendáltatását.¹⁰⁸⁰

14. Tsak egyedül az el-viselhetetlen portio quantumának szedését vévését hozzuk-bé igaz fájdalommal. Oh! melly bő materiája jó-ki ebből a' szomorúságnak! Mert a' midőn a' szabad rendelés negédességét magának vette az udvar¹⁰⁸¹, nagy milliók summáját vetvén az országra, noha a' szabad ország szabadsága, az egész ország gyűlésén kívül semmi adó szedést nem enged, azt bizonyítván a' Mátyás király 3^{dik} decretumának 1. arti-

fel. I. Lipót a következő évben 500 000 forintért elzálogosítja a Német Lovagrendnek. A jászkunok 1745-ben válhatták meg magukat a zálogösszeg lefizetésével (jászkun redemptio).

¹⁰⁷⁷ A magyar kamarának az udvaritól való függetlenségével kapcsolatos cikkelyeket erősítik meg.

¹⁰⁷⁸ 1681:XIII.: D48

¹⁰⁷⁹ Az 1514:VII. tiltja a királyi jövedelmek beírását.

¹⁰⁸⁰ Pontosabban az árucikkek versenyt kizáró bérbeadását. Arra utal, hogy a bécsi udvar egyes árucikkekre elővásárlási jogot adott. A marhakereskedelmet idegen bérlok (appaldátorok) kezébe juttatta.* Az ország gazdasági helyzetét rontotta, hogy miközben az udvar egyre több termékre vezetett be kereskedelmi monopóliumot, az adó egyre nőtt, pénz viszont kevés volt, mert a katonai parancsnokok kisajátították a kereskedelmet.

¹⁰⁸¹ Lipót a Wesselényi-összeesküvés eltiprása után 1671 márciusában a rendek jogának figyelmen kívül hagyásával rendeletben közli, hogy minden vármegye köteles a területén állomásozó haderőt eltartani, s ehhez meghatározzák a porciót. A porcióhoz: D56.

culusa,¹⁰⁸² a' honnan olly nagy 's messzére való maradékink által-is megsiratandó romlása következett a' hazának, hogy virágzó és ritka gazdagságokkal bővelkődő állapotja után édes hazánknek nem láthatunk egyebet régi bódogságának színes árnyékánál.¹⁰⁸³ Nehéz kimondani, hogy a szegény kösség ki fogyván minden értékéből, a' honnan fizethessen, sokféle kétségben esett, bizonyos dolog hogy némellyeknek fel-akasztani magokat, némellyeknek török szolgálattal könnyíteni állapottyokat, némellyeknek hallatlan példára feleségeket az executoroknak, gyermekeket a' törököknek zálogba vetni tetszett. Oh! Szabad nemzet által elszenvedhetetlen kegyetlen szolgálat! Hogy lágyabb sorsa vólt az uralkodó hold birodalma alatt az ország népének, most-is emlegeti, és hogy az austriaiaknak egy esztendei sanczoltatása a' töröknek adott ötvenesztendei fizetéssel, felette meg-egyezett, köz írás által meg-bizonyittatott.¹⁰⁸⁴ Nem-is forott ki az austriaiaknak ez kegyetlen kívánsága, valamig az ország minden rendei ellen egyaránt nem kegyetlenkedett. A' pap urak, főrendek, nemes emberek, és a' szabad városok, adó fizetés alá rekesztettenek; és noha meg-biztattatott az ország az utolsó fizetés végső esztendejének már jelen lételével a' köz válaszokban gyakran megjelentetvén; de midőn az illy nehéz és el-viselhetetlen adózás terhe semmiképen meg nem szűnt; sőt naponként az igiret ellen mesterségesen nevededett, új fizetés neme accisa¹⁰⁸⁵ formáltatott, a' hadi executio uralkodott, tömlöczözés verettetés támadott, az országban alattomban a' sóhajtság szaporodott, azokból a' dolognak nyilván valósága azt

¹⁰⁸² Janus Pannonius és Vitéz János összeesküvésének (1471) elfojtása után a köznemesség fejenkénti részvétele mellett megtartott országgyűlés első cikkelye évenkénti országgyűlés tartását mondja ki, bár az utolsó mondata („...ha a szükség kényszerít”) ennek értelmezését lényegében a királyra bízta.

¹⁰⁸³ Marczali jegyzetben (Enchiridion 607.) közli, hogy a kormány 1698 novemberétől 1699 novemberéig négymillió forintnyi adót vetett ki, majd visszahozta az accisát is. A teher elosztását úgy kívánta, hogy a városok fizessék az adó tizenhatod részét, a többi kétharmadát a jobbágyok, egyharmadát az urak és a nemesek. A rendeknek a tájékoztatásra meghívott képviselői kijelentették, hogy e dolog az országgyűlésre tartozik, az adó sok, ötvened része legyen az urak és a nemesek terhe, tizede a városoké, a többi a népe. (i. m. 609.) Lipót 1698 Karácsonyán rendeletben közli a megyékkel: az egyház és a birtokosok, valamint a városok 250-250 000 forintot fizetnek, a maradék 3,5 millió forintot a jobbágyok.

¹⁰⁸⁴ Esterházy Pál nádor szerint az ország népe 100 év alatt nem fizetett annyit a töröknek, mint 2 év alatt a császári katonaságnak.*

¹⁰⁸⁵ Árucikkek értékesítése után fizetendő forgalmi adó, ilyen bevezetése a németalföldi függetlenségi harc okai között is szerepelt.

bizonyította, hogy könnyű a' következtetés, mellyel a' szabad nyakra a' szolgálatnak örökké való jármát akarják vetni.

15. Mi kell több? Az ország rendes itiletei, mellyek a' királyi hit és az haza törvényei szerint minden esztendőben szoktak lenni, mind el-töröltetnek, mind szokott idejekben, ötven esztendő alatt-is (a' mint az octavák) nem folyhattanak, melly-is bizonyos veszedelmére vala az országnak: bő magva nőtt ebből a' zürzavarnak, megrontattak a' törvények, megújítottak a' per folyások, következtek a' ragadományok, nőtt a' hatalmasabbak szabadsága, meg-nyomorítottak az árvák, fel-prédáltattak az özvegyek, és midőn a' haza lakosinak a' magok törvényével való élés meg-nem engedtetett, sem az idegen bíróságot könnyen bé-nem vehették, mindenek tövel hegygyel egyelettenek öszve, számkivettetvén az igasság.

16. Kitsoda az, a' ki előtt titok volna a' religionak (Isteni tiszteletnek) megháborításának¹⁰⁸⁶ színes fogása. Bizony a' vallás háborgatása, mellyet mind az ország, 's mind az impériumi törvények helyben hagytanak, hogy azzal a' megrontott haza szabadságát tsufohassák, a' személy válogatás nélkül meg-nyomorított csehek példájával¹⁰⁸⁷ régi szokott dolga az austriaiaknak a' köz-mondásként: El-oszlatnak a' nagy vizek, s patakokká lésznek, és ekképen szélyvel szaggatván a' haza nagy rendének elméjeket, midőn a' vallás színe alatt az egyenetlenségnek magvait hintik, alattomban ereje el-fogyattatván, tapasztallyuk az országnak romlását. Bizonyosságok erre a' magok idegen nyelven szóló papjok ellen panaszló prédikáló székek, és a' kívül valóknak az 1681. esztendei 27^{dik} articulus¹⁰⁸⁸ ellen engedtetett gazdag óltárok, kiket midőn csak a' pompás jövedelemre vágynak, a' magyar nemzetnek lelki építése nélkül el-foglalt a' hanyatt fekvő tunyaság.

17. Az austriaiak gonosz kívánsága alá vettetett hazánk törvényei hevernek, és hajdani arany szabadsága az ország gyűléseinek egy udvari ta-

¹⁰⁸⁶ Lipót 1701 áprilisában kelt rendeletével az újonnan a töröktől visszafoglalt területeken' eltiltotta a protestáns religió gyakorlását. (Kevesebb, mint három héttel azután, hogy megerősítette két évvel korábbi oklevelét, amelyben a létrejött görög katolikus oláh papságnak a római katolikusokéval egyenlő jogokat ad.)

¹⁰⁸⁷ Az 1620 novemberében elszenvedett fehér-hegyi vereség után őket ért megtorlásra utal.

¹⁰⁸⁸ 1681:XXVII.: „Hasonlóképpen öfelsége jóságos beleegyezésével elhatározott az 1659:XXXVIII. megújítása ehelyütt, nemkülönben az 1608. évi koronázás előtti 9. és 10. cikkelyé, és hogy minden hivatal és javadalom, egyházi tudniillik és világi, valamint végvári parancsnukságok és kapitányságok Magyarországon és Horvátországban nemzetbeli személyeknek és a királyságban született érdemeseknek adományoztassanak.” (CIH 288., latin.)

nácsnak udvarol. Az építésnek micsoda tovább való reménsége van, elromolván a' fundamentum? A' kegyetlenség úttjának nevelésére bizony nincs semmi bizonyosabb jegy, mint a' szabad országnak közönséges ország gyűlésétől el-vonattatni.¹⁰⁸⁹ Innen nőtt a' nagyobbakat tselekedni mérészlő telhetetlen szabadság, és valamit magános tanáttsal elrendeltenek, az leg-főbb törvény erejévé vált a' kételenesek előtt: semmit sem hattak el-próbálatlanul, hogy e' gazdag ragadományban örvendezhessen, az austriai hatalom.

18. Rá vetteté azért az országra a' dicasteriumokat [*kormányhatóságokat*] az ország gyűlései helyett, mellyek által midőn a' haza lakosit maga tettzése szerint igazgattyá, meg-ítilheti az igaz bíró, hogy nints egyéb hátra a' szabad országban, hanem a' magános tettzés szerint való gazdai hatalmas uralkodás.

19. De mit mulatozunk ezekben tovább? Ki-atták az austriaiak ez nemzetről nyilván való bizonyosságait hamis tanácsoknak, midőn ez előtt négy esztendővel az országon kívül öszve híván törvénytelen módon az ország fő-rendeit több sok 's nevezetesen ez illy punctumok kívül: hogy tudni ilik a' jövőendő szüntelen való adózás módgya, a' felül irt hogy már ország gyűlése által találtassék-fel. Az alább való nemesség paraszti állapot alá vettetessék. A' fellyebb való pedig, a' szabadság szoross rostélyai-val, az ország fundamentumos törvényei ellen (melly törvények minden rendeknek ugyan azon egy szabadságot tulajdonítanak, hogy abban nagyobb 's kisebb nem lehet) meg-határozattassanak. Az ország szokott törvény folyása tovább, az austriai törvény szokatlan folyására vonattassék, hazánk szabadságának meg-tapodásával, ki-mutatták. Be gyönyörű szép szentsége ez a' királyi hit leveleinek!

20. Álly elő annak felette te-is, az országban való örökösségnek felállítására találtatott út, eperiesi mészárlás!¹⁰⁹⁰ Gyászolnak az özvegyek 's az árvák meg-fosztattatván édes szüléjektől. Elszedettek a' Gabiusoknak főbb fejei,¹⁰⁹¹ és sokaknak ki-ontatott ártatlan vérek az Ábelével együtt az egeket verdesik. De még sints mértéke az austriaiak ennyi kegyetlenkedésének, még sem elégedett-meg sokaknak vérével, 's nem nyugodott mind addig.

¹⁰⁸⁹ Az uralkodó az 1687–88. évi országgyűlés után többet nem hívott össze.

¹⁰⁹⁰ 963

¹⁰⁹¹ Livius leírja (c. LIV. lib. I.), hogy Tarquinius Superbus Gabii városát a legkevésbé sem római módon, ármánnyal és csellel támadta meg. Legkisebb fia színleg ellene fordult, Gabii lakóinak bizalmába férközött, majd apja hallgatag utasítására (követe előtt séta közben botjával mákféjeket ütött le) elpusztíttatta a város előkelőit.

21. Valamig az ő uralkodása gonosz kivánságának bé-töltésére, a' mi vérünket-is más nyolczvankét hazánk főbb tagjaiéval, kik nevek szerint registráltattanak, 's hasonló kegyetlenségre rendeltetnek szomjuhozva nem kívánta.¹⁰⁹² Magános külön való életet éltünk az országban mi szabad fejedelmek örököse, és édes hazánknak nap nyugotra rohanandó állapotját könyves szemmel gyakorta nézdegéltük, és midőn bátorságos lelki ismérettel minden változást tőlünk távol lenni itilnénk, és semmi következő gonoszt elmébéli gondolattal sem gyanithattunk volna. Ime hirtelen az austriaiak hazánk főbb-rendeinek el-törlése felől való tanácsokból, el-mulatván az 1613. esztendei 34^{dik} articulus¹⁰⁹³ értelme szerint a' szokott idézést, vigyázatlanúl lévén meg-fogattunk, és félre tétetvén személyünknek minémüsége, sűrű őrizettel körül-vétetvén, szoros tömlőczi ocsmányságban rekesztettünk. Irtózik elménk annyi és olly sok gonoszinknak emlékezetitül-is, mellyekkel (bizonyosság az Isteni Felség) az egész világ előtt nyilván lejendő ártatlanságunk az austriai kegyetlenség által szörnyüképpen vesztegettetett. Vádoltatunk a' királyi felséget sértő halálos vétekekkel, tanúknak hitetlenségét fogatták ellenünk, jutalmat ígtek rab társainknak, latrul magyarázták leveleinket, és végtelen törvényekkel megtiltatott parantsoló iteletet, ki-zárván a' rendes törvény folyását hitetlenül, rendeltének ellenünk. Mi vólt hátra a' mit kellett tselekednünk? Hazánk törvényeinek illy nyilván való romlása között, és a' régen el-rejtett szivbéli dühösség által ártatlan életünk ellen leselkedő bizonyos veszedelem között? Meg-szabadított bennünket Daniellel az isteni jóság az oroszlánnak fel-tátott torkából, és az undok rabságból, tsudálatos szabaditással ki-hozván bátorságos rév partra vezérlett.¹⁰⁹⁴ Távul létünkben azért ellenünk olly tökéletlenségekkel 's az igazságtul olly idegen vádlásokkal telylyes hamis sententia mondatott, hogy az azt meg-fontoló 's meg-vizsgáló igaz bíró előtt, annak a' gonosz elméből származott alkalmatlan iteletnek hamissága nyilván való légyen. Meg-vallya ezt azon sententiának vége felé egy szakasz, midőn a' törvény ereje szerint (a' mint ott írják) az austriai fejedelem, nem vólt köte-

¹⁰⁹² Amikor 1701 áprilisában Rákóczit elfogták, másokat is letartóztattak. Hír szerint az udvar eredetileg 82 személy megidézését vagy lefogását tervezte. Rákóczi emlékezete szerint kihallgatása során 60 személyt soroltak fel, akikkel kapcsolatban állt. További letartóztatásokra szökése miatt nem került sor.*

¹⁰⁹³ Ismét a perek törvényességét megerősítő cikkelyekre hivatkozik, akárcsak lejjebb az 1536:XLI. is.

¹⁰⁹⁴ Rákóczi 1701. november 7-én Lehmann kaptány segítségével szökött meg börtönéből, D73

les a' mi ellenünk való per folyás indítására azt mondgya. Ugyé hát? fel-
 ódoztatotnak itili magát lenni a' törvény alól? Minden ellenkezőt kiálta-
 nak ezzel az ország törvényei, 's a' király esküvései, és a' királynak hogy
 a haza nemes tagjait szokott törvény folyása kívül meg-sentenciázza, arra
 semmi hatalma nintsen, a' felül elő számlált 1536. eszt. 41^{dik}, 1687. eszt.
 6^{dik}, és a' tripartitum Decretumnak 2^{dik} részének 5^{dik} titulusa,¹⁰⁹⁵ világo-
 san beszélnek. De nem tiltotta meg a' szemérem a' megemlített iteletnek
 más szakaszszában, azt-is ki nem mondani, hogy: A' királyi fiscus pert
 formált ellenünk. Szűkebben! Ártatlansággal bátorzkodó fejet hajtottunk
 hazánk törvényének, és (a' mint a' császárnak ő felségének irott utóbbi
 levelünk igaz párbábúl meg-láthatni) azt kívántuk egynehányszor, hogy
 szokott folyása szerint szolgáltatassék ki az egy igasság. Semmi tekinteti
 nem vólt itt a' törvénynek a' gonoszul fel-indult fejedelem elméje meg-
 lágyítására; melly, noha az 1687. esztendei 6^{dik} articulusban ezen szóval
 azt mondgya, hogy ha történnék ezután, hogy a' haza lakosai közzül va-
 lakik halálosan vétkeznének, az arrúl rendelt törvényeknek módgya sze-
 rint, és az azokban fundálandó rend szerint kell azok ellen procedálni.
 Olly távúl van pedig attúl az, hogy ez újj rendelkezésnek tennének eleget; sőt
 inkább az idegen törvénynek és per folyásnak alkalmatlan keménységé-
 nek fel-vételére kényszerítettünk, a királyi hitnek el-felejtésével. Mi lehet
 még-is a' mi dolgunk ártatlansága meg-bizonyítására nyilván valóbb?
 mint hogy a' hasonló hamis vádlással velünk meg-egyezők minden ha-
 lálós bün nélkül valóknak találtattanak, meg-igazítottattanak, 's szabadon
 el-botsátattanak; mert hogy illy nagy próbájú dolgot csak egy magános
 személynek tractalni nem lehetett, az értelmes okosság mutatya: Szám-
 kivetésben van ott az igasság, valahol az elmének eleve bé-vett dühössé-
 ge uralkodik. Elég sokáig jádczodoztanak negédességgel ki-terjesztett
 vitorlái az austriai birodalom hajóinak, valameddig, a' mi nyomoru-
 ságinkban bujálkodó folyásit az Ur Isten boszszú állásának igaz örvénye
 eleve el-rendelt viszontagságos nyomoruságnak habjaival el nem
 buritotta. Nem akarja az isteni irgalmasság tovább ezt az országot az
 austriaiaknak tolvajlására ki-tétetettnek lenni, midőn meszszére való
 maradékinkhoz-is példás irgalmasságával bennünket az ellenünk el-
 gondolt veszedelem alól meg-szabadítván, s már a' külső fejedelmek jó-

¹⁰⁹⁵ A Hármaskönyv idézett helye azt tartalmazza, hogy kiket köteleznek a törvények és végzések. Werbőczy első helyen a királyt említi, Cato mondatát idézve: *Tűrd a törvényt, amit te magad hoztál!* Kötelezik a törvények a király összes alattvalóját, sőt – némi időbeli engedménnyel – az országban időző külföldieket is.

akarattya által, az ország belső részeiben bé-hozván igaz fegyvernek hadi vezérévé lenni akart. Így van a' természetül rendelve, hogy a' magyarok nemes elméjek el-nem szenvedhetik a' boszúságot, és a' szabadságban született haza szabad tagjai szolgálai állapot alá vettetvén nehezebb dolognak tartják azt a' keserü halálnál.

Nyilván való légyen azért a' keresztyén világ előtt a' Magyar Nemzetnek igaz fegyvere és midőn a' mi ősi szabadságunk ellen leselkedő Austriai házat igaz itilet tétellel fontollya, jó akarattal és segedelemmel ez szabadságátúl tilalmas és igasságtalan módon meg-fosztatott nemzetnek óltalmúl jelen lenni vegye szívére. Mi (mert a' maga hitit ennyiszer megszegőknek tovább hinnünk nem lehet) édes hazánknak az austriai járom alól való kiszabadítására, melly mindeneknek minden szeretetit együvé foglallya, életünket, javainkat 's utolsó csepp vérünket is önként felszenteljük, és hogy e' fegyver fogásunkban nints semmi negédségünk, nyerekedésünk 's magános ditsőségünk, az Isten előtt, a' szent angyalok előtt és a' keresztyén világ előtt, józan jó lelki-ismérettel közönségesen nyilván valóvá teszszük. Hadakozik értünk (Istenben vetvén vas matskáját hajónknak) az ég, és nem tulajdonítván e' nyomorúlt nemzetségnek közönséges bűneit, midőn ennyi gonoszok közt habzó hajóját igaz igyünknek a' tovább való elő-menetelnek széles tengerére botsáttuk, az Isten gondgyaviselésének bódogító szelei által, régi bódogságának bátorságos révpartyára el-vezérli, és immár valahára az örökké való tsendességnek diadalmaskodó örvendezésével megkoronázza!

Költ Munkátsi uraságunkban lévő táborunkban, hetedik napján Szent Iván havának, ezer hét száz három esztendőben.¹⁰⁹⁶

¹⁰⁹⁶ (Sinkovics II. 784–795.) A június hetedikéi dátum nem igaz, mert Rákóczi csak egy hét múlva ér majd a magyar határra, de szándékos: ekkor volt a tiszaháti felkelők csatája Dolhánál (1052), innen számítják tehát a felkelés megindulását.* Bercsényi Miklós 1704. március 7-én Semp térről írja Károlyi Sándornak: „Nem vélem, hogy az méltóságos Fejedelem neve alatt emanált [*kibocsátott*] manifestumok még kegyelmedhez, s a tájára penetráltak [*eljutottak*] volna: imé azért ennéhány exemplárt [*példányt*] küldöttem kegyelmed kezéhez, communicálhatja [*közölheti*] másokkal is. Most imprimáltatok [*nyomattatok*] többet is Nagy-Szombatban...” (Rákóczi tár II. 54.) A manifestumot abban az időben *köztudománytételnek* mondtuk.

Az ország rendjei közt első a klérus. De sóhajtozni kell azon, hogy Szent István és más királyok jámbor szándékait milyen rosszul teljesítik az osztrák uralom ideje óta. A káptalanok teljesen felhagytak az ifjúság oktatásával, különösen mióta a jezsuiták viselnek erre gondot. Ezt a körülményt nagyon ügyesen használta fel a bécsi udvari tanács. A magyar jezsuiták mindig ausztriai főnökeiknek engedelmeskedtek, s ezért az ifjúságnak mindenekelőtt nagy gyűlöletet sugalmaztak Kálvin és Luther követői ellen. Ennélfogva ezeket az elvakult és vakbuzgó elvekkel telített fiatalembereket a papi rend számára választották ki, és a jezsuiták közt tartották vissza azokat, akik tanulmányaikban kiűntek. A magyarok természetesen tisztelik papjaikat, akiknek nem volt nehéz ezt a keserű vakbuzgóságot a katolikus világiakba is átönteni. A klérus legjobb része azt hitte, hogy az ortodox vallás megőrzése az osztrák uralomtól függ, s ez ellen fegyvert fogni annyi, mint a katolikusok romlására törni, és *ipso facto* [ezáltal] egyházi átok alá kerülni. Ennélfogva e háború elején saját plébánosaink és papjaink annyira menekültek előlem, hogy sokáig lelkipásztor nélkül voltam, mert az eretnekek cinkosának és mintegy kiközösítettnek tekintettek...

Lipót császár a püspökségeket csak olyan alattvalóira szokta ruházni, akiket a jezsuiták ajánlottak. Ezek pedig vagy a legalacsonyabb nemességből származtak, vagy egészen népi eredetűek voltak, akik inkább szent hivatásuk méltóságával, mint erkölcsaik tisztaságával, tudományukkal vagy irgalmukkal tűntek ki. Mivelhogy a nép és a nemesség legnagyobb része eretnek vallásokat követett, a lelkipásztoroknak nem voltak híveik, s ezzel az ürüggyel nem prédikáltak, az ifjúságot sem oktatták katekizmusra, de szigorúan megkövetelték híveiktől a tizedet és az egyéb szolgáltatásokat, és pénzt halmoztak közrendű rokonságuknak. A félig romba dőlt templomokat megfosztották díszektől, és még tisztaságot is alig tartottak bennük. (...)

A második rend a főuraké, akiknek hajlama nem különb. Ezek az alsó-magyarországiakból állnak, meg a Vág-vidéki tizenegy megyéből, és végül a felső-magyarországi tizenhárom megyéből valók. Az alsó-magyarországiak és a Vág-vidékiek közül sokan nősültek Ausztriából vagy Stájerországból, mások Bécsben nevelkedtek, és örökös birtokaik voltak Stájerország, Ausztria vagy Morvaország határán. Ez volt az oka annak, hogy szívükben Ausztriához húztak, és hogy nem akarták kockára

tenni birtokukat és vagyonukat, vagy pedig nem sokra becsülték Bercsényi gróf családját és személyét, ezért nemigen akartak pártomra állni, mert féltek, hogy az övénél kisebb rangot kapnak. Az bizonyos, hogy egyik sem volt éppen ellensége annak az ügynek, amelynek védelmét elvállaltam. Még a nádor is, a főurak feje, Esterházy Pál is pártolta az ügyemet a szájával, de nem teljesítette nádori kötelességeit, mert ha ez a főúr már a háború kezdetén felhasználta volna tekintélyét, és méltósága szerint betöltötte volna a közvetítő szerepét a császárhoz ragaszkodó főurakkal egyetértésben – akkor, amennyire emberi értelemmel következ tetni lehet, a magyarországi háború szerencsésen ért volna véget.

Az Örök Igazság¹⁰⁹⁷ előtt írom ezeket az *Emlékiratok*-at, s ezért – félre téve minden emberi érzelmet – be kell vallanom, hogy Bercsényi gróf személye, de méginkább szelleme, hajlamai és szokásai nagyon akadályozták a magyar főurak egyetértését. Őt mindenki ismerte, engem pedig csak kevesen, s azok is fiatalságomra való tekintettel képtelennek tartottak katonai és politikai tanácsra, s ezért mindent a grófnak tulajdonítottak. Sokan még egy sorban sem akartak állni vele, nemhogy parancsnokságát elismerni. Így hát Bercsényi szelleme, amely nem tudta elviselni az egyenlőséget, a nála alacsonyabbak szemében keménynek és tűrhetetlennek látszott. Bizalmas érintkezésben meggondolatlanul maró és gúnyos volt, komoly dolgokban könnyelmű, a szemrehányásban csípős és megvető. Konokul tisztelte saját véleményét, de többnyire megvetette a másokét. Beszédben ékesszóló volt, cselekvésben tétovázó, kétes esetekben ingadozó, tanácsa, elméjének nagy kiterjedése miatt határozatlan és bizonytalan volt, szerencsétlen körülmények miatt mindig másokat okolt. Bercsényi szeretetből és kényszerűségből ragaszkodott hozzám, így barátságból és viszonszeretetből sok dologban támogattam, vagy pedig mértéktartást nem ismerő természetével mentegtettem. Egyébként, mint-

¹⁰⁹⁷ A *Vallomások* után megírt *Emlékiratok* bevezetőjének tekinthető a *Levél az Örök Igazsághoz*. Ennek zárásaként ezt írja: „A te segítségedet és világosságodat kérem tehát, hogy ne tévelyedjek el, tőled eltávolodván. Hogy mindig megbánjam azokat a cselekedeteimet, amelyeknek célja nem te voltál. Hogy mindazt előadjam, amit nem szégyelltem a te jelenlétben megtenni. A te munkád lesz, ha segítesz legyőzni az önszeretetet és az emberi méltóságérzést, amelyek azelőtt bálványaim voltak, s amelyekre többször emeltem tekintetem cselekedeteim közben, mint Terád. Fogadd tiszta szándékomat, hogy mindabban, amit cselekedtem, a tiszta igazságot akarom elmondani. Hiszem, hogy ez az igazság belőled sugárzik, s az utókor majd téged dicsóít érte, és megtanul különbséget tenni az igaz és a hamis között. Mindazok pedig, akik e könyvet olvassák, egyedül Téged magasztaljanak, és lássák világosan az én méltatlanságomat és hálátlanságomat.” (i. m. 45.)

hogy nem vettem benne észre semmi rosszakaratot, nem is büntethettem igazságosan. Ezért a többiek hallgatólagosan azzal vádoltak, hogy gyönge vagyok vele szemben. A közvélemény azt vetette Bercsényi szemére, hogy fősvény, kapzsi és kincseket gyűjt, de erre ő képtelen volt. Takarékoskodónak tartották, mert nem fordított gondot arra, hogy megnyerje a többiek szeretetét, és azt hitte, hogy velem együtt elegendő önmagának. Ezért rajtam kívül egész Magyarországon nem volt barátja. De én sem mindig tetszettem neki, mert ha meg akartam őrizni a méltányosság szabályait, nem mindig tehettem eleget kívánságainak. Egyébként hatalmas szelleme, mint már említettem, könnyen átlátta az ügyeket, de ritkán tudta felismerni más emberek képességeit és tehetségét. Minthogy a szabadság ügyét védtem, szívesen megengedtem neki mindazt, amit a lengyel nagyurak gyakorolnak királyuk irányában, és amiről azt hittem, megegyezik törvényeinkkel. Ez sok rágalomra adott okot, mert azt hitték, hogy a gróf hatalomban és méltóságban egyenlőnek tartja magát velem, holott sohasem vettem észre, hogy vétett a tisztelet és engedelmesség ellen. Nehezen tudtam mérsékelni e barátom természetét, akit őszintén szerettem, aki ismerte titkaimat, s száműzetésemnek és szerencsétlenségemnek hű társa volt. Nehéz volt őt kibékíteni a pártomon álló többi főúrral, mert mindnek különbözött a szelleme, és bár látszólag önként adták meg a tiszteletet Bercsényi grófnak azért a becsületért, amelyet én tanúsítottam iránta, és rangjáért is, mégis egyik sem volt őszinte vele, mint ahogy maguk között sem voltak őszinték. Megvetették, csepülték és gyakran rágalmazták egymást előttem, miután előzőleg már szabadon bírálták egymás között személyemet és tetteimet. Mindazt, amit Bercsényiről elmondtam részletesen elmondhatnám a többi főúrról is, kivéve éles elméjét, érett ítéletét, megbízható szeretetét, ragaszkodását és hozzá való hűségét. Azok között, akik magasabb katonai rangot viseltek, egy sem volt, aki nem érdemelt volna szigorú, de igazságos büntetést, amiért nem teljesítette parancsaimat. Kétségkívül gyakran meg is kapták volna, ha tudatlanságuk vagy egyéb hibáik nem mentették volna őket, mert nem volt elég ügyes alattvalóm ahhoz, hogy helyüket be tudtam volna tölteni és hibáikat javítani. Egyébként, ami a főurak helyzetét illeti, amióta a népet elszegényítették az osztrákok végrehajtásai, azóta az ő jövedelmük is nagyon csökkent, örökös birtokaik leromlottak, nem tudtak nagy udvart és nagyszámú nemesi kíséretet tartani azokból a rokonnokból, akik ragaszkodtak hozzájuk. Ezért jórészt elvesztették hitelüket és tekintélyüket a nemesség előtt, s ennek következtében ártani sem igen tudtak.

A harmadik rend, azaz a nemesség és az egész katonaság nagy tiszteletet, engedelmisséget és szeretetet tanúsított irántam, és csak az volt a sérelme, hogy a nagyok és a tábornokok szabadosságait nem büntettem meg szigorúan, rögtön az első, gyakran meggondolatlanul és kellő bizonyítékok nélkül emelt panaszokra. A közvélemény és a nép ítélete ugyanis nem mindig vette figyelembe az ügyek körülményeit és mindazokat a bajokat, amelyeket az elhamarkodottság, a meggondolatlan cselekvés, végül a szabálytalan és törvénytelen eljárás okozhatott. És mennyire kárhozatos lett volna, míg szabadságunk helyreállításán dolgozunk, ha zsarnokian bánunk a nagyokkal és főurakkal, az osztrákok módjára. A törvények tiltják, hogy elítéljünk valakit, mielőtt meghallgattuk és bűnéről kellően meggyőződünk. Amikor tehát előre láttam, hogy a panaszok, még ha talán igazságosak is, híján vannak a törvényes bizonyítékoknak és a félelemtől és megvesztegetéstől ment tanúknak, nem tartottam helyesnek megindítani a törvényes eljárást, de nem mulasztottam el, hogy négy szemközt elég kemény és az érdekeltet érzékenyen érintő szemrehányásokat tegyek. Az igazság tisztelete kényszerít arra, hogy így beszéljek, bár nem hiszem, hogy a főurak között bárki is rosszakaróm lett volna, hanem inkább a versengés, hogy ne mondjam, irigység Bercsényi gróffal szemben, vagy inkább a természetükké fajult rossz szokás okozta köztük ezeket a gyalázkodó és rágalmazó beszédeket. A nemesi rend mindig hűséges és állhatatos szeretetet mutatott irányomban. Igaz hazafi nem sóhajtozhat eleget, amikor látja, hogy az ország e fontos rendjének nevelése mennyire elhanyagolódott az osztrák uralom alatt, és hogy e rend a nép legalja elemeivel keveredett. A nagyok pompájának és nagyszámú udvartartásának is megvoltak valaha a hátrányai, de a hiányuk okozta, hogy a nemesség nevelését elhanyagolták. Alig tanulta meg a nemesember a jezsuitáknál a latin nyelvet, és alig fejezte be iskolai tanulmányait, megházasodott és gazdálkodott, vagy az ügyvédi hivatást választotta. Így az ügyvédek, a törvényszéki elnökök, ügyészek és más alacsonyabb bírák fiatal nemeseket tartottak kíséretül, s olyan hitvány hivatalokra használták fel őket, hogy a fiatal nemesek, miután megtanulták a jogot, jelentéktelenné váltak, és sajnos, sokan teljesen megfeledeztek a származásukkal járó kötelességükről.

Ennek a rendnek legnagyobb része Luther vagy Kálvin felekezetéhez tartozott, és nem látogatta a jezsuiták kollégiumait, mert a gyűlölet a jezsuiták ellen egyre növekedett dühös vakbuzgóságuk miatt. Ezt a fiatal-ságot aztán nem fogadták fel a törvényszéki elnökök, akik többnyire a jezsuiták kreatúrái voltak, és így e fiatalok nevelése még jobban elhanya-

golódott, és durvább erkölcsökre szoktak. A jószágára, családi tűzhelyeihez és az otthoni létlenségbe visszavonult nemesség iszákos lett, és több gondot fordított gyerekeinek szaporítására, mint nevelésére. Sokan gyerekeiket a nemességhez méltatlan kereskedelemre vagy iparra adták. Még szerencse, ha a tehetségesebbekből ügyvédek és ügyészeket csinálhattak. Ez a sok jogász aztán a nagyok közt pöröket szított, amelyek megtöltötték a bírák és ügyvédek erszényét. A nemzeti törvények úgy rendelkeztek, hogy a mindkét nembeli gyerekek egyenlően részesedjenek az örökös birtokokban,¹⁰⁹⁸ ez alkalmat és anyagot adott a pörökre. Ebből következett, hogy néha még a házasságok is a nagy családi viszályok termékeny forrásai voltak. Az ügyvédek és bírák, akik maguk erjesztették és szították ezeket a viszályokat, igyekeztek a feleket csellel és ügyességgel kibékülésre és barátságos egyezkedésre bírni, hogy mindkét féltől hasznot húzzanak. De ha az idők folyamán a felek egyike megsértette valamelyik ügyvédet, akkor életre keltették a kétértelműen fogalmazott szerződésekkel elfojtott pöröket. E fogások sorozatával a törvényszéki elnökök nagy vagyonokat gyűjtöttek, készpénzen megvásárolták a főuraktól kastélyaikat, s így az első tisztségeikig, a legfőbb rangokig és bárói méltóságig emelkedtek.

Ha ezt vizsgáljuk, bár kevés szóval adtuk elő, senki sem csodálkozik majd azon, hogy a magyarok életmódja nem nagyon csiszolt, és nem veti meg őket azért, mert a nemesség között a tudományban és a hadművészetben járatlanság uralkodik. A vérükben levő érzelem elhidegült, és elhanyagolódott a hadierény, amelyre pedig a magyarokat természetes hajlam vezeti. Sőt, rossz nevelésük inkább a becsület és a virtus ábrándképét vetíti eléjük, és gyakran ezektől hagyják magukat megtéveszteni. A gyászos eperjesi tragédia elpusztította a legkülömb nemesembereket, akik nagy vagyonukkal vagy személyes jó tulajdonságaikkal tűntek ki. Azok, akik a török háborúk alatt a végvárakban nevelkedtek, már meghaltak vagy megöregedtek, úgyhogy ebben az utolsó, szabadságért kezdett háborúban kizárólag csak a magyarok szilárdsága és bátorsága – a háború minden tapasztalata, sőt sejtelve nélkül –, kizárólag jóakarata és tanulékonyaságuk, a szerencsétlenségek után is megrendíthetetlen nagy-

¹⁰⁹⁸ Ez tévedésnek tűnik, mert a tiszta adományból (*donatio pura*) csak a leánynegyed járt a leánynak, a vegyesből (*donatio mixta*) sem részesedhetett, csak a birtokért fizetett pénzből kérhette részét, illetve, ha ez olyan magas volt, hogy mellette a birtok alig ért valamit, akkor közbecsú után kapta meg a részét. A leányra az örökösödés csak a pénzen szerzett jószág után vonatkozott a fiúéval egyenlően.

lelkőségük tudta csak a háborút folytatni, és annyi balsiker után is elszántan tartotta magát, egy egész nemzet és a hadimesterségben ügyes, gyakorlott, harcias, jól felszerelt és a háború minden kellékével ellátott hadak ellen. Bár a magyarok többen voltak, mint ellenségeik, mindig nagy hátrányban voltak fegyverek, lovak és tisztek tekintetében.

Nem tudnám kifejezni a szeretetnek, hűségnek, állhatatosságnak, odaadásnak azokat a jeleit, amelyeket a nemesség és a katonaság részéről tapasztaltam. Ha lettek volna mesterei a haditudományban, szívesen tanult és engedelmeskedett volna, és vitézségével megállta volna helyét.

Az ország negyedik rendje, azaz a királyi városok is hasonló tanúbizonyosságai voltak az osztrák uralomnak. Szegénységük, a polgárok kis száma, az iparban való járatlanság és a kézművesség hiánya megmutatta, hogy az ország árvaságra jutott, és hogy az árvák javait mostohahasználók élék fel. A polgárok hűsége és szeretete elégséges volt, de szegénységük csak szerény segítséget jelentett nekem. Minthogy ők maguk is csak a boroszlói és danckai kereskedők ügynökei voltak, csak szolgálattal tudták magukat fenntartani.¹⁰⁹⁹

Enyed oltalmat kér

D 80

Méltóságos Urak, minékünk Uraink és Patrónusink!

Az Enyedi Tanács Nagyságtoknak írott leveléből micsoda extremitásban [végveszélyben] legyünk, Nagyságtok ugyan alkalmasint megérthette. Mindazáltal kötelességünknek tartjuk, hogy mi is megjelentsük alázatosan, mennyire jutott a várossal együtt a mi dolgunk is. Noha az ifjúságnak nagy része a bizonytalan üdőkben kioszlott, aki hová tudott menni, de felesen maradtanak itthon is, és Isten csuda látogatásából köztök sok a beteg. Már annyira jutottunk, hogy még csak a malomba is nem léssen bátorságos kijárások, de kivált elrekedvén az erdőtől és a jószágától, csak

¹⁰⁹⁹ Emlékiratok 103–112. A parasztságról ezt írja: „...minthogy visszaélt a keresztes hadjáratot hirdető bullával, és fellázadt a nemesség ellen, még Ulászló király idejében megfékezték, legyőzték, és oly szoros szolgaságba fogták, s a nemesség olyan korlátlan jogot nyert jobbágysági fölött, hogy a törvények szerint a parasztnak nincs is más tulajdona, csak a lelke. A népnek egy része, mely szlávokból vagy oroszokból áll, elég türelmesen viseli ezt a jármot, de a magyar jobbágyság annyira gyűlölik uraikat és az egész nemesi rendet, hogy még most is úgy látszik, mintha semmi egyébre nem vágyódnának, mint megbosszulni elvesztett szabadságukat.” (i. m. 102–103.) Említi még a hajdúkat, mint a jogilag a parasztok és a nemesek között levő szabadosok rétegét.

míg is nem subscribálhatunk [*írhatunk alá*] mi is vélek együtt. Az penig az igen veszedelmes dolog, hogy a Kastélyban őket nem tudjuk hová szorítani, mert ebben tüzelő házak nem lévén, itt a hideg miatt nem maradhatnak. Úgy meg is döglött a beszorult néptől, csak e harmadnap alatt is ez a Kastélyka, hogy noha a mostani meghidegült idő azt sok részben minuálja [*csökkenti*], de nagy mértékben afficiálja [*sűjtja*] a benn szorultakat. Szüntülen való vöszedelemben vagyunk a tűz miatt is, mert a beszorult nép apró gyermekei s betegek kedviért alkalmatlan helyekre is kényszerítettvén tüzet tenni, máris egy helyen igen veszedelmes tűz támadott volt. Csudálatosan tartott meg Isten bennünket. Egyszóval: mi ki nem írhatjuk Nagyságtoknak, minémű veszedelemben forogjunk, kivált ha ránk talál jöni a kurucság, amint minden órában félünk tőlök. A mely levelet ide bé a deákságnak küldöttek volt, azt mi Nagyságtoknak Teleki László uram őkegyelme ... által elküldöttük. Innen semmi válaszok nem lött, sőt a deáksággal is egészen kettőn (a két officiálison¹¹⁰⁰) kívül nem is communicáltuk [*közöltük*].

Mi Isten után Nagyságtokra nézhetünk csak. Alázatosan reménkedünk azért Nagyságtokban, magok bölcsessége szerint találjon utat Nagyságtok hamar üdön való felszabadításunkban, mert a szempillantást sem tudjuk, melyen obruáltatunk [*elrontatunk*]. Az úristen oltalmába ajánljuk, Méltóságos Urak, nagyságtokat és a Nagyságtok munkáit.

nagyságtok alázatos szolgálói,

22. Novembris 1703. Enyeden.

az Enyedi Collegium Professori,

Kolosvári István m.p.

Pápai Ferenc m.p.

Enyedi István m.p.

P.S. Már a musinciakat nagy interdictum [*tilalom*] alatt a kollégium szolgálatjától eltiltották, s a hidasiakat, igen félünk, hogy Miriszló s Décse ma is praedájokra kél.¹¹⁰¹

¹¹⁰⁰ A diákönkormányzat tisztségviselői.

¹¹⁰¹ Pápai 482–483. Címzettjei a gubernátor és a kancellár.

Bethlen Miklós Enyed pusztulásáról

D 81

Elomlások előtt négy vagy harmad nappal a város elei és professzorok küldettek vala bé titkon, hitván rongyos ruhában egy deákot Szebenbe a generálishoz, és hozzám, mint főkurátorhoz, hogy a generális valami nehéz dolgot ne kövessen rajtok, mert ötezer kurucnak ők ellene nem állhattak, de amenyire lehet, ők a hűséget ő felségéhez ma is megtartják, melyet azzal is megbizonyítanak, hogy amint a kurucok Kolosvárat megszállották, ők készek a generális leveleit ki és bé hordatni, magok emberei által, magok veszedelmével is. Mivel a kurucok ekkor kegyetlen halálók nemével, nyárssal, mivel ölték a levélvivőket és küldöket, azért ettől a deáktól sem mertek levelet küldeni, hanem pro credentia [*bizalom gyanánt*] hozta a professzorok kezeírását olyan apró darab papirosokon, valami biblia vagy más könyvből citált mondásokat, hogy ha a kuruc kezén érne is, oltalmazhassa azzal életét, hogy azt a tanulás közben professzortól elejtett, vetett darab papirosat csak úgy vette fel hátulsó szükségére, és hogy most hazájába megyen Háromszékre; én pedig a három professzor írását látván, és osztán consequenter [*következésképp*] a generális is, hihet néki. Hozta a város pecsétit is kettős papirosocská között zöld viaszra ütve.

Én evvel a deákkal és credentiákkal menék a generálishoz és beszélék véle a dologról, a deákot is praesentálám [*bemutattam*]. Először igen keménykedék szóval, hamisak, hűségtelenek, ilyen, amolyan büntetést érdemelnének. Mentettem, amint tudtam, és mondtam: Legalább a clerus, schola [*a papság, az iskola*] ártatlan, és anak csak az ő könyvére van gondja. Mondta: A clerus is lehet hamis, mindazáltal ő meglátja, és mind clericus, laicusal hűségéhez illendőképpen bánik. Nékem bizony semmi derék bizodalmom nem lőn szavai és gestusiból, hanem végre arra lépék: Írá maga kezével énvélem való tanácskozása után egy-két ujnyi kis papirosra ezeket a szókat: Il est salulaire d'ajouter foi, azaz: Üdvességes dolog hitelt adni, vagy hinni; melyet is úgy találok, hogy a vivő bátorságáért ketté kell szakasztani; maga csendesen ketté szakasztá s adá hozzám, hogy adjam a deáknak és instruáljam [*utasítsam*], vigye el Enyedre, és onnét iktassák a kolosvári commendánsnak [*parancsnoknak*] és az credentia lészen, mert az a commendáns ismeri az ő írását; hozzon választ és valami hírt tőle, ő ad florenos 30 néki. Én ezzel és magam cédulájával elbocsátám a deákot, hogy siessen Enyedre; adék magam pénzt florenos 3 néki. Én pedig semmi derék assecuratiót [*biztosítékot*] nem

vehetvén a generális beszédjéből, azt írtam a cédulában, szóval is megmagyarázám neki: hogy amíg a kolosvári válasz eljő, ha addig a német rájok mégyen, meg ne várják, ha pedig az a válasz eljő, azután nem féltem őket. Míg ez a deák visszaért, oda lett a város.¹¹⁰²

D 82

Erdély szomorú romlási anno 1704

Felvirrada ez az 1704-nek, nem csak nekem és az én házamnak, hanem az egész hazának és abban az isten házában siralmas esztendeje Erdélyben... Ne mondjuk: nincs ma próféta; vagyon bizony, de fülünk nincs a hallásra, szemünk a látásra. (...) Az isten szólott régen számár által Bá-

¹¹⁰² (BM 970.) Csereiné: „Szomorú s keserves romlás követé Enyed városát is. Mert a kurucok rámenvén, és a generáltól odarendeltetett labanc kapitány, dicsőszenzmártoni Balog Zsigmondot mellette valókkal együtt elfogatván s kurucságra beeskütvén, a városban beszállanak, a kastélyban is kuruc praesidiumot [őrséget] tesznek. Generál Rabutin baron Tist küldé Enyedre lovas németekkel s rácokkal. Noha kevesedmagával volt, s Thoroczkai István sok ezer kurucokkal ott volt közel Enyedhez, s ki is küldöttek hozzája segítségért: csak azért, hogy a város reformátusokból állott, és a reformátusoknak gyönyörűséges collégiumok ott volt, meg nem segélte. A német elérkezvén, a kurucságot kihajtá, a várost, kastélyt, templomokat, collegiumokat felégeté, a városnak minden jövait elpraedáltatá, sok száz városi embereket és deákokat levágának, a papokat, professorokat mindenekből kifoszták, s nagy praedával megrakodván, visszamenének. Itt vesze el a feleségem bátyja is, Kún László, jámbor, jó conversativus, bátor, vitéz legény. Ilyen szörnyű ítéletét mutatá Isten a maga házában közönséges véteért.” (Cserei 346–347.) A conversativus társalkodni tudót jelent. Cserei leírja gyermekkoráról, „...soha az tálban nem volt szabad nyúlnom, hanem egy darabocská húst vetettek a tányéromra, s azon rágódtam”. Elaludnia apja két kedvenc kutyája között kellett egy medvebőrön, onnan anyja kilopatta cselédei szállására, de hajnalra vissza kellett lopnia a medvebőrre. Csizmája elkopván, félig meztláb kellett volna járnia a messzi iskolába télvíz idején, ha ekkor is anyja legalább az út jó részére csizmát nem küldet a lábára, amit természetesen hazatérte előtt le kellett tennie. „Úgy féltem az atyámtól, a szememet fel nem mertem volna előtte emelni, nemhogy leülni vagy egyet szólani; különben is örökké szidott száznak, catipilának [örökké anyja szoknyáján ülő gyermeknek*]; a mesteremnek is megparancsolta, mentől keményebben tarthat, úgy tartson; amely miatt olyan nagy szemérem s félelem nevedett vala bennem, hogy azután felnevelkedvén is egynéhány esztendővel, alig tudtam excutiálni [kivetni] erőszakkal is magamból. (...) Én azért nem jóvalom egy atyának is, hogy oly szoros félelemben tartsa fiát, hanem féljen is a fia az apjától, s szeresse is, és még kisdéd korában az isteni félelemmel együtt a férfiúi bátorságot s férfiakkal való tisztességes nyájas conversatiót igyekezzék a fia elméjében oltani, ha úgy akar, hogy conversatus ember legyen nagy korában belőle.” (128–129.)

lámnak és ezáltal Báláknak;¹¹⁰³ szólott a halálra menő Szász János¹¹⁰⁴ nyelvével Erdélynek; mikor sentenitáját [*ítéletét*] kimondván és tőlünk uraktól először, azután az országtól búcsúzván, mondotta: Hogy már a nagyságtok, kegyelmetek örömeiben részem nem leszen, azon ugyan szomorkodom; de azon bizony örülök, hogy nagyságtok, kegyelmetek keserőségében sem részesülök.¹¹⁰⁵ Mikor Enyedet felégeték, mészárlák, 16. martii, az én papom ... abban az órában prédikála a Teleki Mihály keresztelése alkalmatosságával ex *Esaiæ* 8:3,¹¹⁰⁶ pedig a dolognak még csak árnyékát sem tudta sem ő, sem más senki. (...)

Az elmúlt ősszel vete reánk a generális 100.000 Rh. forintot; mely hamisan vettük mű azt erővel az embereken, meglátszik a felvetésből; sok gróf, úr, főispán, főkapitányra semmit sem vetettünk, sok szegényre százakat...¹¹⁰⁷ (...)

A Szász János miatt hirdetett gyűlésbe eljött főrendek, vármegyék, székek, városok követeit nem annyira csak a kuruc félelme, noha megvolt ugyan az is, mint a generális és evvel való megegyezésből a gubernium parancsolatja rekeszté Szebenbe... (...) Segesvárról, Medgyesről a főrendet jószága felégetése fenyegetésével költözteté bé a generális... (...)

¹¹⁰³ Balak a moabiták királya arra kérte Bálámot, átkozza meg Izrael népét. Isten szavára Bálám ezt elutasítja, ám amikor Bálák újból hívja, hogy mondjon átkot, az Úr szavára elmegy. Isten ezért mégis megharagszik rá, és egy angyalt küld, hogy állítsa meg, ám annak jelenlétét csak Bálám számára veszi észre és végül elárulja gazdájának. (4Mózes 22.)

¹¹⁰⁴ A vezetéke neve nemzetére utal, Zabanius Izsák szász püspöknek a királybírói tisztig emelkedő fia, aki erőszakossága és törvénytelenégei miatt gyűlöletes volt Erdélyben, végül egy már kegyelmet kapott kivégeztetése miatt 1703-ban őt is kivégzik.

¹¹⁰⁵ Cserei is írja, Szász nem kért kegyelmet, majd így folytatta: „Nehéz ugyan egy kevéssé, hogy nagyságtok s kegyelmetek közül el kell mennem e világról, mindazáltal örülök azon, hogy Isten engemet kiviszen ez életből, s nem látom meg azokat a nyomorúságokat, melyek mind nagyságtokra, kegyelmetekre, mind az egész országra szintén elközelítenek.” (Cserei 346.)

¹¹⁰⁶ „És bementem a prófétaasszonyhoz, a ki fogant, és szült fiat; és mondá az Úr nékem: Nevezd nevét: siess zsákmányolásra és gyorsan prédára.”

¹¹⁰⁷ Csereinél: „Rabutin Szebenben bemenvén, mivel a milícia számára az ország, mint azelőtt, nem contribuálhatna [*adóztathatna*], megparancsolja a Guberniumnak, hogy százezer rhénes forintokat mindjárt szerezzenek a hadak számára. A Gubernium egyéb módot nem találván, elsőben magokat, azután a több urakat, főrendeket megróvák, s a pénzt elkészítvén, a generálnak adják; én is akkor száz német forintot fizeték. Apor István nemigen jóvállja vala azt a personalis contributiót [*személyes adózást*], de Rabutin ráizene: amíg hírével lesz Kollonics cardinálnak, addig bizony a seggéhez téteti a fejét, azután ha bánja, Kollonics varrassa a nyakához. Megijede Apor István, s egyedül tízezer forintot ada.” (Cserei 343.)

Soha én a gubernátor előtt végbe nem tudtam vinni, hogy annak a költség nélkül bészorult főrendnek, és secretarius, registrator, kancellistáknak ex publico [államköltségen] valami kevés élés adassék. (...) Különben ... én és Apor addig doblánk, hogy a rabok állapotját vegye számba Simonfi ítélőmester; céloztunk a magunk rabjai alkalmatosságával a generális rabjainak is vigasztalására; szólok a régiekről, nem de captivis belli [*a hadifoglyokról*]; sokat írhatnék itt, de nem ide való. Kérdezzék meg, ha él, Dévában megvakult Szabó Miklóst, Csiszár Gergelyt, amaz káromkodó aranyosszéki szolgáját Jósika Imrének, kit még in anno 1698. fogatott volt meg a generális, és ha nekünk Istenünk, lelkünk lett volna, még akkor kézhez kellett volna kérnünk és köveztetnünk, úgy mint ki egy kutyát keresztelt volt meg az Atya, Fiú, Szentlélek nevében; egy Marosvásárhelyt feleségestől, gyermekestől megkeresztelkedett törököt; azt a szebeni adós szíjgyártót, akit Telekinétől pénzen kért a gubernátor; és végezetre kérdjek meg a Simonfi deákit, a szebeni tömlöctartó Hopner, hóhér és cigányokat, magát a sok rabot; akkor tudja meg, ki volt Rabutin,¹¹⁰⁸ magyarul: Rabbá-tón,¹¹⁰⁹ ki volt Szász János, és kik voltunk

¹¹⁰⁸ „Ha lehetett volna a papiroson és szavával, mennykövet, pestist, basiliscust hányt volna. Egyszer azt ízené: a pátenzben írjuk meg, hogy az anyák hasából is kihasogattatja a gyermekeket etc. Jutta eszembe *Hab. 1:13*. Így moderálám vagy molliálám [*lágýítot-tam*]: a terheseknek sem léssen kedvezés, etc. Egykor mondja vala a szegény gubernátor: Hatalmas isten, mű csak hóhérok vagyunk; Apor meg ismét: Olaj is kellene a sebzhez, nemcsak bor és étető, bizony kiesik ennek a csebernek a feneke. Söhajtottunk, sírtunk, nyögtünk. Baron Tige Isten és ember előtt protestált ellene, nem is akarta és ugyan sokat el is mulasztott kegyetlen orderiben, de a rác egészen a Rabutin geniusához alkalmazott nemzetség. Zsák megtalálja foltját.” (BM 966.) Tigéről egy kolozsvári polgár, Szakál Ferenc röviden szól: a németek „...generálja báró Tige, szarják az ördög a fazekába.” (Rákóczi tükör I. 136.)

¹¹⁰⁹ Wesselényi írja a Rabutin fogságában levő kurucokról: „Az minap öszvebeszéltenek volt oda ki a rabok, az mikor a generál oda ki járt, a dolgot elhadták es leültek; a muskotélyosok semmit nem tehettének nekik; az után Acton maga is oda menván kér-dette, miért nem dolgoznak, kire minyájan feleltenek, hogy ők bizony nem dolgoznak, mert nem lehet, mert ők már éhel hálnak meg a szegény kenyértül, mert csak gazbul sütik és olyan volt, hogy a fálhoz mázolhatták volna. Eleget kérdezte Acton, hogy melyik volt az indítója közöttök, de minyájan felkialtottanak, hogy minyájan cselekedték, és nem tehettének vélek semmit.” (Wesselényi I. 468.) A fogságba esett bátorságához: „Az minapiban hozván be egy fél földi köz kurucot, tot legént, akit midőn felvittek volna ad exámen [*vizgálatra*] a generálhoz, kér-dette, miért állott a közé a rút emberek közé; kire felelt, hogy ű is méltó volt arra, hogy az ő szabadságokért fegyvert fogjon. Azt is mondják, hogy kér-dette volna tüle, hogy miben lesz Erdélynek és Magyarországnak állapotja; kire mondotta, hogy Magyarország nem Vasallatosság alatt, hanem liber-tás alatt léssen, Erdély pedig fejedelemség alatt. Mongyák, hogy aszt mondotta volna a

mű, Isten és felebarátunkhoz jég, gondviseletlen, pökedelem gubernium, excepto Apor. (...)

Amint a deák írás végében emékezem in fine decembris 1703. tett projectumomról [*tervezetemről*], az mint készült, forgott és halt meg, maga és az én arra 2. januarii 1704. íratott declaratióm megmutatja. A mű intentiónk, tam pro caesare, quam pro patria [*törekvésünk mind a császáráért, mind a hazáért*], hogy jó volt, az bizonyos és világos; de hogy a Saul ördöge a Rabutin elméjében arra magyarázta, hogy mű Kolos, Doboka, Szolnok és Torda vármegyéket akarjuk övele levágattatni s égettetni... ..ő mint a lisztet kihullató és a korpát megtartó szita, valami jót és csendesítésre valót javallottunk, abban semmit meg nem fogada. (...) Elküldé ... baron Tige-t,¹¹¹⁰ Aranyosszéktől fogva kereken Besztercéig égeté, öleté s vágatá az országot, de kurucot keveset, mert az akkor vagy elfutott üdején, vagy Guthival a székelyeket kóborlotta. Amott falu, város, asztag égett, imitt a székely rebellált. Désnek a színe az ő felsége hűségében praesidiált [*őrséggel ellátott*] helyekben volt, odahaza minde ne elégett. Egy szegény ember a többi között futott, egy kis fiát általveti egy gyalogkerten, és amint maga utána akar menni a kerten, úgy lövi egy német, halva béésék a kertbe. A szegény kis gyermek mondja: Apó, kelj fel, menjünk el. Azon a gyermeket is úgy lövi meg egy német, az apja mellé esék halva. Ezt énnékem sírva beszélé meg akkor mindjárt az a híres kapitány, Hatházi Gergely, ki szemével látta. Visszajöve Tige Balázsfalvához, és osztán gyaloggal, tarackokkal erősödvén, lón a holdvilági mészárlás,¹¹¹¹ mert harc nem volt, egy német sem veszett el; egy

general neki, hogy felnyársoltattya, kire aszt mondotta, hogy örömet elszenvedi maga nemzetiért és hazájáért, egyéb iránt oda ki kettőt nyársolnak fel helyette.” (i. m. I. 549–550. – a *fél földi* felföldi, azaz felvidéki.)

¹¹¹⁰ Korábban Lotharingiai Károly apródja. 1706–1707-ben az erdélyi császári csapatok parancsnoka, 1707-től tábornok, †1729.

¹¹¹¹ Guthi István ezereskapitány székelyekből álló seregét január 28-án verte meg a Segesvár melletti Holdvilágnál Jean-Charles Tige császári ezredes. Ehhez kapcsolódik Wesselényi március 10-i bejegyzése: „Ma exequáltak [*temették*] az udvarhelyi németeket, akik rebelláltak volt, és azután a holdvilági harcon kézbe akadtak volt. Egyet, aki tisztjök volt, elevenen négyggyé vágták itt a szebeni piacon, ötnek fejét vötték, ketteiknek elsőbben kezét levágván. A többit kockáztatván, hetet benne felakasztottak, tizenegyet más könnyebb büntetésre hagyván meggratiáztak [*megkegyelmeztek nekik*]. (...)” (Wesselényi I. 66.) A vereséget vers (*A holdvilági és feketehalmi harcról*) is megörökíti, 6. szakasza: „Rendületlen jajra felvirradott napja, / Sok vitézlő rendnek szomorú órája, / Sokaknak közülök volt végső csatája, / Szegény magyaroknak volt végvasárnapja.” Holdvilág után Feketehalomnál véreztek el a székelyek, ezúttal a háromszékiek. A vers

tarack-golyóbis előtt Guthi és az egész hada elfutott. Ő könnyen elszaladott a lovassal; a székelty, valamint a berbécset, úgy ölték közel ezerötszázig, volt a hír szerint ötezer, de fegyvert sem fogott annyi, német ezer ha volt. Akkor égeték, pusztíták el a németek Udvarhelyszéket és a hűség mellett az én jószágomat, házamat is; jó kertészemet a háznál ölték meg, pedig a szék követe által garanciát kért és mentette magát, hogy a kuruc erővel költötte föl, tűzzel, vassal fenyegetvén. Rész szerint úgy is volt, de Rabutin a követet vetteté a tömlöcbe, a levelet a fogával is rágta és a lábával is tapodta, az ő szokott furiája szerint. (...)

Az Isten tudja, mely nehezen oltalmazók meg Tordát Aporral ketten tőle, hogy fel ne égesse, kardra ne hányassa akkor, mikor Aranyosszéket és Dést, és csak azért, hogy miért hódolt meg a kurucnak.¹¹¹²

D 83 Bercsényi pátense 1704-ben a fegyvert fogó jobbágyságok felszabadításáról¹¹¹³

En Székessy Groff Berchyny Miklós, nemes Ungh varmegyenek fő ispannya, Méltóságos Feiedelem Felső vadaszy Rakoczy Ferencz és az magyar haza szabadságaért Isten által fegyvert foghot egész hadaknak fő generalissa. Adom tudtara mindeneknek, az kiknek illik ez levellemnek rendiben. Mint hogy valakik ezen idegen s kegyetlenől uralkodó német nemzetnek irtóztató sanyargatassa, és az által szamlalhatatlan nyomorussaghok viselhetetlen terhei ala vetete edes s maid ugyan utolsó pusztulássalval köszködő szegény magyar hazanknak akarminemő rendenis lakossi voltanak, semmi kétségghem abban nem lehet, hogy arról keservessen nem emlekezninek (hacsak ugyan valami szikrája rekedetis belső csontjai közé az igaz magyarsaghnak és az szabados eletten kivanatos voltanak) minémő kegyetlenkedéssel Isten, vilagh, de kivaltképpen szabad nemzetünk réghi boldogh emlekezető Szent Kérály s dicséretes ele-

19–20. szakasza: „Feketehalomnál esék nagy vérontás, / Aholott hallatott szernyű nagy sikoltás, / Mint az sűrű nyilat az puskaropogás, / Véres fegyver előtt egymásraborulás. // Az ki elszaladt is, utána az rácság, / Elbágyadt az lovok, jaj, szegény magyarság! / Elle-ne feltámadt, gyülevész sok százság, / Erdőben bujdokló hitván rossz oláhság.” (Szöveggyűjtemény II. 658., 659.)

¹¹¹² BM 958–965.

¹¹¹³ Rákóczi már az 1703 augusztusában kelt vetési pátensében mentesítette a hadba vonult jobbágyságokat és közvetlen családtagjaikat a közterhek és földesúri szolgáltatások alól.

ink vérek ki ontassaval nyeretett törvényeknek szörnyő megh rontassaval sarczoltató iga alá és ellmerető nyomorussaghok mely tengerében vetette már sok időtől foghva vérünket szomjuhozó képpen kegyetlenséghez követte légyen ell, az romlasunkat kivano idegen német nemzet az romladozott szegény nemzetönken; mely keserves sziveket méltán szanakozasra indito, sőt sokaknak siralmas könyhulatassokat orczajokon folyni kenszerető gyamoltalan sorsunkon az irgalmat tellyes fő szabadito Fő Isten, valaha mar egyszer könyerülni akarvan az ides nemzetunket fogyato terhek, kegyetlenkedések allól való föl szabaditasnak szent munkajara bönönket fölindita, s azon Isten mozditasából szabadsagunk mellett közünkben foghot fegyverunket az idegenek ellen, vilagh csudajara olly szerencsés előmenetelel mind eddigh niegh aldotta, hogy kiváltképpen előmenetelönket¹¹¹⁴ tapasztalhatta, és Isten erős karjának velünk igaz ügyünkben munkalkodasat minden nyilván észre vehette. Hogy annak okáért továbbis ides magyarunk buzgó szeretetekből fogandó fegyverek által ezen közügye hazanknak secundaltassék [*sikerüljön*] és ne kénszerételessék ujjobban az irtoztato német igaja ala vetetni édes hazank, szőkséghez ha valaha, most egyszer arra gondot viselnünk, s szemeinket föl nyitnunk, mert tudva légyen mindennél, ha kezdet munkánkban faradhatatlan indulattal nem sérénkedünk, félyő, hogy azon keserves nyomorussaghokban vissza mehessünk, és valamit eddigh nyertünk, viszont ell ne vesessük, mellyel még maradékkünk[nek] is utolsó pusztulassara és Földről ellterültetésünket reménylhettyük, kinek is még időnk vagyon, hogy eleit vegyük. Igaz magyari vérségheimből intek mindeneket, valakik, városok, faluk lakossi és minden személy valogatas nélkül nemzetünk fiai ezen levelemet lattyak, olvassak, vagy olvasni hallyak, hogy igaz magyarsaghtól, szabadsaghok szereteteről, és a sullyos igaról emlékezenek megh, és az időnek kinyilassaval ellenünk szaporodni kezdet elenséghez szandékanak hatra vetéssében igyekezik, kiki hazaja mellett ülljön föl, eözvegyekért, arvakért, ügye fogyott szegényekért foggjon fegyvert. Valakik az istenes intéssemnek helyt adnak, varossok, faluk, helységhek vagy köz emberek az Méltóságos Feiedelemtől e vighre adatott autoritasambúl, azokat assecuralom [*biztosítom*], s hitességhez ell maghokkal, ha föl tamadnak, fegyvert fognak, mind maghok, mind jövőendő maradikok minden adózások, terhek, s földes urak hatalma [a]lól örökösen föl szabaditatnak és szabadsaggal megh ajandikoztatnak, s hogy

¹¹¹⁴ Bár Heister tábornagy Feketevárosnál (Sopron vármegye) március 20-án szétszórja Károlyi Sándor seregét és ezzel elveszítjük az éppen mostanra elfoglalt Dunántúlt.

ha valamely helységhek egyiszben fölkelnek és hadakozni szabadulassokért keszek lesznek, helysékekkel együtt örögh szabadsaghot nyernek, es jó hírek nevek halhatatlan emlekezetben, a következő nemzetséghek elyöt is fogh lenni. Ki ki azért bocsullye megh szabadsaghat, szeresse ides hazajat és maghat resolvalvan kövesse szép intésemnek mi voltat, hogy faradsaghos szolgálattya utan edes hazajaban szép szabadsagban lehessen.

Költ Léván, die 2 aprilis...¹¹¹⁵

D 84

Rákóczi a gazdasági helyzetről

Az Isteni Gondviselés elküldött engem pusztá hazámba fegyverért, szabadságért kiáltó szózatnak. Meghallatta ezt a kiáltást az ország minden lakójával. A szabadság neve megmozgatta a nemes szíveket, sereglettek és fegyvert fogtak a szabadság visszanyerésére. De ez a szózat nem tudott a katonáknak zsoldot, ruhát, fegyvert és lovakat adni. A néptől kellett tehát kérnünk, hogy adni tudjunk neki. De ugyanez a nép volt katonai is, mégis adókkal kellett volna terhelni, kényszeríteni, hogy élelmet szállítson, ne hagyja abba a föld művelését, és ugyanakkor elviselje a háború fáradalmait. Ez az ország, amelyről azt merem állítani, hogy Európa minden országát fölülmúlja termékenységeivel és természeti kincseivel, ellenszolgáltatás nélkül elvesztette mindazt a pénzt, amelyet Lengyelországból kapott a boraiért és Németországból a barmaiért: az osztrákok elvitték adóba. A török háborúk alatt a Bécsbe kivitt pénzt ausztriai áruért adták a császár hadai számára. Az ezüstpénznek ez a nagy ritkasága már a háború kezdetén a rézpénz bevezetésére kényszerített,¹¹¹⁶ azért, hogy ne legyen kénytelen adót követelni a néptől, amely saját lovával és fegyvereivel szolgált, és önként adott élelmiszert. A királyi vámok jövedelmei csak kis segítséget jelentettek, mert a hasznát a háború nagyon lecsökkentette.¹¹¹⁷ A vámok közül azokat, amelyeket törvény ellenére hoztak be a németek, el kellett törölni, mert a lakosságot nyomorgatták. Az arany- és ezüstbányák, amelyeket abban a reményben műveltek, hogy majd gazdag erekre találnak bennük, alig hozták be a rájuk fordított köl-

¹¹¹⁵ Sinkovics II. 798–799.

¹¹¹⁶ 1704 tavaszán közli a törvényhatóságokkal, hogy az ezüstpénz hiánya miatt váltópénzként rézpénzt bocsát ki.

¹¹¹⁷ A határszélek, főleg az átkelőhelyek általában császári kézen maradtak a szabadságharc alatt.

séget. Csak a rézbányáktól lehetett nagyobb eredményt várni. De ha a rézpénzt belső értéke szerint verettem volna, nem lett volna elegendő a forgalom számára, és rendkívüli súlya miatt nem is lett volna használható. A vármegyék és a királyi városok beleegyezésével tehát a közszabadság jelvényeivel, nem saját címeremmel verettem rézpénzt.¹¹¹⁸

Rabutin 1704-ben letartóztatja Bethlen Miklós kancellárt

D 85

A szegény Bethlen Miklós is megesék Szebenben.¹¹¹⁹ Amint örökké hallottam, senki sem elég okos magának, és a bölcs ember mikor megbotlik, mindenkor nagyobbat esik, mint az együgyű. Szintén úgy jára ő is, noha Erdélyben senki ésszel, elmével vele nem ért, és a római császár

¹¹¹⁸ (Emlékiratok 113–115.) E pénzt libertásnak hívták, 1705-ben egy gyalogos havi zsoldja 8, egy lovasé 12 libertás.

¹¹¹⁹ Wesselényi naplójában 1704. június 19-éhez ezt írta: „(...) Ugyan ma este tíz óráig voltanak fenn az urak, hihető, valakit fognak meg ismét, Isten oltalmazzon bennünket.

20. Az elmúlt éjszaka tizenkét órákor az estéli tanácskozásnak effectumát [*hatását*] láttuk, mert az cancellariust, úgymint Bethlen Miklós uramat maga szállásán megfogván a németek, vitték a commendans [*parancsnok*] házához, oda, ahol Szász János volt fogva, és ott szoros őrizet alatt őrzik a németek. Oka pedig mi legyen, mi nem tudhatjuk, hanem azt értettem, hogy circa foedera [*szövetkezések körül*] csinált volna valamely nagy munkát, melyet is leküldött volt... (...)

23. (...) Ugyan ma hallattott, hogy az urak tévén említést a generálnál, hogy a cancellariushoz hadd menjen pap, azt felelte, hogy inkább ördögöt bocsát hozzá, mintsem papot. A feleségét is kérvén hozzá, arra semmit sem felelt. (...) Ugyan a directornak is megizente, hogy úgy feleljen hozzá, mint császár árulójához. (...)

26. (...) Ugyan ma kilenc órákor mentek fel az urak mind az generálhoz. Ma volt szó afelől is, hogy a cancellariusnak tintát s papirost adjanak bé, de nem engedték meg, hanem a párokat [*másolatokat*] kiadván nekie, azon vadnak, látom, hogy szombaton átalessenek dolgán. Dolgát pedig így értette, hogy declarálták, hogy a cancellarius egy apologiát írt volna, melyben azt teszi fel, hogy a békességnek modalitása miképpen legyen, vagy lehessen, hogy állandó legyen. Erdélyben tudniillik hogy legyen egy német fejedelem, de nem az őfelségéhez tartozók közül, aki az őfelsége leányát vegye el. Elvévén, Erdély legyen hereditariuma [*öröksége*], de magyar feleséget ne legyen szabad se most, se azután venniük, hanem németet. Az adót pedig adják a töröknek, minthogy soha még eddeig őfelsége akármely nagy költséggel aquiráta [*megszerezte*] is Erdélyt, soha nem conserválhatta [*őrizhette meg*], úgy ezután is, hanem hadd legyen a török birtoka alatt. Bercsényi uramat tegyék palatinussá, Rákóczi uramat imperiumi fejedelemmé etc. Melyekben abban vétett legnagyobbat, hogy nem őfelségének intitulálta [*címelte*], hanem máshová.” (Wesselényi I. 110–114.) 1706 nyarán a nagyszombati alkudozások során majd a magyar királyt képviselő cseh kancellár is felajánl egy birodalmi fejedelemséget Rákóczinak Erdélyért cserébe.

első ministerei között is tekintetben lehetett volna az ő nagy bölcsességéért: nagy bolondságot cselekedék, egy projectumot¹¹²⁰ [tervezetet] íra, hogy Erdélyben menemű directio [igazgatás] állíttassék; az austriai házból legyen ugyan az erdélyi fejedelemnek felesége, de a törököknek is adózzék. Több olyan haszontalanságok vadnak írásában, melyet egy csekély elméjű ember is könnyen megcsúfolhatna. Azt a projectumot titkon egy Pano Stepán nevű nála ismeretes görögnek adta vala kezében (mivel akkor Magyarországon tracta¹¹²¹ vala a német császár és magyarok között, az angliai és hollandiai követek is mint mediatorok [közvetítők] lejöttenek vala Nagyszombatban a tractára), ki akkor Bécsben akar vala menni, hogy az angliai oratoroknak praesentálja [követeknek mutassa be]. A görög Rabutinnak felviszi, s megmondja, hogy tőle Bethlen Miklós küldeni akarja a tractára. Rabutin megolvastatván, és megharagudván, Bethlen Miklóst arestáltatja [letartóztatja], s megparancsolja a guberniumnak, hogy törvényt tegyenek rája. Régen vala nehézség Bethlen Miklósra a generáltól azért, mert ő egyedül jól tudván egész Európában úgy a császár udvarában való politikát is, nem akar vala hízelkedni úgy, sem a generálnak, sem a többi német officereknek, mint a több magyar urak, kik csaknem Isten gyanánt imádják vala őket, és egy rossz kornétásnak [zászlótartónak] is illustrissimus titulust adnak vala. A gubernátor is nem szerette, mert sok rossz dolgokról sokszor a gubernátort megintette, s mivel a gubernátor cape-rape¹¹²² ember vala, Bethlen Miklós sok afféle dolgaiban akadályt csinált. Apor István¹¹²³ halálos ellensége vala, úgy a többi pápista urak is; sőt a maga religióján valók sem voltak bene contentusok [megelégedettek] vele, azért a maga felfuvalkosságaért. Így könnyen conspirálnak ellene, és minyájan akarák veszedelmét. Mikor a director notára¹¹²⁴ keresé azért a projectumért (mely írása soha józan íté-

¹¹²⁰ A tervezet, a *Columba Noe* [Noé galambja] keletkezéséről ezt írja Bethlen: „A haza és proxime Enyed romlása, kit bizony, mint egy gyermekemet, úgy megsirattam, indíta a Noé galambja írására.” (BM 979.) Az írás álneven jelenik meg Hágában még ebben az évben.

¹¹²¹ A tárgyalások már 1704 márciusában megindultak, többszöri eredménytelen kísérlet után ősszel jön létre rövid fegyverszünet, ekkor érkeznek majd a Lipóttal a franciák elleni háborúban szövetséges Angliából és Hollandiából mediátorok, a két bécsi követ, Stepney és Hamel-Bruyninx, de eredményt nem tudnak elérni a selmecbányai tárgyalások során.

¹¹²² Cape: fogd (meg)!, rape: ragadd (el)!

¹¹²³ 1638–1704 között élt, 1696-ban grófi rangot kap. Különböző tisztségek viselése után a kincstári jövedelmek bérlője Erdélyben.

¹¹²⁴ Azaz *nota infidelitatis*, hűtlenség.

lettel notát nem érdemlett volna, mert ha szabad a tanácsuraknak egymással ellenkező voxokat [*szavazatokat*] mondani a fejedelem király császár praesentiájában [*jelenlétében*] is, s azért senki egyiket is árulónak nem mondhatja, miért ne volna szabad projectizálni is az országnak olyan zűrzavaros idejében avégre, hogy mentől jobb rendben s formában állíthatassék a directio [*igazgatás*]), a Jósika Imrén elkezdett törvénytelen s veszedelmes praxis [*gyakorlat*] szerint, megparancsolák: hogy ki-kí a maga voxát írásban adja be; és sokaknak, kik conscientiájok [*lelkiismeretük*] ellen azért a bolond, de halált vagy egyéb jovaiban károsítást nem érdemelt írásért nem akarták megsententiázni, a voxokat visszaadák, némelyeknek ötször-hatszor is csak rákényszerítették, hogy notára sententiázza [*hűtlenségben ítélje el*]. Meg is sententiázzák, s Rabutin azon vala, hogy meg is ölesse, de Bethlen Miklós causáját appellálá a császár eleiben, s felvivék azután magát is Bécsben,¹¹²⁵ s azolta oda vagyton, nem is hiszem, hogy többször onnan lebocsássák.

CSEREI MIHÁLYTÓL¹¹²⁶

Bethlen Miklós kancellár tárgyalásának első napja, június 30. **D 86**

Ma volt amaz szomorú nap, akit sokan a jólelkű emberek közül, kivált a reformátusok közül, szívek rettegésével vártanak. Aminthogy kilenc órakor begyűlvén az ország, akik kevesen voltunk a tanácsurakkal egybe, Récsei urat elküldötték Bethlen Miklós uramért, az úr¹¹²⁷ a maga hintóját küldvén utána. Egy baron Serve nevű német kapitánnyal együtt beülvén a hintóba, a németeknek bal kezét adott. Elöl és hátul húsz-húsz muskotélyos menvén, úgy kísérik fel a palotára, holott az urak is kinn lévén, a cancellarius sessióját [*ülését*] Apor uram occupálá [*foglalta el*]. Bethlen Miklós uramnak pedig egy széket tévén az asztal végére, oda egy kevéssé leüle és cum gravitate [*méltósággal*], mint azelőtt, mentéjét magáról hát-

¹¹²⁵ 1708. május 1-jéig tartották Szebenben, majd az ő költségén indították egy inassal, szakáccsal és kocsisal Bécsbe. Néhány hétig az eszéki börtönben van, itt kezdi el Ön-életírását. Július 18-án érkezett meg, itt már rangjának megfelelő elbánást kapott, bár prédikátort nem engedtek hozzá s Úrvacsorát sem vehetett. Itt fejezi be önéletírását életének 68., fogságának 6., Krisztusnak pedig 1710. évében. Végso ítéletét III. Károly írja alá 1712-ben: felségsértést nem követett el, de őrizet alatt kell tartani és soha nem térhet vissza Erdélybe.

¹¹²⁶ 344–345.

¹¹²⁷ A gubernátor.

rabocsátván felkele, és az országot az urakkal együtt annak rendi szerint helyesen köszöntvén, elkezdé beszédét, hogy minekelőtte egyéb dolog lenne, az előtt egy demissum memorialét [*alázatos emlékeztetőt*] akar porrigálni [*átnyújtani*] az uraknak és a statusoknak közönségesen, melyet kíván, hogy oly sincere [*őszintén*] és atyafi szeretettel hallgasson meg csendesen ki-ki, mint amely csendesen akar és kíván ki-ki másoktól, sőt halála óráján is Istentől ki-ki mint kíván meghallgattatni. Annak utána a széket éppen az asztal végihez vonván, maga kesztyűjét és süvegét az asztalra tévén, kezde olvasni. Salutatiójában memorialisának [*emlékeztetőjének köszöntőjében*], rabi állapotjában lévő, Istenhez az statusokért szüntelen nyújtandó imádságát ajánlván inkább, mint szolgálatját, mint-hogy most attól elrekesztetett. Továbbá continuálván [*folytatván*] írását, felveszi legelső arestáltatásának [*letartóztatásának*] és tisztinek seques-trálásának [*zárolásának*] okát, mintha az lett volna oka, hogy azmely projectumot adott volt az negyedfélezer gira ezüst felvetése alkalmatos-ságával, tudniillik hogy minden úr hit szerint adja ki ezüstmarhájának értékét, amint ő is fog cselekedni, és aszerint tegyenek kire-kire limitatiót, mit adjon belőle. Felteszi azért, mintha az lőtt volna az oka első arestálásának, hogy a tanácsba fel ne járjon. (...) Interveniál [*közbe-jön*] az is, hogy Pani nevű görög felmeneteli alkalmatosságával, adván feles leveleket kezébe, odafelvalókat, a többi között egy ott resideáló [*tartózkodó*] hollandus követnek includálván [*mellékelvén*] egy fascicu-lust [*kis csomagot*], kit Szentkereszti uramnak is megírt, hogy szolgáltat-sa kezébe azon hollandusnak. Mely levelek is, amint már látja, fel nem menvén, hanem felszakasztván, micsoda írás lőtt légyen benne, noha maga semmi rosszat nem írt belé, mindazáltal ha rosszra avagy rosszul magyarázzák az emberek, nem csuda, mert ha az Szentírást, aki Isten beszéde, az emberek ennyifelé vonszak és magyarázzák, hogy ki-ki a maga értelmére róhassa, mennyivel inkább egy halandó ember írását mi-ért ne magyarázhatnák és interpretálhatnák. Mindazonáltal, hogy őfelsége eleibe ne menjen azon írás, nem mondja, sőt igenis elküldjék valahogy lehet, et quidem citius eo melius [*mégpedig minél gyorsabban, annál jobb*]. (...) Felmegyén maga, és az őfelsége lábaihoz letévén fejét, akár életre s akár halálra kész, hogy őfelsége megítélje, ha vétkes-e vagy sem. De hiszi Istent, hogy bizony nem büntetést, hanem premiumot [*jutalmat*] és consolatiót [*vigasztalást*] várna és vár is őfelségétől ezért. Hogy pedig a director [*jogügyigazgató*] úgy evocáltatta [*hívatta perbe*], mintha az az írás a törökökhöz ment volna, akivel aztat munkálódta volna, hogy az ország oda az ő részekre szakadna, azt isten s az idő megmutatja. A di-

rector pedig azért ad poenam criminis laesae maiestatis evocaltatván [*fel-ségsértés bűnének büntetésére perbe hívatván*], holott az őfelsége kegyelmes decretuma szerint nem engedte őfelsége, hogy az ilyenben incumbáltak [*terheltek*] itt decideálódjanak [*ítéltesse nek el*], hanem innen csak opiniójokat [*véleményüket*] adván, oda felvitessenek ad decisionem [*ítéletre*], aminthogy Josika uram dolgában is az volt, hogy megvolt ugyan az iudiciumnak opiniója [*törvényszéknek véleménye*], de nem volt szabad pronunciálni [*kihirdetni*], hanem oda felvitetett. Ezekről pedig és ehhez hasonlókról sollemniter protestálván [*ünnepélyesen bizonytságot tévén*], hogy nem azért szól, hogy ad meritum [*érdemére*] szólana, mert úgy kellenék is lenni és azt érdemelné is ez a causa [*ügy*], és reus [*vádlott*] volna is, nem perelne urával, hanem csak azt mondaná: Obmutesco Domine ante te et os meum non egeriet.¹¹²⁸ Ide járulván ez is, hogy az őfelsége parancsolatja nélkül meg sem foghatták annál inkább nem evocálhatták volna, amint Sárosi uramat addig meg nem fogták, hanem az őfelsége decretumát véle elolvastatták, és úgy arestálták annak után.¹¹²⁹ De szíve fájdalmával érzi keservesen, hogy nálánál egynéhány grádicsal alábbvaló ember rendesen traktáltatott, ő pedig oly becstele-nül, őfelsége híre s akaratja nélkül. És noha commendans [*parancsnok*] uram jóakaratiából tisztességes házban vagyon, de másként oly szörnyű és szoros rabságban tartatik, hogy azt sem tudja, mint van a felesége és gyermekei, sem azok nem tudják, ez mint vagyon, amely mia mind feleségének s mind menyének gutaütését és szörnyű nyavalyákat, magával együtt – maga is öreg ember lévén – várhatja szomorúan. És nem is fél a haláltól, tudniillik a hóhér által való haláltól, mint a civilistől [*polgáritól*], mindazért, hogy eléggé meghal az, aki becsületiben¹¹³⁰ meghal, amint-

¹¹²⁸ Elhallgatok előtted, Uram, és szám nem fog panaszra nyílni.

¹¹²⁹ Sárosi János protonotariusként belekeveredett az erdélyi oláhoknak a vallási unió elleni tiltakozásába, ezért 1702-ben felmentik tisztéből majd letartóztatják. A gubernium közbenjárására ügye országgyűlés elé kerül, onnan Bécsbe, ahol felhívatván tisztázza magát a vád alól, majd visszahelyezik tisztébe.*

¹¹³⁰ Bethlen becsületfogalma az önéletírásának *Elöljáró beszédéből* érthető meg:

„Nékem is nem az a céлом, édes fiam, akinek én ezt írom, hogy a becsületről, jó hírnév-ről és annak kereséséről lemondj, mert az igen nagy bolondság volna; hanem az a cé-lom, hogy keresd ott, ahol, és abban, amiben vagyon, és amint féldeák s félmagyar mondás tanít: Ubi non est [*ahol nincs*], ott ne keresd, hanem az ő helyén, ott pedig igen szorgalmatosan. Mert ugyanis ez a becsület, jó hírnév, és a gyalázat vagy dicséret a virtusnak [*erénynek*] sarkantyúja, a vitiumnak, bűnnek, gonoszságnak pedig zabolája. Ugyan istentelen, utálatos most a világ, de ennél is fertelmesebb volna ezerszer, ha ezt a zabolát kivethetné szájából. Ha a szemérem, a pudor, verecundia, a gyalázattól, rossz

hogy ezt is keservesen érzi, mert hatvankét esztendőök alatt keresett becsületiben így háborított és sértetett.¹¹³¹ Mindazért félhet, hogy ha haladna¹¹³² ez szoros arestom alól való szabadulása, és azmiatt való keserűség megemésztene, és azalatt az mostani suspicio [gyanakvás] és áruló név alatt kellenék meghalni, gyermekeinek és magának minden javai periclitálódnak [veszélyeztetődnének], a sok adósság is rajtuk lévén, teljességgel odalennének. Idehozván a Szász János példáját is, aki nem ad crimen laeae maiestatis, hanem ad notam infidelitatis [hűtlenség bűnére] kerestetett és sententiáztatott meg, annál is inkább, hogy a szászok a magok statutumok [rendelete] szerint is condamnálták [elítélték] és megölték volna.

Továbbá citálván egynéhány articulushoz: Mátyás királyét, Verböczit, Tripartitumot, a Diplomát, az Alvinczi uram resolútióját,¹¹³³ továbbá azt is, hogy ezt magok is dietának [országgyűlésnek] nem mondhatják, mert kevesen vadnak, a több ezelőtt való notázások pedig inkább meglehettek,

hirtől, névtől való félelem nem tartóztatná, kivált a nagyját a világnak, jaj mire fakadna. Volna-é csak ennyire is a szüzesség és a tiszta élet minden rend között, amely ritka most is? Ellenben ha a jó hírnév, tisztességes dicséret reménysége nem viselné az embereket, kivált a nagy szerencsében helyezettetteket, akiknek nagyobb része, ha szájával nem is, de szívével azt mondja, amit amaz hamis bíró, Luk. 18.: Noha sem az Istentől nem félek, sem az embereket nem becslöm, de mégis igazságot teszek, mert tartok mind életemben, mind holtom után a becstelen hirtől, névtől; volna-é csak annyira is náluk a kegyelmesség, adakozás és egyéb virtusok gyakorlása, ha nem látnák mind a históriákban, mind a mindennapi experientiában [tapasztalatban], hogy ugyancsak a jóknak jó és a gonoszoknak rossz emlékezet a fizetések még holtok után is? (...) Ma a keresztyén világosságban is hányadik ember az, kivált a nagyjában, akit ez inkább nem visel, mint az isteni félelem, lelkiismeret, a mennyország és pokol meggondolása? Inkább megindulnak egy pasquillon [gúnyversen], mintsem száz prédikáción. Olyan korbács ez a nép kezében, amelyet semmi hatalom el nem fordíthat magáról.” (BM 425–426.)

¹¹³¹ Amikor másnap közlik vele, hogy kérését nem teljesítve Rabutin nem olvasta el tervezetét, és meglesz a *proclamatio*, azaz a per kihirdetése, így szól: „Hej, szegény vén fejem, hatvankét esztendő öregembert így kell prostituálni és publice proclamálni [megszégyeníteni és nyilvánosan kihirdetni]. Száz esztendeje s több is, hogy familiája extál [fennáll], de soha egy is ilyen becstelen állapotban nem forgott.” (Wesselényi I. 121.)

¹¹³² Azaz elhúzódnék.*

¹¹³³ A Diploma a Lipót-féle (D63), ennek például a harmadik pontja megerősíti az érvényben levő törvényeket, amelyeket megsértve vonják perbe Bethlent, a *Resolutio Alvinczianához* lásd: 986! Wesselényi írja, hogy előzőleg a periratok mellett beadták Bethlennek a Diplomát, Werböczyt, valamint Istvánffy is. (i. m. 114–115.)

mert több úri rendek voltak. Azonban követek és regalisták¹¹³⁴, akik most ki ide, ki amoda vonódtanak és oszlottanak, Sarlós Boldogasszony is imminial [*közel*], azmely után az törvények nem folynak. Ezeket és ezeknél sokszor több okokat és ratiókat szép renddel rakván memorialisába, úgyhogy méltán divinum ingeniumnak [*isteni tehetségnek*] mondat-hatik elméje érette. (...) Továbbá azt is mondá, hogy ha áruló akart volna lenni, nem Szebenben az kőfalak közt kezdette volna, hanem mezőt keresett volna magának. De soha lelkében¹¹³⁵ olyan nem járt, aminthogy kinn sem volt a kapun azóltától fogva, hanem teljes életében ez három dolgot kívánta hűségesen megőrizni: az uraknak igaz hűséggel kívánt szolgálni, hazájának megmaradására vigyázni, és igaz reformata vallásának is kívánt szolgálni.¹¹³⁶ Most ha veszni kell, ez háromért s kívált az utolsóért kelletik meghalni, sokaknak kedvek telvén benne... Hiszi mindazonáltal, hogy valamint mikor a forrást megzavarják és ismét meg hagyják csendesedni, meghiggad s megtisztul, úgy ez a dolog is megcsendesedvén megtisztul... Ellenben mindazonáltal, mind a premissákra [*előrebocsátottakra*] nézve s mind a sátánnak kíváltképpen való kísérteti miatt igen

¹¹³⁴ *Litterae regales*, azaz királyi levéllel az országgyűlésre személyesen meghívottak elnevezése.

¹¹³⁵ Lelkében talán igen. Ifj. Teleki Mihály leírja, miként fogadta Bethlen a brezáni kiáltványt: „Juli 2. cancellarius gróf Bethlen Miklóshoz Sz.-Miklóstra, holott is asztal felett lévén, érkezik nekem szóló Rabutin levele, kiben urgeál [*sürget*]: ha magam késem is valamit, az jószágimban tegyek előre dispositiókat [*rendelkezéseket*]. (...) Ezen levelét generális Rabutinnak ebéd felett az gróf Bethlen Miklós asztalánál szakasztom fel, holott is ebből alkalmatosságot vevén, az felséges fejedelem és generális gróf Bertsényi úr praezingai [*brezáni*] patensét előhozza, vagy mentiőt [*említést*] térszen róla, úgy szabadon discursust indít: az megírt patensben feltölt ratiók [*elvek*] oly helyesek s igazak, hogy egész lehetetlennek tartja, az ne ponderáljon [*nyomjon a latban*] az elkésredett populé [*nép*] előtt; meglátja minden, generalis insurrectio [*általános felkelés*] létszen és hamar időre más bíró járása létszen, minden jót ominálván [*jósván*] édes nemzetünk javára. Nem győztem s győzők eleget csudálkozni rajta, hogy az jó gróf Bethlen Miklós nemzetünk igyében most oly poklos. Bizonyos, ő is alkalmasint megadta az hűségeskedésének és az sok nemzetünk ellen való projectizálásának az árát, úgy tudom; mint hogy: *Az ki, ördögnek szolgál, kinnal fizet...*” (Rákóczi tükör I. 149.)

¹¹³⁶ Descartes hatása is lehet, aki az *Értekezések a módszerről*-ben ideiglenes erkölcsant fogalmaz meg önmaga számára. Ennek első pontja a hazája törvényeinek és szokásainak való engedelmség, a vallásához való állhatatos ragaszkodás és a mértékletesség. Ezek (valamint a Descartes-nál szereplő másik kettő: az állhatatosság és az önfegyelem) a polgári erények az arisztokrata – kalmárvadék Bethlen értékrendjének is meghatározó elemei voltak. A hithez és a hazához való feltétlen ragaszkodás Descartes előtti két szép magyar példáját olvashatjuk Bocskai és Bethlen Gábor testamentumában is.

nagy angustiában [szorongásban] vagyok, melytől Isten oltalmazzon mind fejenként bennünket, evvel concludálá [bezárá].

WESSELÉNYI ISTVÁNTÓL¹¹³⁷

D 87

Rákóczi válasza Des Alleurs márki kérdőívére 1705 márciusában

1. *Mi a tábornokok véleménye?*

– Biztosíthatom, hogy a tábornokok véleménye az, hogy az ország jelenlegi helyzetében a háború folytatása elkerülhetetlen, de többen is kétesnek tartják a háború kimenetelét és sikerét, külföldi segítség híján. Ennek elmaradása esetén beérnék középszerű békével.

2. *A magyarországi és erdélyi rendek készek-e a háború folytatására; milyen intézkedések történnek ennek érdekében?*

– A selmeci tárgyalások óta, amelyek végképp felfedték a császáriak szándékait, a magyarországi kisnemesi rendek – éppúgy, mint a katonák és a nép – hajlamosak a háború folytatására, különösképpen a protestánsok. Az egyházi rend azonban, amely teljes egészében a császárhoz húz, békét kíván, s vele együtt a főrangú nemesség egy része is, bár ez elég kisszámú, úgyhogy a többinek nem árthat. Ami az erdélyi kisnemességet illeti, úgy látom, hogy az teljes egészében békét kíván.

3. *Mit tud nyújtani az ország a fejedelemnek a háború folytatásához?*

– Miután az ország nagyon legyengült, és a pénz rendkívül ritka, sohasem akartam adót kivetni, hogy ezzel a kedvezéssel is bevéssem a lelkekbe a szabadság eszméjét. Így a koronajövedelmeken kívül, amelyek a bányákból, vámokból, fiskális javakból és a sóból származnak, az ország éppen csak annyit tud nyújtani, amennyi elengedhetetlenül szükséges a csapatok élelmezésére és takarmányozására, annyit, amennyi a hadviselő seregnek kell. A legfontosabb megerősített helyek tárházai telve vannak gabonával, melyet a kerületi komisszáriusok vásároltak az ország pénzén.

4. *Őfensége mekkora felfegyverzett és fizetett lovas hadat tud tartani?*

Bevezettük a rézpénz használatát; ha ezzel számolunk, igen népes hadat tarthatunk, hiszen a bányák e célra szükségleten felül is termelnek rezet; azonban attól tartva, hogy a túl nagy pénzmennyiség egy idő múltán kiváltaná a rendek zúgolódását, és tönkretenné a kereskedelmet, olyan óvatosan jártunk el, amennyire csak lehetett. Lábon áll 32 ezrednyi fize-

¹¹³⁷ 115–119.

tett lovas had, a vármegyék csapatain kívül – ezeket az ország nemesei alkotják, akik kötelesek zsold nélkül szolgálni – és az erdélyi hadakon kívül, melyek 12 ezredből állanak. A vármegyei hadakat nem számítva, jelenleg minden had kap zsoldot, de a fegyverzetük olyan gyatra, hogy nincs egyetlen ezred sem, melynek megfelelő lenne a felszerelése.

5. *Őfensége mekkora jól fegyverzett és fizetett gyaloghadat tud tartani?*

– A zsoldos gyalogság létszáma Magyarországon és Erdélyben együttesen 13 ezred, a helyőrségeken kívül. Ezenfelül vannak azok a csapatok, amelyeket a vármegyék tartoznak küldeni és fizetni: ezek számát mintegy 15 000 főben szabhatjuk meg, anélkül, hogy túlzottan megterhelnénk a megyéket; jelenleg ezen dolgozunk, de e csapatok elég rosszul vannak felfegyverezve.

6. *Mekkora hadat és milyen eszközöket nyújt a fejedelemnek a háború folytatásához Erdély?*

– Erdély összesen 16 000 embert szolgáltat, gyalogos és lovas hadakban, s általában gondoskodik ezek eltartásáról is.¹¹³⁸

7. *Hány 12 fontosnál nagyobb és hány kisebb ágyú van?*

– Nehéz lenne az országban negyvennél több 12 fontos ágyút találni, de ennél kisebb van, amennyi kell, sőt, annál is több a várak ellátására és hadjárat céljaira, a szakképzett csapatok részarányát tekintve.

8. *Mennyi golyó van az ágyúkhöz?*

Minden várban találtak különböző fajta golyókat, elegendő mennyiségben.

¹¹³⁸ Bár a katonai erőviszonyokban lényeges változást nem eredményezhetett, a francia–bajor seregek höchstädti veresége (1704. augusztus 13.) után Rákóczi kiáltványban fordult az ellenük a császári seregekben harcoló magyar alakulatokhoz: „(...) ...valakik a' magyar vérből magát azon császár szolgálattában lévő magyarság közzül lenni tudgyák, a' felséges francziai király és bavariai herczeg szöveccségekbeült lett nemzecséges boldogulásunk folyását s kívánatos régi dicsősségünknek helyre állítását kívánnyák, igaz magyar szívét s elméjét a' szerint igazgassa, a' császár mint nemzecségünk ellenségének szolgálattát megvetvén, mennyenek által a' felséges francziai király és bavariai herczeg szolgálattára s táborára, holott is leszen már recommendationkbul promotiojok [ajánlásunkból előmenetelük], s onnand édes hazájában idővel bátorságos vissza utazások. (...)” Akik nem állnak át, proskribáltaknak, száműzetetnek, itthoni javaikat felprédálják, házuk népe mindenétől megfosztatik. (Ráday I. 169. A kiáltvány hatására a huszárok egy része tavasszal átállt a bajor csapatokhoz. *)

Újabb (német) kutatások szerint Rákóczi szabadságharca kb. 20 000 embert vont el a Habsburgok nyugati hadszínteréről.

9. *Hány ezer font puskaport tud elvonni Őfensége a várakból, anélkül, hogy túlságosan meggyengítené azokat?*

– Miután nagyon kevés puskaapor volt a várakban, onnan nem lehet semmit elvonni, anélkül, hogy kárt ne okoznánk nekik; sőt talán egy olyan várunk sincs, amely megfelelően el volna látva puskaporral.

10. *Hány mozsárágyú, bomba és gránát van?*

– Jelenleg mintegy 40 kis és nagy mozsárágyú van a várakban, de a kassai és beszercebányai öntödék annyit tudnak szolgáltatni, amennyi szükséges, miután van elegendő anyaguk mozsarak s bombák gyártásához; gránát az erősségekben nagy mennyiségben található.

11. *Mennyi szerszám van sáncmunkákhoz?*

– Minthogy bőségesen vannak országunkban vashámorok, szerszám is van elegendő.

12. *Vannak-e pontonok, és van-e miből csinálni azokat?*

— — —¹¹³⁹

13. *Folyik-e egy vagy több öntödében mozsárágyúk és ágyúk gyártása, vannak-e hámorok, ahol bombákat, golyókat és gránátokat készítenek?*

– Kassa elfoglalása előtt a beszercebányai öntödében folyt a gyártás, ahol 9-10 mozsárágyút készítettünk, és amely mintegy 100 bombát adott hetente. A golyókat és a gránátokat eleddig a várakból vontuk el, anélkül, hogy nehézséget okoztunk volna nekik. Most a kassai öntöde helyreállításán dolgoznak, ahol nagy ágyúkat is öntenek majd.¹¹⁴⁰

14. *Van-e Magyarországon vagy Erdélyben puskapormalom, gyártanak-e most puskaport, és ha igen, mennyit?*

– Magyarországon 10 puskapormalom van; annyi port gyártanak, amennyit a salétrom bősége enged; de miután kevés a hozzáértő, s a salétromfőzők nincsenek a legjobb állapotban, elég kis mennyiségű salétromot szolgáltatnak. Minden eszközzel azon vagyunk, hogy a salétromfőzőket helyreállítsuk.

15. *Van-e elegendő puska Magyarországon a hadak felfegyverzésére?*

Kevés az országban a puskaműves, a háború kezdete óta alig 4000 puskát kaphattunk tőlük.

¹¹³⁹ E kérdésre nem válaszolt.*

¹¹⁴⁰ Kassát csak 1711 tavaszán adja fel Esterházy Dániel a császári csapatoknak.

16. *Van-e Magyarország valamely városában arzenál, ahol ágyú- és mészárágyúaltalpakat készítenek; működnek-e ezek; van-e az ütegek számára elegendő tartalékalkatrész s egyéb szükséges felszerelés, mint például: szekerek az ágyúk szállítására, tűzérési fegyverek?*

– Arzenál majdnem minden várbán van, de oly rosszul ellátva, hogy jóformán alig van hely, ahol ne látnának szükségét ágyúaltalpakban és ágyúalkatrészekben. Az arzenálok dolgoznak, amennyire a munkáslétszám engedi, de kevés a munkás,¹¹⁴¹ és mindeddig kevés volt a pénz is tűzérési fegyverek előállítására; ezért is kellett késleltetnünk a várak ostromát. De a következő hadjáratra máris nagy készülettel vannak a bányavárosokban, Lőcsén és Kassán; reméljük, hogy Bonnac úr időben szállítja a kért 300 lovat, lószerszámmal együtt, mert a hazai lovak túl gyengék ágyúvontatásra.

17. *Mire számít a fejedelem a következő hadjáratban?*

– Ha az ellenség átkel a Dunán, Károlyi tábornok elterelő hadműveletei következtében, nekifogunk Trencsén ostromának; a lovasság ezalatt Morvaországban fog portyázni; azután megtámadjuk Pozsonyt, amelyet helyőrség és élelem nélkül hagytak, megkerülve Lipótvárat, ahol a helyőrség létszáma jelenleg nem haladja meg a 200 főt. Ha pedig az ellenség ezen országrészen¹¹⁴² működne, igyekszünk tartani pozícióinkat, és állandó kifárasztással felőrölni az ellen haderejét. Károlyi tábornokot ez esetben Ausztriába és Horvátországba küldjük portyára.

18. *Van-e Őfenségének gyalogsága a várak megostromlására?*

Minthogy az ellenség kezén lévő várak helyőrsége igen gyenge, s így kitorésektől nem kell tartanunk, egész gyalogságunkat bevethetjük a várak ostromára, mivel katonáink olyannyira hozzáedződtek a fáradoalmakhoz, hogy ha egyszer megkezdődött a sáncharc, az ostrom befejeztéig bírják váltás nélkül, amint az eddigi ostromoknál mindig is tapasztalhattuk

¹¹⁴¹ Des Alleurs egyik titkára, De L’Hommeau összekülönbözvén a márkival, szinte érkezése után hazament és megjelentette ezen utazásának leírását. Ebben olvasható: „Kíváncsinos volna, hogy jobban fel legyenek fegyverezve, mivel nagyrészt csak öreg puskáik vannak: Magyarországon ugyanis nincsenek munkások, akik ilyeneket gyártanának, s a szomszédos országokban sincsenek, vagy ha vannak, nem akarnak fegyverrel kereskedni, bár ez utóbbi bajon lehetne segíteni.” (Rákóczi tükör II. 102.)

¹¹⁴² A Felvidéken.*

19. *Feltéve, hogy a segélyösszeget felemelik, Őfensége talál-e csapatokat, és honnan szerzi azokat?*

– A segély felemelése esetén Lengyelországból hozathatunk gyalogosokat Szaniszló király¹¹⁴³ segítségével, aki szívesen ápolja a velem való barátságot; de még ha erre nem is volna mód, nagy előnyhöz juthatnánk azáltal is, ha a meglevő gyaloghadak egy részét Moldvából és Havasalföldről hozatott lovakra ültethetnénk, és Sziléziából hozatott posztóból felruházhatnánk. Készpénzért puskaport is kaphatnánk a havasalföldi vajdától.

20. *Reméli-e Őfensége, hogy rövidesen Erdély ura lehet?*

Valójában majdnem az egész erdélyi síkföld hozzám tartozik, a németek csupán Brassó, Szeben, avagy Hermanstadt és Medgyes városát bírják Déva, Fogaras és Szamosújvár várakkal egyetemben; de módot találunk rá, hogy ezekből is kiűzzük őket, mihelyt e nemzet hadait kissé rendbe szedtük, amin Forgács tábornok munkálkodik¹¹⁴⁴ nagy szorgalommal. E hadjárat során, remélem, elfoglalhatom Medgyest, Brassót; Déva vára kétségbeejtő helyzetben van máris a blokád miatt; annál bajosabb lesz Szeben városát bevennünk¹¹⁴⁵; jövő télen igyekszünk majd szorosan körülzárni és bombázni. Igaz viszont, ha több pénzzel rendelkeznénk, talán módot találhatnánk rá, hogy belülről támasszunk valami komplottot Rabutin tábornok ellen, aki ott gyűlöletessé tette magát.

¹¹⁴³ Az északi háború eddigi szakaszában II. Ágost lengyel király több súlyos vereséget szenvedett a svédektől, az ő nyomásukra 1704 elején a lengyel országgyűlés leteszi a szász választót és helyébe Leszczyński Szaniszlót választja királlyá.

¹¹⁴⁴ Emellett Forgács ebben az évben Zrínyi Áfiumát (önálló hadsereg, arányosabb teherelosztás, mindenekelőtt pedig *törökellenesség*) is megjelenteti Kolozsvárott, ő írja hozzá az előszót. A művet a fejedelemnek ajánlja, mint a kipusztult Zrínyi-, Frangepán-, Báthory-család örökösének, majd a németet és a magyart hasonlítja össze, kimutatva, amaz csak azért hatalmasabb nálunk, mert állandó hadserege, következésképpen katonai fegyelme van. Kéri ezért Istent, „...ezen mi magyar nemzetünket a pogány módra szokott hadakozástól elszoktassa, a szófogadást szívére tapassza, ki által hadi jó rend és disciplina helyreállíttatik; mely által nemcsak az idegen nemzet igájától megszabadítja, de az ő vitézkedésre termelt virtusi által más nemzeteknek is példája és dicsősége lehessen...”. (Szöveggyűjtemény II. 613.)

¹¹⁴⁵ Cserei is így írja: „Rabutin pedig látván, hogy Erdélyre is általharapott a magyarországi tűz, Szebenben számtalan búzát, zabot, szénát s egyéb élelét szállíttat, és a várakból többire a lövészerszámokat mind Szebenben viteti, s úgy fortificáltatja [*megeősíti*], hogy a török császár vagy francia király ármádájának is gondot adna, ha obsideálná [*ostrom alá venne*].” (564–565.)

21. *Őfensége mit szándékozik tenni annak érdekében, hogy Nagyvárad, Szeged és Arad ne maradjon tovább az ellenség kezén?*

Az elfogott levelek és a foglyok egyöntetűen tanúsítják, hogy Nagyvárad máris szükséget lát, s legfeljebb két hónapra van kenyere, úgyhogy ez időpontra remélni lehet feladását. Ami Aradot és Szegedet illeti: az utóbbi elfoglalása nagy jelentőségű volna ugyan az átkelés miatt, egyebekben azonban a parancsnok szigorú semlegességet tart, s nem sokat árt nekem a város leégése óta, melynek hadereje csekély, úgyhogy elegendő puska- por birtokában egy kisebb csapat is könnyen el tudná foglalni, amiképpen Aradot is, ha nem kellene tekintettel lennünk arra a körülményre, hogy ezek a várak nagyon közel esnek a törökökhöz, s nem kellene attól tartanunk, hogy ha e városokat visszafoglaljuk a németektől, okot szolgáltatunk rá, hogy a törökök maguknak követeljék azokat.

22. *A fenséges fejedelem reméli-e fent mondott várak elfoglalását, és ha igen, mi módon?*

23. *Őfensége hajlandó-e követeket küldeni a Portára?*

– Elhatároztam, hogy követeket küldök a Portára a magyarországi és erdélyi rendek megnyugtatója céljából, kikben titkos gyanú él iránta; s bizonyosságul, hogy alaptalanul gyanúsítják rossz szándékokkal a Portát, engedélyt kérek toborzásra,¹¹⁴⁶ melynek megadatása esetén arnótokat

¹¹⁴⁶ Rákóczi ebben az évben is küldött katonai segítséget kérő követséget a Portára. Követe, Török András számára márciusban adott utasításában olvasható: „Sohasem volt más és nem is lesz más a törekvésünk, mint hogy a Fényes Porta egyedülálló barátsága révén szabadságába visszaállított hazánkat megőrizhessük oly módon, hogy a magyar királyság újból olyan külső védművé emeltessék”, amelyen a germán hatalom első támadása megtörik. Ezt a török könnyen elhiheti, hiszen „...a magyar nemzet természetes ellenszenvvel viseltetik a germánok iránt...”, a követ hivatkozzék az elődök példájára, akik az utolsó magyar király, János óta elutasították a germánok uralmát, ezek mindnyájan, „...e királyság szabadsága megoltalmazásának hősai, mint Báthory, Bocskai, Bethlen és a mi elődeink...”, a Porta barátságához szaladtak. Ha Magyarország szabadsága helyreállt, nem kell félni attól, hogy a keresztény fejedelmek valamit terveznek a török ellen, amint tették ezt addig, amíg Magyarország jórészt el volt foglalva. „Fejtse ki bővebben, nem azt kívánjuk, ... hogy értünk háborút ... kezdjen, ... csak annyit kérünk, legyen meggyőződve arról a Porta, hogy mi és a magyar nemzet azt a régi barátságot, amivel minden, az Ausztriai Ház ellen küzdő hősünk, egészen Thökölig bezárólag élt, akarjuk megtartani...”, s egyezzenek meg, „...hogy az albánok és a határszéliek között szabadon hirdettessék ki, megengedett lesz költségünkre katonát fogadni, és a mi táborunkba, akinek tetszik, átjönni...”. (Ráday I. 226–230., latin. A török barátságára hivatkozás és Thököly itteni említése Rákóczi fogalmazásában nem, csak a Rádayéban szerepel. *) Március óta változatos kimenetelű harcok folytak a Dunántúlon, de Erdély jórésze Forgách kezére kerül, uralomváltás Bécsben volt, nálunk

[albánokat] fogadunk fel; jobb gyalogságot kívánni sem lehet az arnótoknál.

Ilyen erővel rendelkezünk tehát Magyarországon, s ezek, mi tagadás, nagyon is elégségesek volnának, hogy amit csak kívánunk, elérjük általuk, ha fegyelmезettebbek volnánk; ám az elnéző bánásmód, melyet több szigorral kellene vegyítenünk, a törvénytisztelet, valamint e nemzet állhatatlansággal párosult, heves vérmérséklete, az időnek hiánya – hiszen a háború első pillanatától harcolni kényszerültünk –, végezetül pedig a tapasztalatlanság mindaddig meggátolta, hogy a szükséghez mért iramban megregulázzuk hadainkat; de tekintettel arra, hogy e nemzet végképp eltunyult az Ausztriai Ház jogara alatt, s a nemes vitézség, mely egykoron a magyar szívekben lakozott, határtalan tudatlansággá züllött – amit nem lehet eléggé fájlalni –, idő kell a rendteremtéshez ott, ahol soha nem

a szécsényi országgyűlés, szövetekezési kísérlet XIV. Lajossal, XII. Károllyal. Októberben Pápay Jánosnak adott követutasításában óvatos segítségkérés jelenik meg: a töröknek egy magyar–oszták békével ijesztgetése, valamint az orosz ellen uszítása után athnámé kérésére utasítja követét. A szultán oltalmazza meg Magyarországot és Erdélyt, utódi alatt is. Maradjon meg a karlócai határok mögött. Elégedjék meg 40 illetve 30 000 tallér évi ajándékkal. Hadakozásunkban segítsen (a húst és a kenyeret adjuk csak mi a segédhadnak), hírünk nélkül ne békéljen. Mi is a teljes elszakadásig folytatjuk a háborút a német ellen, s folytatattjuk a svédvel az orosz ellen is. Ha a német törne a törökre, nem engedjük át, sőt a török védelmére kelünk. A Porta ne akadályozza a szabad fejedelemválasztást. Ha pedig a török e feltételekre ráállni nem akarna, „...decarállya Kegyelmetek, hogy nehezen hisszük, melly szerint a' magyar nemzetet, a' némettel való meg békélléstül meg tartóztathassuk, ha peniglen mit erővel akarna rajta venni, okai ne legyünk, ha a' némettel meg békélvén, egyenlő akarattal ellene fog hadakozni.” Végül szerezze meg a követ a Nikomédiában szeptember 13-án elhunyt Thököly végrendeletét. (Ráday I. 442–450.) Sem athnámé sem szövetség nem lett a dologból, mert a török tartotta magát a békenez, ahogy a portai főtolmács válaszolta nekik 1707 tavaszán, megkérdezettvén, miért vonták vissza beleegyezésüket egy ünnepélyes erdélyi követség bemenetelével kapcsolatban: „Uraim, a királyságok és a tartományok szövetségek törvényei alapján bíratnak, és mivel a Porta törvénnyel engedte át a fegyvernynyugvás idejére Erdélyt a németeknek, azok a birtokosok, addig, amíg ama jogukat át nem engedik törvényesen a fejedelemnek, az idők múltával pedig a Porta jussát attól fogja kérni, aki bírni fogja Erdélyt.” Biztosítja ugyanakkor a követeket, a fejedelem uralma nincs ellenére a Portának. Maguk a követek is azt írják Rákóczinak, athnámé és fizetés nélkül elérte azt, amit elődei csak azok révén, nekik pedig módjuk van az ellenség lépéseit gáncsolni, és „...amint az angliai s hollandiai gazéták bizonyították: itt a vezér s mufti faveálnak [kedveznek] Nagyságod deputatusinak [küldötteinek]”. (Ráday II. 226–227., a főtolmács szövege latinul.) 1707-ben azonban Rákóczi már Péter cárral tárgyalt, szeptember 14-én kötik meg a varsói szerződést. Ennek sem veheti hasznát, mert a svéd király, XII. Károly több mint százezres hadával 1708 nyarán megrohanja Oroszországot.

volt rend. Ezen munkálkodunk lankadatlan, ám még tulajdon főtisztjeink közt sem igen akad, aki tudná, mi a fegyelem; s mivel a nemzet féltékenyen tekint az idegenből jött parancsnokokra, bajainkat csupán az idő orvosolhatja.¹¹⁴⁷

¹¹⁴⁷ Rákóczi tükör II. 120–125.

E 1 Des Alleurs jelentése a magyarországi helyzetről

(...) Magyarország népei két pártra oszlanak, a *labanc* és *kuruc* néven különböztetik meg egymást. Az előbbieket a császár pártján vannak, az utóbbiak Rákóczi fejedelem pártján.

Mindkét párton belül három vallás van, amelyeket Magyarországon szabadon gyakorolhatnak: a katolikus, a luteránus és a kálvinista.

A fejedelem a legbuzgóbb katolikusok közé tartozik, de házának legtöbb tisztje, valamint az államtanácsosa is a másik két vallást követik.

A fejedelem házában tisztségei nagyjából megegyeznek a német fejedelmekével; s a szolgálat itt magyar módon történik, ami nem nagyon különbözik a némettől.

Mielőtt Erdély fejedelmévé választották, a fejedelem nyilvánosan, huszonnégy terítékes asztalnál étkezett; azt most főétekfogó mestere látja el, az övé pedig csak nyolc teríték van. Udvari marsallja mindig vele étkezik, helye Őfelségével szemben van. A többi terítéknél kijelölt személyek ülnek, akiket a főétekfogó idejében értesít. Csak a fejedelmet szolgálják ki ezüstedényekben, a többi edény önből van. A tálaló egyedüli ékessége egy sor tokaji borospalack és néhány nagy metszett kristályserleg.

A fejedelem fogatai sem pompásabbak, mint asztala. Egy hatlovas hintóval s egy hasonlóképpen fogatolt utazókocsival utazik, valamint öt-hat vezetéklővel, valamennyi elég gazdagon szerszámozva, amire bőven tellett a német generálisoktól ejtett zsákmányból. (...)

...Rákóczi fejedelem egységeket szervezett a császár szökevény és fogoly katonáiból, s olyan magyarokat adott melléjük, akik valaha a császáriaknál szolgáltak. Német vagy németül tudó tiszteket állított élükre, és fegyelmezett, egyenruhába öltözött, jól felfegyverzett ezredek formált belőlük. Német ezredeknek hívták őket, és magasabb zsoldot kaptak, mint a megyei hadak.¹¹⁴⁸

A fejedelem két testőr ezredet állított fel, az első karabéllyal felfegyverzett lovasokból állt, s éppen ezer főt számlált, a másik egyfajta gyalogos

¹¹⁴⁸ Később Des Alleurs beszámol még a francia gránátosok századáról, de azokat a nagyszombati csatában szinte teljesen levágták, valamint egy kicsi tatár–török csapatról, akik élén egy, amazok által *Dervis generális*nak nevezett Andrassy báró áll, volt ferenccs szerzetes a márkí szerint, aki hazája szabadságának megvédéséért kilépett a rendből, de a seregben sem vált meg viseletétől. Azért állt a pogányok élére, mert a protestáns többségű magyarok nem viseltettek kellő tisztelettel iránta.

katonából, akiket a magyarok palotásnak neveznek – mi lövészek;... A karabélyosok elég jól megállták a helyüket a nagyszombati csatában; a palotások viszont csúfosan megfutottak. A fejedelem mindamellett továbbra is rájuk bízta személyének védelmét, de ezt feltehetően csak azért tette, mivel nem akadt jobb gyalogság a hadseregben, továbbá nem eléggé korlátlan a hatalma, hogy feloszlasson egy testületet, s egyébként is kímélettel tartozik e palotások iránt, mivel ők voltak az elsők, akik felajánlották neki szolgálatukat...

Ezek a palotások ... bandába tömörült haramiak voltak, egy Ádám kapitány nevű híres rabló vezetésével útonállással foglalkoztak, és adózásra kényszerítették a kisvárosokat; ma is ugyanaz az Ádám áll az élükön, testőrezredesi rangban.¹¹⁴⁹ (...) A magyarországi zendülés kezdetén a császári csapatok egy tisztje vállalta, hogy elfogja Rákóczi fejedelmet, aki táborának kiépítése végett kerületről kerületre járt, nagyon óvatosan s csupán a palotások egy különítményétől kísérve; minden éjjel utazott, napközben pedig a mocsárban vagy a bozótban rejtőzködött. A tiszt, aki megfigyelte és nyomon követte kis csapatával a fejedelem minden mozgását, egy nap egy tanyán találta, ahol a fejedelem élelem szerzésének sürgős szüksége miatt húzódott meg; kíséretének emberei ugyanez okból eltávoztak. A császáriak bekerítették a tanyát, a tiszt behatolt az udvarra, s amint egy ablakban meglátta a fejedelmet, így kiáltott feléje: „A hatalmamban van, Fenséges Uram, adja meg magát kegyelemre.” Ekkor a fejedelem felkapta a keze ügyében heverő karabélyt, válaszként egyetlen lövéssel leterítette a tisztet, majd pillanatot sem vesztelve, elbarikádozta magát a házban, szilárdan eltökélte, hogy drágán adja az életét. Szerencsére a palotások, akik a karabélylövésre visszasiettek, éppen akkor érkeztek a tanyára, amikor a németek fel akarták gyűjtani, s oly lendületesen támadtak rájuk, hogy akiket az udvaron találtak, azokat mind egy szálig megölték, mire a többi elmenekült.¹¹⁵⁰ (...)

1705. április havában a fejedelem testőrségét egy kétszáz főből álló századdal egészítették ki; válogatottan jó lövész valamennyi. Vadászszázad a neve, mivel csakugyan kétszáz vadászból áll...

A rákövetkező május hónapban megszámlálták a szabadság csapatait: hat megyei svadron, két palotás zászlóalj, nyolc német zászlóalj és ötvenhat megyei zászlóalj, ami összesen negyvennégyezer-nyolcszáz embert tett

¹¹⁴⁹ Rákóczi testőrei elsősorban saját jobbágyai közül kerültek ki, Ádám kapitány nem azonosítható.*

¹¹⁵⁰ 1703 szeptemberében, Szatmár ostromakor történt.*

ki, nem számítva a gránátoszázadot, sem a vadászokat. De mind e csapatok sorában csak az utóbb említett két század, meg a karabélyosok, a palotások és a németek tartanak némi fegyelmet s vannak kellőképpen felfegyverezve; úgyhogy valójában csak ezernégyszáz lovasra és ötezer-háromszáznolcvan gyalogosra lehet számítani; a többi pedig csak arra jó, hogy felélje a had készleteit, és zavart okozzon. Pedig minden intézkedést megtettek a had ellátására. Posztót hozattak Lengyelországból, hogy felöltöztessék a megyeieket, mivel a többiek már mind uniformist viseltek. Ami pedig a hadjáratok alatti étellemezést illeti, minden megye kötelezve volt kenyeret szállítani a területén tartózkodó csapatoknak, s e célból egy biztost küldeni a sereghez. Külön biztos gondoskodott a fejedelem házának ellátásáról, megint másik a franciaországi és bajorországi követekről,¹¹⁵¹ a generálisok kíséretéről és az idegen századokról. Egy újabb biztos az ökrök szállítását és a hadsereg körében való szétosztását intézte, megint egy másik boros- és sörshordókkal megrakott szekereket indított folyamatosan útnak. Az étellemezési kvótákat az Államtanács róttá ki a tartományokra, amelyek pontosan eleget tettek a rendelkezésnek: a hadsereghez szállították a készleteket, amelyek a biztosok kezébe kerültek, s ezek, miután a szétosztás megtörtént, a maradékot a markotányosoknak adták el a főkincstárnok számlájára, ésszerű árat szabva minden dolognak, s ezt az árat a markotányosoknak halálbüntetés terhe alatt tiszteletben kellett tartaniuk; ezen a módon a zsoldra kifizetett pénz körbeforgott, és végül mindig visszatért a kincstárba. ...sátrakra nem futotta, ezeknek olyannyira híján voltak, hogy a fejedelem és a többi tiszt sátrát nem számítva, az egész hadseregben egyetlenegy sem lehetett találni. (...)

A katonatisztekkel kapcsolatban meg kell említenem, hogy idegeneknek nem adtak parancsnoki posztot a hadseregben, s hogy minden magyar nagyúr generális akar lenni, de egy sincs közöttük, aki megfelelné erre a tisztségre. Jelenleg Bercsényi gróf áll a csapatok és az ügyek élén. Nem ő a legvagyonosabb és legelőkelőbb születésű főúr, de mivel benne több a szellem és fondorlat, mint társaiban, nagyobb tekintélyt szerzett magának. Sajnos, egészen újonc a hadi mesterségben. Forgách gróf a leggazdagabb és a legképzettebb nemesúr Magyarországon. Vannak képességei, s némi gyakorlatot is szerzett a császár szolgálatában, ahol azonban soha-

¹¹⁵¹ Des Alleurs a nyilvánosság előtt sohasem nevezte magát Franciaország követének.*

sem haladta meg az ezredesi rangot.¹¹⁵² Károlyi gróf is a császár szolgálatában állt, alezredesi rangban. Neki másra sincs gondja, mint hogy két-háromezer lovával Ausztriában és Morvaföldön portyázzon. Kitűnően ismeri az országot, de úgy látszik, nem vezérli egyéb, mint a zsákmányszerzés vágya. A két Esterházy előkelő és jó megjelenésű urak, Thököly gróf unokaöccsei. Nagy számban vannak még generálisok, akik minduntalan oly szerencsétlen hadmozdulatokat végeznek, hogy nemcsak tudatlansággal, hanem egyenesen hűtlenséggel is vádolják őket, s így keletkezett az a Rákóczi táborában sokat hangoztatott szólásmondás, miszerint sok labanc van a kurucok között.

A tüzérség egy La Motte nevű francia tiszt parancsnoksága alatt áll; ezek közül kettő az ágyúsokat, egy az aknászokat s megint egy a munkásokat irányítja. Ezek a tisztek mind franciák: a műszakiakkal is ők foglalkoznak. Az altisztek és a katonák csaknem mind németek.

Mivel Rákóczi fejedelmet magasan a többi nagyúr fölé emeli előkelő születése, s talán még inkább kiváló képességei, kötelességemnek vélem, hogy pár szóban megrajzoljam arcképét.

Rákóczi fejedelem ... magas, sudár termetű férfi, megjelenése méltóságteljes, arca szép. A szelídség és tanulékonyság fő ékessége elméjének, s ehhez nagyon sok jóakarat és folytonos igyekezet társul. Azt is hozzátehetném, hogy jóllehet a nagyvilági élettől távol nevelkedett, sok dolgot tud, és jól tudja őket. Hat nyelven beszél és ír: magyarul, latinul, franciául, olaszul, németül és lengyelül. Erényes, dolgoz, előzékeny, nagylelkű, jótekingő ember. Nagyon pontosan teljesíti vallási kötelességeit. Értékét semmivel sem lehetne teljesebbé tenni, s úgy látszik, mentes korának szenvedélyeitől. (...)

Akik Magyarországon jártak, mind egyetértenek abban, hogy ez a föld a világ egyik legszebb tája, s általában bővelkedik mindenben, ami az ember hasznára van. A vidék csaknem mindenütt sík: négy nagy folyó öntözi, amelyekben rengeteg hal él; a folyókat szegélyező rétek pedig kitűnő legelővel kínálnak a bámulatos sokaságú marhacsordáknak. E folyók között hatalmas, megművelt síkságok terülnek el, amelyeken gazdagon terem a legtisztább búza, s amelyeket északkeleti irányban egy hegylanc határol. Rengeteg szőlő terem lejtőin, amelyek a talaj adottságánál fogva a világ legízesebb borát adják a magyaroknak. A természet mindezekon felül bőkezűen ellátta arany-, ezüst, higany, ón-, réz és vasbányákkal is

¹¹⁵² Császári szolgálatban Győr alkapitánya, majd tábornok, részt vesz a spanyol örökösödési háborúban, átállása előtt még Schlikkel együtt védelmezi Zólyomot.

ezt a szerencsés országot. A legbőségesebb aranybányák ... Kőrmöcbányán találhatók, a legjobb ezüstabányák pedig Erdély határán, Nagybánya mellett. A császár évi négymillió forintért adta bérbe a bányákat, ami közel nyolcmillió franknak felel meg. Most a kurucok birtokában vannak, ők ugyanúgy veretik a pénzt, mint annak előtte a császár, vagyis az aranyérméket Kőrmöcbányán,¹¹⁵³ az ezüstöt és a rezet Nagybányán. De a bányákban most nem dolgoznak ugyanolyan igyekezettel, mint régebben, mivel a legjobb munkások németek voltak, s a felkelés kezdetén elmentek. Az egyik vállalkozótól hallottam, hogy a bányák az utolsó tizenegy esztendőben, amikor még a császár hasznára dolgoztak, negyvennyolc millió forintot hoztak.

Ami a magyar nemzetet illeti, a férfiak általában magasak, sudár és daliás termetűek. Az asszonyok kövérek, fehérek és elég csinosak. A magyarok többségükben elég eszesek, noha szellemüket éppoly kevésbé művelik, mint a legbarbárabb nemzetek. Bár ebben az országban mindennapos, hogy nők és gyermekek latinul beszéljenek, bámulattal¹¹⁵⁴ kellett tapasztalnom, mennyire elhanyagolják a legnélkülözhetetlenebb tudományokat és művészeteket. Pedig Debrecenben van egy egyetem,¹¹⁵⁵ ahol jogtudományt és teológiát tanítanak; az orvostudomány azonban ismeretlen előttük, csak a borbélyok gyakorolják; úgyhogy Rákóczi fejedelem egész hadseregében mindössze egy orvos van, az is német.

A magyar nyelvnek az a sajátossága, hogy egyetlen más nyelvből nem származik, és nem ismer nyelvjárásokat. Mégis rendelkezik a szép nyelv minden előnyével, minthogy gazdag és könnyed, kifejezései szabatosak, hangzása pedig lágy és természetes. A magyarok azzal dicsekednek, hogy egyenesen a szkítáktól származnak. E véleményüket sem elfogadni, sem cáfolni nem tudom. Csak annyit mondhatok, hogy valóban sokat őriznek e régi népek erkölcséből és szokásaiból. Az ő ruházatuk is, akár csak amazoké, alkalmazkodik a harchoz, szükségleteihez, és nincs rajta semmi felesleg, télen nagyon szűk, bélelt kiskabátot viselnek, amely olyan rövid, hogy combjukat sem takarja, nyáron pedig csak gatyát és inget hordanak. Akárcsak a szkíták, ők is valami harcos színezetet visz-

¹¹⁵³ De L'Hommeaunál: „Rákóczi fejedelem is veret pénzt, mégpedig aranydukátokat, az úgynevezett kőrmöcít, amely hét tallért és tíz solidust ér... A fejedelem érméinek egyik oldala a kis Jézust tartó Szent Szűzet ábrázolja, körülötte a *Patrona Hungariae* felirat, a másik pedig Magyarország címerét, kivéve a rézérméket, amelyeken *Pro libertate* felirat van.” (i. m. 100–101.)

¹¹⁵⁴ Különösen, mert a Napkirály udvarából jött.

¹¹⁵⁵ Nem egyetem, hanem a Református Kollégium.

nek leghétköznapibb cselekedeteikbe is, és fegyvereiket semminő foglatosságuk közben el nem hagyják; s ezek egyike-másika, mint a kard vagy a karabély, öltözetük szerves részét alkotják. Amikor a bálba mennek, úgy csinosítják magukat, mintha rohamra indulnának. Minden táncuk komoly, mint nálunk a courante; hangszerük: a hárfa, a fuvola és a trombita. A történelem feljegyezte, hogy a szkíták kitűntek a tolvajlásban és az útonállásban; nos, megállapíthatjuk, hogy az utódok nem fajzottak el őseiktől, mert kétségtelen, hogy a magyarok a világ legnagyobb tolvajjai. Ráadásul iszákosak,¹¹⁵⁶ hetvenkedők, hazugok, állhatatlanok és mértéktelenül gyávák; ha hadba szállnak, azt csupán a préda reményében teszik.

Erdélyről

Ezt a tartományt maga a természet védte meg szomszédaitól, mert minden oldalról magas hegyek veszik körül, oly módon, hogy csak öt szoroson át lehet Erdélybe jutni... (...)

Aki Debrecen és a magyar alföld felől érkezik, egy igen-igen szűk hegytorkolaton át juthat csak Erdélybe.¹¹⁵⁷ (...)

Ha pedig a Tokaj és Szatmár felől jövő úton akarna Erdélybe jutni az ember, ott az átjárót előbb két nagy folyó (a Tisza és a Lápos) rekeszti, majd magas, nagyon meredek hegyek torlaszolja el...

(...) ...nem lehet e tartományba úgy bejutni, hogy legalább nyolcmérföldnyi utat ne erdőben tegyen meg az ember. Ezek a komor szorosok nem biztatják jóval az utazót. Annál kellemesebben lepődik meg azután, ha bejárja az erdélyi tájakat; a számos kis síkságra oszló országban mindenfelé jól megművelt földeket talál, amelyeket számtalan patak öntöz, három nagy folyó gazdagít, s ahol egymást érik a városok és falvak. A hegláncok, amelyek a síkságot átszelik, tulajdonképpen csak alacsony halmok, s a természet oly szerencsésen osztotta el őket, mintha arra

¹¹⁵⁶ De L'Hommeau: „Étkezéseik során a magyarok szeretik a jófalatokat, s közben nagy mennyiségű bort is isznak, de különösebb válogatás nélkül, jóllehet talán itt terem Európa legjobb bora; hogy némi fogalmat adjak róla, elmondom, hogy a színe eléggé hasonlít a moseliéhez, íze lágy és finom, akár a frontignani boré, s olyan tüzes és pezsdítő, mint a champagne-i; bőven élnek vele, mint mondtam, férfiak és nők egyaránt az asztalon elhelyezett különféle köcsögökből vagy nagy serlegekből isznak; az étkezés egész ideje alatt egyre töltenek, s így, ha egy magyar feláll az asztaltól, nem tudja eltitkolni, hogy többet ivott a kelleténél.” (i. m. 99.)

¹¹⁵⁷ Történeti értelemben Erdély a Királyhágón túli rész.

szánta volna, hogy változatossá tévén, megszépítsék a vidéket, mert valamennyi domb szőlővel vagy gyümölcsösssel van borítva, csúcsukon pedig kastélyok vagy nyári lakok ékeskednek. Elképzelni sem lehet derűsebb tájat.

Magyarország kétségtelenül szép ország, de Erdélyt kellemesebbnek vélem, és szívesebben választanám lakhelyemül, annál is inkább, mivel itt is, akárcsak Magyarországon, bőven s nagyon ízletes formában található mindaz, ami az asztal ékessége. A városok itt szebbek, a falvak jobban kiépültek, a lakosok udvariasabbak, és kellemesebb velük érintkezni. Erdélynek azonban nagyon kevés kapcsolata van idegen országokkal, kereskedelme sem volna, ha a tordai hegyekben nem bányásznának sóköveket, amelyeket folyóikon eljuttatnak Magyarország minden vidékére és több tartományba is. Az erdélyiek annak idején, amikor még a Porta védnöksége alatt álltak, ezekből a sóbányákból szereztek pénzt adóra. Különféle fémhányaik is vannak, de ezek távolról sem olyan gazdagok, mint a magyarországiak.

A tartomány lakossága három nemzetből áll: magyarokból, szászokból és székelyekből. Feltehető, hogy az utóbbi két nemzetiség telepítés révén került ide, mivel elkülönített, számukra kijelölt körzetben laknak. A magyarok az egész sík vidéken elszórtan élnek, és a Magyarországon bevett három vallást gyakorolják. A szászok német módra épített városaikba zárkóznak, saját nemzetiségükből való előljárójuk kormányzata alatt élnek, s gondosan megőrizték őseik törvényeit, nyelvét és ruházatát. Valamennyien luteránusok vagy ariánusok. Azt hiszem, ez az egyetlen hely a keresztény világban, ahol ez utóbbi szektának még templomai vannak. A székelyek annyira elkeveredtek a magyarokkal, hogy nem különbözteti őket meg tőlük semmi, csupán őseik vallása, vagyis a katolikus hit, amelyhez nagyon erősen ragaszkodnak. ...valamennyien ősi nemességgel dicsekednek, ellentétben a szászokkal, akik körében teljesen ismeretlen a nemesség, akárcsak a svájciak vagy a hollandok körében.

Ez a három nemzet, amelyet a Habsburg-ház szolgálai egyaránt meggyőztörtek, 1703-ban csatlakozott a magyarországi felkeléshez. A magyarok és a székelyek Pekri és Oroczky¹¹⁵⁸ generális vezetésével fegyvert ra-

¹¹⁵⁸ Orosz Pált Rákóczi 1703 őszén nevezte ki erdélyi csapatai generálisává, miután az ezereskapitány szeptemberben visszavette Sárospatakot, novemberben pedig Bonchidánál szétszórta a székelyekből és a kolozsvári német őrségből álló császári hadat. (E győzelem után indul meg az erdélyi nemesség nagymérvű csatlakozása a szabadságharc-hoz.) Rákóczi 1704 elején Orosz helyébe a Bonchidánál fogságba esett Thoroczkay Istvánt, decemberben pedig Forgách Simont állítja.

gadtak. A szászok megnyitották előttük néhány városukat, amelyek közül Fehérvár,¹¹⁵⁹ Kolozsvár, Szászsebes és Szászváros a legjelentősebbek. nagy számú lovasságukkal, amelyet igen könnyen hadba állítottak, mivel ezen a vidéken sok a ló, csakhamar úrrá lettek a sík vidéken, és néhány kisebb csata után arra kényszerítették Bussy-Rabutin urat, a császár akkori parancsnokát, hogy csapatait a zárt városokba vonja vissza, amilyenek Nagyszeben, Brassó, Meggyes, Szamosújvár és Déva.

1704. szeptember havában¹¹⁶⁰ az erdélyiek fejedelmüké választották Rákóczi herceget... (...)

1705. január havában Rákóczi fejedelem Forgách grófot Erdélybe küldte... (...) ...Forgách megkezdte az 1705-ös hadjáratot,¹¹⁶¹ s mindenekelőtt körülvette Nagyszebent, ahová Bussy-Rabutin úr bezárkózott. A császáriak pártján levő többi várost is körülfalta. Meggyest pedig megostromolta, és június havában elfoglalta. Szamosújvár az éhség következtében július havában megadta magát, mindkét város helyőrsége foglyul esett. Bussy-Rabutinnak már csak négyezer katonája maradt Nagyszebenben, négyszáz Brassóban, Dévát pedig csak hatvan ember védte.

Így álltak a dolgok, amikor 1705 augusztusában Magyarországról Erdélybe mentem. Forgách gróf megtisztelt azzal, hogy bemutatta Nagyszeben ostromzárának elrendezését, majd Déva alá vitt, s ugyanakkor megadásra szólította a várat, de eredménytelenül. Jó vár ez, egy nagyon meredek hegy tetején fekszik, és mint megtudtuk, bőségesen el van látva mindenféle készlettel.

Nagyszeben nagy és jó város, mocsárra épült, háromszoros falövezet, három vizesárok és számos erődítés veszi körül. ez Erdély legjelentősebb városa. (...)

Mint hogy Erdélyben több nemzet van, erkölceik és szokásaik is különbözők. De egy dologban valamennyien megegyeznek, s ez a részegeskedés. Udvariasabbak, ám éppoly nagy tolvajok, mint a magyarok.¹¹⁶²

¹¹⁵⁹ Gyulafehérvárt 1704 tavaszán Thoroczkay generális és Orlay Miklós brigadéros foglalták el. Kolozsvárt októberben Rabutin felmenti az ostrom alól, de lorombolva védműveit, kivonja őrségét és Szebenbe zárkózik. Az év nagy nyeresége Tokaj, Trencsén, Munkács, Nyitra, Kassa, Érsekújvár és Eperjes megszerzése, nagy vesztesége pedig a Dunántúl tavaszi elvesztése.

¹¹⁶⁰ Júliusban, a gyulafehérvári országgyűlésen.

¹¹⁶¹ Januárban Szatmárt foglalja el, júniusban Meggyest – Rabutin kezén már csak Szeben, Fogaras és Brassó marad.

¹¹⁶² Rákóczi tükör II. 127–142.

Született Bethlen Miklós Erdélyben, Kis-Bún nevű faluban s kastélyban, anno 1642. 1-a septembris virradólag.

Atyja volt Bethlen János, az ő üdejében erdélyi főkancellarius, tanácsúr, Fejér vármegyei főispán, Udvarhely széki főkapitány. Az erdélyi állapothoz képest tisztességes tudományú ember, melyet, s az unitaria vallásból való kitérést is vett volt árvaságában, az anyja Kemény Anna, mostoha apja Macskási Ferenc református emberek nevelése, és prédikátorságáról, gyermekek tanításáról nagyhírű academicus mestere, Keresztúri Pál¹¹⁶³ tanítása, és a nagy fejedelem, Bethlen Gábor kegyelmes protectiója által, ki is annyira szerette, hogy azt mondotta: ha az egy testvéröccsének, Bethlen Istvánnak fiai nem volnának, fiává fogadná. Így is nagy kárral esett az én atyámnak annak a fejedelemnek éretlen halála. Értéke, jószága volt, az erdélyi állapothoz képest úri; Istennek és annak házához való buzgóságának jele, hogy imez nagy külső tisztein kívül az erdélyi reformata ecclesia s kollégiumok főkurátorságát maga önként vállalta fel vén úrtársával Bánffy Zsigmonddal,¹¹⁶⁴ és hamuból s szemétből csudálatosan állították fel az enyedi kollégiumot. Maga költségével, 4000 forinttal erigálta [*felállította*] az udvarhelyi scholát, adott a marosvásárhelyinek is 2000 forintot, az enyedinek is ezret, egyebüvé is, amit lehetett.¹¹⁶⁵ Különben is kegyes, jámbor, akárkit is segíteni inkább, mint rontani kész, és igazbeszédű, nem tökéletlen, sőt azt másban is utáló ember volt. Mezei állapotra is, hogy rossz ember nem volt, bizonyosság az, hogy Rákóczi György fejedelem Lengyelországban, Krakóban főcom-

¹¹⁶³ „Ez a Keresztúri Pál gyermek-tanítani ritka és példa nélkül való ember volt, és Erdélyben s Magyarországon nem találkozott soha addig párja, aki a gyermeket olyan hamar annyira vitte volna, és nemcsak a latinításban, hanem egyéb tudományokban is, melyeket az akkori üdö és szokáshoz képest ő tanult volt és tudott volt, melyben kivált Rákóczi Zsigmonddal és énvélem dicsekedett, hogy soha olyan két tanítványa nem volt. Sokszor bántam, ma is bánom, hogy amíg Németországban jártam, gyermeki könyveim, írásim Kolosvárott elvesztenek, hadd tudnám a közönséges jóért kiadni azt a Keresztúri Pál methodusát... (...) No, az én jó mesterem, apám, in anno 1655. decemberében az ő életének hatvanhatodik esztendejében Görgényben meghala, kit a fejedelem siratásával és Fejervárott a fejedelmek temetéséhez a templomban való közel hellyel is megbecsüllött. Isten becsülte volt meg.” (BM 532–542. Az általam kihagyott részben Bethlen ismerteti Keresztúri tanítási módszerét.)

¹¹⁶⁴ Főispán, tanácsúr, diplomata, később az országgyűlés elnöke, †1680 körül.

¹¹⁶⁵ Bethlen Miklós maga is támogatott iskolákat. Uzoni Balázssal koedukált református iskolát hoztak létre. Az enyedi és az udvarhelyi kollégium kurátori feladatát is elvállalja.

mendánsnak [főparancsnoknak] tette háromezer emberrel, melyet osztán, rászállván a római császár hada, a fejedelem levelére feladott, és abból a boldogtalan lengyelországi hadakozásból csak ő jött avval a háromezer emberrel tisztességesen s gazdagon édes hazájába. Holt meg Bethlen János anno 1678., életének 64½. esztendejében, 28-a februarii, az istentelen világnak kivált vénségében rajta elkövetett üldözései után...(…) Extál egy kis magától kibocsátott erdélyi história is.

Nagyapja volt Bethlen Miklósnak Bethlen Farkas, az ő üdejében erdélyi főgenerális, tanácsúr, főárendátor, Küküllő vármegyei főispán, szamosújvári főkapitány; tiszteli megbizonyítják, micsoda ember volt, és hogy harcokon, csatákon kapott tizenhét sebhellyel ment a koporsóba életének ötvennyolcadik esztendejében, egy ismeretlen úr megégetése által, amint az atyám mondotta. Tovább nem genealogizálok, azt a szegény Bethlen Elek elég szépen kicsinálta a régi levelekből. Ezt is azért hoztam elé, egyikért kiváltképpen, hogy az én maradékim nézzék meg az isten kegyelmét, hogy harmadízig mint szállott az erdélyi állapothoz képest az első renden való méltóság ebben a házban, és ők is féljék az Istent, s kövessék a virtust; azt is tanulják meg amellet, ha gonosz találja, hogy az a legősebb jószágok és legbiztosabb jutalmok e világtól atyjok, nagy- és szüleatyjokról maradt reájok.

BETHLEN MIKLÓSTÓL¹¹⁶⁶

Az 1705. évi szécsényi országgyűlés végzései

E 3

Articulus 1. (...) Mi alább specificált Nemes Magyar-Országí Státusok és Rendek, adgyuk tudtára mindenkinek az kiknek illik, ez levelünk rendiben, – hogy minekutánna az szabados uraságra vágyódó Austriai Ház a királyi diplomákat hiti-megszegésével általhágván, minden törvényünket megvetvén és földre tapodván, édes nemzetünket, Hazánkat minden szabadságától nemcsak megfosztotta, hanem ennek főbb tagjait minden ke-

¹¹⁶⁶ (BM 487–490.) 1710-ben így ír Bethlen Lászlónak: *Discite o fratres, o fili, o mihi carissimi discite saltem meo exemplo sobrietatem. Durate et vosmet, rebus servate secundis, conservate vos patriae, ecclesiae et familiae ac liberis et amicis vestris!* (Tanuljatok, ó testvéreim, ó fiam, nekem legkedvesebbek, tanuljatok legalább az én példából józanságot. Erősítétek meg önmagatokat, őrizzétek kedvező körülményeknek, tartsátok meg magatokat a hazátoknak, egyházatoknak és családotoknak meg gyermekeiteknek és barátaitoknak!)

gyetlenséggel öldöklötte, és sokakat közülök rettenetes kínokkal¹¹⁶⁷ a földnek színéről eltörteni nem irtózott volna: Istennek csudálatos vezérléséből azon kegyetlen uralkodás rabságából Méltóságos Fejedelem Felső-Vadászi Rákóczy Ferenc Kegyelmes urunk elő Nagysága kiszabadulván, és azon Hazánkat eltörlő, ártatlan vérünket szomszédhozó Austriaiak ellen velünk együtt fegyvert fogván és már harmadfél esztendőktől fogva hasznosan¹¹⁶⁸ hadakozván; az végre, hogy ezen Ügy dolgában közönséges akarattal tovább is jobb rend tétethessék, e folyó 1705-ik esztendőben Sept. Havának 1-ső napjára ide Szécsényi mezőre Generális-Conventusra [általános gyűlésre] bennünket hivogató-levele által öszvehivogatott és gyűjtött, – szükségesnek ítéltük, hogy mindenekelőtt egy oly fejet válaszszunk magunknak, az ki velünk edgyütt hittel confoederálván, ezen Hazánk ügyét, valamíg Isten által régi szabadságaink helyrehozásával, megnyerésével, czéllját el nem éri, nemcsak az hadi dolgokban, hanem az törvényes, egyházi, politicalai és oecomiai állapotokban is igazgassa, kormányozza, és velünk edgyütt oltalmazza: Tetszett közönségessen és egyező akarattal praetitulált Méltóságos Fejedelem Rákóczy Ferencet, Kegyelmes Urunkat, Erdélyországának Választott Fejedelmét, minékünk is Confoederatus Statusoknak Vezérő-Fejedelmünknek választanunk, az mint választottuk is.¹¹⁶⁹ Mely Confoederációknak hogy annyival jobb fundamentuma lehessen, és nagyobb ereje,

¹¹⁶⁷ 963 Az „Eperjesi véres Theatrum” a 7. cikkelyben külön szerepel, elégtétel adását jelenti ki a legyilkoltak hozzátartozóinak, meghagyva a lehetőséget, hogy a mérszálásban közreműködtek ellen törvényesen eljárjanak.

¹¹⁶⁸ Az ezévi eddig változatos kimenetelű volt. Erdély Szeben, Fogaras és Brassó kivételével Rákóczié, a királyságban forgandó szerencsével küzdenek. Januárban a császáriak feladják Szatmár és Eger várát, tavasszal Bercsényi visszafoglalja a Csallóközt és a Dunántúlon megveri Heister csapatait, aki viszont Károlyit szorítja vissza a Duna bal partjára, ám a május elején uralkodni kezdő József helyére Herbeville bárónak adja a magyarországi főparancsnokságot. Nyáron Glöckelsperg tábornok megveri Bottyánt, majd vereséget szenved Esterházy Dánieltől, aki ezután a Duna–Tisza közének védelmében lerombolja a Duna-hidat. Mivel a dunántúli hadjáratot ez meghiúsítja, a fejedelem Herbeville után indul. Kelepcébe csalja, ám a bekerítés parancsnokai fegyelmezetlensége miatt nem sikerül, és amikor augusztus 11-én Nagyszombat közelében a kurucok kétszer akkora seregét a császári haderő megfutamtítja, majd Erdélybe indul Rabutin megsegítésére.

¹¹⁶⁹ „Nagyon meghatott a nemzetnek az a szeretete és bizalma, mellyel ebből az alkalmából megajándékozott, amikor korlátlan hatalommal bízta rám a politikai, katonai és pénzügyeket. A szenátus politikai ügyekbe csak kérésemre avatkozott bele, mivel kijelentettem, hogy halandó vagyok, és a túlságosan kiterjedt hatalom idővel kárára lehet a rendeknek.” (Emlékiratok 190.)

állandósága: azt az következő két rendbéli esküvésnek¹¹⁷⁰ módgyával ratificáltuk és stabilitáltuk, sőt annak felyebb declarált czéljáig való megtartására nemcsak magunkat, hanem maradékinkat is sub poena perpetuae notae infidelitatis et perduellionis in patriam obligályuk és obstrin-gályuk [*örök hűtlenség és a haza elleni zendülés bűne alatt kötjük és kötelezzük*]. (...)

Articulus 2. (...) tetszett az Méltóságos Fejedelem-Vezérnek mellé 24 személyből való bizonyos Senátust avagy Tanácsot az Hazának főbb tagjai közül rendelni...¹¹⁷¹ (...)

Articulus 4. Lészen attribuált authoritása [*juttatott hatalma*] az Méltóságos Vezérő-Fejedelemnek az mellette lévő Senátorsággal egyetemben,

¹¹⁷⁰ Az elsőben a fejedelem esküszik „az élő Istenre, ki Atya, Fiú, Szent-Lélek teljes Szent Háromság egy bizony örök isten, Boldogságos Szűz Máriára és Istennek minden szentire”, a konföderációt „mint tulajdon életemet úgy tartom és becsülöm ... az Confoederatus Statusokat: úgymint az egyházi személyeket, urakat, nemeseket, szabad királyi városokat, egy szóval az öszveszövetkezett Magyarországnak minden nemessit, vitézlő és hazánkért felfegyverkezett rendeit, Hazánk köz-törvényes-szabadságiban s igazságiban ... megtartani és oltalmazni tartozom. Nevezet szerint pedig az religiók-ból olykor származni szokott dissidentiáknak eltörlésére, és az szívbéli egységnek nevellésére fogadom, hogy az Országban bevett három religiót maga törvényes szokott szabadságában megtartom és megtartatom...”

A rendeké: „Én N. N. esküszöm az élő Istenre, ki az Atya, Fiú, Szent-Lélek tellyes Szent-Háromság egy bizony örök Isten, (Boldogságos Szűz Máriára és Istennek minden szentire), ... ezen Szövetséget mint tulajdon életemet úgy becsülöm és tartom, az ellen sem titkon, sem nyilván soha nem practikálok, ha mást practicálni tudnék is ... bémondom; attól semmiképpen el nem állok, és az Ügyet el nem hagyom...; sőt ezekfőlött Méltóságos Fejedelem Rákóczy Ferenc Urunkat eő Nagyságát, mint az szabadságért öszveszövetkezett Magyarság választott Fejedelmét esmérem, ... utolsó csöpp véremig ezen Ügy mellett el nem hagyom. És mivel ezen Szövetség az Magyar Nemzetnek javára és boldogulására czéloz és szerkesztetett: mindenekfőlött az Haza javát munkálkodom, annak oltalmára igyekezem... Isten engem úgy segéllyen!” (A zárójeles részt a protestánsok kihagyták az esküből.) A 9. cikkely szerint bár a fejedelem e gyűlést „olly móddal indicálta [*hirdette*] vala az Nemes Ország Státusinak, hogy az Nemes Vármegyék nemcsak magok követei által, hanem ugyan mindnyájan az Egyházi, Uri és Nemes Rendek közül személylek szerint compareállanak [*jelenjenek meg*]: mindazáltal sokan illetén magok javára czéllózó intimátumokat [*kölzéseket*] megvetvén, és magok privatumokat az közönséges eleiben tévén, magokat minden legalis ratiók [*törvényes okok*] nélkül abstineálták [*elvonták*]”, az ilyenek – akár nem jelentek meg, akár idő előtt eltávoztak – a végletesen elszegényedettekén kívül „az personalis-insurrectióra [*személyes hadfelkelésre*] kényszerítettessenek”.

¹¹⁷¹ A fejedelemre hagyva a választást az ország jelöltjei közül. (A lista: Sinkovics II. 808.) A 3. cikkely szerint költségkímélés céljából és a felmerülő ügyek tárgyalására megynként két embert, „többire nemesi fiakat” állandóan a fejedelem mellett tartanak.

hogy az midőn az Austriai Ház¹¹⁷² az maga követtyei avagy Angliai és Hollandiai s úgy más hatalmasságoknak mediatiója¹¹⁷³ által az traktát folytatni fogja: annak elkezdetésére és folytatására magát az tractában nemcsak béereszthesse, hanem annakelőtte az conjuncturáknak [*körül-ményeknek*] és Haza dolgainak rátiói szerint az közügynek javára hasznosnak ítéel, munkálkodhassa és végezhesse, – eresztvén mindazoknak ratificatióját [*mege erősítését*] az Confoederált Nemes Státusoknak közdecisiójára [*ítéletére*].

Articulus 13. Az religióknak különbözéséből olykor származni szokott dissidentiáknak [*ellentétek*] eltörlésére,¹¹⁷⁴ és hogy annyival is inkább az

¹¹⁷² Lipót tavasszal meghalván József örökléssel lépett trónra, ám ezt természetesen a szécsényi mezőn összegyűltek nem ismerték el, ezért a körülírás.

¹¹⁷³ Az angol és a holland *közbenjárás* számukra az osztrákokkal közösen viselt francia háború miatt fontos volt.

¹¹⁷⁴ „Legkinosabb volt számomra rendezni a protestánsok követeléseit. A javukra hozott törvények végrehajtását követelték, és annak a kilencven templomnak a visszaadását, amelyet a Ferdinánd császár és ősem, I. György között megkötött nagyszombati béke felsorol. Ezt a békét az országgyűlés megerősítette és törvénybe iktatta. [C8] Minden párt vágyakozott azokra a javadalmakra és alapítványokra, melyek e templomok közül néhányhoz hozzátartoztak. Az említett békekötés óta több város és falu visszatért egyházunk kebelébe, fölösleges és képtelen dolog lett volna tehát visszaadni a protestánsoknak e templomokat. Más helyeken viszont voltak olyan betolakodott plébánosok, akiknek ... a mi hitünket valló népük nem volt, de ... mindenkitől tizedet húztak, ami nagyon megnehezítette e plébániák átengedését. A megosztott tized nem volt elegendő mindkét vallás papja számára. A helyi földesúr is újabb akadály volt, mert mindegyik saját felekezeti papot kívánt. Azok az erőszakosságok, amelyet papságunk a németek uralma alatt elkövetett, gyűlöletessé tették a többiek előtt, és csakugyan hozzászórtak már az erőszakhoz, és azzal akartak uralkodni. Az országnak ezt a legelső rendjét kímélnünk kellett vallási kötelességérzetből, igazságosságból és politikából. De a többieknek is igazságot kellett szolgáltatni a törvények és ... esküm értelmében. Végül düh és keserűség is elválasztotta a két pártot, ez pedig ég nehezebbé tette a megegyezést. Igaz, hogy sokat segített az a bizalom, amellyel az én személyem iránt mindnyájan viseltettek, de ugyanez nagy fáradságot is okozott nekem, mert azt akarták, hogy mindent magam csináljak. Tervem az volt, hogy rábírom a protestánsokat, álljanak el jogilag megalapozott követeléseiktől, és jussunk barátságos megegyezésre, mely kizárólag a lelkiismeret szabadságán és minden vallás szabad gyakorlatán alapszik. Hosszú érvelések és rábeszélések után szándékomat végrehajtottam. Miután felállítottuk ezt az alapelvet, minden vármegye követei egyenként és egymás után jöttek hozzám az ott levő nemességgel együtt. Mindegyik elmondta érveit, én meg sok szófecsérlés után kiegyeztettem őket. Igaz, hogy szám gyakran négy óra hosszat sem pihent, de ezt a kényes és szövetkezésünkre legveszélyesebb ügyet három nap alatt befejeztük a felek belső megelégedésére és megnyugvására. Igaz, hogy papságunk ezt nem helyezte nyíltan, de

Haza szabadságáért öszvekött Confoederáció az szép egyesség által jobban erősödjön s nevedgyék; tetszett mind az catholicus személyek s mind pedig az evangelicus státusok részéről amicable transactióra [*barátságos egyezségre*] menni, az mint is determináltatott [*meghatároztatott*]: Hogy az augustana és helvetica confessión lévőknek szabados legyen az religiának exercitiumja [*gyakorlása*] az Országban az 1608. és 1647-iki articulusoknak, úgy 1659. esztendőbeli diplomáknak tenora [*tartalma*] szerint.¹¹⁷⁵ (...)

Articulus 14. Hogy pedig az 1647. esztendőtől fogva controvertált templomoknak dolga csendes megedgyezéssel sopiáltassék [*elnyugtassék*]; tetszett mind az két részről minden Nemes Vármegyékben és Királyi- s Mező-Városokban ollyatén transactióra menni, a mint rendszerint az Méltóságos Vezérlő-Fejedelem által kiadott végzésnek instrumentumból¹¹⁷⁶ kitetszik és specificie feltétetett, melynek is szintén olly ereje legyen, mintha articulusban inseráltatott [*törvénycikkbe iktattatott*] volna.¹¹⁷⁷ (...)

II. Rákóczi Ferenc fejedelem pátense Erdélyhez a zsibói vereség után, 1705. november 15-én

E 4

(...) El véltük, hogy a' szép szín alatt hazánk veszedelmére merigyet forraló ellenség szokott fel fuvalkodása szerint csak azért is nagyítani fogja a' sibói passuson [*szorosban*] történt mostani győzödelmét,¹¹⁷⁸ hogy az

külön-külön mindegyik megegyezett abban, hogy mindez szent vallásunk sérelme nélkül történt.” (Emlékiratok 190–192.)

¹¹⁷⁵ Az első kettő a bécsi (MH 459–473.), illetve az azt megerősítő linzi béke országgyűlési becikkelyezése, a harmadik I. Lipót hitlevele.

¹¹⁷⁶ A templomok elosztásának szabályozása, döntően magyar nyelven, olvasható: Ráday I. 369–386.

¹¹⁷⁷ A 15. cikkelyben kimondják, hogy a három felekezet közötti egyezésnek nem áll ellent a klérus és a pálosok ellentmondása. A 6. cikkely egyébként a jezsuitákkal foglalkozik, Magyarországon maradásukat feltételhez köti. (Sinkovics II. 804–816.)

¹¹⁷⁸ Bár József elődjénél inkább hajlott a Rákóczival való tárgyalásra, Erdély megtartásáról nem mondhatott le, ezért Herbeville tábornagyot Rabutin megsegítésére küldte. A fejedelmi méltóságba való beiktatásra bemenni szándékozó Rákóczi a még ki nem épült zsibói sáncnál tartóztatja fel a tábornagyot (aki útközben elpusztította Debrecent, benne a Kollégium könyvtárát), ám vereséget szenved – egy időben a nagyszombati béketárgyalásokkal és Bottyán diadalmas dunántúli hadjáratával. A fejedelem beiktatása egyelőre elmarad (1707-ben történik meg), a császári csapatok pedig feldúlják Erdélyt.

által mind a' mi hadaink veszedelmével és tovább való dolgainknak nem lehetsz folytathatásával az nemes haza lakosit rettencse, mind pedig csalárdul fel magasztalt győzödmével tölünk el idegenittse, s magához szinessen csábittsa és noha csak azért is kevés haddal jöttünk vala be Magyar Országbul ezen hazában, hogy a nemes ország lakosinak nagyob terhekre¹¹⁷⁹ a sok élésnek administrációjával [*szolgáltatásával*] ne legyünk, mind az által az ellenségnek be jövetelét csak kevés idővel annakelőtte lehetvén praeveniálnunk [*megelőznünk*], tettünk még is oly rendeléseket, hogy ha a' sáncz építésére való munkás embereknek elő állításában 's az annonának praestatiójában [*gabonaellátásban*] fogyatkozás nem lett volna, valamint hogy a' karikai passusbul¹¹⁸⁰ cselet vetvén a másokra, (mely még készületlen vala), egész erejével reá rohanván, három annyi veszedelmével kevés hadainkat ki nyomta, ugy ellenben, a' szükséges dolgoknak meg létével, közönséges veszedelmét armadájának sirathatná Austria és most is hadának veszedelmét tekintvén, ámbár dicsekedgyék győzelmével. Mint hogy pedig az említet sáncznál el oszlot hajduság többire már is öszve gyülekezet, s ugy tekintetes nagyságos Károlyi Sándor és Gróff Barkóczy Ferencz urak 's generálisink mellet lévő számos ezerekből álló hadi corpusunkat és ha kívántatik más Magyar Országban fellyeb lévő hadaink részét is szükségesképpen az hazában be kelletik hoznunk és következendőképpen az hadi operatiókat tovább is végképpen az ellenség ellen folytatni el tökéltettük, mivel ugy is felső táboraink az egész Dunán tul való földet, némely erősségeken kívül egész Horvát országig szabadosan birják, 's úgy Austriát 's Morvát és Styriát naponként rabolják, de mindenek felet a némely potentatusokkal

¹¹⁷⁹ A veszteségekről mindenféle hírek terjengtek, maga Wesselényi később ezt írja naplójába: „...hallám meg ... bizonyosan, hogy amint az harc után az egész armada Zsibón az én falumon commorált [*időzött*] volna, aki nékem minden jószágomnak legelsőbb caput bonorum [*a legfontosabb birtok*] vala, az armada lejöveteli után kétszáz rácok elmaradván, egészben elégették egy karófarkig az egész falut, mind templomostul. És az én új házaimmal együtt mindenek megégtének, és így nekem megesett az hűség, mert ezt a hasznát vöttem eddig való szenvedésemnek. Interim [*közben*] amit Isten reánk mér, azt békével el kell szenvednünk. Deus nobis haec otia fecit etc.” (I. 623.) A Wesselényinél többször olvasható utolsó mondat (*Isten adta meg nekünk ezt a nyugalmat stb.*) nyilvánvalóan keserű, hiszen Vergiliusnál (I. ecl. 6. sor) a megelégedett Tityrus mondja ezt a polgárháború következményei miatt elvándorolni kényszerülő (1075) Meliboeusnak.

¹¹⁸⁰ Karikánál sem fejeződtek még be a munkálatok, Herbeville megtudván a fejedelmi haderő ittlétét, Zsibónak fordult, ahol még ennyire sem álltak a sáncok, így a fejedelemnek is ide kellett vonulnia.

let confoederatio által, (kit rövid idő múlva ki nyilatkoztatunk,) régen óhajtvá várt hazánk szabadcságának helyre állítását ki ki bizonyosan várhattya. Annak okáért a' fellyül említet nemes Erdély Országunknak három nemzetből álló státusit és mindenféle lakosit igaz hazafiuságokra s magyarságokra és hozzánk a' szabad választás és hitek által le kötöt igaz hűségekre emlékeztetvén, intyük, hogy meg gondolván az idegen német nemzetnek kegyetlen uralkodását, az hazának testi's lelki szabadcságában való meg rontását és a következő örökös nagyobb nyomorúságokat, nem csak az ellenség hitegető és végre véres theatrumokra 's mézsárszékekre vivő¹¹⁸¹ csábításának hitelt ne adgyanak, hanem annakfelette hűségeket hozzánk, mint fejedelmekhez meg tartván, a' némethez, mint a magyarnak természet szerint való ellenségéhez magokat ne kapcsolják, sőt inkább a' fegyver foghatók serénsséggel táborunkban meg jelennyenek, el hitetvén magokkal, hogy Isten ő Szent Felsége igaz ügyünknek fegyverkezését kívánt boldogulásunknak csendes partyára fogja vezérelni, a' kívül az ellenkezők, mint maga véreknek árulói ki fognak rekesztetni és másként is igaz fegyverünknek büntetésével érdemelt jutalmokat el veszik. (...)¹¹⁸²

Bottyán János tábornok levele Károlyi Sándorhoz
a Dunántúl 1705-ös visszafoglalásáról

E 5

Mint Kedves Fiam-Uramnak

ajánlom mindenkori kész köteles szolgálatomat Ngodnak.

Ngod levelét Krajnay Mihály adjutantja által kötelességgel¹¹⁸³ vettem; mellyben írja Ngod, hogy az szerencsének lovai elragadván, magamat elbízta, s az idevaló állapotokról nem tudósítom Ngodat. Én míg Soprony táján voltam, az idevaló dolgoknak folyásáról gyakran írtam, – de nem tehetek róla, hogy Ngodnak kezéhez leveleimet nem szolgáltatták.

Írhatom Ngodnak: általgyüvetelemkor az Dunán legelsőbben Simontornyát vérrel megvettem; onnan egyenessen felmenvén, Pápa várát is Isten szerencsén, ostrom után per accordam [egyezség révén] kezünkben

¹¹⁸¹ Utalás Eperjesre, 963

¹¹⁸² Ráday I. 464–466.

¹¹⁸³ Bottyán csak hadvezéri tehetségben állt Károlyi felett, rangban és származásban alatta volt.

adta;¹¹⁸⁴ – holott is kartáccsal hozzám lövén, három helyütt esett rajtam az lövés, csak egy kicsiny híja volt, hogy el nem rúgtam az patkót; az bennvaló németnek nagyobb része Kegyelmes urunk hűségére hajlott, Tullio Miglio nevű commendáns is benne elesett. Onnan Kapuvár felé mentem; hasonlóképpen Kapuvárt feladták, – ott is nagyobb része az németnek mellénk állott. Másfelől pedig Csáky Mihály és Ebeczky Uraimék felmenvén, Köszögnek is mind várát, várossát megvették per accordam. Magam pedig onnan egyenesen Rusztra mentem, s ott az jó ruszti borban Ngodért is ittam. Tovább pedig Sopronyt is megszállván, mind külső s belső várossát tűzzel megemésztettem, bumbával pedig nagyobb részit az házaknak öszverontattam, – holott is egész éjjel közöttük nagy sírások, kiáltások voltak; – mindazonáltal, faltörő álgyúink nem lévén, ezzel az nagy kárral bloquádában hagytam.¹¹⁸⁵ Magam pedig vissza Pécs felé tértem, az ráczságnak megholdítására. Prucknál, oda-fel, Pálfynak az ráczait felvertem, holott is feles nyereggel voltak az katonáknak. Most újonnan is Pálffy öt s hatszáz lóval lévén, minthogy már ez is többed magával valahol reá áradván: Andrásy Pál és Ebeczky István Uraimék felverték, – Pálffy is csak alig szaladhatott. Babócsay Ferenczet is Isten Pápa vára megvétele alkalmatosságával kezemben adta, meg is arestáltattam volt: de Méltóságos Generális Bercesényi Miklós Uram általgýüvén Rusztra, felszabadította s előbbeni gratiájában bévette, – már most újonnan kurucz.

Itt az egész föld mind mellénk állott;¹¹⁸⁶ az egész tatai sereg, mind hadnagyostúl, zászlóstúl hozzánk gyűtt, – ki is igen jó katonaság. Bolfort Gyórrúl egynehányad magával mellém gyűtt.

Most útamban Fejérvár rácz várossát az más éjjel felvertem, holott is feles németet és ráczot is kinn szorítván, lecsapdostak; holott is megértvén, hogy Fejérvárban kevés széna s abrakbéli provisió és más élés iránt is vagyon: azt is bloquádában hagytam.

¹¹⁸⁴ Bottyán november elején indította meg hadjáratát a Dunántúl felszabadításáért.

¹¹⁸⁵ December végén, előtte még Szentgotthárdnál megverte Heister tábornagy seregeit. Báró Andrásy Pál tábornok ostromzárát tavasszal a császáriak felszámolják.

¹¹⁸⁶ Előző nap a fejedelemnek írt levelében így fogalmaz: „Itten, hála Istennek, ezen az földön, valahol járok, az egész község úgy várt, mint az Messiást az zsidók, – az mint is szívesen látván, egészen felköltének és felültenek mellettünk, Fejedelemséged hívségére.” (Bottyán 282.) Oka lehetett ennek, hogy Bottyán rendet tartott seregében, „...az mint engemet is nem kártevő: hanem jótevő Jánosnak hívnak.” (i. m. 280.), írja Károlyinak, akire a nép a *kártevő* nevet ragasztotta katonái féktelensége miatt annak Dunántúli hadjárata során.

Én Rácországból visszatérvén, Földvárnál az híd csináltatásához kezdek. – Ngodat kérem, hogy az erdélyi állapotokról Ngod is tudósítson, – mert másként, mint szófogadatlan fiat, kitagadom az fiúságból. – Ezzel maradok

Datum Tácz, die 3. Februarii, 1706.

Ngodnak, mint engedett mostoha-fiamnak,

jóakaró szolgáló apja
Bottyán János m. k.¹¹⁸⁷

A „két haza” szövetkezése: konföderáció
a magyar és az erdélyi rendek között
a huszti országgyűlésen 1706 márciusában

E 6

Mi vajai Vaÿ Ádám az méltóságos nemes Erdély Országának választott és a szabadságért öoszve szövetkezet Magyar Országgh stásussinak [karrainak] és rendeinek vezérő fejedelmének udvari és az jászoknak, kunoknak s úgy Munkács várának fő kapitánnya és Kálmánczay István, mindketten az méltóssághos választott erdélyi és magyar országgi vezérő fejedelemnek s ugy ezen haza az szabadságért öoszve szövetkezet nemes statussinnak és rendeinek, ... kegyelmes Urunknak és az említett statussinnak senatorai és egyszer s mind a nemes erdélyi rendekhez a méltóságos Senatus által küldött plenipotentarius [teljhatalmú] követek egy részröl, más részröl pedig N. N. az már fellyeb meg nevezet nemes erdély országgi statussinnak deputatussi [küldöttel], adgyuk tudtára mindeneknek a' kiknek illik, ez levelünk rendiben: Hogy minek utánna felyöl irt principalis [fő] uraink ezen aláb irt dolognak végben vitelére rendelték volna bennünköt, s ezt minden job úton módon tartozó engedelemmel ki munkálódni igyekezzvén, és az végre egy máss közt gyakori conferentiakot tartván, midőn elméjekre vették volna ezen két hazának az egész világh előtt jó hírrel s nagy győzedelmekkel tündöklő régi dicső sorsát és boldogságát, ellenben pedig az Austriai Háznak kegyetlen uralkodása által lött és most is az sok szerencsétlenséggel küszködő nyomoruságát keservessen tekintvén tökéletessen el látná, hogy ezen két hazának szerencséje azon egy hajóban evezne, a' melynek mind el merülése, mind sorsának bátorságos partra való jutása el szakíthatatlanul öoszve volna kapcsolva, mind két részröl jónak, hasznosnak és el multhatatlanul szük-

¹¹⁸⁷ Bottyán 283–285.

ségesnek ítéltet, hogy valamint az mostani felfegyverkezésnek alkalmatosságával mind a' két haza köz akarattal, fegyverrel és erővel hadakozot az Ausztriai Ház ellen, úgy azt is tovább is állandó képpen folytatván, a' kik máskint is mind a' köz ügyre, mind azon egy magyar vérré, mind penigh természetre és nemzetséges szokásra való nézve eöszve köttettek, járulván ahoz régenten mind a' két hazának egy korona alatt való léte, egy bizonyos igaz szövetségre mennyenek, a' mint is ezen dolognak végben vitelére rendelvén bennünköt s azt tartozó engedelemmel ki munkálódni igyekeztén és a végre egy más közt gyakori conferentiákat tartván, plenipotentiánk mellet adatot instructionk szerint fellyül említet principalisinknak tovább való ratificatiojáig mentünk és léptünk illy végezésre, a mint következik.

Először. Állandó, és mind a' két hazának statussi közöt meg másolhatatlan akarat légyen, hogy a' szabadságnak helyre állítására fel vett mostani ügyet mind a' két fél tulajdon magáénak tarcsa, a' mellyet mind az mostani köz ellenség ellen köz erővel tartozzék oltalmazni, mind penig következendő képpen (a' midőn az alkalmatosság és idő úgy hozná) annak elő segíllésére köteleztessék.

Másodszor. Ezen szövetséghez olly közönségesnek tartassék, hogy valakik akar az magyar országi, akar az erdélyi rendek közül ... most annak daltalma alá magokat hittet le köttették, minden meg különböztetés nélkül azt a' részt kövessék jövendőben is, a mely a nemzetséges ügynek előmenetelit keresi.

Harmadszor. Valami képpen a' meg nevezet magyar országi confoederált statussok a' szécsény gyűlésnek alkalmatosságával articulariter el végezték, úgy ellenben a más részről is állandó légyen és meg erőssitessék, hogy sem egy sem más fél, az Ausztriai Házzal egy másnak hire s akaratya nélkül békességre ne lépjen.

Negyedszer. Nyilván való lévén, hogy az erdélyi fejedelemségnek az ausztriai regimentül való el szakadása mind a' két hazának boldugulására szükséges, ahoz képest, ha szintén a' magyar országi statussok részéről békességre menne is a' dologh, mind az által a' se legyen máskint, hanem ha amannak egész minden szabadsága meg adattatik...

Eötödször. A méltóságos választott erdélyi fejedelem, mint hogy az Ausztriai Ház semmi igaz just nem praetendálhat [*jogot ... igényelhet*], a' szabad választásnak eleitül fogva fen tartott ereje szerint a' magyar nemzetnek gvarantia avagy kezesség formában leendő istápja szerint is Erdélynek és ahoz tartozandó partiumoknak [*részeknek*] birodalmában el tökélltet végzése szerint meg tartassék...

Hatodszor. Ha midőn mind ezek véghez mennek és Magyar Országának is szabadsági a jövőndő meg békéllyel helyre állittatnak: annakutánna penig idővel az Ausztriai Ház szokása szerint az egyszeri kötöt végezést el bontani igyekezne és valósággal fel is bontaná, tartozzonak az erdélyi nemes statusok annak oltalmára ne csak fegyvert fogni, hanem egyszersmind köz segítségel, míglén újjonnan sorsa kívánatos célra nem jut, az hadakozást folytatni.¹¹⁸⁸

Hetedszer. Hogy penig mind ezen végezésünknek nagyobb ereje és állandósága legyen, tartozni fognak és magokra is válalták principalis unink, hogy azt Magyar Ország részerül először az méltóságos Senatus, annak idejében penig az egész confoederált statusok ratificálni fogják, Erdély részerül penig hasonlóképpen mind az mostani öszve szövetezett rendek meg erősítik, mind penig jövőndőben az egész három nemzetbül álló statusokkal meg erősítetik.

Mely fellül írt mód szerint való szövetségnek punctumit és annak minden rendbeli cikkelyeit, hogy adatot plenipotentianoknak [*teljhatalmunknak*] erejével köz akarattal principalisunknak tovább való ratificatiójáig meg másolhatatlanul eképen tractáltuk, kötöttük és végeztük, szokot kezünk írásával és pecsétünkkel erősítjük. Actum...¹¹⁸⁹

A magyar királyság sérelmeinek jegyzéke és orvoslásuk
– előterjesztés a nagyszombati béketárgyalásokon
1706 májusában¹¹⁹⁰

E 7

Először. A király és a királyság közötti bizalmatlanság, amit az eljövendő békekesség biztosítása miatt külföldi fejedelmek, mégpedig Anglia, Svédország és Poroszország legfenségesebb királya továbbá a lengyel köztá-

¹¹⁸⁸ A ratifikációs irat tisztázatához mellékelte szövegben ez a pont így egészül ki: „...hasonlóképpen nemes Magyar Ország is minden tehetsége szerint az Ausztriai Ház ellen köteleztetik segítségel lenni nemes Erdély Országának.”*

¹¹⁸⁹ Ráday I. 530–533.

¹¹⁹⁰ A nagyszombati tárgyalások 1705 őszén kezdődtek és nagyon nehezen haladtak. Bár a király Rákóczihoz küldi addig internált feleségét, hogy segítsen rávenni a fejedelmet az egyezségekre, az alkudozások 1706 nyarán eredménytelenül érnek véget, mert ami Rákóczinak a béke alapja (erdélyi fejedelemsége és a külföldi hatalmak garanciája), az a király számára már elfogadhatatlan.

saság és a belga konföderáció¹¹⁹¹ garanciájával kell orvosolni, nemkülönben az erdélyi fejedelemség elválasztásával.

Másodszor. Az örökös uralom bevezetése a szabad választás korábbi jogára állítandó helyre.

Harmadszor. András király dekrétumának erőszakos megváltoztatása a megerősítésével hozandó helyre.

Negyedszer. Az országgyűlések abbahagyott háromévenkénti gyakorlata folytatandó.¹¹⁹²

Ötödször. Az Udvari Tanács túlhatalma a Magyar visszaállításával megszüntetendő.

Hatodszor. A külföldi katonaság behozatala nemzeti bebocsátásával igazítandó ki.

Hetedszer. A külföldieknek adományozott méltóságok és tisztségek indigenákra¹¹⁹³ vitessenek át.

Nyolcdaszor. A megbízott és a kamarai bíróságok visszaélése az oktavális és a rövid bíraskodás¹¹⁹⁴ tartásával felszámolandó.

Kilencedszer. A bevett religiók üldözése szabad gyakorlásuk révén megszüntetendő, az 1647 óta¹¹⁹⁵ elfoglalt templomok visszaadásával.

Tizedszer. A Magyar Kamarának az Udvaritól való függése a szabadságával fékezendő meg.

Tizenegedszer. Az újszerzeményi jog ... eltávolítandó.

Tizenkettedszer. Az adók szabad meghatározása az országgyűlési egyetértés által enyhítendő.

Tizenharmadszor. A királyság visszaszerzett részeinek, mint például Szlavóniának újfajta kormányzata a korábbiba állítandó vissza.¹¹⁹⁶

Tizennegedszer. A külföldieknek adományozott birtokok arra érdemes indigenáknak bocsátandók vissza, azok kivételével, akiket a királyság meg akar tartani.

¹¹⁹¹ Azaz Hollandia.

¹¹⁹² 868

¹¹⁹³ Országgyűlési végzéssel *honosítottakra*.

¹¹⁹⁴ Megbízott bíróság (latinul *judicium delegatum*nak is nevezték) volt például a Nádasdyékat elítélő, a pozsonyi, az eperjesi vagy a Rákóczi Ferenc elleni bécsi. Középkori igazságszolgáltatásunk egyik fajtája, az oktavális (nyolcados) törvényszék két, később négy ünnepnap nyolcadik napjától kezdődően negyven napig ülésezett a nádor, az országbíró, a tárnokmester, vagy a személynök elnökletével. A rövid a horvát-szlavón bán és az erdélyi vajda alatt húsz napig.

¹¹⁹⁵ Azaz az azt ismételtlen eltöltő linzi béke országgyűlési becikkelyezése (C8) óta.

¹¹⁹⁶ Most közvetlenül Bécsből igazgatott terület volt a Dráva–Száva köze.

Tizenötödször. A magyar kancellária csökkentett auktoritása országgyűlésileg tételesség rendbe.

Tizenhatodszor. A koronajavak elidegenítése¹¹⁹⁷ visszaváltásuk révén megszüntetendő.

Tizenhetedszer. A jezsuita atyák állandó birtoklása szabályozandó...¹¹⁹⁸

Tizennyolcadszor. A só ... ára illőre mérséklendő.

Tizenkilencedszer. Az örökös tartományokba irányuló kereskedelem ... kölcsönösen megengedendő.¹¹⁹⁹

Huszadszor. A nemesi kiváltságok ... a törvények szellemében helyreállítandók.

Huszoneyedszer. Az eperjesi játékszín kegyetlensége elítélendő és a belőle következett károk megtérítendő.

Huszonkettszer. A szabad- és királyi városok a tárnokmester gondoskodása alá helyezendőek vissza.

Huszonharmadszor. A kiváltságok esetenkénti megzavarása tartalmuk szerint igazítandó ki.

Huszonnegyedszer. A Rákóczy fejedelem ellen hozott törvénytelen ítélet érvénytelenítendő.

Huszonötödször. A megígért amnesztia ingatagsága biztosítékkal szabályozandó.¹²⁰⁰

¹¹⁹⁷ Például: 1076

¹¹⁹⁸ Rákóczi a magyar jezsuiták függéséről osztrák rendtársaiktól: D79

¹¹⁹⁹ A marha- és borkivitel korlátozása (D48), valamint a *Recrudescunt...*-ban (D78) is említett törvénytelen vámolatások ellen.

¹²⁰⁰ (Ráday I. 589–591., latin.) Lipót már 1704 februárjában amnesztiát helyezett kilátásba.*

E 8

Az Nemesi Társaság seregének rendi

Ezen rendnek végérül

Az mióta az német nemzet által nemzetünknek minden ditsósége le tapottatott, s az nagy emlékezetű familiák a sok változások és zaklatások után udvar tartásokra alkalmatlanná tétetnek, az nemesi ifiaknak isteni félelemben való fel nevededésekre és más hadi és politikai állapotokban való tanulására alkalmatosságok annyira vétetődött, hogy hazánkban az hadi és politikai szolgálatra való személyek alig találhatnak; kihez képest ezen Nemesi Társaságnak serege legfűképen a végre rendeltetik, hogy zászlója ala lévő nemes ifijuság oldalunk mellett, szemünk előtt nevedvén, hazájához való szeretetet az isten félelemmel együtt több tudományokkal és jóságos erköltsőkkel tanulja és gyakorolja, és az idő mostohasága által le tapottatott és el szegényedet atyák fíjokat költség nélkül mind azokkal fel ékesíttethessék, az melyek nemességekhez illendők.

Mind ezekből következik ezen seregnek nem tsak hadakozó időkbén, de békességben is fel maradása, így hogy Isten ő szent felsége kegyelméből fejedelmi székünkben bé lépvén, az fellyeb említett okokra nézve ennek rendi fent maraggyon, és senki semminemű hadi tisztségre jövődöben ne mehessen, valaki ezen seregben nem szolgálván, magát érdemessé nem teszi. (...)

Az vitézlő társokrul és azoknak fogadásárul

Senki ezen Társaságra hírünk s tuttunk nélkül bé nem fogattatván, minek előtte előttünk hitit le teszi, szükséges, hogy igaz öss 's örökös nemesi ágyból való születését maga vár-megyéjéből való két ur, két fű ember, és két possessionátus [*birtokos*] esmerős nemes ember petsétes attestatiojával comprobálja [*bizonyságlevelével megerősítse*], ezen következő attestatiónak formulája szerint:

Nos infra scripti comitatus N. N. magnates et nobiles.¹²⁰¹

Mi alább írt nemes N. N. vármegyének uri és nemes tagjai aggyuk tuttára az kinek illik, hazánkhoz tartozó igaz lelki ismeretünk, hitünk és hazafiságunk szerint, hogy nemzetes és vitézlő N. N. iffiat igaz öss s örökös nemesi atyátul és anyátul származotnak lenni tuggyuk és esmerjük és az nemesi sereg társaságában levő tiszteknek illendő képen maga jó viselésérül recomandálljuk [*ajánljuk*] ezen petsétes, kezünk írásával meg

¹²⁰¹ Mi alább írt N. vármegye mágnásai és nemesei.

erőssítetett recognitióális [*elismerő*] és recomendationalis levelünk által.

Ezen attestatióval az colonellusunknál bé jelenvén, az hitett letenni magunk és az tisztek jelenlétiben eképpen tartozik: Én etc. N. N. esküszöm az élő Istenre, hogy minek utánna hazámhoz való igaz indulatombul viseltetvén, szabad jó akaratombul az nemesi társaság seregében bé lépni kívántam volna, igaz össz örökös nemességemről való attestatio szerint magamat annak lenni ezen hitemmel bizonyítván, nemesi véremet semmi illetlen tselekedetekkel meg nem motskolom, az Méltóságos Fejedelemnek, Rákóczi Ferencz kegyelmes urunknak ő nagyságának úgy mint ezen Társaság seregének fő colonellusának, kapitányának¹²⁰² hív és előmbé helyhesztetett tiszteimnek engedelmes lészek, minden parantsolattyokban rendem szerint híven és igazán tehetségem szerint el járok és fellyeb említett Kegyelmes Urunkat el nem hagyom, barátinak baráttya, ellenségének ellensége lészek. Ő Nagysága méltóságos személye és hazám ellen se nyilván, se titkon nem járok, zászlómat parantsolat kívül el nem hagyom, és rendem szerint való hadi szolgálatomat vonogatás és mentség nélkül véghez viszem, harcokban és más soross hadi alkalmatosságokban ezen seregbéli társaimat el nem hagyom, sőt azokat életem veszedelmével is meg segítem, az hadi törvényeknek ... engedelmeskedem és subjaceálok, Isten engem úgy segéllyen, etc.

Hogy peniglen hazáját kiki szorosabb kötelességgel szolgálván, az hadi szolgálatokra is állandóbb és alkalmatosab lehessen, az fő és vice kapitányon kívül valameddig ezen seregben lesznek, az házasság meg nem engedtetik...

¹²⁰² Rákóczi a tisztekről szóló részben ezt mondja: „...ezen seregnek fő kapitányságát magunkra tartjuk, úgy tudnillik, hogy minden tisztek directe [*egyenesen*] személyünk-től (az hadi regulák szerint való sub ordinatiót [*alárendeltséget*] maga statusában [*állapotában*] hagyván) fügjenek, mellyhez képest ezen seregnek vice kapitánya és egyéb tisztei olly betsültre emeltetnek, hogy minden hadainkban lévő hasonló gradusu [*fokozatú*] tiszteknek praeferáltatnak [*előbe helyeztetnek*], úgy tudnillik, hogy az vice kapitány egy colonellus [*ezredes*] grádusában tartatván, az hadi szolgálatokban minden lovas colonellusinknak praeferáltatik, az fő strasamester minden vice colonellusoknak, az kornyétás minden fő strasa mesternek, az strasa mester minden kapitánynak és fő hadnagyoknak, az tizedes minden vice hadnagyoknak és az köz vitézlő társ minden zászlótartóknak, a mint is más mezei avagy réguláris hadakban való menetelekkel nem különben promoveáltathatik [*léptetik elő*], hanem egy gradussal fellyebb, azaz a vitézlő társ vice hadnagyságra, az tizedes kapitányságra avagy fő hadnagyságra...”

Az tisztek és nemesi társok fizetéséről, fegyveréről és öltözetéről

...az fizetések eképpen rendeltetik:

Hónaponként	kész pénz	kenyér és hus portio	széna, abrak ló portio
Vice colonellusnak	264	33	22
fű strasamesternek	116	14	15
kornyétnak	84	18	13
három strasa mes- ter mindenikének	64	8	5
hat tizedes minde- nikének	20	3	4
nemesi társ 100 mindenikének	16	3	3

Az strása mestertől fogvást minden személynek hét hét sing angliai posztója pro prima Martii esztendőnkint ki adattatik és aztat kiki pro prima Maji el készíttetni tartozzék, ezüst aranyas dupla piccelyes gombokkal, hasonló képen mentéjét négy ezüst aranyas gombokkal, melyek kinek kinek ki adattatnak, és az ára két esztendei fizetéséből hólnaponként defalkáltatik, az tizedesek apró ezüst aranyas karikákat, az strasamesterek nagyobbakat tartozzanak csináltatni, úgy minden nemes társnak veres csujtaros lova, tisztnek pedig narants színű czafrangja¹²⁰³ legyen, és valamikor zászlójok alatt járnak és hadi szolgálatokat tésznek, azon tiszta kék köntösökkel jelennyenek meg, ezen szolgálaton kívül pedig az köntöst akaratok szerint változtathatták.

Karabéllya, pár puskája, narants színű bársony pantallérja kinek kinek adattatik, narants színű tarsoly lódingrul kiki magának provideállyon [gondoskodják], úgy az fegyverének meg tsináltatásáról is, az melly ha el vész, fizetésében imputáltatik [beszámít]. (...)

Kiki kék süveget viselni tartozik, de kapitányon, fű strasamesteren, kornyétnak kívül senki se tollat, se forgót vagy akar minemű háti bürt viselni nem szabad, valaki vagy ellenséget nem öltt avagy tüle rabot avagy sebet nem hozot, mellyet leg alább két társának hiti szerint való meg bizonyításával, avagy mezei négy köz katona, avagy két tisztt hasonló bizonyosságával meg nem bizonyít, hogy ellenségtől sebessitetett, avagy fejet nem hoz. (...)

¹²⁰³ A csujtár és a cafrang egyaránt sallangot jelent. *

Az isteni félelemről

Minden tselekedetünknek vége és czélja az isteni felségnek ditsőssége lévén, annak kiváltképen való gyarapítását Társaságunkban kívánván, távozzék az atta teremtette káromlások által következhető Istenünknek meg bántódása, melyet ha valaki el követne, akár fű, akár alsó tiszt legyen, az sereg előtt ki tétetett fekete zászlót köpönyegbe, meztelen fűvel 12 óráig álva strásálni tartozzék, méltó lévén az bestelenségre, az ki teremtőjét besteleníti. Illyen vétkéért ha kétszeri büntetése nem használna, harmadszor Társaságunkból és minden hadainkból ki tsapattattassék, fegyvere hóhér által előtte öszve törettessék, hogy ha penig más ki gondolható, ennél is nagyobb átkok, szitkokkal valaki valakin azon isteni felséget motskolni találta, azonnal hasonló gyalázattal Társaságunkból ... ki tsapattatván, országunk törvénye szerint büntetessék.¹²⁰⁴
 ...az reggeli és estvéli dobolásnak alkalmatosságával kiki serege eleiben ki álván, az rendelendő imántságokat el mongya, az ünnepeken szokott áhitatosságát hiti 's valása szerint el végezze.¹²⁰⁵

¹²⁰⁴ Werbőczynél (II. R. 72. C., *A nyelvváltságról és annak büntetéséről*) száz aranyforint a büntetés.

¹²⁰⁵ Ráday II. 162–166. A szöveg 1707 áprilisában kelt. Június 16-án a fejedelem az ónodi mezőn huszonnégyszáz cikkelyes rendtartást (i. m. 172–180.) hirdetett ki a „Szentháromság gondviselése” nevet viselő Társaság számára. Eszerint naponta istentiszteleten vesznek részt, tilos a káromkodás, az egymás közti cívodás és párbaj, a szerencsejáték és a részegeskedés. A tagok egymást a *bátyám, öcsém, kegyelmed* szóval szólítsák. A társaságnak joga van ítélni tagjai felett, mint a városoknak, a haditörvényszékre a fejedelem a II. Gusztáv Adolf által kidolgozott svédet vette át. Halálos ítélet végrehajtása: „...a dob és trombita megfuvattatván és az első fekete posztóval bé borítottatván, ki ki lován zászlója eleiben gyülekezzen, és mint egy temetésre való készüléssel ki ki vállára fekete fátyolt vegyen 's így a zászló alatt álván, az bűnös és meg sentenciázott személyly az seregbeli profusztúl [*porkolábtól*] maga gvardiája alatt fekete palástban süveg és ő [öv] nélkül fog elől hozattatni és a sereg után gyalog vitettetni ad usque locum supplicii [*a kivégzés helyéig*], az az az tábor eleiben, a hol is egy sereg karabélyosunk rendelt seregben állván a két sereg között a hóhér készen lészen, és így következendő képpen a bűnös a sereg eleiben hozattatván, az auditor [*hadbíró*] a sententiát deákja által el olvastassa, melynek utánna a profusz maga gvardiáját két felé rendelvén, a sokszor említett bűnöst a közzé állítsa, és akkor azon strása mester, melynek brigadájában való, lováról le szállván, kezével meg taszítva ki csapattatásának jeléül és úgy kezéhez vévén az hóhér, azonnal a sereg maga quártélyában mégyen és az executionának [*ítéletvégrehajtásnak*] alkalmatosságával csak az auditornak deákja lészen jelen...”

Az 1707. évi ónodi országgyűlésen június 4-én néhány vármegye szembefordul Rákóczival

Ruminálván [meggondolván] a' propositiókat [előterjesztéseket] a Statu-sok, közönséges akarattal a' Subsidiumot [hadiadót], két milliombúl állót, felajánlották ugyan az mostani hadakozásra: mindazonáltal sok felé járván némelyeknek elméjek, tanácslották, hogy Fiscálításokból [kincstári javadalmakból], és az Ország proventussábúl [jövedelmeiből] 's Bányákbul kitelhetik azon két Millió, és ha az elég nem volna, az bene meritált personáknak conferált [érdemes személyeknek adományozott] Jóságokat is visszavenné őő Fölsége; mellyre felkiáltván az hadi tisztek, éppenséggel annak consentiálni [egyetérteni] sok helyes rátiókra [okokra] nézve nem akartak, némelyek penigh, az kik hazájoknak szükségét szívekhez közölyebb eresztették, oly Sentimentummal [véleménnyel] voltak, hogy tized-részét mindennek akárki is adgya eő. A' Fölséges Fejedelem ... kívánta azt, hogy mind Úr, mind szegény, attúl a' mie kinek vagyon, adózzék, nem lehetvén ragaszkodni se Fiscalításokhoz, se Bányák és Harminczadok Proventussához, a' kiknek ugyan nagy hire vagyon, importálnak is esztendőnkint egynéhány százezer forintokat, de respectu tantae Patriae necessitatis [tekintettel a Haza oly nagy szükségére] nem derék dolog, mivel azokból Ártelleriához [tüzéséghez] szükséges requisitumokat [kellékeket], és külső Országokbul a' hadak számára külön-különféle materiálékat eddig is szerzett az Ország. ...a' rézpénz folyásának consentiálni némelyek nem akartak, hanem legislegeőször Nemes Bars Vármegye részérül egy Fejér-Baráth, Nyitra Vármegye részérül odavaló Vice-Ispány, Turócz részérül penigh Rakovszky Menyhárt contradicáltak [ellentmondtak], in eo puncto [abban a pontban], hogy Jóságot váltani, és adósságokat fizetni ne légyen szabad. Comperiáltatván [megbizonyosulván] mingyárt azon Sessióban [ülésen], hogy nem a Vármegyék ... hanem magok akarattyok légyen az: Contradictió-jok nem acceptáltatott [fogadtatott el] ... s ... a szegény nemesség és Katonaság felkiáltván, magok voxával superálták [felülmúlták] őket. (...)¹²⁰⁶

6. Minekutánna a' Statusok az Ország Sátorában öszvegyűltek volna, sokan ... nem gondolván a' Fölséges Fejedelem sok szép declaratióival [nyilatkozatával] ... és Isten Törvényszéke eleiben való maga számadás-

¹²⁰⁶ Rákóczi érettebb megfontolás végett az ülést elnapolja. Másnap vasárnap, ki-ki imádkozik.

nak appallatiojával; az mint is midőn rézpénznek az ő dolga előhozódott volna: a' Váczi Vicarius Berkes tizenhárom Vármegye nevével felkelvén, az ellen contradicált. (...) ¹²⁰⁷ Felháborodván ezen, igaz szivbéli effervescentiával [*fellobbanással*], mind a' Fölséges Fejedelem, mind penigh a' M. Fő-Generális Ur ¹²⁰⁸: declarálja az egész Ország előtt, hova igyekeztek azok, a kik magok Istentelen és nyughatatlan, hamis írási által, nem godolván hitekkal, se szoros Confoederátiónak mivoltárúl: sok nemes, ellenséggel határos Vármegyéknek elméjeket defectióra sollicitálták [*elpártolásra izgatták*], kinek a' gyümölcse itt is kitetczett, hogy a' nemes Vármegyéket a' Fölséges Fejedelemtől, és Senatustól elszakasztani igyekeztek; kik közül Nemes Turócz Vármegye volna, a' ki ez elmúlt Januarius havában az egész Nemes Vármegye nevével, egy bizonyos Confoederatiótól elpártoló Levelet, más hat – ellenséggel határos – Nemes Vármegyéknek irt volna, és más sok hamissági között a' mostani Impositákat [*szabályozásokat*], kiket magunk Conservatiójára [*megőrzésére*] adgyuk, Németh ideiben való sullyos és elviselhetetlen terheknek praeferálta, 's azáltal a' Fölséges Fejedelmet méltatlanul böcselenitette. Ad dandum azért scripti hujus rationem [*számot adni erről az írásról*] előszólítván Turócz Vármegyét: Rakovszky Menyhért és Okolicsányi Kristóf azon Vármegyének Vice-Ispánya előjöttek, 's elolvastatván a' Levelet, midőn helyesen meg nem menthették magokat, és nemcsak téváltak a' dologban, hanem inkább akkor is aperte [*nyíltan*] azon hamisságokat manuteneálták [*fenntartották*]: a' Fölséges Fejedelem az Országtól könyves szemmel, és Fejedelmei szívének nagy keserűségével bucsuzott; kit látván, az egész Ország felzendült ellenek, és Fölséges Urunk lábaihoz borúlván el nem akarták ereszteni, hanem felkiáltottak, hogy megöllyék őket; a' mint is mindeneknek szeme láttára Rakovszky Menyhértet ott az Ország Sátorában öszvevagdalván, lábain fogva kivonták, és Sátoron kívül megölték...

BENICZKY GÁSPÁR NAPLÓJÁBÓL ¹²⁰⁹

¹²⁰⁷ Ellentmondását elutasítják, kimutatva, hogy e gyűlésre a nemesek nem a vármegyék követeiként, hanem személyes részvétellel lettek összehívva, tehát nem beszélhet a vármegyék nevében.

¹²⁰⁸ Bercsényi Miklós.

¹²⁰⁹ (Rákóczi tár I. 9–12.) Okolicsányit is öszvevagdalják, de életben marad. A vármegye zászlaját eltépik, Okolicsányit a bíróság halálra ítéli. Kivégzik, de a fejedelem eltemeteti. Elrendelik a fejedelemnek szóló hűségeskü letételét az alispánok előtt, akiknek a felesküdték nevét lajstromba kell foglalniuk és be kell adniuk.

Minekokaért az ausztriai háznak, oly csalárdul alattomban való alánk áskálásával, veszedelmünk munkálódása, és álnokul velünk bánása, s nem egyébre, (hanem, hogy maga kegyetlen uralkodása és utálatos igája és erőszakos hatalma alá hajthasson bennünket,) czélozása avagy csak onnan is bővségesen kitetszik, hogy ő királyi hatalmával s autoritásával gonoszúl élván, s nem lévén maga kötelességére, (mely hazánk irott törvényeiben és a hittel megerősített diplomákban bőven le van ábrázolva,) semmi tekintete: különb-különbféle színek alatt nyilvánvaló erőszaktételre, vérontásra és ezen magyar nemzetnek feltett eltörlésére kifakadott, úgy hogy már többé nem a királyi igazgatói és oltalmazói hivatalban foglalatoskodott, hanem az ország lakos rendjeinek és azok szabadságainak nyilvánvaló ellenségévé változtatta magát annyira, hogy sok rendbéli mély alázatossággal, nemkülönben mint isteni felségnek, mind az előbbeni ausztriai királyoknak s mind az első Leopoldusnak nyújtott esedező supplicatiókra [*könyörgésekre*] is, a panaszoknak, a gravameneknek [*sérelmeknek*] soha semmi orvoslását e haza nem nyerhette, sőt hovatóvább naponként nagyobb s nagyobb gonoszba merült állapotja. Méltán fordítjuk tehát azon nehéz iga és kegyetlen tyrannusi uralkodásra nézve szemeinket mindazokra a gonoszokra, és szabadságaink kiforgatására, melyeket kegyetlen tyrannusi ország!ásának kezdetitől, s derekasabban pedig a mi időnkbeli emlékezetünktől fogva, mindenféle színek alatt elkövetett és elkövetni ugyan szándékba vett vala; melyeket másként is már ennekelőtte kibocsátott s nyilvánvalóvá tett közönséges írásainkkal a keresztyén világ ítéleti alá bocsátottunk. És noha azon sok gonoszságoknak temérdek voltától indíttatván, avagy csak igazságos fegyverkezésünknek felfogásával is, és kegyetlen tyrannusi uralkodási ellen való szövetségkötésünkkel s az által tett vezérlő fejedelmi guberniumunknak megerősítésével hozzája való kívánt engedelmességünknek, nem jól folytatott királyi ország!lásának azonnal ellene mondottunk és magunkat azáltal felszabadultaknak lenni kijelentettük: mindazonáltal tovább is éles, és megért elmével vizsgálván és meggondolván a mostani ország!ó első József császárnak a magyar koronához képzett jussát és álnokul koholt praetensióját [*igényét*], vagy ahoz jutásra való kívánságát, kit a pozsonyi országgyűlésben, az ország statusi és rendei által magának örökös jussal adatottnak lenni állat. Minthogy azon országgyűlésbeli decretum-

nak rendi így szól:¹²¹⁰ (...) Ahonnát nyilván kitetszik, fennlétén épen akkoriban valóságosan az eperjesi mézszárlásnak vérontó theatruma, annak rettentő s kegyetlen hóhérlásiból, melyekre magunk is jól emlékezünk, bizonyosan tudjuk s kitanultuk az országnak abban az időben nagy szorongatásban s inségben lévő főfő rendei életeknek s jószágaiknak veszedelemben forgásával, minden előrelenni szokott választás nélkül, Józsefnek a királyi székbe erőszakos és tyrannusi kegyetlenséggel való betolását, fenntartott álokokkal lett hiti letételének semmirevalóságát, erőszakos voksolásoknak törvénytelenységét, annak felette tyrannusságának tovább is folytatását, melylyel annyi sok álnok trakták által is, nem hogy az országot előbbeni szabadságában helyreállítani ügyekezett volna, sőt inkább atya gonosz cselekedetinek helybenhagyásával maga is hasonló tyrannusi kegyetlenséget üzvén, az ország raboltatásától, pusztításától s rajtavaló fenekedésétől, melyek mind a gyalázatos és tyrannusi szolgálat alá való hajtásunkra czéloztanak, vérontó fegyverének dühösködése által eddig is meg nem szűnt. Mivel pedig ezen mi országunknak még a legelső fundatora [*alapítója*] is, a szent István király I-ső decretumának¹²¹¹ 4-dik részében, maga fiának a szent Imre herczegnek és következőképen minden magyar királyoknak kiadott parancsolatiban való sententiáját e következő szókkal jelentette ki: Ezekből pedig – t. i. a fejedelmekből, ország báróiból, hadi főrendekből s nemesekből – senkit szolgálatra ne kényszeríts, vagy szolgának ne nevezs sat. Ha szelid erkölcsű leszesz, királynak mondatol és a király fiának, és szeretettni fogsz minden vitézlő rendektől; ha pedig haragos, kevély, irigy, és békételen leszesz és a grófokon s fejedelmeken nyakaskodó, kétségkívül a vitézlő rendnek erőssége, a királyi méltóságnak megtompulására, s csökkenésére válik, és idegeneknek adják a te országodat! Mely sententiát a megholt Leopold császár is, az ország több úri rendének és státusoknak nyakokra ülésével és e szabad nemzetnek gyalázatos szolgálat és jobbágyi sors alá való hajtásával mint iga alá hajtattakon való bánásával, és minden Törvényeinek s szabadságinak kiforgatásával, magára háborította; Josephus is nem királyi guberniumbeli, hanem valóságos tyrannusi successiót [*zsarnoki utódlást*], minthogy nem választatott, hanem az atyjától erőszakosan elétaszíttatott, követelhet magának. Minekokáért ezen mi mindnyájunk közönséges akaratójával végezett s megerősítettett artikulusunkkal, magunkat első József császár és őáltala az egész ausztriai

¹²¹⁰ Idézi az 1687. évi decretum bevezetésének néhány mondatát.

¹²¹¹ Azaz az *Intelmek*.

ház, rajtunk követelt királyi engedelmességetől s tiszteletitől, és minden magának tulajdoníttatni kívánt jussától a magyar koronánkhoz, országunkhoz annak igazgatásához, most avagy jövőendőben, akármi módon való ragaszkodásától felszabadultaknak és megmenekedetteknek lenni végezvén, nyilvánmondván s declarálván: mindazoknak abrenunciálunk és ellene mondunk;¹²¹² és ekképen régi dicső szabadságunknak s legfelső törvényes jussunknak erejével, és autoritásával, mely mind isteni s mind emberi törvények szerént reánk szállott és származott, – senki arra bennünket nem kényszerítvén, sem abban ellent nem tartván, hanem teljes jókedvünkből és szabad akaratunkból hazánkban interregnumot lenni vallunk, tudniillik: országunkat király nélkül lenni jelentjük és hirdetjük. Declaráljuk azonkívül, és kiadjuk, hogy mindazokat az hazánk fiait publikus és nyilvánvaló ellenséginknek fogjuk tartani, valakik ezen artikulusoknak datumjától, avagy kiadásától fogva két hónapok elfolyása alatt confoederatióunkban, vagy szövetségünkben beállani nem akarván, a megírt ausztriai háznak hűségében, engedelmisségben akármi módon és akárhol megállapodnak és országunknak törvényesen tartozó egyességére s hűségire vissza nem térnek; úgy hogy a megmondott idő eltelvén, azoknak minden javai, s jószági azonnal az ország fiskusára szálljanak örökösen, úgy azoknak tisztességek, méltóságok, szabadságok félben szakadtaknak és semmirevalóknak tartassanak. A szerént az egyházi rendek is mindnyájan, valakik ezen végezésünknek eleget tenni nem akarnának, jószágoknak avagy beneficiumoknak bírására érdemteleneknek, és nem méltóknak tartassanak, és minden politicalai activitás, vagy külső világi társaságbéli jóknak vélek közlése, s affélékben való avatkozások nélkül ellegyenek.¹²¹³

¹²¹² Az áprilisi erdélyi országgyűlés már megtette ezt, kimondta Erdély elszakadását a Habsburg-háztól. Az utóbbi évtizedek magyar szabadságküzdelseinek saját céljaira való felhasználásához nagyon értő francia király azzal kecsegtette Rákóczit, ha Magyarország elszakad a Habsburg-háztól, mint független állammal szövetséget tud kötni vele.

¹²¹³ Enchiridion 615–618. Ez az ónodi országgyűlés II. artikulusa. (Az első Turóc megyét bünteti.) A III. megerősíti „a két haza” szövetségét, a VI. kétmillió forint adót vet ki, ebből a nemesség is részt vállal (a Szenátus és a megyei meg városi követek decemberi kassai értekezlete az ország adóját egymillióharmincháromezer forintban állapítja majd meg, ebből a nemesség is részt vállal, ezüstpénzben fizetve), a VII. 60%-kal devalválja a rézpénzt, a XI. gondoskodik a hadirokkantak és az elesettek családja ellátásáról az elkobzott birtokok terhére, a XXI. kimondja, hogy a harmincadvám lefizetése után akárki kereskedhetik. A detronizációt június 16-án Rákóczi kiáltványban tudatja Európával. Előzőleg Péter cár követeit fogadta, aki a lengyel trónt és szövetséget ajánlott neki. A folytatódó tárgyalások eredményeként szeptemberben követi aláírják a

Az olvasóhoz

Térségeinken megszűnt a tudományokkal való foglalatosskodás, mióta Némethon eme előretolt bástyájának, az ausztriai Bécsnek kapuit döntötték s a környező vidéket szélteben-hosszában nyugtalanították a törökök, akik a mi Erdélyünket is, mint mondani szokták: „inter sacrum et saxum”, vagyis remény és félelem közti bizonytalanságban tartották. Mégis összejöttünk meghitt múzsaikkal e félreeső zugban, máskor megnyerésük végett titokban meglátogattuk őket... Mert úgy tűnt nekünk, hogy Apolló bensőnkben biztat minket, s mivel ily hathatósan ösztökél, a rábeszélésnek ellenállni nem tudtunk. (...)

A magyar iskolákban annyira óhajtott szótárt jelentem be, melyet az első kézirat után kibővítettem, kicsiszoltam, kikalapáltam, az egészet, amekkora volt, szétbontottam, és ebben a réginél sokkal választékosabb alakban, végre elég nehezen közrebocsátottam. Nehezen, inkább mondhatnám: felette nehezen. (...) ...egyiptomi téglahordó voltam több mint tizenöt esztendő óta, amíg a legkiválóbb szerzőktől a latin beszéd szét-szórt ékes szavainak e patikáját egybehordottam.

Mindenesetre ez a kemény munka, mellyel nekem jobban meg kellett küzdenem, mint Herculesnek a hidrával, nem kevésbé kedvezőtlen időre esett a nehézkes, a segíteni akaró, de erre se nem született, se fel nem készült, meg a gyalázkodásra és a rágalmazásra könnyen hajló emberek miatt. Ezeknek mégiscsak tudniuk kellett volna, hogy az emberek között nem lehet semmi olyan, ami minden szempontból tökéletes... (...)

S hogy ne maradjon rejtve előtted, jóakarató Olvasó, honnan nyertem segítséget, hogy ezt a munkát, még ha szerény árnyalatokkal is, felékesítem, íme, tudd meg: felhasználtam a megszerezhető legjobb szótárakat, mindkét királyi latin-francia szótárt, úgyszintén a királyi latin-angolt, néhány latin-németet, s elsősorban Corvinus *Fons Latinitatis*át.¹²¹⁴ S bizonyára nem tudtam volna ezt a munkát – bármilyen is – véghezvinni legalább az európai legfőbb nyelvek alapos ismerete nélkül. Azt tapaszt-

varsói szerződést a cár meghatalmazottaival. A katonai helyzet romlása (összel elvesztjük Erdélyt) közepette Rákóczi a bajor választónak (952; e terve már a szabadságharc kitörése előtt megvolt) ajánlja fel a trónt, aki ezt 1708 tavaszán – megfelelő francia segítség hiányában – visszautasítja. Nyáron a varsói szerződés is elveszíti jelentőségét: Péternek egyelőre vissza kell vonulnia az újra támadó XII. Károly elől.

¹²¹⁴ A latinság forrása

taltam ugyanis, hogy csak sokféle fordítás összevetése alapján tudom megtalálni a latin szavak és szólások valódi jelentését. S hátra volt a saját magyar nyelvünkre való lefordítás gondja. (...) Nem kétlem, hogy sokat közülük mások találóbban tudnának tolmácsolni... Sok nevet ugyanis, kiváltképpen a házieszközök, mesterségek nevét nem mindenütt jelölik ugyanazzal a szóval, hanem itt ez, másutt az a tárgyak megnevezése. Némely régi és már elavult, de valódi magyar szót, melyet még most is használnak a mi székelyeink, helyenkint beiktattam és azt az „antiquè” szó hozzátételével megkülönböztettem a közhasznú szótól.

Nagyjából ez volt az új szótár megírásában a Molnárétól teljesen eltérő eljárásom, aminthogy ez bőségesen nyilvánvaló lesz az előtt, aki a kettőt egybeveti. (...) Csodálkozni lehet azon, hogy mialatt Európa más, műveltebb népeinél a szótár dolgában mindig az volt a szokás, hogy a latin szavak honi nyelvre való átültetését közfeladatnak tekintették, a mi nemzetünkben senki nem gondolt ilyen vállalkozásra. És még kevésbé bízták e feladatot az iskolák nyilvános felügyeletével megtisztelt személyek határozatából és költségén akár egyvalakire, akár – mint másutt is történik – többekre. Talán kevésbé fogunk csodálkozni azon, hogy nem akadtak olyanok, akik saját buzgalmuktól indítatva e téren valamire vállalkozni mertek volna. Mert ami azt illeti, ismerjük be nyíltan, hogy nemzetünk körében egyesek véleménye szerint a tudósok között több a laureatus címet viselő, mint a Phoebus. Tedd még hozzá, hogy nálunk szinte csak azok adják fejüket komolyan a tudományra, akik nyomorúságos kunyhókból, jobbágy szülőktől származnak, s rajtuk kívül a papok fiai. Amazok – mint mondani szokás – mihelyt ajkuk megízlelte a humán tudományokat, inkább rohannak, mintsem járnak a templomokba prédikálni. Egyedül ez úton remélnék kenyeret és szabadságot, mivel úgy látják, hogy sem a tudománynak nincs becse a nép előtt, sem a tudósoknak jutalma a közügyek intézőitől. Emezek pedig egyrészt atyjuk példájának kegyes követéséből, másrészt hívó atyjuk kívánságára és józan megfontolásból adják fejüket tanulásra. A szent papi hivatásra jobbra a jobbagysorból valók menekülés végett áhítoznak. Ugyanis, noha mint az egyház papjait, teljes szabadság illeti meg őket, ám ez, a szűkkeblű erdélyi jogrend folytán nem száll át az utódokra. És hacsak fiaik és unokáik e szent hivatás választásával újra meg újra meg nem szerzik az óhajtott szabadságot, vagy nagy pénzösszeggel azt meg nem váltják, megtörténik, hogy miután tüzetesen kivizsgálják: milyen nemből is származnak, őseik száralomra méltó jobbágyhelyzetébe taszítják vissza őket, akik uraiknál gyakran műveltebbek és az ország számára hasznosabbak!

Ha van valaki, aki a magyarok körében a tudományos életben nagy érdemeket szerzett, akkor Molnár Albert az. De mert a természet nem tette alkalmassá az egyházi nyilvános oktatásra és prédikálásra, a hajdan dicsőséges és nemes lelkű nagy erdélyi fejedelem, Bethlen Gábor idejében alig tudta a maga és családja kenyerét megszerezni. És a hazája érdekében vállalt végtelen sok terhes fáradozása s a népét boldogító, sőt azt ékesítő könyveinek nyilvánosság elé bocsátása után a legnagyobb szegénységben halt meg. Ezt a Gyulafehérvári Kollégiumnak akkori két híres tanára a tudósok iránt hálátlan nemzet¹²¹⁵ megpirongatására írt verses sírfelirataikban oly élő szavakkal fejezték ki, hogy nem átalom ide iktatni azokat:

Gyermekkort a magyar; tollat, feleséget a német

Föld termett nékem. Erdély földje a sírt.

Johannes Henricus Alstedius

Szenc falu szült, és Kassa vetette agyamba a Múzsza

Első magvait el, s aztán Debrecen is.

Wittenberg a legelső dajkám volt; követőleg

Strassburg jött, ahová fűz a babérkoszorúm.

Gallia tisztelt földje, a hű Helvécia, sőt még

Róma is elfogadott mint idegen tanulót.

Ekkor tértem vissza a nyájas badeni földre,

S Heidelberg fogadott; tartós alma mater,

Herbornban pártolt a Múzsza, de hesseni Móric

Gróf kegye, gondja adott szívbeli támogatást,

Így készültem egészen fel szolgálni hazámat.

Írtam a szótárat, adtam grammatikát.

Általam értekezik magyarul Kálvin; makulátlan

Biblia fénylik az én munkám nyoma gyanánt.

Tiszta bizonytságot tettem, mit megszaporíthat

Az, ha kinyomják több művem a holtom után.

Múzsám jobb volt, mint a Szerencsém, mert hisz a Német-

hon fogadott be, hogy Honom kitagadott.

¹²¹⁵ Például Misztótfalusi írja: „... Belgiumban (azt merem mondani) 30 esztendeig nem öszültem és vénültem volna annyit, mennyit itt a 9 esztendőtlől fogva. Úgyhogy igazán mondhatnám Erdély felől, amit Anglia felől ... mondottam volt ...: *Anglica terra vale: fueras mihi Carcer et Orcus.*” (Mentsége 70.; prózában: Ég veled angolföld, voltál nekem börtön és alvilág.)

Kérem ezért, az utódnak hozzon e munka jutalmat;
Biztos, e művekből annyi előnye lesz!

Johannes Henricus Alstedius

Most egyszersmind felpanaszolhatnám sorsomat, könyveim sorsát, melyek közül többeket népem hasznára adtam ki, olyan ritkább, a mi nyelvünkön azelőtt meg nem jelent dolgokról, mégpedig a magam nyilvánvaló kárára; ám nem állt szándékomban panaszos hangú előszót írni. Valóban csupán a magyar nyelven megszólaltatott Orvostudomány¹²¹⁶ mennyi veritékembe és virrasztásomba került, Isten a tudója. Mert a magyarok közt azelőtt egyáltalán soha nem járt útra léptem, amelynek Isten vezetésével szerencsésen végére jutottam; s még anyi jutalmat sem érdemeltem – nagyobb dolgokra való ösztönzésül és bátorításul –, amennyibe az a papír került, melyre a betűket róttam, hanem csupán a könyvárusok nyereségét növeltem. Mit mondjak Egyháztörténetemről, e kis terjedelmű munkámról, amelyet azonban sok esztendő alatt innen-onnan gyűjtöttem össze? Mit szóljak a Címertanról, melyet a magyar nemesség javára bocsátottam nyilvánosságra? Ezért nekem senki sem nyilvánosan, sem személyesen köszönetet nem mondott fényes ígéreteken kívül. De ha a főurak ígéreteiből kellene nálunk a tudósoknak megélniök, kénytelenek lennénk jó fogainkkal gyakorta rosszul táplálkozni; holott hosszas tapasztalat tanúsága szerint lehetetlen volt tudomásul nem venni, hogy az irodalmi ékességek sokkalta inkább díszére vannak az országnak, mint a győzelmi jelvények és diadalívek. Méltányos is lett volna, hogy azok, akiknek elismerését sok fáradozással, hosszú időn át kiérdemelni igyekezett az ember, késő aggkorára némi útravalót gyűjtsenek. De itt, Themistoclessel szólva, a méltánytalanságot szenvedők számára kívánatosabb a feledés, mint az emlékezés tudománya. Mindezek közepette bőséges vígasztalásomra szolgál, ha valamivel hasznára voltam a köznek, ha felebarátom épülésére szolgáltam, ha elhivatásomhoz méltó művet alkottam; ugyanis mindezek meggondolása a kiállott nehézségek minden mardosó érzését enyhíti, fullánkjait eltávolítja, sőt e hivatásnak fizetség nélkül szolgálni, Pallas zászlaja alatt, elegendő nyereség, s a tudományokat önmagukért, s nem csekélyke nyereség okából szeretni és művelni is, kezdettől fogva gyönyörűség volt.

¹²¹⁶ D65

Enyeden, az egykori Annia Viában, avagy Colonia Anniában, a keresztyénség 1708. esztendejében, a vízkereszt előtti napon.

A te javadat és hasznodat odaadóan szolgáló

Pápai Páriz Ferenc¹²¹⁷

Barcsai Ábrahám erdélyi szenátor levele Ráday Pálhoz
az uralkodóval való megbékélésről 1708. április 23-án

E 12

(...) Tudván kegyelmedet nemzetét, hazáját szerető egy igaz jó lelkű embernek lenni, hasonlóképpen jó felséges urának igaz jó 's-jovát kívánó szolgájának lenni, aszt sem kétlem, mint Istentől szép elmével megáldott ember egyszersmind a dolgokban lévén nagy experientiaja [*tapasztalata*], sokat ne gondolkogjék, látván az dolgokat, kimenetelével ne törődjék. Szívessen kívántam volna kegyelmeddel magával beszélni, mint látom nagjobbára minden ember maga privatumát [*magánérdekét*] forgattja és az maga szeme előtt való ddolgokat nézi, az következő gonoszokat az mellytől tarthatnánk, nem is kívánnya tudni, de én a mennyiben már az dolgot experiáltam, félek rajta, markunkban ne szakadjon dolgunk, ha Isten eő felsége kíváltképpen való utakon nem munkálódik, 's-békesség által dolgunk véghez nem mehet, a fegjverkezésből edj szóval ki fogjunk. Jó volna egészlen ugj békéllenünk, az mint magunk javunkra ki tudnók gondolni, de ha ugj nem lehet, minenckben hogysem mint vakmerőségre vessük magunkat 's-semmiben ne submitáljunk [*adjuk alább*], nem jovalhatom egy szóval, mindenkor nagj gonoszt keveseb kárral fel váltani jobbnak tartottam 's-tartom. Azért édes kedves jó Uram, én írtam egy nehány punctumbul [*pontból*] álló projectumot [*tervezetet*]¹²¹⁸ és ha jó-nak látja kegyelmed, Urunknak eő Felségének csak magánossan meg mutatni ne nehesztellje, az utan nem bánom, szaggassa el. Ha penig károsnak személljem iránt s nem szükségesnek láttja kegyelmed, ne is mutassa, hanem szaggassa el, mert az elmék nem edj formájuak, az jót is sokszor gonoszra magyarázzák, mint az ördög a Szent Írást, de az én lelkem tudja, micsoda véggel kívánnám a békességet; tudom kíváltképpen a

¹²¹⁷ Pápai 323–329.

¹²¹⁸ Nem ismert.* Az év végén a szövetszűnetet kötni a Habsburgokkal, ám tavasszal a tárgyalások eredmény nélkül érnek véget. (Viszont egyre nagyobb mértékben terjed a pestis Erdély felől. Mivel egészen 1771-ig tart, része lesz majd a a szatmári egyezség létrejöttében.)

két punctumot magjazzák vissza, egyiket aszt: azért kötöttünk fegyvert, hogy a német igája alól felszabadítsuk magunkat, senki aszt énnálmánál jobban nem kívánná, de jól meg kell vizsgálnunk, lehete? neme? tanálhatunke olyan principalist [*fejedelmi személyt*], aki meg tarthasson bennünket, vagy nem? mert egj általlyában magunktól magunknak alkalmatlanok vagjunk 's-fogjunk minden nap mint a gyortja, 's-edgjüt akkor kapunk két három felé, a mikor modunk nem lesz benne. Azért job volna addig cselekednünk valamit, míg van egj kis erő a kezünk közkött. Második. A szabadságért kötöttünk fedjvert, hogj lehetne hogj adó alá vessük magunkat szánt szándékkal? Aze jobb, hogj magunk adgjunk s igírjünk az mit akarunk, 's-azzal magunknak securitást [*gondtalanságot*] 's-csendességet vásárolljunk, vagj az, hogj (kitül Isten oltalmazzon) ha fegyverrel végzi dolgát rajtunk, nem csak annyi pénznek, de mind pénzünk 's-mind életünk szabadságunknak vége leszen. Azért inter duo mala minus eligendum [*két rossz közül a kisebbet kell választani*], minthogj az isteni tanácsban edgjünk sem volt, mit végzet felöllünk, titkában vagon, mindenkor tartani kell embernek a gonosztul, és a lehet aszt igiekezze meg elézni. (...) ¹²¹⁹

E 13 *A Magyarországi Igazmondó Mercurius*¹²²⁰ tudósítása a trencsényi vereségről¹²²¹

A Trencsén melletti táborból váratlan és szomorú hír érkezett, s ez annál lesújtóbb, mert szinte egész Magyarország bizonyosra vette a jól felkészült hadsereg sikerét. Miután ugyanis a felséges erdélyi fejedelem és a szövöttek magyarországi rendek vezérlő fejedelme, Rákóczi Ferenc (ideértendő valamennyi címe) három részre osztotta hadseregét, és mind Erdélyben báró Károlyi Sándor tábornagy úr parancsnoksága alatt, mind pedig a dunántúli részekben Eszterházy Antal gróf,¹²²² ezen terület főgene-

¹²¹⁹ Ráday II. 412–413.

¹²²⁰ A kurucok újsága, az első magyar hírlap. Első száma 1705. június 6-án jelent meg Lőcsén.

¹²²¹ Miután Miksa Emánuel elutasította Rákóczi felajánlását, a fejedelem Frigyes Vilmos porosz trónörökös akarta trónra ültetni, ezért 1708 júniusában elindul, hogy Szilészia felé kitörve elősegítse annak bejövetelét. Siegbert Heisternek az övénel fele akkora seregével augusztus 3-án ütközik meg Trencsénél és igen súlyos vereséget szenved.

¹²²² 1676–1722-ig élt, császári ezredesként áll Rákóczihoz 1704 tavaszán; Rodostóban hal meg.

rálisának vezetése alatt jól elrendezett mindent, maga mellé véve gróf Bercsényi Miklós főgenerális úr ökegyelmessége hadtestét, tábort bontott azzal a céllal, hogy egyes erősségeket visszafoglaljon, de elsősorban azért, hogy hidat verve a Vág folyón, elfoglalja a [Vág]Újhely mezőváros mellett kiépített ellenséges sáncokat. Három nap múlva rohammal megadásra kényszerítette Csejte várát, s e hely parancsnokát harminc emberével foglyul ejtette; és jöllehet minden előkészületet és rendelkezést megtett az említett újhelyi sáncok megtámadására, mégis alaposabban megfontolva a dolgot, hogy hasznosabb lesz a nagyobb erősséget, Trencsént megostromolni és elfoglalni, már csak azért is, mert ezáltal könnyen sor kerülhet arra, hogy egyéb erősségek is megadják magukat, megváltoztatta haditervét és egész hadseregét ennek az ostromnak bármiképpen való végrehajtására fordította. Így aztán visszavonva táborát, folyó hó 2-án tábort ütött az említett vár közelében emelkedő hegyoldalakon. Az ellenség idejében tudomást szerezve a szándékról – poggyászát Újhelynél hátrahagyva –, erőltetett menetben Morvaország felől váratlanul odaérkezik, és kora hajnalban megtámadja előőrseinket. Miután az ellenség megérkezésének híre bejárja az egész tábort, alig múlik el egy órányi idő, máris a teljes ellenséges hadsereg előzőnli az átellenben levő dombtetőket, csatarendbe rendeződik, s minden jel szerint azonnal csatát akar kezdeni. Közben a mieinknek csupán annyi idejük maradt, hogy a fejedelem a többi vezérrel együtt felvonultassa az ezredeket, azok elrendezkedjenek az ellenséges mozdulatok és a csatarend miatt szükségesnek mutatkozó pontokon, továbbá, hogy egyes feltűnő hiányosságokat sürgős és sietős munkával pótoljanak. Midőn az ellenség látja, hogy a vele szemben állók kellően felkészültek, s fontolóra veszi, hogy a két hadsereg között egy szakadékos völgy fekszik, ami megnehezíti és fölötte veszélyessé teszi számára az átkelést, a Trencsén felé vezető kerülő úton, gyors menetben körívben átmegy a jobb oldalra. Többek bizonytalankodó véleménye nyomán a mieinkben az a nézet alakul ki, hogy az ellenség, úgy látszik, kerüli a nyílt csatát, s az erősségbe akar bevonulni, mire hadrendünk teljes arcvonalát hirtelen intézkedéssel, amennyire ez ilyen rövid idő alatt lehetséges volt, megváltoztattuk. Még nem is foglalták el teljesen új helyüket a csapatok, amikor az ellenség parancsot adott, hogy a rác csapatok kezdjenek támadást könnyű fegyverzetű katonáink zászlóaljai ellen, amelyek a csatarendbe állított seregtől távolabb, a csatatéren kívül várakoztak. A rácokat ugyan könnyen visszanyomták, de kölcsönös rajtaütésekkel a harc mindig újra fellángolt közöttük. Közben a német katonaság főereje a jobbszárnyunkhoz közeledett, s óvatosan elkerülve a

gyalogságot, rohammal rárontott az újonc lovastestőr-ezredre, amely szégyenletesen nyomban rémületbe esett és meghátrált.¹²²³ Miközben pedig a fejedelem a többi hadvezérrel együtt a messze lévő gyalogságot hívta segítségül, s a fejedelem a hirtelen támadt zűrzavarban parancsokat osztogat és körülvágtat, a nagy nyargalásban lova megbotlik, ő maga lebukik (ez történt a főgenerálissal is), úgyannyira, hogy a ló a hirtelen zuhanás hevességétől rögtön kimúlt, a fejedelem maga pedig arccal a földre zuhanva, erősen vérzett. Amikor odarohantak testőrei a fejedelemhez, s kihúzták a rázuhant ló alól, rettenetes zűrzavar támad, magyarul összevissza kiabálnak, hogy a fejedelem leesett, amit a többiek a nagy ordibálásban úgy értettek, hogy elesett. Ez a szomorú hír pillanatok alatt bejárta valamennyi csapatot, s akkora ijedség fogta el az egész hadsereget, hogy tovább már nem engedelmeskedtek a parancsoknak, mindenki hirtelen futásnak eredt, mindenekelőtt a lovasság, amely azzal, hogy minden rend nélkül szétnyargalt a szomszédos hegygerincekre, gyalázatosan magára hagyta a gyalogságot. Még szerencse, hogy azt az egyet úgy rendelte az isteni kegyelem, hogy a gyalogság nagyobb része, mely a völgyektől szaggatott, erdős hegyoldalakon keveredett harcba, sértetlenül kerüljön ki a csatából; mivel az ellenséget a számtalan árok és útszakadék gátolta, így a gyalogság visszavonult a hegyekbe. A veszteség összesen alig háromszáz főnyi lovas katona volt. Azt beszélik, hogy az ellenség, amelyet felfuvalkodottá tett a nem remélt győzelem, de különösen a sok elhagyott zászló, megszakítás nélküli menetben egészen a Garam folyóig vonult, és csak az elkövetkező napokban fog kiderülni, hogy a továbbiakban mi a szándéka. Olyan hírek vannak, hogy bennünket akar megostromolni,¹²²⁴

¹²²³ Rákóczi így emlékezik: „Azt hittem, segíthetek tartalék karabélyosaimmal. Oda igyekeztem, ahogy mondják, lóhalálában vágatva az árkokon keresztül... ..nem nagyon ügyeltem a talajra, hanem lovamra bízam magamat, amely már két árkot átugrott. De a harmadik nyilván túl közel volt, a ló rosszul lendült ugrásba, megbotlott, bukfcencet vetve összerogyott, és kiadta páráját. ...eszméletemet vesztettem. Lóra ültettek, és elvezettek a csataterőről egy közeli erdőbe, ahol megtudtam, hogy minden elveszett... Másnap Kistapolcsányra értem, ahol gyalogsági ezredek ... elmondták nekem, hogy minden hadunk széteszolt az erdők és hegyek között. Soha még vereség ennél szégyenletesebb és szánalmasabb nem volt, és nem is voltak még csatavesztésnek szerencsétlenebb következményei. Két, körülbelül négyezer főnyi lovasbrigádod maradt még, melyet Bottyán vezérlete alatt Érsekújvárnál hagytam.” (Emlékiratok 281–282.) Októberben a császáriak elfoglalják a Garam-menti bányavárosokat.

¹²²⁴ A tudósítás Érsekújvárról volt kelteztve, holott ekkor sem Rákóczi, sem Ráday nem voltak itt, viszont a közvéleményben azt a látszatot akarták kelteni, hogy e várat biztosan tartják.*

bár gyalogsága egyáltalán nem lévén, hihetetlennek tetszik, hogy ilyen nagy hadnőveletbe kezdjen, méginkább az, hogy véghez is vigye; de minden eshetőségre számítva, helyén van ennek a helynek a parancsnoka, aki a várat, mely katonasággal is, éleiemmel is kellőképpen el van látva, egyéb szükséges felszereléssel napról napra gyarapítja és erősíti; sőt az ellenség további kezdeményezésének visszaverésére és a környező szomszédos vidék védelmére Bottyán János vezérőrnagy úr hadteste, amely a Somogyi-, a Szalay-, a Balogh-, a Kókai- és a Rétey-ezredekéből áll (melyek, minthogy a fenti csatában nem vettek részt, érintetlenek), állandóan a vár falai között állomásozik. Kivételt képez az Ocskay-brigád, mely az ellenséget folytonos portyázó rajtaütésekkel zaklatja.¹²²⁵

Az árulóvá lett Bezerédy Imre és Bottka Ádám kivégzése 1708. december 18-án

E 14

...az haza ellen való árultatásában tapasztaltatván, melyek nemcsak a magok személye szerint való odaállásával az ellenség mérges ígéretire nézve a' Dunántúl való Hadaknak confusiót [*zűrzavart*], de az egész ott lévő Corpusnak veszedelmet causálni [*okozni*] akartak: Méltóságos Generális Eszterház Dániel mezei-Marsalk ... alatt Regimentekbéli Tisztekkel és némely Senátorokkal Törvények folyt, 's halálra ítéltettenek; tiz óra felé a' fogságból sok szép istenes imádsági és keresztény készületi utaán a' szekérre feltétetvén, executióra a' Város piarczára kivitettek, az hol is ... Nemzetes Vitézlő Kajaly Pál Hadi Fő-Auditor [*hadbíró*] a' pálczát ketté-törvén, előbb Bottkának, letérdepeltetvén veres posztóra, sok száz ember concursusában [*összeszaladása közepette*] a' fejét a' hohár elütette, annakutánna penig Bezerédynek, jóllehet nem egészen, de semmi kínládása nem volt, hanem azonnal megholt; az kiket is a' hajdúk vasakkal és bilincsekkel együtt ott lévő koporsókban bétévén,

¹²²⁵ Mercurius 105–107., a tudósítás augusztus 6-án kelt. Emlékiratában Rákóczi az 1708. évet így zárja: „Az évszak előrehaladt, és biztos, hogy az újonnan érkezett dánok sokat szenvedtek a betegségekől, azonkívül dunántúli hadaim Esterházy Antal tábornok vezérlete alatt tovább folytatták becsapásaikat Ausztriába és Stájerországba, úgyhogy ügyeink nem lettek volna menthetetlenek, ha bizonyos fajta kábulat nem kerítette volna hatalmába az egész nemzetet. Főurak, nemesek, tisztek, katonák nem gondoltak többé a háborúra, csak arra, hogy megmentsek vagyonukat, asszonyaikat, gyerekeiket. (...)” (Emlékiratok 283–284.) Dán zsoldoscsapatok 1705 óta harcoltak a király szolgálatában Magyarországon.

Templomban bévítették, a' Criptában eltemették. (...) E' volt azon hires vitéznek Bezerédy Imrének tragicus exitussa [vége], az ki a' maga dicséretes édes hazája mellett való cselekedetivel Európában egész Tartományokat bétöltette, maga kezével kaprálokon felől hetvenkét ellenség-Tisztet levágott és megölt, szerencséje olly lévén, hogy hírére nézve az ellenség rettegte. Illy Magyar Herculest az ellenség a' hazának megirigyelvén: a' kit a' maga fegyverével meg nem győzhetett, színes és hamis ígéretekkel sok esztendőktől csalatván, végre ugyan elejtette, és édes Nemzeti ellen való defectióra inducálta [elpártolásra vette rá]; az kit is a' maga Tisztei észrevevén, megfogták... Szánnya isten esetit, 's minden igaz Magyar a' haza árultatásától őrizze meg; szánnya valóban az is személyét és dicső cselekedetit, a' ki irta: de az árultatását irtózza...

BENICZKY GÁSPÁR NAPLÓJÁBÓL¹²²⁶

E 15 Cserei katalógusa a magyar történetírástól 1709-ből

A magyar nemzet Isten csudálatos vezérlésiből miképpen jött ki Scytiából két ízben, és sok véres harcok után mint telepedett le Magyarorszában; sok száz esztendők múlva mi formában tért meg a keresztény hitre, és a keresztény magok nemzetekből álló királyok alatt minemű nevezetes dolgokat viseltenek, éppen Mátyás király haláláig: megírta deák nyelven Antonius Bonfinius, olasz nemzetből álló historicus, kinek históriája méltó olvasásra, noha, mint pápista ember, sok fabulákkal egyíti írását, de miraculis sanctorum [a szentek csodáiról]; de azokat az igaz református ember, aminthogy el nem hiszi, úgy könnyen praetereálhatja [figyelmen kívül hagyhatja].

Mátyás dicsőséges magyar király holta után (kivel együtt megholt a magyar nemzetnek minden szabadsága),¹²²⁷ Lengyel¹²²⁸ László magyar király ideitől fogva való dolgokat éppen II. Rudolfus német császár és magyar király ideig egy seculum [század] elforgása alatt, legderekasabban

¹²²⁶ Rákóczi tár I. 177–178. Bezerédy 1707-ben elfoglalta Köszeget. A Rajnis utca 1. alatti házban 1981-ig még azok a falépcsők vittek fel az emeletre, amelyeken az elfogott brigadérost lehurcolták.

¹²²⁷ Már Verancsics Antal (XVI. század) is így kezdte tervezett magyar történetének bevezetőjét: „A magyar királyság hanyatlása kétségkívül az isteni Corvinus Mátyás, a messze legkiválóbb király halálától [ab excessu divi Matthiae Corvini, Tacitus hatása] vette kezdetét.”

¹²²⁸ II. Ulászló a (litván eredetű) lengyel Jagello-ház tagja volt.

írásban hagyta Istvánffy Miklós magyarországi vicepalatinus [*nádori helytartó*]; mely históriájában nevezetes dolgokat olvashat, aki akar, a magyar nemzet dolgairól. Igaz dolog, néholt ő is, vagy nem akart, vagy nyavalyástól nem is lehetett, mint német directiója alatt lévő embernek a historicusok igaz szabadságával élni, akiknek mindenkor igazat mondani s írni szükség, hazudni pedig vagy valamelyik résznek hízkelkedni tilalmas. Mindazáltal, aki több históriákat olvasott a magyarok dolgairól (mivel írtanak mások is, mint: Turóczi, Sambucus, magyarok, és Piaseccus¹²²⁹ lengyel historicus, úgy a nagy hírű s nagy emékezetű erdélyi urak: Bethlen Farkas, Bethlen Elek), könnyen meg tudja választani az igazat a hamistól, a valóságot a hízkelkedéstől.

Az erdélyi dolgokat, mivel a mohácsi siralmas conflictusig Erdély a magyar korona alatt volt, a fent megnevezett históriákból megérthetni; minekutána a magyar koronától elszakasztatott és különös fejedelemség alá jutott Első János magyar király és erdélyi vajda idejétől fogva Bethlen Gábor fejedelemségre való választásáig mind Istvánffy Miklósból, mind a fennevezett urak históriáiból bővön megláthatni.

Bethlen Gábor viselt dolgairól egyéb írást nem láttam, hanem néhai Kemény János fejedelem maga kezével írt históriáját láttam s olvastam az öreg Teleki Mihály udvarában. Írt néhai Mikó Ferenc úr is maga kezével egy darab históriát Báthori Sigmond, Bocskai István, Székely Mojses, Basta, Mihály vajda és Báthori Gábor erdélyi fejedelmek viselt dolgairól; mely históriát leírván, nálam is megvagyom.

Bethlen Gábor holta után, Bethlen Istvánnak, Brandenburgica Catharinának, az I. és II. Rákóczi Györgynek, Barcsai Ákosnak, Kemény Jánosnak, Rhédei Ferencnek erdélyi fejedelmeknek viselt dolgairól éppen az I. Apafi Mihály erdélyi fejedelem választásáig, vagyon igen szép história deák nyelven az öreg Bethlen Jánostól íratva.

Vagyon más história is deákul, sub titulo [ilyen *cím alatt*]: Historia Ecclesiarum Transylvanicarum, iam inde a primordio Gentium, segesvári lutheranus paptól, Haner Györgytől íratott:¹²³⁰ nálam is megvagyom; mely história, noha többire az eklézsiái dolgokról tractál, vadnak mindazonáltal szép politicumok is benne.

¹²²⁹ Piasecki, Pawel (1579–1649), Przemyśl püspöke. Latin nyelvű krónikájában királya, III. Zsigmond uralmának eseményeit írja meg.*

¹²³⁰ Ez Erdély első egyháztörténete, Lipcsében jelenik meg 1694-ben. Már Cserei műve előtt, 1706-ban befejezte a magyarországi protestáns egyház történetét feldolgozó művét (*Historia ecclesiastica Regni Hungariae*) Debreceni Ember Pál, de csak 1728-ban jelenteti meg Utrechtben Fridrik Adolf Lampe holland egyetemi tanár, saját neve alatt.

Vagyon két más história is, szebeni királybírótól, Frank Bálinttól¹²³¹ íratott, de a többire csak az Erdélyben levő szászok origójáról tractál; az is nálam megvagyon.

I. Apafi Mihály erdélyi fejedelem ideitől fogva, micsoda fátumokon forgott Erdélynek dolga, nem láttam még senkinek írását in publico [*nyilvánosan*], noha tudom s hallottam, hogy sokan írtanak s írnak maig is, nevezetes nagy elmeű emberek, s kétségkívül, ha az idő mostohasága megengedi, közönségessé is teszik írásokat.

Én históriát írni nem akarok, mert ha akarnék is, ahhoz való capacitásom [*fogékonyságom*] nincsen, bízom másokra, nálamnál jobbakra s tudósabbakra, hanem a heverést megunván ennyi hosszúság alatt,¹²³² Apafi Mihály idejétől fogva rövideden, de merem jó lélekkel mondani, hogy igazán, amit vagy más igaz hazafiaitól s azoknak hiteles relatióiból, vagy magam bizonyosan tudtam s experiáltam s experiálok minden napon, azokat írtam le, senkinek sem nem hízelkedvén, sem penig, ahol a dolognak igazsága s valósága úgy kívánta, nem kedvezvén. Magamon esett dolgokat is, amennyire eszemben jutnak az elmúltak, leírtam; hogy akik Isten akaratából successoraim [*utódaim*] lesznek, azokból tanuljanak, és lássák: mennyi változásokon forgatott Isten engedelmeből e rossz világ engemet.¹²³³

E 16 Az árulóvá lett Ocskay László brigadéros kivégzése 1710-ben a *Mercurius* beszámolójában

Az újesztendő jól kezdődött számunkra. Ugyanis az a lovascsapat, mely azért vonult ki a Vágon túli területre, hogy sürgesse az élelmiszerek összehordását, egyszer azt hallja, hogy Heister császári vezérőrnagy kis

¹²³¹ Frank Bálintot (1643–1697) Bethlen Miklós is többször említi önéletírásában, D54 1696-ban jelent meg Szebenben *Origines nationum et precipue Saxonicae in Transsilvania* címmel a Cserei által említett műve, majd ennek rövidített változata 1701-ben Danzig/Gdanskban. (RMK III/2. 508.)

¹²³² „Minekutána a kurucoknak erőszakvételi miatt már egynehány esztendőttől fogva házainkból ki kelle bujdosnunk és én is ide Brassóban recipiáltam volna magamot feleségemmel, gyermekeimmel együtt, nem lévén mivel töltenem az időt, úgy fogtam ez íráshoz in Anno 1709. die 16 mensis Decembris Bolonyai kapu felé való utcában való szállásomon, Aranyműves Miklós házában.

Én, Miklósvárszéki Nagyajtai Cserei Mihály, életemnek 41. esztendeje után.” (Cserei 48.)

¹²³³ Cserei 48–50.

kísérettel Pozsonyba igyekeznek. Sebes vágásban üldözőbe vették, s ha nincs félórányi előnye, amely alatt Pozsonyba jutott, ő is fogságba esett volna ugyanúgy, mint két esztendővel ezelőtt Starhemberg.¹²³⁴ A másik portyázó csapatnak azonban jobban sikerült a dolog, Jávorka kapitány parancsnoksága alatt. Ez a csapat ugyanis a hűtlenné lett Ocskay Lászlót, ki egykor a mi brigadérosunk volt¹²³⁵ (és aki hitszegő módon a trencsényi csata után a császáriakhoz szökött át), több mint harminc katonáját levágva, élve idehozta. A várbeli katonaság leírhatatlan felháborodással akasztófát és karót kiáltott rá egy akarattal, még mielőtt parancsnokunk elé vezethették volna őt; maga a parancsnok alig tudta lecsendesíteni a katonák izzó dühét; ez csakis azzal sikerült, hogy elrendelte a haditörvényszéki eljárást, amely Ocskayt, mint a haza és a szövetségzés hitvány árulóját, elítélte (Sándor nevű testvére, aki nálunk alezredes, térden állva könyörgött az egész katonaság előtt, hogy a halálbüntetést enyhítsék), majd a hóhér keze által lefejeztette.¹²³⁶

Az 1710. január 22-én Romhánynál vívott ütközet a *Mercurius*ban

E 17

Ma a táborunkban Te Deum laudamust tartottak a tegnap aratott győzelem örömeire, amely az alábbi módon történt. Amikor a fejedelem öfelsége seregével [Érsek]Újvár felé vonult, és már Nógrád megyében, Romhány falu mellett parancsot adott a táborverésre, hírt kapott arról, hogy az ellenség ... a közelben van. Erre a fejedelem öfelsége azon nyomban újra hadrendbe állította a sereget, s felderítésre és rajtaütés céljából néhány könnyű fegyverzetű szakaszt előre küldve, átkelést parancsolt azon a hídon, mely a mocsaras Lókos-patakon épült. Alig kelt át három ezred, az ellenség máris ott állt csatarendbe sorakozva, harcra készen. Erre a mi csapatainkat is csatasorba állították és ... megkezdték az ütközetet. A támadást a Potocki-féle, majd a tatár katonaság kezdte meg, s a rácokat, kik közé magyar császáriak voltak keverve, elszakította a német katonaságtól és teljesen tönkrevverte. A többi reguláris könnyű lovas

¹²³⁴ 1708 februárjában egy kuruc portya Bornemissza János vezetésével ejti foglyul a magyarországi császári haderő frissen kinevezett parancsnokát, Maximilian Starhemberget, aki a spanyol háborúba vezényelt bátyját váltja fel e poszton. (Ezután helyére Siegbert Heister tábornagy kerül, e tisztét 1710-ben József Pálffyra ruházza.)

¹²³⁵ 1055

¹²³⁶ Mercurius 111.

katonaság is rettenthetetlenül állta az ellenség kettős tűzét, majd egy szál mezítelen karddal támadott, és az ellenség egész jobbszárnyát szétverte. Már befejezett ténynek látszott mindenütt a győzelem, amikor az ellenség balszárnyáról mintegy ötszázadnyi erő rontott rá a mi gyalogságunkra; egy részüket megtaposták a lovak, ezek között zavar támadt, és menekülni kezdtek. Miközben lovasságunk győzelmet arat, gyalogságunkat öli az ellenség. A lovasság ezt észrevéve, visszatér a váratlanul támadt zűrzavarba, hogy segítséget vigyen. Az ugyancsak szétszórt ellenség is gyülekezni kezdett, de nem támadott, hanem, amikor észrevette, hogy a mieink ugyanezt teszik, lassan visszavonult. (...) ¹²³⁷

E 18 Czvittinger Dávid *Specimen Hungariae Literataejének* keletkezése

(...) Mikor ... láttam, hogy majd minden népnek megvan a maga írója, aki a tudományban kitűnt férfiak nevét, írásait, a rájuk vonatkozó véleményeket, elismerő nyilatkozatokat összegyűjtötte, előszámlálta, külön könyvbe szerkesztve előadta, csupán a magyar népnek nincs mind e napig ilyen írója, [eszembe jutott, hogy] ezt a hiányosságot már régen észrevéve e szavakkal sóhajtott fel méltóságos Révai Péter magyar gróf ... nagyszerű művében: ¹²³⁸ „Azért szoktam gyakran panaszkodni s magyar népünk szerencsétlenségét kárhóztatni, hogy bár őseink kitűntek tehetségükkel, erejükkel és vitézségükkel, kevesen akadtak közöttük, akik a hazai történelmet írásba foglalták volna, talán mert beérték az erénnyel, amely képes ugyan a dicső tettekre, de nem törődik a dicsérettel; és sikeres tetteik emlékezetét nem hagyják az utókorra, mint akik egyáltalán nem tudták, hogy a hírnév semmibevétele az erényekével jár együtt, s kinek-kinek az őt megillető tiszteletet az utókor szokta igazán megadni, s a hősök emlékét a történetírás örökké tartó tiszteletadása, nem a rövid életű paraszti szóbeszéd ápolja és szenteli meg.” Ehhez a ... teljesen jogos panaszhoz kapcsolódhat, amit egy mai író ... írt meg ... kis könyvében, ¹²³⁹ amikor ... a maga föltette kérdésre: ... „Ki tájékoztatna engem a magyar könyvekről és írókról?”, ez volt a válasz: „Senkiről sem tudok, akit mint szerzőt ezzel kapcsolatban néked ajánlhatnék, s nem is hin-

¹²³⁷ i. m. 115.

¹²³⁸ A Szent Koronáról írt könyvéről van szó, A19.

¹²³⁹ Jacob Friedrich Reimann német polihisztor, 1668–1743.*

ném, hogy valaki is valaha valamit írt erről, vagy említésre méltót írhatott volna, minthogy a magyaroknak mindig olyan volt a természetük, hogy többre tartottak egy nemes lovat s egy villámló szablyát, mint egy kellemes és érdekes könyvet”. Ezzel ... méltán szembeállítható Ferdinand Neuburg tanúságtétele...: (...) „Legutóbb különböző magyarok ténylegesen bebizonyították, hogy szellemi képességeikkel nemcsak a bíborosi méltóságra emelkedtek föl, hanem az összes úgynevezett fakultásokon tanított tudományszakokra is képesek és alkalmasak”. Mindezek gondos mérlegelése után végre eldöntöttem, hogy más népekhez hasonlóan az én hazám híres íróit is a szélesebb nyilvánosság elé tárom, próbára téve, mit bír el a vállam ebben a próbálkozásban, mit nem. (...) ...bizonyly senki sem kifogásolhatja jogosan és méltán az én szándékomat, mert ezzel nemcsak a szülőföldem iránti rendkívüli szeretetemet akartam bizonyítani, hanem egyszersmind honfitársaimat és minden más tudós férfit is mintegy ösztökélni akartam arra, hogy ugyanezt a témát nagyobb gondal és sikerrel fejtsék ki, mint amennyire most erre lehetőség nyílt. Addig is jónak láttam, hogy ... ízelítőként valami *Mutatvány*-t a tudósok elé bocsássak, amelyet én magam is bővíteni, javítani és mindenféleképpen tökéletesíteni szándékozom, hacsak lehetővé válik, hogy boldogabb időket éljek meg... ..készsége-sen be kell vallanom, hogy több olyan magyar tudós van, akit nem ismerek, mint akiről tudomásom van. Ez viszont senkiben sem kelt majd csodálkozást, ha becsületesen fontolóra veszi, hogy jelenleg kényszerűségből hazámon kívül kell tartózkodnom; ígéretem megtartásában ugyanis igen nagy mértékben akadályoznak a háborúk, melyek a szinte élethalálharcát vívó Magyarországot – fellélegezni se engedve – mind e mai napig keservesen tépik... Ezenkívül nem csekély akadályt jelentett tervemben az effajta téma kidolgozásához szerföltött szükséges magyarországi levelezés hiánya. Ehhez aztán hozzájárult az a szerencsétlen helyzet, hogy nem tudtam szert tenni Magyarországon nyomtatott művecskékre. Hallgatok több olyan személy nevéről, hivataláról, erényeiről, műveiről és érdemeiről, akik ma Magyarországon vagy azon kívül kiemelkedő méltóságban állnak... ..néhány olyan nevet is a tudósok körébe soroltam, akikről egy s más dicsérő megjegyzésen vagy bírálaton kívül semmi nem állt rendelkezésemre; sőt, akik csak egyik-másik nyomtatásban közzétett disszertációhoz adták nevüket valamelyik akadémián, azokat is nemcsak hogy nem hanyagoltam el, hanem kit-kit a maga helyére besoroltam, arra a reményre alapozva, hogy az efféle akadémiai zsengek majd áradó bőséggel hozzák meg gyümölcseiket hazánknak. Mikor viszont a tudományban jeles magyarokról ejtek szót, ezalatt

nemcsak azokat akarnám érteni, akik a szorosabb értelemben vett Magyarországról veszik származásukat, hanem jobbnak láttam, hogy szélesebb értelmezéssel felöleljem a szintén a magyar királysághoz csatolt és hozzá számított többi népet, úgymint a dalmatákat, horvátokat, szlávokat és a különböző felekezetekhez tartozó erdélyieket, akiknek írásai, a róluk szóló dicsérő, értékelő vélemények minél kisebb számban jutottak tudomásomra, annál nagyobb gonddal és szívbéli gyönyörűséggel kell a többiek közé beillesztenem... S hogy ezeket megfelelő módon elrendezve adjam át a jóakarátú olvasónak, ezáltal a nevek könnyebb megkeresésében ugyanúgy segítsék, mint a megtalálásban, ezért legfőképpen az ABC-sorrendet választottam, ami a kereszts- és vezetéknevek nagy változatosságában nemcsak világosságul szolgál, amint meg vagyok erről győződve, hanem elúzi a keresgélés iránti ellenszenvet is. A fontosabb családneveket hagyományos és szokatlan írásmódjával és magyar formájával adtam meg, mégpedig főként azért, hogy az egyszerű magyar fiúcskák a helyesen írt magyar nevekből megszerezhessék maguknak azt az ismeretet, amit a romlott kiejtés alapján nem tudnának elérni; ezenkívül e kis munka végén azok kedvéért, akik a magyar nyelvet nem ismerik eléggé, mellékeltem egy magyar helyesírási táblázatot, melynek segítségével a magyarul írt neveket könnyebben lehet elolvasni és kiejteni... Különben *Specimenem*hez csatoltam egy kis indexet azokról a különféle nemzetekből és népekből származó szerzőkről, akik a magyar történelemről bármit, bármi módon ránk hagytak a saját nyelvükön, s ez egy kis bibliográfia szerepét tölti majd be, amelyből honfitársaim ... szinte bevezetést kaphatnak, ha akár az emlékezetből kiesett, távoli múltban történt dolgokat, akár a nemrég és a jelenben történeteket meg akarják ismerni. Adja meg a legfenségesebb Erő, hogy akármilyen is ez a munkám, az ő szentséges nevének dicsőségét, a magyar nemzet dicséretét, a magyar történelem bővebb kidolgozását segítse, szolgálja, eredményezze. Köszöntöm a jóra való olvasót, kit teljes és tiszta szívből esedezve kérek, hogy ha ugyanebben a tárgyban valamit biztosabban, tökéletesebben, pontosabban ismer, közölje velem, küldje el Selmezbányára, ebbe a Magyarországon, Nagyhont megyében található bányavárosba, vagy ha így alkalmasabbnak tűnik, Altdorfba az egyetemre, annak nyomdászához, Kohlesiushoz, aki a nyomdai költségeket is fedezte, s ne legyen terhére, hogy tudományos pályámon nekem segítséget nyújtson. Frankfurt–Lipce, 1711¹²⁴⁰

¹²⁴⁰ Kritika 218–221.

II. Rákóczi Ferenc levele Józsefnek 1711. február 3-án

E 19

Szent császári és királyi felség...

Amiként a Nemzet hétéves fegyverviselése és egyetértése szabadságaink megsértésére irányította a figyelmet, úgy nyilvánvalóan most, miután a vármegyék többségükben visszatértek felségtek hűségére, magánbosszúnak és makacsságnak számíthatna, ha elodáznám az éltető béke és nyugalom visszahozásának a módját keresni, hogy a polgárok vérének ontása megállíttassék és a királyság végső pusztulása megelőztessék. Jól tudom, legfelségesebb imperátor, hogy igen-igen sokan lesznek, akik ezt a megálázkodásomat úgy fogják értelmezni, hogy fenntartsák a kihirdetett proscriptio érvényét, továbbra is arra hivatkozva, hogy én voltam e fegyverviselésnek az oka, de engedje meg felségtek, teljes alázattal kérem, hogy kevés szóval felidézzem azokat, amelyeket védelmemre hozhatok, emlékezzék továbbá felségtek jóindulatúan személyemre, aki sok éven át felségtek udvarában időzve semmi mást nem kerestem, mint hogy felségtek kegyét kiérdemeljem, mígnem titkos ellenségeim üldözése által börtönbe vettettem. Hogy milyen okokból kényszerültem rá szabadságomat keresni, a börtönben hátrahagyott írásom, amelyet a Manifestumhoz¹²⁴¹ is csatoltunk, megmutathatja. Ezen írásom és az ezután előforduló írásos könyörgéseim révén semmi mást nem kértem, csakis hogy a hazai törvények szerinti igazságszolgáltatás legyen meg számomra is. És akkor is, akármennyire elnyomottan és fogolyként is, nem gondolkodtam korábban a menekülésről, csak amikor különbíróság, azaz a királyság törvényeivel annyira ellentétes törvényszék elé hívtam perbe. Végül pedig, csaknem kétévnyi számkivetettség és üldöztetés nyomorúságait eltűrve, amikor a törvénytelen ítélőszék által ellenem meghozott ítéletről hallomást szereztem,¹²⁴² mi üdvöi remélhettem, ha nem a nemzettől és az országlakóktól, akiknek szabadságait személyemben láttam megsértetni.

Ezután hazatérve (nem külföldi katonasággal kísértén, hanem egyedül a jogosság által megerősítetten) a nekem és a királyságnak okozott jogtalanságokat nyilvános manifestumokban tártam elő, amelyekben semmi mást nem találni, mint amit felségteknek most is a Pozsonyban össze-

¹²⁴¹ A *Recrudescent...*-hoz.

¹²⁴² Valószínűleg informálisan, mert az ítéletet csak a brezáni kiáltvány után teszi közzé az Udvari Kancellária.

gyűlt országgyűlésen¹²⁴³ bemutattak. Érezte azokat a jogtalanságokat az egész nemzet, és mivel a közös baj egyetértést szokott okozni, elhangzott a *fegyverbe!* kiáltás. A királyság jogai és törvényei által, amelyekre felségtek kegyes emlékezetű atyja megesküdt, lett auktoritásuk a fegyvereknek;¹²⁴⁴ zajgásuk közepette, mihelyt megtapasztaltam, hogy az egész királyság velem együtt ugyanazt gondolja, általános gyűlést híván össze Szécsény mezővárosához minden, a fegyverek jogán nekem jutott auktoritást visszaadtam a királyságnak, és ily módon magamat a károk rendelkezése alá bocsátottam. Általuk a szövetkezés vezetőjévé egyöntetű felkiáltással megválasztatván a szabadság védelmezésére és kölcsönös hűségre köteleztettem és így a harcok kedvező és kedvezőtlen menete közepette a közös ügyeket védelmezve eskümnek és kötelességemnek eleget tenni igyekeztem is és köteles is voltam.

Hányszor törekedtem aztán a királyság nyugalma visszahozni: mind a megválasztásom előtt a Gyöngyösön és Selmecebányán,¹²⁴⁵ mind utána a Nagyszombaton¹²⁴⁶ és a Tolnay Gábor¹²⁴⁷ révén megkezdett tárgyalások megmutatták – hogy mellőzzem azokat az eszközöket, amelyeket evégett a tengeri hatalmak és Moszkva minisztereinek, mint mediátoroknak szolgáltattam. Mivel azonban annyira eredménytelen volt az igyekezet, hogy most is hazámat fegyvereitől és erődítményei többségétől megfosztottan a háború minden bajának és pusztításának alávetettnek kell látnom, méltán is hihetnék rólam, hogy fellélegezni akarok inkább, mint esküm erejével ügyünket fenntartani, ha azokkal együtt, akiket velem együtt az eskü köt, halogatnám fáradozni azon, hogy felségtek jóindulatú lelkét arra indítsam, vessen véget nyomorúságainknak.

¹²⁴³ József 1708-ban Pozsonyba hívta a rendeket, ám a pestis miatt a gyűlés elszéledt. A következő évben ismét összehívta őket, de a pestis ismét szétoszlatta a gyűlést.

¹²⁴⁴ Ellenfelei arra hivatkoztak, hogy Lipót az 1687–88. évi országgyűlésen elfogadtatta az 1222. évi törvények ellenállási záradékának eltörlését, ám Rákóczi joggal hivatkozik arra, hogy Lipót a királyság jogainak és törvényeinek megtartására 1659-ben becikkelyezett hitlevelében esküt tett.

¹²⁴⁵ Megválasztáson itt a vezérlő fejedelemmé történt választása értendő, ez 1705 szeptemberében a szécsényi országgyűlésen volt. A gyöngyösi alkudozásra 1704 augusztusának végén kerül sor, ekkor Rákóczi már választott erdélyi fejedelem. Mielőtt az itt megkötött fegyverszünet lejárna, októberben Selmecebányán újabb tárgyalások indulnak, ezen már Bruyninx holland és Stepney angol bécsi követ közvetít, eredménytelenül.

¹²⁴⁶ E7

¹²⁴⁷ Náadori ítélőmester volt (†1718), Rákóczi bebörtönözte majd 1708-ban fogolycserével szabadulva néhány héttel a trencsényi vereség után fegyverszüneti tárgyalásokon közvetített.

Ha tehát ezen [fegyverviselés] röviden előadott okai felségteknek jogosnak tűnnek, felségtek igazságosságát, ha nem, atyai kegyelmességét esdjük, hogy mi is mindnyájan, akik eddig fegyvert viselni kényszerültünk, e királyság törvényeit és szabadságait, amelyeket felségtek esküvel megerősített, visszaadatván birtokaink mind Magyarországon, mind Erdélyben, élvezhessük, amiként ezekkel és egyebekkel kapcsolatban tekintetes és nagyságos generálisunk, báró Károlyi Sándor tábornagyunk révén aláztos tisztelettel véleményünket előterjeszteni akartuk – a legalázatosabbban kérem, felségtek kegyelmesen hallgassa őt meg.¹²⁴⁸ Indítsa erre felségteket az igazságosság és a kegyelmesség, amelyek a királyi trónusok támasztékai, vegye rá a jövődő dolgokról való előrelátó gondoskodás és a királyság következő romlásai, a háborúk tekervényei, és az az ezer baj, amelyek következtenek terhétől magamat e levelemmel megszabadítani kívánom, miközben e kéréseimmel felségtek igazságosságát és kegyelmességét újra meg újra esdve maradok

Kelt Munkács várában...

Szent császári és királyi felségtek

legalázatosabb és legengedelmesebb

szervitora

Rákóczy Ferenc fejedelem¹²⁴⁹

¹²⁴⁸ Öfelsége 1710 tavaszán proskribálta a bárót. A király szeptemberben Pálffy Jánost nevezte ki a magyarországi haderő főparancsnokává, aki november közepén levelet írt Károlyinak. Az a fejedelem tudtával tárgyalásokba bocsátkozott, a közvetítő általában Komáromi Csipkés György debreceni főbíró volt. Karácsony előtt Pálffy már megkapja a teljhatalmat Józseftől a Károlyival való tárgyalásra. 1711-ben személyesen találkozik a két tábornok, ezután Károlyi Lengyelországban tájékoztatja Rákóczit. A fejedelem az orosz szövetségi tárgyalások miatt ment külföldre.

¹²⁴⁹ Pray III. 538–542., latin.

E 20 Eleonóra Magdolna Terézia anyakirályné¹²⁵⁰ megerősíti a szatmári megegyezést

(...) *Először.* Az említett jeles Rákóczi Ferenc életének és összes, Magyarországon s a hozzá csatolt részeken, valamint bárhol egybeüttl található ingó és ingatlan javainak – az előbb említett császári és királyi felhatalmazás alapján, melyet mi is, mint mondtunk, kegyesen helybenhagytunk és megerősítettünk – kegyelmet adunk, a javak közül kivéve azokat, amelyek az erődítményekhez tartoznak, beleértve az országban való nyugodt megmaradást is, háza népével, szolgáló nemeseivel vagy szolgálóival együtt; ennek végső határidejéül ha ő a kegyelmet elfogadja, de a hűség-
eskü¹²⁵¹ letételét el akarja halasztani – három hetet engedélyezünk, az

¹²⁵⁰ Fülöp Vilmos pfalzi választó leánya, Lipót harmadik felesége. Április 17-én meghalt József, testvérét pedig csak 1712-ben koronázzák III. Károly néven magyar királlyá. József halálát természetesen titkolták a tárgyalások sikerének érdekében. Előzőleg februárban az újból Lengyelországba távozó fejedelem megbízta Károlyit a tárgyalások folytatására, aki márciusban már le is teszi a hűségesküt a királynak. Károlyi április 4-én tudatja a konföderáció Szatmáron összegyűlt képviselőivel a békefeltételeket, akik elfogadják azokat. Rákóczi leváltja Károlyit és helyébe Esterházy Antalt nevezi ki főparancsnoknak, és kiáltványban fordul a rendekhez, hogy nincs garancia arra, hogy az udvar betartja ígéreteit. A konföderáció összegyűlt képviselői április 30-án Szatmáron aláírják az egy nappal korábban kelt békét. Másnap a hadsereg a majtényi síkon leteszi a fegyvert Pálffy János előtt.

¹²⁵¹ „Én, N. esküszöm a mindenható, élő Istenre, az ég és a föld teremtményére, hogy miután ő legszentebb császári és királyi felsége, túlárado kegyelme folytán – azon teljeshatmú felhatalmazás alapján, amelyet a legkiválóbb Erdődi Pálffy János gróf úrnak, egyazon királyi felség fő hadimarsalljának, Magyarország katonai főparancsnokának, Horvátország bánjának, a vasasok ezredesének engedélyezett – a már kibocsátott és közhírré tett nyilatkozatai révén, a legutóbbi pártütésben való részvétel miatt az életre és javakra kiterjedő, megbocsátó kegyelmet adott és engedélyezett, továbbá miután megígérte, hogy mind Magyarország, mind Erdély jogait, törvényeit, szabadságjogait, mind a köz-, mind a tartományi ügyekben, mind pedig a bevett vallásfelekezetek egyházi ügyeiben, ő maga is és utódai is szentül meg fogják tartani, éppen ezért én mátol fogva a jövőben és mindenkoron, életem utolsó leheletéig ugyanazon legszentebb császári és királyi felségnek, és az uralkodásban törvényes utódainak megbízható és hűséges emberre leszek, és e hűségességgel vállalt kötelezettségem ellen soha, semmit, sem közvetlenül, sem közvetve, sem idegen, sem saját kezdeményezésre avagy kíséreltetre nem követelek el, hanem mindazt kellő módon és becsületesen, a valóságban és tettekkel meg fogom tenni és szolgáltatni fogom, amit csak az alattvalói tiszteletnek, engedelmességnek és szolgáltatnak megfelelően meg kell tenni és szolgáltatni kell most és a jövőben; így esküszöm, így ígérem, és így kötelezem el magamat, szent és sérthetetlen hűséggel,

előbb említett megegyezés keltétől számítva; olyképpen azonban, hogy ha az idecsatolt esküforma szerinti hűségeskü letétele elhalasztódna, időközben azokat a megerősített helyeket, amelyek hatalmában és kezében vannak, jelenlegi állapotukban tisztességgel át kell adnia az oda vezénylendő királyi katonaságnak, avagy maguknak a parancsnokoknak szigorú parancsban meg kell hagynia, hogy ők adják át azokat; egyidejűleg a Rákóczi-féle egész őrséget le kell szerelni, és szét kell bocsátani; mindezzel szemben jóságosan megígérjük, hogy a királyi katonaság a Rákóczi-javakban és jövedelmekben, melyeket e pártütés előtt mint földesúr sajátjaként birtokolt, semmiféle jogsértést, semmiféle kárt nem fog tenni, s a katonaságot a mi saját, illetve királyi zsoldunkon fogjuk tartani. Mindezt pedig a fentebb említett határidőig terjedő időszakban kell teljesíteni és végrehajtani. Ha pedig mindez becsületesen megtörténik, és ha az említett jeles Rákóczi Ferencnek nem tetszene az ország területén a szabad itt tartózkodás, akkor döntésére bízunk azt, hogy Lengyelországban tartózkodhat, de mindenképpen akkor is előbb le kell tennie a fentebb leírt hűségesküt; ott pedig úgy fog viselkedni, hogy nem sérti meg a hűségesküben irántunk és legfelségesebb fiunk: Károly úr, Magyarország királya iránt vállalt kötelezettséget; fiait pedig abban az esetben, ha a fent felsorolt feltételek rendre és híven teljesülnek, mindenképpen ki fogjuk adni és vissza is adjuk neki.

Másodszor. Valamennyi – mind felsőbb, mind alsóbb rendű és rangú, akár polgári, akár katonai renden levő – Rákóczi-követőnek, magyaroknak és mindhárom erdélyi nemzetbelieknek egyaránt, azoknak is, kik jelenleg az országban vannak s azoknak is, akik most a jeles Rákóczi Ferencnél tartózkodnak, még akkor is ha akadtak köztük olyanok, akik előzőleg bármilyen kötelezvényt adtak, szintén a már gyakrabban említett határidőn belül, ugyancsak megbocsátó kegyelmet adunk jóságosan; és bőségesebb kegyelmünk és jóságosságunk jeleként azoknak is, kik jelen megegyezést megelőzően visszatértek a szent királyi korona iránti köteles hűségre, ámbár csak életükre szólt a kegyelmi ígéret, bármikor tértek is vissza, s tették le a hűségesküt, – jóllehet az egyezés pontjai szerint ki volnának zárva – jelen soraink szavával kegyelmesen javaikra is kiterjesztjük a kegyelmet; mindenesetre, ha az ilyen visszatérők – vagy közülük bárki – és a királyi kincstár között időközben megegyezés jött vol-

a szentséges evangéliumokra. Úgy segéljen engem a három személyű egy Isten!” (Sinkovics, II. 871–872.)

na létre, az megmarad saját állapotában; azoknak a javaknak a visszaadása is ideértendő, amelyeket akár ilyen, akár amolyan címen vagy joron bárkire átruháztak vagy bárkinek eladtak, avagy bárkinek elzálogosítottak és amelyeket jelenleg mások birtokolnak, mégpedig olyképpen, hogy ezeket is – az időközben élvezett hozamok nélkül, azon jószágos parancs szerint, amelyet kincstári vagy kamarai tisztségviselőinkhez, és általában minden vármegyéhez, valamint a szabad királyi városokhoz közvetlenül intéztünk – egyszerűen és minden további késedelem és halasztás nélkül elfoglalhassák; előzőleg azonban, az igazságosságnak megfelelően, vissza kell téríteni azon törvényesen kimutatandó javítási költségeket, amelyeket a jelenlegi tulajdonosok akár az épületek kijavítására, akár a gazdálkodás előmozdítására fordítottak; senkiben se maradjon semmi félelem, sem valamiféle jövőben létesítendő vizsgáló bizottságtól, sem bármilyen más módon lefolytatandó vizsgálatról azon javak tekintetében, amelyeket a jelen megbocsátó kegyelem útján adnak vissza; hiszen ez a megbocsátó kegyelem minden efféle eljárást és a békés birtoklás akadályait is megszünteti és kizárja; ugyanis királynéi hitűnkre megígérjük a javak tisztességes visszaadását; hasonlóképpen kegyesen hozzájárulunk ahhoz is, hogy a birtokosok közül azokat, akiknek a parasztjai nem tudják megfizetni a hadiadót, ne büntessék jószágvesztéssel; a fegyverletételt sem kell olyan értelemben felfogni, mintha senkinek sem lenne szabad fegyvert viselni, ezzel szemben minden ellenségeskedést abba kell hagyni; szabad lesz tehát a magánosoknak, nemeseknek és szolgálóknak is – a nemesség ősi, bevett szokásjoga szerint – kiváltságképpen a jövőben is a fegyverhordozás (a fegyver azonban nem lehet támadásra kész állapotban). Ha pedig valaki a továbbiakban, e megbocsátó kegyelem ellenére, az idők folyamán bekövetkező királyi köz- vagy magánmegtorlástól való félelmet hánytorgatná fel, ez – még akkor is, ha jogos lenne a megtorlás – a királyi jóakarattal és adott szóval szemben nem kis igazságtalanság lenne; a király atyai szeretete és igazságossága ugyanis nem tűri meg azt, hogy miután minden előző bűnösséget eltörölt, a megtorlást végül is mégis alkalmazza. Továbbá: az alacsony rendű katonák számára ugyanazon megbocsátó kegyelmet ajándékozzuk, és közülük senkivel szemben sem szabad erőszakot alkalmazni annak érdekében, hogy – miután fegyverük és lelkük nyugalomra fordult – kénytelenek legyenek a császári és királyi katonai szolgálatot megkezdeni; csakis arra kényszeríthetők, hogy a hűségeskü letétele után távozzanak saját otthonukba, s ott műveljék gazdaságukat, és viselkedjenek nyugodtan. A külső országokból jött katonáknak pedig – nevezetesen a németeknek, franciáknak, svédeknek,

olaszoknak és másoknak – szabad elvonulást engedélyezünk hazájukba, kivéve azokat, kik a császári és királyi ezredekéből szöktek meg; utóbbiaknak azonban azt a büntetést, amit ezredük elhagyása miatt érdemeltek volna, elengedjük; egyébként ezek saját seregtesteikhez kötelesek visszatérni, vagy pedig azok részére kell átadni őket; ha pedig a külföldiek közül egyik vagy másik kisebb jelentőségű szolgálatban lenne valamilyik mágnásnál, az nem kétséges, hogy meg is maradhat e szolgálatában, hacsak nem tartozik a császári és királyi katonasághoz; azokat a nem nemesi rendűeket pedig, akiket bármilyen oknál fogva szabadosoknak ismertek el, a jövőben is ilyeneknek kell tartani, de a földesurak jogsérelme nélkül.¹²⁵²

Harmadszor. A vallás ügyében érvényben hagyjuk az ország elfogadott törvényeit, ugyanúgy a vallás gyakorlatát is ugyanazon törvények, valamint az ország határozatai és törvénycikkei szerint kegyesen engedélyezzük, az ezzel járó törvényes kedvezményekkel együtt, mind Magyarországon, mind pedig Erdélyben; senki előtt sem zárjuk el az útját annak, hogy nálunk és a királyi felségnél, avagy az országgyűlés színe előtt sérelmeinek előadása céljából megjelenhessék.

Negyedszer. Annak érdekében, hogy e pártütés során elhaltak árvái és özvegyei (kikre – velünk született kegyességünk folytán – különös tekintettel vagyunk), valamint más törvényes utódai is örvendezhessenek jószágunknak – mivelhogy a megbocsátó kegyelem is csak a mi kegyes királyi szívünkéből indul ki –, kegyesen úgy határoztunk, hogy e pártütés során elhaltaknak, ezek özvegyeinek, árváinak és törvényes utódainak összes jószágát, akár átruházták azokat valakire, akár szétosztották, akár eladták volna, a második pontnak megfelelően, amely bővebb magyarázatot tartalmaz a jószágok visszaadásáról, vissza kell adni és juttatni; hasonlóképpen az összes árváknak (akik akár mint fiúk vagy leányok, akár mint férjes asszonyok jelenleg a Rákóczi-részen vannak) és az összes, ugyanott élő törvényes utódoknak kegyesen engedélyezzük ugyanazon megbocsátó kegyelmet, jogaik sérthetetlenségét, és a jószágok örökösödési jogát. Azt azonban nyomatékosan kijelentjük, hogy ez a mostani királyi bőkezűség és kegyelem később sohasem hozható fel példaként, és abból nem is vonható le semmiféle jogkövetkeztetés.

¹²⁵² Ez azokra vonatkozik, akik a szabadságharc alatt hajdúszabadságot nyertek.*

Ötödször. Azoknak pedig, akik az országból eltávoztak, és akár a szomszédos, akár távolabbi tartományokba menekültek, ámde súlyos és törvényes akadályok, avagy nyilvánvaló életveszély nélkül az előírt határidőre nem tudnak visszatérni, amennyiben törvényesen bebizonyítják, hogy távolmaradásukat az említett okok okozták és ezen felül mihelyt csak lehetőségessé vált, akár a mi királyi udvarunknál, akár teljhatalmú megbízottunknál jelentkeztek, azoknak tehát a második pontban a többiekre érvényes megbocsátó kegyelmet ugyanúgy jószágosan engedélyezzük, amennyiben megismertük ügyük igazát. Úgy akarjuk, hogy e kegyelem azokra is kiterjedjen, akik bármiképpen és bármilyen oknál fogva az ország határain kívül foglalatostkodnak, akkor ha a tartózkodási helyük távolságához mért határidőben kellő módon jelentkeznek. Azok életének pedig, akik a korábbi évek pártütéseiben vettek részt, és még életben vannak (a karlócai béke tizedik cikkelyének épségben tartása mellett¹²⁵³) kegyesen megkegyelmezzünk. Azokkal kapcsolatban pedig, akik Moldvába, vagy Havasalföldre menekültek, és ez idő szerint is ténylegesen ott tartózkodnak – hogy nagy költséggel és fáradsággal Magyarországra ne legyenek kénytelenek ájtönni –, kegyesen meghagytuk erdélyi katonai főparancsnokunknak, Steinville grófnak, hogy őket – amennyiben kellő időben jelentkeznek ugyanazon generális előtt – úgy fogadja, mint akik ugyanúgy mint Magyarországon, ott is elnyerik az életükre és összes javaikra vonatkozó kegyelmet azon nyomban; hozzátéve még azt az eligazítást is, hogy ha valamiféle akadályok jönnének közbe, amelyek gátolnák a hazába való visszatérésüket, akkor gondoskodják kellő segítségről és biztonságról is visszatértükhöz. Hogy pedig ennek a megegyezésnek a műve, jószágos szándékunknak megfelelően Erdélyben is ugyanolyan módon és mértékben előrehaladjon és rendeződjék, mint Magyarországon, jelen megegyezés egyik eredeti példányát az említett Steinville grófnak tájékoztatásul már megküldöttük és vele közöltük; nem értendők azonban ide Magyarország és Erdély mágnásainak azon hivatali méltóságai, amelyeket e pártütő háborút megelőzően viseltek, mert e méltóságokat nem szabad a javak közé számítani; emiatt azonban nem zárjuk el a dicső udvarhoz való folyamodás lehetőségét, és nem szakítjuk szét minden, erre vonatkozó reménységüket; mivel pedig az erdélyi fejedelemség minden egyes nemzetéhez tartozó lakosok jogainak megőrzését és meg-

¹²⁵³ E pontot a rendek kívánságára a szatmári tárgyalások során vették be a megegyezés szövegébe.* A X. szakasz a Magyarországról és Erdélyből török földre menekültek felől úgy rendelkezik, hogy őket a határtól távol kell elhelyezni.

tartását illetően semmiképpen sincs ok a királyi kegyben való kételkedésre, jóságosan megígérjük, hogy e jogokat az ország ősi szokásai szerint rendezzük és helyreállítjuk. A jászok, kunok és a hajdúvárosok kiváltságait az ország törvényeinek megfelelően, a legközelebbi országgyűlésen vesszük fontolóra, tárgyaljuk meg, és határozunk felőlük.

Hatodszor. E megbocsátó kegyelemben jóságosan részesítjük az összes nemzetbeli, bármilyen rendű hadifoglyokat, de előbb le kell tenniük a hűségesküt.

Hetedszer. Azokat a károkat, amelyeket a jelenlegi fegyverszünet megkezdése óta bárkinek okoztak – a tényállás megállapítása után – mindkét fél tartozik jóvátenni.

Nyolcadszor. Az aggályoskodás és a bizalmatlanság elosztatása céljából, ezt a legkegyelmesebben elhatározott, mind az életre, mind a javakra vonatkozó megbocsátó közkegyelmet, melyet jelen ünnepélyes okmányba beiktattunk, és amelyet a fentebb közölt feltételek mellett kiterjesztettünk az ország valamennyi vármegyéjére, s így az összes magyar magnásokra, nemesekre, polgárookra, szabadosokra, katonákra, parasztokra s minden rendű és rangú emberekre, hasonlóképpen mindhárom erdélyi nemzetbeliekre is, mindenki biztosabb megnyugtatására, ezennel jóságosan megerősítjük.

Kilencedszer. Amellett, hogy Magyarország és Erdély jogait, kiváltságait és szabadságjogait szentül és sértetlenül megtartjuk, semmiképpen sem engedjük meg azt, hogy e megbocsátó kegyelem ellenére új viszályokra és civódásokra adódjék ürügy, avagy bárki lehetőséget, vagy okot kapjon arra, hogy bárkit gáncoskodással megtámadhasson, avagy gyötörhessen; – kivéve a királyi felség s más urak és nemesek szolgálait, kik e pártütés előtt számadásra voltak kötelezve, ezek e kegyelem alól kivételek, és számadásra kötelezettek maradnak –, sőt szigorú elbírálás kilátásba helyezése mellett, keményen megtiltjuk, jelen legkegyelmesebb megbocsátó közkegyelem hatályánál fogva, hogy bárki a másikat szitokkal, viszálykodással, veszekedéssel gyötörje; éppen ezért a főparancsnokoknak, a helyőrségek parancsnokainak, továbbá a fő- és alispánoknak, a szolgabíráknak, a polgári tisztségviselőknek, erős parancsszóval megparancsoljuk, hogy a szembeszegülők megfékezésére – az illetékesek kérésére – a legszigorúbb elbírálást alkalmazzák, és szolgáltassanak igazságot.

Tizedszer. Sértetlenül megmarad nemcsak annak a lehetősége, hogy az elkövetkező országgyűlésen az egyéb sérelmeket előadhassák, hanem annak is, hogy mindarra, ami ténylegesen a nemzet üdvét és becsületét szolgálja, szabad kívánság formájában, kellő tisztelettel és törvényes úton, a királyi kegyes jóváhagyást is megkérhessék; így tehát valójában senkinek sem kell kételkednie abban, hogy a királyi felség az előbb említett Magyarország és Erdély törvényeinek megtartásában és azzal, hogy az országos méltóságokra e haza szülötteit emeli, az egész keresztény világnak bizonyoságot akar tenni arról, hogy Magyarország és az Erdélyi Fejedelemség iránti jószándék tekintetében ugyanazon királyi felség hön óhajtja, és erősen bízik is abban, hogy sem a magyar nép, de egyik erdélyi nemzet sem fogja – jogaira támaszkodva – a népek egyikének sem átengedni az elsőséget a király iránti hűségben. Végül és mintegy megkoronázva az elmondottakat, mindazoknak – együttesen és egyenként, úgy, ahogyan fentebb felsoroltuk, a karok bármelyikéhez tartozó, akár felsőbb, akár alsóbb rendbeli személyeknek –, akik mindeddig a Rákóczi-párthoz tartoztak, minden esetben a fentebb említett feltételek mellett, éltükre és javaikra kiterjedő, megbocsátó kegyelmet engedélyezünk és azt meg is erősítjük, és ha az említett jeles Rákóczi Ferenc nem jelenne meg az adott határidőre, s ennek folytán esetleg a fent leírt megbocsátó kegyelmet elfogadni mindenképpen vonakodnék, avagy az előírt eskümintá szerinti hűségesküt, teljhatalmú meghatalmazással kellőleg felszerelt jogi képviselője útján nem akarná letenni, akkor is és ettől függetlenül, jóakaratóan bízunk abban, hogy azok, akik előzőleg Rákóczi-párthívek voltak, e párttól elszakadnak, és a haza boldogulásáról minden módon gondoskodnak, és egyetlen Rákóczi-pártinak, de más mesterkedésnek sem engednek, hanem mindazt pontosan meg akarják tartani a jövőben, amire hűségesküvel vállalt kötelezettségük – a haza jogszokásai és törvényei szerint – köti és elkötelezi őket. Ha pedig az említett jeles Rákóczi Ferencet súlyos okok akadályoznák, és ezek miatt az említett esküt saját személyében letenni nem tudná, s a vele szemben támasztott feltételeknek sem tudna eleget tenni személyesen, kegyesen megengedjük neki még azt is, hogy ugyanazon esküt teljhatalmú megbízottja útján vegye a lelkére, és ezúton fogadja el a megbocsátó kegyelmet, ugyanakkor valódi és kellő parancsokkal rendelje el és parancsolja meg a megerősített helyek átadását; ezenfelül kegyesen hozzájárulunk ahhoz, hogy abban az esetben, ha a fentebb említett Rákóczi Ferenc az erődtmények megkövetelt átadása és katonái elbocsátása tekintetében azonnal és késedelem nélkül megteszi ugyan a megteendőket, de az előírt eskümintá szerinti

hűségeskü letételének két, esetleg három héttel való elhalasztását kívánja, ezt is megtehesse, s neki ebben az esetben is királyi szóval teljes sérhetlenség biztosítsék a visszatérésre. (...) ¹²⁵⁴

¹²⁵⁴ Sinkovics, II. 863–871.

A névmutatóban csak azok találhatók, akiktől szöveget idézek vagy akik az idézett szöveg meghatározó alakjai és 1608-ban még éltek. Kivételként szerepelnek az akár csak lábjegyzetben említett kortárs uralkodók a szinkronitás kedvéért, továbbá Bonfini, aki legjelentősebb történetíróink számára a mérték volt, valamint Hunyadi János, Mátyás, Bocskai, illetve II. András király és Werbőczy. A Hunyadiak alakja a török harcok és a szétszakítottság korában a törökkel szembeni ellenállás, illetve az erős államiság és a nemzeti királyság ideája. Bocskai eredményes szabadságharca e korszak megalapozója, a bécsi béke pedig utódai számára a minta. II. András 1222. évi törvényeinek ellenállási záradéka most válik igazán fontossá, Werbőczy *Hármaskönyve* évszázadokig meghatározza a gondolkodásmódot.

A név után a szöveg jelzete vagy a lábjegyzet száma *dőlttel* szedett, ha a személy a szöveg szerzője. Egy lábjegyzetben több szerzőtől is szerepelhet idézet. A *dőlttel* írt név önállóan is megtalálható.

Ahmed (1603–1617-ig török szultán) A8, A10, 107, A13, 125, A16, 133, A25, 189, 192, A31, A37, 206, 232

Ahmed (III., török szultán 1703–1730) 1146

Alexej, Mihajlovics (orosz cár 1645–1676) 522, 607, 616

Alvinczi Péter (1570 k.–1634; prédikátor, hitvitázó. Tanulmányait Nagyenyeden, Váradon, Wittenbergben és Heidelbergben végezte, *Bocskai* és *Bethlen* Gábor bizalmasa.) B3, B10,

András (II., magyar király 1205–1235; az 1222. évi Aranybulla kibocsátója.) A18, C8, D48, D60, D61, D63, 958, D74, D78, E7, 1244

Apáczai Csere János (1625–1659; jobbágyszármazásúként Hollandiában tanulva lett kora legműveltebb magyarja, első anyanyelvű enciklopédiánk alkotója.) C11, 479, 482, 483, 484, 485, C23, 577, 580, 583, 585, 588, 589, D6, 642, D7, 651, 652, 653, 654

Apafi Mihály (1632–1690; a lengyelországi katasztrófa után ő is tatár fogságba kerül, 1661-től Erdély fejedelme.) 359, 369, 487, 639, 687, 696, D23, 733, 734, D24, 747, 763, D33, D40, 825, 829, D41, D44, 838, 839, 845, D45, 848, 852, 853, 854, 869, 915, 917, 919, D54, 930, D57, D61, 964, 973, 979, D74, E15

Apor Péter (1676–1752; történetíró, Kolozsvárt majd Nagyszombaton tanult. A szabadságharc idején mindkét féltől rövid fogságot szenved, 1718-tól gróf.) 857, 862, 863, 864, D47, 866, 946, D64, 995

Ágost (Frigyes, szász választó 1694–1733, **II.**, lengyel király 1697–1706, 1709–1733) 1038, 1044, 1143

Babocsay Izsák [?–1705 k.; Tarcal jegyzője, a Hegyalja 1670–1700 közötti történetét megörökítő művében (Fata Tarczaliensia) olvasható az 1697. évi felkelésről.] *D68*, 1013

Balassi Ferenc (?–1621; udvarhelyszéki főkapitány, tanácsos, *Bethlen* Gábor portai követe.) *A13*, 116, 190, 192, *A31*, *A32*, 196

Baló László (*Apafi* Mihály írnoka, levélben számol be az 1664. évi szentgotthárdi csatáról.) *D26*, 747

Barcsai Ábrahám (Erdélyi szenátor és főkincstartó *II. Rákóczi* Ferenc fejedelmesége idején.) *E12*

Barcsay Ákos (1610–1661; Erdély fejedelme 1658–1660-ig. 1661-ben *Kemény* János elfogatja majd tisztázatlan körülmények között meggyilkolják.) *C24*, 596, 609, *617*, 630, *636*, *638*, *D7*, 652, *D8*, 669, *D15*, 677, 679, *D17*, 687, *D18*, 688, *D24*, *E14*

Báthory Gábor (1589–1613, somlyai; erdélyi fejedelem 1608-tól.) 2, 13, *A4*, 25, 28, *A6*, 83, 85, 86, 91, 92, 97, *A9*, 98, *A10*, 110, 106, 107, *A11*, 108, 111, 113, *A13*, 115, 117, 120, 124, *A14*, 125, 130, 131, 132, *A16*, 133, 136, 137, 138, *A21*, *A22*, 151, 153, 157, 158, 159, *A24*, *E14*

Beniczky Gáspár (1707-től *II. Rákóczi* Ferenc titkára, erről az időszakról fennmaradt naplója.) *I32*, *E9*, *E13*

Bercsényi Miklós, székesi (1665–1725; Ung főispánja, 1696–1698-ig Felső-Magyarország főhadbiztosa. 1705-ben a szövetkezett rendek főgenerálisa lesz. Rodostóban hal meg.) 1014, *D73*, 1039, 1044, 1057, *D79*, *1096*, *D83*, 1119, *E1*, *E5*, *E9*

Beregszászi Pál (Debreceni prédikátor, 1691-ben családjával tatár fogásba esik, csak ő szabadul meg.) *D62*, 975

Bessenyei János (*II. Rákóczi* György lengyel hadjárata során tatár fogásba esett.) *D9*

Bethlen Gábor, iktári (1580–1629; Erdély fejedelme 1613-tól.) 28, 85, 91, 97, *A10*, 104, 105, 110, 106, 107, *A11*, 108, 111, *I12*, 113, *A13*, 115, *I16*, 120, *A14*, 125, *A15*, *I30*, 131, 132, 136, 138, *A18*, *I40*, *A20*, 144, *A21*, *A22*, 152, *A23*, *I65*, *A24*, 167, 168, 170, *A25*, *I77*, 181, *A28*, 182, 183, 184, *A29*, *A30*, 189, 190, 191, 192, *A31*, 196, 197, *A33*, *I98*, *A34*, *A35*, 203, *A37*, 206, 207, *A38*, *A39*, 211, *B2*, 224, 225, *B4*, 236, *I41*, *I44*, *B5*, *I47*, *B6*, 252, 257, *B8*, 262, *B9*, *I64*, *I66*, *B10*, *B12*, 274, 275, *B13*, 278, *B14*, 282, 283, *B15*, 284, *B16*, 288, *B17*, 291, *B18*, *B19*, 293, 294, *B20*, 297, 298, *B23*, 307, 315, *B24*, 316, 318, 319, 320, 321, 322,

323, 324, 326, B25, 331, 332, B26, 340, 341, B28, B29, B30, 352, 354, B31, 358, 359, 360, 362, 363, B32, B33, 366, 369, B41, 403, B42, 412, 422, 423, C4, 458, 466, 505, 575, 607, 630, 633, 639, D15, D21, 701, 712, 733, D24, D27, 753, 845, D67, D74, D78, 1059, 1136, 1146, E2, E11, E14

Bethlen János (bethleni (1613–1678; 1657-ban a krakkói őrség parancsnoka, 1659-től kancellár; történétíró.) 610, D1, 622, 623, D15, 677, D22, 747, 765, 825, 837, E2, E15

Bethlen Miklós (előbbi fia, 1642–1716; 1690–1704-ig Erdély kancellárja, író.) 364, 581, D7, 649, 652, D11, 666, D27, 748, D28, 752, D30, 754, 756, 757, 763, 782, 829, D44, 837, 839, 840, 842, 843, 845, D54, 934, D61, 967, 972, D63, 976, 982, 988, 993, D64, 995, 996, 1001, D67, 1028, D81, D82, 1108, D85, 1119, 1120, 1125, D86, 1130, 1131, 1133, 1135, 1136, E2, 1163, 1165, 1166, 1231

Bíró Sámuel (*Mikó* Ferenc históriájának folytatója, a XVII. század végén még valószínűleg élt.) 111

Bocskai István (1557–1606; váradi kapitány, vezető erdélyi politikus. Erdélyi fejedelem 1605–1606.) A3, 22, A10, 125, 190, 239, 299, 341, C4, 607, 712, D74, D78, 1059, 1071, 1136, 1146, E15

Bojti Veres Gáspár (1595 k.–1640 után; Debrecenben, majd Bethlen Gábor ösztöndíjasaként Heidelbergben tanul. A fejedelem megbízásából ifj. Bethlen István tanulmányainak egyik irányítója. Hazatérve Bethlen udvari prédikátora és történétírója, majd a fejedelmi levéltár őre.) 87, 115, 131, A38, B14

Bonfini, Antonio de (1427–1503; Hunyadi Mátyás és II. Ulászló udvari történétírója.) 384, 391, 392, C22, D5, D74, 1058, E15

Borsos Tamás (1566–1634?; marosvásárhelyi főbíró, Bethlen fejedelemsége alatt diplomata is.) A13, 118, 119, 120, 190

Bottyán János (1643 k.–1709; kismemesi származású, a felszabadító háborúban veszíti el fél szemét. 1701-ben a francia frontra vezénylik. Megvádolják, hogy kapcsolatot tartott Rákóczival, de a hadbíróság bizonyíték hiányában felmenti. 1703-ban a kurucok ellen küldik. Agyvérzésben hal meg katonai sátrában.) 1057, 1168, 1178, E5, 1183, 1184, 1185, 1186, E13, 1223

Browne, Edward (1644–1708; Cambridge-ben tanult, Magyarországon először a Royal Society felkérésére utazott.) 201, D31

Brózer Péter (kolozsvári polgár) 966

Buday Péter (II. Rákóczi György követe.) 617

Carafa, Antonio (†1693; ezredes a felszabadító háborúban, Debrecen megsarcolása és az eperjesi mészárlás hírhedtté tette nevét.) 930, 963, D61, 966, 965, 968, 974, 1037, D74

Cromwell, Oliver (1599–1658; Anglia protektora 1653-tól.) 550

Cvittinger Dávid (1640 k.–1743; külföldi tanulmányok után Altdorfban készíti el az első magyarországi irodalmi lexikont.) E18

Czobor Erzsébet (*Thurzó* György nádor felesége, férje halála után Árva megye főispánja.) 300

Császár Péter (†1631; az 1631. évi felső-magyarországi parasztfelkelés egyik vezetője.) B35, 378, 380

Cserei Mihály (1668–1756; történétíró.) 618, D28, 752, 809, 810, D40, 826, 837, 843, 845, D73, 1053, 1055, 1102, 1105, 1107, D85, 1145, E15, 1230, 1231, 1232

Des Alleurs, Pierre (Francia altábornagy, XIV. Lajos meghatalmazottja II. Rákóczi Ferencnél.) D87, 1141, E1, 1148, 1151

Dobay Zsigmond (*Thököly* híve, naplójában megörökítette, miként védte meg Munkácsot *Zrínyi* Ilona 1686-ban.) 928

Dóczy András (?–1620; felső-magyarországi főkapitány.) 98, 113, 177, 214, B2, 224, 225, B3, B4, 241, B6

Eleonóra Magdolna Terézia (1655–1720; 1676-tól *Lipót* harmadik felesége. Fia, *József* halála után régens kisebbik fia, Károly trónraléptéig.) E20, 1250

Enyedi István (Debrecenben tanult, 1677–1691-ig Nagybánya főbírája; megírta II. Rákóczi György lengyel hadjáratának történetét.) 623, 624

Esterházy Miklós [1582–1645; katolizál, Dersffy Orsolyával (Mágochy Ferenc özvegye), majd *Nyári* Krisztinával (*Thurzó* Imre özvegye) kötött házasságával megalapozza a család vagyonát. 1625-től nádor.] 214, B3, B10, B21, 307, B32, 370, 378, C3, 428, 430, 449, 458, C9, 466, 469, C10, 475, 701, 765

Esterházy Pál (1635–1713, előbbi fia. 1681-től nádor, 1687-től birodalmi herceg.) B21, 306, C10, 476, 701, 742, 788, D48, 869, 1070, 1084, D79

Ferdinánd (1578–1637; II., magyar király 1619-től.) A40, 214, B2, B3, 227, 230, 231, 232, B4, 237, 238, 239, 247, B10, B12, 274, 275, 276,

B16, B19, 293, 294, B20, 298, 307, 318, 323, 324, B25, 333, B26, 378, B42, 415, 573, 661

Ferdinánd (1608–1657; **III.**, magyar király 1637-től.) 430, C5, 447, 449, 450, C8, 453, 456, C15, 509, 518, C21, 568, C24, 591, 599, 607, D1, 619, 661, 868, 1174

Forgách Simon (1669–1730; 1702-től tábornok, 1704 tavaszán áll *Rákóczi*hoz, 1705-ben az erdélyi seregek főparancsnoka, 1706–1710-ig a fejedelem fogságban tartja, majd kiengedi Lengyelországba, ott is hal meg.) D87, 1144, 1146, E1, 1158

Forgách Zsigmond (1560 k.–1621; 1608-tól tárnokmester, 1610-től országbíró, 1611-től felső-magyarországi főkapitány, 1618-tól nádor.) A6, 85, 86, 91, 92, 98, 106, A11, 108, A13, 120, 161, 167, 177, 191, 193, 214, B3, 228, 231, 238, 295

Frigyes (pfalzi választó 1610–1623; **V.**, cseh király 1619–1620) B4, 240, 658

Frigyes (**III.**, dán–norvég király 1648–1670.) C18, 551,

Frigyes Vilmos (brandenburgi választó 1640–1688) 591, 607, 623

Frigyes Vilmos (porosz király 1713–1740) 1221

Frigyes (**III.**, brandenburgi választó 1688-tól; porosz király 1701–1713) D67, 1002, 1003, 1040

Füleki Szücs János (kuruc ezredes 1703-ban) D74, D75

Fülöp (**IV.**, spanyol király 1621–1665.) 443, C18, 546, C21, 742

Géczi (Ghyczy, Giczi stb.) András (?–1614; hajdúkapitány.) A8, 92, 97, A9, 98, 106, A11, 113, 125, 130, 131, 136

Gheorghe, Ștefan (*Lupu* fia, **X.**, moldvai vajda 1653–1658) 617, 637

Giraj, Mohamed (tatár kán 1641–1644 és 1654–1666) D2, D5

Giraj, Islan (tatár kán 1644–1654) 499

Gusztáv Adolf (**II.**, svéd király 1611–1632) 312, B24, 316, 318, 319, 320, 324, 326, 372, 506, 607

Gürcsi Mehmet pasa (1613–1614-ben kajmekám, 1622–1623-ban néhány hónapig nagyvezír.) 107, 189, 190, A31, 318

Harsányi Jakab (1615–1677 után; *II. Rákóczi* György portai követe, majd *Frigyes* Vilmos brandenburgi választó tanácsosa.) 617, 629

Hazfeld (Lengyel szolgálatban álló tábornok 1657-ben.) 622

Henrik (Bourbon, **IV.**, francia király 1589–1610) C18, 607

Hmelnickij, Bogdan (1593–1657; a zaporozsjei kozákok hetmanja.) 497, 500, C15, 507, 520, 522, 591, 611, 616, 620

Homonnai Drugeth György (1583–1620; Homonnai Bálint unokaöccse, 1618-tól országbíró.) 6, 86, A27, 177, 178, 181, 190, 191, 192, 196, A33, 198, 203, B3, 247, 252

Hunyadi János (†1456; Magyarország kormányzója 1446–1452) 3, 361, 388, 391, 392, D20, D21, D30, 788

Hunyadi Mátyás (előbbi fia, magyar király 1458–1490) 3, A40, B3, B31, 360, 362, 366, 384, 388, 391, 392, 548, C22, 568, 569, D20, D2100, D31, 788, D48, D78, 1227

Ibrahim (budai pasa, az 1682. évi hadjárat szerdára.) 915, 917, D50

Illésházy István (1540–1609; főúr, *Bocskai* főkövete a bécsi tárgyaláson. Nádor 1608-tól.) 6, 13, 28, 607

Imreffy János (?–1611; *Báthory* Gábor tanácsosa majd kancellárja.) 13, A4, 25, 28, 89

Ince (X., pápa 1644–1655) C21

Ince (XI., pápa 1676–1689) 856, 926

Jablonski, Daniel Ernst (1660–1742; 1691-től *III. Frigyes* udvari papja, később püspök, akadémiaalapító.) 1003, 1004

Jakab (Stuart, VI., skót király 1567–1625, Nagy-Britannia királya 1603–1625) B4, 240, 312, 322

Jakab (Stuart, II., Nagy Britannia királya 1685–1688) 952, 1040

János Kázmér (Kazimierz, Jan, II., 1609–1672; *III. Zsigmond* fia, 1648-tól lengyel király.) 499, C15, 507, 593, 594, 595, 601, 607, 616, 622

János (Jan Sobieski, 1624–1696; *III.*, lengyel király 1674-től. 1683-ban Lotharingiai *Károly*al együtt felszabadítja Bécset a török ostrom alól.) 623, 825, D41, D52, 926, 927, 930

Jenő (1663–1736; Savoya hercege, kora legnagyobb hadvezére.) 1014

József (1678–1711; magyar király 1705-től.) D60, 958, D61, D74, 1119, 1146, 1168, 1172, 1178, E10, E19, 1243, 1244, 1248, 1250

Kara Musztafa (török nagyvezír 1676–1683) 851, 869, 918, 919, 926

Kájoni János (1629–1617; ferences szerzetes. Csíksomlyón, Nagyszombatban tanult. Leghíresebb műve az énekszövegeket tartalmazó *Cantionale Catholicum*.) D29, 753, D43, 1027

Kálnoki Sámuel (1640–1706; Bécsi tanulmányai után visszatér Erdélybe. *Thököly* ellen harcolt, 1694 körül a bécsi Erdélyi Kancellária al-kancellárja, 1697-től gróf.) D66, 1001

Károly (1600–1649; Nagy Britannia királya 1625-től.) B23, 313, 652

- Károly** (1643–1690; Lotharingia hercege, 1683–1687 között a török elleni felszabadító háború kiváló hadvezére, Buda visszafoglalója) 926, 928, *D58*, 952, *D61*, 964, 974
- Károly** (Stuart, **II.**, skót király 1649–1651, Nagy Britannia királya 1660–1685) *C18*, 550
- Károly** (Habsburg, **II.**, spanyol király 1665–1700) 546, 1038
- Károly** (1682–1718; **XII.**, svéd király 1697-től.) 1038, 1146
- Károly** Gusztáv (1622–1660; **X.**, svéd király 1654–1660.) 551, 591, *C24*, 594, 595, 601, 616, 619, 620, 623
- Károlyi** Sándor (1669–1743; szatmári főispán, 1703 őszén csatlakozik *Rákóczi*hoz. Nevéhez fűződik a fegyverletétel, 1712-től gróf.) 234, 1005, *D75*, 1052, 1053, 1055, 1096, 1114, *D87*, *E1*, *E4*, *E5*, 1183, 1186, *E13*, *E19*, 1250
- Keczer** András (A hasonló nevű eperjesi mártír fia, naplójában megörököltette az 1705. évi szécsényi országgyűlést.) 1037
- Kelemen** (**X.**, pápa 1670–1676) 802
- Kemény** János (1607–1662; erdélyi főúr, 1645-től az erdélyi haderő főgenerálisa. A lengyel hadjárat során tatár fogságba kerül, 1661-től Erdély fejedelme.) 131, 137, 138, 225, 352, *B31*, 360, *B32*, 368, 404, 449, *C7*, *C15*, *C24*, *D2*, *D17*, *D18*, *D20*, 521, 522, 575, 601, 607, 625, 626, 627, 630, 687, 696, 697, 729, 731, *D24*, *E15*
- Kendi** István (?–1628; 1610-ben *Báthory* Gábor kancellárjaként összeesküvést sző a fejedelem ellen 1610-ben. Később magyarországi menekültként *Bethlen* ellen politizál.) *A4*, 28, 82, 86, 177
- Keresztély** (**IV.**, dán–norvég király 1588–1648-ig.) *B4*, *B23*, 312, 314, 315, 450
- Keszei** János (Német nyelvű szakácskönyvet dolgozott át Apafiné Bornemisza Anna számára.) *D46*, 858, 859, 860, 861
- Khlesl**, Melchior (1551–1630; Bécs püspöke, bíboros. *II. Mátyás* idején a legnagyobb hatalmú politikus. Ferdinánd főherceg 1618-ban bebörtönzi.) 113, 177, *A30*, 196, 232, 233
- Kjátib** Cselebi (1600 k.–1658; török történetíró, polihisztor.) *B39*
- Kocsi** Bey (1631-ben emlékiratot készít *IV. Murád* számára a birodalom helyzetéről.) 433
- Kocsi Csergő** Bálint (1647–1698 után; prédikátor, tanár. A gyászévtized alatt elítélik, a gályarabságból megszabadítatván Svájcba megy, majd 1678-ban hazatér, Pápán tanít.) *D38*, *D42*

Kollonich Lipót (1631–1707; katona, pap, 1692-től államminiszter, az udvari kamara elnöke, honosítják. A Rákóczi-árvák gyámja.) 814, D42, 929, 1001, 1067, 1075, 1107

Kornis Boldizsár (1581 előtt–1610; apját Mihai Viteazul ölette meg. 1609-ben báró lesz, a következő évben összeesküvést sző Báthory Gábor fejedelem ellen, aki ezért kivégzi.) A4, 27, 28, A11

Köprülü Ahmed (török nagyvezír 1651–1676) 359, 687, 729, D23, 731, 733, 734, 745, D26, D33, 851

Köprülü Mehmed (előbbi apja, nagyvezír 1656–1661) D3, 629, 634, 635, 638

Köprülü Musztafa (Ahmed öccse, nagyvezír 1689–1691) 978, 1005

Krisztina (1626–1689; svéd királynő 1632–1654.) C5, C15, 505, C18, 551, 607

Lajos (XIII., francia király 1610–1643.) 312

Lajos (1638–1715; XIV., francia király 1643-tól.) C5, C18, 742, 751, 763, 798, D41, 830, D45, 847, 848, 853, 855, 856, 1038, D74, 1138, 1146

Lajos Vilmos (1655–1707; 1677-től bádeni örgróf. A felszabadító háborúban 1688–1691 között a császári csapatok fővezére, később a francia fronton harcol.) 974, 978, 1005

L’Hommeau (*Des Alleurs* titkára) 1141, 1153, 1156

Lipót (1640–1705; német-római császár, magyar király, uralkodik 1657-től.) 476, C21, 567, 568, 623, 631, D8, 661, 682, D16, 687, D21, 731, 734, D24, D25, 742, 747, D28, D32, 763, 774, 788, D34, 795, 796, 798, 810, D37, 813, 825, 831, 838, D45, 847, 848, 851, 856, D48, 868, 869, 896, D49, 917, D52, 926, 927, 928, 929, 930, D60, 962, D61, 965, 966, 967, 973, D63, 976, 981, 985, 986, 987, 989, 990, 991, 992, D64, 1001, 1002, 1012, 1038, 1039, 1041, 1044, D75, D77, 1057, D78, 1066, 1069, 1070, 1076, 1081, 1086, 1088, 1089, D79, 1121, D86, 1133, 1138, 1146, 1172, 1200, E10, E19, 1244, 1250

Lithgow, William (1582–1645?; kereskedőcsaládban született, többször is beutazta Európát, Magyarországon valószínűleg 1616-ban járt.) A34

Lupu, Vasile (†1661; moldvai vajda 1634–1653-ig.) C1, C14, 502, 507, C16, 520, 522, C27, 633

Mátyás → *Hunyadi* Mátyás

Mátyás (II., magyar király 1608–1619-ig.) A1, 1, 2, 3, A2, 13, 28, 82, 85, 86, 91, A11, A12, 113, A24, 167, A27, 177, 178, 181, 182, 183, 184, 191, 193, 206, 214, 230, 231, 232, 238, 661

Melotai (Milotai) Nyilas István (1571–1623; debreceni püspök, később *Bethlen* udvari papja.) B14, 283

Mihály (Romanov, orosz cár 1613–1645) 319

Mikó Ferenc, hídvégi (1585–1635; *Bethlen* fejedelemsége alatt csíki főkapitány majd főudvarmester és kincstartó. *Rákóczi* fejedelemsége alatt is teljesít követi szolgálatot. Históriaját *Bíró* Sámuel fejezte be.) A4, 82, 88, A13, E15

Miksa Emánuel (1662–1726; 1679-től II., bajor választó. Részt vesz a török elleni felszabadító háborúban, később *Rákóczi* jelöltje a magyar trónra.) 926, 952, 974, 1138, 1221

Misztótfalusi Kis Miklós (1650–1702; betűmetsző, nyomdász. Nagyban, Nagyenyeden, később Hollandiában tanult. Az első grúz nyomtatott ábécé elkészítője, a korabeli új firenzei nyomda teljes betűkészletét is ő véste. Hollandiából Európa egyik leghíresebb nyomdászaként hazajön Erdélybe. 1699-ben az őt ért támadások miatt szélütés éri, három év múlva meghal.) D69, 1016, 1018, D70, 1022, 1025, 1026, 1027, 1028, 1029, D71, D72, 1031, 1032, 1215

Mohamed (IV., 1648–1687-ig török szultán.) C15, C16, C24, D3, 630, D13, D23, 915, D50, 918, 930

Montecuccoli, Raymondo (1609–1680; 1651-től herceg, 1658-tól tábornagy.) 687, D20, 731, 745, 747, 771

Murád (IV., 1623–1640-ig török szultán.) B26, 433

Musztafa (II., 1695–1703-ig török szultán.) 1005, 1014

Nagy András (?–1612; a *Bocskai* által letelepített hajdúk főkapitánya.) 91, A9, 98, 108

Nagy Szabó Ferenc (1581–1658; *Rákóczi* György uradalmi tisztartója, emlékiratíró.) 115, 130, 132, 190, B13, 358, 404, B42, 408, 409, 410, 412, 413, 421, D4, 638

Nádasdy Ferenc (1625–1671; 1664-ben országbíró, 1667–1670-ig királyi helytartó.) 305, C10, 471, C18, 556, 567, 701, C26, D32, 763, 765, 769, 784, 788, 791, 793, D34, 799, 800, 801, 802, 803, 805, 806, 807, 810, 1037, 1194

Náima (1710-től III. *Ahmed* hivatalos történetírója, †1716.) B40

Nyáry Krisztina (1604–1641; Thurzó Imre majd *Esterházy* Miklós felesége.) B21, 299, 303, 304, 306, 460, 475

Oszmán (II., 1618–1622-ig török szultán.) B7

Oszmán aga (1671 k.–1725 májusa után; katona, követ, önéletíró.) 820

Pápai Páriz Ferenc (1649–1716; Bázelen doktorál, 1678-tól haláláig a nagyenyedi kollégium tanára. Az első magyar nyelvű orvosi könyv írója.) 283, 496, 562, D10, 810, D39, 981, 1003, 1004, D65, D80, E11

Pázmány Péter (1570–1637; tizenkétévesen katolizál, a kolozsvári jezsuita iskolában tanul tovább, majd belépve a rendbe Krakkóban, Bécsben és Rómában. 1598-tól a grazi egyetemen tanít. 1607-ben hazatér, 1616-tól esztergomi érsek, 1629-től bíboros. 1635-ben megalapítja a nagyszombati egyetemet. A magyarországi ellenreformáció legnagyobb alakja.) A7, 95, A40, 214, B3, 232, 234, B6, 251, 252, 274, 275, B16, 288, 289, B19, 295, 296, B20, 302, B32, 378, B37, B42, 415

Pecsevi (Pécsett született 1574 körül, részt vesz a tizenöt éves háborúban. Az első török történetíró, aki munkájában magyar szerzők műveit is felhasználta.) A15, 130

Petki István (1610 k.–1667; erdélyi tanácsúr) 599

Petryity-Horvát Kozma (1634–1690; jogász, 1678–1685-ig a fejedelmi tábla ülnöke.) C27, 610

Péchi Simon (1572–1642; bár szombatos, *Bocskai*, majd *Bethlen* kancellárja, ám a fejedelem 1621-ben bebörtönzi. Hitéért *Rákóczi* fogságra veti.) 262, 274, 275, 403, C2, 423, 426

Péter (1672–1725; orosz cár 1689-től.) 1038, 1146

Rabutin de Bussy, Jean Luis (1642–1717; francia származású császári tábornagy, 1696–1708-ig Erdély katonai parancsnoka.) 1053, D81, 1102, D82, 1107, 1108, 1109, D85, 1131, 1135, 1145, E1, 1159, 1161, 1168, 1178

Radu, Mihnea (?–1626; több alkalommal Havasalföld illetve Moldva vajdája.) 85, 90, 97, 115

Radu, Șerban (Havasalföld vajdája 1602–1610-ig és 1611-ben.) A6, 82, 85, 86, 90, 91, A13, A27, 177, 190, B3

Radzwill, Janusz (1612–1655, litván herceg.) C15, 515, C19, 558, 559, 607

Rákóczi Ferenc (1645–1676; II. *Rákóczi* György fia, *Zrínyi* Ilona első férje.) D8, 658, D12, 668, D24, 736, 763, D33, 793, 813, 825, D73

Rákóczi Ferenc (1676–1735, előbbi fia. Birodalmi herceg, 1704-től **II.**, választott erdélyi fejedelem. A szabadságharc bukása után Lengyelországban, Franciaországban, 1717-től Törökországban él.) 234, D53, 929, 952, 1012, D73, 1034, 1036, 1037, 1039, 1040, 1041, 1043, 1044, D74, 1051, 1055, D76, D77, 1057, D78, 1058, 1092, 1094, 1096, D79, 1097, 1099, D83, 1113, D84, 1116, 1119, D87, 1138, 1144, 1146, E1, 1149, 1153, 1156, 1158, E3, 1168, 1170, 1171, 1174, E4, 1178, 1180, 1186, E6, E7, 1190, 1194, 1198, E8, 1202, 1205, E9, 1206, 1209, E10, 1213, E12, E13, 1221, 1222, 1223, 1224, 1225, E14, E17, E19, 1244, 1245, 1247, 1248, E20, 1250

Rákóczi György (1593–1648; *Rákóczi* Zsigmond fia. Felső-Magyarország vezető politikusa, 1630-tól Erdély fejedelme.) B4, 236, 244, B5, 247, B6, 280, 288, 289, 352, B32, B34, 369, 372, 378, 383, B38, 395, 396, B39, B40, B41, 403, 404, C1, C2, 420, 422, 423, 424, 425, C5, 439, 441, C6, 450, C7, 451, 458, C13, 489, 497, C24, C27, 607, D1, 633, 638, 639, 667, 668, 674, D24, 761, D74, D78, 1059, 1174, E15

Rákóczi György (1621–1660; előbbi fia, **II.**, 1648-tól Erdély fejedelme, 1657-től megszakításokkal.) 317, C13, C14, 498, C15, 505, 507, 518, 521, 522, C18, 557, C19, 558, C21, 577, C24, 591, 593, 594, 595, 596, 599, C25, 601, C26, C27, 608, 609, 611, 612, D1, 615, 616, 618, 617, 619, 620, D2, 624, 625, D3, 629, 630, 631, 632, 633, 634, 636, 637, 638, D5, D8, 658, 660, D12, 667, 668, 669, D13, 670, 675, D15, D20, D21, D24, 736, D32, 776, E2, E15

Rákóczi Zsigmond, felsővadászi (1544–1608; katonáskodással és kereskedelemmel szerez hatalmas birtokot, erdélyi fejedelem 1607–1608.) 2, 190, D32, D78

Rákóczi Zsigmond (1622–1652; *II. Rákóczi* György nagy műveltésgű testvére, Comeniust ő hozatta Sárospatakra.) 424, 449, 489, C14, 498, C15, 505, 518, 520, 658, 1163

Rezik János (Eperjesi rektor, az 1687. évi vérengzés megörökítője.) 963

Révay Péter (1568–1622; túróci főispán, koronaőr, koronánk első leírója.) 7, A19, B4, B10, E18

Rétyi (Zajzon) Péter (1621–1674; fejedelmi számtartó.) D18

Révérénd, Dominique (†1743; francia diplomata, művét sokáig *Bethlen* Miklós írásának tartották.) 758

Rhédey Ferenc (1616–1667; fejedelmi tanácsos, 1657–1658-ban Erdély fejedelme.) 593, 594, 595, 599, 609, D3, 630, 631, D8, D24, E15

Rhottal, Johannes (*Lipót* minisztere, a *Nádasdyék* felett ítélkező bíróság elnöke.) 747, 791

Richards, Jacob (angol önkéntes Buda 1686. évi ostromában.) 956
Rimay János (1571 k.–1631; költő, Balassi Bálint verseinek kiadója. *Bocskait* majd *Bethlent* szolgáltatta.) 3, A26
Roger, Ackakia (XIV. Lajos követe, az 1675. évi fogarasi szerződés aláírója.) D41
Rozsnyai Dávid (1641–1718, erdélyi török tolmács.) 124, 125, 633, 670, 732, 733, D33
Rudolf (1552–1612; Magyarországon uralkodik 1576–1608-ig.) A1, 1, 2, 85, B3, 251, 340, 607, D74

Sarmasághy Zsigmond (Erdélyi birtokos a XVI–XVII. században, *Bethlen* Gábor ellen összeesküvésbe bonyolódott.) 198
Sándor (Chigi, VII., pápa 1655–1667) 564, 742, 774
Schulhof Izsák (budai zsidó 1686-ban.) D59
Sebesi Ferenc (XVII. századi elmékiratíró.) 620
Simonides János (1650–1708; evangélikus lelkész, tanár. A gyászévtized alatt elítélik, gályarabságából szabadulván Wittenbergbe megy, 1681-ben tér haza.) D37, D38
Skytte, Bengt (báró, a svéd államtanács tagja, követ II. Rákóczi Györgynél 1651–52-ben.) C15
Sobieski: → János, III.
Strasburg Pál (Svéd diplomata a harmincéves háború idején, *Bethlen* Gáborról írt életrajzának csak töredéke került elő.) A10, 753

Szalárdy János (†1666; *Rákóczi* György kancelláriájában dolgozik, az ifjabb fejedelem azonban valószínűleg eltávolította az udvarból, Váradon él, ott van az 1660. évi török ostromkor is. Az ország pusztulása közepette ő is teljesen elszegényedik, műve kiadását nem érthette meg.) 131, 137, B38, 396, B41, 403, C1, C2, 606, 608, 610, 624, 632, 634, D5, 660, D13, D14, 674, 676, 677, 679, 682, D16
Szamosközy István (1565–1612; történetíró. 1587–90 között Heidelbergben, 1591–93-ig Padovában tanul jogot, filozófiát, történelmet és régészetet. Itt jelenteti meg *Analecta lapidum vetustorum et nonnullarum in Dacia antiquitatum* (A dáciai feliratos régi kövek és egynémely régiség gyűjteménye) című munkáját 1593-ban. Hazatérte után a gyulafehérvári káptalan levéltárában dolgozik, 1599-ben ott van a sellemberki csatában a fejedelem mellett. Történeti munkái – *Rerum Ungaricarum Libri*, *Rerum Transylvanarum Pentades*; *Hebdomades* – töredékesen maradtak ránk.) A3, 22, 680

Szaniszló, Leszczyński (1677–1766; 1704–1709-ig Lengyelország királya.) 1143

Szelepcsényi György (1595–1685; Rómában tanul, 1666-tól esztergomi érsek, 1667-től *Nádasdy*val, annak bebörtönzése után egyedül királyi helytartó 1673-ig. A pozsonyi véstörvényszék vezetője.) 619, D32, 763, 774, 782, 794, D37, 814, 818, 877

Szenci Kertész Ábrahám (?–1667; az első megnevesített nyomdász, a *Váradi Biblia* elkészítője.) C13, 487, 488, 1019

Szenci Molnár Albert (1574–1633; magyarországi – többek között gönci és debreceni – tanulmányai után 1590-ben Wittenbergbe megy, majd Drezdában, Heidelbergben és Strassburgban –1593–1596 – tanul. Innen felekezeti ellentétek miatt kiutasítván Svájcban majd Itáliában folytatja peregrinációját, majd visszamegy Heidelbergbe. 1603-ban fél év alatt elkészíti latin–magyar, magyar–latin szótárát, amely Nürnbergben jelenik meg a következő évben. A szótárt *Rudolf*nak ajánlja, személyesen mutatja meg neki Prágában – az uralkodó ötven aranyat adat neki. Ezután készíti el zsoltárfordítását és adja ki a bibliát is. A zsoltárfordítást Móríc hesseni grófnak ajánlotta, aki az átnyújtáskor megbízza egy magyar nyelvten elkészítésével, ez 1610-ben jelenik meg latinul. Hazatér, ám az itthoni viszonyoktól elkedvetlenedve újból külföldre megy. Amikor Heidelberget 1620-ban Tilly serege feldúlja, őt is megkínózzák. Ismét hazatér, *Bethlen* Gábor pártfogása alá, ám nyomorban hal meg.) 175, 283, 487, 1019

Szepsi Csombor Márton (1595–1622; 1616-ban Danzigba megy tanulni, majd beutazza Európát. 1618-ban hazajön, Kassán lesz rektor. Az első magyar nyelvű útleírás szerzője.) B11, 272

Szkender (?–1621; boszniai pasa, több hadjárat, így az 1613-ban *Bethlent* trónra ültető szerdárja.) 120, A14, 125, 130, A16, 133, 177, 192, 196, 197, A37, 206

Szulejmán (III., török szultán 1687–1691) 978

Teleki Mihály (1634–1690; II. *Rákóczi* György testőrkapitánya, majd *Kemény* János híve. Apafi uralma idején tanácsúr lesz, a fejedelemség igazi vezetőjeként családját az erdélyi nagybirtokosok közé emeli.) 763, D40, 825, 826, 829, D41, D44, 837, 845, D45, 848, 856, 930, D57, D61, 964, 968, 972, 978, D70

Teleki Mihály (1671–1720; előbbi fia. *Rákóczi*hoz csatlakozik, majd elfogadja a szatmári békét, naplója fennmaradt.) 1135

Tholdalaghy Mihály (†1642; *Bethlen* diplomatája.) 130, 190, 192, A31, 307, B26, B34

Thordai Ferenc (II. *Rákóczi* György portai követe 1657-ben.) 617

Thököly Imre (1657–1705; 1670-ben az összeesküvésben részes apja halálakor Árva várából a császári sereg elől Erdélybe menekül, később a bujdosók vezetője. 1682-ben Felső-Magyarország fejedelmévé teszi a török. *Zrínyi* Ilona második férje.) 306, 668, D41, 848, 856, 869, D49, 915, 917, D50, 918, D51, D52, 926, 928, 930, 941, D60, 963, D61, D63, 976, 978, 1001, D68, 1005, 1012, 1036, 1037, D74, D78, 1059, 1146, E1

Thurzó György (1567–1616; az 1606. évi bécsi tárgyalásokon Mátyás főherceg biztosa, 1609-től nádor.) 28, A5, 82, 86, 92, A11, 108, 112, 113, 167, 193, 196, 198, 214, 232

Török János (II. *Rákóczi* György lengyel hadjárata során tatár fogságba esett.) D9

Török Kata (A török fogságban elpusztult *Török* Bálint *Bethlen* Gábor által vérfertőzésért elítélt dédunokája.) A11, 111, A21, A22, 148, 151, A23, 153, 158

Ulászló Zsigmond (1595–1648; IV., III. *Zsigmond* fia, lengyel király 1632-től.) 500, 558, 607

Újfalvy Imre (Debreceni iskolamester, 1598-ban kalendáriumot írt.) 610

Vay Ádám (1656–1719; harcol *Thököly* seregében, *Rákóczival* együtt tartóztatják le. A szabadságharc kitörése után udvari főkapitánya.) 1036, 1039, E6

Verancsics Faustus (1551–1617; Padovában járt egyetemre, 1598-tól csanádi püspök. E címéről 1608-ban lemondva Rómában él.) A36

Vilmos (Orániai, holland helytartó 1672–1702; III., angol király 1689–1702) 1040

Weiss Mihály (1569–1612; Brassó főbírája. Kolozsvárt, Heidelbergben tanult, 1595-ben a prágai követség tagja, 1600-tól nemes.) 86, 97

Werbőczy István (1458–1541; a *Hármaskönyv* szerzője.) 148, 164, 719, D48, 890, D63, D78, 1095

Wesselényi Ferenc (1605–1667; a török és *Rákóczi* György ellen harcol. Széchy Mária segítségével megszerzi Murány várát, III. *Ferdinánd*tól grófi címet kap. 1655-től nádor. A nevéhez fűződő összeesküvés egyik elindítója.) C15, C18, 567, 677, 687, D24, D25, 747, 763, 774

Wesselényi István (1674–1734, előbbi unokaöccsének a fia. Naplójában a *Rabutinnal* Szebenbe szorult erdélyiek életét írta meg.) 1109, 1111, 1119, D86, 1131, 1133, 1179

Zrínyi Ilona (1650-es évek–1703, *Zrínyi Péter* leánya, *Rákóczi Ferenc* majd *Thököly Imre* felesége, II. *Rákóczi Ferenc* édesanyja. A Munkács kapitulációját követő bécsi fogságából *Thököly Heisler* tábornokkal kicserélteti, Törökországba megy, és Nikodémiában hal meg ő is.) 736, 763, 917, D53, 928, 929, 965, 978, D73

Zrínyi Miklós (1620–1664; horvát bán, író.) 360, 361, B36, 384, 393, 430, 445, 449, 516, C18, 533, 557, C21, C22, 568, 569, 573, 586, C26, D8, D10, 666, 687, D19, D20, 694, D21, 701, 714, 716, 720, 721, 724, 726, 727, 734, D25, 742, D27, 742, 745, 747, D28, 748, 749, 751, 752, D32, 769, 776, 784, 810, 869, 959, 1144

Zrínyi Péter (1621–1671; előbbi testvére, horvát bán.) 393, 734, 736, 751, 763, 774, 791, D33, 793, D34, 799, 800, 801, 802, 803, 805, 806, 807, D35, 809, 810, 825, D73, 1037

Zsigmond (Vasa, svéd király 1592–1598, III., lengyel király 1587–1632) 82, 178, B2, B24, 320, 323, 1229

Alvinczi okmt	Alvinczi Péter okmánytára I–III.
Apáczai	Apáczai Csere János: Magyar Encyklopaedia
Apor	Apor Péter: Metamorphosis Transylvaniae
Baranyainé	Baranyai Béláné: Bethlen Gábor gyulafehérvári...
Báthory	Szilágyi Sándor: Báthory Gábor
Bethlen	Bethlen Gábor fejedelem kiadatlan politikai...
BGE	Bethlen Gábor Emlékezete
BGL	Bethlen Gábor: Levelek
Bibl. Zrin.	A Bibliotheca Zriniana története és állománya
BJ	Bethlen János: Erdély története: 1629–1673.
BM	Kemény János és Bethlen Miklós művei
Bonfini	Bonfinis, Antonius de: Rerum Ungaricarum Decades
Bottyán	Bottyán János vezérő tábornok levelezései...
Brüsszeli okmt	Magyar Történelmi Okmánytár a brüsszeli...
Buda	Buda visszafoglalásának emlékezete 1686
CIH	Corpus Iuris Hungarici [1608–1657; 1659–1722]
Cserei	Cserei Mihály: Erdély históriája [1661–1711]
Domokos	„...édes Hazámnak akartam szolgálni...”
EME	Erdélyi magyar emlékirók
Emlékiratok	Rákóczi Ferenc: Emlékiratok
Enchiridion	Marczali Henrik: A magyar történet kútforrások kézikönyve
EOE	Erdélyi Országgyűlési Emlékek: I–XXI.
EÖ	Erdély öröksége: Erdélyi emlékirók Erdélyről...
ETA	Erdélyi Történelmi Adatok...
ETT	Erdélyország Története I. tára
Fabó	Monumenta evangelicorum...
Faustus	Verancsics Faustus: Machinae novae
Galavics	Magyarországi reneszánsz és barokk...
GOS	Galeria Omnium Sanctorum: A magyarországi gályarab prédikátorok emlékezete
H. Balázs	Jobbágylevelek
Hain	Szepességi avagy löcsei krónika...
Herepei	Adattár a XVII. századi szellemi...
Iványi	A magyar könyvkultúra múltjából...
Karácson	Török történetírók: III.
Károlyi–Wellmann	Buda és Pest visszavívása 1686-ban
Kemény	Kemény János és Bethlen Miklós művei

Keszei	Bornemissza Anna szakácskönyve 1680-ból
Körmendi lt	A két Zrínyi Miklós körmendi levelei
Kritika	Tarnai Andor, Csetri Lajos: Rendszerek...
Magyar Logikácska	Apáczai Csere János: Magyar logikácska...
Markó	gr. Zrínyi Miklós prózai munkái
Mentsége	Tótfalusi Kis Miklós: Mentsége
Mercurius	Mercurius Veridicus: 1705–1710
MH	Magyar história
MK	Magyar középkor
Okmánytár I.	Okmánytár: I. Rákóczy György...
Okmánytár II.	Okmánytár: II. Rákóczy György...
Oszmán aga	Oszmán aga: A gyaurok rabságában...
Pápai Páriz	Pápai Páriz Ferenc: Békességet magamnak...
Pázmány	Pázmány Péter: Művei
Pázmány levelei	Pázmány Péter levelezése
Perjés	Zrínyi Miklós és kora
Pray	Epistolae procerum regni Hungariae...
Ráday	Ráday Pál iratai...
Radvánszky	Radvánszky: Magyar családélet és háztartás...
Révay	Révay Péter ... rövid emlékirata...
Révérend	Révérend, Dominique: Bethlen Miklós...
RMK	Régi magyar könyvtárak
RML	Régi magyar levelestár
Rozsnyai	Rozsnyai Dávid, az utolsó török deák...
Salamon	De statu ecclesiae evangelico-reformatae...
Sik	Pázmány Péter műveiből
Simonyi	Magyar Történelmi Okmánytár londoni...
Sinkovics	Magyar történeti szöveggyűjtemény...
Studia et acta eccl.	Studia et acta ecclesiastica
Szalárdy	Szalárdy János: Siralmas magyar krónikája
Szamosközy	Szamosközy István: Erdély története...
Szántó Konrád	Szántó Konrád O. F. M.: A katolikus egyház...
Székely Oklvt	Székely Oklevéltár (Szabó–Barabás)
Széphistóriák	Magyar Széphistóriák
Szilágyi	Erdély és az északkeleti háború...
Szöveggyűjtemény	Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalomból...
Táguló világ	A táguló világ magyarországi hírmondói...
Thököly	Thököly Imre [Késmárki] naplói...
Thúry	Török történetírók: I–II.

TMÁO	Török–magyarkori állam-okmánytár
M. Tótfalusi	Tótfalusi Kis Miklós, M.
TT	Történelmi Tár
Utazók	Angol és skót utazók...
Werancsics	Verancsics Faustus: Machinae Novae
Wesselényi	Wesselényi István: Sanyarú világ...
Zrínyi	Zrínyi Miklós prózai művei

A szövegekben ... jelöli az egy mondatnál rövidebb, (...) az annál hosszabb kihagyást. A szövegromlást – – – mutatja. A szövegkiadótól átvett lábjegyzet után * áll. A szövegek közötti kereszthivatkozást félkövér betű és szám, a lábjegyzethivatkozást félkövér szám jelöli, például **A1** illetve **1234**.

Megjegyzés: a különböző időpontú kiadásokból vett idézetek helyesírását meghagytam.

Mivel e könyv szerkesztésének lezárulta után, de nyomtatása előtt jelent meg a *Magyar középkor* második, átdolgozott kiadása, ezért minden egyéb változatlanul hagyása mellett a hivatkozásokban és az irodalomjegyzékben már ennek az adatai szerepelnek.

Adattár a XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez I–III. /szerk. Keserü Bálint. – Bp., Szeged, 1965–1971.

Alvinczi Péter okmánytára I–III. /közzétették Gergely Samu és Pettkó Béla. – Bp.: Magyar Tudományos Akadémia, 1887. (Magyar Történelmi Emlékek)

Angol és skót utazók a régi Magyarországon (1542–1737) /vál., ford., a bevezetést és a jegyzeteket írta Gömöri György. – Bp.: Argumentum, 1994.

Apáczai Csere János: Magyar Encyklopaedia /sajtó alá rend., a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta Szigeti József. – Bukarest: Kriterion Könyvkiadó, 1977.

Apáczai Csere János: Magyar logikácska és egyéb írások /az előszót írta, a szövegeket válogatta és jegyzetekkel ellátta Szigeti József. – Bukarest: Kriterion Könyvkiadó, 1975. – (Téka)

Apor Péter: Metamorphosis Transylvaniae /előszóval és jegyzetekkel ellátta Kócziány László. – Bukarest.: Kriterion Könyvkiadó, 1978. – (Téka)

Baranyai Béláné: Bethlen Gábor gyulafehérvári palotájának összeírása 1629. augusztus 16-án /Klly. Művészettörténeti Dokumentációs Központ évkönyve 1961. – Művészettörténeti tanulmányok.

Báthory Gábor fejedelem története /írta Szilágyi Sándor. Pest, 1867.

Bethlen Gábor Emlékezete /írta, vál., szerk. Makkai László. – Bp.: Európa Könyvkiadó, 1980. – (Pro memoria)

Bethlen Gábor fejedelem kiadatlan politikai levelei /kiadta Szilágyi Sándor. – Bp.: Magyar Tudományos Akadémia, 1879.

Bethlen Gábor: Levelek /vál., bevezetővel és jegyzetekkel ellátta Sebestyén Mihály. – Bukarest: Kriterion Könyvkiadó, 1980. – (Téka)

Bethlen János: Erdély története: 1629–1673. /ford. P. Vásárhelyi Judit; az utószót és a jegyzeteket írta Jankovics József. – Bp.: Balassi Kiadó, 1993.

A Bibliotheca Zriniana története és állománya /írták és összeállították Hausner Gábor, Klaniczay Tibor, Kovács Sándor Iván et al.; szerk. Klaniczay Tibor. – Bp.: Argumentum Kiadó – Zrínyi Kiadó, 1991. – (Zrínyi Könyvtár)

Bojti Veres Gáspár: Az nagy Bethlen Gábor viselt dolgairól [in: Bethlen Gábor Emlékezete /írta, vál., szerk. Makkai László. – Bp.: Európa Könyvkiadó, 1980. – (Pro memoria)]

Bonfinis, Antonius de: Rerum Ungaricarum Decades /ediderunt I. Fögel, B. Iványi, L. Juhász. – Lipsiae, B. G. Teubner, MCMXXXVI. (I–III.); Bp.: K. M. Egyetemi Nyomda, MCMXLI. (IV.). – (Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum)

Bornemissza Anna szakácskönyve 1680-ból /közzéteszi Lakó Elemér. Bukarest: Kriterion Könyvkiadó, 1983.

Bottyán János vezérlő tábornok levelezései s róla szóló más emlékeztetre méltó iratok: 1685–1716 /összegyűjté és az eredeti kéziratokból közlé Thaly Kálmán. – Bp.: Magyar Tudományos Akadémia, 1883. – (Archivum Rákócianum)

Buda és Pest visszavívása 1686-ban /eredeti kútfők alapján írta Károlyi Árpád; a kétszázötven éves évfordulóra átdolgozta Wellmann Imre. – Budapest Székesfőváros Kiadása, 1936.

Buda visszafoglalásának emlékezete 1686 /összeáll. Szakály Ferenc. – Bp.: Európa Könyvkiadó, 1986. – (Bibliotheca Historica)

A céhes élet Erdélyben /vál., bev. és jegyz. Kovách Géza és Binder Pál. – Bukarest: Kriterion Könyvkiadó, 1981. – (Téka)

Corpus Iuris Hungarici [1608–1657; 1659–1722] [kétnyelvű] /ford. Kolosvári Sándor és Óvári Kelemen, magyarázó jegyzetekkel kíséri Márkus Dezső. – Bp.: Franklin Társulat, 1899.

Cserei Mihály: Erdély históriája [1661–1711] /sajtó alá rend. a bevezetőt és a jegyzeteket írta Bánkuti Imre. – Bp.: Európa Könyvkiadó, 1983. – (Bibliotheca Historica)

De statu ecclesiae evangelico-reformatae in Transsilvania commentatio ... quam ... obtulit Josephus Salamon /Claudiopoli 1840.

Epistolae procerum regni Hungariae: I–III. /collegit Georgius Pray. – Posonii: ex Typographeo G. A. Belnay, MDCCCVI.

Emlékezetül hagyott írások: Erdélyi magyar emlékirók /vál. és a jegyzeteket írta Veress Dániel. – Kolozsvár–Napoca, Dacia Könyvkiadó, 1983.

Erdély és az északkeleti háború: levelek és okiratok I–II. /bevezetésekkel és jegyzetekkel ellátva közzétette Szilágyi Sándor. – Bp.: Magyar Tudományos Akadémia, 1890.

Erdély öröksége: Erdélyi emlékirók Erdélyről: I–VI. reprint /szerk. Makkai László. – Bp.: Akad. K., 1993.

Erdélyi Országgyűlési Emlékek: I–XXI. /szerk. Szilágyi Sándor. – Bp.: MTA, 1875–1898. – (Magyar Történelmi Emlékek)

Erdélyi Történelmi Adatok: I–II. /szerk. Mikó Imre. – Kolozsvár: Ref. Főtanoda, MDCCCLV–MDCCCLVI.

Erdélyország Történetei Tára I–II. /egykorú s magyar nyelven készített történetiratok-, levelek-, országgyűlési végzések- és törvénycikkek-ből kiadja gróf Kemény József és nagyajtai Kovács István. – Kolozsvár, 1837–1845.

„...édes Hazámnak akartam szolgálni...”: Kájoni János Cationale Catholicum; Petrás Incze János: Tudósítások /összeállította Domokos Pál Péter. – Bp.: Szent István Társulat, 1979.

Galeria Omnium Sanctorum: A magyarországi gályarab prédikátorok emlékezete /Fabinyi Tibor és Ladányi Sándor közreműködésével Makkai László szerkesztette. – Bp.: Magyar Helikon, 1976.

Jobbágylevelek /összeáll. s az előszót írta H. Balázs Éva. – Bp.: Közköztatásügyi Kiadványkutatás, 1951.

Kemény János és Bethlen Miklós művei /a szöveggondozás és a jegyzetek V. Windisch Éva munkája. – Bp.: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1980. – (Magyar Remekírók)

A két Zrínyi Miklós körmendi levelei /bev., jegyz. Iványi Béla. – Bp.: 1943.

Lotharingiai Károly hadinaplója Buda visszafoglalásáról 1686 /sajtó alá rend., ford. Mollay Károly; szerk. Kun József. – Bp.: Zrínyi Katonai Kiadó, 1986.

Magyar história 1526–1608 (Forrásgyűjtemény) /szerkesztette Nagy Gábor. – Debrecen: Tóth Könyvkereskedés és Kiadó kft., 1998.

A magyar könyvkultúra múltjából: Iványi Béla cikkei és anyaggyűjtése /sajtó alá rend. Herner János, Monok István. – Szeged: JATE, 1983. – (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez: 11.)

Magyar középkor 997–1526 (Forrásgyűjtemény): /szerkesztette Nagy Gábor. – Debrecen, Tóth Könyvkereskedés és Kiadó Kft., 2000.

Magyar történeti szöveggyűjtemény II/I–II (1526–1790) /szerk. Sinkovics István. – Bp.: Tankönyvkiadó, 1968.

Magyarországi reneszánsz és barokk: művészettörténeti tanulmányok /szerk. Galavics Géza. – Bp.: Akad. K., 1975.

Marczali Henrik: A magyar történet kútfeleinek kézikönyve /közrem. Angyal Dávid, Mika Sándor. – Bp.: Atheneum, 1901.

Mausoleum potentissimorum ac gloriosissimorum regni Hungariae regum et primorum militantis Hungariae ducum... /Budae: Typis Leopoldi Francisci Landerer, 1752.

Mercurius Veridicus: 1705–1710 /ford. Kenéz Győző; bev. Benda Kálmán. – Bp.: Magyar Helikon 1979. – (Bibliotheca Historica)

Mercurius Veridicus: 1705–1710 /ford. Kenéz Győző; bev. Benda Kálmán. – Bp.: Magyar Helikon 1979. – (Bibliotheca Historica)

Mezősi Károly: A fegyverjog (jus armorum) megváltása a töröktől visszafoglalt területeken /in: Századok, 1942. (76.) IV–VI. 179–195.

Monumenta evangelicorum aug. conf. in Hungaria histoica I–III. /közli Fabó András. – Pest, Atheneum, 1861–1865.

Okmánytár: I. Rákóczy György svéd és francia szövetkezéseinek történetéhez /szerk. s jegyzetekkel ellátta Szilágyi Sándor. – Bp. Eggenberger Ferdinánd, 1873. – (Magyar Történelmi Emlékek)

Okmánytár: II. Rákóczy György diplomáciai összeköttetéseihez /szerk. Szilágyi Sándor. – Bp.: Eggenberger, 1874.. – (Magyar Történelmi Emlékek)

Oszmán aga: A gyaurok rabságában; Pasák és generálisok között. – Bp.: Balassi Kiadó, 1996.

Pápai Páriz Ferenc: Békességet magamnak, másoknak /bevezető tanulmánnyal és magyarázó jegyzetekkel, közzéteszi Nagy Géza. – Bukarest: Kriterion Könyvkiadó, 1977.

Pázmány Péter levelezése /közzéteszi Frankl Vilmos. – Első kötet 1605–1625. – Bp.: Eggenberger, 1873. (Magyar Történelmi Emlékek)

Pázmány Péter: Művei /vál. és a jegyzeteket írta Tarnócz Márton. – Bp.: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1983. (Magyar Remekírók)

Pázmány Péter műveiből /Sik Sándor bevezetésével. – Bp.: Franklin-Társulat, én. – (Élő Könyvek: Magyar Klasszikusok)

Perjés Géza: Zrínyi Miklós és kora /Bp.: Gondolat Kiadó, 1965.

Radvánszky Béla: Magyar családélet és háztartás: a XVI. és XVII. században: II–III. (Az Adatgyűjtemény I–II. kötete). – Bp.: Knoll Károly, 1879.

Ráday Pál iratai I–II. /sajtó alá rend. Benda Kálmán, Maksai Ferenc, Esze Tamás, Papp László. – Bp.: Akad. K. 1955–1961.

Rákóczi Ferenc: Emlékiratok /ford. és az utószót írta Vas István; a jegyzeteket és az előszót Hopp Lajos írta. – Bp.: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1985.

Rákóczi tár I–II. /szerk. Thaly Kálmán. – Pest.: Lauffer Vilmos, 1866.

Rákóczi tükör: Naplók, jelentések, emlékiratok a szabadságharcról I–II. /vál., szerk. Köpeczi Béla, R. Várkonyi Ágnes. – Bp.: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1973. – (Magyar Századok)

Régi Magyar Levelestár I–II. (XVI–XVII. század) /Tolnai Gábor irányításával válogatta, sajtó alá rendezte, bevezette és a jegyzeteket összeállította Hargitay Emil. – Bp.: Magvető, 1981. – (Magyar Hírmondó)

Révay Péter Turóc vármegyei főispán rövid emlékirata Magyarországon több mint 600 éve tündöklő Szent Koronájának eredetéről, jeles és győzedelmes voltáról, sorsáról /ford. Kulcsár Péter, in: A korona kilenc évszázada; történeti források a magyar coronáról. – Magyar Helikon 1979.

Révérénd, Dominique: Bethlen Miklós emlékiratai /ford. Toldy István: az utószót és a jegyzeteket írta Köpeczi Béla. – Bp.: Helikon, 1984.

Rozsnyai Dávid, az utolsó török deák történeti maradványai /összeszedte s jegyzetekkel és oklevél-tárral kísérve kiadta Szilágyi Sándor. – Pest.: Eggenberger Ferdinánd, 1867. – (Magyar történelmi emlékek)

Szalárdy János: Siralmas magyar krónikája /sajtó alá rend., bev. és jegyzetek Szakály Ferenc munkája. – Bp.: Magyar Helikon, 1980. – (Bibliotheca Historica)

Szamosközy István: Erdély története (1598–1599, 1603) /ford. Borzsák István; vál., a bevezetést és a jegyzeteket írta Sinkovics István. – Bp.: Európa Könyvkiadó, 1981. – (Pro memoria)

Schulhof Izsák: Budai krónika [1686] /héberből fordította Jólesz László; az utószót Szakály Ferenc írta. – Bp.: Magyar Helikon, 1981. – (Bibliotheca Historica)

Szántó Konrád O. F. M.: A katolikus egyház története III. kötet: Az egyháztörténet forrásai Szöveggyűjtemény. – Bp.: Ecclesia, 1986.

Szenczi Molnár Albert: Discursus de summo bono (Értekezés a legfőbb jóról) /sajtó alá rendezte, a bevezetést és a jegyzeteket írta Vásárhelyi Judit. – Bp.: Akad. K., 1975. – (RMPE)

Szenczi Molnár Albert: Psalterium Ungaricum: Szent Dávid királynak és prófétának százötven zsoltári /Borsos Miklós rajzaival; a szöveget gondozta, az utószót és a jegyzeteket írta Győri János. – Bp.: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1984.

Szepsi Csombor Márton: Europica varietas /a szöveget gondozta és magyarázta Kulcsár Péter; az előszót Kovács Sándor Iván írta; a latin versbetéteket Weöres Sándor fordította. – Bp.: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1979.

Szepességi avagy lőcsei krónika és évkönyv a kedves utókor számára /összeáll. Hain Gáspár; szerk. jegyzetekkel ellátta Véber Károly. – Bp.: Magvető Könyvkiadó, 1988. – (Magyar Hírmondó)

Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalomból: II. rész: Barokk /szerk. Barta János és Klaniczay Tibor. – Bp.: Tankönyvkiadó, 1966.

Tarnai Andor, Csetri Lajos: Rendszerek a kezdetektől a romantikáig /Írta és összeáll. Tarnai Andor és Csetri Lajos. – Bp., Szépirod. Könyvkiadó, 1981. – (A magyar kritika évszázadai)

A táguló világ magyarországi hírmondói: XV–XVII. század /vál., bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta Waczulik Margit. – Bp.: Gondolat Kiadó, 1984. – (Nemzeti Könyvtár)

Thököly Imre [Késmárki] naplói, leveleskönyvei I–II. /közli Thaly Kálmán. – Bp.: Eggenberger Ferdinánd, 1873. – (Magyar Történelmi Emlékek)

Tótfalusi Kis Miklós: Mentsége /szerk., a bevezető tanulmányt írta és a jegyzeteket összeállította Haimann György. – Bp.: Helikon, 1987.

Tótfalusi Kis Miklós, M. /a bevezetőt írta, a szövegeket kiválogatta és jegyzetekkel ellátta Tordai Zádor. – Bp.: Művelt Nép Könyvkiadó, é. n.

Török történetírók: I–III. /ford. és jegyzetekkel kísérte Thúry József (I–II.); Karácson Imre (III.). – Bp. MTA, 1893–1916. – (Török–magyar-kori történelmi emlékek)

Török–Magyarkori Állam–Okmánytár /szerk. és jegyzetekkel ellátták Szilády Áron és Szilágyi Sándor. – Pest: Eggenberger Ferdinánd Akadémiai Könyvtár, 1868–1872. – (Török–magyarkori történelmi emlékek)

Történelmi Tár 1878–1900 /évnegyedes folyóirat. – Kiadja a Magyar Történelmi Társulat közvetítése mellett a M. Tud. Akadémia Történelmi Bizottsága.

Wesselényi István: Sanyarú világ: Napló 1703–1708: (I–II). /közvetíti Demmény Lajos, Magyar András – Bukarest: Kriterion Könyvkiadó, 1983–1985.

gr. Zrínyi Miklós prózai munkái /sajtó alá rend., bevezetésekkel és magyarázatokkal ellátta Markó Árpád. – Bp.: Magyar Szemle Társaság, 1939. – (A Magyar Szemle Klasszikusai)

Zrínyi Miklós prózai művei /Négyessy László hagyatékából Kovács Sándor Iván vezetésével sajtó alá rend. az ELTE Régi Magyar Irodalomtörténeti Tanszékének Zrínyi-szeminárium... – Bp.: Zrínyi Katonai Kiadó, 1985. – (Zrínyi Könyvtár)

* * *

A latin szövegek fordításához használt szótárak:

Dictionarium Latino Ungaricum ... collectum ... a Francisco Páriz Pápai ... nunc vero ... locupletatum intentione ac labore Petri Bod Cibinii MDCCLXXXII.

Finály Henrik: A latin nyelv szótára: A kútfőkből a legjobb és legújabb szótárirodalomra támaszkodva. – Bp.: Franklin Társulat, 1884.
A magyarországi latinság szótára = Glossarium mediae et infimae latinitatis regni Hungariae /szerk. Bartal Antal. – Bp.: Franklin Társulat, 1901.

Előszó	5
II. MÁTYÁS 1608–1619	
A magyar urak a Prága alatti táborból tájékoztatják Szabolcs megyét a hatalomváltásról	7
Az 1608. évi országgyűlés koronázás előtti dekrétumából	8
Szamosközy István Erdély urainak zsarnokságáról	13
Összeesküvés Báthory Gábor fejedelem ellen 1610-ben	14
Thurzó György biccsei könyvtárából	17
Ismeretlen szász polgár feljegyzése Szeben 1610-ben történt elfoglalásáról és Báthorynak Radu havasalföldi vajdával 1611-ben viselt háborújáról	21
Pázmány Kalauzából	24
Géczi Andrásnak a Portán 1612 májusában kiállított reverzálisából	29
Báthory levágja Nagy András hajdúkapitányt	30
Strasburg Pál Bethlen Gáborról	31
Bethlen levele 1612 októberében Thurzó nádornak a Báthory Gáborral való viszályáról	34
A magyar tanács előterjesztése 1613 januárjában II. Mátyáshoz az erdélyi ügyekben	37
Erdély követei a Portán 1613 nyarán	38
Báthory Gábor levele Szkender pasához 1613 őszén	43
Pecsevi Bethlen uralomra jutásáról	45
Az erdélyi rendek 1613. október 22-én búcsút vesznek Báthori Gábortól	47
Vers Báthory Gáborról	51
Bethlen Gábor fejedelmi esküje	52
Révay Péter koronaőr leírása a Szent Koronáról és a többi királyi jelvényről 1613-ból	53
A szászok ultimátuma Bethlen Gábornak 1614 januárjában	55
Bethlen Gábor 1614-ben elrendeli Török Kata perbe fogását	57
Részletek a tanúvallomásokból	58
Az ítélet	62
A szászok titkos felterjesztése II. Mátyáshoz 1614 nyarán	64
Az Ahmed szultántól Bethlen Gábornak adott athnáme	66
Rimay János a XVI. század kultúrájáról, a magyar nyelv fejlődéséről	70
Homonnai Drugeth György erdélyi fejedelemsége esetére adott kötelezvénye 1615 januárjából	72

Az 1615 májusában megkötött nagyszombati egyezmény titkos részéből	75
Bethlen előterjesztésére a kolozsvári országgyűlés helyreállítja a kincstári birtokokat 1615-ben	76
Bethlen Khleslnak Lippával kapcsolatos rágalmainról 1615 októberében	79
Tholdalagi Mihály feljegyzése Balassi Ferenc 1615. évi portai követi tevékenységéről	82
Az erdélyi rendek levele Keresztési Pálhoz, Lippa kapitányához 1616 májusában	83
Bethlen a nagyvezérnek Lippa megadásáról	84
Egy skót Magyarországon és Erdélyben 1616-ban	86
Bethlen 1617 márciusában Lippa átadására hivatkozva engedményeket kér a Portától	87
Új gépek	88
Bethlen 1617 nyarán a török Jenő átadását, az adó megfizetését és segédcsapat küldését sürgető levelére Halil pasa nagyvezírnek adott válasza	92
Bethlen levele a Heidelbergben tanuló Bojti Veres Gáspárnak és Szilvási Mártonnak 1618 januárjában	95
Bethlen előterjesztésére az 1618 áprilisában tartott szebeni országgyűlés szabályozza az erdélyi pénzforgalmat	96
Pázmány Péter beszéde Ferdinánd királlyá választása érdekében az 1618-ban tartott országgyűlésen	98

II. FERDINÁND 1619–1637

A közerkölcsre vonatkozó végzések az 1619. évi májusi erdélyi országgyűlésen	101
Dóczy András felső-magyarországi főkapitány Bethlen segítőkészségéről értesíti a királyt 1619 nyarán	102
Magyarország panasza	106
Bethlen 1619. augusztus 18-án Gyulafehérvárról tájékoztatja Rákóczi Györgyöt seregei megindulásáról	117
Bethlen levele Rákóczi Györgyhez Bécs alól 1619. október 30-án	121
A magyarországi támadásoknak hamisan költött eredetének rövid velős meghamisítása	123
II. Oszmán szultán fermánja Bethlen Gábor számára 1620. június 22-én	126

Bethlen értesíti portai követeit a csehek 1620. november 8-i fehérhegyi katasztrófájáról	127
Bethlen a magyarok restségéről 1620 novemberében	129
Pasquillus	130
Az 1621-ben Kassán megjelent első magyar nyelvű útleírás, az <i>Europica varietas</i> Hollandiáról	133
Bethlen 1622. január 6-án ratifikálja a szilveszterkor megkötött nikolsburgi békét	136
Nagy Szabó Ferenc Bethlenről	138
...alig vagyon Erdélynek olyan szurdékja, melyet fölséged tudós emberekkel meg nem rakott volna	140
Bethlen előterjesztése az 1622 őszén Besztercén tartott ország- gyűlésen a székelységgel kapcsolatban	142
Pázmány levele Bethlenhez 1623 márciusában	144
Bethlen hadügyi reformja az 1623 tavaszán tartott országgyűlésen	146
Bethlen Gábor kiváltságlevele a zsidók számára	147
Pázmány levele Bécsből Bethlennek 1623. november 14-én	149
Bethlen válasza november 29-én	150
Az Esterházyak családi naplójából	151
IV. Murád szultán a Bethlen Gábornak 1625. június 2-án írt levelében tízezer aranyra csökkenti Erdély adóját	155
Bethlent IV. Keresztély dán király a Habsburg-ellenes szövetségbe hívja 1625. december 30-án kelt levelében	156
II. Gusztáv Adolf levele Bethlen Gáborhoz 1626. július 14-én	158
Bethlen levele Illésházi Gáspárhoz 1627. április 8-án	161
Bethlen utasítása a szőnyi Habsburg–török béketárgyalásokon részt vevő Tholdalagi számára 1627. szeptember 14-én	164
A marosvásárhelyi borbélymesterek céhszabályai	166
Bethlen 1629. július 13-án armálist ad a prédikátoroknak	171
Bethlen a mézzel és a viasszal való kereskedelmet fejedelmi monopóliummá teszi 1629-ben	173
Bethlen Gábor végrendeletéből	174
Kemény János a fejedelemeiről	178
Egy időben élének ez három nagy magyarok:	180
Siratóének Bethlen Gábor halálára	182
Tholdalagi a Bethlen halálát követő erdélyi zavarokról	183
A Felső-Magyarországon felkelt parasztok követelése 1632-ben	186
A bécsi jezsuita kollégium diákjának, gróf Zrínyi Miklósnak laudációja Szent Lászlóról 1634-ben	188

Pázmány Nagyszombaton egyetemet alapít 1635-ben	191
Az erdélyi sereg elől 1636-ban Szalontánál a törökök megszaladnak	194
Kjátib Cselebi a szalontai csatáról	196
Náima ugyanerről	196
Rákóczi György gazdálkodása	197
Marosvásárhelyi bírák és városbeli események a XVII. század első harmadából, Nagy Szabó Ferenc feljegyzésében	200

III. FERDINÁND 1637–1657

Tarnóczy Sára és a Mikesek	203
Rákóczi fejedelem 1638-ban perbe fogatja a szombatosokat	205
Eszterházy Miklós nádor a királyság oltalmazásáról és a török béke pusztító voltáról 1641-ből	207
A vas megyei Kis-Köcsk népének fogyása 1642 előtt	209
A III. Ferdinánd elleni svéd–francia–erdélyi szövetségnek a Rákóczi György által 1643. november 16-án kiállított példányából	211
Rákóczi György kiáltványa megindulásakor	214
Kemény János Rákóczi fejedelem hadjáratáról	218
A linzi békéből	219
Gróf Eszterházy Miklós kincstárából	222
Bejegyzések az Eszterházyak családi naplójából	225
Az <i>Enciklopédia</i> keletkezéstörténete	227
Tanúkihallgatás a putnoki vitézek hatalmaskodásairól	232
II. Rákóczi György megneemesíti Szenci Kertész Ábrahám nyomdászt	234
Rákóczi Zsigmond véleménye 1649 novemberében testvérének a kozák szövetségről	237
A svéd államtanács tagjának, Bengt Skytte grófnak Krisztina királynő és Axel Oxenstjærna számára írt jelentései 1651–52-ből	241
Lupu moldvai vajda 1653 elején a török támogatását kéri Havasalföld és Erdély megszerzéséhez	248
Az <i>Approbatae Constitutiones</i> ből	250
Zrínyi emlékirata II. Rákóczinak a nádori méltóságra szóba jöhető személyekről, önnön törekvéséről és a nemzetközi helyzetéről 1653 novemberében	252
Radzwiłł herceg a lengyel trónról és II. Rákóczi György esélyéről	259
Csecsemőgyilkosság és felekezeti hovatartozás	260

Zrínyi Miklós levele a fejedelemnek 1655 februárjában	261
Mátyás király életéről való elmélkedések	262
Apáczai Csere János az iskolák fölöttébb szükséges voltáról és a magyaroknál való barbár állapotok okairól	267
Barcsay Ákos tanácsúr votuma a fejedelemnek az erdélyi–svéd szövetség ügyében 1656. szeptember 6-án	280
II. Rákóczi György manifesztuma 1656. december 31-én	284
Zrínyi levele II. Rákóczi Györgyhez 1657. január 24-én	285
Petrityvity-Horváth Kozma a lengyel háborúról	286
Bethlen János a lengyel hadjáratról	290

LIPÓT 1657–1705

Az erdélyi hadsereg katasztrófája	293
Köprülü Mehmed nagyvezér levele II. Rákóczihoz 1658-ban	296
Marosvásárhely veszedelme 1658-ban	300
Szalárdy a tudatlanságból született vakmerőséggel magyarázza a katasztrófát	302
Egy magyar akadémiának lerajzolása – Apáczai tervezete 1658 őszén	303
Bethlen Miklós Apáczai Csere Jánosról	309
Zrínyi a nemzet helyzetéről 1658 decemberében	312
Levelek a tatár rabságból	313
Zrínyi a felekezeti kérdésről az 1659. évi országgyűlésen	315
Egy erdélyi arisztokrata ifjúságának bűneiről	316
II. Rákóczi György végrendelete	319
A szászfenesi csata, II. Rákóczi György halála	320
A magyar–zsidó történelmi párhuzam Szalárdynál	322
1660 augusztusában Váradot elfoglalja a török	323
Szalárdy Várad elestének okairól	329
Kemény János kiáltványa Erdélyhez 1660. november 20-án	330
A Barcsay testvérek halála	332
Zrínyi Miklós levele Új-Zrínyivár építéséről 1661 nyarán	332
Zrínyi röpirata Montecuccoli ellen	335
Az török áfium ellen való orvosság, avagy az töröknek magyarral való békeessége ellen antidotum	338
Történt Gagyon 1663-ban	351
Apafi fejedelem nevével nyílt levél a töröknek való meghódolást ajánlja Magyarországnak 1663 őszén	352

A Wesselényi nádor által terjesztett válasz	354
Zrínyi Miklós levele Wesselényi Ferenchez 1664. február 17-én	357
Egy szemtanú leírása a szentgotthárdi csatáról	358
Bethlen Miklós Zrínyi Miklósról	360
Cserei Mihály Zrínyi Miklós haláláról	362
Egy csíki orgona története	363
Bethlen Miklós építkezése Bethlenszentmiklóson	365
Egy angol utazó a magyarországi tudományról 1669-ben	368
Nádasdy Ferenc országbíró röpirata 1668-ból	370
Rozsnyai feljegyzése Zrínyi Péternek a fővezérhez küldött követeléseiről	379
A titkos konferencia jelentése Lipótnak a Nádasdy, Frangepán és Zrínyi Péter elleni ítélettel kapcsolatban	380
Zrínyi Péter búcsúlevele feleségéhez, Frangepán Katalinhoz	383
Moldvai magyarok levele Rómába	384
A vésztörvényszék tárgyalásai	386
Simonides János a prédikátorok lipótvári fogságáról	389
Pápai Páriz Ferenc doktorrá avatása	392
Bánffy Dénes kivégzése 1674-ben	394
A bujdosók megsegítésére 1675-ben megkötött fogarasi szerződés	397
Negyvenegy praedicatoroknak a gályákra való vitetésekről és azoknak az útban tatár módra való kegyetlen nyomorgatásokról	398
Kájoni János <i>Cantionale Catholicum</i> jának előszavából	399
Bethlen Miklós szabadulása a fogarasi rabságból	401
XIV. Lajos szövetsége Apafi fejedelemmel és a bujdosókkal 1677-ben	404
Egy fejedelmi és úri vendégséghez mint készüljön és tartson ember, s mint rendelje el azt	407
Erdélyi táncok	412
Az 1681. évi soproni országgyűlés törvényeiből	414
Thököly 1682-ben csatlakozásra szólítja fel a rendeket	424
A budai pasa Thökölyt buzdítja 1683. május 24-én kelt levelében	426
Szegődések Thököly udvarában	426
A Magyarországon át hazatért Jan Sobieski levele Lipóthoz 1683 decemberében	432
Névnapi köszöntés	433
Bethlen Miklós az 1686. évi, Haller-féle diplomáról	436
Jobbágylevél 1686-ból	438

A havi porciók elosztása 1685-ben és 1686-ban	440
Az Apafi fejedelem 1686 nyarán kelt hadi rendtartása szerint halálos ítélettel járó vétkek	441
Lotharingiai Károly naplójegyzete 1686. szeptember 2-áról	445
Keresztény katonák a visszafoglalt Budában	447
Az 1687–88-as pozsonyi országgyűlés végzéseiből	450
Erdély Habsburg-fennhatóság alá kerül	454
Beregszászi Pál keserves sírással zokogó históriája	458
Az Erdélynek 1691 decemberében adott Diploma Leopoldinum	460
A Diploma és Bethlen Miklós fogadtatása Erdélyben	468
A <i>Pax Corporis</i> 1694. évi kiadásának <i>Ajánlásából</i>	470
Javaslatat a csángók anyanyelvű istentiszteletének helyreállítására	471
Erdélyi diákok ösztöndíja az odera-frankfurti egyetemen	472
Az 1697-es hegyaljai felkelés	474
Misztótfalusi <i>Apologia Bibliorum</i> ából	480
M. Tótfalusi K. Miklósnak maga személyének, életének és különös cselekedetinek mentsége	483
A református egyház vezetése megtöri Misztótfalusit	489
A retractatio	489
Cserei Mihály Rákóczi Ferenc elfogatásáról és szökéséről	490
Rákóczi Ferenc a XVI–XVII. századi magyar történelemről	494
Károlyi Sándor dolhai győzelme után a nép terheinek enyhítését kéri az udvarhoz írt jelentésében	499
Füleki Szücs János kuruc ezredes az esztergomi vitézlő rendnek 1703 októberében	501
Az esztergomi magyar vitézlő rend válasza	502
A' keresztyén világ minden fejedelmeinek és reszublikáinak, ugy egyéb akármelly, akárminémű állapotú, betsületű, méltóságú, tisztü és felelőségü rendeknek	504
Rákóczi a magyar társadalomról	518
Enyed oltalmat kér	523
Bethlen Miklós Enyed pusztulásáról	525
Erdély szomorú romlasi anno 1704	526
Bercsényi pátense 1704-ben a fegyvert fogó jobbágyok felszabadításáról	530
Rákóczi a gazdasági helyzetről	532
Rabutin 1704-ben letartóztatja Bethlen Miklós kancellárt	533
Bethlen Miklós kancellár tárgyalásának első napja, június 30.	535
Rákóczi válasza Des Alleurs márki kérdőívére 1705 márciusában	540

JÓZSEF 1705–1711

Des Alleurs jelentése a magyarországi helyzetről	548
Bethlen Miklós nemzetségéről	556
Az 1705. évi szécsényi országgyűlés végzései	557
II. Rákóczi Ferenc fejedelem pátense Erdélyhez a zsidói vereség után, 1705. november 15-én	561
Bottyán János tábornok levele Károlyi Sándorhoz a Dunántúl 1705-ös visszafoglalásáról	563
A „két haza” szövetkezése: konföderáció a magyar és az erdélyi rendek között a huszti országgyűlésen 1706 márciusában	565
<i>A magyar királyság sérelmeinek jegyzéke és orvoslásuk</i> – előterjesztés a nagyszombati béketárgyalásokon 1706 májusában	567
Az Nemesi Társaság seregének rendi	570
Az 1707. évi ónodi országgyűlésen június 4-én néhány vármegye szembefordul Rákóczival	574
Az ónodi abrenuntiatio	576
Pápai Páriz Ferenc latin–magyar szótára	579
Barcsai Ábrahám erdélyi szenátor levele Ráday Pálhoz az uralkodóval való megbékélésről 1708. április 23-án	583
<i>A Magyarországi Igazmondó Mercurius</i> tudósítása a trencsényi vereségről	584
Az árulóvá lett Bezerédy Imre és Bottka Ádám kivégzése 1708. december 18-án	587
Cserei katalógusa a magyar történetírástól 1709-ből	588
Az árulóvá lett Ocskay László brigadéros kivégzése 1710-ben a <i>Mercurius</i> beszámolójában	590
Az 1710. január 22-én Romhányynál vívott ütközet a <i>Mercurius</i> ban	591
Czvittinger Dávid <i>Specimen Hungariae Literatae</i> jének keletkezése	592
II. Rákóczi Ferenc levele Józsefnek 1711. február 3-án	595
Eleonóra Magdolna Terézia anyakirályné megerősíti a szatmári megegyezést	598
Névmutató	606
A szövegekben és lábjegyzetekben felhasznált rövidítések	621
Forrásjegyzék	624